ΕΛΕΝΗ ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ

«Η δεκαετία του 1940 στη ρητορική των ελληνικών παρατάξεων: η πολιτική χρήση του παρελθόντος κατά την περίοδο 1950-1967»

Επιβλέπων καθηγητής
Ν. Μαραντζίδης

Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ακαδημαϊκό έτος
2008-2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι Η πολιτική ρητορική της Δεξιάς

Εισαγωγικά 26

Η δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά δημοσιεύματα 1950-1967 30

Η εξέλιξη του πολιτικού λόγου της Δεξιάς:

Η πολυδιάσπαση της Δεξιάς και το Λαϊκό Κόμμα 51

Το ενωτικό πρόταγμα του Ελληνικού Συναγερμού 60

Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις 73

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ Η πολιτική ρητορική των κομμάτων του Κέντρου

Εισαγωγικά 101

Η δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά δημοσιεύματα 1950-1967 103

1950-1952: από την κυριαρχία του Κέντρου στην ηγεμονία της Δεξιάς 125

1952-1958: ο κατακερματισμός των κεντρώων δυνάμεων 137

1961-1967: η Ένωση Κέντρου 147

Η πολιτική ρητορική της ΕΠΕΚ

Εισαγωγικά 167

Το παρελθόν στον πολιτικό λόγο της ΕΠΕΚ 169

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ Η πολιτική ρητορική της Αριστεράς

Εισαγωγικά 193

Οι πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές 205

Εθνική Αντίσταση και «επαναστατική κατάσταση» 219
«Δημοκρατική Αλλαγή» και «πανδημοκρατική σύμπραξη από τα πάνω» 241
Από την Εθνική στη Δημοκρατική Αντίσταση 253

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 356

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 376

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μνήμη, η ιστορία και τα ίχνη των παλαιότερων εποχών επιστρατεύονται για να φωτίσουν το παρελθόν. Ωστόσο, αυτό που τελικά μας αποκαλύπτουν δεν είναι παρά ένα παρελθόν δικής μας κατασκευής, σμιλευμένο επιλεκτικά από τη μνήμη, τη λήθη, την επινόηση και τη διάβρωση του χρόνου.

(D. Lowenthal, 1985)

Θεωρητικό πλαίσιο: η πολιτική χρήση του παρελθόντος

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο J. Plumb, το παρελθόν διαθέτει μεγάλο κύρος και χρησιμοποιείται για πολλούς λόγους: για να νομιμοποιήσει πολιτικούς θεσμούς και ταξικές δομές, για να προσφέρει ηθικά παραδείγματα, αλλά και ως βασικό υλικό για τη συγκρότηση πολιτικής ή εθνικής ταυτότητας. Όσο πιο σύνθετη είναι μια κοινωνία τόσο περίπλοκοι γίνονται και οι τρόποι με τους οποίους χρησιμοποιείται το παρελθόν και τόσο πιο ισχυρή είναι η επίδρασή τους (Plumb, 2007: 45).

Οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος κατασκευάζονται στο παρόν, και άρα εκφράζουν αλλά και υπακούν στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στις οποίες συγκροτούνται. Ξεκινώντας από αυτή τη διαπίστωση, μια μεγάλη μερίδα κοινωνικών επιστημόνων από τον Halbwachs μέχρι τον Hobsbawm και τον Lowenthal υποστηρίζουν ότι ανακαλούμε το παρελθόν ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες βρισκόμαστε και ότι διαφορετικοί άνθρωποι μπορούν να έχουν διαφορετικές απόψεις για το ίδιο γεγονός ανάλογα με την πολιτική, κοινωνική ή οποιαδήποτε άλλη ομάδα στην οποία είναι ενταγμένοι (Halbwachs, 1997. Hobsbawm & Ranger, 2004. Lowenthal, 1985).

Ο τρόπος που επικαλούμαστε ή ερμηνεύουμε το παρελθόν εξαρτάται από τη θέση μας στο παρόν και τις ανάγκες που υπαγορεύει η πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Άλλωστε, τα γεγονότα που αποτελούν το παρελθόν καθώς και τα υλικά τους κατάλοιπα είναι αναρίθμητα. Ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατό να διασωθούν όλα από τους ιστορικούς, να αναπαρασταθούν συμβολικά σε μνημεία ή να εκτεθούν σε μουσεία και να παραμείνουν χαραγμένα στη μνήμη των ανθρώπων και της κοινωνίας. Οι συλλογικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος, η εικόνα που έχει μια κοινωνία ή μια χώρα για το ίδιο της το παρελθόν, είναι προϊόν μιας περίπλοκης διαδικασίας επιλογής. Από την απεραντοσύνη του παρελθόντος επιλέγονται και καταγράφονται στη συλλογική μνήμη μόνο εκείνα τα γεγονότα που έχουν κάποια σημασία για το

παρόν και ανταποκρίνονται στον τρόπο που σχεδιάζεται το μέλλον (Λιάκος, 2007: 94-95. Schwartz, 2000: 295).

Αυτές οι διαπιστώσεις σφράγισαν τις περισσότερες και σπουδαιότερες μελέτες για τη συλλογική και την ατομική μνήμη και αποτελούν την αφετηρία για να διερευνήσει και να ερμηνεύσει κανείς την επίκληση και τη χρήση του παρελθόντος στο παρόν. Ωστόσο, στην περίπτωση του πολιτικού λόγου, που αποτελεί και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον αυτής της μελέτης, αυτή η θεωρητική παραδοχή δεν φτάνει για να ερμηνεύσει όλες τις πτυχές της χρήσης του παρελθόντος στην πολιτική ρητορική, καθώς δεν αποσαφηνίζονται οι παράγοντες που λειτουργούν περιοριστικά στην παραγωγή ερμηνειών, αναπαραστάσεων και αφηγήσεων. Ο λόγος για το παρελθόν, αν και συγκροτείται στο παρόν, δεν είναι μόνο αποτέλεσμα των αναγκών οι οποίες υπαγορεύονται από την πολιτική συγκυρία. Είναι αποτέλεσμα μιας διαρκούς αλληλεπίδρασης μεταξύ παρόντος και παρελθόντος· μεταξύ των γεγονότων καθαυτών και της πολιτικής συγκυρίας στην οποία πραγματοποιείται η επίκλησή τους (Olick, 1999: 381-402).

Η δυνατότητα επίδρασης στη συλλογική μνήμη αποτελεί όπλο μεγάλης πολιτικής σημασίας, και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι πολιτικές ελίτ επιχειρούν, με την ανέγερση μνημείων, την καθιέρωση εθνικών γιορτών ή την προβολή συγκεκριμένων εκδοχών για τα περασμένα, να καλλιεργήσουν ή να επιβάλλουν στην κοινωνία μια συγκεκριμένη εικόνα για το παρελθόν. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία δεν είναι απλή. Παρά τις παραμορφώσεις, τις κατασκευές και την εναλλαγή των αναπαραστάσεων, το αξιοποιήσιμο παρελθόν δεν μπορεί ποτέ να αποτελεί καθαρή επινόηση. Αυτό που αποτελεί αξιοποιήσιμο παρελθόν βασίζεται πάντοτε σε ένα αληθινό γεγονός από το οποίο παράγονται μια σειρά ερμηνειών ή αφηγήσεων προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για πολιτικούς ή κοινωνικούς λόγους (Plumb, 2007: 46. Schudson, 1989: 105-114. Schwartz, 2000: 295).

Ειδικά στην περίπτωση του πολιτικού λόγου ανακύπτουν αρκετοί και ισχυροί περιορισμοί στην αυθαίρετη κατασκευή ερμηνειών, αφηγήσεων ή αναπαραστάσεων. Πρώτος περιοριστικός παράγοντας είναι η απήχηση των αφηγήσεων στην κοινή γνώμη. Η αποτελεσματικότητα της πολιτικής ρητορικής κρίνεται από την πειστικότητά της. Ο πειστικός λόγος έχει μεγάλη πολιτική δύναμη. Μπορεί να εξασφαλίσει την υποστήριξη της κοινής γνώμης σε όσους τον χρησιμοποιούν, να πείσει τους ψηφοφόρους να ταχθούν υπέρ μιας παράταξης και εναντίον μιας άλλης ή, σε εθνικό επίπεδο, να νομιμοποιήσει ένα καθεστώς ή συγκεκριμένες πολιτικές

επιλογές. Αντίθετα, η επίκληση ενός αυθαίρετα κατασκευασμένου παρελθόντος μειώνει την αξιοπιστία και άρα την απήχηση του πολιτικού λόγου στην κοινή γνώμη (Goldzwig, 1998: 143-169).

Ωστόσο, αυθαίρετη ερμηνεία ή κατασκευή δεν είναι μόνο αυτή που διαστρεβλώνει ένα γεγονός ή δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική αλήθεια. Είναι και αυτή που δεν ανταποκρίνεται στην εικόνα που κυριαρχεί στη συλλογική μνήμη για το ίδιο γεγονός. Μια ερμηνεία ριζικά διαφορετική από αυτή που θα μπορούσε να δεχτεί η κοινή γνώμη είναι δυνατό να επιβληθεί μέσα από μηχανισμούς προπαγάνδας ή και να πλαισιωθεί από μια μικρή ομάδα πιστών της παράταξης ή του καθεστώτος. Μπορεί να γίνει κυρίαρχη για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα αλλά ποτέ ηγεμονική. Αυτό, για παράδειγμα, συνέβη στην Ισπανία του Φράνκο τη δεκαετία του 1960. Όπως επισημαίνει η Aguilar-Fernandez, μετά τη χαλάρωση της λογοκρισίας άρχισαν να εμφανίζονται εναλλακτικές αφηγήσεις οι οποίες στηρίζονταν κυρίως στη μνήμη που είχε διατηρήσει ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας παρ' όλη την καταπίεση και τη λογοκρισία (Aguilar-Fernandez, 2005: 41). Αυτός ο περιορισμός, ωστόσο, έχει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος όπου μπορεί να αναπτυχθεί κριτική και αντίλογος (Goldzwig, 1998: 143-169).

Τέλος, ο λόγος για το παρελθόν στην πολιτική ρητορική δεν είναι κάτι σταθερό και άκαμπτο. Διαφοροποιείται ξανά και ξανά, συμπληρώνεται, και πολλές φορές βασικές ερμηνείες για τα γεγονότα ανατρέπονται ακολουθώντας τις κοινωνικές αλλαγές ή επιδιώκοντας την προετοιμασία τους. Ωστόσο, μια καινούργια ερμηνεία ή αναπαράσταση ενός γεγονότος δεν μπορεί να παρουσιαστεί de novo και να ενσωματωθεί απλώς στον πολιτικό λόγο μιας παράταξης ή ενός καθεστώτος υπακούοντας στις υπαγορεύσεις της πολιτικής συγκυρίας. Η συγκρότηση μιας καινούργιας αφήγησης δεν μπορεί να διαγράψει τις παλαιότερες. Αντίθετα, η διαφοροποίηση των αναπαραστάσεων του παρελθόντος στη διάρκεια του χρόνου είναι μια διαδικασία προσθετική στην οποία οι παλαιότερες ερμηνείες εμπεριέχονται στις νέες, ή το αντίστροφο, άλλοτε ως ιδεολογικό υπόβαθρο, άλλοτε ως δίδαγμα, ή απλώς ως κομμάτι της ιστορίας (Olick, 1999: 381-402).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ρητορική των πολιτικών δυνάμεων της Ισπανίας κατά την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία, στην οποία οι συζητήσεις για το παρελθόν ήταν πιο έντονες από ποτέ. Τη στιγμή που η κοινωνία διαισθάνθηκε ότι υπήρχαν κάποιες ομοιότητες μεταξύ της πολιτικής κατάστασης του 1970 και του 1930, ο πόλεμος αναδύθηκε και πάλι στην επιφάνεια. Ο στόχος της συναίνεσης

απαιτούσε την υιοθέτηση νέας ρητορικής από όλους, και ο πόλεμος έπρεπε να ερμηνευθεί με έναν τρόπο που να εγγυάται την πολιτική ειρήνευση τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον (Aguilar-Fernandez, 2005: 241-245). Προκειμένου η κοινωνία να μπορέσει να συμφιλιωθεί με τις αγριότητες του παρελθόντος και να μην τις διαιωνίσει στο παρόν και το μέλλον, υιοθετήθηκε από τις πολιτικές δυνάμεις η ερμηνεία της σύγκρουσης με όρους «συλλογικής τρέλας». Η θέαση του παρελθόντος από μια εντελώς διαφορετική σκοπιά υπό την πίεση της πολιτικής συγκυρίας δεν σήμαινε, όμως, ότι ήταν αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης παρόντος και παρελθόντος στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Κάθε πολιτική πλευρά, ιδιαίτερα οι υποστηρικτές του καθεστώτος, ενσωμάτωσαν στον λόγο τους τη νέα αφήγηση με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην είναι ανακόλουθη της προηγούμενης στάσης και ρητορικής τους (Aguilar-Fernandez, 2005: 245-249, 322-325).

Λειτουργίες του παρελθόντος στην πολιτική ρητορική

Πολιτική ταυτότητα: Η συγκρότηση ταυτότητας σε οποιοδήποτε επίπεδο, ατομικό, παραταξιακό ή εθνικό, προϋποθέτει την αίσθηση της συνέχειας στον χρόνο. «Οι άνθρωποι αλληλοαναγνωρίζονται επικαλούμενοι κοινές εμπειρίες, κοινό παρελθόν, κοινές παραδόσεις» (Λιάκος, 2007: 127, Αναστασιάδης, 1993: 90-95). Αν αυτό το παρελθόν είναι αληθινό ή επινοημένο αυτό είναι δευτερεύον. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι μέσα από την επίκλησή του και την αίσθηση ότι κάποιοι το μοιράζονται, δημιουργείται μια ιδιαίτερη ιδεολογική και πολιτική συνάφεια. Οποιαδήποτε μορφή συλλογικότητας έχει τις ρίζες της στο παρελθόν, όσο πιο μακρινό και πιο ένδοξο τόσο πιο χρήσιμο (Lowenthal, 1985: 41-45). Ο τρόπος με τον οποίο μια παράταξη ή ένα κόμμα παρουσιάζει την πορεία του στον χρόνο, καθώς και ο ρόλος που διεκδικεί στην εθνική ιστορία συνοψίζει την πολιτική και ιδεολογική του ταυτότητα και αντανακλά το πρόγραμμά του για το παρόν και το μέλλον.

Νομιμοποίηση: Πολύ συχνά, ο λόγος για το παρελθόν έχει καθαρά νομιμοποιητική λειτουργία. Ιδιαίτερα, σε περιόδους κρίσης, ένας από τους πιο αποτελεσματικούς τρόπους να νομιμοποιηθούν έκτακτα μέτρα, όπως για παράδειγμα μια επιστράτευση ή η ενδυνάμωση της εκτελεστική εξουσίας, είναι η επίκληση ενός ανάλογου περιστατικού στο παρελθόν. Λίγο πριν εισέλθουν οι ΗΠΑ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο F. Roosevelt κήρυξε τη χώρα σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, εξασφαλίζοντας απεριόριστη ελευθερία δράσης στην εκτελεστική εξουσία. Προκειμένου να νομιμοποιήσει αυτές τις αποφάσεις, τόσο ο ίδιος όσο και οι επιτελείς

του υπενθύμισαν στην αμερικανική κοινή γνώμη τον εμφύλιο πόλεμο. Τότε, προκειμένου ο Lincoln να κερδίσει τον πόλεμο εξασφάλισε εξουσίες και αρμοδιότητες που σε κανονικές συνθήκες κανένας πρόεδρος δεν διέθετε. Με δική του ευθύνη κήρυξε επιστράτευση, ενσωμάτωσε παραστρατιωτικές ομάδες στον νόμιμο στρατό, επέβαλε ναυτικούς αποκλεισμούς, περιόρισε την ελευθερία έκφρασης. Το 1941 ο Roosevelt θα μπορούσε απλώς να επικαλεστεί λόγους εθνικής ασφάλειας και να μην καταφύγει στον εμφύλιο πόλεμο που δεν παρουσίαζε και πολλές ιστορικές αναλογίες με τις συνθήκες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η επίκληση του Lincoln, όμως, και της πολιτικής του δεν αποσκοπούσε στην ερμηνεία των αποφάσεων του προέδρου, αλλά στην ενσωμάτωσή τους στη μεγάλη εθνική αφήγηση (Schwartz, 1996: 908-927).

Πολιτική καθοδήγηση (παραδείγματα προς μίμηση και προς αποφυγή): Όπως σημειώνει ο Michael Schudson, πολλές φορές ανακαλώντας το παρελθόν προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε το παρόν και ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικής κρίσης ή ανακατατάξεων να αναζητήσουμε καθοδήγηση, παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή (Schudson, 1989: 213, Αναστασιάδης, 1993: 90-95).

Σε αυτή τη διαδικασία το παρελθόν είτε εξιδανικεύεται, οπότε ανακαλούνται από αυτό παραδείγματα προς μίμηση, είτε καταδικάζεται και αντλούνται από αυτό μόνο παραδείγματα προς αποφυγή, επιλογές και συμπεριφορές που οδήγησαν σε καταστροφικά αποτελέσματα και άρα δεν θα έπρεπε ποτέ να επαναληφθούν (Schwartz, 1996: 908-927). Στην πρώτη περίπτωση επιλέγονται γεγονότα τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν θετικά στο παρόν, γιατί η υπενθύμιση τους μπορεί να υπηρετήσει την εθνική ενότητα ή γιατί μπορεί να καλλιεργήσει μια αίσθηση χρέους των νεότερων προς τους παλιότερους, του παρόντος απέναντι στο παρελθόν. Συνήθως επιλέγονται για να ενσωματωθούν στον πολιτικό λόγο γεγονότα που έχουν θετική σημασία, πολεμικές νίκες, ένδοξες αποκρούσεις επικίνδυνων εχθρών, πολιτικές πράξεις σπουδαίων ανδρών κτλ. Τα θετικής σημασίας γεγονότα έχουν για το παρόν επίσης θετική επίδραση, διευκολύνουν τη ρητορική όσων τα χρησιμοποιούν και επιπλέον, μπορούν να ενσωματωθούν εύκολα στον κορμό της εθνικής ιστορίας. Για παράδειγμα, τη δεκαετία του 1970 στις ΗΠΑ, όταν στην πολιτική αντιπαράθεση κυριαρχούσαν ο πόλεμος στο Βιετνάμ και οι φυλετικές διακρίσεις, η ιδέα του έθνους φαινόταν αδύναμη να απαλύνει τις αντιθέσεις της πολιτικής ζωής. Τότε επιστρατεύτηκε η επέτειος των 200 χρόνων από την Αμερικανική Επανάσταση του 1776 και με κρατική μέριμνα οργανώθηκαν μια σειρά επετειακών εκδηλώσεων,

προκειμένου να τιμηθούν σε μια έξαρση πατριωτικής ρητορικής, όσοι πέθαναν για την ανεξαρτησία του αμερικανικού έθνους (Bodnar, 1992: 206-207).

Στη δεύτερη περίπτωση, της επίκλησης παραδειγμάτων προς αποφυγή, τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα η επίκληση γεγονότων των οποίων η υπενθύμιση θα συνοδευόταν από ενοχές ή ντροπή ήταν κάτι εντελώς αδιανόητο. Το αρνητικό παρελθόν μιας κοινωνίας ή μιας χώρας συνήθως περνούσε στη σιωπή ή χρησιμοποιούνταν ως όπλο στη ρητορική των αντιπάλων. Στη διάρκεια του 20ού αιώνα, όμως, τα πράγματα διαφοροποιήθηκαν αρκετά, καθώς άρχισαν στον πολιτικό λόγο, επίσημο και ανεπίσημο, να χρησιμοποιούνται αρνητικές στιγμές από το παρελθόν, όπως η δουλεία και ο πόλεμος του Βιετνάμ στις ΗΠΑ ή το Ολοκαύτωμα στη Γερμανία (Schwartz, 2000: 10. Olick, 1999).

Είναι πιο σύνηθες το αρνητικό, διαιρετικό παρελθόν, ακόμη και όταν μνημονεύεται ως παράδειγμα προς αποφυγή, να τροποποιείται, ώστε οι ευθύνες που προκύπτουν από αυτό να βαραίνουν τους άλλους, τους ξένους, τους εχθρούς. Παρ' όλα αυτά, όπου τέτοιου είδους γεγονότα είναι απαραίτητο να μνημονευθούν διευθετούνται. Οι ευθύνες μετακυλίονται πάντα στους εχθρούς, ενώ το έθνος, η ομάδα ή ο λαός, απαλλάσσονται μέσα από μια λογική θυματοποίησης (Bartov, 1998: 771-816). Είναι πολύ χαρακτηριστικό το παράδειγμα της μεταπολεμικής Αυστρίας, στην οποία καλλιεργήθηκε από πολύ νωρίς ο μύθος, ότι η χώρα υπήρξε το πρώτο θύμα του ναζισμού (Uhl, 2006: 569-585. Φλαϊσερ, 2008: 58). Με αντίστοιχο τρόπο, εντάσσονται συνήθως και οι εμφύλιοι πόλεμοι στην πολιτική ρητορική. Στον λόγο των Εθνικιστών στην Ισπανία ο πόλεμος ήταν επιβεβλημένος για να αντιμετωπιστεί η διεθνής κομμουνιστική συνωμοσία εναντίον του ισπανικού έθνους. Επομένως, για τη βία και την καταστολή ευθύνονται μόνο οι ηττημένοι. Το κράτος, εφόσον είχε πέσει θύμα συνομωσίας, έκανε ότι ήταν δυνατό για την προστασία του έθνους (Aguilar-Fernandez, 2005: 42. Cenarro, 2002: 165-188. Richards, 2002: 93-120). Με αυτό τον τρόπο, και στις δύο περιπτώσεις η συνοχή διατηρείται, οι εχθροί ορίζονται και περιορίζονται εκτός του εθνικού σώματος και, καθώς η κριτική αποτίμηση αποφεύγεται, η κοινωνία δεν χρειάζεται να έρθει αντιμέτωπη με τις αντιφάσεις της. Σε αυτό το πλαίσιο, παράδειγμα προς αποφυγή αναδεικνύεται συνήθως η διάσπαση της ενότητας του έθνους και η ολιγωρία του, που πάντοτε υπηρετεί τα συμφέροντα του εξωτερικού εχθρού.

Παρηγορητική ρητορική: Η επίκληση του παρελθόντος στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής ρητορικής έχει στόχο να κάνει την απώλεια, την ήττα και τον θάνατο

κατανοητά και διαχειρίσιμα. Μετά από εμφύλιους ή διακρατικούς πολέμους αναπτύσσεται μια ρητορική που έχει σκοπό να δώσει ιδιαίτερο νόημα στην απώλεια της ανθρώπινης ζωής, απευθυνόμενη σε όσους επέζησαν ή υπέστησαν μεγάλες καταστροφές. Κοινό τόπο σε αυτού του είδους τη ρητορική αποτελεί η ένταξη των νεκρών στο πάνθεον των εθνικών ηρώων. Ο θάνατος, που συνήθως μετονομάζεται σε θυσία, αποκτά μεγαλύτερη σημασία από τη ζωή, καθώς όσοι πέθαναν πολεμώντας ενώνονται για πάντα με το έθνος· συντηρούν την ιερότητά του, τροφοδοτώντας την με νέους νεκρούς και ταυτόχρονα οι ίδιοι ξεφεύγουν από τη θνητότητά τους περνώντας στην εθνική ιστορία (Schwartz, 1996: 908-927).

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ως παρελθόν

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος υπήρξε αναμφίβολα ένα γεγονός μεγάλης σημασίας που σημάδεψε την ιστορία του 20ού αιώνα. Οι γεωπολιτικές αλλαγές, οι εκατόμβες των θυμάτων, οι γενοκτονίες, οι εμφύλιες συγκρούσεις και οι τεράστιες υλικές καταστροφές αποτέλεσαν, τουλάχιστον για την Ευρώπη, ένα παρελθόν βαρύ, αποτρόπαιο, το οποίο, αν και όλοι ήθελαν να ξεχάσουν, αποδείχτηκε ανθεκτικό και καθοριστικό στο μεταπολεμικό παρόν και μέλλον. Ο Πόλεμος διαμόρφωσε ταυτότητες και ιδεολογίες, οι οποίες συγκροτήθηκαν με κεντρικό άξονα τις δοξασίες και τις αντιλήψεις για αυτή την καθοριστική εμπειρία (Φλαϊσερ, 2008: 16).

Τα ιστορικά στοιχεία, τα αίτια, οι συνέπειες, ο αριθμός των θυμάτων και οι υλικές καταστροφές είναι πλέον αρκετά γνωστά, καθώς έχουν αφιερωθεί στη μελέτη τους αναρίθμητες σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας. Πέρα όμως από τα γεγονότα, από τον Πόλεμο καθαυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναπαραστάσεις του. Πολύ γρήγορα, πριν ακόμη τελειώσει, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε πεδίο ανταγωνισμού για την κατοχύρωση ενός αξιοποιήσιμου, στο παρόν και στο μέλλον, παρελθόντος. Από την πληθώρα των γεγονότων κράτη, παρατάξεις, εθνικές ομάδες ή τοπικές πολιτικές ελίτ έσπευσαν να κατοχυρώσουν μια αξιοποιήσιμη εκδοχή του για να την ενσωματώσουν στις μεταπολεμικές κυρίαρχες εθνικές αφηγήσεις (Μαραντζίδης & Αντωνίου, 2008: 11-13. Pezzino, 2005: 396-412).

Σύμφωνα με τον Plumb, σε κρίσιμες περιόδους «το παρελθόν γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης και πρέπει να κατακτηθεί με αγώνα, όπως ακριβώς και το παρόν» (Plumb, 2004: 69). Η εδραιωμένη εξουσία και η κοινωνική δύναμη, στη συγκεκριμένη περίπτωση η ανασυγκρότηση των εθνικών κρατών παράλληλα με την παγίωση της ψυχροπολεμικής διαίρεσης χρειάζονταν ένα βέβαιο και αξιοποιήσιμο

παρελθόν. Στις περιπτώσεις που υπήρχε το παρελθόν αυτό υπογραμμίστηκε και αξιοποιήθηκε. Όπου δεν υπήρχε «κατασκευάστηκε» ή «διορθώθηκε», για να μπορέσει να υποστηρίξει τη διαδικασία συγκρότησης μιας νέας εθνικής ταυτότητας. Στις χώρες της δυτικής Ευρώπης η συγκυρία απαιτούσε αντιναζιστικό παρελθόν, δημοκρατικό παρόν και αντικομουνιστικό μέλλον. Σε αυτή τη βάση, διευθετούνταν αποτελεσματικά και λειτουργικά οι πολιτικές και στρατιωτικές αντιθέσεις μεταξύ των χωρών, οι οποίες, την επομένη του πολέμου, έπρεπε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις μιας καινούργιας διαίρεσης. Παλιοί φίλοι και σύμμαχοι βρέθηκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα, ενώ πρώην εχθροί συνασπίστηκαν για να υπηρετήσουν ένα καινούργιο πολιτικό πρόγραμμα. Η κατασκευή των αντίστοιχων αφηγήσεων άρχισε όταν ο Πόλεμος βρισκόταν στην τελευταία φάση του. Κατά την περίοδο 1945-1948, ταυτόχρονα και εν πολλοίς σύμφωνα με τους μηχανισμούς διαίρεσης και ανασυγκρότησης της ευρωπαϊκής ηπείρου, επιλέχθηκε η εκδοχή του παρελθόντος που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στο μεταπολεμικό παρόν και μέλλον (Judt, 2000: 296. Μαραντζίδης, αδημ. Μαραντζίδης & Αντωνίου, 2008: 13-19, Αναστασιάδης).

Βασική παραδοχή και ταυτόχρονα συνεκτικός ιστός όλων αυτών των διαφορετικών αφηγήσεων ήταν ότι για τον πόλεμο που μόλις είχε τελειώσει ευθυνόταν αποκλειστικά η Γερμανία. Όλες οι πλευρές συμφωνούσαν με αυτή τη διαπίστωση που πρόσφερε μια ερμηνεία η οποία διευθετούσε, έστω και προσωρινά, τις αντιφάσεις του στρατοπέδου των νικητών (Φλαϊσερ, 2008: 57). Από αυτή την παραδοχή προέκυψε ένας λόγος για το παρελθόν, βασικό χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η ενοχοποίηση των Ναζί και των συμμάχων τους καθώς και των κατά τόπους συνεργατών τους για όλα τα δεινά του πολέμου. Στο ίδιο πλαίσιο, και ως αποτέλεσμά του, γεννήθηκε ο «μύθος» της Αντίστασης. Για να μπορέσει να συνταχθεί ένα έθνος με την πλευρά των αθώων, και όχι με εκείνη των ενόχων, έπρεπε να μπορεί να επιδείξει ένα αντιστασιακό παρελθόν, μια οποιασδήποτε μορφής αντιστασιακή δραστηριότητα εναντίον των Γερμανών και των συμμάχων τους (Judt, 2000: 296. Μαραντζίδης & Αντωνίου, 2008: 13-19).

Συμβάλλοντας στη νομιμοποίηση των μεταπολεμικών κυβερνήσεων και σε πολλές περιπτώσεις στη διατήρηση της εθνικής ενότητας, παραλλαγές αυτής της αφήγησης συγκροτήθηκαν και επικράτησαν σε όλη σχεδόν τη Δυτική Ευρώπη. Η κατασκευή ενός εθνικού αντιστασιακού παρελθόντος σε πολλές περιπτώσεις ήταν ο μόνος τρόπος να αποφευχθούν ή να τερματιστούν εμφύλιες συγκρούσεις που είχαν ήδη ξεκινήσει με την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων. Η αναγνώριση της

Αντίστασης ως εθνικής αποτελούσε μια πιεστική αναγκαιότητα για τις κυβερνήσεις της Απελευθέρωσης, οι οποίες έπρεπε να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους απέναντι στις κατακερματισμένες κοινωνίες που άφηνε πίσω της η γερμανική Κατοχή (Μαραντζίδης, αδημ.).

Κεντρικό ζήτημα αναδείχθηκε στις συνθήκες της Απελευθέρωσης η επανίδρυση της νομιμότητας και η αντιπροσωπευτικότητα των μεταπελευθερωτικών κυβερνήσεων. Η απουσία σε πολλές περιπτώσεις των παραδοσιακών πολιτικών ελίτ από την αντιστασιακή δραστηριότητα επέτρεψε την ανάδειξη νέων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που στην Απελευθέρωση αντλούσαν τη νομιμοποίησή τους από την αντιστασιακή δραστηριότητα. Οι επίσημες, μεταπολεμικές κυβερνήσεις έπρεπε, λοιπόν, να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους απέναντι σε ομάδες ένοπλων, συχνά ανταγωνιστικών μεταξύ τους. Παράλληλα, για να αποφευχθούν οι εμφύλιες συγκρούσεις, ήταν απαραίτητο ένα modus vivendi που θα καθιστούσε δυνατή τη συνύπαρξη αντιστασιακών και μη αντιστασιακών, δωσιλόγων ή ανθρώπων που δεν είχαν καμία εμπλοκή στην πολιτική στα μεταπολεμικά εθνικά κράτη (Lagrou, 2000: 30-31. Μαραντζίδης & Αντωνίου, 2008: 13-19).

Στη Γαλλία, η εσωτερική κρίση της περιόδου 1940-1944 άφησε βαθύτερα σημάδια από την ήττα και τη γερμανική κατοχή. Το πολιτικό κατά βάση, αντιστασιακό κίνημα είχε συγκροτηθεί όχι μόνο με στόχο την απελευθέρωση της χώρας από τους Γερμανούς, αλλά κυρίως εναντίον της κυβέρνησης του Vichy και των δωσιλόγων. Με την Απελευθέρωση, αυτή η διαίρεση που πήρε επικίνδυνες διαστάσεις κινδύνευε να πλήξει ανεπανόρθωτα το πολίτευμα και την ενότητα της Γαλλίας (Rousso, 1991: 297. Judt, 1992: 147-192).

Μπροστά σε αυτό τον κίνδυνο συγκροτήθηκε στη Γαλλία ο «μύθος» της Αντίστασης. Πρόκειται για μια αφήγηση των γεγονότων της περιόδου 1940-1944, η κατασκευή της οποίας στόχευε να προάγει το αντιστασιακό παρελθόν έναντι του επονείδιστου καθεστώτος του Vichy. Αυτή η αφήγηση έχει δύο σημαντικές εκδοχές: αυτή που ο Α. Ρουσό ονομάζει «γκωλικό αντιστασιακό μύθο» («Gaullist resistancialist myth», Rousso, 1991: 18) και την σε αρκετά σημεία διαφοροποιημένη, αλλά παράλληλη εκδοχή της Αριστεράς. Απολαμβάνοντας ευρεία αναγνώριση, ο στρατηγός Ντε Γκωλ δεν έχασε την ευκαιρία να «γράψει» ή να «ξαναγράψει» την ιστορία του πολέμου. Από τα κείμενα και τις ομιλίες του ίδιου, αλλά και των στενών συνεργατών του προκύπτει μια αφήγηση για την περίοδο 1940-1944 που δεν αφορά τόσο το ίδιο το παρελθόν όσο αποτελεί προϊόν της πολιτικής συγκυρίας στην οποία

συγκροτήθηκε. Απεικονίζει, ως εκ τούτου, ανάγλυφα τη συγκρουσιακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν η γαλλική κοινωνία μετά τον πόλεμο, τον τρόπο που ο Ντε Γκωλ προσπάθησε να την κατευνάσει, αλλά και το όραμά του για το μέλλον της Γαλλίας (Rousso, 1991: 16. Gildea, 2002: 59-75). Σε αυτή την αφήγηση η απελευθέρωση και άρα η σωτηρία της Γαλλίας προήλθε από τον ίδιο το λαό της, από *την αιώνια Γαλλία*, που πολέμησε σκληρά και τελικά κατάφερε να αποτινάξει τους κατακτητές και τους συνεργάτες τους. Αρκετά ασαφής και γεμάτη συμβολισμούς, η γκωλλική αφήγηση δεν εκθείαζε τόσο πολύ την πραγματική αντίσταση ή τους αντιστασιακούς, αλλά την ιδέα ενός λαού που αντιστεκόταν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1940-1944. Αυτή η ιδέα ήταν αρκετά ευέλικτη, ώστε να μπορέσει να αντιπροσωπεύσει όλες τις πολιτικές πλευρές και να υπερπηδήσει γεγονότα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν διαιρετικά, όπως η δράση των παρτιζάνων και οι ιδεολογικές διαιρέσεις στο εσωτερικό του αντιστασιακού κινήματος. Την ίδια στιγμή το καθεστώς του Vichy έμπαινε σε παρένθεση. Ερμηνευόταν ως ένα συμβάν εκτός εθνικής ιστορίας, ως μια ανάξια αναφοράς παρεκτροπή. Το μεταπολεμικό καθεστώς θα αντλούσε τη συνέχεια όχι από την επονείδιστη κυβέρνηση του Vichy αλλά από το CNR[1], τους *Ελεύθερους Γάλλους* και την προσωπική δράση του στρατηγού Ντε Γκωλ (Rousso, 1991: 17).

Ήδη από τον καιρό του πολέμου, ο Ντε Γκωλ ως αρχηγός του CNR με τη συνεργασία ή την αποδοχή όλων των αντιστασιακών οργανώσεων (στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας) επιδίωξε να νομιμοποιηθεί το Συμβούλιο και όχι η κυβέρνηση του Vichy ως νόμιμος εκπρόσωπος της Γαλλίας. Μετά την Απελευθέρωση, η αποσιώπηση αυτής της διαίρεσης διασφάλιζε την ενότητα που ήταν απαραίτητη για την αναγέννηση της γαλλικής δημοκρατίας (Lagrou, 2000: 30-31. Judt, 1992: 147-192).

Βασική παραδοχή στη συγκρότηση του «γκωλικού μύθου» ήταν η αντίσταση του γαλλικού λαού στους κατακτητές, που, αν και γνώρισε πολλές διαφορετικές εκδοχές, υιοθετήθηκε από όλες τις πολιτικές δυνάμεις τουλάχιστον την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (Rousso, 1991: 19). Με βασικό στόχο την επίτευξη της εθνικής ενότητας, το αντιστασιακό παρελθόν του γαλλικού λαού σε αυτή την

[1] Conseil National de la Résistance (Εθνικό Αντιστασιακό Συμβούλιο). Η βιβλιογραφία για τον Ντε Γκωλ και τον ρόλο του στη συγκρότηση του CNR και της γαλλικής Αντίστασης είναι τεράστια. Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται: J. Touchard (1978), *Le gaullisme 1940-1969*, Παρίσι: Seuil. O.Wiewiorka (1995), *Une certaine idée de la Résistance: Défense de la France 1940-1949*, Παρίσι: Seuil. J.-P. Azema & F. Bedarida (επιμ.) (1993), *La France des années noires*, Παρίσι: Seuil.

αφήγηση απεκδυόταν κάθε πολιτικό ή κοινωνικό χαρακτηριστικό. Οι αναφορές στις ένοπλες αντιστασιακές ομάδες ή σε συγκεκριμένες μορφές πολιτικής δράσης που αποσκοπούσαν σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις αποφεύγονταν, και η «Αντίσταση» αποκτούσε ένα αόριστο εθνικό ή εθνικιστικό περιεχόμενο. Με αυτό τον τρόπο μπορούσαν να διεκδικήσουν την αντιστασιακή ταυτότητα, που ήταν χρήσιμη στο μεταπολεμικό παρόν, όχι μόνο εκείνοι που είχαν επιδείξει ανάλογη δράση στο παρελθόν, αλλά περίπου όλοι όσοι την εποχή της Απελευθέρωσης δεν υπερασπίζονταν τη ναζιστική Γερμανία. Αποκτώντας αυτή την ευρύτητα, η «Αντίσταση» ενσωματώθηκε στη ρητορική όλων των πολιτικών δυνάμεων, αποτελώντας απαραίτητο προσόν για την πολιτική νομιμοποίηση στο παρόν και το μέλλον της γαλλικής πολιτικής (Lagrou, 1997: 181-222. Judt, 1992: 147-172).

Η αριστερά, από την πλευρά της, ανέπτυξε τη δική της εκδοχή του «αντιστασιακού μύθου», η οποία διέφερε σε αρκετά σημεία από εκείνη του Ντε Γκωλ: παράλληλα με τον εθνικό προσανατολισμό, έδινε στην Αντίσταση πολιτική χροιά και πολιτικούς στόχους. Σύμφωνα με την εκδοχή που ενσωματώθηκε περισσότερο στη ρητορική του Κομμουνιστικού Κόμματος, η Αντίσταση ήταν αγώνας, εκτός από εθνικοαπελευθερωτικός, αντιφασιστικός αλλά και ταξικός εναντίον μιας προδοτικής ελίτ. Στις σχετικές αναφορές σε επετειακά και πολιτικά κείμενα οι αντιστασιακοί παρουσιάζονται ως κληρονόμοι της Κομμούνας, ενώ ο Πεταίν ως γνήσιος απόγονος του Μπαζαίν, που επέλεξε να παραδοθεί αντί να πολεμήσει με τους Πρώσους το 1870 (Rousso, 1991: 19, 26).

Ανάλογα παραδείγματα μπορούμε να αντλήσουμε από το Βέλγιο και την Ολλανδία, παρόλο που η εσωτερική πολιτική τους κατάσταση ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη από εκείνη της Γαλλίας. Και στις δύο περιπτώσεις, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής οι κυβερνήσεις αναχώρησαν για το εξωτερικό, ενώ η διοίκηση παρέμεινε στη θέση της και εργάστηκε υπό τις οδηγίες των κατακτητών (Lagrou, 2000: 21, 34-35. Hirschfeld, 1981: 467-486). Στην Ολλανδία, η βασίλισσα αναγνωρίστηκε με την επιστροφή της ως η ενσάρκωση της ιδέας του έθνους από όλες τις πολιτικές συνιστώσες, το προπολεμικό πολιτικό σύστημα αποκαταστάθηκε και η πολιτική ζωή συνεχίστηκε σχεδόν σαν να μην είχε μεσολαβήσει η γερμανική κατοχή. Το ίδιο περίπου συνέβη και στο Βέλγιο μετά από μια περίοδο έντονων πολιτικών διενέξεων. Στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές η αντιπαράθεση εκδηλώθηκε ανάμεσα στους υποστηρικτές της βασιλείας και στους εκπροσώπους των αντιστασιακών οργανώσεων, κομμουνιστικών και σοσιαλιστικών. Από τις εκλογές με μικρή διαφορά

ευνοήθηκαν οι δεύτεροι, και κυρίαρχο ζήτημα αναδείχθηκε η μορφή του πολιτεύματος. Τελικά, η κατάσταση διευθετήθηκε λίγα χρόνια αργότερα, όταν ο Λεοπόλδος παραιτήθηκε υπέρ του γιου και διαδόχου του, ο οποίος και επέστρεψε στη χώρα για να τον διαδεχθεί (Lagrou, 2000: 34-35).

Και στις δύο χώρες, παρά τη σύντομη περίοδο πολιτικής οξύτητας στην περίπτωση του Βελγίου, η γερμανική κατοχή τελικά δεν διατάραξε την προπολεμική πολιτική και κοινωνική τάξη. Το πολίτευμα παρέμεινε το ίδιο, οι πολιτικές ελίτ διατήρησαν τη νομιμότητα και την εξουσία τους και μετά την εκδήλωση του Ψυχρού Πολέμου οι λίγοι κομμουνιστές απομακρύνθηκαν από τις κυβερνήσεις και τελικά περιθωριοποιήθηκαν. Η ανθεκτικότητα των θεσμών κατά τη διάρκεια της Κατοχής δεν επέτρεψε ούτε τη δημιουργία ισχυρού αντιστασιακού κινήματος ούτε βέβαια την ανάπτυξη βιώσιμων, εναλλακτικών πολιτικών λύσεων (Hirschfeld, 1981: 467-486).

Επομένως, ποιο παρελθόν έπρεπε να νομιμοποιηθεί σε ένα παρόν που έμοιαζε να επιστρέφει στην προπολεμική νηνεμία; Η δράση των λίγων, ως ελάχιστων στην περίπτωση της Ολλανδίας, που συμμετέχοντας σε αντιστασιακές οργανώσεις δήλωναν παράλληλα και την πρόθεσή τους να προωθήσουν αλλαγές στην μεταπολεμική κοινωνία; Ή η επιλογή της πλειοψηφίας, που κατά κανόνα προσαρμόστηκε στις συνθήκες που επέβαλε η γερμανική κατοχή; Η απάντηση και εδώ δόθηκε με τη συγκρότηση μιας αφήγησης που ενσωμάτωνε την αντιστασιακή δραστηριότητα στην εθνική ιστορία. Σύμφωνα με αυτή, η χώρα δέχτηκε εχθρική επίθεση από το εξωτερικό, υπέφερε στο σύνολό της και αντιστάθηκε ανάλογα με τις δυνάμεις της. Το ίδιο συνέβη και σε επίπεδο πολιτών: ο καθένας ανάλογα με τη θέση στην οποία βρισκόταν αντιστάθηκε όσο του επέτρεπαν οι περιστάσεις (Lagrou, 2000: 35).

Σε αυτή διαδικασία ένταξης της αντιστασιακής δραστηριότητας στην εθνική ιστορία ιδιαίτερα εντυπωσιακή υπήρξε η περίπτωση της Ολλανδίας, στην οποία το αντιστασιακό κίνημα αν ξεχώριζε για κάτι αυτό θα ήταν η αδυναμία και η ατονία του. Παρ' όλα αυτά, με κυβερνητικές παρεμβάσεις και νομοθετικές ρυθμίσεις θεσπίστηκαν επετειακοί εορτασμοί, στο πλαίσιο των οποίων καλλιεργούνταν συστηματικά στην κοινή γνώμη η πεποίθηση ότι η χώρα είχε να επιδείξει αξιοσημείωτη αντιστασιακή δραστηριότητα (Lagrou, 2000: 60-65).

Αλλά και στην περίπτωση του Βελγίου και της Γαλλίας, όπου δεν σημειώθηκαν παρόμοιες ρητορικές υπερβολές, τόσο τα κριτήρια με τα οποία τελικά συγκροτήθηκε ένα ιστορικό αφήγημα για την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου όσο και η τελική

δομή αυτού του αφηγήματος ήταν παρόμοια: υπό το βάρος μιας εξαιρετικά κρίσιμης πολιτικής συγκυρίας το παρελθόν προσαρμόστηκε, η ιστορία ξαναγράφτηκε για να υπηρετήσει την ενότητα και τη συνέχεια του έθνους καθώς και την ανάγκη της αποκατάστασης της καθεστηκυίας τάξης. Από την άλλη πλευρά, όμως, η ευκολία με την οποία συγκροτήθηκαν αυτές οι αφηγήσεις καθώς και η ευνοϊκή υποδοχή που είχαν και στις τρεις περιπτώσεις αποκαλύπτουν την αδυναμία των αντιστασιακών κινημάτων. Με διαφορετικό τρόπο και για διαφορετικούς λόγους στις τρεις χώρες οι πολιτικές ομάδες και τα άτομα που είχαν πραγματικά επιδείξει αντιστασιακή δραστηριότητα, συγκεκριμένα ένοπλη, δεν κατάφεραν να την κεφαλαιοποιήσουν πολιτικά στην μεταπολεμική κοινωνία. Δεν μπόρεσαν να τη χρησιμοποιήσουν νομιμοποιητικά και πολύ περισσότερο δεν κατάφεραν να υπερασπιστούν τα κοινωνικά και πολιτικά προτάγματα των αντιστασιακών κινημάτων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο όρος «Αντίσταση» να αποκτήσει και στις τρεις κυρίαρχες αφηγήσεις ένα καθαρά εθνικό ή εθνικιστικό περιεχόμενο, που σήμαινε σχεδόν αποκλειστικά την αντίσταση εναντίον των δυνάμεων του Άξονα και τη συμπαράταξη στο πλευρό των Συμμάχων (Lagrou, 1997: 181-222).

Το παρελθόν και οι αναπαραστάσεις του είχαν αρκετά διαφορετική εξέλιξη στην περίπτωση της Ιταλίας, η οποία το 1943, διαρκούντος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, άλλαξε στρατόπεδο. Αυτή η ανορθόδοξη πορεία καθιστούσε το παρελθόν της Ιταλίας, αμέσως μετά τη λήξη του Πολέμου, προβληματικό. Η διαπραγμάτευσή του έφερνε τόσο την ίδια τη χώρα όσο και τους συμμάχους της αντιμέτωπους με δύο πολύ σοβαρές προκλήσεις: αφενός, η Ιταλία ήταν αναγκαίο να ενταχθεί πλήρως στην αφήγηση των νικητών και, αφετέρου, έπρεπε στο εσωτερικό της χώρας να αποφευχθεί ο εμφύλιος πόλεμος που ήταν προ των πυλών. Σε αυτό το πιεστικό πολιτικό πλαίσιο προέκυψε στον πολιτικό λόγο των συμμάχων μια αφήγηση η οποία καταρχήν «συγχωρούσε» το φασιστικό παρελθόν, σχεδόν αποσιωπώντας το. Παραμονές του Ψυχρού Πολέμου η Ιταλία ήταν απαραίτητη στη μεγάλη «δημοκρατική οικογένεια» των δυτικοευρωπαϊκών χωρών· ως εκ τούτου, έπρεπε να συγκροτήσει όσο το δυνατό πιο γρήγορα την ταυτότητα ενός δημοκρατικού κράτους. Σε αυτή τη νέα δημοκρατική ταυτότητα, όμως, το φασιστικό παρελθόν της Ιταλίας θα αποτελούσε τεράστια παραφωνία (Santarelli, 2004: 280-299).

Η πιο γνωστή εικόνα αυτής της αφήγησης είναι αυτή, που έχει για ήρωά της τον «καλό» και «ευγενικό» Ιταλό στρατιώτη, κεντρικό πρωταγωνιστή σε μια εκδοχή του ιταλικού παρελθόντος που μεταμόρφωνε τους θύτες σε θύματα Αν και οι Ιταλοί

υπήρξαν, μέχρι το 1943 που συνθηκολόγησαν πιστοί σύμμαχοι και υποστηρικτές των Γερμανών, δεν θεωρήθηκαν το ίδιο υπεύθυνοι για τον Πόλεμο. Παρόλο που ως κατακτητές συμπεριφέρθηκαν το ίδιο σκληρά με τους Γερμανούς, η δράση τους αποτυπώθηκε στην αφήγηση των νικητών, ακόμη και στη συλλογική μνήμη των χωρών τις οποίες κατέκτησαν, εντελώς διαφορετικά από τη δράση των Γερμανών. Σύμφωνα πάντα με αυτή την εκδοχή, και σε αντίθεση με τους Γερμανούς, οι Ιταλοί στρατιώτες ήταν πάντοτε καλόκαρδοι και ευγενικοί και ίσως λιγάκι αφελείς. Συμπεριφέρονταν με συμπόνια και καλοσύνη, σχεδόν αδερφικά απέναντι στους κατακτημένους, ενώ δε συνδέθηκαν ποτέ με τον φασισμό και τις επεκτατικές του βλέψεις, παρά μόνο ως τα πρώτα του θύματα (Focardi & Klinkhammer, 2004: 330-348. Santarelli, 2004: 280-299. Walston, 1997: 169-183. Φλαϊσερ, 2008: 246).

Η ίδια αφήγηση κυριάρχησε και στο εσωτερικό της χώρας. Ο πόλεμος μέχρι το 1943 μετονομάστηκε από εθνικό πόλεμο, όπως ονομαζόταν μέχρι τότε, σε πόλεμο που επιβλήθηκε στο έθνος από το φασιστικό καθεστώς (Santarelli, 2004: 280-299). Τόσο στην ρητορική των πολιτικών κομμάτων όσο και στην επίσημη ιστοριογραφία είτε ο φασισμός αποσιωπήθηκε είτε τα ερωτήματα και η επιστημονική έρευνα για αυτή την περίοδο της ιταλικής ιστορίας αποφεύχθηκαν. Ακόμη και όταν γίνονταν αναφορές στον φασισμό σε ιστορικά ή πολιτικά κείμενα, ήταν συνήθως σχηματικές και απείχαν πάρα πολύ από την ουσιαστική ερμηνεία του φαινομένου (Delzell, 1978: 66-96. Pavone, 1967: 49-77. Gentile, 1986: 179-208. Zapponi, 1994: 547-568).

Η μεταπολεμική εθνική ταυτότητα της Ιταλίας συγκροτήθηκε με βασική νομιμοποιητική αναφορά την Αντίσταση εναντίον των Γερμανών και τον Αντι-φασισμό. Η Αντίσταση 1943-1945 βρέθηκε στο κέντρο μιας νέας εθνικής αφήγησης, σύμφωνα με την οποία ο ιταλικός λαός αγωνιζόταν σύσσωμος να διώξει από τη χώρα του τους Γερμανούς και τους λίγους φασίστες συνεργάτες τους και η οποία αποτέλεσε τον ιδρυτικό μύθο του μεταπολεμικού ιταλικού κράτους. Ωστόσο, το αντιστασιακό παρελθόν είχε και αυτό τις αρνητικές του πλευρές, καθώς την επίκλησή του ακολουθούσαν πληθώρα αρνητικών συμπαραδηλώσεων. Από τη μια πλευρά, μπορούσε να διαγράψει το προβληματικό και ανεπιθύμητο φασιστικό παρελθόν, από την άλλη, όμως, η επίκληση της Αντίστασης μπορούσε να λειτουργήσει διαιρετικά στο παρόν, φέρνοντας στην επικαιρότητα τις διαιρέσεις που είχαν εκδηλωθεί στο παρελθόν για τη στρατηγική αλλά κυρίως για τους πολιτικούς στόχους του αντιστασιακού κινήματος. Η κυρίαρχη παρουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν της μεταπολεμικής Ιταλίας σε συνδυασμό με

την εκδήλωση του Ψυχρού Πολέμου έκανε το απαραίτητο για την εθνική αφήγηση αντιστασιακό παρελθόν ταυτόχρονα και επικίνδυνο. Έτσι, μετά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, το αντιστασιακό παρελθόν χρησιμοποιήθηκε συστηματικά ως νομιμοποιητική αναφορά στο μεταπολεμικό παρόν σχεδόν αποκλειστικά από την Αριστερά και το Κομμουνιστικό Κόμμα και όχι από τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις (Poggiolini, 2002: 223-243).

Σταδιακά, στην επίσημη αφήγηση για την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Αντιφασισμός εκτόπισε την Αντίσταση και έγινε η κεντρική της αναφορά. Η επίκληση της αντιφασιστικής δραστηριότητας μπορούσε να ενώσει στο παρόν όλες τις πολιτικές δυνάμεις, προσφέροντας ένα σημείο επαφής, σε ένα παρελθόν που ήταν γεμάτο συγκρούσεις και τραυματικές μνήμες (Ventresca, 2006: 86-119). Η κατασκευή ενός αντιφασιστικού παρελθόντος, και στη συνέχεια η επίκλησή του από όλες τις δυνάμεις του πολιτικού φάσματος, έθετε τα αποδεκτά όρια της πολιτικής αντιπαράθεσης και λειτουργούσε προγραμματικά ή θα μπορούσε να πει κανείς δεσμευτικά για τη διαδικασία της πολιτικής ανασυγκρότησης. Με άλλα λόγια, λειτουργούσε ως όριο και στις δύο πλευρές του πολιτικού φάσματος. Από τη μια πλευρά, εγγυόταν τη θεσμοθέτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος και, από την άλλη, περιχαράκωνε τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις απέναντι στην ενδεχόμενη επέκταση του κομμουνισμού (Pezzino, 2005: 396-412).

Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε ένα χρήσιμο και αξιοποιήσιμο παρελθόν πριν ακόμη τελειώσει. Οι αφηγήσεις της περιόδου 1945-1948 συγκροτήθηκαν μέσα από μια διαδικασία επιλεκτική, με κύριο στόχο όχι να υπηρετήσουν την ιστορική αλήθεια, αλλά να υποστηρίξουν την πολιτική και οικονομική ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης. Το στρατόπεδο των νικητών χρειαζόταν μια αφήγηση που να καθιστά αποδεκτή αμέσως μετά το τέλος του Πολέμου την παγίωση μιας καινούργιας διαίρεσης, της διαίρεσης του Ψυχρού Πολέμου. Στο πλαίσιο αυτής της νέας διαίρεσης το παρελθόν έπρεπε να διευθετηθεί σύντομα, ώστε η Γερμανία να περάσει στη σφαίρα των συμμάχων και η Σοβιετική Ένωση στη σφαίρα των εχθρών (Antoniou, 2007: 1-3, Bartov, 1998: 771-816). Τα εθνικά κράτη από την πλευρά τους χρειάζονταν ένα παρελθόν που να εγγυάται αφενός την ένταξή τους στο στρατόπεδο των συμμάχων και αφετέρου την εσωτερική πολιτική ομαλότητα. Υπό την πίεση αυτής της αναγκαιότητας γεννήθηκε ο μεταπολεμικός μύθος της παλλαϊκής Αντίστασης εναντίον του ναζισμού και του φασισμού, που επικράτησε σε όλη σχεδόν τη Δυτική

Ευρώπη, με τις αναγκαίες διαφοροποιήσεις που επέβαλλε η εσωτερική κατάσταση κάθε χώρας (Lagrou, 2000 : 30-31. Judt, 1992: 147-192).

Σε αυτή την αφήγηση η αντιστασιακή δράση διαχωριζόταν από τον κομμουνισμό και από οποιαδήποτε πολιτική επιδίωξη για το μέλλον και αποκτούσε εθνικό ή εθνικιστικό περιεχόμενο. Ωστόσο, η πλήρης υπαγωγή της αντιστασιακής δραστηριότητας στο εθνικό αφήγημα έγινε, όπως αναφέρθηκε, χωρίς προβλήματα στις χώρες όπου η αντιστασιακή δραστηριότητα ήταν υποτονική και οι πολιτικοί της εκπρόσωποι αδύναμοι να τη διεκδικήσουν και την κατοχυρώσουν ως νομιμοποιητική αναφορά στον Μεταπόλεμο, όπως στην Ολλανδία. Αντίθετα, στην Ιταλία, όπου το αντιστασιακό κίνημα ήταν ισχυρό και η επίκλησή του δεν μπορούσε εύκολα να χωρέσει σε ένα περιοριστικό εθνικιστικό πλαίσιο, ο μύθος της παλλαϊκής Αντίστασης υποχώρησε, δίνοντας τη θέση του στην αντίθεση στον φασισμό, ενώ η Αντίσταση αποτέλεσε τον ιδρυτικό και νομιμοποιητικό μύθο της ιταλικής Αριστεράς (Pezzino, 2005: 396-412).

Ο εμφύλιος πόλεμος ως παρελθόν

Η Ελλάδα πολέμησε τις δυνάμεις του Άξονα, ανέπτυξε ένα πολύ ισχυρό αντιστασιακό κίνημα και βρέθηκε στο τέλος του Πολέμου στην πλευρά των νικητών. Παρ' όλα αυτά, και σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, η Αντίσταση δεν αποτέλεσε ένδοξο κομμάτι του εθνικού αφηγήματος, ο εορτασμός της δεν θεσμοθετήθηκε, δεν τιμήθηκαν οι αντιστασιακοί καμίας παράταξης, και η Απελευθέρωση της χώρας δεν έγινε ποτέ επίσημη επέτειος. Αντίθετα, παρά τις σημαντικές επιπτώσεις που είχε για την ελληνική κοινωνία ο Πόλεμος και η Απελευθέρωση, εορτάζεται μόνο η 28η Οκτωβρίου, η έναρξη δηλαδή του Ελληνοϊταλικού Πολέμου και η είσοδος της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα Δεκεμβριανά και ο γενικευμένος εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησαν την αποχώρηση των Γερμανών ενέγραψαν την Αντίσταση στη συλλογική μνήμη ως συνάρτηση του εμφυλίου πολέμου και άρα κατέστησαν τη μνημόνευσή της προβληματική. Μεσούντος του εμφυλίου πολέμου ή αμέσως μετά τη λήξη του, η Αντίσταση δεν θα μπορούσε να παίξει στην Ελλάδα το ρόλο που έπαιξε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, γιατί η επίκλησή της ήταν βεβαρημένη από πληθώρα αρνητικών ή διχαστικών συμπαραδηλώσεων (Βόγλης, 2007: 437-456).

Η ηγεμονική παρουσία του Κομμουνιστικού Κόμματος, ο δωσιλογισμός και η απουσία των παραδοσιακών κομμάτων από την αντιστασιακή δράση ήταν μερικά από

τα ζητήματα των οποίων η υπενθύμιση θα λειτουργούσε διχαστικά τόσο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου όσο και μετά. Στο λόγο των νικητών, στον κυρίαρχο λόγο της εθνικοφροσύνης, η εαμική Αντίσταση είχε ταυτιστεί με την «παράνομη» και «εθνοκτόνο» δράση του κομμουνισμού, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη την ένταξη της στο εθνικό, μεταπολεμικό αφήγημα. Πολύ σημαντικότερη της Αντίστασης εναντίον των δυνάμεων του Άξονα αναδείχθηκε «η αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου», και γύρω από αυτή συγκροτήθηκε η μεταπολεμική ρητορική των πολιτικών δυνάμεων –του Κέντρου και της Δεξιάς–, που αναδείχθηκαν νικήτριες από τον αιματηρό εμφύλιο πόλεμο (Μαραντζίδης, αδημ.).

Ενώ χώρες που δεν είχαν αντιστασιακό κίνημα, όπως η Ολλανδία, κατασκεύασαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ένα αντιστασιακό παρελθόν για να μπορέσουν να ενταχθούν στην αφήγηση των νικητών και να τονώσουν την εθνική τους συνοχή, στην Ελλάδα συνέβη το αντίθετο. Ακριβώς επειδή το αντιστασιακό κίνημα (κυρίως οι οργανώσεις στις οποίες κυριαρχούσε πολιτικά η Αριστερά και το ΚΚΕ) ήταν τόσο ισχυρό, ώστε να έχει σαφείς προθέσεις παρέμβασης στην πολιτική ζωή μετά το τέλος του Πολέμου, αποτέλεσε ένα παρελθόν προβληματικό, που στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής δεν υποσχόταν παρά ένα δυσοίωνο μέλλον. Στην αφήγηση του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος νοηματοδοτήθηκε με βάση τις ψυχροπολεμικές διαιρέσεις. Αυτή η ερμηνεία επηρέασε τις αναπαραστάσεις του πολέμου στη συλλογική μνήμη, τον πολιτικό λόγο και φυσικά την ιστοριογραφία (Marantzidis – Antoniou, 2004: 223-231).

Στην ελληνική περίπτωση ο εμφύλιος πόλεμος έγινε το φίλτρο μέσα από το οποίο διαμορφώθηκε η συλλογική μνήμη για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η επίσημη αφήγηση για τη δεκαετία του 1940 στην Ελλάδα συγκροτείται όχι μετά τη λήξη του Πολέμου, αλλά μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, και μάλιστα από την παράταξη των νικητών. Από αυτή την άποψη, η πολιτική συγκυρία, υπό την πίεση της οποίας συγκροτήθηκε στην Ελλάδα η επίσημη ιστορία για τη δεκαετία του 1940, είναι πολύ διαφορετική από την αντίστοιχη των δυτικοευρωπαϊκών χωρών στο τέλος του Πολέμου. Η αντιστασιακή δραστηριότητα θα μπορούσε βέβαια να «εξωραϊστεί», να απογυμνωθεί από τα πολιτικά της προτάγματα στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Δεν ήταν όμως καθόλου εύκολο να συμβεί το ίδιο μετά από έναν αιματηρό και τραυματικό εμφύλιο πόλεμο. Οι διαιρέσεις που προέκυψαν από αυτόν, σε συνδυασμό με το ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής, δημιούργησαν στην Ελλάδα πολύ ισχυρές πολιτικές και ιδεολογικές ταυτίσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, στην επίσημη αφήγηση τόσο

για την περίοδο 1940-1944 όσο και για ολόκληρη τη δεκαετία του 1940 ο εμφύλιος πόλεμος κυριαρχεί έναντι του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν

Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνήσει την πολιτική χρήση του παρελθόντος, δηλαδή τους μηχανισμούς εργαλειοποίησης γεγονότων και συμβόλων από τη δεκαετία του 1940, ώστε να ενταχθούν στον πολιτικό λόγο των ελληνικών παρατάξεων της μετεμφυλιακής περιόδου. Για να κατανοήσουμε όμως την πολιτική ρητορική κομμάτων και παρατάξεων στην περίοδο που εξετάζεται απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί καταρχήν η κατανόηση του πολιτικού πλαισίου, στα όρια του οποίου συγκροτείται αυτή η ρητορική.

Σε όλη την περίοδο που εξετάζεται υπάρχουν ορισμένες σταθερές που διέπουν την πολιτική ζωή και θέτουν τα όρια μέσα στα οποία μπορούν να κινηθούν οι ελληνικές παρατάξεις, τόσο πολιτικά όσο και ρητορικά. Η διαιρετική τομή εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες, ως κληροδότημα του εμφυλίου πολέμου, διαπερνά ολόκληρη την κοινωνία, τη νομοθεσία και την πολιτική ζωή, καθορίζοντας ποιοι ανήκουν στην εθνική οικογένεια και ποιοι όχι, ποιοι έχουν το δικαίωμα να θυμούνται και ποιοι πρέπει να ξεχάσουν, και εντέλει ποιοι μπορούν να απολαύσουν τα προνόμια ενός ευνομούμενου κράτους και ποιοι αναγκάζονται να ζήσουν αντιμετωπίζοντας περιορισμούς και διώξεις. Τέλος, η διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης θέτει τους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού, διαμορφώνοντας όχι μόνο τον χαρακτήρα και τη ρητορική των κομμάτων, αλλά και την πρόσληψή τους από την κοινωνία. Ουσιαστικά, κατασκευάζει ένα πολιτικό σύμπαν, στο οποίο η ρητορική των κομμάτων και κατ' επέκταση η πολιτική τους ταυτότητα συγκροτείται σύμφωνα ή ενάντια στη διαιρετική τομή που παγιώθηκε μετά το 1949.

Την ίδια στιγμή, όμως, παρόλο που οι διαιρέσεις διατηρούνται ζωντανές με σκοπό την πολιτική και κοινωνική περιθωριοποίηση των ηττημένων, καθίσταται σαφές στον λόγο των πολιτικών παρατάξεων ότι η σύγκρουση πρέπει να «λησμονηθεί». Δεξιά, Κέντρο και Αριστερά δηλώνουν πολύ γρήγορα την πρόθεση τους να ξεχάσουν το αιματηρό και διαιρετικό παρελθόν και να εργαστούν για την εσωτερική ειρήνευση και την ανασυγκρότηση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, ενώ οι διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου είναι πάντοτε παρούσες στην ελληνική κοινωνία και πολιτική με διάφορες μορφές (πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, ύπαρξη πολιτικών κρατουμένων, διατήρηση του παρασυντάγματος), να αποφεύγεται όσο

είναι δυνατόν η μνημόνευσή τους. Όπως θα δούμε στην ανάλυση που ακολουθεί, τόσο οι επέτειοι των γεγονότων που συνδέονται με τον εμφύλιο πόλεμο όσο και η ίδια η σύγκρουση, παρόλο που εμπεριέχουν συμβολικά την ουσία της εθνικοφροσύνης, χρησιμοποιούνται στον πολιτικό λόγο των νικητών με προσοχή και φειδώ. Αντίθετα με ό,τι πιστεύουμε, η υπενθύμιση του διχαστικού παρελθόντος δεν προκαλούσε αμηχανία μόνο στους ηττημένους αλλά και στους νικητές. Παράλληλα, πολύ σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης της πολιτικής ρητορικής των παρατάξεων αποτελούσε η εξέλιξη του Ψυχρού Πολέμο. Προοδευτικά, οι νικητές του εμφυλίου πολέμου, η Δεξιά και το Κέντρο, αναπτύσσουν μια σκληρή αντικομμουνιστική ρητορική βασισμένη περισσότερο στο διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα και λιγότερο στις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940. Σε αυτό το πλαίσιο, η αυξομείωση της έντασης μεταξύ των δύο αντίπαλων στρατοπέδων διεθνώς είχε τις επιπτώσεις της και στην ελληνική πολιτική σκηνή, καθορίζοντας σε γενικές γραμμές τη στάση των κομμάτων και των πολιτικών.

Η χρήση του παρελθόντος στη ρητορική των κομμάτων έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποκαλύπτει όλες τις εκδοχές της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν και τη διαδικασία με την οποία το παρελθόν εργαλειοποιείται για να υπηρετήσει το παρόν και το μέλλον. Σε ένα πρώτο στάδιο, παρακολουθώντας τον τρόπο με τον οποίο οι τρεις παρατάξεις ενσωματώνουν στη ρητορική τους τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, αποσαφηνίζουμε, καταρχήν, τη βαρύνουσα σημασία της πολιτικής συγκυρίας. Κάθε παράταξη συγκροτεί μια εκδοχή της δεκαετίας του 1940, επιλέγοντας και τελικά ενσωματώνοντας στη ρητορική της συγκεκριμένα γεγονότα, τα οποία συνάδουν με τις επιδιώξεις στο παρόν και τα σχέδια της για το πολιτικό της μέλλον. Στις επικλήσεις της Δεξιάς και του Κέντρου, των νικητών του εμφυλίου πολέμου, κυριαρχούν τα γεγονότα της περιόδου 1944-1949, ενώ ο λόγος και η πολιτική παρουσία της Αριστεράς σφραγίζονται σχεδόν αποκλειστικά από τις αναφορές στην εαμική Αντίσταση. Η πρώτη αυτή επιλογή ιχνογραφεί την τοποθέτηση των παρατάξεων ανάλογα με τη διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης και ορίζει το στίγμα της ιδεολογικής και πολιτικής τους ταυτότητας.

Ταυτόχρονα, ο εντοπισμός και η διερεύνηση των σιωπών, των γεγονότων που δεν ερμηνεύονται, τα οποία κάθε παράταξη προσπερνά ελπίζοντας ότι θα ξεχαστούν, αναδεικνύει τις αντιφάσεις των παρατάξεων στο εσωτερικό τους αλλά και της εθνικοφροσύνης εν γένει. Η απροθυμία των εθνικοφρόνων να αναφερθούν στην περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης και η πεισματική, από την πλευρά της

Αριστεράς, διεκδίκηση της αντιστασιακής κληρονομιάς σε βάρος της αντίστοιχης του ΔΣΕ αποτελούν κενά στην αφήγηση που συγκροτούν οι παρατάξεις για το πρόσφατο παρελθόν. Και ενώ οι επικλήσεις του παρελθόντος και οι αφηγήσεις που συγκροτούνται από αυτές ορίζουν το ιδεολογικό και πολιτικό στίγμα των παρατάξεων, οι σιωπές αναδεικνύουν τα όρια και τις αδυναμίες τους. Ό,τι θεωρείται κακό ή αρνητικό παρελθόν, ό,τι δεν χωρά στο άκαμπτο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης, ή απλώς ό,τι δεν είναι αξιοποιήσιμο πολιτικά, αποσιωπάται.

Οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος στην πολιτική ρητορική και τα επετειακά κείμενα των παρατάξεων συγκροτούν μοιραία τρεις ανταγωνιστικές μεταξύ τους αφηγήσεις για τα εν λόγω γεγονότα. Ανασυνθέτοντας αυτές τις αφηγήσεις, όπως θα αναλυθεί στο πλαίσιο της ανά χείρας μελέτης, αναδεικνύεται ότι παρά τις τεράστιες διαφορές που έχουν μεταξύ τους συμπίπτουν ως προς τους στόχους που καλούνται να υπηρετήσουν. Προορισμένες να ενταχθούν στην πολιτική ρητορική των παρατάξεων, σχετίζονται αναμφίβολα με την πολιτική τους στρατηγική. Υπό αυτή την έννοια οι τρεις αφηγήσεις δεν υπηρετούν σε καμία περίπτωση την ιστορική αλήθεια· αντίθετα, συνιστούν συνειδητή απόπειρα επιρροής της συλλογικής μνήμης, με στόχο να καταστήσουν ελκυστικότερες τις παρατάξεις στο εκλογικό σώμα.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα για τη δεκαετία του 1940 έχει προχωρήσει πολύ, και μια σειρά από ζητήματα που σχετίζονται με την περίοδο έχουν διερευνηθεί εκτενώς. Εξίσου σημαντικές μελέτες έχουν γραφτεί για τον τρόπο που επηρέασαν οι συγκρούσεις τη συγκρότηση της ατομικής και της συλλογικής μνήμης. Η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (Μπούσχοτεν, 1997) και η Anne Collard (Collard, 1993) στράφηκαν στη συλλογική και την κοινωνική μνήμη, ενώ το βιβλίο του Νίκου Μαραντζίδη, *Γιασασίν Μιλλέτ* (Μαραντζίδης, 2001) εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η ατομική και η συλλογική μνήμη επηρεάζουν την πολιτική συμπεριφορά σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο. Η μελέτη της Μαρίας Θανοπούλου και η έρευνα του S. Aschenbrenner επικεντρώνονται στην ανάδειξη των μηχανισμών συγκρότησης της συλλογικής μνήμης σε τοπικό επίπεδο, παίρνοντας ως παραδείγματα τη Λευκάδα η πρώτη και ένα μεσσηνιακό χωριό ο δεύτερος (Θανοπούλου, 1999. Aschenbrenner, 1992: 115-136). Τέλος, το *Διπλό Βιβλίο* της Τασούλας Βερβενιώτη επικεντρώνεται στην ατομική μνήμη, στον τρόπο που οι άνθρωποι ανακαλούν το παρελθόν και εντάσσουν τον εαυτό τους σε αυτό. Ωστόσο, ενώ υπάρχει μια αξιόλογη προσπάθεια κατανόησης και ανάλυσης της συλλογικής και της ατομικής μνήμης, δεν έχει ερευνηθεί διεξοδικά η προσπάθεια του επίσημου κράτους και των πολιτικών ελίτ να επηρεάσουν τη

συγκρότηση της συλλογικής μνήμης, ώστε στη συνέχεια να τη χρησιμοποιήσουν για πολιτικούς λόγους.

Η ανά χείρας έρευνα επιχειρεί να χαρτογραφήσει την προσπάθεια των πολιτικών ελίτ της μετεμφυλιακής Ελλάδας να αφήσουν το δικό τους στίγμα στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης. Οι νικητές βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι των ηττημένων, εφόσον είχαν στη διάθεση τους την εκπαίδευση και τον κρατικό μηχανισμό. Από την άλλη πλευρά, και οι ηττημένοι αποκτούν σταδιακά τους δικούς τους χώρους έκφρασης μέσα από την εφημερίδα *Η Αυγή*, τους εκδοτικούς μηχανισμούς του ΚΚΕ στην υπερορία και μια αντίστοιχη εκδοτική προσπάθεια στην Ελλάδα κυρίως τη δεκαετία του 1960. Τόσο οι μεν όσο και οι δε φιλοδοξούν, εξοβελίζοντας τους πολιτικούς τους αντιπάλους, να ενσωματώσουν τη δράση τους στο εθνικό αφήγημα.

Μεθοδολογία και έρευνα

Για την προδικτατορική περίοδο ο Τύπος αποτελεί προνομιακό πεδίο μελέτης του πολιτικού λόγου. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι εφημερίδες έχουν αναδειχθεί σε κύριο μέσο επικοινωνίας των κομμάτων και των πολιτικών με την κοινή γνώμη. Ο ημερήσιος Τύπος της Αθήνας, αρχικά, και, αργότερα, και της Θεσσαλονίκης εξελίχθηκε στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 σε κυρίαρχο μέσο πολιτικής επικοινωνίας. Δεν εκδίδονταν περιοδικά πολιτικού περιεχομένου όπως γίνεται μετά το 1974, και οι εκπομπές του ραδιοφώνου πολύ σπάνια είχαν ως θέμα τους την πολιτική, ενώ η τηλεόραση έκανε την εμφάνισή της στο τέλος της δεκαετίας του 1960. Έτσι, οι πολιτικοί λόγοι, οι ανακοινώσεις των κομμάτων και οι πολιτικές αναλύσεις αποτελούν, ιδιαίτερα κατά τις προεκλογικές περιόδους, το κύριο θέμα των περισσότερων ημερήσιων εφημερίδων (Χαιρετάκης, χ.χ.: 49-62. Carmacolias, 1974: 22-24).

Οι εφημερίδες, ήδη από τη δεκαετία του 1950, έχουν πολύ καλή και επιτυχημένη διανομή σε όλη τη χώρα. Οι αθηναϊκές φθάνουν, έστω και με καθυστέρηση, στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής επαρχίας. Οι αριθμοί κυκλοφορίας σε συνδυασμό με τους τίτλους που εκδίδονται την περίοδο 1950-1967 αποδεικνύουν ότι ο Τύπος έχει ιδιαίτερη θέση στην ελληνική κοινωνία. Ο αριθμός των τίτλων πρωινών και απογευματινών εφημερίδων σταθεροποιείται το διάστημα που εξετάζεται στους 13 στην Αθήνα και τον Πειραιά. Αυτός ο αριθμός ακολουθεί αυξητική πορεία, η οποία είναι ιδιαίτερα εμφανής από το 1960 και μετά, για να

σταθεροποιηθεί μετά το 1963 σε 16 τίτλους. Η ίδια εικόνα κυριαρχεί και στις πωλήσεις, οι οποίες αυξάνονται δραματικά από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Το 1960 οι αθηναϊκές εφημερίδες παρουσίασαν πωλήσεις 108,3 εκατομμύρια φύλλα, αριθμός που ακολουθώντας μια συνεχώς αυξητική πορεία έφτασε το 1966 περίπου τα 220,1 εκατομμύρια φύλλα. Ο αριθμός των τίτλων όσο και ο αριθμός κυκλοφορίας των εφημερίδων περιορίστηκαν σημαντικά, όπως είναι αναμενόμενο, την περίοδο της δικτατορίας, η οποία απαγόρευσε την κυκλοφορία ορισμένων εφημερίδων αλλά και έπληξε με τη λογοκρισία την αξιοπιστία των υπολοίπων (Χαιρετάκης, χ.χ: 49-51).

Η ανάπτυξη, λοιπόν, του ελληνικού Τύπου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ραγδαία. Πέρα όμως από τα στοιχεία που την επιβεβαιώνουν, για την έρευνα είναι πολύ σημαντικό ότι ο ελληνικός Τύπος ήταν πολιτικός με τη στενή έννοια του όρου, συνήθως σε βάρος της ειδησεογραφίας. Η πρώτη εικόνα που αποκομίζει κανείς ξεφυλλίζοντας τις εφημερίδες της περιόδου αποδεικνύει την ορθότητα της παραπάνω διαπίστωσης. Τα κόμματα δημοσιεύουν συστηματικά τα κείμενα, τα πολιτικά προγράμματα και τις παρεμβάσεις τους στις εφημερίδες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Ειδικά στις προεκλογικές περιόδους αυτή η τακτική είναι ιδιαίτερα εμφανής. Ανακοινώνονται οι πολιτικές συγκεντρώσεις των κομμάτων, δημοσιεύονται συστηματικά λόγοι και προεκλογικές ομιλίες υποψηφίων βουλευτών και αρχηγών κομμάτων. Επιπλέον, οι περισσότερες εφημερίδες στέλνουν ανταποκριτές οι οποίοι ακολουθούν τον αρχηγό του κόμματος που υποστηρίζει η συγκεκριμένη εφημερίδα στις περιοδείες του και αρθρογραφούν, σχεδόν καθημερινά, μεταφέροντας στους αναγνώστες το κλίμα της προεκλογικής εκστρατείας. Το γεγονός ότι αυτή η επιλογή, όπως φαίνεται από την κυκλοφορία, επιβραβευόταν από το αναγνωστικό κοινό παράλληλα με τη στενή σύνδεση των εφημερίδων με συγκεκριμένα πολιτικά συμφέροντα, τις καθιστά κυρίαρχο μέσο για την έκφραση κομματικής πολιτικής γνώμης (Χαιρετάκης, χ.χ.: 214).

Οι εφημερίδες που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα επιλέχθηκαν με συνδυασμό δύο κριτηρίων: τους αριθμούς της κυκλοφορίας τους αλλά και τη σχέση με την παράταξη που εκπροσωπούν. Ως αντιπροσωπευτικότερες επιλέχθηκαν οι πέντε εφημερίδες που παρουσιάζονται παρακάτω, από τις οποίες αντλήθηκε και το μεγαλύτερο ποσοστό του υλικού στο οποίο βασίστηκε η έρευνα.

Ακρόπολις: Η εφημερίδα, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, αντιπροσώπευσε σταθερά την αντιβενιζελική παράταξη. Η έκδοσή της, που συνεχίστηκε και στη διάρκεια της Κατοχής, διακόπηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1944 και

συνεχίστηκε από τον Ιανουάριο του 1945, έχοντας για όλο αυτό το διάστημα αρκετά υψηλούς αριθμούς κυκλοφορίας (Μάγιερ, 1959: 282-283). Η κυκλοφορία της εφημερίδας βρίσκεται σταθερά στη δεύτερη θέση για το διάστημα 1953-1959. Περνά στην πρώτη θέση για το διάστημα 1960-1963, από όπου το διάστημα 1964-1965 μετατοπίζεται στην τρίτη θέση κυρίως λόγω της αύξησης της κυκλοφορίας της *Καθημερινής* και του *Βήματος*. Το 1966 ανεβαίνει η κυκλοφορία της και πάλι στη δεύτερη και το 1967 στην πρώτη θέση (Χαιρετάκης, χ.χ.: 76).

Η Καθημερινή: Από την ίδρυσή της το 1919, συνδέθηκε με την αντιβενιζελική παράταξη, αποτελώντας σημείο αναφοράς για την έκφραση της συντηρητικής ιδεολογίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η έκδοσή της συνεχίστηκε, και η εφημερίδα για όλη την περίοδο 1950-1967 αποτέλεσε μία από τις πιο σημαντικές εφημερίδες γνώμης για την παράταξη της Δεξιάς. Ανάμεσα στην *Καθημερινή* και στο αναγνωστικό της κοινό σε όλο το διάστημα που εξετάζεται διατηρήθηκε μια ιδιαίτερη σχέση, η οποία μεταφράστηκε στη διατήρηση υψηλών ποσοστών κυκλοφορίας για την εφημερίδα. *Η Καθημερινή* ήταν πρώτη σε κυκλοφορία για την περίοδο 1953-1959 και δεύτερη για το διάστημα 1963-1965 εξαιτίας της ανόδου της *Ακροπόλεως*. Επανέκτησε την πρώτη θέση το 1964, ενώ σταδιακά άρχισε και πάλι να διολισθαίνει στη δεύτερη και μετά στην τρίτη θέση εξαιτίας της αύξησης της κυκλοφορίας του *Βήματος* από το 1965 και μετά (Κατσίγερας, 2008: 267-272. Χαιρετάκης, χ.χ.: 76).

Το Βήμα: Το Βήμα αποτελεί μετεξέλιξη της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα* που πρωτοεκδόθηκε στις 6 Φεβρουαρίου του 1922 ως όργανο του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Έκτοτε συνδέθηκε άμεσα με τη βενιζελική παράταξη και την πολιτική της. Η έκδοσή του διακόπηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 1944, για να συγχωνευθεί στην κοινή έκδοση πρωινών εφημερίδων με τον τίτλο *Ηνωμένος Τύπος*. Μετά την Απελευθέρωση επανέλαβε την έκδοσή του, υπό τη διεύθυνση του Δ. Λαμπράκη με τίτλο *Το Βήμα.* Η εφημερίδα και μετά τον Πόλεμο ακολούθησε τη φιλελεύθερη πολιτική του Μεσοπολέμου και υποστήριξε τις κυβερνήσεις του Κέντρου. Μόνη εξαίρεση υπήρξε η προεκλογική περίοδος του 1952, όταν κατέβηκε στην πολιτική ο Α. Παπάγος, οπότε τάχθηκε στο πλευρό του Ελληνικού Συναγερμού. Γρήγορα, όμως, επανήλθε στο πλευρό του Κέντρου, εκπροσωπώντας τη συντηρητική μερίδα της παράταξης (Μάγιερ, 1959:198-207).

Στη σειρά κατάταξης των εφημερίδων με βάση την κυκλοφορία τους *Το Βήμα* κρατά επίσης υψηλή θέση. Από την τρίτη θέση στην οποία βρίσκεται το 1953

μετατοπίζεται στην τέταρτη για το διάστημα 1954-1960. Ανεβαίνει στην τρίτη θέση και πάλι την περίοδο 1961-1962, το 1963 πέφτει στην τέταρτη, αλλά από το 1964 και μετά η κυκλοφορία του αυξάνεται ραγδαία, ώσπου το 1967, παραμονές της δικτατορίας, γίνεται πρώτο σε κυκλοφορία (Χαιρετάκης, χ.χ.: 76).

Ελευθερία: Στον αντίποδα του *Βήματος*, η *Ελευθερία* ταυτίστηκε με την κεντροαριστερή συνιστώσα της παράταξης του Κέντρου. Στην αρχή, προς το τέλος της Κατοχής, εκδιδόταν παράνομα, από τον Αύγουστο του 1944 μέχρι και την Απελευθέρωση. Επικεφαλής της παράνομης έκδοσης ήταν μεταξύ άλλων ο Π. Κόκκας και η Ελένη Γαλάτη. Αμέσως μετά την Απελευθέρωση, την επόμενη κιόλας μέρα, εκδόθηκε νόμιμα ως καθημερινή πρωινή εφημερίδα με προσωρινό υπεύθυνο τον Η. Μπρεδήμα. Μετά από μια μικρή διακοπή της έκδοσης κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών, επανέλαβε την έκδοσή της τον Ιανουάριο του 1945 υπό τη διεύθυνση του Π. Κόκκα, ο οποίος ανέλαβε έκτοτε τη διεύθυνση της εφημερίδας μέχρι την οριστική παύση της έκδοσής της. Θεωρείται η μόνη εφημερίδα που επέζησε από τον τύπο της Κατοχής. Ως εκ τούτου, ταυτιζόταν μεν πάντα με τις κυβερνήσεις και τα κόμματα του Κέντρου, δείχνοντας όμως μια ιδιαίτερη εκτίμηση στην πτέρυγα της παράταξης που συνδεόταν με τις αντιστασιακές οργανώσεις (Μάγιερ, 1959: 337-338. Κατσίγερας, 2008: 267-272).

Η κυκλοφορία της *Ελευθερίας* είναι πολύ χαμηλότερη από εκείνη του *Βήματος*. Από τέταρτη το 1953, πέφτει στην τρίτη θέση για το διάστημα 1954-1960. Η κυκλοφορία της συρρικνώνεται σταδιακά, ώσπου το 1966 πέφτει στην έκτη θέση. Ωστόσο, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο αναδείχθηκε στο μαχητικότερο δημοσιογραφικό βήμα του κεντρώου χώρου και στον πλέον σταθερό εκφραστή του, ακόμη και όταν αυτός δοκιμαζόταν από διαρκείς εναλλαγές πολιτικών φορέων και αρχηγών, όπως συνέβη στη δεκαετία του 1950. Υπηρετούσε σταθερά τη συνένωση των κατακερματισμένων δυνάμεων του Κέντρου καθώς και τη συγκρότηση μιας ευδιάκριτης – από την Αριστερά και τη Δεξιά – ιδεολογικής ταυτότητας που θα μπορούσε να εκφράσει ένα ενιαίο κόμμα (Χρηστίδης, 2008: 166-182).

Η Αυγή: Για τη μελέτη του λόγου της Αριστεράς χρησιμοποιήθηκαν οι εφημερίδες *Η Μάχη* του ΣΚ-ΕΛΔ, για την περίοδο της Δημοκρατικής Παράταξης, η *Δημοκρατική* και *Η Αυγή* για την ΕΔΑ. Ωστόσο, η εφημερίδα που συνδέθηκε με την πολιτική παρουσία της ΕΔΑ και ταυτίστηκε με το πολιτικό διακύβευμα της Αριστεράς ήταν *η Αυγή*, η οποία ιδρύθηκε το 1952. Η κυκλοφορία της είναι σταθερή, χωρίς ιδιαίτερες εκπλήξεις. Είναι πέμπτη στην κατάταξη για όλο το διάστημα 1953-

1965. Μετακινείται στην τέταρτη θέση το 1965 και επιστρέφει στην πέμπτη το 1967 (Χαιρετάκης, χ.χ.: 76).

Όπου κρίθηκε σκόπιμο το υλικό συμπληρώθηκε από δημοσιεύματα άλλων εφημερίδων, προκειμένου να επιτευχθεί μια πληρέστερη εικόνα του λόγου της παράταξης. Συγκεκριμένα, η έρευνα επεκτάθηκε στις παρακάτω εφημερίδες: *Δημοκρατικός*, *Δημοκρατική* και *η Μάχη* για την Αριστερά, *η Νίκη* για τη Δεξιά καθώς και ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος* για την ΕΠΕΚ.

Συλλογή υλικού και επεξεργασία

Η συλλογή και η επεξεργασία του υλικού έγιναν με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου[2] (Krippendorf, 1980). Συγκεκριμένα, στα τρία πρώτα κεφάλαια που αφορούν τον πολιτικό λόγο των παρατάξεων ακολουθήθηκε η παρακάτω διαδικασία: για έναν μήνα πριν από κάθε εκλογική αναμέτρηση μελετήθηκαν τα φύλλα μιας αντιπροσωπευτικής εφημερίδας από κάθε παράταξη. Στη συνέχεια απομονώθηκαν τα άρθρα με προεκλογικό περιεχόμενο, και από αυτά διαχωρίστηκαν όσα χρησιμοποιούσαν άμεσες αναφορές στη δεκαετία του 1940. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και στην επεξεργασία του υλικού που αφορά τις εθνικές επετείους και τους εορτασμούς για την Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Για κάθε επέτειο και για κάθε χρονιά μετρήθηκαν και μελετήθηκαν τα κείμενα που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα την ημερομηνία του γεγονότος, μια μέρα πριν και μια μέρα μετά. Από αυτή τη μέτρηση προέκυψαν οι πίνακες και τα γραφήματα που παραβάλλονται σε κάθε κεφάλαιο.

[2] Content Analysis

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ

Εισαγωγικά

Τα δεξιά κόμματα, όπως εμφανίστηκαν στις εκλογές του Μαρτίου του 1946, αποτέλεσαν την αναβίωση της αντιβενιζελικής παράταξης του Μεσοπολέμου. Τα κύρια χαρακτηριστικά τους, τα οποία αποτελούσαν ταυτόχρονα και τα συνεκτικά στοιχεία για τη συγκρότησή τους αμέσως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν η υποστήριξη στη μοναρχία και η αντίθεση στην ανερχόμενη από την εποχή της Κατοχής δύναμη της εαμογενούς Αριστεράς. Έτσι, πλαισιώθηκαν κυρίως από πολιτικούς που ανήκαν στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο πριν από το 1936 και από ιθύνοντες του καθεστώτος Μεταξά. Ωστόσο, από το 1942 οι γραμμές της δεξιάς πλαισιώθηκαν από βενιζελικούς που μετακινήθηκαν προς τα δεξιά φοβούμενοι τη ραγδαία αύξηση των δυνάμεων του ΕΑΜ. Τόσο σε επίπεδο βάσης όσο και σε επίπεδο ηγεσίας πολλοί υποστηρικτές του μεσοπολεμικού Κόμματος των Φιλελευθέρων θεώρησαν ότι η μοναρχία θα αποτελούσε φραγμό στα σχέδια των κομμουνιστών (Close, 1995: 122-156).

Η ρητορική της μεταπολεμικής Δεξιάς αρχίζει να συγκροτείται ήδη από την περίοδο 1946-1949, δηλαδή πριν ακόμη τερματιστούν οι εμφύλιες συγκρούσεις, πριν ακόμη αποσαφηνιστεί ποιοι θα είναι οι τελικοί νικητές και πριν την ανασυγκρότηση της παράταξης. Ωστόσο, στα βασικά του χαρακτηριστικά έμεινε αναλλοίωτος και μετά την ήττα της Αριστεράς το 1949, σφραγίζοντας την πολιτική παρουσία της συντηρητικής παράταξης για τρεις δεκαετίες περίπου μετά τη λήξη των συγκρούσεων. Ο βασικός ιδεολογικός άξονας γύρω από τον οποίο συγκροτήθηκε τόσο ο πολιτικός λόγος όσο και η πολιτική ταυτότητα της Δεξιάς υπήρξε η εθνικοφροσύνη, έτσι όπως παγιώθηκε μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου και όπως εγγράφηκε στο διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής.

Η εθνικοφροσύνη εμφανίστηκε ως έννοια στον Μεσοπόλεμο για να δηλώσει την υπεράνω παρατάξεων (βενιζελικών και αντιβενιζελικών) αστική συνείδηση και την αντίθεση προς τον κομμουνισμό. Εμπεριείχε την έννοια της εθνικής ενότητας, εφόσον δήλωνε τη συμφιλίωση του αστικού κόσμου απέναντι σε έναν κοινό εχθρό. Η χρήση της ήταν περιορισμένη, και ο καθορισμός του εχθρού πολύ ασαφής: ήταν ενίοτε πρόσωπο (ο πολιτικός αντίπαλος), ή μια αφηρημένη ιδέα (τα πολιτικά πάθη και ο διχασμός). Ωστόσο, ο κίνδυνος εμφανιζόταν εκπορευόμενος κυρίως από τον κομμουνισμό και την κακοποιό-εθνοκτόνο δράση του (Παπαδημητρίου, 2006: 146-147, 177-178).

Παρ' όλα αυτά η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη ως ιδεολογία του αποκλεισμού, του εξοβελισμού των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα, κατασκευάστηκε την περίοδο της Κατοχής. Και παρά τις συμβολές ορισμένων βενιζελικών αποτέλεσε μια καθαρά αντιβενιζελική ιδεολογική κατασκευή. Ήταν εντελώς διαφορετική σε περιεχόμενο από τον μεσοπολεμικό εθνικισμό των Φιλελευθέρων από τη στιγμή που η διατήρηση του εγχώριου status quo γινόταν ζήτημα απόλυτης προτεραιότητας, υπερισχύοντας ακόμη και της εθνικής ανεξαρτησίας και κυριαρχίας. Συνεπώς, ο στόχος της εθνικοφροσύνης ήταν ο εσωτερικός και όχι ο εξωτερικός εχθρός. Μάλιστα ο ρόλος του τελευταίου θα μπορούσε να αντιστραφεί και να αποτελέσει σύμμαχο[3] στην καταπολέμηση του κομμουνισμού (Mavrogordatos, 1995: 31-47).

Στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης το έθνος αντιπαρατέθηκε ως σύνολο απέναντι στους εχθρούς του (Τσουκαλάς, 1986: 34). Σε θεσμικό επίπεδο, χωρίς να καταργηθεί το δημοκρατικό καθεστώς, το στίγμα της αντεθνικότητας θεσμοθετήθηκε σε όλες τις εκδηλώσεις του δημόσιου βίου της χώρας και αποτέλεσε κατευθυντήρια γραμμή μιας περίπλοκης νομοθεσίας που παρέμεινε σε ισχύ τρεις δεκαετίες μετά το τέλος της ένοπλης σύγκρουσης. Η βάση αυτής της νομοθεσίας υπήρξε ο θεμελιώδης διαχωρισμός σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες, που με κριτήριο το φρόνημα και όχι την πράξη διαπέρασε όλους τους τομείς της πολιτικής και κοινωνικής ζωής στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Για τους μεν εθνικόφρονες ίσχυε το τυπικό σύνταγμα. Για τους μη εθνικόφρονες ίσχυε το «παρασύνταγμα», καθιστώντας τους ουσιαστικά πολίτες υπό αίρεση (Αλιβιζάτος, 1983: 79-90).

Σε επίπεδο πολιτικού λόγου η Δεξιά στην περίοδο που εξετάζουμε συγκροτεί την έκφρασή στη βάση της τομής μεταξύ εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων,

[3] Πράγμα που συνέβη στην περίπτωση των Ταγμάτων Ασφαλείας (Δορδανάς, 2006: 35-47).

δηλαδή στην ουσία, μεταξύ Ελλήνων και μη Ελλήνων. Αυτός ο διαχωρισμός τεκμηριώνεται με αναφορές στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής και στις πρόσφατες εμφύλιες συγκρούσεις. Ο στόχος αυτής της ρητορικής είναι διττός. Αφενός, προορίζεται να ενισχύσει το αίσθημα του κομμουνιστικού κινδύνου και ως εκ τούτου να προβάλλει τον ακραίο αντικομμουνισμό που χαρακτηρίζει τόσο τη ρητορική όσο και τις πολιτικές επιλογές της Δεξιάς για πολλές δεκαετίες ως η επιβεβλημένη για την ασφάλεια του κράτους πολιτική επιλογή. Αφετέρου, στοχεύει να παρουσιάσει τη Δεξιά ως τη μοναδική αξιόπιστη πολιτική δύναμη, που θα μπορούσε σε κρίσιμες περιστάσεις να διασφαλίσει την ομαλότητα και την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1950-1967 παρατηρούμε ανάλογα με τη συγκυρία, αρκετές διαφοροποιήσεις στον πολιτικό λόγο της Δεξιάς. Ωστόσο, υπάρχουν κάποια σημεία που αναπαράγονται σταθερά και αποτελούν τον βασικό καμβά πάνω στον οποίο εξυφαίνεται η ρητορική της συντηρητικής παράταξης στην αντιπαράθεση της με τα άλλα κόμματα. Σε αυτό το πλαίσιο το ΚΚΕ, που όλη την περίοδο 1950-1967 βρίσκεται εκτός νόμου, αναγορεύεται η μόνιμη και σοβαρότερη απειλή εναντίον του έθνους και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Οι νόμιμες εκδοχές της ελληνικής Αριστεράς, η Δημοκρατική Παράταξη (ΔΠ) και ιδιαίτερα η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), θεωρούνται εκπρόσωποι και υποστηρικτές της ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Τα εκλογικά προγράμματα της ΕΔΑ αντιμετωπίζονται στα σχετικά άρθρα των δεξιών εφημερίδων ως πολιτική εκστρατεία της Μόσχας που με «πολιτικόν όργανον το εδώ υποκατάστατο του ΚΚΕ, την ΕΔΑ, και δημοσιογραφικόν όργανον την Αυγή», προσπαθεί να χειραγωγήσει την ελληνική πολιτική ζωή (*Ακρόπολις*, 2.5.1958. *Η Καθημερινή*, 6.5.1958).

Παρά τη στρατιωτική νίκη το 1949, η γειτνίαση με την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία δημιουργούσε στις ελληνικές κυβερνήσεις μια ανασφάλεια που εκτός από τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς υπαγορευόταν από το ιδεολογικό υπόβαθρο του Ψυχρού Πολέμου. Για τη Δεξιά, ο εμφύλιος πόλεμος είχε αποτελέσει πεδίο μάχης των δύο κόσμων του διεθνούς διπολικού συστήματος. Η παροχή ασύλου και πολιτικής υποστήριξης που προσέφεραν οι χώρες του ανατολικού συνασπισμού στο ηττημένο κομμουνιστικό κόμμα διατηρούσε αμείωτη την αίσθηση της απειλής (Στεφανίδης, 2002: 101). Την ίδια στιγμή τροφοδοτούσε τη Δεξιά με ένα πάγιο και, όπως θα δούμε, άφθαρτο στον χρόνο επιχείρημα εναντίον της Αριστεράς, καθιστώντας προφανείς τους κινδύνους που συνεπαγόταν για τη χώρα η

πολιτική της ενδυνάμωση. Σε αυτό το επιχείρημα στηρίχθηκαν και οι απόψεις περί ξένης επιβουλής και συνεχιζόμενης εμπόλεμης κατάστασης οι οποίες κυριαρχούν στον πολιτικό λόγο της Δεξιάς κυρίως κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία αλλά και αργότερα (Παπαδημητρίου, 2006: 222-223).

Ένα από τα σημαντικότερα και διαχρονικότερα επιχειρήματα στο συντηρητικό οπλοστάσιο αποτέλεσε ο «από βορράν κίνδυνος». Οι καταβολές του ανάγονται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα που σφράγισε τη διαμάχη για τη Μακεδονία. Στη δεκαετία του 1950 οι «Σλάβοι», ιδίως οι Βούλγαροι, εξακολουθούσαν να αντιπροσωπεύουν το στερεότυπο του προαιώνιου εχθρού (Στεφανίδης, 2002: 98-99). Οι αναφορές στο σλαβικό κίνδυνο γίνονταν στον απόηχο συγκρούσεων του πρόσφατου παρελθόντος. Ήταν ακόμη νωπές οι μνήμες από δύο πολεμικές συγκρούσεις, το 1913 και το 1917-18, και δύο περιόδους κατοχής ελληνικών εδαφών από τη Βουλγαρία – 1916-18 και 1941-44 – (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 24.1.1956). Επίσης, μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία διατύπωσαν διεκδικήσεις σε βάρος της Ελλάδας και υποστήριξαν τη δημιουργία μείζονος μακεδονικού κράτους που απειλούσε να συμπεριλάβει ελληνικά εδάφη. Στον λόγο της Δεξιάς το ΚΚΕ κατηγορείται ότι τότε δέχθηκε σιωπηρά τις διεκδικήσεις των βορείων γειτόνων, γεγονός που καθιστούσε την ελληνική Αριστερά ένοχη εθνικής προδοσίας (*Ακρόπολις*, 2.10.1961. Καραμανλής, *Η Καθημερινή,* 29.10.1963). Αυτές οι κατηγορίες συμπληρώνονται με τη διαπίστωση ότι έκτοτε η Αριστερά υποφέρει από «δουλική εξάρτηση από τη Βουλγαρία» (*Ακρόπολις*, 1.10.1961. *Η Καθημερινή*, 6.5.1958). Έτσι, αφενός η ελληνική Αριστερά συνδέεται με τον «διεθνή κομμουνισμό» και αφετέρου ο ιδεολογικός, εσωτερικός εχθρός ταυτίζεται με την εξωτερική απειλή, με τον προαιώνιο σλαβικό κίνδυνο. Σε τελική ανάλυση ο κομμουνισμός και οι υποστηρικτές του για την Ελλάδα δεν αντιπροσωπεύουν τον ίδιο κίνδυνο που αντιπροσωπεύουν σε άλλες χώρες του δυτικού κόσμου. Για την Ελλάδα ο κομμουνισμός «προσλαμβάνει την μορφήν φυλετικού κινδύνου» (*Ακρόπολις,* 15.4.1958). Σε αυτό το πλαίσιο η προστασία της πατρίδας αποτέλεσε κύριο κριτήριο και επιχείρημα για τον αποκλεισμό των διαφωνούντων από το εθνικό σώμα και κατ' επέκταση από την πολιτική ζωή της χώρας (Τσουκαλάς, 1984: 575).

Στο ίδιο μοτίβο, αξιοποιώντας αφενός τον διεθνή ψυχροπολεμικό ανταγωνισμό και αφετέρου το γεγονός ότι στο εσωτερικό, παρά τα έκτακτα μέτρα και το παρασύνταγμα, τυπικά λειτουργούσε το δημοκρατικό πολίτευμα, η Δεξιά εμφανίζεται

ως υπέρμαχος των δημοκρατικών ελευθεριών. Η υπεράσπιση της δημοκρατίας και της ελευθερίας του ατόμου και του πολίτη αποτελούσαν πολύ συχνό πολιτικό επιχείρημα εναντίον της ΔΠ και της ΕΔΑ. Ιδιαίτερα η ΕΔΑ, από την ίδρυσή της το 1951, κατηγορείται ότι πρεσβεύει ένα πολίτευμα που σκοπό έχει να υποδουλώσει τους πολίτες, να τους στερήσει κάθε δημοκρατικό δικαίωμα και να τους εξαθλιώσει οικονομικά (*Ακρόπολις*, 4.10.1961). Ως παράδειγμα χρησιμοποιούνται «οι δημοκρατίες του παραπετάσματος». «Ο κομμουνισμός και η συνοδοιπορία υπόσχονται ανακούφισιν των οικονομικώς ασθενέστερων και όταν γίνουν κύριοι της εξουσίας τους δίδουν ανέχειαν και αθλιότητα, ευαγγελίζονται ελευθερίαν και φέρουν την δουλείαν, εξυμνούν την δημοκρατίαν και εν τέλει την στραγγαλίζουν μέσα εις ένα καθεστώς απηνούς τυραννίας. Και το επιστέγασμα – ειδικώς δια την Ελλάδα, η οποία συνορεύει με το παραπέτασμα – θα είναι να γίνει Τσεχοσλοβακία» (*Ακρόπολις*, 1.3.1950). Επίσης, συχνό παράδειγμα της ελευθερίας που «ηθέλησε να προσφέρει εις την Ελλάδα ο διεθνής κομμουνισμός, με προφυλακήν του το ΚΚΕ» αποτελεί η εισβολή των Σοβιετικών στην Ουγγαρία (*Ακρόπολις*, 3.5.1958). Αντίθετα, τα δημοκρατικά καθεστώτα «δυτικού τύπου», ανάμεσα σε αυτά και η Ελλάδα, όπου επικρατούν περισσότερα από ένα κόμματα και εκφράζονται όλες οι απόψεις χωρίς περιορισμούς, θεωρούνται ότι πλησιάζουν περισσότερο στην ουσία της αληθινής δημοκρατίας (Τσάτσος, *Ακρόπολις*, 6.5.1958).

Η δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά δημοσιεύματα 1950-1967

Στην ίδια γραμμή, οι αναφορές στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 εμπεδώνουν την διαχωριστική γραμμή εθνικόφρονες – μη εθνικόφρονες, ταυτίζοντας τους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου με τους μη εθνικόφρονες. Η επίκληση των διαιρέσεων και των συγκρούσεων της δεκαετίας του 1940 αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά. Αυτή η επίκληση παίρνει τη μορφή απαξίωσης, προειδοποίησης, υπενθύμισης των λόγων για τους οποίους η Αριστερά αποτέλεσε, αποτελεί τη στιγμή της επίκλησης και θα αποτελεί στο μέλλον κίνδυνο πολιτικό και εθνικό. Όταν το πολιτικό κλίμα είναι οξυμμένο, όπως στην προεκλογική περίοδο του 1956, ή του 1964, τότε η υπενθύμιση του παρελθόντος λειτουργεί ως απειλή, που θα πραγματοποιηθεί αν οι ψηφοφόροι κινηθούν εκτός των ορίων του εθνικόφρονος κόσμου.

Οι αναφορές στα γεγονότα του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, της Κατοχής, της Αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου, που εντοπίστηκαν στα προεκλογικά κείμενα

της περιόδου 1950-1967 έχουν χωριστεί, όπως φαίνεται στους Πίνακες 1 και 2, σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται όλες οι αναφορές από την έναρξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου μέχρι την Απελευθέρωση· στη δεύτερη 1944-1949 εμπεριέχονται οι αναφορές στα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο πόλεμο μέχρι την ήττα της Αριστεράς το καλοκαίρι του 1949. Η τρίτη κατηγορία 1940-1949 εμπεριέχει άρθρα στα οποία η δεκαετία του 1940 αντιμετωπίζεται ως ενιαία. Αυτά τα άρθρα χωρίζονται με τη σειρά τους σε δύο κατηγορίες: σε αυτά που αντιμετωπίζουν τη δράση του ΚΚΕ ως ένα συνεχές, προδοτικό και βίαιο σχέδιο με σκοπό την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης, ώστε να καταστεί δυνατή η επικράτηση του κομμουνισμού στην Ελλάδα· και αντίστροφα σε εκείνα που παρουσιάζουν τη δράση της συντηρητικής παράταξης ως συνεχή εθνικοπατριωτική δράση από τον Οκτώβριο του 1940 μέχρι τον Αύγουστο του 1949, με στόχο την προστασία του έθνους και της πατρίδας από τις εσωτερικές απειλές και τους ξένους εισβολείς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

(ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ)

ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΡΘΡΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ	ΑΡΘΡΑ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1940	1941-1944	1944-1949	1940-1949
1950	54	22 (40.7%)	1	14	7
1951	178	21 (11.7%)	0	10	11
1952	183	23 (12.5%)	2	16	5
1956	156	50 (32.05%)	0	6	44
1958	185	9 (4.86 %)	0	7	2
1961	243	14 (5.76%)	1	10	3
1963	230	9 (3.91%)	1	6	2
1964	199	14 (7.03%)	6	8	0
1967	39	1 (2.56%)	0	0	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

(Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ)

ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΡΘΡΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ	ΑΡΘΡΑ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1940	1941-1944	1944-1949	1940-1949
1950	40	11 (27.5%)	1	7	3
1951	175	18 (10.29%)	0	12	6
1952	306	19 (6.21%)	5	9	5
1956	395	166 (42.03%)	0	23	143
1958	264	10 (3.78%)	1	6	0
1961	284	8 (2.81%)	1	7	0
1963	272	6 (2.20%)	6	0	0
1964	330	14 (4.24%)	5	8	1
1967	69	0	0	0	0

ΓΡΑΦΗΜΑ 1[4]

(*ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ*)

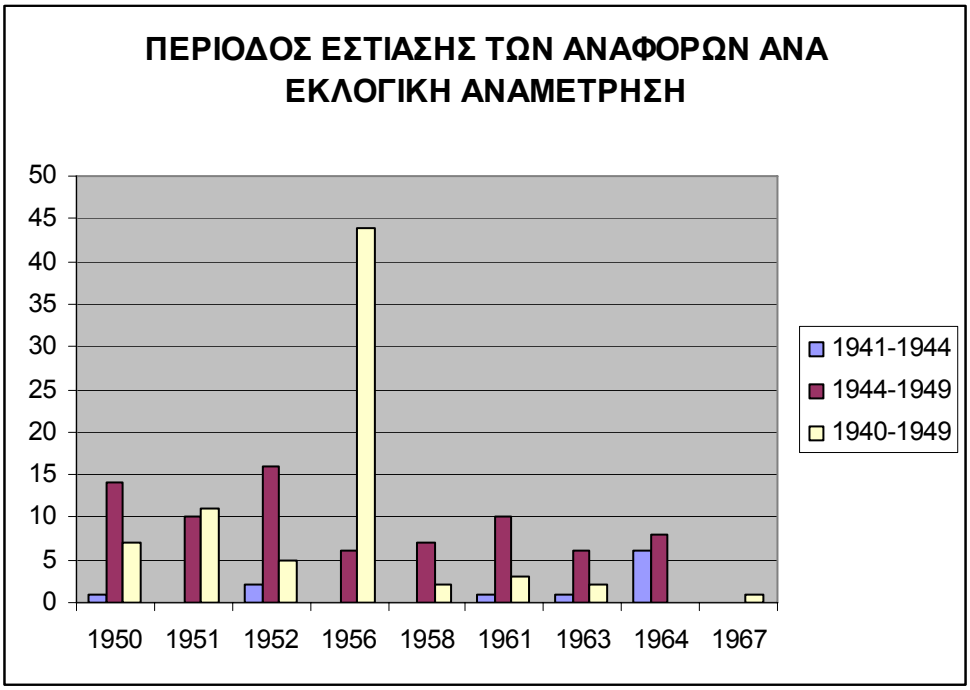

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

(*Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*)

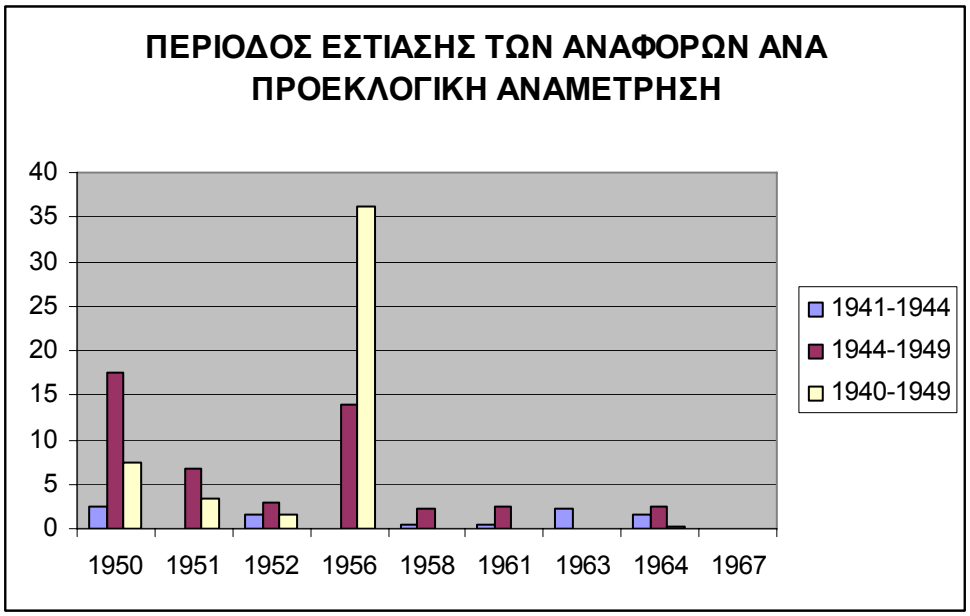

[4] Οι τιμές στα Γραφήματα 1 και 2 είναι σε ποσοστά (%).

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της έρευνας σε όλη την περίοδο που εξετάζεται (Πίνακες 1 και 2. Γραφήματα 1 και 2), η συντηρητική παράταξη αναφέρεται όσο το δυνατόν λιγότερο στην περίοδο 1941-1944. Η Κατοχή και η Αντίσταση αποσιωπούνται ή παρακάμπτονται εντέχνως, ενώ αποφεύγονται και οι αναφορές τόσο στην αντιστασιακή δράση της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς. Φαίνεται πως η περίοδος 1941-1944 δημιουργεί αμηχανία στην πολιτική ρητορική της Δεξιάς. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι περισσότεροι από τους προπολεμικούς πολιτικούς είχαν παραμείνει αδρανείς στην Κατοχή, ενώ από τους πολιτικούς της νέας γενιάς που είχαν δράσει στη Μ. Ανατολή λίγοι μπορούσαν να καυχηθούν για το εθνικό τους έρεισμα (Τσουκαλάς, 1984: 570-572). Επίσης, η αμφίσημη στάση των περισσότερων εκπροσώπων της παραδοσιακής αστικής τάξης προς την Αντίσταση προκαλούσε μια γενική αμηχανία σε έναν λόγο με έντονα εθνοκεντρικό περιεχόμενο. Αφετέρου, μια άλλη πηγή αμηχανίας για τη Δεξιά ήταν η συνεργασία με τους κατακτητές, τόσο σε κυβερνητικό όσο και σε στρατιωτικό επίπεδο. Η δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας και η κυβέρνηση συνεργασίας των Αθηνών σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να αποτελεί καύχημα στο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης, ακόμη και σε εποχές έντονου αντικομμουνισμού όπως οι δεκαετίες 1950 και 1960. Αντίθετα, η εν λόγω δράση αντιμετωπίστηκε με μια αμηχανία που γρήγορα οδήγησε στην αποσιώπηση όλης της περιόδου, όχι μόνο στον πολιτικό λόγο αλλά και στη λογοτεχνία, στον κινηματογράφο, στα σχολικά εγχειρίδια και στους πανηγυρικούς των εθνικών επετείων (Κωστόπουλος, 2000: 87-97. Μποντίλα, 2006: 249-270). Έτσι, το ποσοστό των αναφορών στη συγκεκριμένη περίοδο παραμένει χαμηλό, εφόσον η Δεξιά δεν μπορεί να επικαλεστεί γεγονότα επαρκή να τεκμηριώσουν την εθνική της δράση.

Όσες φορές γίνεται η προσπάθεια να ενσωματωθεί αυτή η περίοδος στον λόγο της παράταξης, η ενσωμάτωση αυτή πραγματοποιείται σε δύο κατευθύνσεις. Αφενός αναφέρονται στη δράση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στο Κάιρο, από την οποία η μετεμφυλιακή Δεξιά αντλούσε τη θεσμική συνέχεια και την πολιτική νομιμοποίηση, που δεν μπορούσε να αντλήσει ούτε από τη δωσίλογη κυβέρνηση της κατοχικής Αθήνας, ούτε και από τη δικτατορία του Μεταξά (Κωστόπουλος, 2000: 87). Αφετέρου, τα ελάχιστα κείμενα που αναφέρονται στην περίοδο 1941-1944 στοχεύουν να παρουσιάσουν την δράση του ΚΚΕ ως προδοτική. Συγκεκριμένα, το ΚΚΕ κατηγορείται καταρχήν ότι εκμεταλλεύτηκε στην Κατοχή την αγάπη του ελληνικού λαού για την ελευθερία (*Ακρόπολις*, 20.4.1958), και προκειμένου να

επιτύχει «την σύμπηξιν του ΕΑΜ και αργότερα του ΕΛΑΣ», που λειτούργησαν ως προσωπεία του, και υιοθέτησε ψευδή πατριωτικά κηρύγματα περί απελευθέρωσης της Ελλάδας από τον ξένο ζυγό, για να εξαπατήσει τους εθνικά σκεπτόμενους πολίτες (*Ακρόπολις,* 11.2.1964. *Η Καθημερινή*, 6.5.1958). Εντέλει όμως, αντί να ελευθερώσει την Ελλάδα από τους Γερμανούς, «εναντίον των οποίων δεν έρριψεν ούτε μια σφαίρα» (*Ακρόπολις*, 3.5.1958), μετέβαλε ένα από τα μεγαλύτερα αντιστασιακά κινήματα της Ευρώπης «εις μιαν φοβεράν αλληλοσφαγήν, επ' ωφελεία του κατακτητού». Απώτερος σκοπός των ενεργειών αυτών δεν υπήρξε ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας αλλά η εγκαθίδρυση κομμουνιστικού καθεστώτος μετά τη λήξη του πολέμου (*Ακρόπολις*, 28.10.1961. *Ακρόπολις,* 5.10.1961).

Παρά την ήττα των κομμουνιστών το 1949 η ριζοσπαστική ιδεολογία που εμφανίστηκε στην Κατοχή και βρήκε την πλήρη έκφρασή της στο ΕΑΜ, κάθε άλλο παρά είχε εξαφανιστεί (Τσουκαλάς, 1984: 570-572). Επίσης, το γεγονός ότι μετά τα Δεκεμβριανά η κοινή γνώμη είχε μεταστραφεί και ήταν πλέον καθαρά αντικομμουνιστική δεν είχε σβήσει από τη συλλογική μνήμη την εμπειρία του αντιστασιακού κινήματος. Η εξουδετέρωση της μνήμης αλλά και των ριζοσπαστικών πολιτικών τάσεων που είχε κληροδοτήσει η περίοδος της Κατοχής είχε για τη Δεξιά άμεση προτεραιότητα, προκειμένου να κερδίσει την υποστήριξη της κοινής γνώμης και να παραγράψει με αυτό τον τρόπο την απουσία της από τον αντιστασιακό αγώνα. Σημαντικότερο ήταν να πειστούν οι μεγάλες μάζες να εγκαταλείψουν οριστικά κάθε διάθεση μετριοπάθειας και συμφιλίωσης και να δεχτούν ανεπιφύλακτα την ιδεολογική και πολιτική κυριαρχία της Δεξιάς.

Έτσι, ο ΕΛΑΣ και συχνότερα το ΕΑΜ αναφέρονται στις πηγές μας μόνο ως συνώνυμα της βίας και του τρόμου. Στις σχετικές αναφορές η μοναδική πηγή βίας και καταπίεσης των πολιτών κατά την περίοδο 1941-1944 εμφανίζονται οι κομμουνιστές και όχι οι δυνάμεις κατοχής. Χωρίς να δηλώνεται ξεκάθαρα, οι «ημέρες της εαμοκρατίας» (*Ακρόπολις*, 13.2.1964), δηλαδή η εποχή της μεγάλης ανάπτυξης του εαμικού αντιστασιακού κινήματος, προβάλλονται στον αναγνώστη ως μεγαλύτερο κακό από τη γερμανική ή τη βουλγαρική κατοχή, στην οποία δεν γίνεται καμία αναφορά. Καθετί που παραπέμπει στη δράση του ΕΛΑΣ, όπως τα «χωνιά» (*Η Καθημερινή*, 12.2.1964) που χρησιμοποιούνταν για ανακοινώσεις, χρησιμοποιείται ως αρνητικό και απειλητικό σύμβολο, ενώ όσοι συμμετείχαν στις αντιστασιακές οργανώσεις αυτόματα χαρακτηρίζονται κακοποιά στοιχεία (*Ακρόπολις*, 7.2.1964. *Η Καθημερινή*, 18.1.1964). Με αυτό τον τρόπο παρακάμπτεται η αντιστασιακή δράση

της ελληνικής Αριστεράς. Οι αντιστασιακές οργανώσεις υποβαθμίζονται σε «προδοτικές» οργανώσεις του ΚΚΕ, που με βίαια μέσα αποσκοπούσαν στην επικράτηση του κομμουνισμού και στη σύνδεση της Ελλάδας με τις χώρες του παραπετάσματος. Οι βίαιες εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής αναδεικνύονται ως η μοναδική εκδοχή της περιόδου 1941-1944.

Στα προεκλογικά κείμενα που εξετάστηκαν, οι εμφύλιες συγκρούσεις αναδεικνύονται ως η κυρίαρχη εκδοχή για ολόκληρη την περίοδο 1940-1949. Είτε με επίκληση κυρίως της περιόδου των γενικευμένων εμφύλιων συγκρούσεων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της *Ακροπόλεως*, είτε με την επίκληση της περιόδου 1940-1949 ως ενιαίας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της *Καθημερινής*, αυτό που σταθερά υπενθυμίζεται από τη δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά κείμενα που εξετάστηκαν είναι η ζημιογόνος για το έθνος και συγχρόνως επικίνδυνη και βίαιη δράση των Ελλήνων κομμουνιστών. Στην εφημερίδα *Ακρόπολη*, υπερτερούν αριθμητικά τα προεκλογικά κείμενα που αναφέρονται στην περίοδο που ορίζεται χρονικά από τα Δεκεμβριανά μέχρι την ήττα του ΔΣΕ το καλοκαίρι του 1949 (Γράφημα 1). Σε αυτά τα κείμενα, για τη διολίσθηση στις εμφύλιες συγκρούσεις, τη βία, τις καταστροφές και τις πολιτικές τους επιπτώσεις θεωρείται αποκλειστικά υπεύθυνο το ΚΚΕ (*Ακρόπολις*, 1.3.1950), που εμφανίζεται να ακολουθεί εντολές της Μόσχας (*Ακρόπολις*, 6.10.1961). Οι υποστηρικτές του και ηττημένοι του εμφυλίου πολέμου αποκαλούνται «συμμορίτες» και «κατσαπλιάδες» (Τσαλδάρης, *Η Καθημερινή*, 4.3.1950) και κατηγορούνται ότι με τα «εγκλήματα» και τις «καταστροφές» που προξένησαν (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 28.10.1961) έβλαψαν τη χώρα ανεπανόρθωτα. «Ο ιστορικός του μέλλοντος θα κατατάξη τον συμμοριτοπόλεμον εις την κατηγορίαν των φοβερότερων κινδύνων, οι οποίοι ηπείλησαν ή έπληξαν την Ελλάδα και τον μακραίωνα βίον της» (*Ακρόπολις*, 26.8.1951).

Έτσι, χτίζεται για την Αριστερά ένα βίαιο και αντεθνικό παρελθόν, που αναπαρίσταται με τα πιο μελανά χρώματα. «Το πυρ και το σίδηρον που εξαπέλυσε το ΚΚΕ» (*Ακρόπολις*, 22.1.1956) είχε στόχο να μεταβάλη την Ελλάδαν εις επαρχίαν της Σοβιετίας» (*Ακρόπολις*,15.1.1956). Η υπενθύμιση των καταστροφών που άφησε πίσω της η «δολοφονική μανία» των κομμουνιστών σε συνδυασμό με την προδοτική πολιτική τους σχετικά με τη Μακεδονία βοηθά καταρχήν τη Δεξιά να παρουσιάσει τον αντικομμουνισμό ως επιβεβλημένη για τη διασφάλιση της γαλήνης και της ασφάλειας πολιτική επιλογή. Ολόκληρη η φιλοσοφία της διατήρησης των έκτακτων

μέτρων και των αναγκαστικών νόμων μετά τη λήξη της ένοπλης σύγκρουσης στηρίχτηκε ακριβώς στο αξίωμα ότι η «ανταρσία συνεχίζεται» και ως εκ τούτου είναι απαραίτητα τα μέτρα καταστολής. Σε προεκλογική ομιλία του το 1963 ο Καραμανλής δήλωνε ότι είναι ευπαθής η Δημοκρατία, όπως είναι ευπαθές «παν ότι είναι πολύτιμον». Καθίσταται δε ευπαθέστερη όσο στους κόλπους της κινούνται «κομματικώς αλλά και συνωμοτικώς ωργανωμένοι εκείνοι που εμπνέονται την κατάργησή της». Ενδεικτικό του κλίματος είναι ότι την ίδια στιγμή το πλήθος φέρεται να του απαντάει: «Η ΕΔΑ στη Βουλγαρία» (*Ακρόπολι*ς, 8.10.1963).

Από την ίδια περίοδο (1944-1949), η εικόνα της βίαιης αντεθνικής δράσης των κομμουνιστών διανθίζεται από αναφορές στην προσφορά του Εθνικού Στρατού στην πατρίδα και το έθνος: «Είνε δε ο στρατός δια την Ελλάδα – αυτό το γνωρίζομεν όλοι αλλά μερικοί το λησμονούμεν τώρα – το παν. Τι δεν οφείλομεν εις αυτόν; Από του 1949 κυρίως και εντεύθεν του χρεωστούμεν νίκας και δόξαν, ελευθερίαν και ανεξαρτησίαν […] ως σιδηρούν ριπίδιον μέχρι και κατά μήκος των συνόρων εκκαθαρίζων το ελληνικόν έδαφος από το κομμουνιστικόν μάσμα» (*Ακρόπολις*, 10.8.1951). Ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Ελληνικού Συναγερμού (ΕΣ), αλλά και αργότερα, αντιδιαστέλλεται η προδοτική συμπεριφορά των κομμουνιστών με την ανδρεία, το ήθος και τη γενναιότητα του Εθνικού Στρατού κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Η εθνοσωτήρια δράση του επιβεβαιώνεται από αναφορές στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο, και έτσι ο στρατός και κατά συνέπεια και τα Σώματα Ασφαλείας αναδεικνύονται απαραίτητοι προστάτες της καθεστηκυίας τάξης στο πλαίσιο της ανεπάρκειας των θεσμών αλλά και των πολιτικών, η οποία θεωρείται δεδομένη: «Και πώς θα υπήρχε κράτος χωρίς την ύπαρξιν των Σωμάτων Ασφαλείας; Τον Δεκέμβριον του 1944 μας έσωσαν τα ειρηνοδικεία ή αι Ένοπλοι Δυνάμεις και τα Σώματα Ασφαλείας;» (*Ακρόπολις*, 19.1.1964). Με αυτό τον τρόπο η ανάγκη της επαγρύπνησης για τη διαφύλαξη της πατρίδας από εσωτερικές και εξωτερικές απειλές από τη μια και οι ανεκτίμητες υπηρεσίες που προσέφερε ο στρατός κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο αλλά κυρίως την περίοδο 1944-1949 από την άλλη επιτρέπει στις ένοπλες δυνάμεις να αναλάβουν και να διατηρούν τον ρόλο του έσχατου προστάτη (Τσουκαλάς, 1984: 575).

Παράλληλα, όποτε το πολιτικό κλίμα τείνει να διαφοροποιηθεί αντλούνται από το «βίαιο παρελθόν» της Αριστεράς κατά την περίοδο 1944-1949 εικόνες και γεγονότα που χωρίς πολλές εξηγήσεις χρησιμεύουν ως προειδοποίηση αλλά και ως

αδιαμφισβήτητο υπόδειγμα πολιτικής δράσης. Πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προεκλογική περίοδος του 1956, στην οποία η νεοϊδρυθείσα Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) είχε να αντιμετωπίσει το σύνολο της αντιπολίτευσης στο πλαίσιο της Δημοκρατικής Ένωσης (ΔΕ). Τότε οι σχετικές αναφορές, πολύ πιο άμεσες και οξείες από κάθε άλλη προεκλογική περίοδο, είχαν σκοπό να τονίσουν ότι σε περίπτωση που επικρατήσει η αντιπολίτευση με την βοήθεια των κομμουνιστών το βίαιο και τρομακτικό παρελθόν θα ξαναζωντάνευε και η χώρα θα βυθιζόταν στο χάος ενός νέου εμφυλίου πολέμου με κίνδυνο να αναβιώσουν «αι εφιαλτικαί ημέραι της απαισίας ΕΑΜοκρατίας», «να ξαναντικρίσουμε τα φρικαλέα σφαγεία των εθνικοφρόνων» και «να γκρεμίζονται και πάλιν τα σπίτια μας από τους συμμορίτας» (*Ακρόπολις* 29.1.1956). Η υπενθύμιση των καταστροφών που προκλήθηκαν από τις εμφύλιες συγκρούσεις στοχεύει στην καλλιέργεια του φόβου ότι η ιστορία θα επαναληφθεί. Έτσι, η προειδοποίηση είναι σαφής, όπως είναι σαφής και η πολιτική επιλογή που θα οδηγήσει στην ασφάλεια και στη διατήρηση της εσωτερικής γαλήνης στο διηνεκές. Την ίδια εποχή οι περισσότεροι πολιτικοί της Δεξιάς κλείνουν τις προεκλογικές ομιλίες τους με την επίκληση των γεγονότων της περιόδου 1944-1949: «Ελληνικέ λαέ μην λησμονής τον Οκτώβριον, τον Νοέμβριον και τον Δεκέμβριον του 1944» (Ράλλης, *Ακρόπολις*, 11.2.1956).

Ξεχωριστή κατηγορία, που υπερτερεί αριθμητικά στην *Καθημερινή* (Πίνακας 2), αποτελούν τα προεκλογικά κείμενα στα οποία η περίοδος 1940-1949 ανακαλείται ως ενιαία και η δράση τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς αντιμετωπίζεται ως συνεχής και αδιαφοροποίητη για όλη τη δεκαετία του 1940. Σε αυτά τα κείμενα οι τομές μεταξύ των περιόδων της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου υποβαθμίζονται για να αναδειχθούν δύο στοιχεία: η προδοτική και επικίνδυνη για το έθνος δράση της Αριστεράς και η εθνοσωτήρια δράση των εθνικοφρόνων. Τα συγκεκριμένα κείμενα αποτελούν τεκμήριο της κυρίαρχης αφήγησης που κατασκευάζει σταδιακά η συντηρητική παράταξη για το σύνολο των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 με ιδιαίτερη έμφαση στην εθνικοπατριωτική δράση των εθνικοφρόνων. Αυτή η αφήγηση αποτελεί κεντρική αναφορά στη διαδικασία της παραταξιακής συγκρότησης της μεταπολεμικής Δεξιάς.

Σε αυτή την κατηγορία κειμένων, οι αναφορές στη δράση της Αριστεράς υιοθετούν την ερμηνεία των «τριών κομμουνιστικών επαναστάσεων», οι οποίες υπαγορευμένες από τα συμφέροντα του διεθνούς κομμουνισμού και ιδιαίτερα της

Βουλγαρίας είχαν ως στόχο να αποσπάσουν ελληνικά εδάφη και τελικά να υποβιβάσουν την Ελλάδα σε δορυφόρο της Σοβιετικής Ένωσης (Τσάτσος, *Η Καθημερινή*, 4.3.1950. *Ακρόπολις*, 12.10.1963). Έτσι, πρόδωσαν το έπος του 1940 ακολουθώντας την φιλοχιτλερική πολιτική της Μόσχας (Κανελλόπουλος, *Ακρόπολις*, 28.10.1961). Κατά τη διάρκεια της Κατοχής «συνέβησαν ακρότητες και βιαιότητες» εναντίον των εθνικοφρόνων, και σαν να μην έφταναν όλα αυτά ακολούθησε και η ανταρσία» του Δεκεμβρίου (Τσάτσος, *Η Καθημερινή*, 4.3.1950. *Ακρόπολις*, 20.4.1958). Στη συνέχεια, με τον «συμμοριτοπόλεμο» βύθισαν την Ελλάδα στο χάος (*Η Καθημερινή,* 18.1.1956). Σε αυτά τα κείμενα επαναλαμβάνεται η διαπίστωση ότι η Ελλάδα υπέστη την «κομμουνιστική επιδρομή εκ των έξω» (*Ακρόπολις*, 5.9.1951). Η διαμάχη δεν αντιμετωπίζεται ως εμφύλια αλλά ως αγώνας μέχρις εσχάτων μεταξύ Ελλήνων και ξένων, δηλαδή Σλάβων, και εντάσσεται στο μακραίωνο παρελθόν της φυλής και σε όλους τους μεγάλους αγώνες που έδωσαν οι Έλληνες για να διασφαλίσουν την ελευθερία τους και επίσης θεωρείται ως αυτονόητη συνέχεια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-1941 (*Η Καθημερινή*, 8.9.1951).

Η δράση των εθνικοφρόνων παρουσιάζεται και αυτή αδιάκοπη, προσηλωμένη στη σωτηρία της πατρίδας. «Κατά το 1940-41 εστάθημεν αγέρωχα αντιμέτωποι της φασιστικής χιτλερικής πλημμύρας. Το 1946-49 ηγωνίσθημεν φοβερά κατά της λερναίας Ύδρας του συμμοριτισμού, η οποία εισήλασεν εις τα εδάφη μας διά λογαρισμόν της Σοβιετικής Ρωσίας» (*Ακρόπολις*, 24.8.1951). Η περίοδος 1941-1944 μπαίνει σε παρένθεση και αποσιωπάται, ενώ σύμβολο του αγώνα των εθνικοφρόνων εναντίον του ξένου εισβολέα, των δυνάμεων του Άξονα και της «σλαβοκομμουνιστικής επιβουλής» αναδεικνύεται, ιδιαίτερα στις προεκλογικές περιόδους 1951 και 1952, ο Α. Παπάγος. Σε αυτή τη βάση και μέσα από τις σχετικές αναδρομές καλλιεργείται η ενοποιητική υπόσταση της παρουσίας του Αρχιστράτηγου με ισχυρό επιχείρημα την εθνική στρατιωτική δράση του. Ο Παπάγος, υπό την ηγεσία του οποίου ο Ελληνικός στρατός νίκησε στους δύο μεγάλους πολέμους της δεκαετίας του 1940 καλείται «έντιμος αγωνιστής» και «ηρωικός στρατιώτης», ο οποίος «εδώρησεν εις την Ελλάδαν δύο περιλάμπρους νίκας […] την δευτέραν προ ολίγου μόλις καιρού, όταν ο κόκκινος, την φοράν αυτήν φασισμός επεδίωξε τον αφανισμόν μας από του προσώπου της γης» (*Ακρόπολις*, 26.10.1952. *Η Καθημερινή*, 11.11.1952). Σε δεύτερο πλάνο στην ίδια αφήγηση εμφανίζεται και ο θεσμός της μοναρχίας (*Ακρόπολις*, 5.9.1951), όχι τόσο την περίοδο

που μελετάμε αλλά νωρίτερα, δηλαδή αμέσως μετά την Απελευθέρωση και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου.

Η Δεξιά ταυτόχρονα με την ανασυγκρότηση της είχε ανάγκη από μια αφήγηση που θα ανανέωνε την πολιτική και ιδεολογική της ταυτότητα προσαρμόζοντας την στην μετεμφυλιακή πραγματικότητα. Η ύπαρξη της παραδοσιακής Δεξιάς, της λεγόμενης αντιβενιζελικής παράταξης προϋπέθετε ουσιαστικά την κυβερνητική πολιτική των Φιλελευθέρων. Ήταν, όπως μαρτυρεί και το όνομά της, κατά κάποιο τρόπο μια ιδεολογική και πολιτική απάντηση στην πρόκληση του βενιζελισμού (Herring, 2004: τόμ. Β΄, 817-834). Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά υπέστη μείωση, αλλά τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 ήταν αυτά που επέφεραν τις μεγαλύτερες αλλαγές στη δομή της παράταξης. Η δυναμική εμφάνιση και δράση του ΕΑΜ καθώς και η προσέγγιση βενιζελικών και αντιβενιζελικών κατά τη διάρκεια της Κατοχής άλλαξαν για πάντα το πολιτικό σκηνικό στη μεταπολεμική Ελλάδα. Μετά τη δεκαετία του 1940 η πολιτική πραγματικότητα καθοριζόταν αυστηρά από την διαιρετική τομή του εμφυλίου πολέμου που χώρισε τις πολιτικές δυνάμεις σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες.

Σε αυτό το πλαίσιο η Αριστερά επικαλούνταν ως νομιμοποιητική αναφορά την αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ η οποία αν και είχε ποινικοποιηθεί στο κράτος των νικητών του εμφυλίου πολέμου, συνέχιζε να αποτελεί συνεκτικό στοιχείο για την ελληνική Αριστερά, κομμουνιστική και μη κομμουνιστική. Απέναντι σε αυτή την αφήγηση, την εκδοχή των μη εθνικοφρόνων, η Δεξιά κατασκευάζει μια νέα παραταξιακή ταυτότητα με κύρια αναφορά στην αντιεαμική-αντικομμουνιστική δράση. Εγκαταλείπει, λοιπόν, τον παραδοσιακό αντιβενιζελισμό υπάγοντας το λόγο αλλά και τους πολιτικούς της στόχους στις διαιρέσεις που προέκυψαν τη δεκαετία του 1940, ήδη από το τέλος του Εμφυλίου.

Σε αυτή την αφήγηση το μόνο στοιχείο που συνδέει τη Δεξιά με τις παραδοσιακές διαιρέσεις του Μεσοπολέμου είναι η ταύτισή της με τον θεσμό της μοναρχίας και η αντίθεσή της στον μεσοπολεμικό κομμουνισμό. Όλα τα υπόλοιπα συνεκτικά στοιχεία ανασκευάζονται στο πλαίσιο των γεγονότων της δεκαετίας του 1940. Η εθνικόφρων δράση διευρύνεται χρονικά προς το παρελθόν, για να συμπεριλάβει τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940-1941, και προς το μέλλον, για να εντάξει τον αντικομμουνισμό και την συμπόρευση με τις δυτικές δυνάμεις στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου.

Έτσι κατασκευάζεται η συλλογική μνήμη της αναδομημένης Δεξιάς, την οποία τόσο ο ΕΣ όσο και η ΕΡΕ επικαλούνται στη συνέχεια προκειμένου να συσπειρώσουν τους ψηφοφόρους τους. «Έλληνες!» Καλούσε τους δυνάμει ψηφοφόρους του ΕΣ ο Π. Κανελλόπουλος σε προεκλογική ομιλία του 1952, «συσπειρωθήτε και πάλιν. Η ώρα είναι εξίσου κρίσιμος, όπως και η ώρα εθνικού κινδύνου. […] Εξορμώμεν προς δημιουργίαν του έθνους όπως το 1940 εξωρμήσαμεν δια την υπεράσπισιν του πατρίου εδάφους» (Κανελλόπουλος, *Ακρόπολις*, 28.10.1952).

Παρόμοιες αναφορές, που τονίζουν τις συνέχειες και όχι τις τομές μεταξύ των ιδιαίτερων περιόδων της δεκαετίας του 1940, χρησιμοποιούνται κατά τεκμήριο στις προεκλογικές περιόδους, όταν η Δεξιά έχει ανάγκη παραταξιακής συγκρότησης και συσπείρωσης. Αυτό ακριβώς το στοιχείο προσδίδει σε αυτές τις επικλήσεις ιδιαίτερη βαρύτητα στο πλαίσιο της ανάλυσής μας και διαφοροποιεί τα συγκεκριμένα κείμενα από εκείνα που αναφέρονται μόνο στην περίοδο 1941-1944 και 1944-1949.

Τα υψηλότερα ποσοστά αυτών των αναφορών παρατηρούνται στις προεκλογικές περιόδους 1951 και 1956 (Γραφήματα 1 και 2. Πίνακες 1 και 2). Στην πρώτη περίπτωση οι αναφορές στην εθνοσωτήρια δράση της Δεξιάς χρησιμοποιούνται ως άξονας παραταξιακής συγκρότησης όλων των εθνικοφρόνων, ανεξαρτήτως κομματικής προτίμησης, γύρω από τον Παπάγο. Στη δεύτερη, η επικίνδυνη και βίαιη συμπεριφορά των κομμουνιστών, ανεξαρτήτως ιστορικού πλαισίου, έχει στόχο να συσπειρώσει τους εθνικόφρονες εναντίον της ΔΕ, του «νέου» ή «λερναίου ΕΑΜ» (*Η Καθημερινή*, 24.1.1956), όπως ονομάζεται στα περισσότερα από τα σχετικά κείμενα.

Στις αναδρομές στα γεγονότα της περιόδου 1944-1949 περίοπτη θέση έχουν τα Δεκεμβριανά. Ο «τραγικός Δεκέμβρης», ή το «δεκεμβριανό κίνημα» (*Ακρόπολις*, 27.1.1956), διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο στη συγκρότηση του δεξιού πολιτικού λόγου. Τα Δεκεμβριανά προκάλεσαν ραγδαία μεταστροφή της κοινής γνώμης εναντίον του κομμουνισμού, αναζωογονώντας τον παραδοσιακό αντικομμουνισμό που είχε καλλιεργηθεί κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και της δικτατορίας του Μεταξά. Αυτή η μεταστροφή ολοκληρώθηκε αργότερα, κατά τη διάρκεια των γενικευμένων συγκρούσεων, αλλά ο Δεκέμβρης του 1944 διατηρήθηκε στον πολιτικό λόγο της Δεξιάς, ως σύμβολο όλων των δεινών που αντιπροσωπεύει ο κομμουνισμός για το έθνος.

Επιπλέον, πρέπει να προστεθεί το γεγονός ότι η έρευνα αφορά κείμενα αθηναϊκών εφημερίδων και λόγους πολιτικών που κατά συντριπτική πλειοψηφία εκφωνήθηκαν

στην Αθήνα. Εκτός από τη συμβολική διάσταση που διαθέτουν τα Δεκεμβριανά στον λόγο της Δεξιάς εν γένει, φαίνεται ότι ακόμη μεγαλύτερη σημασία είχαν για τους κατοίκους της Αθήνας. Οι μάχες διεξήχθησαν στους δρόμους της πρωτεύουσας, και ως εκ τούτου οι μνήμες διατηρήθηκαν πολύ ζωντανές, αφού επηρέασαν την ζωή και την καθημερινότητα των Αθηναίων για αρκετό χρονικό διάστημα. Διαφορετική απήχηση – σίγουρα μικρότερη – είχε η επίκληση των Δεκεμβριανών στους κατοίκους άλλων αστικών κέντρων και της ευρύτερης περιφέρειας που δεν βίωσαν από κοντά τα γεγονότα, αλλά τα πληροφορήθηκαν ετεροχρονισμένα από τις εφημερίδες και από διηγήσεις. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι οι πολιτικοί που αναφέρονται στα Δεκεμβριανά όταν απευθύνονται στους πολίτες της Αθήνας, δεν κάνουν το ίδιο και στους λόγους που εκφωνούν στη Βόρεια Ελλάδα για παράδειγμα, γιατί εκεί τα γεγονότα εξελίχθηκαν διαφορετικά. Βέβαια, αυτή η διαπίστωση βέβαια δεν μειώνει τη συμβολική σημασία των Δεκεμβριανών στον λόγο της Δεξιάς, δεδομένου ότι τόσο η σημασία τους όσο και η συμβολική διάσταση που κατέκτησαν αργότερα επηρέασαν την κοινή γνώμη αποτελώντας για πολλά χρόνια ένα ισχυρό αντικομμουνιστικό σύμβολο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα Δεκεμβριανά δεν αναφέρονται μόνο σε σχέση με τη δράση της Αριστεράς. Εξίσου μεγάλος ή και μεγαλύτερος αριθμός των αναφορών έχει στόχο την απαξίωση της πολιτικής της κεντρώας παράταξης και της προσωπικότητας του Γ. Παπανδρέου. Στον λόγο της Δεξιάς, η εμπλοκή του στη διαχείριση της κρίσης του Δεκεμβρίου του 1944, την οποία ο ίδιος επικαλείται σε πολλές χρονικές στιγμές ως απόδειξη της εθνικοφροσύνης και της αντικομμουνιστικής δράσης του, χρησιμοποιείται για να αποδείξει ακριβώς το αντίθετο: για να απαξιώσει τον πολιτικό του ρόλο, να τον καταστήσει ύποπτο συνοδοιπορίας, δηλαδή συνεργασίας με τον κομμουνισμό, και εντέλει να υποδαυλίσει την λειτουργία του Κέντρου ως εναλλακτικού εθνικόφρονος σχηματισμού. «Κατά το 1944 τον εξώρκιζαν οι στρατιωτικοί διά την ταχυτέραν μετακίνησιν εις Αθήνας των εθνικών τμημάτων της Μ. Ανατολής. Ηδιαφόρει μεγαλοπρεπώς. Μόλις και μετά βίας μετεκάλεσεν ολίγας ημέρας προ των Δεκεμβριανών την Ταξιαρχίαν Ρίμινι. […] Τριάντα τάγματα πολύτιμα σε ποιότητα αφέθηκαν αχρησιμοποίητα στην Αφρική. Διότι ο κ. Παπανδρέου ευδαιμονιζόμενος πάντοτε εις τα όνειρά του είχε τον ΕΛΑΣ και δεν εχρειάζετο τίποτε άλλο. Όταν μετ' ολίγον ο ΕΛΑΣ εξώρμα κατά της Ελλάδος η τύχη του Έθνους εξηρτήθη από την αυτοθυσίαν ολίγων ηρώων» (Ανώνυμη

επιστολή, *Ακρόπολις*, 25.1.1964). Ο Γ. Παπανδρέου κατηγορείται συχνά για εσκεμμένη ολιγωρία, η οποία οφειλόταν σε συνεννοήσεις με την Αριστερά. Κυρίως όμως κατηγορείται ότι με το σύνθημά του «πιστεύομεν και εις την λαοκρατίαν» (*Ακρόπολις*, 31.10.1963) αλλά και με τις συνεννοήσεις και την επιείκειά που επέδειξε στην Αριστερά, υπήρξε υπαίτιος «διά την ερυθράν επανάστασιν του 1944», και μάλιστα έμεινε γι' αυτό ατιμώρητος (Φαρμάκης, *Ακρόπολις*, 12.2.1964).

Η επίκληση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 στον λόγο της Δεξιάς απηχεί τη συγκυρία, τις πολιτικές επιδιώξεις της παράταξης και τη διαμόρφωση του πολιτικού κλίματος. Αναμφίβολα, οι διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου είναι αυτές που καθορίζουν την πολιτική ζωή. Ωστόσο, η Δεξιά (όπως και οι άλλες παρατάξεις) κατασκεύασε τη δική της εκδοχή για τις συγκρούσεις προσπαθώντας να επηρεάσει τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης αλλά και την εικόνα της κοινής γνώμης για τα γεγονότα (Μαραντζίδης, 2001: 240). Η δεξιά ρητορική συντηρεί αυτές τις διαιρέσεις και τις εμπεδώνει όχι μόνο θεσμικά αλλά και μέσα από τον πολιτικό λόγο, με βασικούς στόχους την περιθωριοποίηση των ηττημένων και την διατήρηση των ισορροπιών που επέβαλλε η διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης.

Στην περίοδο που μελετάμε ο λόγος της Δεξιάς έχει σε σχέση με το λόγο του Κέντρου και της Αριστεράς την ιδιαιτερότητα ότι για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα αρθρώνεται ως κυβερνητικός λόγος, με εξαίρεση τις προεκλογικές περιόδους 1950, 1951 και 1964. Αυτό από τη μια πλευρά σημαίνει ότι η παράταξη έχει στη διάθεσή της όλους τους μηχανισμούς που της επιτρέπουν να διαμορφώνει την άποψη της κοινής της γνώμης λίγο ή πολύ, με δεδομένο το θεσμικό πλαίσιο της εποχής, κατά το δοκούν. Από την άλλη, όμως, όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από τη δεκαετία των συγκρούσεων η κυβερνητική παράταξη είναι αναγκασμένη να υιοθετήσει στο λόγο της ενωτικά προτάγματα που καθιστούν δυνατή τόσο την διατήρησή της στην εξουσία όσο και την ανάπτυξη της κοινωνικής και πολιτικής συνοχής.

Όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από τη λήξη των συγκρούσεων το ποσοστό των προεκλογικών κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 μειώνεται. Έτσι, στην *Ακρόπολη* το 40,7% της προεκλογικής περιόδου του 1950 πέφτει στο 7,03% το 1964 (Πίνακας 1. Γράφημα 3). Αντίστοιχα, στην *Καθημερινή*, το 27,5% του 1950 αυξάνεται σε 42,03% το 1956 για να μειωθεί την προεκλογική περίοδο του 1964 στο 4,24% των προεκλογικών άρθρων (Πίνακας 2. Γράφημα 4). Η χρονική απομάκρυνση

από τα γεγονότα κάνει δυνατή την άμβλυνση των διαιρέσεων αλλά και την ανάδυση νέων κοινωνικών δυνάμεων και πολιτικών αναγκών. Παρόλο που η πολιτική της Δεξιάς εξακολουθεί να διέπεται από έναν σκληρό αντικομμουνισμό, φαίνεται ότι η κοινωνία, πέρα από τη συνεχή αναφορά στις διαιρέσεις του παρελθόντος έχει ανάγκη την οικονομική ανάπτυξη, σύγχρονα πολιτικά προγράμματα και περισσότερη αισιοδοξία. Μελετώντας τον λόγο της ΕΡΕ στις προεκλογικές περιόδους 1958, 1961, 1963 και 1964, διαπιστώνει κανείς ότι ο αντικομμουνισμός τεκμηριώνεται ως πολιτική επιλογή κυρίως με αναφορές στη διεθνή κατάσταση, στη διαίρεση μεταξύ δυτικών πολιτικών δυνάμεων και ανατολικών χωρών και τη θέση της Ελλάδας στο ψυχροπολεμικό πολιτικό σκηνικό παρά με αναφορές στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Παράλληλα, την ίδια περίοδο ανανεώνεται πια δημογραφικά το δυναμικό του εκλογικού σώματος. Έρχεται στο προσκήνιο μια νέα γενιά η οποία δεν έζησε τα γεγονότα, απλώς ανατράφηκε στον απόηχό τους. Αυτή η γενιά, όσο και αν είναι εξοικειωμένη με τα σύμβολα και τις εικόνες των διαιρέσεων αναζητά και διαμορφώνει μια διαφορετική ρητορική.

Έτσι, χωρίς καθόλου να υποχωρεί ο αντικομμουνισμός, μειώνονται οι αναφορές στο διαιρετικό και άρα επιζήμιο παρελθόν της δεκαετίας του 1940 και παράλληλα αξιοποιείται ρητορικά το κλίμα του Ψυχρού Πολέμου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της προεκλογικής περιόδου του 1961. Ενώ, η αντιπαράθεση σε πολιτικό επίπεδο είχε κορυφωθεί και η πόλωση μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς κυριαρχούσε στο προεκλογικό σκηνικό, τα προεκλογικά κείμενα που υπενθυμίζουν τις συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 είναι πάρα πολύ λίγα και στις δύο εφημερίδες: 2,81% στην *Καθημερινή* και 5,76% στην *Ακρόπολη* (Πίνακες 1 και 2).

Ωστόσο, η παραπάνω ερμηνεία μόνο δεν αρκεί από μόνη της για να εξηγήσει ικανοποιητικά ούτε την αυξομείωση του ποσοστού των αναφορών σε προεκλογικά κείμενα, όπως αποτυπώνεται στα Γραφήματα 3 και 4, ούτε και την ιδιαίτερη περίοδο από το παρελθόν η οποία επιλέγεται για να μνημονευθεί στις προεκλογικές περιόδους (Γραφήματα 1 και 2). Παρατηρώντας τα τέσσερα γραφήματα βλέπουμε ότι η περίοδος στην οποία παρατηρείται κατακόρυφη αύξηση του ποσοστού των αναφορών σε προεκλογικά κείμενα είναι η προεκλογική περίοδος του 1956. Πριν, και ιδιαίτερα μετά, το ποσοστό είναι πολύ χαμηλότερο. Ήδη σε σχέση με το 1950 όπου παρουσιάζεται το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών για την περίοδο που μελετάμε, σημειώνεται μεγάλη πτώση στις προεκλογικές περιόδους 1951 και 1952. Αυτή η

πτώση οφείλεται κυρίως στην εμφάνιση του ΕΣ και στην απόφαση του Α. Παπάγου, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, να επιβάλλει τη «λήθη» του παρελθόντος.

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

(*ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ*)

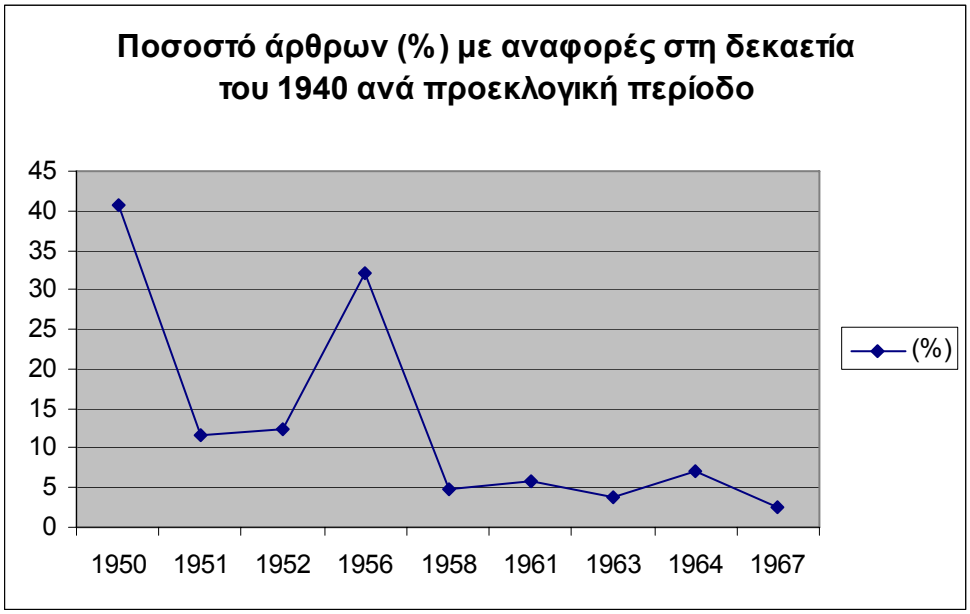

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

(*Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*)

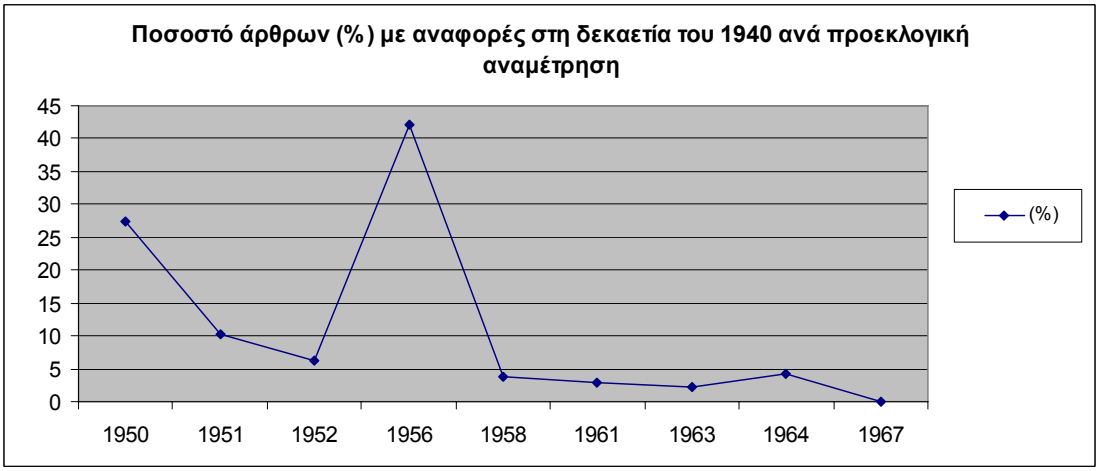

Στις εκλογές του 1956, όμως, για πρώτη φορά μετά τη λήξη της ένοπλης σύγκρουσης η ΕΡΕ έχει να αντιμετωπίσει σύσσωμη την αντιπολίτευση που ενώθηκε υπό την ηγεσία του Κέντρου σχηματίζοντας τη ΔΕ, δηλαδή έχει να αντιμετωπίσει εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες δυνάμεις, που αντιπροσωπεύουν όλες τις αποχρώσεις του πολιτικού φάσματος. Αυτή η συνεργασία σε διάστημα μικρότερο από μια δεκαετία μετά τον Εμφύλιο βγάζει την Αριστερά από το περιθώριο της πολιτικής ζωής και θέτει υπό αμφισβήτηση την τομή εθνικοφρόνων – μη εθνικοφρόνων πάνω στην οποία στηρίζεται η μεταπολεμική πολιτική οργάνωση. Αυτές οι εκλογές πήραν τη μορφή πολωτικής και μετωπικής αναμέτρησης ανάμεσα στο άρχον συγκρότημα εξουσίας και στο σύνολο των πολιτικών δυνάμεων που είχαν παραμείνει εκτός εξουσίας ή και είχαν αποκλειστεί από αυτήν. Επρόκειτο με άλλα λόγια για την παγίωση ή την ανατροπή μιας σύνολης πολιτικής επιλογής που είχε επιβληθεί το 1952 και της οποίας προς στιγμή φάνηκε ότι διακυβευόταν η συνέχεια (Νικολακόπουλος, 2001: 201).

Απέναντι σε αυτό τον κίνδυνο, δηλαδή τον κίνδυνο της ουσιαστικής υπέρβασης των διαιρέσεων της δεκαετίας του 1940 η Δεξιά στρέφεται στη χρήση του παρελθόντος και οχυρώνεται πίσω από την επίκληση της βίας και του φόβου που προκάλεσαν οι εμφύλιες συγκρούσεις. Η ΔΕ καλείται «νέον ΕΑΜ», ενώ στα σχετικά δημοσιεύματα στην *Ακρόπολη*, εμφανίζονται φωτογραφίες κατεστραμμένων σπιτιών και πτωμάτων σε προχωρημένη σήψη με λεζάντες όπως: «Από δω πέρασαν οι σφαγείς του πρώτου ΕΑΜ» (*Ακρόπολις*, 29.1.1956). Το ποσοστό των σχετικών αναφορών εκτοξεύεται και στις δύο εφημερίδες στα ύψη: 32, 05% για την *Ακρόπολη* και 42,03% για την *Καθημερινή* (Πίνακες 1 και 2. Γραφήματα 3 και 4).

Η συμμετοχή της Αριστεράς στη ΔΕ αναμφίβολα ευθύνεται για την εντυπωσιακή αύξηση του ποσοστού. Ωστόσο, μοχλός της εκ νέου επίκλησης του παρελθόντος είναι όχι τόσο η στάση και η θέση της Αριστεράς όσο η πολιτική του Κέντρου. Το Κέντρο ηγείται της ΔΕ και ουσιαστικά είναι αυτό που βγάζει την Αριστερά από την απομόνωση και δημιουργεί με αυτό τον τρόπο έναν συνασπισμό δυνάμεων ικανό να διαφοροποιήσει την πολιτική ισορροπία. Η Δεξιά βλέπει αυτή τη συνεργασία ως «Λαϊκό Μέτωπο», δηλαδή ως συνεργασία κομμουνιστών και αστικών δυνάμεων, την οποία θεωρεί εξαιρετικά επικίνδυνη. Στα σχετικά κείμενα που αφθονούν το 1956 καταγγέλλεται, ότι η δημιουργία λαϊκών μετώπων είναι πάγια τακτική των κομμουνιστών, καθώς με αυτό τον τρόπο στηρίζουν φιλικές κυβερνήσεις για να εξασφαλίσουν την προστασία του νόμου, ώστε παράλληλα να επιδοθούν στην

εξωκοινοβουλευτική τους δράση που καθοδηγείται από την παράνομη ηγεσία του ΚΚΕ (*Ακρόπολις*, 21.1.1956).

Πάγια επιδίωξη της Δεξιάς έπειτα από την ιδεολογική ενοποίηση που συντελέστηκε στο πλαίσιο του ΕΣ ήταν η εθνικόφρων παράταξη να γίνει συνώνυμο της Δεξιάς. Με άλλα λόγια η Δεξιά, είτε ως ΕΣ είτε αργότερα ως ΕΡΕ, φιλοδοξούσε να μονοπωλήσει την εθνικοφροσύνη, εκτοπίζοντας τους κομματικούς σχηματισμούς του Κέντρου. Σε αυτό το πλαίσιο και με αυτό το σκοπό επιστρατεύεται και το παρελθόν. Στην αντιπαράθεση με την Αριστερά χρησιμοποιείται μεν η δεκαετία του 1940 αλλά χωρίς να υπάρχει μεγάλο διακύβευμα καθώς το ΚΚΕ βρίσκεται εκτός νόμου για όλη την περίοδο 1950-1967, ενώ ένα ασφυκτικό θεσμικό πλαίσιο εγγυάται την διατήρηση του πολιτικού status quo. Το βάρος μετατοπίζεται όπως επιβεβαιώνεται από την προεκλογική περίοδο του 1956 στην αντιπαράθεση με το Κέντρο. Το Κέντρο είναι ένας χώρος πολυσυλλεκτικός που συμπεριλαμβάνει ένα μέρος της εαμογενούς μη κομμουνιστικής Αριστεράς και άρα μπορεί να ενεργοποιήσει μια συσπείρωση της κεντροαριστεράς παρόμοια με αυτή που είχε επιτύχει η ΕΠΕΚ την εποχή του Πλαστήρα. Μια τέτοια συσπείρωση θα είχε ενδεχομένως ως συνέπεια την υπονόμευση της κυριαρχίας της Δεξιάς τόσο στην κυβέρνηση όσο και στον κόσμο της εθνικοφροσύνης. Επομένως η επίκληση του αιματηρού, καταστροφικού και διχαστικού παρελθόντος στοχεύει κυρίως υπενθυμίζοντας τη βία και την αντεθνική συμπεριφορά της Αριστεράς, στο να υπονομεύσει την εθνικοφροσύνη του Κέντρου, υποβιβάζοντάς το στον κόσμο και στο καθεστώς των μη εθνικοφρόνων.

Αυτό γίνεται έντονα εμφανές στην προεκλογική περίοδο του 1956 όχι μόνο από την άνοδο του ποσοστού των αναφορών στη δεκαετία του 1940 αλλά και από την περίοδο στην οποία επικεντρώνονται (Γραφήματα 1 και 2). Μεταξύ των αναφορών κυριαρχούν αυτές που επικαλούνται την περίοδο 1940-1949 ως ενιαία. Πρόκειται, δηλαδή, για αναφορές που δεν έχουν σκοπό μόνο να υπενθυμίσουν την αντεθνική και βίαιη δράση της Αριστεράς, μια και αυτή είναι ήδη γνωστή και για τους αναγνώστες στους οποίους απευθύνονται δεδομένη. Στοχεύουν κυρίως στην εκ νέου συσπείρωση γύρω από τον άξονα της αντιεαμικής-αντικομμουνιστικής δράσης όχι μόνο της Δεξιάς αλλά του συνόλου των εθνικοφρόνων ψηφοφόρων. Γι' αυτό τα σχετικά κείμενα δεν αρκούνται μόνο στην υπενθύμιση των διαιρέσεων, της περιόδου 1944-1949. Ανακαλούνται γεγονότα και σύμβολα από ολόκληρη τη δεκαετία με σκοπό την ενδυνάμωση της παραταξιακής συσπείρωσης. Στα εν λόγω κείμενα, αντιπαρατίθεται

η εθνοσωτήρια δράση των εθνικοφρόνων, που στο παρελθόν αγωνίστηκε για το καλό του έθνους στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και στον «συμμοριτοπολέμο», όχι προς την αντίστοιχη δράση των κομμουνιστών αλλά προς τη συμπεριφορά μιας μερίδας των εθνικοφρόνων που στο παρόν δεν διστάζει να συνεργαστεί με τους κομμουνιστές και φυσικά να υποθηκεύσει το μέλλον. Με αυτό τον τρόπο υπονομεύεται η εθνικοφροσύνη του Κέντρου και όσων συμμετέχουν στην ΔΕ, γιατί προδίδουν τους αγώνες που έδωσε η εθνικόφρων παράταξη για να αποκομίσουν ψήφους (*Ακρόπολις*, 19.1.1956).

Αυτές οι αναφορές στο παρελθόν δεν στοχεύουν στο να καταστήσουν σαφέστερη την φθοροποιό επίδραση που είχε ο κομμουνισμός στη δεκαετία του 1940. Επιδιώκουν, ανακινώντας τα τραυματικά γεγονότα του εμφυλίου πολέμου να αποτελέσουν προειδοποίηση των συνεπειών που έχει για την πολιτική ζωή η συνεργασία των κομμουνιστών με τα αστικά κόμματα. Ανακαλώντας τη δράση των εθνικοφρόνων ως συνεχή αδιαπραγμάτευτη εθνική δράση εναντίον ξένων και εγχώριων εχθρών, η ΕΡΕ επιχειρεί να σταθεροποιήσει, μέσα από μια διχαστική ρητορική τη γραμμή που χωρίζει τους εθνικόφρονες από τους μη εθνικόφρονες, τους Έλληνες από τους μη Έλληνες. Αυτό τον διαχωρισμό και κατά συνέπεια τη συνοχή της παράταξης των εθνικοφρόνων έτεινε να υπερβεί το Κέντρο σε βάρος της πολιτικής κυριαρχίας της Δεξιάς.

Οι εκλογές του 1956 εικονογραφούν με πολύ πρόσφορο τρόπο, επειδή το πολιτικό κλίμα είναι πολύ οξυμμένο και το ποσοστό των αναφορών πολύ υψηλό, την εργαλειακή χρήση του παρελθόντος. Όσο διαβάζει κανείς τα σχετικά κείμενα, καθίσταται σαφές ότι η επίκληση της δεκαετίας του 1940, χρησιμοποιείται κατά κόρον στην πολιτική αντιπαράθεση με το Κέντρο, και ότι αφορά την προσέγγισή του άμεση ή έμμεση με την Αριστερά. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που διατρέχει το λόγο της Δεξιάς τόσο πριν όσο και μετά το 1956. Άλλοτε με ηπιότερους και άλλοτε με εντονότερους τόνους, που διαμορφώνονται από τις προσωπικότητες των πολιτικών αλλά και από την πολιτική συγκυρία, η Δεξιά ανακαλεί στο λόγο της το εμφυλιοπολεμικό παρελθόν για να αναδειχθεί κυρίαρχη δύναμη στην παράταξη των νικητών του Εμφυλίου και να εμποδίσει τη δημιουργία κεντροαριστερής συσπείρωσης που θα απειλούσε σοβαρά τη διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης. Ακόμη και κατά την περίοδο του ΕΣ, το ενωτικό πρόταγμα του Παπάγου δεν αφορά το ΚΚΕ ούτε απευθύνεται στην Αριστερά, αλλά στους εθνικόφρονες. Η παραταξιακή συσπείρωση γύρω από τον ιδεολογικό άξονα της αντιεαμικής δράσης κυριαρχεί στην

ρητορική του Συναγερμού και στοχεύει στη διεύρυνσή του, ώστε να συμπεριλάβει στελέχη του Κέντρου. Γι' αυτό και σε αυτή την περίοδο χρησιμοποιούνται κυρίως αναφορές στη δράση του Στρατάρχη κατά τη δεκαετία του 1940, τόσο στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο όσο και στον Εμφύλιο (Γραφήματα 1 και 2).

Εξαίρεση σε αυτή τη γενικότερη κατεύθυνση αποτελούν η προεκλογική περίοδος του 1958 και ένα μικρό διάστημα της προεκλογικής περιόδου του 1961. Το 1958 ο κίνδυνος της υπέρβασης των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων εξέλιπε. Ως εκ τούτου, πέφτει κατακόρυφα το ποσοστό των εκλογικών κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940, και επίσης μειώνεται η χρήση των αναφορών που εστιάζονται στην περίοδο 1940-1949. Η ΔΕ διαλύεται και επομένως η ΕΔΑ μένει απομονωμένη αντιπροσωπεύοντας μόνο την Αριστερά. Άρα, η πολιτική αντιπαράθεση διεξάγεται και πάλι μεταξύ εθνικοφροσύνης και κομμουνισμού. Η υπενθύμιση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 στοχεύει στην απονομιμοποίηση της Αριστεράς, αφού η ΕΡΕ δεν έχει αμφιβολίες ότι θα διατηρηθεί στην κυβέρνηση αλλά και ότι αποτελεί κυρίαρχη δύναμη στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων.

Το ίδιο συμβαίνει και τις πρώτες μέρες της προεκλογικής εκστρατείας του 1961. Η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση στις εκλογές του 1958 αποτέλεσε δυσάρεστη έκπληξη για την ΕΡΕ, η οποία, σύμφωνα με δήλωση του ίδιου του Καραμανλή (*Ακρόπολις*, 8.10.1963), υποκίνησε την ενοποίηση του Κέντρου προσπαθώντας να μειώσει με αυτό τον τρόπο την πιθανότητα της Αριστεράς να αυξήσει περαιτέρω το εκλογικό της ποσοστό. Το κλίμα διαφοροποιείται αισθητά στα προεκλογικά κείμενα όταν η Ένωση Κέντρου (ΕΚ) καταγγέλλει την προσπάθεια της ΕΡΕ να παραβιάσει το εκλογικό αποτέλεσμα. Από αυτή τη στιγμή και ιδιαίτερα μετά την καταγγελία του εκλογικού αποτελέσματος του 1961 ως προϊόντος βίας και νοθείας από τον Γ. Παπανδρέου οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 χρησιμοποιούνται και πάλι στην αντιπαράθεση με το Κέντρο. Ο Ανένδοτος καταγγέλλεται ως ανταρσία εναντίον του Στέμματος, εναντίον της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, εναντίον των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας, εναντίον της Δικαιοσύνης και όλων των θεσμών, δηλαδή ανάλογη με τη δράση των κομμουνιστών στη δεκαετία του 1940 (*Ακρόπολις*, 10.10.1963).

Όλες οι σχετικές αναφορές, είτε έχουν ως αντικείμενο τη δράση του Γ. Παπανδρέου είτε ανακαλούν βίαια γεγονότα από την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, έχουν στόχο να αποδυναμώσουν το πολιτικό διάβημα της ΕΚ. Ούτε ένα από τα σχετικά κείμενα δεν έχει άμεσο στόχο την ΕΔΑ. Ακόμη και όταν απαξιώνεται η ΕΔΑ,

αυτό συμβαίνει για να υπονομευθεί η εθνικοφροσύνη του Κέντρου. Σε όλα τα προεκλογικά κείμενα η δεκαετία του 1940 ανακαλείται ως ένα τραυματικό και επιζήμιο παρελθόν που η ΕΚ τείνει να ξαναζωντανέψει με δυο τρόπους. Καταρχήν, επιτρέποντας στους ηττημένους, αλλά πάντοτε επικίνδυνους, κομμουνιστές να εμφανιστούν και πάλι στο προσκήνιο της πολιτικής: «Το γεγονός ότι ο κομμουνισμός τρεις φορές κατά τα τελευταία έτη έθεσεν εν κινδύνω την ασφάλειαν της Ελλάδας και την ανεξαρτησίαν της και μετά δεκαπέντε έτη ηδηνύθη να εγείρη και πάλιν θρασείαν την κεφαλήν και να αναπτύξη μιαν δραστηριότηταν κατά του Έθνους οφείλεται στην ασυνείδητον και άφρονα πολιτικήν της ΕΚ» (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 13.10.1963). Παράλληλα, αφήνοντας τους κομμουνιστές να προκαλέσουν ρήγμα στην καρδιά της παράταξης των εθνικοφρόνων. «Η ΕΚ πράττη το παν δια να ρίψη εις την ψυχήν του ελληνικού Λαού τον σπόρον του μίσους, καλλιεργεί συστηματικώς την διχόνοιαν και ωθεί επιμόνως εις έχθραν εθνικώς σκεπτόμενους Έλληνας [τους οπαδούς της] εναντίον επίσης εθνικώς σκεπτομένων Ελλήνων [των οπαδών της ΕΡΕ]. Επιζητεί, δηλαδή, να προκαλέσει ρήγμα εις το αμυντικόν τείχος της Ελλάδος» (*Ακρόπολις*, 6.10.1963). Από αυτό το ρήγμα δεν ωφελείται η χώρα και οι επιδιώξεις της αλλά αποκλειστικά οι κομμουνιστές και δια μέσου αυτών τα κράτη του Παραπετάσματος.

Αποκλειστικά υπεύθυνος παρουσιάζεται ο αρχηγός της ΕΚ, στον οποίο, όπως ήδη έχει αναφερθεί, αποδίδονται προθέσεις εθνικής μειοδοσίας στα Δεκεμβριανά. «Ο κ. Παπανδρέου δεν απειλεί μόνον την οικονομικήν σταθερότητα της χώρας. Αποτελεί εξ ίσου βέβαιον κίνδυνον δια την εσωτερικήν γαλήνην. Είναι φορεύς του πνεύματος του Εμφυλίου Πολέμου και θα απέβαινεν ο νεκροθάπτης της Δημοκρατίας αν ανήρχετο εις την εξουσίαν, όπως άλλωστε συνέβη και το 1944 όταν από εκείνην την αλησμόνητον διακήρυξίν ότι εγεννήθη το τέρας του δεκεμβριανού κινήματος» (Κανελλόπουλος, *Ακρόπολις*, 4.2.1964). Το ύποπτο παρελθόν αποτελεί προειδοποίηση, κακό προηγούμενο για τις προθέσεις του πολιτικού στο παρόν και στο μέλλον.

Όπως φαίνεται στα Γραφήματα 1, 2, 3 και 4 τη δεκαετία του 1960 έχουμε πια απομακρυνθεί από τη ρητορική των προηγούμενων ετών: τα ποσοστά των επικλήσεων του παρελθόντος στα προεκλογικά κείμενα, είναι πολύ χαμηλότερα από εκείνα της δεκαετίας του 1950. Επίσης, οι αναφορές που εστιάζονται στην περίοδο 1940-1949 και στις δύο εφημερίδες είναι πολύ λιγότερες. Η ΕΚ, με τον Ανένδοτο και τον Γ. Παπανδρέου να αναδεικνύεται σύμβολο της ενότητας, του εκδημοκρατισμού και της ελευθερίας, μετατόπισε δια παντός τη διαχωριστική γραμμή που είχε

κληροδοτήσει η δεκαετία του 1940. Έτσι η πολιτική αντιπαράθεση διεξάγεται πλέον στον άξονα Δεξιά-Αντιδεξιά. Η Δεξιά έμεινε μόνη να αντιπροσωπεύει πια όχι τον κόσμο της εθνικοφροσύνης αλλά την προσκόλληση σε μια διαίρεση που έτεινε να ξεπεραστεί από τη λαϊκή βούληση. Αυτή η ισχυρή αλλαγή στο πολιτικό σκηνικό αποδυναμώνει τη δεξιά ρητορική. Η παραταξιακή ταυτότητα του αντιεαμικού αγώνα δεν αρκεί πλέον για να συσπειρώσει τον κόσμο των εθνικοφρόνων όπως το 1956. Παράλληλα, οι εκλογές του 1961 καθώς και η δολοφονία Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη έχουν επηρεάσει αρνητικά την κοινή γνώμη.

Συνοψίζοντας, οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 αποτελούν, λοιπόν, ένα ισχυρό στοιχείο του πολιτικού λόγου της συντηρητικής παράταξης, όχι όμως σε αντιπαράθεση με την Αριστερά, όσο σε αντιπαράθεση με τις δυνάμεις του Κέντρου. Η Δεξιά επιστρατεύει τις αναφορές στις βίαιες συγκρούσεις του παρελθόντος και στην φθοροποιό δράση της ελληνικής Αριστεράς, όποτε υπάρχει κίνδυνος να ανατραπεί η πολιτική ισορροπία, όπως αυτή εμπεδώθηκε μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Αυτός ο κίνδυνος προέρχεται για τη Δεξιά από τις δυνάμεις του Κέντρου, οι οποίες, επειδή κινούνται μέσα στο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης, έχουν τη δυνατότητα να βγάλουν την Αριστερά από το περιθώριο και να διαφοροποιήσουν το πολιτικό σκηνικό όπως πράγματι συνέβη από το 1961 και μετά. Έτσι, προς αποφυγή αυτού του κινδύνου η Δεξιά καταφεύγει στην επιστράτευση του παρελθόντος. Ωστόσο, επειδή πρόκειται για ένα παρελθόν πολύ καθοριστικό και άρα ζωντανό στη συλλογική μνήμη, η ρητορική αναβίωσή του και κατ' επέκταση η πολιτική του χρήση δεν είναι βέβαιο ότι μπορούν να οδηγήσουν στα επιθυμητά αποτελέσματα.

Η εξέλιξη του πολιτικού λόγου της Δεξιάς

Η πολυδιάσπαση της Δεξιάς και το Λαϊκό Κόμμα

Τα κείμενα της προεκλογικής περιόδου του 1950 συνθέτουν την εικόνα μιας κατακερματισμένης παράταξης, που, αν και έχει νικήσει σε στρατιωτικό επίπεδο λίγους μήνες πριν, έχει ακόμη να κατακτήσει ακόμη δύο πολύ σημαντικούς στόχους. Ο πρώτος είναι να κερδίσει τη μάχη και σε πολιτικό επίπεδο, διατηρώντας την εξουσία, καθώς η στρατιωτική νίκη δεν ήταν αρκετή να παγιώσει και την πολιτική κυριαρχία της. Μάλιστα, οι πολιτικές δυσχέρειες της παράταξης των νικητών οξύνθηκαν μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Παρόλο που το αστικό καθεστώς είχε διατηρηθεί, η ισορροπία δυνάμεων παρέμενε επισφαλής. Παρά την ήττα των κομμουνιστών, η ριζοσπαστική ιδεολογία που εμφανίστηκε στην Κατοχή και βρήκε

την πλήρη έκφρασή της στο ΕΑΜ κάθε άλλο παρά είχε εξαφανιστεί. Ενώ η κοινή γνώμη ήταν στην πλειονότητά της αντικομμουνιστική, δεν είχε ολοκληρωθεί η μεταστροφή των πολιτών σε ανεπιφύλακτους υποστηρικτές της σκληροπυρηνικής δεξιάς παράταξης. Έτσι, δεδομένων των συνθηκών, ήταν πολύ σημαντικό να πειστούν οι μεγάλες μάζες να εγκαταλείψουν μια για πάντα κάθε διάθεση μετριοπάθειας και συμφιλίωσης και να δεχτούν ανεπιφύλακτα την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία της Δεξιάς. Εκείνη τη στιγμή η ολοκληρωτική πόλωση φάνηκε πως ήταν η μακροπρόθεσμη ιδεολογική και βασική πολιτική αρχή, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα όλα τα διαχειριστικά πολιτικά ζητήματα (Τσουκαλάς, 1984: 561-572).

Ο δεύτερος στόχος της δεξιάς παράταξης είναι να συγκροτηθεί σε έναν πολιτικό σχηματισμό που να μπορεί να αναδειχθεί κυρίαρχη πολιτική δύναμη στο διασπασμένο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων-νικητών του εμφυλίου πολέμου, επιδίωξη που διευκολύνεται από το γεγονός ότι τα όρια μεταξύ Κέντρου και Δεξιάς είναι ασαφή ακόμη και ρευστά. Αυτή η ρευστότητα είναι αποτέλεσμα των νέων διαιρετικών τομών που κυριάρχησαν στην πολιτική ζωή μετά τις συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, πολλοί βενιζελικοί άρχισαν σταδιακά από το 1942 και μετά να πλησιάζουν τη Δεξιά, αντιδρώντας με αυτό τον τρόπο στην αυξανόμενη πολιτική και στρατιωτική δύναμη της Αριστεράς. Αυτή η προσάρτηση των κεντρώων στη δεξιά και τη μοναρχία συνεχίστηκε και μετά την Απελευθέρωση. Από το 1944, πολλοί πρώην βενιζελικοί παρείχαν πολιτική υποστήριξη στα δεξιά κόμματα, δημιουργώντας μια αντίφαση στο παρωχημένο Λαϊκό Κόμμα (ΛΚ) αλλά και στο σύνολο της παράταξης των νικητών του Εμφυλίου. Πολλοί πολιτικοί του Κέντρου συμμερίζονταν τις απόψεις των δεξιών πολιτικών. Για παράδειγμα, οι Σ. Βενιζέλος, Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος διαφωνούσαν με τη Δεξιά για το πολιτειακό. Όταν όμως αυτό λύθηκε οριστικά το 1946 οι πολιτικές τους απόψεις δεν έμοιαζαν πλέον πολύ διαφορετικές και ουσιαστικά αυτό που τους χώριζε από τη Δεξιά ήταν η διάθεση του καθενός να διατηρεί μια αυτόνομη πολιτική παρουσία (Close, 1995: 122-156).

Ωστόσο, αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου τα δεξιά κόμματα λειτουργούσαν ακόμη σε μεγάλο βαθμό με βάση τις διαιρέσεις του Μεσοπολέμου αποτελώντας την αναβίωση της αντιβενιζελικής παράταξης. Έτσι, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αυτή η ρευστότητα τελικά αποτέλεσε περισσότερο πηγή ανταγωνισμού και αντιφάσεων για τη Δεξιά παρά βάση για συσπείρωση της παράταξης των εθνικοφρόνων. Ενδεικτικό αυτής της αντίφασης σε επίπεδο πολιτικού

λόγου είναι ότι στην αντιπαράθεση του ΛΚ με το Κόμμα των Φιλελευθέρων (ΚΦ) αλλά κυρίως με την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) χρησιμοποιούνται αναφορές στον Εθνικό Διχασμό. Ο Κ. Τσαλδάρης, πιστός στις διαιρέσεις του Μεσοπολέμου θυμίζει την αντικαθεστωτική δραστηριότητα του στρατηγού κατά το πραξικόπημα το 1922 (Τσαλδάρης, *Η Καθημερινή*, 4.3.1950).

Αλλά και η ίδια η παραδοσιακή Δεξιά, δηλαδή, η αντιβενιζελική παράταξη, εμφανίζεται στις εκλογές κατακερματισμένη σε πέντε ανταγωνιστικά μεταξύ τους κόμματα, με κύριο κομματικό φορέα της παράταξης το ΛΚ υπό την αρχηγία του Κ. Τσαλδάρη (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 115-116). Φθαρμένο πολιτικά και αναχρονιστικό στη βάση του, το κόμμα αυτό δεν μπορούσε ούτε να κερδίσει εύκολα την εμπιστοσύνη των υποστηρικτών της Δεξιάς αλλά ούτε και να συσπειρώσει γύρω του τις ευρύτερες πολιτικές δυνάμεις των εθνικοφρόνων. Το ΛΚ διασπάστηκε το 1936 αλλά ανασυγκροτήθηκε και πάλι ως απάντηση στην πρόκληση που αποτελούσε για τη Δεξιά η πολιτική παρουσία του ΕΑΜ μετά τη Βάρκιζα και τα Δεκεμβριανά. Μετά την επανένωση του διοικούνταν από τους Κ. Τσαλδάρη, Π. Μαυρομιχάλη και Στ. Στεφανόπουλο. Ο Τσαλδάρης, πρωθυπουργός από το 1946, φαίνεται ότι δεν είχε καταφέρει να κερδίσει την εκτίμηση ούτε των ψηφοφόρων ούτε και των συναδέλφων του, οι οποίοι τον θεωρούσαν μάλλον ελάσσονα προσωπικότητα. Ωστόσο, και τα άλλα πολιτικά στελέχη του ΛΚ δεν είχαν καταφέρει να επιδείξουν ηγετικές ικανότητες ούτε σε ιδεολογικό ούτε και σε διαχειριστικό επίπεδο. Ζώντας οι περισσότεροι στην ασφάλεια της πρωτεύουσας, έκαναν ελάχιστα για να ανακουφίσουν τους πληθυσμούς της επαρχίας που υπέφεραν από τις συνέπειες του εμφυλίου πολέμου. (Close, 1995: 122-156). Επιπλέον, το ΛΚ και κυρίως το περιβάλλον του Τσαλδάρη βαρύνονταν με ατασθαλίες και οικονομικά σκάνδαλα που μείωναν την αξιοπιστία του απέναντι στο εκλογικό σώμα και έδιναν στην αντιπολίτευση εναύσματα για έντονη κριτική (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 34-35).

Ήταν, λοιπόν, αναμενόμενο οι εθνικόφρονες πολίτες, ακόμη και οι υποστηρικτές του ΛΚ, να επικεντρώνουν τις ελπίδες τους για ειρήνη και ευημερία περισσότερο στον στρατό και στον Παπάγο, που είχε ήδη αρχίσει να εκδηλώνει την πρόθεσή του να πολιτευτεί, παρά στους πολιτικούς εν γένει. Μέσα σε όλη αυτή την κατάσταση η πρόθεση του Παπάγου να παραιτηθεί από το αξίωμα του Αρχιστράτηγου και να πολιτευθεί δημιούργησε πανικό στον Τσαλδάρη που έβλεπε το έτσι κι αλλιώς παρωχημένο κόμμα του να διαλύεται (Close, 1995: 122-156. Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 60-62).

Τελικά, το γεγονός ότι ο Παπάγος αναθεώρησε την απόφασή του και έμεινε εκτός πολιτικού αγώνα το 1950 παρέτεινε την πολιτική ζωή του ΛΚ. Ωστόσο, η Δεξιά αντιμετώπιζε πρόβλημα ηγεσίας και κατακερματισμού των πολιτικών της δυνάμεων, το οποίο από τα προεκλογικά κείμενα φαίνεται ότι είχε περάσει στην κοινή γνώμη διαμορφώνοντας το πιεστικό αίτημα της συσπείρωσης των εθνικοφρόνων: «Ο Αρχιστράτηγος ηρνήθη να οδηγήση [τον λαό] εις την δημιουργίαν μιας νέας πραγματικότητος και τα εθνικά κόμματα δεν ευρήκαν την δύναμιν να αναλάβουν αυτά την έκφρασιν των λαϊκών πόθων. Υπό τους όρους αυτούς το ρεύμα το οποίον έτεινε εις την εσωτερικήν αναμόρφωσιν έσπασε και ο χείμαρρος εχάθη διασκορπισθείς εις απειράριθμα άτονα ρυάκια. Εις το εθνικόν σταρατόπεδον ενεφανίσθησαν κινήσεις νέαι, αλλά καμμία δεν παρουσίασε δυναμισμόν ικανόν να ηλεκτρίση, να συναρπάση, να συνενώση τον Λαόν και να προσελκύση την γενικήν εμπιστοσύνην. Η θέσις του κ. Παπάγου είναι κενή. Ουδείς τον αντικατέστησε. Αλλά την απουσίαν του εξεμεταλλεύθησαν επιτυχώς τόσον το ΚΚΕ όσον και το συνοδοιπορικής συνθέσεως συγκρότημα του κ. Πλαστήρα» (*Ακρόπολις*, 1.3.1950).

Επομένως, στην προεκλογική περίοδο του 1950 ο πολιτικός λόγος της Δεξιάς διαμορφώνεται εκφράζοντας δύο βασικές για την περίοδο ανάγκες της παράταξης: την επιστέγαση της στρατιωτικής νίκης με μια αντίστοιχη πολιτική, με ένα «πολιτικό Βίτσι» και έναν «κοινοβουλευτικό Γράμμο» όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κ. Τσαλδάρης σε προεκλογική του ομιλία και την συσπείρωση των εθνικοφρόνων σε έναν ευρύτερο και πολιτικά ισχυρό κομματικό φορέα (Τσαλδάρης, *Η Καθημερινή*, 4.3.1950). Στην πορεία της επίτευξης αυτών των στόχων τα κόμματα της παραδοσιακής Δεξιάς ανατρέχουν στο πολύ πρόσφατο παρελθόν για να αναζητήσουν άξονα παραταξιακής συσπείρωσης, επιχειρήματα για την πολιτική και ηθική απαξίωση των πολιτικών τους αντιπάλων, αλλά και τρόπους να καλύψουν (ιδιαίτερα το ΛΚ) την εμφανή πολιτική τους ανεπάρκεια σε σχέση με τα διαχειριστικά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου. Παράλληλα, οι αναφορές στις εμφυλιοπολεμικές συγκρούσεις εμπεδώνουν την τομή εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων επιβεβαιώνοντας και οξύνοντας το φόβο του κομμουνισμού.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι σε αυτή την προεκλογική περίοδο το παρελθόν αναδεικνύεται σε κεντρικό άξονα διαμόρφωσης του πολιτικού λόγου της Δεξιάς. Το ποσοστό των κειμένων στα οποία ανακαλούνται τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 αγγίζει για την *Καθημερινή* το 27, 5% του συνόλου των προεκλογικών κειμένων, ενώ

για την *Ακρόπολη* το ίδιο ποσοστό ανέρχεται σε 40, 7%, που είναι και το υψηλότερο ποσοστό για την περίοδο που μελετάμε. (Πίνακες 1 και 2. Γραφήματα 3 και 4).

Τα κόμματα χρησιμοποιούν το παρελθόν για να εξυπηρετήσουν τρέχουσες ανάγκες που προκύπτουν από την ιδιαίτερη πολιτική συγκυρία. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι σε αυτές τις εκλογές η δεκαετία του 1940 δεν αποτελεί ακριβώς παρελθόν. Είναι παρελθόν με την έννοια ότι οι μάχες του εμφυλίου πολέμου έχουν τερματιστεί. Όμως, επειδή αυτό συνέβη έξι μόλις μήνες πριν τις εκλογές το παρελθόν εισχωρεί στο παρόν και διαπλέκεται μαζί του διαμορφώνοντας αφενός τις πολιτικές επιλογές των κομμάτων και κατ' επέκταση τον πολιτικό λόγο.

Η κυβέρνηση σε μια προσπάθεια να διασφαλίσει «το αδιάβλητον και ανεπίληπτον των εκλογών» (*Ακρόπολις*, 5.3.1950) ολοκλήρωσε την άρση του στρατιωτικού νόμου και ανέστειλε την ισχύ του Γ΄ Ψηφίσματος, προσδίδοντας στην εκλογική διαδικασία, έστω, μια επίφαση δημοκρατικής νομιμότητας. Ωστόσο, το κλίμα ήταν ακόμη πολύ φορτισμένο. Καθ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου συνεχίζονταν σποραδικές ή και συστηματικότερες επιχειρήσεις κατά υπολειμμάτων του Δημοκρατικού Στρατού, και αναγγέλλονταν κάθε τόσο η «εξόντωσις συμμοριών» κυρίως στη Μακεδονία. Ο στρατιωτικός νόμος είχε αρχίσει να αίρεται από το Δεκέμβρη του 1949, αλλά, όπως είναι φυσικό, παρέμενε ακόμη σε ισχύ σε πάρα πολλές περιοχές. Σε αυτό το πλαίσιο δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη λειτουργία της εκλογικής διαδικασίας, αφού η Αριστερά δεν μπορούσε να συμμετάσχει στις εκλογές ούτε και με στοιχειώδεις όρους ισότητας. (Νικολακόπουλος, 2001: 101-124. Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 88-89). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το παρελθόν διατηρείται ολοζώντανο στη συλλογική μνήμη. Οι άνθρωποι όχι μόνο δεν έχουν λησμονήσει, αλλά ζουν υπό το βάρος των καταστροφών που προκάλεσε η εμφύλια σύγκρουση σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας. Άρα το γεγονός ότι τα κόμματα χρησιμοποιούν το παρελθόν στον πολιτικό τους λόγο δεν πηγάζει μόνο από τις προθέσεις των επιτελών τους αλλά και από το βάρος που ασκεί το ίδιο το παρελθόν στη σύνθεση του πολιτικού σκηνικού.

Σε σχέση με τις άλλες παρατάξεις η Δεξιά είναι εκείνη που εμμένει περισσότερο στη διατήρηση του εμφυλιοπολεμικού κλίματος. Οι σχετικές αναφορές εστιάζονται κατά κύριο λόγο στην περίοδο 1944-1949 (Γραφήματα 1 και 2). Πρωταγωνιστούν κείμενα, που έχουν ως στόχο να υπογραμμίσουν τη βία της Αριστεράς από τον Δεκέμβρη του 1944 μέχρι τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και τον κίνδυνο που απορρέει για τη χώρα από τις μεθόδους των κομμουνιστών. Παρόλο που

οι στρατιωτικές επιχειρήσεις ευρείας κλίμακας τερματίστηκαν, «ύστερα από τέσσαρα χρόνια κρισίμου αγώνος περί ζωής ή θανάτου», θεωρείται ότι ο κίνδυνος δεν εξέλιπε. «Η Χώρα ευρίσκεται μεταξύ των δύο πυρών της εξωτερικής επιβουλής και του εσωτερικού κινδύνου» (*Ακρόπολις*, 28.2.1950). Η ένταση μεταξύ «Σοβιετικής Ρωσίας» και «Δυτικών Δυνάμεων» εισέρχεται σε νέα φάση κατά την οποία η Ελλάδα κινδυνεύει να χρησιμοποιηθεί για τους πολιτικούς σκοπούς της Κομινφόρμ. Θα καταβληθεί προσπάθεια «παραλλήλως προς τας δυναμικάς κρούσεις του εξωτερικού να χρησιμοποιηθή διάβρωσις του αμυντικού συστήματος μας με διαφόρους παραλλαγάς». Γι' αυτό τον λόγο η Ελλάδα χρειάζεται να αποκτήση ισχυρή κυβέρνηση, να συσφίξει ακόμη περισσότερο τους δεσμούς της με τις δυτικές δυνάμεις και ιδιαίτερα με τις ΗΠΑ και φυσικά να «περιφρουρίση τα μετόπισθεν, ώστε να μην τα κατακλύση η πέμπτη φάλαγξ του ΚΚΕ χρησιμοποιούσα τούτο ή εκείνο το προσωπείον» (*Ακρόπολις*, 25.1.1950).

Έτσι, σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής πρωταρχικό μέλημα αναδεικνύεται η εμπέδωση μιας πολιτικής κατάστασης που θα παγιώσει τον εξοβελισμό των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου από την πολιτική ζωή. Η εκλογική αναμέτρηση προβάλλεται ως επιστέγασμα του αντικομμουνιστικού αγώνα, ο οποίος θα πρέπει με το αποτέλεσμά του να θεμελιώσει και πολιτικά το αποτέλεσμα της στρατιωτικής έκβασης των μαχών της περιόδου 1944-1949. «Αι σημεριναί εκλογαί αποτελούν την δευτέραν, την πολιτικήν φάσιν του αγώνος εναντίον του επαναστατικού κομμουνισμού. Διά να αξιοποιηθεί και να στερεωθή η νίκη του Στρατού επί των συμμοριτών πρέπει η χώρα να αποκτήση Κυβέρνησιν αψόγου εθνικοφροσύνης και δημιουργικής ικανότητος» (*Ακρόπολις*, 5.3.1950).

Οι ίδιες αναφορές, παράλληλα, εμπεδώνουν την τομή εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων. Παρόλο που στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης τα πράγματα δεν είναι ακόμη αρκετά σαφή, η αναφορά στο πρόσφατο παρελθόν γίνεται ένας διαχωρισμός των πολιτικών δυνάμεων και σχηματισμών που επρόκειτο να λάβουν μέρος στις εκλογές του Μαρτίου του 1950. «Πρώτιστην σημασίαν έχει να μην ψηφίσης κομμουνισμόν και συνοδοιπορίαν. Η ψήφος σου πρέπη να δοθή εις ένα από τα εθνικά κόμματα. Διότι παρά την ανεπάρκειάν τους τα κόμματα αυτά δεν αντιπροσωπεύουν άμεσον εθνικόν κίνδυνον. Την μάχην είμαστε υποχρεωμένοι να την δώσωμεν και να την κερδίσωμεν με τον Τσαλδάρην τον Ζέρβαν, τον Παπανδρέου, τον Κανελλόπουλον, τον Κοτζιάν, τον Μανιαδάκην και τους άλλους της εθνικής παρατάξεως. […] Ουδείς γνωρίζει καλύτερον της στήλης αυτής τας ελλείψεις και τα

μειονεκτήματά τους». Ωστόσο, «ο χειρότερος του εθνικού στρατοπέδου είνε καλύτερος από τον καλύτερον συνοδοιπόρον» (*Ακρόπολις*, 1.3.1950). Με αυτό τον τρόπο διευθετείται η τοποθέτηση των πολιτικών εκατέρωθεν του άξονα εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων, και όσοι από το εθνικό στρατόπεδο δεν είναι διατεθειμένοι να λειτουργήσουν σύμφωνα με το απόλυτα διχαστικό πνεύμα της εθνικοφροσύνης είτε καλούνται «συνοδοιπόροι» του κομμουνισμού, είτε ακατάλληλοι να δώσουν τη μάχη εναντίον όπως ο Πλαστήρας. Χαρακτηριστικό είναι ένα κείμενο του Γ. Α. Βλάχου, ο οποίος λίγο πριν τις εκλογές αναλαμβάνει να διευθετήσει τα πράγματα εντός του στρατοπέδου της εθνικοφροσύνης. Το κείμενο απηχεί την ανάγκη της Δεξιάς για ιδεολογική και πολιτική αναδιάρθρωση αλλά και την πρόθεση της να μονοπωλήσει την εθνικοφροσύνη και να την ανάγει σε παραταξιακή ταυτότητα. Σύμφωνα με αυτό, μετά από όσα συνέβησαν στην Ελλάδα, δεν είναι δυνατόν στο εθνικό στρατόπεδο να υπάρχει ούτε κομμουνιστής, ούτε συνοδοιπόρος. Οι πολιτικοί ωστόσο χωρίζονται ανάμεσα σε αυτούς που πολεμούν τον κομμουνισμό με όλες τους τις δυνάμεις και είναι διατεθειμένοι «να σταθούν ακόμη και έξω από τις πόρτες των φυλακών» για να τους εμποδίσουν να μολύνουν την ελληνική κοινωνία και σε αυτούς που λόγω αριστερών τάσεων και επιείκειας «είναι διατεθειμένοι να τις ανοίξουν». Γι' αυτό πάση θυσία πρέπει να ψηφιστούν οι πρώτοι (Βλάχος, *Η Καθημερινή*, 4.3.1950).

Οι αναφορές στην περίοδο 1941-1944 αποφεύγονται, επειδή αποφεύγεται και κάθε αναφορά στην Αντίσταση. Η περίοδος αυτή μπαίνει σε μια σιωπηρή παρένθεση. Αφενός, η παράταξη των νικητών του εμφυλίου πολέμου δεν έχει τίποτε να αντλήσει από αυτή. Αφετέρου, το παρελθόν είναι ακόμη πολύ πρόσφατο, και κάθε προσπάθεια να ενταχθεί σε οποιαδήποτε ηρωική αφήγηση, όπως έγινε αργότερα, πάρα πολύ πρώιμη. Οι εικόνες του δωσιλογισμού και των κυβερνήσεων συνεργασίας παραμένουν δυνατές, σχεδόν νωπές, φέρνοντας σε αρκετά δύσκολη τη θέση τη Δεξιά, η οποία βρίσκεται όπως είδαμε σε πολύ κρίσιμη αλλά και κάπως αμήχανη περίοδο σε αυτές τις εκλογές. Άλλωστε, η συνεργασία μιας πτέρυγας της Δεξιάς με τους κατακτητές είναι κάτι που δεν αρέσει ούτε στην ίδια την παράταξη (Κωστόπουλος, 2005: 87-93).

Αντίθετα, στις εκλογές του 1950 πρωτοεμφανίζονται σε αρκετά μεγάλο αριθμό και ακατέργαστα ακόμη τα κείμενα που αναφέρονται στην περίοδο 1940-1949. Αυτή η κατηγορία κειμένων στα οποία εμφανίζεται η εκδοχή της Δεξιάς για τη δεκαετία του 1940 προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως βασικός άξονας παραταξιακής

συγκρότησης, βρίσκει την τελειότερη εκδοχή της στον λόγο του ΕΣ λίγο αργότερα. Ωστόσο, ήδη από το 1950 χρησιμοποιούνται στον λόγο του ΛΚ αναδρομές στην προηγούμενη δεκαετία στις οποίες η αντικομμουνιστική δράση της περιόδου 1946-1949 δεν είναι παρά η συνέχεια της μεγάλης νίκης του ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο. Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41 και ο «αντισυμμοριακός αγώνας» 1947-1949 αποτελούν τον ίδιο αγώνα του ελληνικού λαού εναντίον της ξένης επιβουλής και της εσωτερικής κομμουνιστικής απειλής. Η σχηματική αναπαράσταση της δεκαετίας του 1940 από τον Οκτώβριο του 1940, μέχρι τον Αύγουστο του 1949, εμπλουτίζεται με αναφορές στη δράση των εξόριστων κυβερνήσεων στο Κάιρο καθώς και με αναφορές στην πολιτική δραστηριότητα του ΛΚ μετά τις εκλογές του 1946. Ιδιαίτερα τονίζεται ο αγώνας εναντίον των κομμουνιστών αλλά και η διπλωματική δραστηριότητα της κυβέρνησης για να αναγνωριστεί «η ανταρσία» ως «έξωθεν κομμουνιστική επιβουλή» και όχι ως εμφύλιος πόλεμος (*Ακρόπολις*, 4.3.1950). Σε όλη αυτή την περίοδο, ενώ το ΛΚ χρησιμοποιούσε τις δυνάμεις του για να σώσει την πατρίδα, υπονομευόταν συνεχώς από δύο πλευρές: από τους κομμουνιστές που υπονόμευσαν τον Στρατό με τα κινήματα στη Μ. Ανατολή και κατόπιν προκάλεσαν τον εμφύλιο πόλεμο· και από τους «συνοδοιπόρους», «τους κατευναστάς και τους συμφιλιωτάς, οπαδούς της Βάρκιζας», όσους συγκατένευσαν στην πολιτική ύπαρξη της ελληνικής Αριστεράς μετά τα Δεκεμβριανά, δηλαδή ένα μεγάλο τμήμα της κεντροαριστεράς (*Ακρόπολις*, 4.3.1950).

Σε αυτή τη βάση αρχίζει σταδιακά να γεμίζει το κενό της δεξιάς αφήγησης είτε με την προδοτική δράση κάποιων στελεχών του Κέντρου είτε με τις βιαιότητες των αριστερών. Εμφανίζονται διάσπαρτες αναφορές στη βία του ΕΛΑΣ, στον προδοτικό ρόλο των κινημάτων στο στρατό και το στόλο στη Μ. Ανατολή και στην υπονόμευση της ελληνικότητας της Μακεδονίας από το ΚΚΕ και στο παιδομάζωμα (*Ακρόπολις*, 26.2.1950). Αυτή η νέα ψηφίδα στην αφήγηση επιγράφεται συμβολικά η «Μάχη της Ελλάδος». Η κατασκευή και η αναπαραγωγή της έχουν σκοπό να προβάλλουν τον εθνοσωτήριο ρόλο του ΛΚ, έναντι όχι μόνο των αριστερών αλλά κυρίως των υπόλοιπων φορέων της εθνικοφροσύνης. Με αυτό τον τρόπο ο Τσαλδάρης διεκδικεί για το κόμμα του έναν ηγετικό ρόλο στο πλαίσιο της παράταξης των εθνικοφρόνων. Ταυτόχρονα, όμως, και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και ενδεικτικό της πολιτικής ένδειας του κόμματος του, καλύπτει την πολιτική του ανεπάρκεια και τα οικονομικά σκάνδαλα που έχουν ξεσπάσει σε βάρος της

κυβέρνησής του και απασχολούν προεκλογικά τους πολιτικούς και τον Τύπο. Αποφεύγοντας να τοποθετηθεί για τέτοια θέματα προβάλλει αντίθετα την αντικομμουνιστική του δραστηριότητα ως επαρκές στοιχείο προκειμένου να κερδίσει την υποστήριξη του λαού. Επιπλέον, διεκδικεί την λαϊκή υποστήριξη σαν μια αυτνόητη δικαίωση ύστερα από μια τόσο σημαντική προσφορά, αλλά και ως δικαίωση για τους νεκρούς του Εμφυλίου (Τσαλδάρης, *Η Καθημερινή*, 4.3.1950).

Στο ίδιο πλαίσιο το παρελθόν αποτελεί τη δεξαμενή από την οποία η Δεξιά αντλεί επιχειρήματα στην πολιτική αντιπαράθεση με τους αντιπάλους της. Τα πυρά συγκεντρώνουν η ΕΠΕΚ και η ΔΠ που εκπροσωπεί την Αριστερά. Την οξύτερη κριτική δέχεται η ΕΠΕΚ, το κεντροαριστερό διάβημα της οποίας απειλεί την πολιτική επικράτηση της Δεξιάς στις επερχόμενες εκλογές. Σε αυτό το πολιτικό κλίμα ο έντονος ανταγωνισμός στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων έκανε τους πολιτικούς να αναζητήσουν και τελικά να ανακαλύψουν στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας ένα παρελθόν πλούσιο σε σύμβολα, και επιχειρήματα τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τον προσεταιρισμό της κοινής γνώμης. Από ένα παρελθόν τόσο έντονο και καθοριστικό αλλά και τόσο ζωντανό, κάθε πλευρά, και σχεδόν κάθε πολιτικός, αντλούσε τη δική του εκδοχή για τα γεγονότα με σκοπό να τη χρησιμοποιήσει ως άλλοθι, ως νομιμοποίηση αλλά και ως βάση κατασκευής ιδεολογικής και πολιτικής ταυτότητας.

Επιπλέον, ανάμεσα στον Πλαστήρα και στο ΛΚ είχε αναπτυχθεί μεγάλη αντιπαλότητα, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Αυτή η αντιπαλότητα εκφράστηκε με διάφορους τρόπους και με αφορμή διαφορετικά γεγονότα, όπως για παράδειγμα το κίνημα του 1933. Οι βάσεις της όμως βρίσκονται στη δεκαετία του 1920. Ο στρατηγός ήταν ο ηθικός αυτουργός της Δίκης των Εξ και της εκτελέσής τους. Για την παραδοσιακή Δεξιά, επομένως, που έβρισκε την έκφρασή της στο Λαϊκό Κόμμα ο Πλαστήρας αποτελούσε θεμελιώδη εχθρό. Τον άνθρωπο που είχε εξοντώσει πολιτικά και βιολογικά την παλαιά ηγεσία τους. Όπως είναι αναμενόμενο αυτό το παρελθόν αναζωπυρώνεται και ανασημασιοδοτείται με την επανεμφάνιση του Πλαστήρα στην πολιτική και λειτουργεί παράλληλα με τις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940.

Όπως είδαμε ο Ν. Πλαστήρας καλείται «συνοδοιπόρος με τον κομμουνισμό». Στον στρατηγό συνήθως δεν καταλογίζονται κακές προθέσεις. Θεωρείται, όμως, ότι εξαιτίας της απειρίας του στην πολιτική υπάρχει κίνδυνος «να παραδοθή ολοσχερώς εις τον Ζαχαριάδη» (*Ακρόπολις*, 28.2.1950). Πιστεύεται δηλαδή ότι προκειμένου να

προσεταιριστεί τις ψήφους του ΚΚΕ πιέζεται από το Ζαχαριάδη να παραχωρήσει αμνηστία και νομιμοποίηση στους κομμουνιστές (*Ακρόπολις*, 26.2.1950). Η κριτική εναντίον της ΕΠΕΚ περιλαμβάνει και αναδρομές στην περίοδο 1941-1944 για να τεθεί υπό αμφισβήτηση η δράση του Πλαστήρα κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι στην Κατοχή διαπραγματεύτηκε με τους Γερμανούς να αναλάβει την πρωθυπουργία στην Ελλάδα, ενώ συγχρόνως επεδίωκε μετάβαση στην Αμερική για να υπονομεύσει τον Τσουδερό και να αναλάβει την πρωθυπουργία στην Αίγυπτο (*Ακρόπολις*, 1.3.1950).

Βέβαια, πολλές από τις αναφορές στρέφονται, όπως είναι αναμενόμενο εναντίον της Αριστεράς. Η ΔΠ παρουσιάζεται ως προσωπείο του Κομμουνιστικού Κόμματος, το οποίο με τη βοήθεια των συνοδοιπόρων ετοιμάζει νέο και αιματηρό «τέταρτο γύρο» (*Ακρόπολις*, 29.1.1950). «Το ΚΚΕ διά να προετοιμάση την νέαν έφοδόν του, ανέθεσε – σύμφωνα με την παλαιάν αλλά πάντοτε ισχύουσαν συνταγήν του Μάρξ – να του προετοιμάσουν το έδαφος οι συγκροτήσαντες την δημοκρατικήν παράταξιν» (*Ακρόπολις*, 28.2.1950). Έτσι, το παρελθόν αναβιώνει και χρησιμεύει ως στήριγμα προκειμένου να συντηρηθεί το αίσθημα του εσωτερικού κομμουνιστικού κινδύνου.

Το Ενωτικό πρόταγμα του Ελληνικού Συναγερμού

Το κυριότερο στοιχείο που ανέδειξαν οι εκλογές του 1950 ήταν ότι ένα μεγάλο τμήμα του εκλογικού σώματος, ψηφίζοντας είτε την ΕΠΕΚ είτε τη ΔΠ, αποδοκίμαζε τις πολιτικές επιλογές των νικητών του εμφυλίου πολέμου. Αυτό το τμήμα του εκλογικού σώματος, που κατά τόπους άγγιζε και το 40%, αποτελούσε ένα νέο καθοριστικό παράγοντα που διαφοροποιούσε ριζικά το εκλογικό πολιτικό πλαίσιο σε σχέση με την περίοδο του Μεσοπολέμου (Νικολακόπουλος, 2001: 124).

Επιβεβαιωνόταν έτσι η αποτυχία του ΛΚ να οδηγήσει στην ανασυγκρότηση της παράταξης μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Με τις συνήθειες, τη νοοτροπία και τις μεθόδους μιας άλλης εποχής δεν κατάφερε να επιβιώσει στις αυξημένες πολιτικές ανάγκες της παράταξης μετά το 1949. Βεβαρημένο από τα οικονομικά σκάνδαλα αλλά και από την ταύτισή του με τις ακρότητες του εμφυλίου πολέμου αποτελούσε βαρίδιο για τη δυναμικά ανερχόμενη πτέρυγα της δεξιάς παράταξης που προσέβλεπε στην ευνομία, την ομαλότητα και την ανασυγκρότηση (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 267. Close, 1995: 122-156).

Η σταδιακή κατάρρευση του ΛΚ άφηνε ελεύθερο τον χώρο για την αναδιάρθρωση και τη διεύρυνση της παράταξης, που πραγματοποιήθηκε το 1951 όταν ο Παπάγος κατήλθε τελικά στην πολιτική ιδρύοντας τον ΕΣ και απορροφώντας το σύνολο σχεδόν του ΛΚ. Η δημιουργία του νέου κόμματος άλλαξε εκ βάθρων το ευρύτερο πολιτικό σκηνικό αλλά και τη Δεξιά. Παρόλο που το 1951 δεν συγκέντρωσε απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, στις εκλογές του επόμενου χρόνου, που διενεργήθηκαν έπειτα από αμερικανική πίεση ο ΕΣ θριάμβευσε και πέτυχε να σχηματίσει μονοκομματική κυβέρνηση. Ο Παπάγος έδωσε συνοχή και νέα πνοή στη Δεξιά. Αν και εξακολουθούσε να εκπροσωπεί ένα σημαντικό μέρος της παλιάς αντιβενιζελικής παράταξης, κατόρθωσε να αποσπάσει ένα μεγάλο κομμάτι της λαϊκής βάσης που παραδοσιακά εκπροσωπούνταν από τη βενιζελική παράταξη. Μάλιστα, αυτή η διεύρυνση αποτυπώθηκε και σε επίπεδο πολιτικών προσώπων, καθώς προσχώρησαν στον Συναγερμό πολλοί πολιτικοί που είχαν βενιζελική προέλευση, με πιο κραυγαλέα την περίπτωση του Γ. Παπανδρέου[5] (Χατζηβασιλείου, 2001: 41-45. Close, 1995: 122-156. Νικολακόπουλος, 2001: 39).

Ο ΕΣ συνιστούσε από πολλές απόψεις πολύ σημαντικό σταθμό στην μεταπολεμική οργάνωση του συστήματος των κομμάτων. Η ίδρυσή του υπήρξε η πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια να υπαχθεί ο Εθνικός Διχασμός στις διαιρέσεις που προέκυψαν από τον εμφύλιο πόλεμο. Το εγχείρημα αυτό, εκτός του ότι έδωσε νέα δυναμική στη Δεξιά, ευνοούνταν και από το γεγονός ότι τα δύο παραδοσιακά κόμματα του Εθνικού Διχασμού παρήκμαζαν σταδιακά, χάνοντας και την εκλογική τους δύναμη. Το ΛΚ και ΚΦ περιορίστηκαν στις εκλογές του 1950 αθροιστικά στο 36% των ψήφων (Νικολακόπουλος, 2001: 39).

Ο πολιτικός λόγος του ΕΣ, και ιδιαίτερα του Α. Παπάγου, είναι εντελώς διαφορετικός από τον λόγο του ΛΚ και του Κ. Τσαλδάρη και αντικατοπτρίζει με σαφήνεια το πολιτικό διάβημα της αναδομημένης Δεξιάς. Ασκώντας κριτική σε όλες ανεξαιρέτως τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις, ο Παπάγος θεωρεί ως το πλέον καίριο πρόβλημα της χώρας την εξασφάλιση σταθερής κυβέρνησης, η οποία στη συνέχεια θα μπορέσει να ασχοληθεί με τα θέματα της ασφάλειας και την οικονομική ανάπτυξη. «Από όλας τας μεταπολεμικάς Κυβερνήσεις, ασχέτως της εκάστοτε αξίας των αποτελούντων αύτας προσώπων, έλειψεν η σταθερότης, η ενότης κατευθύνσεων και ικανότης της συλλήψεως ολοκλήρου του Ελληνικού προβλήματος. Επιπλέον η

[5] Ο Γ. Παπανδρέου μετείχε ως ανεξάρτητος υποψήφιος στους συνδυασμούς του ΕΣ.

αδυναμία εξυπηρετήσεως του κομματικού συμφέροντος τας καθίστα ακόμη ασθενεστέρας» (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 26.8.1951).

Απέναντι σε αυτή την κατάσταση, τόσο από την *Ακρόπολη* όσο και από την *Καθημερινή* ο ΕΣ παρουσιάζεται όχι ως κόμμα, αλλά ως «κίνημα καθολικόν», με σκοπό «την σωτηρίαν του τόπου δια της εφαρμογής ενός προγράμματος θετικού» (*Ακρόπολις*, 13.11.1952). Το πρόγραμμα αυτό έχει σκοπό να εμφυσήσει στην πολιτική «κάτι το νέον και το υγιές» και να οδηγήσει τον λαό «προς το δρόμο της ηρέμου συνεναίσεως» (*Η Καθημερινή*, 26.8.1951). Ως εκ τούτου, η επιλογή στις προσεχείς εκλογές δεν πρόκειται πια σύμφωνα πάντα με τα προεκλογικά δημοσιεύματα να γίνει μεταξύ κομμάτων, αλλά μεταξύ κομμάτων και κομματικών συμφερόντων από τη μια πλευρά και του έθνους από την άλλη (*Η Καθημερινή*, 26.8.1951).

Ο πυρήνας του πολιτικού προγράμματος του Παπάγου αποκρυσταλλώνεται σε επτά σημεία που ο ίδιος απαριθμεί σε προεκλογικό του λόγο τον Νοέμβριο του 1952 στη Θεσσαλονίκη, τονίζοντας πως «έχουν την έννοιαν όρων συμβολαίου». Οι όροι του «Συμβολαίου» είναι οι εξής: «Η Ελλάς θα αποκτήσει εκ νέου το διεθνές κύρος της», «ΕΣ σημαίνει ασφάλεια και τάξις. Εγγυώμαι προσωπικώς την ζωήν την τιμήν και την περιουσίαν παντός δημοκρατικού και νομιμόφρονος πολίτου», «ο τόπος θα αποκτήση χρηστήν διοίκησιν», «θα αρχίση η μάχη της παραγωγής», «θα πραγματοποιηθούν οικονομίαι παντού», «θα δοθή εργασία εις όλους», «η αγροτική τάξη θα αποτελέση το κέντρον του εθνικού ενδιαφέροντος» (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 8.11.1952). Στο κενό που άφηνε η αδυναμία του ΛΚ να συσπειρώσει τη Δεξιά αλλά και στην αποτυχία των κεντρώων κομμάτων να προσφέρουν σταθερή κυβέρνηση ο Παπάγος απαντά με συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις. Έτσι, ο αντικομμουνισμός παύει να είναι το μοναδικό πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς. Χωρίς βέβαια να σταματήσει να υφίσταται ως βασική συνισταμένη του πολιτικού διαβήματος της παράταξης, με την εμφάνιση του ΕΣ περιορίζεται ή καλύτερα συμπληρώνεται από ένα ολοκληρωμένο πολιτικό πρόγραμμα που θέτει και άλλες προτεραιότητες: την οικονομική ανάπτυξη, την ασφάλεια, την ανασυγκρότηση, και την αναβάθμιση της ζωής των ξεχασμένων από τις προηγούμενες κυβερνήσεις αγροτών.

Στην περίπτωση του ΕΣ το ποσοστό των αναφορών στη δεκαετία του 1940 (Πίνακες 1 και 2. Γραφήματα 3 και 4) μειώνεται αισθητά. Στην προεκλογική περίοδο του 1951 τα άρθρα στα οποία εμφανίζονται σχετικές αναφορές φτάνουν στην *Ακρόπολη* το 11,5% και στην προεκλογική περίοδο του 1952 φτάνουν το 12,5%, σε

αντίθεση με το 40,7% των εκλογών του 1950. Αντίστοιχη είναι και η εικόνα των προεκλογικών δημοσιευμάτων στην *Καθημερινή*. Από 27,5% το 1950, το ποσοστό των κειμένων που επικαλούνται τις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940 μειώνεται σε 10,29% το 1951 και 6,21% το 1952. Πρόκειται για μια μείωση που προκαλεί εκ πρώτης όψεως μεγάλη εντύπωση, διότι και στις δύο προεκλογικές περιόδους που έλαβε μέρος ο ΕΣ οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες δεν είχαν διαφοροποιηθεί δραματικά από τις εκλογές του 1950. Επιπλέον, το χρονικό διάστημα που είχε μεσολαβήσει από τη λήξη των συγκρούσεων δεν ήταν αρκετό για να υποθέσει κανείς ότι τα τραύματα του Εμφυλίου, είχαν αρχίσει να θεραπεύονται. Συνέβησαν όμως δύο πολύ σημαντικές αλλαγές. Κατ' αρχάς μετά τις εκλογές του 1950 ήταν φανερό πια ότι ο ακραιφνής αντικομμουνισμός με τον οποίο η Δεξιά είχε εκφραστεί μέχρι τότε, επέφερε διαφορετικά αποτελέσματα από τα αναμενόμενα. Ούτε το ΛΚ πλαισιώθηκε από το σύνολο της παράταξης των εθνικοφρόνων, αλλά ούτε και η Δεξιά ως παράταξη φαινόταν να ικανοποιεί τις προσδοκίες των ψηφοφόρων. Επιπλέον, συνέβη όπως είδαμε μια μεγάλη εσωτερική αλλαγή στην παράταξη. Ο ΕΣ αφουγκράστηκε το αίτημα της κοινωνίας για ειρήνευση, ανασυγκρότηση και ενότητα και αποφάσισε να το ικανοποιήσει.

Ως εκ τούτου, το κέντρο βάρος του πολιτικού λόγου στις προεκλογικές περιόδους του 1951 και του 1952 είναι εντελώς διαφορετικό. Το παρελθόν που αποτελούσε τον κυρίαρχο άξονα συγκρότησης του πολιτικού λόγου του ΛΚ, στον λόγο του Συναγερμού αντικαθίσταται από το παρόν. Ο λόγος τόσο των στελεχών του νέου κόμματος όσο και του πρώην Αρχιστράτηγου δομείται κυρίως με άξονα το πολιτικό πρόγραμμα που πρόκειται να εφαρμοστεί μόλις το κόμμα πάρει την εξουσία.

Βέβαια, όπως αναφέρθηκε, ο αντικομμουνισμός εξακολουθεί να αποτελεί κεντρική συνισταμένη της πολιτικής αλλά και της ρητορικής της Δεξιάς. Ωστόσο, σημειώνεται μια σημαντική διαφοροποίηση: ως πολιτικό επιχείρημα για τη νομιμοποίηση της αντικομμουνιστικής δράσης δε χρησιμοποιούνται αποκλειστικά αναφορές στο πρόσφατο ελληνικό παρελθόν αλλά και αναφορές στο διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα: «Η κρισιμότης της παγκοσμίου καταστάσεως είνε φυσικόν να επιδρά εις την Ελλάδα ιδιαιτέρως. Και τούτο διότι ευρίσκεται σχεδόν εις το μεταίχμιον των δύο κόσμων και εις τον γεωγραφικόν χώρον των Βαλκανίων και της Μ. Ανατολής, συνήθως πολυτάραχον και σήμερον επικίνδυνον. Βασική προϋπόθεσις αμύνης της χώρας είναι η σταθερότης του εσωτερικού μετώπου» (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 26.8.1951).

Μέσα από αυτές τις πολιτικές προτεραιότητες ο Συναγερμός δια στόματος Παπάγου προβάλλει ένα έντονα ενωτικό πρόταγμα. Στη συγκεκριμένη πολιτική και χρονική συγκυρία, ο Αρχιστράτηγος προσπαθεί να συνενώσει στον ΕΣ ένα ευρύ φάσμα πολιτικών δυνάμεων που προέρχονται όχι μόνο από τη σκληροπυρηνική Δεξιά αλλά και από το Κέντρο. Ο Παπάγος εμφανιζόταν να συγκεντρώνει τις προσδοκίες των Ελλήνων για ένωση. Καθήκον του ήταν να συνενώσει τον λαό παραμερίζοντας την έννοια του κόμματος και να δημιουργήσει μια παράταξη ελληνική, ισχυρή και ακέραιη απομακρύνοντας τον κίνδυνο που προερχόταν από τον κομμουνισμό (Παπαδημητρίου, 2006: 225).

Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσεται αντίστοιχα μια ενωτική ρητορική, που δεν αφήνει μεγάλο χώρο για τις εμφύλιες συγκρούσεις της προηγούμενης δεκαετίας. Η δεκαετία του 1940 συμβόλιζε τον διχασμό του Έθνους, αλλά και στιγμές πόνου, καταστροφής και αλληλοεξόντωσης, γεγονότα δυσάρεστα που δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αποτελέσουν τη βάση ενός τόσο φιλόδοξου πολιτικού διαβήματος. Συνήθως τα δυσάρεστα ή τραυματικά γεγονότα είναι δύσκολο να μνημονευθούν (Rousso, 1991: 225-226). Στην περίπτωση του Συναγερμού όμως, επειδή η πλήρης αποσιώπηση δεν ήταν εφικτή, αυτές οι αναδρομές θα έπρεπε να ενταχθούν σε ένα πλαίσιο ενωτικό και αισιόδοξο, πράγμα αδύνατο. Γι' αυτό επιλέγεται η αποσιώπηση, «η λήθη», σε μια προσπάθεια να μείνουν έξω από τα όρια της παράταξης των εθνικοφρόνων όσο το δυνατό, λιγότεροι.

Έτσι, παραγκωνίζοντας όσο μπορούσε το διχαστικό παρελθόν ο Παπάγος υπόσχεται ισοπολιτεία για όλους τους Έλληνες, αποδίδοντας στον εαυτό του, τον ρόλο του «ειρηνοποιού»: «Εάν η ψήφος σας με φέρη εις την κυβέρνησιν φιλοδοξώ να έλθω ως ειρηνοποιός. Και γνωρίζω ότι δια να το επιτύχω αυτό, πρέπει να εφαρμόσω πολιτικήν αποσκοπούσαν εις το να λησμονηθή το ταχύτερον το παρελθόν εις το να επιτευχθεί η ισοπολιτεία και να αποκατασταθή απόλυτος ενότης του Έθνους. Τότε μόνον θα δυνάμεθα να αρχίσωμεν απερίσπαστοι την εσωτερικήν μάχην της ανασυγκροτήσεως της χώρας και να είμεθα ήσυχοι ότι αν ποτέ προκύψη έξωθεν κίνδυνος θα αποδειχθώμεν δια μιαν ακόμη φοράν αντάξιοι απόγονοι ενδόξων προγόνων» (Παπάγος, *Ακρόπολις,* 4.9.1951).

Εκτός από τους κομμουνιστές, που σε κάθε περίπτωση είναι εξοβελιστέοι από το εθνικό σώμα, όλοι οι υπόλοιποι μπορούν να ενωθούν υπό την αιγίδα του Συναγερμού. Σε συνέντευξή του στον ακαδημαϊκό Σπ. Μελά, που δημοσιεύτηκε στην *Ακρόπολη* στις 1 Αυγούστου 1951, αναφέρει σχετικά: «Τι εννοούν όταν λένε

αριστερούς; Αν εννοούν εκείνους οι οποίοι ποθούν μια βελτίωσιν των οικονομικών όρων της ζωής, μια ανύψωσιν του επιπέδου της τότε όλοι είμεθα αριστεροί». Σε αυτή τη βάση ο Συναγερμός επιδιώκει υπό την αιγίδα του τη συσπείρωση της παράταξης των εθνικοφρόνων οι οποίοι ταυτίζονται με τους Έλληνες που θέλουν να εργαστούν για το καλό του έθνους. Αυτή η διάκριση είναι απόλυτα ευθυγραμμισμένη με τις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου ενώ – στοχεύει – στην άρση των διαιρέσεων του Μεσοπολέμου: «Δεν δέχομαι την διάκρισιν μεταξύ δεξιών και αριστερών. Γνωρίζω μόνον Έλληνας και εις αντίθεσιν προς αυτούς εκείνους μόνον τους – ευτυχώς – ελαχίστους οι οποίοι διά συγκεκριμένων εγκληματικών ενεργειών θέτουν εν κινδύνω την ακεραιότητα και την ανεξαρτησίαν του Έθνους. Οι Έλληνες όλοι ανεξαρτήτως ιδεολογικών προσανατολισμών θα τύχουν πραγματικής ισοπολιτείας» (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 21.8.1951).

Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι ο Συναγερμός αποφεύγει να αναφέρεται στις εμφύλιες συγκρούσεις, αν και ως πολιτική κίνηση είναι ενταγμένος πλήρως στις τομές που προέκυψαν από αυτές. Αυτό έγινε περισσότερο εμφανές κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1952. Ο ΕΣ εκπροσωπούσε πια το σύνολο της ενιαίας πλέον και ανασυγκροτημένης Δεξιάς και εμφανίστηκε εντυπωσιακά διευρυμένος σε σχέση με τις εκλογές του 1951. Στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων η διεύρυνση του κόμματος υπήρξε πολύπλευρη και πραγματοποιήθηκε προς όλες τις δυνατές κατευθύνσεις. Ενσωμάτωσε το σύνολο της αντιβενιζελικής παράταξης αλλά και πάρα πολλούς πολιτευτές του Κέντρου, με ενδεικτικά παραδείγματα τον Ε. Τσουδερό και τον Γ. Παπανδρέου. Με αυτό τον τρόπο, ο ΕΣ εμπεδώνει την εικόνα που καλλιεργούσε ήδη από το 1951, δηλαδή ότι επρόκειτο όχι για απλή μετεξέλιξη της αντιβενιζελικής παράταξης, αλλά για νέο πολιτικό σχηματισμό, για ένα τρίτο πόλο, αντίπαλο των παλαιών κομμάτων που στόχευε στην υπέρβαση του προπολεμικού διχασμού. (Νικολακόπουλος, 2001: 161-162).

Την κίνηση της ενσωμάτωσης ενός σημαντικού μέρους κεντρώων πολιτικών στο Συναγερμό συνόδευσαν και μερικές από τις παραδοσιακά κεντρώες εφημερίδες, όπως *Το Βήμα* και *Τα Νέα,* που παραμονές των εκλογών του 1952 στήριξαν θερμά τον Παπάγο και όσους κεντρώους πολιτικούς αποχώρησαν από την ένωση ΕΠΕΚ-Φιλελευθέρων για να προσχωρήσουν στον Συναγερμό. Στα σχετικά κείμενα αυτή η πολιτική μετακίνηση εμφανίζεται ως επιβεβλημένη για «λόγους εθνικούς», οι οποίοι συνοψίζονται σε δύο κεντρικά επιχειρήματα (*Το Βήμα*, 31.10.1952). Καταρχήν,

θεωρείται επείγουσα ανάγκη να τερματιστούν η ακυβερνησία και το χάος που έχοντας προκαλέσει πολλά διοικητικά και πολιτικά προβλήματα στο κράτος, το κατέστησαν ευάλωτο σε κάθε είδους εσωτερικές και εξωτερικές απειλές (*Το Βήμα*, 30.10.1952). Επίσης, η ΕΠΕΚ κατηγορείται ότι έχει ξεπεράσει πια τη φάση της απλής συνοδοιπορίας και ότι βαδίζει με ή χωρίς τη θέλησή της προς πλήρη ταύτιση και συμμαχία με τον κομμουνισμό. «Η συνεργασία με τον κομμουνισμόν αποτελεί την φυσικήν τάσιν ενός μεγάλου αριθμού στελεχών της ΕΠΕΚ και σοβαρής επίσης μερίδος των οπαδών της. Προς τα εκεί ρέπει η ψυχή των, και προς τα εκεί αναζητούν οι επεκικοί τους εκλογικούς των συμμάχους. Οι εθνικόφρονες Έλληνες τους είναι ξένοι, σχεδόν εχθροί. Έτσι, τους αισθάνονται οι Επεκικοί, τοποθετούντες ούτως εαυτούς εις το στρατόπεδον των εχθρών της Ελλάδος» (*Το Βήμα*, 31.10.1952).

Με αυτό τον τρόπο και από όλες τις δυνατές κατευθύνσεις ο Συναγερμός παρουσιάζεται ως μια κίνηση συσπείρωσης των πραγματικών, «των εθνικοφρόνων Ελλήνων» γύρω από τον «Δημιουργό» και άρα εγγυητή της νίκης εναντίον του κομμουνισμού (*Το Βήμα*, 31.10.1952). Τόσο η συσπείρωση όσο και ο διαχωρισμός από τους άλλους, τους μη εθνικόφρονες, γίνεται στη βάση των απόλυτων διαιρέσεων που κληροδότησε η δεκαετία του 1940 και οι αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις. Οι διαιρέσεις του Μεσοπολέμου όχι μόνο δεν αναφέρονται, αλλά γίνεται συνειδητή προσπάθεια να παρουσιαστεί ο Συναγερμός ως ο πραγματικός συνεχιστής του μεσοπολεμικού Κόμματος Φιλελευθέρων με βάση την αντίθεση προς τον κομμουνισμό. Η πολιτική του Ε. Βενιζέλου για το συγκεκριμένο ζήτημα προβάλλεται ως παράδειγμα «εθνικής πολιτικής» όσον αφορά την αντιμετώπιση του κομμουνισμού. «Εκείνος είχεν ομιλήσει και προ των εκλογών του 1928 καθαρά, τίμια, αποφασιστικά. Το διεκήρυξεν ενώπιον του Έθνους: Θα κτυπήσω τον κομμμουνισμόν! Δεν είχον δε προηγηθή τότε ούτε ο Δεκέμβριος, ούτε ο συμμοριτοπόλεμος, ούτε οι ομαδικοί τάφοι και αι απροκάλυπτοι προδοσίαι. Αλλά έβλεπε προφητικά προς το μέλλον. Και ενώ ο μέγας αυτός πολιτικός ώπλιζε την χείρα του Κράτους με το περίφημον εκείνο νομοσχέδιον με τον νόμον περί ιδιωνύμου, αυτοί οι σημερινοί μικροί διάδοχοί του, έρχονται να την παραλύσουν, ώστε να μη ημπορή να αντισταθή εις τον κομμουνισμόν» (*Ακρόπολις*, 2.11.1952). Ο κομμουνιστικός κίνδυνος και το παρελθόν των εμφύλιων συγκρούσεων γίνονται έτσι, ο άξονας συσπείρωσης της παράταξης των εθνικοφρόνων, αφήνοντας τις διαιρέσεις του Μεσοπολέμου για τους γραφικούς και τους οπαδούς του παλαιοκομματισμού.

Η ίδια προσπάθεια συντελείται και σε επίπεδο ψηφοφόρων. Ο ίδιος ο Παπάγος απευθύνεται στους λόγους του ειδικά στους προσφυγικούς πληθυσμούς που κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου θεωρούνταν το προπύργιο του βενιζελισμού: «Ο Ελληνικός Συναγερμός εισέρχεται με γοργότητα γεμάτη ενθουσιασμόν εις τας μέχρι τούδε σχεδόν αποκλεισμένας τάξεις των προσφύγων. Είνε βαρυσήμαντον εθνικόν γεγονός […] Αυτή η ηθικώς απαράδεκτος διάκρισις θα εκλείψη και αποτελεί ασφαλώς το πρώτον αποφασιστικόν βήμα προς την εθνικήν αυτήν κατάκτησιν το γεγονός το οποίον βαθύτατα εύχομαι και ελπίζω, αποδειχθή ουσιώδης η μεταβολή της νοοτροπίας εις τον προσφυγικόν κόσμον (Παπάγος, *Η Καθημερινή,* 13.11.1952). Βέβαια, η μεταστροφή της πολιτικής συμπεριφοράς των προσφύγων είχε αρχίσει κατά περιοχές κυρίως στην ύπαιθρο, ήδη από την περίοδο της Κατοχής (Μαραντζίδης, 2001: 211-248), ωστόσο στα αστικά κέντρα φαίνεται πως εξακολουθούσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 να είναι συνδεδεμένοι με την βενιζελική παράδοση. Στα προεκλογικά κείμενα κυριαρχεί η παραδοχή ότι ο λόγος για τον οποίο οι πρόσφυγες των αστικών περιοχών ψηφίζουν ΕΠΕΚ ή ΕΔΑ είναι επειδή η πολιτεία τους έχει αδικαιολόγητα ξεχάσει και παραμελήσει. Αν λοιπόν υπάρξει ουσιαστικό ενδιαφέρον και μέριμνα για τη βελτίωση των απαράδεκτων συνθηκών στις οποίες διαβιούν θα ψηφίσουν χωρίς αμφιβολία ΕΣ (*Ακρόπολις*, 15.10.1952).

Παρ' όλα αυτά, οι σχετικές αναφορές στις εμφύλιες συγκρούσεις μειώνονται χωρίς όμως να εκλείψουν εντελώς. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο τη στιγμή που ο ηγέτης της αναδομημένης Δεξιάς ήταν ο άνθρωπος που ηγήθηκε των στρατιωτικών δυνάμεων του κυβερνητικού στρατού στον Γράμμο το 1949. Από αυτό το πνεύμα εκπορεύονται οι επικλήσεις της περιόδου 1940-1949 ως ενιαίας. Στα σχετικά κείμενα πρωταγωνιστεί η προσφορά του Παπάγου το 1940-1941 και μεταξύ 1946-1949, και καλλιεργείται η ενοποιητική υπόσταση της παρουσίας του στη βάση της εθνικής στρατιωτικής δράσης του. Ο Στρατάρχης ανάγεται σε εθνικό ήρωα που χάρισε στην Ελλάδα δύο λαμπρές στρατιωτικές νίκες· μία στο αλβανικό μέτωπο και μία στον Γράμμο (*Ακρόπολις*, 26.10.1952. *Η Καθημερινή*, 8.9.1951). Οι δύο αγώνες ενοποιούνται, και ο δεύτερος παρουσιάζεται ως φυσική συνέπεια και συνέχεια του πρώτου, τεκμηριώνοντας έτσι την άποψη της έξωθεν επιβουλής.

Παράλληλα, δημοσιεύονται κείμενα που αναφέρονται στη σύλληψη του Παπάγου από τους Γερμανούς και την κράτησή του σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. «Όταν άλλοι κατά την Κατοχήν καλοπερνούσαν εις την Μ. Ανατολήν και Νίκαιαν, ο

Παπάγος εσύρετο στα γερμανικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως» (*Ακρόπολις*, 15.11.1952). Αυτή η υπενθύμιση ορίζει και τη διαφορά ανάμεσα στον Παπάγο και σε όσους πολιτικούς είτε απείχαν από την αντιστασιακή δράση είτε συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, είτε, τέλος, παρέμειναν στην ασφάλεια της εξορίας στη Μ. Ανατολή. Έτσι, μέσα στη «λειψανδρίαν ήτις μαστίζει την χώραν» ο Παπάγος προβαλλόταν εκείνη τη στιγμή λόγω της αίγλης της στρατιωτικής του δράσης του κατά την προηγούμενη δεκαετία ως «η ισχυρότερη ελληνική προσωπικότητα» τόσο στη συνείδηση του ελληνικού λαού όσο και στα μάτια των ξένων φίλων και εχθρών (*Ακρόπολις*, 5.9.1951).

Αυτή την περίοδο τα κείμενα που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 ως ενιαία περίοδο εμφανίζονται στην πιο ολοκληρωμένη εκδοχή τους. Χωρίς τις υπερβολές που χρησιμοποιήθηκαν πριν και μετά, η δράση των εθνικοφρόνων με σύμβολο τον Παπάγο έχει ως κέντρο αναφοράς τη δεκαετία του 1940 και κύριο σκοπό την εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια της χώρας. Ωστόσο, επεκτείνεται χρονικά προς το παρελθόν αναζητώντας τη συνέχεια της πολιτικής του Βενιζέλου. Φτάνει στο παρόν καταδεικνύοντας την Ελλάδα ως ισχυρή και άξια σεβασμού δύναμη στο πλευρό των συμμάχων της στον αγώνα κατά του διεθνούς κομμουνισμού με τον πόλεμο της Κορέας. Ενώ όσον αφορά το μέλλον εγγυάται γαλήνη, ασφάλεια και ευημερία (*Ακρόπολις*, 5.9.1951).

Σε αυτή τη βάση συγκροτείται η κυρίαρχη αφήγηση για τη δεκαετία του 1940, περικόπτοντας όλα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να διχάσουν το έθνος. Ως εκ τούτου δίνεται περισσότερη έμφαση στις ενέργειες της παράταξης των εθνικοφρόνων παρά στις ενέργειες των κομμουνιστών, με μια εμφανή διάθεση στα συγκεκριμένα κείμενα να ωραιοποιηθεί η περίοδος και να παρουσιαστεί ως ένας εξιδανικευμένος αγώνας. Αυτή η «μεγάλη» αφήγηση μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί τη βάση της παραταξιακής συγκρότησης που επιχείρησε και πέτυχε τελικά ο ΕΣ, κατασκευάζοντας μια ενωτική εκδοχή των αιματηρών συγκρούσεων της προηγούμενης δεκαετίας εξωραϊσμένη από την αίγλη της στρατιωτικής δράσης του Στρατάρχη.

Οι αναφορές στη στρατιωτική δράση του Αρχιστράτηγου είναι αναφορές σε ένα ένδοξο παρελθόν, το οποίο όχι μόνο μπορεί να αποτελέσει άξονα συσπείρωσης της παράταξης των εθνικοφρόνων, αλλά και να τους γεμίσει αισιοδοξία, και να αποτελέσει κίνητρο πολιτικής δράσης για όσους από τους οπαδούς της Δεξιάς ή του Κέντρου απομακρύνθηκαν από την πολιτική μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Η

υπενθύμιση ένδοξων στρατιωτικών στιγμών στοχεύει στη δημιουργία του ανάλογου ψυχολογικού κλίματος εθνικής ανάτασης και υπερηφάνειας, απαραίτητου αν λάβει κανείς υπόψη του τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα μετά το 1949. Με άλλα λόγια, ο Συναγερμός, προβάλλοντας τη νικηφόρο δράση του Παπάγου στους δύο πολέμους που διεξήγαγε, μπορούσε να καλλιεργήσει ένα αισιόδοξο πολιτικό όραμα για το μέλλον σε ένα εκλογικό σώμα εν γένει απογοητευμένο από τους πολιτικούς και τη δράση τους.

Όπως είναι αναμενόμενο, οι σχετικές αναφορές γίνονται και παράδειγμα προς μίμηση όσον αφορά τη δράση, την αυτοθυσία, τους στόχους και την αποτελεσματικότητα όχι μόνο του Αρχιστράτηγου αλλά και όσων συμμετείχαν στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και στις μάχες στο Γράμμο-Βίτσι. «Έλληνες, με ακολουθήσατε πάντοτε μετά πίστεως εις τα πεδία των μαχών. Σεις στρατιώται και Λαός, το μέγα πλήθος των αφανών μαχητών, εκερδίσατε την νίκην εις τα βουνά τους και τας πόλεις της Ελλάδος. Τώρα σας καλώ να δώσωμεν μαζί την μάχην της ειρηνικής ανορθώσεως και ανασυγκροτήσεως της χώρας. Με τη βοήθειαν του Θεού θα νικήσωμεν και πάλιν (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 12.8.1951). Με αφορμή το παρελθόν ο Παπάγος καλούσε τους ψηφοφόρους του να τον ακολουθήσουν στο μέλλον και να αγωνιστούν για τα ίδια ιδανικά που είχαν αγωνιστεί και τότε.

Από την άλλη, η ίδια δράση, είτε την επικαλείται ο αρχηγός του ΕΣ είτε οι πολιτικοί επιτελείς του, λειτουργεί ως εχέγγυο για να κερδίσει το νέο κόμμα την εμπιστοσύνη των εθνικοφρόνων ψηφοφόρων η οποία είχε κλονιστεί από τις ατασθαλίες και την ανικανότητα του ΛΚ: Αυτή η εμπιστοσύνη ήταν απαραίτητη, για να αναδειχθεί ο Συναγερμός σε κυρίαρχο, και πολύ γρήγορα, σε μοναδικό κομματικό φορέα της Δεξιάς, αλλά και προκειμένου οι οπαδοί του όχι μόνο να τιμούν με την ψήφο τους το νέο κόμμα αλλά και να υιοθετούν την οπτική του για την πολιτική. «Υπάρχει λοιπόν το ένδοξο παρελθόν, εκείνο το ένδοξον παρελθόν το οποίον μας επιβάλλει να πιστεύσωμεν ότι ο Παπάγος έχει αντιληφθή τι χρειάζεται ο τόπος δια να κερδίσει την μάχην της ειρηνικής προόδου, της αναμορφώσεως, της αναδημιουργίας, της αναγεννήσεως» (*Ακρόπολις*, 22.10.1952).

Παράλληλα, εξακολουθούν να υπάρχουν και οι αναφορές στην περίοδο 1944-1949 σε κείμενα που εστιάζουν στη βία της Αριστεράς και τις τραγικές για τη χώρα συνέπειες του εμφυλίου πολέμου. Καταρχήν, όπως και σε όλες ανεξαιρέτως τις προεκλογικές περιόδους, με αυτές τις αναφορές διαχωρίζονται οι Έλληνες από τους μη Έλληνες, όσοι δηλαδή εργάστηκαν για την διάσωση της πατρίδας από τους

εχθρούς, εξωτερικούς και εσωτερικούς, με πολιτικά ή στρατιωτικά μέσα, σε αντίθεση με εκείνους που ταυτίστηκαν με τις εχθρικές δυνάμεις.

Ο Παπάγος χρησιμοποιεί το βίαιο παρελθόν της περιόδου 1944-1949 κυρίως για να αντιπαρατεθεί με τους πολιτικούς του αντιπάλους και να κρατήσει ζωντανό το φόβο του κομμουνιστικού κινδύνου. Ιδιαίτερα, τα κείμενα που υπενθυμίζουν την αριστερή βία στρέφονται εναντίον της ΕΔΑ και της Ένωσης ΕΠΕΚ-Φιλελευθέρων. Η ΕΔΑ που ιδρύθηκε λίγο πριν από τις εκλογές του 1951, μπαίνει αμέσως στο στόχαστρο του Συναγερμού. Κατηγορείται ότι αποτελεί όχι μόνον το προσωπείο του ΚΚΕ αλλά και ότι συμπεριλαμβάνει στους εκλογικούς συνδυασμούς της «αρχισυμμορίτες» και «εκτελεστές». «Πιστοποιείται με τον τρόπον αυτόν ότι κάθε ψήφος που θα δοθεί εις αυτούς θ' αποτελέση έγκρισιν όλων των εγκλημάτων του συμμοριτισμού» (*Ακρόπολις*, 26.10.1952).

Ωστόσο, οι επικλήσεις του διαιρετικού παρελθόντος στρέφονται κυρίως εναντίον της ΕΠΕΚ και του ΚΦ, ιδιαίτερα κατά την προεκλογική περίοδο του 1952 όταν τα δύο κόμματα αποφάσισαν να συνεργαστούν. Το γεγονός ότι οι Φιλελεύθεροι προτίμησαν να συνεργαστούν με την «συνοδοιπορίακή» ΕΠΕΚ παρά με τον Συναγερμό έθεσε σε κίνδυνο την προσπάθεια του τελευταίου να αναδειχθεί σε κυρίαρχο κομματικό φορέα όχι μόνο στο χώρο της αντιβενιζελικής παράταξης αλλά και όλου του εθνικόφρονος κόσμου. Οι επικείμενες εκλογές πήραν τη μορφή παραταξιακής σύγκρουσης ανάμεσα σε δύο πολιτικούς σχηματισμούς που ουσιαστικά διεκδικούσαν την εξουσία: του ΕΣ και της ένωσης ΕΠΕΚ-Φιλελευθέρων. Τις δύο αντιπαρατιθέμενες πολιτικές επιλογές ενσάρκωναν οι επικεφαλής των δύο εκλογικών σχηματισμών, δύο χαρισματικοί ηγέτες σύμβολα, γεγονός που προσέδιδε αφενός στις εκλογές «δημοψηφισματικό χαρακτήρα επιλογής προσώπων». Αφ' ετέρου η επιλογή του Πλαστήρα ή του Παπάγου συνιστούσε μια επιλογή συνολικής πολιτικής κατεύθυνσης, στο μέτρο που οι δύο συνασπισμοί αλλά και οι αρχηγοί τους εξέφραζαν εντελώς διαφορετικές διαδικασίες άρθρωσης και λειτουργίας του κυρίαρχου πλέγματος εξουσίας (Νικολακόπουλος, 2001: 160-161). Έτσι, οι εκλογές αλλά και ο προεκλογικός αγώνας διεξήχθησαν σε κλίμα έντονης παραταξιακής συσπείρωσης, που αναπόφευκτα για τη Δεξιά σήμαινε αύξηση του ποσοστού των αναφορών στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας.

Αυτό το πολιτικό κλίμα απηχείται στα προεκλογικά δημοσιεύματα και των δύο εφημερίδων που εξετάζονται. Η *Ακρόπολις*, εφημερίδα περισσότερο λαϊκή, εμφανίζει υψηλότερο αριθμό δημοσιευμάτων (Γραφήματα 1 και 3). Στα σχετικά κείμενα η

ΕΠΕΚ κατηγορείται ότι με τα μέτρα επιείκειας επέτρεψε στο ΚΚΕ να ανακτήσει μεγάλο μέρος των δυνάμεών του «τόσον ώστε να αποβή πλέον δύναμις επηρεάζουσα την πολιτικήν ζωήν της χώρας παρά την συντριπτικήν ήτταν που υπέστη εις τον Γράμμον και το Βίτσι» (*Ακρόπολις*, 28.10.1952). Πολύ συχνά κάνουν την εμφάνισή τους στον Τύπο δημοσιεύματα που προειδοποιούν τους αναγνώστες ότι διάφοροι γνωστοί εκτελεστές της ΟΠΛΑ κυκλοφορούν ατιμώρητοι καταλαμβάνοντας δημόσια αξιώματα, ενώ στην επαρχία πρώην αξιωματικοί του ΕΛΑΣ, γνωστοί στην τοπική κοινωνία, «καθυβρίζουν τον βασιλέα και κάθε εθνικόφρονα» εκμεταλλευόμενοι την χαλαρότητα και την πραγματική δημοκρατία (*Ακρόπολις*, 17.10.1952). Παράλληλα, διαχέονται φήμες ότι η ΕΔΑ ή και Κέντρο είναι πιθανό να ετοιμάζουν πραξικοπήματα σε περίπτωση που δεν κερδίσουν τις εκλογές (*Ακρόπολις*, 1.11.1952).

Η *Καθημερινή*, ως εφημερίδα της ελίτ μένει περισσότερο πιστή στο ενωτικό πρόταγμα του Συναγερμού κρατώντας χαμηλότερο ποσοστό αναφορών όπως φαίνεται στα Γραφήματα 2 και 4. Ωστόσο, και στην *Καθημερινή* το ενδεχόμενο να κερδίσουν τις εκλογές τα συνασπισμένα κεντρώα κόμματα αντιμετωπίζεται με δέος καθώς από τα σχετικά κείμενα προβάλλεται ως συνώνυμο της επανάληψης του εμφυλίου πολέμου. «Θα επέφεραν την εις το διοικητικόν, εκπαιδευτικόν και στρατιωτικόν μηχανισμόν του Κράτους αθρόαν επάνοδον όλων των αναξιοπίστων εθνικώς προσώπων, εις τα οποία οφείλονται το Δεκεμβριανόν κίνημα και ο συμμοριτοπόλεμος» (*Η Καθημερινή*, 15.11.1952). Τα μέτρα επιείκειας της κυβέρνησης Πλαστήρα που είχαν ως αποτέλεσμα να κυκλοφορούν ελεύθεροι ανά την Ελλάδα και να εκλεγούν βουλευτές «οι εκδορείς του Δεκεμβρίου» χρησιμοποιούνται για να τεκμηριώσουν αυτή την απειλή (*Η Καθημερινή*, 30. 10.1952).

Με αυτό τον τρόπο οξύνεται ο φόβος περί κομμουνιστικού κινδύνου αλλά και κατηγορείται ο Πλαστήρας ότι έχει συνάψει μυστική συμφωνία με τον Ζαχαριάδη προκειμένου να οικειοποιηθεί τις ψήφους των κομμουνιστών (*Ακρόπολις*, 31.10.1952), οι οποίοι, αν έρθουν στην εξουσία, θα χρησιμοποιήσουν τις ίδιες μεθόδους που χρησιμοποίησαν την προηγούμενη δεκαετία. Παράλληλα η ΕΠΕΚ θεωρείται υπεύθυνη για την άνοδο της Αριστεράς, γιατί με τα μέτρα ειρήνευσης το ΚΚΕ ανέκτησε μεγάλο μέρος της δύναμής του και μπορεί να επηρεάζει έτσι την πολιτική ζωή παρά την συντριπτική ήττα που υπέστη στον Γράμμον και το Βίτσι (*Ακρόπολις*, 28.10.1952). Την ίδια κριτική υφίσταται και το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο επιπλέον κατηγορείται ότι προδίδει τη μνήμη και την πολιτική του Ε. Βενιζέλου και θέτει σε κίνδυνο το έθνος (*Ακρόπολις*, 15.10.1952).

Σε αυτό το κλίμα η ανάδειξη του ΕΣ στην εξουσία παίρνει τη μορφή «Σταυροφορίας δια την σωτηρίαν της πατρίδος» (*Ακρόπολις*, 5.11.1952) αλλά όπως εξάλλου δηλώνει και η ακόλουθη φράση του ίδιου του Παπάγου η οποία αποτέλεσε κεντρικό σύνθημα προεκλογικής ομιλίας του στην Αθήνα το 1952: «Δεν αρχίζω πολιτικήν σταδιοδρομίαν, αλλά τερματίζω την εθνικήν μου αποστολήν» (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 12.11.1952). Η επικράτηση του ΕΣ ταυτίζεται με την ηρεμία, τη γαλήνη, την αναδημιουργία και τη θωράκιση της πατρίδας στο διηνεκές από κάθε απειλή και ο Παπάγος καταφέρνει στο όνομά του να συμπυκνώνει δύο συμβολισμούς: του νικητή του κομμουνισμού αλλά και του εγγυητή της ομαλότητας για το μέλλον. Ο Παπάγος, όπως εξηγεί ο Μαρκεζίνης σε πολιτική του ομιλία το 1952, έρχεται ως ειρηνοποιός δημιουργός και ανορθωτής και όχι ως εκδικητής. «Καλώ τους ακροατές μου να γυρίσουν τέσσερα χρόνια πίσω. Τον χειμώνα του 1948 το έθνος συνεκράτη την αναπνοήν του. Οι συμμορίται ήλεγχον τα τρία τέτεταρτα της υπαίθρου […] Η Θεσσαλονίκη εβάλλετο και εις την Πάρνιαθαν έκανα τον περίπατόν των οι συμμορίται […] παρέχοντες την εξουσίαν εις τον Παπάγον να κυβερνήση δια μιαν τετραετίαν, θεμελιώνετε κατά τον ασφαλέστερον τρόπον το καλύτερον ελληνικόν μέλλον. Εξασφαλίζετε πραγματική λήθη του παρελθόντος». Αντίθετα, μια ενδεχόμενη επικράτηση της αντιπολίτευσης ταυτίζεται με το χάος και τον κίνδυνο, δηλαδή με μια κατάσταση ζοφερή και ανάλογη με εκείνη της δεκαετίας του 1940. «Είναι εθνική ανάγκη να νικήση ο Συναγερμός. Διότι αν οι άλλοι έλθουν, τότε μαζί με αυτούς θα εισβάλη εις την εξουσίαν και ο συμμοριτισμός. Τα σύνορα θα ανοιχθούν εις τους εχθρούς και τα σμήνη των πρακτόρων της καταστροφής και της υποδουλώσεως θα κατακλύσουν την Ελλάδα» (*Ακρόπολις*, 19. 10. 1952). Η ήττα του Συναγερμού προβάλλεται ως «εθνική συμφορά», με υπεύθυνους όσους από τους ψηφοφόρους επιλέξουν άλλα κόμματα (*Ακρόπολις*, 13.11.1952).

Η θριαμβευτική επικράτηση του ΕΣ το 1952 σηματοδοτεί τη διαμόρφωση ενός καινούργιου συσχετισμού πολιτικών δυνάμεων ο οποίος διατηρήθηκε σε γενικές γραμμές αναλλοίωτος για μια δεκαετία. Μετά από αυτή την εκλογική νίκη στο πλαίσιο του Συναγερμού ολοκληρώθηκε η κομματική, εκλογική και ιδεολογική ενοποίηση της Δεξιάς. Όμως, το κυριότερο στοιχείο που έτεινε να ανατρέψει τα μέχρι τότε εκλογικά δεδομένα ήταν η επέκταση της δύναμης και της ρητορικής του νέου κόμματος στην εκλογική βάση του Κέντρου, γεγονός που του επέτρεψε να προσεγγίσει την απόλυτη πλειοψηφία (Νικολακόπουλος, 2001: 166. Παπαδημητρίου, 2006: 222, Αναστασιάδης, 1991: 25).

Ο Στρατάρχης παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τον θάνατό του στις 4 Οκτωβρίου 1955. Με το φωτοστέφανο του εθνικού ήρωα εισήγαγε στην πολιτική ζωή έναν ρυθμό «βοναπαρτικό» με κύρια χαρακτηριστικά την περιφρόνηση του κοινοβουλίου και των κομματικών σχηματισμών, την υποταγή των βουλευτών στη θέληση του αρχηγού του κόμματος και την υπερτροφία της εκτελεστικής εξουσίας, που επέζησε για πολλά χρόνια μετά το θάνατό του (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 124).

Σε σύγκριση με άλλα κόμματα χαλαρότερης δομής, προκαλούσε μεγάλη εντύπωση η εσωκομματική πειθαρχία του Συναγερμού. Μάλιστα πολλές φορές η κοινοβουλευτική ομάδα χαρακτηρίστηκε και «λόχος», μια έμμεση αναφορά στη στρατιωτική καριέρα του αρχηγού. Στην πραγματικότητα όμως, η κατάσταση ήταν διαφορετική. Ο Συναγερμός δεν υπήρξε κόμμα αλλά ένωση πολιτικών ομάδων και αρχηγών υπό την αρχηγία του Παπάγου. Η ένωση αυτή πήρε τη μορφή κινήματος που αποτελούσε συνάρτηση της προσωπικότητας του αρχηγού του αλλά και της ανάγκης να συσπειρωθεί η συντηρητική παράταξη και να ξεπεραστεί η κυβερνητική αστάθεια των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων. Με σύγχρονους όρους ο Συναγερμός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συνομοσπονδία πολιτικών δυνάμεων, παρά συμπαγές πολιτικό κόμμα. Από την άποψη αυτή, αποτελεί ένα μεταβατικό στάδιο από τα χαλαρά οργανωμένα κόμματα των οποίων τα στελέχη μεταπηδούσαν σε άλλους ακόμη και σε αντίπαλους πολιτικούς σχηματισμούς στους συμπαγείς παραταξιακού χαρακτήρα πολιτικούς οργανισμούς που εμφανίστηκαν αργότερα. Η χαλαρή δομή του Συναγερμού, όπως θα δούμε παρακάτω έθεσε πολύ γρήγορα σε κίνδυνο την σταθερότητα του κομματικού συστήματος που είχε προκύψει από τις εκλογές του 1952 (Χατζηβασιλείου, 2001: 66-77).

Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις

Το φθινόπωρο του 1954 ο Συναγερμός δέχτηκε δύο πολύ ισχυρά πλήγματα, που οδήγησαν σε κυβερνητικό ανασχηματισμό. Στις 10 Νοεμβρίου, ύστερα από δημόσιες καταγγελίες του Παπάγου για τους χειρισμούς του Μαρκεζίνη σχετικά με τις οικονομικές σχέσεις Ελλάδας και Δυτικής Γερμανίας, ξέσπασε μια πολιτική κρίση στο κυβερνών κόμμα, η οποία οδήγησε στην παραίτηση και αποχώρηση του Μαρκεζίνη επικεφαλής μιας ομάδας υπουργών και βουλευτών. Ουσιαστικά επρόκειτο για το πρώτο στάδιο της επανίδρυσης του κόμματος του Σπ. Μαρκεζίνη, ο οποίος κατηγορούσε τον Συναγερμό ότι απομακρύνθηκε από τη λαϊκή ετυμηγορία

της 16ης Νοεμβρίου του 1952 υποκύπτοντας στην επιρροή του παλαιοκομματισμού (Λιναρδάτος, 1978α: τόμ. Β΄, 236, Αναστασιάδης, 1991: 74-77).

Ταυτόχρονα, στις δημοτικές εκλογές αναδείχθηκαν στους μεγάλους δήμους της χώρας υποψήφιοι του Δημοκρατικού Κόμματος Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ), της ΕΔΑ και της ΕΠΕΚ, αποτέλεσμα που αμφισβητούσε την απόλυτη πολιτική κυριαρχία του Συναγερμού και παρέπεμπε σε μια σοβαρή στροφή του εκλογικού σώματος προς την Αριστερά. Οι εξελίξεις στο μέτωπο των δημοτικών εκλογών δεν αποσταθεροποιούσαν μόνο την κυβέρνηση αλλά και την αντιπολίτευση καθώς ο Γ. Παπανδρέου, αρχηγός του ΚΦ είχε αντιταχθεί στη συνεργασία με τις δυνάμεις της Αριστεράς (Χατζηβασιλείου, 2001: 81).

Κύριο μέλημα του Παπάγου, έπειτα ύστερα από τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών και το πλήγμα που δέχτηκε ο Συναγερμός με την αποχώρηση των 23 «μαρκεζινικών» βουλευτών, ήταν να επαναφέρει στην κοινή γνώμη την εντύπωση της κυβερνητικής σταθερότητας και να τονώσει πραγματικά το κόμμα του. Στη νέα κυβέρνηση, μετά τον ανασχηματισμό της 15 Δεκεμβρίου 1954 υπουργός Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων αναδείχθηκε ο Κ. Καραμανλής (Λιναρδάτος, 1978α: τόμ. Β΄, 244-245). Αν και εκείνη τη στιγμή θέμα διαδοχής του Παπάγου δεν υπήρχε, η νέα θέση του Καραμανλή στο κυβερνητικό σχήμα έδειχνε σαφώς τη δύναμη που κατείχε στον εσωκομματικό μηχανισμό του Συναγερμού αλλά και στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό (Χατζηβασιλείου, 2001: 85-93).

Όμως, τα προβλήματα για την κυβέρνηση δεν σταματούσαν στις εσωκομματικές διαμάχες και ως εκ τούτου δεν επιλύθηκαν με τον ανασχηματισμό. Μέσα στο ήδη φορτισμένο πολιτικό κλίμα η κυβέρνηση βρίσκεται σε ακόμη δυσκολότερη θέση καθώς στις 17 Δεκεμβρίου απορρίφθηκε η προσφυγή της Ελλάδας για το Κυπριακό στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, που αποφάσισε να μη συζητήσει το θέμα «προς το παρόν». Στο ελληνικό αίτημα αντιτάχθηκαν κυρίως οι χώρες του ΝΑΤΟ και κυρίως οι ΗΠΑ, γεγονός που αποτελούσε σοβαρή ήττα της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης. Κυρίως όμως, με το Κυπριακό να έχει αποκτήσει τεράστια βαρύτητα στην κοινή γνώμη, η απόρριψη του ελληνικού αιτήματος πυροδότησε μια αντινατοϊκή και αντιαμερικανική αντίδραση και σε τμήματα της κοινής γνώμης που κάθε άλλο παρά αριστερά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν (Χατζηβασιλείου, 2001: 94-106). Το έντονο αντιδυτικό και ουδετερόφιλο πνεύμα στη χώρα, που εκπορευόταν από αυτή τη δυσαρέσκεια σιγά σιγά διαπέρασε όλες τις πολιτικές παρατάξεις και ενίσχυσε την εκλογική απήχηση της Αριστεράς. Την ίδια περίοδο εμφανίστηκε δειλά

το ειρηνιστικό κίνημα που στελέχωναν δυνάμεις της Αριστεράς. Κάθε δυσάρεστη τροπή για το Κυπριακό οδηγούσε σε κλιμάκωση των εκκλήσεων για αναθεώρηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ακόμη και από προσωπικότητες και έντυπα του συντηρητικού χώρου, αλλά και σε μεγάλες διαδηλώσεις στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη (Στεφανίδης, 2002: 114-116).

Φυσικά όλα αυτά την προβλήματα θα μπορούσαν να επιλυθούν εφόσον ο Συναγερμός διατηρούσε το κύρος και τη σταθερότητα της μονοκομματικής κυβέρνησης. Η κατάσταση όμως περιπλέχθηκε από την ασθένεια του Παπάγου η οποία προκαλούσε τη σταδιακή αποσύνθεση της κυβέρνησης και καθιστούσε άμεση ανάγκη τη διαδοχή του. Στη θέση του έπρεπε να αναδειχθεί ένα πρόσωπο, η παρουσία του οποίου θα εξασφάλιζε την ενότητα, δηλαδή τον παραταξιακό χαρακτήρα του Συναγερμού και ταυτόχρονα την προοπτική της μονοκομματικής κυβέρνησης (Χατζηβασιλείου, 2001: 106-110).

Τελικά, ο Στρατάρχης απεβίωσε τη στιγμή που τα σενάρια και οι κινήσεις για τη διαδοχή του έφτασαν στο αποκορύφωμά τους. Ύστερα από πρόταση του Βασιλέα, τον διαδέχτηκε στην πρωθυπουργία τον Οκτώβριο του 1955 ο Κ. Καραμανλής. Ο νέος πρωθυπουργός κινήθηκε εντυπωσιακά γρήγορα και δυναμικά. Μέσα σε επτά μέρες από την ανάδειξή του ανέλαβε την πρωθυπουργία, όρκισε τη νέα κυβέρνηση, έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή και ανακοίνωσε διενέργεια εκλογών για την άνοιξη του 1956 (Χατζηβασιλείου, 2001: 223-240, Αναστασιάδης, 1991: 54).

Στις 4 Ιανουαρίου 1956 ανακοινώθηκε από τον Κ. Καραμανλή η ίδρυση της ΕΡΕ. Η δημιουργία του νέου κόμματος ολοκλήρωσε τη διαδικασία της αναμόρφωσης της μεταπολεμικής συντηρητικής παράταξης, η οποία ξεκίνησε το 1951 με τη συγκρότηση του ΕΣ. Πριν προχωρήσουμε, είναι σημαντικό να επισημανθούν δύο στοιχεία, απαραίτητα για την κατανόηση της δομής, της λειτουργία και της παρουσίας του νέου κόμματος στην πολιτική ζωή. Η ΕΡΕ διατήρησε την εξουσία χωρίς διακοπή από την ίδρυσή της μέχρι τις παραμονές των εκλογών του 1963, πράγμα που σημαίνει ότι για όλο αυτό το διάστημα το έργο και η παρουσία της ταυτίστηκε με την κυβερνητική δραστηριότητα. Ως εκ τούτου, ο κρατικός μηχανισμός και η κυβερνητική δραστηριότητα επιστρατεύτηκαν για να κατοχυρώσουν την κυριαρχία της ΕΡΕ στην ελληνική πολιτική. Επιπλέον παρόλο που το καταστατικό του κόμματος προέβλεπε μια πλήρη διοικητική δομή, έμεινε ουσιαστικά νεκρό γράμμα. Η ηγεσία ασκήθηκε για όλο αυτό το διάστημα από τον Κ. Καραμανλή. Μοναδική εξαίρεση υπήρξε ένα μικρό διάστημα πριν από τις εκλογές

του 1963 κατά τη διάρκεια του οποίου ο Καραμανλής εγκατέλειψε την Ελλάδα και τοποθέτησε επικεφαλής της ΕΡΕ Διοικούσα Επιτροπή αποτελούμενη από τρία μέλη. Επέστρεψε λίγες μέρες πριν τις εκλογές για να συντονίσει την προεκλογική εκστρατεία (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 273).

Η ΕΡΕ, σύμφωνα με δηλώσεις του Καραμανλή φιλοδοξεί να προσφέρει λύση στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας, ώστε να προχωρήσει κατόπιν στην οικονομική ανάπτυξη. «Το πρόβλημα δε τούτο καλείται να λύση ο Ελληνικός Λαός κατά τας προσεχείς εκλογάς και θα το λύση εάν δημιουργήση μια νέαν πολιτικήν δύναμιν η οποία θα καταστή το σημείον της συναντήσεως όλων των προοδευτικών και υγιών στοιχείων της εποχής μας. Μια δύναμιν ικανήν και αποφασισμένη να πραγματοποιήση την ειρηνικήν εκείνην επανάστασιν η οποία θα διαλύση την πικρίαν και την απογοήτευσιν την συσωρευθείσαν εις τας ψυχάς του Λαού μας και θα προλάβη την απειλουμένην επανάστασιν του κομμουνισμού» (*Η Καθημερινή*, 4.1.1956).

Η «ειρηνική επανάσταση» την οποία αντέτασσε ο αρχηγός του νέου κόμματος στον κομμουνισμό, δεν ήταν παρά το ιδανικό της οικονομικής ανάπτυξης που σύμφωνα με τους επιτελείς του κόμματος θα μείωνε στο ελάχιστο την ιδεολογική επιρροή των κομμουνιστικών επαγγελιών. Στα ιδρυτικά κείμενα της ΕΡΕ αυτή η οικονομική ανάπτυξη πλαισιωνόταν από μια υπόσχεση αληθινής αλλά πειθαρχημένης δημοκρατίας, η οποία θα επέτρεπε στο έθνος να δημιουργήσει και να προχωρήσει αφήνοντας πίσω το διαιρετικό μέλλον (Ριζάς, 2008: 174).

Σε αυτό πλαίσιο ο λόγος της παράταξης θα μεταβληθεί σε μεγάλο βαθμό, κυρίως μετά τις εκλογές του 1956. Σταδιακά ενισχύθηκαν τα στοιχεία εκείνα που προσδίδουν τεχνοκρατικό χαρακτήρα στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας με προσήλωση στην οικονομική ανάπτυξη σε βάρος της αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κινδύνου (Μελετόπουλος, 1993: 87). Ήδη από το τότε που ήταν Υπουργός Δημοσίων Έργων, ο Καραμανλής ασκώντας κριτική στην κυβέρνηση Παπάγου, θεωρούσε ότι ο Συναγερμός είχε παρουσιάσει αδυναμίες που τελικά τον αποξένωσαν από τις λαϊκές μάζες που τον είχαν φέρει στην εξουσία: πρώτον, λόγω των ενεργειών και της ιδιοσυγκρασίας ορισμένων στελεχών του, το κόμμα είχε τοποθετηθεί «απολύτως δεξιά»· δεύτερον, είχε δημιουργηθεί η εντύπωση ότι με την οικονομική πολιτική της η κυβέρνηση εξυπηρετούσε μεγάλα αλλά και ύποπτα συμφέροντα· τρίτον, ότι δια της μεγαλόστομης πολιτικής του Μαρκεζίνη είχε δημιουργήσει στον λαό αβάσιμες ελπίδες. Ο Καραμανλής ήδη από τότε τασσόταν

υπέρ της ανάληψης ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων στην οικονομία Οι απόψεις του για την οικονομία και η αποφασιστικότητα του χαρακτήρισαν τη δράση του και συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση της πολιτικής του επιρροής. (Χατζηβασιλείου, 2001: 88-89).

Η πολιτική του Καραμανλή ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων στην κεντρώα αντιπολίτευση, η οποία φοβόταν ότι ύστερα από την πρωθυπουργοποίησή του και την ίδρυση της ΕΡΕ θα έμενε για πολύ καιρό ακόμη εκτός κυβέρνησης. Όλα έδειχναν ότι ο νέος πρωθυπουργός ήταν αποφασισμένος να επιδείξει δυναμισμό και να μην αφήσει ούτε την αντιπολίτευση να ανασυνταχθεί ούτε και την κοινή γνώμη να στραφεί προς την Αριστερά, κάτι που όπως είδαμε συνέβη εξαιτίας της αδυναμίας της προηγούμενης κυβέρνησης και των δυσμενών εξελίξεων στο Κυπριακό.

Ανάμεσα σε άλλους τομείς η αποφασιστικότητα του νέου πρωθυπουργού φάνηκε και στον τομέα της αναθεώρησης του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος που είχε ψηφιστεί το 1954. Το Νοέμβριο του 1955 η κυβέρνηση ανακοίνωσε τις βασικές αρχές του νέου εκλογικού νόμου, που εγκρίθηκε μόνο από την κυβερνητική πλειοψηφία, καθώς ήταν εξαιρετικά ευνοϊκός για τη Δεξιά αλλά δημιουργούσε προβλήματα στην αντιπολίτευση. Επρόκειτο για τον μοναδικό εκλογικό νόμο κατά τη μεταπολεμική περίοδο που ψηφίστηκε και εφαρμόστηκε χωρίς να απολαμβάνει κανενός είδους ευρύτερη συναίνεση. Ο νέος εκλογικός νόμος και η αντίδραση από την αντιπολίτευση για την ανάδειξη του Κ. Καραμανλή στην εξουσία έθεταν ουσιαστικά το πολιτικό πλαίσιο των επερχόμενων εκλογών που ορίστηκαν για τις 19 Φεβρουαρίου 1956 (Νικολακόπουλος, 2000: 196-197).

Σε αυτές τις εκλογές αντιπαρατέθηκε στην ΕΡΕ το σύνολο της αντιπολίτευσης. Στις 24 Ιανουαρίου δόθηκε στον Τύπο το ιδρυτικό της Δημοκρατικής Ένωσης, επικεφαλής της οποίας τέθηκε ο Γ. Παπανδρέου. Πραγματοποιήθηκε έτσι το πρώτο κοινό μέτωπο αστικών κομμάτων με την Αριστερά εφτά χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου. Οι εκλογές αυτές πήραν χαρακτήρα μετωπικής αναμέτρησης ανάμεσα στην ΕΡΕ και στο σύνολο των υπόλοιπων πολιτικών δυνάμεων δηλαδή χαρακτήρα παγίωσης ή ανατροπής της σύνολης πολιτικής που είχε επιβληθεί στη χώρα από το 1952 (Νικολακόπουλος, 2000: 201).

Αυτή η πολιτική συνεργασία Κέντρου και ΕΔΑ αποτελεί κορύφωση μιας πολιτικής διαδικασίας που είχε ξεκινήσει από τις δημοτικές εκλογές του 1954. Τότε, τόσο σε επίπεδο λαϊκής βάσης όσο και σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών είχε αρχίσει να διαγράφεται μια διαδικασία προσέγγισης Κέντρου και Αριστεράς. Σε αυτή την

προσέγγιση συνέτεινε και το αντιδυτικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί στην κοινή γνώμη με αφορμή το Κυπριακό. Έτσι, η εκλογική συνεργασία του 1956, βγάζοντας την Αριστερά από το περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, έτεινε να μετατοπίσει τη διαιρετική τομή που κληροδότησε ο εμφύλιος πόλεμος και να καταστήσει ένα μεγάλο κομμάτι της Αριστεράς καταστατικό στοιχείο του έθνους.

Αυτός ο κίνδυνος επισημάνθηκε αμέσως από τους επιτελείς της ΕΡΕ, που θεωρούσαν ότι και μόνο η ύπαρξη της ΔΕ, ακόμη και αν δεν κέρδιζε τις εκλογές, αποτελούσε έγκλημα κατά του έθνους. «Πρόκειται περί συνεργασίας δυναμένης να έχη θλιβερά αποτελέσματα, αφού αγνοί και τίμιοι Έλληνες πατριώται θα παύσουν του λοιπού να θεωρούν ότι φράγμα τους χωρίζει από τους κομμουνιστάς. Θα παύσουν να θεωρούν ότι πάσα επαφή με τους κομμουνιστάς είνε έγκλημα και αυτό είνε εκείνο που εις την πρώτην φάσιν επιδιώκουν οι κομμουνισταί» (Ράλλης, *Ακρόπολις*, 11.2.1956).

Απέναντι σε αυτή την συσπείρωση εναντίον της, η ΕΡΕ καταφεύγει ξανά στη μνήμη της δεκαετίας του 1940 επιδιώκοντας να απαξιώσει τα αστικά κόμματα που συνεργάζονται με την ΕΔΑ, να υπερτονίσει τον κομμουνιστικό κίνδυνο και να κατασκευάσει εκ νέου πιο στέρεη τη γραμμή που χωρίζει τους εθνικόφρονες από τους μη εθνικόφρονες, αφήνοντας αυτή τη φορά εκτός ορίων εθνικοφροσύνης όσους συνεργάζονται με την ΕΔΑ, δηλαδή το σύνολο του κεντρώου χώρου. Όλη η συγκρότηση της πολιτικής αντιπαράθεσης με τη ΔΕ βασίζεται στην καλλιέργεια του φόβου ότι μετά την εκλογική συνεργασία ΕΔΑ και αστικών κομμάτων ο κομμουνισμός θα εισβάλλει ξανά στη χώρα και θα ακολουθήσει ένας νέος ακόμη πιο βίαιος εμφύλιος πόλεμος. «Θα ακούγαμε πάλιν τον «Ριζοσπάστην» να διαλαλήται εις τους δρόμους […] ενώ η διάβρωσις ως γάγγραινα θα ηπλώνετο εις τον κρατικόν μηχανισμόν, εις τα εργοστάσια, εις τα σωματεία, εις τας Ενόπλους Δυνάμεις, ταχέως δε και η απαισία ΟΠΛΑ θα επανεμφανίζετο εις τους συνοικισμούς» (*Ακρόπολις*, 27.1.1956).

Αυτή η στροφή στην ρητορική της παράταξης απηχείται και στις δύο εφημερίδες, γεγονός που αποτυπώνεται με την εντυπωσιακή αύξηση του ποσοστού των προεκλογικών κειμένων που επικαλούνται τη δεκαετία του 1940 (Γραφήματα 3 και 4). Επιστρατεύονται σε αυτά, οι τραυματικότερες και γι' αυτό άκρως εντυπωσιακές αναμνήσεις της σύγκρουσης. Η ΕΡΕ οχυρώνεται σε έναν σκληρό αντικομουνιστικό λόγο που συνοδεύεται και από αντίστοιχη κυβερνητική δραστηριότητα. Στόχος αυτής

της στροφής είναι να διατηρηθεί το status quo, να επιστρέψει η Αριστερά στο περιθώριο, να διασφαλιστεί η πολιτική κυριαρχία της ΕΡΕ και φυσικά να αποδυναμωθεί το Κέντρο πολιτικά και να απαξιωθεί ηθικά ενώπιον της κοινής γνώμης.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των σχετικών κειμένων, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι σε αυτή την προεκλογική περίοδο σημειώνεται ένας παροξυσμός δημοσιευμάτων που σχετίζονται με τη δεκαετία του 1940. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή την ρητορική στροφή διαδραματίζει η *Καθημερινή*, που ανεβάζει το ποσοστό των σχετικών άρθρων σε 42,03%, δηλαδή 10 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο από το αντίστοιχο της *Ακροπόλεως,* που αγγίζει το 32,05% (Πίνακες 1 και 2). Αυτή ποσοτική διαφορά σε ένα πρώτο επίπεδο προκαλεί εντύπωση γιατί θα περίμενε κανείς η *Καθημερινή* να διατηρεί περισσότερη ψυχραιμία στην πολιτική αντιπαράθεση, καθώς απευθύνεται σε διαφορετικό αναγνωστικό κοινό από εκείνο της *Ακροπόλεως*. Ωστόσο, το γεγονός ότι καταφεύγει με τόση επιμονή στην υπενθύμιση των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων αποκαλύπτει μια ακόμη εκδοχή της χρήσης του παρελθόντος στην υπηρεσία της κομματικής ή παραταξιακής στρατηγικής. Το διαιρετικό παρελθόν που λίγα χρόνια πριν είχε περάσει στο περιθώριο της πολιτικής έκφρασης της παράταξης, αναβιώνει στην προεκλογική εκστρατεία του 1956 με τα μελανότερα και παραστικότερα χρώματα προκειμένου να υπηρετήσει τις ρητορικές ανάγκες του κόμματος.

Αυτό που ανακαλείται από το παρελθόν είναι κυρίως η βία της Αριστεράς όχι μόνο για να στιγματιστεί η ΕΔΑ και να περιοριστεί εκ νέου στο περιθώριο της πολιτικής αλλά για να απαξιώσουν τα αστικά κόμματα που συνεργάζονται μαζί της. Ιδιαίτερα, οι αναδρομές στη δεκαετία του 1940 χρησιμοποιούνται εναντίον του Κέντρου, καθώς χωρίς τη δική του συμβολή η ΔΕ αφενός δεν θα ήταν δυνατό να συγκροτηθεί και αφετέρου δεν θα αποτελούσε κίνδυνο για τη Δεξιά. Θεωρείται επίσης ότι από τον χώρο του Κέντρου πάντοτε ανέκυπταν άτομα ή ομάδες που, συνεργαζόμενοι με την Αριστερά, διευκόλυναν τους κομμουνιστές να υλοποιήσουν ευκολότερα τα ανατρεπτικά τους σχέδια. Οι πολιτικοί του Κέντρου, και ειδικά ο Γ. Παπανδρέου, θεωρούνται υπεύθυνοι του εθνικού εγκλήματος, γι' αυτό και οι περισσότερες αναφορές στρέφονται εναντίον τους. «Θυγάτηρ του τυφώνος και της Εχίδνης ελογενής και ελόβιος, η Λερναία Ύδρα είχεν εννέα κεφαλάς αποπνεούσας – λέγει ο μύθος – δυσοσμίαν και μόλισμα. Μετρήστε τας κεφαλάς του Λερναίου ΕΑΜ:

Παπανδρέου, Βενιζέλος, Παπαπολίτης, Ρέντης, Καρτάλης Σβώλος, Μπαλτατζής, Πασσαλίδης και ω! των ουρανών! Τσαλδάρης» (*Η Καθημερινή*, 22.1.1956). Κατηγορούνται ότι με πλήρη συνείδηση και με σκοπό να πάρουν την εξουσία γίνονται ο μοχλός που χρησιμοποιούν οι κομμουνιστές για να διαβρώσουν τον κρατικό μηχανισμό και να ανατρέψουν την καθεστηκυία τάξη (*Η Καθημερινή*, 18.1.1956).

Στο στόχαστρο μπαίνει ιδιαίτερα ο Γ. Παπανδρέου, αρχηγός της ΔΕ και πολιτικός που στο παρελθόν είχε πλησιάσει πολιτικά τόσο την Αριστερά όσο και τη Δεξιά. Η πολιτική του διαδρομή χρησιμοποιείται ως απόδειξη πολιτικής ασυνέπειας, αφερεγγυότητας και συνοδοιπορίας με τον κομμουνισμό. Καταρχήν, του αποδίδονται σοβαρές ευθύνες για την διολίσθηση στην εμφύλια σύγκρουση, επειδή συνεργάστηκε με τους κομμουνιστές στη Μ. Ανατολή. «Η πολιτική ως γνωστόν της συνεργασίας εθνικοφρόνων κομμάτων με τον κομμουνισμόν εδοκιμάσθη το πρώτον εις Μ. Ανατολήν, τα δε αποτελέσματά της είνε γνωστά. Εξαιτίας αυτής η Ελλάς αντί να αξιοποιήση τον νικηφόρον πόλεμον του 1940 και την εθνικήν της αντίστασιν έζησε μια δραματικήν δεκαετίαν. Ο κομμουνισμός στη χώρα μας είνε αριθμητικώς ακίνδυνος. Καθίσταται όμως επικίνδυνος όταν ευρίσκη κόμματα μειωμένης εθνικής αντιστάσεως πρόθυμα να συνεργαστούν μαζί του» (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 7.2.1956).

Πολύ συχνά δημοσιεύεται η φωτογραφία του Γ. Παπανδρέου να επιθεωρεί στρατεύματα του ΕΛΑΣ (*Ακρόπολις*, 9.2.1956 και 29.1.1956). Αυτή η φωτογραφία από το παρελθόν χρησιμοποιείται ως αδιάψευστη απόδειξη αλλά και απειλή· αν ο Γ. Παπανδρέου αναδειχθεί στην εξουσία, θα επιτρέψει την ανασυγκρότηση ταυ κομμουνιστικού στρατού και τότε οι βιαιότητες, οι σφαγές και οι διώξεις των εθνικοφρόνων από τους κομμουνιστές θα επαναληφθούν. «Η σύμπηξις του νέου ΕΑΜ έχει προκαλέσει αναθάρρησιν των κομμουνιστών οι οποίοι ήρχισαν όχι απλώς να κινούνται αλλά και να εφαρμόζουν συστήματα και μεθόδους τας οποίας είχαν αναγκασθεί να εγκαταλείψουν από την εποχήν της λαοκρατίας και του Δεκεμβριανού κινήματος. Προχθές έγινεν απόπειρα να ξαναεμφανισθή και το περίφημον χωνί προς μετάδοσιν κομμουνιστικών συνθημάτων. Το σύμβολον αυτό μιας εφιαλτικής εποχής, η οποία εβάφη με το αίμα εκατοντάδων χιλιάδων εθνικοφρόνων Ελλήνων, που μας θυμίζει ΕΑΜ, ΟΠΛΑ, ΕΛΑΣ, ομαδικάς σφαγάς του Δεκεμβρίου και όλους τους

φρικαλέους κομμουνιστικούς γύρους, εσημείωσε την παρουσίαν του στον Πειραιά» (*Ακρόπολις*, 27.1.1956).

Τέλος, προκειμένου να παρουσιαστεί ο αρχηγός της ΔΕ αφερέγγυος, ανακόλουθος ως προς τις εξαγγελίες του και καιροσκόπος αναδημοσιεύονται στην *Καθημερινή* δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος πριν από τις δημοτικές εκλογές του 1954 είχε χαρακτηρίσει τη συνεργασία ΕΔΑ, ΕΠΕΚ και ΔΚΕΛ «νέον ΕΑΜ», προσθέτοντας ότι μια τέτοιου είδους συνεργασία εξυπηρετούσε την πάγια επιδίωξη του ΚΚΕ να συγκροτήσει λαϊκό μέτωπο, παγιδεύοντας με αυτόν τον τρόπο τους αφελείς. Μάλιστα, σύμφωνα με το σχετικό δημοσίευμα ο αρχηγός της ΔΕ, σχολιάζοντας δήλωση του Κατσώτα ότι δεν είναι κομμουνιστής απάντησε ότι και ο στρατηγός Σαράφης όταν «εχειροτονήθη αρχηγός του ΕΛΑΣ, δεν ήτο κομμουνιστής, αλλά Φιλελεύθερος» (*Η Καθημερινή*, 19.1.1956). Με αυτό τον τρόπο η εφημερίδα στόχευε να αποδείξει στους εθνικόφρονες ψηφοφόρους ότι ο Γ. Παπανδρέου προκειμένου να εκλεγεί και είναι αρχηγός δεν δίσταζε να συνεργαστεί με εκείνους που ο ίδιος είχε χαρακτηρίσει επικίνδυνους στο παρελθόν. Επιπλέον, με αυτό τον τρόπο ο πολιτικός λόγος της ΔΕ αποδεικνυόταν συγκρινόμενος ε την προσήλωση της ΕΡΕ στην εθνικοφροσύνη κενός περιεχόμενου.

Η ΔΕ στη συντριπτική πλειονότητα των προεκλογικών άρθρων καλείται «Νέο ΕΑΜ», ονομασία που συνοψίζει τον αντίκτυπο που είχαν αυτές οι εκλογές στη διαμόρφωση όχι μόνο του λόγου αλλά και της πολιτικής της ΕΡΕ. Η Δεξιά στις εκλογές του 1956 αντιμετωπίζει μια πολιτική κρίση. Μπροστά στον κίνδυνο υπέρβασης της διαιρετικής τομής που εγγυάται την κυριαρχία της αλλά και τη διατήρηση της πολιτικής ισορροπίας έτσι όπως είχε διαμορφωθεί μετά τον Εμφύλιο επιστρέφει στο παρελθόν για να το χρησιμοποιήσει ως μια ευανάγνωστη, οικεία και ηχηρή υπόδειξη πολιτικής δράσης. Χρησιμοποιώντας τον όρο «Νέο ΕΑΜ» δεν απαξιώνει μόνο την εθνικοφροσύνη του Κέντρου και όσων από τους ιθύνοντες της Δεξιάς συνεργάζονται με την ΕΔΑ. Την ίδια στιγμή, ενεργοποιεί στην κοινή γνώμη το αντικομουνιστικό αίσθημα που είχε κατευναστεί με τη «λήθη» του Παπάγου. Άρα, υποδεικνύει ότι ο σωστός, αναμενόμενος και εντέλει απαραίτητος για την παράταξη και το έθνος τρόπος να αντιδράσουν οι εθνικόφρονες μπροστά στην ΔΕ είναι παρόμοιος με τον τρόπο που είχαν αντιδράσει και στη δεκαετία του 1940. Έτσι, ο όρος «Νέο ΕΑΜ», με βάση το καθοριστικό παρελθόν από το οποίο αντλείται, την ίδια στιγμή λειτουργεί ως ερμηνευτικό-επεξηγηματικό της πολιτικής κατάστασης

σύμβολο, αλλά και ως ένδειξη, ως φωτεινή επιγραφή που κατασκευάζεται για να υποδείξει στους εθνικόφρονες την ορθή πολιτική πορεία.[6] «Ο ψηφοφόρος δεν είναι καν υποχρεωμένος να κάμη επιλογή προγραμμάτων ή έστω κυβερνητών. Το δίλημμα του ετέθη με βάναυσον ωμότητα: Ελλάς ή αντί-Ελλάς» (*Η Καθημερινή*, 12.2.1956).

Το ίδιο συμπέρασμα απορρέει και από το διάγγελμα του Καραμανλή στον ελληνικό λαό μια μέρα πριν τις εκλογές: «Ελληνικέ Λαέ, Αύριον καλείσαι να εκφράσης την κυρίαρχον θέλησίν σου. Έχω πεποίθησιν εις την ψυχραιμία και την πολιτικήν ωριμότητα του Έλληνος, είμαι βέβαιος ότι η εκλογή θα διεξαχθή με την προσήκουσαν εις αληθώς δημοκρατικήν χώραν ευπρέπειαν και τάξιν. Ο εκλογικός αγών ως μη ώφειλε, κατέστη αγών του Έθνους κατά του κομμουνισμού. Από τον αγώνα αυτόν ουδείς έχει δικαίωμα να λείψη. Ουδείς Έλλην και ουδεμία Ελληνίς επιτρέπεται να δείξουν ολιγωτέραν πίστιν απέναντι της Ελλάδος, από όσην ο κομμουνιστής εις τον κομμουνισμόν. Καμμία ψήφος δεν πρέπει να ριφθή επί ματαίω υπέρ υποψηφιοτήτων αι οποίαι ουδεμίαν έχουν ελπίδα επιτυχίας. Κάθε ψήφος μη διδομένη υπέρ ημών δίδεται υπέρ του κομμουνισμού. Με την πίστιν επί την νίκην προοιωνίζομαι μιαν καλυτέραν αύριον δια την Ελλάδα (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 18.2.1956).

Οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 επανέρχονται δυναμικά στο προσκήνιο και γίνονται, όπως ήδη ειπώθηκε, συστατικό στοιχείο της πολιτικής αντιπαράθεσης με τη ΔΕ. Η ανοιχτή συνεργασία του Κέντρου με την Αριστερά υπονομεύει τη διεύρυνση προς τον κεντρώο πολιτικό χώρο που είχε επιχειρήσει ο Συναγερμός. Έτσι, η λήθη που είχε επιβάλλει ο Παπάγος, στην προεκλογική περίοδο του 1956 θρυμματίζεται. Τα πράγματα αντιστρέφονται, και από την αναγκαιότητα της λήθης περνάμε στην αναγκαιότητα της μνήμης. Η σύμπηξη της ΔΕ παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της λήθης του φρικιαστικού παρελθόντος, και τα προεκλογικά κείμενα αναλαμβάνουν να ξαναθυμίσουν στους αναγνώστες όλες τις συμφορές του πολέμου με τραγικές λεπτομέρειες και ανατριχιαστική πολλές φορές ακρίβεια.

Το 1956, οι αναφορές, κατά κύριο λόγο, εστιάζονται στην περίοδο 1940-1949 (Γραφήματα 1 και 2). Σε σχέση με την περίοδο του Συναγερμού, εκτός από το αρκετά υψηλότερο ποσοστό οι συγκεκριμένες αναφορές παρουσιάζουν μια ακόμη βασική

[6] Όπως σημειώνει ο Schwartz, η μνήμη λειτουργεί ως γλώσσα προσφέροντας ερμηνευτικά σχήματα που νοηματοδοτούν τις εμπειρίες μας· αλλά και ως χάρτης, τον οποίο λαμβάνουμε υπόψη μας πριν σχεδιάσουμε μια πορεία (Schwartz, 1996: 908-927).

διαφορά. Δεν αναφέρονται τόσο στη δράση των εθνικοφρόνων όσο υπενθυμίζουν με έμφαση την εθνοκτόνο και καταστροφική δράση του κομμουνισμού. Πάνω σε αυτές τις αναδρομές επιχειρείται η συσπείρωση των δυνάμεων της Δεξιάς. Στην προηγούμενη περίοδο οι αντίστοιχες αναφορές χρησιμοποιούσαν τη δράση και την προσωπικότητα του Στρατάρχη για να αναφερθούν σε μια ένδοξη εκδοχή του παρελθόντος, η οποία λειτουργούσε ενωτικά στο παρόν. Τα αντίστοιχα κείμενα το 1956 υπενθυμίζουν ένα τρομακτικό παρελθόν, που έχει στόχο να καλλιεργήσει τον φόβο προκειμένου να λειτουργήσει διχαστικά, οδηγώντας και πάλι στην απομόνωση της Αριστεράς.

Παράλληλα, σε μικρότερο ποσοστό, χρησιμοποιούνται αναφορές στην περίοδο 1944-1949, στις οποίες τονίζεται η βία της Αριστεράς από τα Δεκεμβριανά μέχρι το καλοκαίρι του 1949. Εξετάζοντας τα Γραφήματα 1 και 2 διαπιστώνουμε ότι δεν γίνεται καμία αναφορά στην περίοδο 1941-1944. Η πόλωση είναι τόσο οξεία που αυτή η περίοδος δεν θα μπορούσε να παρεμβληθεί ως αυτόνομη αναφορά. Η Δεξιά δεν έχει κανένα περιθώριο να μιλήσει για πράγματα που θα της δημιουργούσαν οποιαδήποτε αμηχανία, και από την άλλη δεν θα μπορούσε να αναγνωρίσει τη θετική συνεισφορά της Αριστεράς στην αντιστασιακή δραστηριότητα. Αναφορές στην περίοδο της Κατοχής απαντώνται μόνο στα κείμενα που εστιάζονται στην περίοδο 1940-1949, ενταγμένες στη συνέχεια της «εθνοκτόνου» δράσης των κομμουνιστών. Έτσι καθίσταται σαφέστερη η προδοτική δράση του ΚΚΕ, το οποίο παρουσιάζεται να έχει αποκλειστικό στόχο από τον Οκτώβριο του 1940 μέχρι τον Αύγουστο του 1949 να καταστήσει τη χώρα σοβιετικό προτεκτοράτο.

Πρόκειται για την πιο ακραία μορφή της εκδοχής της Δεξιάς για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 που απαντάται σε προεκλογικά κείμενα σε όλη την περίοδο 1950-1967. Σε αυτή την εκδοχή βασίζεται η ΕΡΕ για να αναζωπυρώσει τον κομμουνιστικό κίνδυνο και να συσπειρώσει τους ψηφοφόρους της μπροστά στην απειλή της επανάληψης του ζοφερού παρελθόντος. Οι κομμουνιστές δαιμονοποιούνται και εμφανίζονται ικανοί για κάθε είδους εγκληματική και αποτρόπαια πράξη: φόνους, λεηλασίες, βασανιστήρια, βιασμούς, εμπρησμούς σπιτιών και απαγωγές. Όλες όμως ανεξαιρέτως οι αναφορές δεν αποβλέπουν στο να αποκαταστήσουν την ιστορική αλήθεια έχοντας ως αντικείμενο μόνο το παρελθόν. Επεκτείνονται στο παρόν και στο μέλλον, προκειμένου να διαγράψουν τις συνέπειες μιας νέας κομμουνιστικής ανταρσίας, η οποία θεωρείται πιθανή από τη στιγμή που ορισμένα αστικά κόμματα

έβγαλαν την Αριστερά από το περιθώριο όπου την είχε καταδικάσει η έκβαση του εμφυλίου πολέμου: «Από χθες το νέον ΕΑΜ αποτελεί γεγονός. Ένα γεγονός, που κάμνει να βρυκολακιάζη το παρελθόν, το οποίον ο Ελληνικός Λαός δεν ήθελε να υφίσταται ούτε ως ανάμνησις. Η επιταγή του Ζαχαριάδη δια την σύγκρουσιν ενιαίου μετώπου, το οποίον δεν είνε τίποτε άλλο παρά το φύλλον συκής του ΚΚΕ, εξετελέσθη και από τα κόμματα του «Κέντρου» (*Ακρόπολις*, 18.1.1956). Έτσι, με άξονα και οδηγό το παρελθόν η ΕΡΕ κατασκευάζει το μοντέλο της πολιτικής συμπεριφοράς που απαιτείται να υιοθετήσει ένας εθνικόφρων πολίτης.

Σε αυτή τη βάση οι εκλογές συχνά παρουσιάζονται ως τελετουργική αναπαράσταση του εμφυλίου πολέμου. Η ψήφος από πολιτικό δικαίωμα μετατρέπεται σε πράξη απόδοσης τιμής στους νεκρούς ήρωες: «Τας ημεράς αυτάς ριγούν εις τους τάφους των τα οστά των τιμίων παιδιών της Ελλάδας. Ο πάγος μιας βαναύσου λήθης αρχίζει να σκεπάζει την υγράν γην…. Και όμως, έξη χρόνια μόλις έχουν περάσει από το όργιον του αίματος και αι τραυματισμέναι σάρκες της αδικοχαμένης ελληνικής νεότητος ίσος να μην έγιναν ακόμη χους. […] Και αν ακόμη των κουρασμένων απλών ανθρώπων η επιείκεια και η προσπάθεια της λησμοσύνης εκοίμιζε την ανάμνησιν θα έπρεπε η ηγεσία που έχει την ευθύνην της εθνικής πορείας να κεντρίζει την συνείδησιν. Όχι προς διαιώνισιν του εμφυλίου πάθους. Αλλά προς διατήρησιν της εθνικής προσοχής ακοιμήτου» (*Η Καθημερινή*, 15.1.1956)

Τέλος, σε όλη αυτή τη αναζωπύρωση της αντικομμουνιστικής ρητορικής χρησιμοποιήθηκε και το Κυπριακό. Το Λονδίνο εμφανίζεται να συμμαχεί με το «Νέον ΕΑΜ», προκειμένου να αποσταθεροποιήσει την κυβέρνηση Καραμανλή (*Ακρόπολις*, 16.2.1956). Επίσης, θεωρείται ότι το ΚΚΕ και ο Ζαχαριάδης υπονομεύουν τον αγώνα του κυπριακού λαού για ανεξαρτησία και συνεργάζονται ανοιχτά με τους Άγγλους. Αυτό απορρέει αλλά και τεκμηριώνεται στις πολιτικές διαφωνίες που ανέκυψαν μεταξύ ΑΚΕΛ και ΕΟΚΑ για τη μορφή του αγώνα στην Κύπρο. «Ο Ζαχαριάδης διηυκόλυνεν όσον ηδύνατο τους Άγγλους να τεθούν επί τα ίχνη του θρυλικού αρχηγού της ΕΟΚΑ στρατηγού Διγενή, ενώ το ΚΚΕ υπενόμευε με παν μέσον τον αγώνα των Κυπρίων δια την ελευθερίαν. Ταυτοχρόνως και η ΕΔΑ από την Ελλάδαν, σαμποτάρει συγκεκαλυμμένως την ιεράν υπόθεσιν της Κυπριακής αυτοδιαθέσεως, ουδείς δε λησμονεί ότι, όπως απεκάλυψε το προσφάτως κατασχεθέν αρχείον του κομμουνιστικού ασυρμάτου, ετοιμάζεται τώρα να καταφέρη και ανοιχτό

χτύπημα κατά του Μακαρίου και της ΕΟΚΑ, αναμένουσα την κατάλληλη στιγμή» (*Ακρόπολις*, 31.1.1956).

Παρ' όλη, βέβαια, την ένταση και την αναδίπλωση στην αντικομμουνιστική υστερία εντοπίζουμε στον λόγο του ίδιου του Καραμανλή ψήγματα μιας διάθεσης να ασχοληθεί και με άλλα ζητήματα, όπως η οικονομική και η κοινωνική κατάσταση της χώρας. «Οι αντίπαλοί μας αντιπροσωπεύουν το παρελθόν. Ημείς αντιπροσωπεύομεν το μέλλον. Και δε νομίζομεν ότι υπάρχουν άνθρωποι εις τον τόπον μας οι οποίοι να νοσταλγούν το θλιβερόν αυτό παρελθόν» (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 15.2.1956). Η ανάπτυξη αυτής της ρητορικής, όπως θα δούμε στη συνέχεια στάθηκε δυνατή στις εκλογές του 1958.

Η πρώτη κυβέρνηση της ΕΡΕ δέχθηκε οξεία κριτική για τους χειρισμούς της στο Κυπριακό και για την επεξεργασία του νέου εκλογικού νόμου που θεωρητικά θα απέτρεπε τη συνεργασία του Κέντρου με την Αριστερά. Η τελική διευθέτηση του εκλογικού ζητήματος με συμφωνία ανάμεσα στον πρωθυπουργό και στον Γ. Παπανδρέου στις 27 Φεβρουαρίου 1958 προκάλεσε την αντίδραση και τελικά την παραίτηση στελεχών της ΕΡΕ, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να χάσει την πλειοψηφία και να προκηρυχθούν νέες εκλογές.

Ωστόσο, η τριχοτόμηση των δυνάμεων της αντιπολίτευσης, ή καλύτερα η αδυναμία να συγκροτηθεί ένα μέτωπο ανάλογο με εκείνο του 1956, δεν άφηνε καμία αμφιβολία για το ποιος θα είναι ο νικητής. Αυτό είχε άμεσο αντίκτυπο στον προεκλογικό λόγο της ΕΡΕ, που εμπλουτίζεται σε αυτή την προεκλογική περίοδο με ζητήματα που άπτονται της τρέχουσας πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας. Σε αντίθεση με τον ΕΣ, η ΕΡΕ συγκροτεί τον λόγο και την πολιτική της απέναντι σε αντιδεξιές συσπειρώσεις με άξονα το Κέντρο. Αρχικά το 1956 και αργότερα απέναντι στην ΕΚ (Παπαδημητρίου, 2006: 253). Επομένως ο λόγος της καθορίζεται κυρίως από τις κινήσεις του κεντρώου χώρου και στρέφεται εναντίον του. Από αυτή την άποψη η προεκλογική περίοδος του 1958 αποτελεί ένα ευχάριστο διάλειμμα, αφού μετά τις εκλογές του 1956 έχει εξουδετερωθεί ο κίνδυνος που απειλούσε την πολιτική κυριαρχία της Δεξιάς.

Ως εκ τούτου στην εκλογική αναμέτρηση του 1958 το ποσοστό των κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 μειώνεται σημαντικά και στις δύο εφημερίδες (Πίνακες 1 και 2. Γραφήματα 3 και 4), πέφτοντας στο 4,86% στην *Ακρόπολη* και στο

3,78% στην *Καθημερινή*. Οι αναφορές εστιάζονται στην περίοδο 1944-1949, χωρίς όμως να έχουν το χαρακτήρα των αντίστοιχων του 1956. Το χρονικό διάστημα από τα Δεκεμβριανά μέχρι το 1949 παρουσιάζεται περισσότερο ως μνημείο αναρχίας, πολιτικής αστάθειας και εποχής στην οποία η χώρα ήταν ευάλωτη στις επιθέσεις του κομμουνισμού. Προβάλλεται η δράση της ελληνικής Αριστεράς ως παράγοντα, αποσταθεροποίησης του πολιτεύματος και της διεθνούς θέσης της Ελλάδας. Οι συγκεκριμένες αναφορές απομακρύνονται από τον επιθετικό διχαστικό χαρακτήρα που είχαν οι αντίστοιχες του 1956. Είναι πολύ ηπιότερες και τα σχετικά κείμενα διαχειρίζονται το θέμα με νηφαλιότητα.

Η βασική διαφορά, όμως, με την προηγούμενη προεκλογική εκστρατεία είναι ότι το 1958 οι αναδρομές στη δεκαετία του 1940 αποτελούν το εργαλείο της ΕΡΕ στην αντιπαράθεσή της με την Αριστερά. Η διεύρυνση της ΕΔΑ, στην οποία συνέτεινε και η πολυδιάσπαση του κεντρώου χώρου, τής επέτρεπε να επεκταθεί και να αρχίσει να δημιουργεί έναν πολιτικό χώρο αντίστοιχο με εκείνον της ΕΠΕΚ. Όπως είναι αναμενόμενο, αυτή η συσπείρωση στρέφει τα βέλη της ΕΡΕ στην Αριστερά, η οποία ήδη από τις δημοτικές εκλογές του 1954 έγινε φανερό ότι απολάμβανε την εμπιστοσύνη ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Παραμονές των εκλογών του 1958 η ΕΔΑ αναδείχθηκε σε ισχυρό κεντροαριστερό πόλο εξασφαλίζοντας τη συνεργασία πολλών πολιτευτών της κεντροαριστεράς καθώς και ανεξάρτητων που προέρχονταν από τον χώρο του Κέντρου και της Δεξιάς (Νικολακόπουλος, 2001: 230-231).

Όπως είναι φυσικό, το ενδεχόμενο της ανόδου του εκλογικού ποσοστού της ΕΔΑ προκαλεί την αντίδραση της Δεξιάς και τονώνει τον παραδοσιακό αντικομμουνισμό της παράταξης, που παρά το χαμηλό ποσοστό των αναφορών στη δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά κείμενα, δεν έχει φυσικά εξαλειφθεί. Παραμένει βασικός άξονας συγκρότησης πολιτικής και ο κομμουνιστικός κίνδυνος καταδεικνύεται από τον Καραμανλή ως μεγάλος εθνικός και πολιτικός κίνδυνος. «Απέναντι όλων εκείνων οι οποίοι δεν έχουν συνειδητοποιήσει τον κίνδυνον του διεθνούς κομμουνισμού όστις δια την χώραν μας προσλαμβάνει την μορφήν φυλετικού κινδύνου και αυτό το γνωρίζετε σεις οι βόρειοι Έλληνες καλύτερον παντός άλλου απέναντι όλων εκείνων που ελησμόνησαν κατά καιρούς την εθνικήν γραμμήν δια να ενισχύσουν τον κομμουνισμόν συνεκρότησα την μοναδικήν παράταξιν η οποία εμμένει ακλόνητος εις

την αντικομμουνιστικήν ιδεολογίαν και δεν πρόκειται ποτέ χάριν κομματικών συμφερόντων να την εγκαταλείψη» (Καραμανλής, *Ακρόπολις,* 15.4.1958).

Ωστόσο, ο αντικομμουνισμός το 1958 δεν τεκμηριώνεται με αναφορές στη δεκαετία του 1940, αλλά με αναδρομές στην εκλογική αναμέτρηση του 1956 και στο διεθνές ψυχροπολεμικό σκηνικό. Στην πρώτη περίπτωση ο αρχηγός της ΕΡΕ επικαλείται τον κίνδυνο που θα προέκυπτε για τη χώρα αν κέρδιζε τις εκλογές η ΔΕ το 1956 και τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος διαχειρίστηκε αυτή την κρίση χωρίς να διασαλευτεί η νομιμότητα και οι δημοκρατικούς θεσμοί. «Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις διεκδικεί την ψήφον του Ελληνικού Λαού επί τη βάσει ωρισμένων τίτλων: Πρώτον αντιμετωπίσαμεν κατά τας τελευταίας εκλογάς το Λαϊκόν Μέτωπον, η επικράτησις του οποίου θα ωδήγει την χώραν εις περιπέτειαν με απροβλέπτους συνεπείας» (Καραμανλής, *Ακρόπολις,*11.5.1958). Με αυτό τον τρόπο αφενός κρατά ζωντανό στη ρητορική του τον φόβο της διάβρωσης της χώρας από τον κομμουνισμό και αφετέρου προβάλλει τον εαυτό του και το κόμμα του ως εγγυητές της δημοκρατίας και της προστασίας από τον κομμουνιστικό κίνδυνο.

Παράλληλα, η ΕΡΕ αξιοποιεί τη στάση που είχε κρατήσει στις προηγούμενες εκλογές για να διαφοροποιηθεί πολιτικά και ηθικά από άλλους πολιτικούς και κόμματα της εθνικόφρονος παράταξης που τότε, το 1956, και τώρα, το 1958, συνεργάζονται με την Αριστερά. «Η πρόθεσις των μικρών κομμάτων να συνεργαστούν μετά της προδοτικής αριστεράς ως συνέβη και το 1956, δεν οφείλεται εις το εκλογικόν σύστημα. Οφείλεται εις την έλλειψιν πολιτικής πίστεως και ιδεολογίας και εις την εξάρτησιν ορισμένων εξ αυτών από την άκραν αριστεράν» (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 3.4.1958). Έτσι μέσα από την επίκληση της πρόσφατης πολιτικής της δραστηριότητας η ΕΡΕ διατείνεται ό,τι στις επικείμενες εκλογές αντιπροσωπεύει το έθνος και ως εκ τούτου οι «εθνικές ψήφοι» θα έπρεπε να δοθούν μόνο σε αυτή (*Η Καθημερινή*, 10.5.1958).

Επιπλέον, ο αντικομμουνισμός ως πολιτική επιλογή επιβεβαιώνεται από αναφορές στη διεθνή κατάσταση, όπως και στη σύνδεση της ΕΔΑ με την Σοβιετική Ένωση. «Το μόνον που ενδιαφέρει σήμερον την ΕΔΑ ως εντολοδόχον του εκ Μόσχας διατασσομένου ΚΚΕ είναι η εξυπηρέτησις των σκοπών της ρωσικής πολιτικής» (*Ακρόπολις*, 2.4.1958). Αυτό το επιχείρημα έρχεται να ενισχύσει η αποκλειστική συνέντευξη που παραχώρησε ο Χρουτσώφ στην εφημερίδα *Το Βήμα* στις 4 Μαΐου 1958. Το γεγονός ότι ο Γραμματέας του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος

σχολίασε ζητήματα όπως το Κυπριακό θεωρήθηκε επέμβαση στην προεκλογική εκστρατεία εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης (*Η Καθημερινή*, 6.5.1958).

Όπως προκύπτει και από τα Γραφήματα 3 και 4 από το 1958 παρατηρείται μια ύφεση της χρήσης του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο της ΕΡΕ, η οποία διατηρείται με μικρές διαφορές μέχρι το 1967. Αυτή η διαφοροποίηση σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο δεν είναι τυχαία και αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη στιγμή που η ΕΡΕ αντιμετωπίζει μια ακόμη αντιδεξιά συσπείρωση μετά τις εκλογές του 1961. Στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του 1960 το ποσοστό των αναφορών στη δεκαετία του 1940 δεν γνωρίζει μεγάλες διαφοροποιήσεις. Κυμαίνεται για την *Ακρόπολη*, από 5,76% το 1961 μέχρι 7,03% το 1964 και 2,56% το 1967 και για την *Καθημερινή*, από 2,81% το 1961 μέχρι 4,24% το 1964 και καμία αναφορά στο λίγο διαθέσιμο υλικό για την προεκλογική περίοδο του 1967. Η εκτίμηση των ποσοστών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι γενικά σε αυτή την περίοδο το παρελθόν δεν χρησιμοποιείται όσο παλαιότερα στην αντιπαράθεση της Δεξιάς με το Κέντρο ή με την Αριστερά. Ωστόσο, η συγκρότηση της ΕΚ, ο Ανένδοτος αγώνας μετά τις εκλογές του 1961 και η ανάδειξη του Γ. Παπανδρέου σε σύμβολο της Δημοκρατίας θέτουν τις βάσεις μιας αντιδεξιάς συσπείρωσης που τελικά αποδείχθηκε ανθεκτικότερη εκείνης του 1956 και σίγουρα πολύ αποτελεσματικότερη, αφού τελικά στις εκλογές του 1963 η ΕΡΕ έχασε την εξουσία.

Παρ' όλα αυτά η σποραδική εμφάνιση των αναφορών στη δεκαετία του 1940 από το 1961 και μετά, περίοδο στην οποία η πολιτική αντιπαράθεση είναι πολύ έντονη, εξηγείται από την ίδια τη χρονική και πολιτική συγκυρία. Η Δεξιά αναγκάζεται να διαφοροποιήσει τη ρητορική της όχι επειδή το επιθυμεί, αλλά επειδή αυτή η ρητορική είναι παρωχυμένη και δεν μπορεί πια να απευθυνθεί στους ψηφοφόρους με την ίδια αποτελεσματικότητα που είχε έστω και λίγα χρόνια πριν. Η επιτυχία της αντιδεξιάς συσπείρωσης αποτελεί μια ηχηρή υπέρβαση των διαιρέσεων του εμφυλίου που μόνο η ΕΡΕ μένει να τις υπερασπίζεται.

Η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση στις εκλογές του 1958 θορύβησε το σύνολο του εθνικόφρονος κόσμου. Ωστόσο, σε επίπεδο πολιτικού λόγου το 1961 τα πράγματα δεν διαφοροποιήθηκαν σε σχέση με την προεκλογική περίοδο του 1958. Η σύμπηξη της ΕΚ εγγυόταν ότι το εκλογικό ποσοστό της ΕΔΑ δεν θα αυξανόταν περισσότερο. Αντίθετα όπως και ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου έχει δηλώσει,

όλοι περίμεναν ότι το εκλογικό ποσοστό της ΕΔΑ επρόκειτο να μειωθεί κάτω από το 10%.

Αυτό επέτρεπε στην ΕΡΕ αφενός να αναπτύξει το πολιτικό και οικονομικό της πρόγραμμα και να χρησιμοποιήσει τις αναδρομές στο παρελθόν αποκλειστικά εναντίον της ΕΔΑ. «Εις τας επικρίσεις και τας παραπλανητικάς υποσχέσεις των αντιπάλων μου αντιπαρατάσσω την πραγματικότητα του έργου μου, η συνέχισις και ολοκλήρωσις του οποίου αποτελούν την βασικήν επιδίωξίν μου δια το μέλλον». Ο Καραμανλής υπόσχεται λοιπόν ότι στο τέλος της τετραετίας το κεφαλήν εισόδημα θα ξεπεράσει τα 400 δολάρια, ενώ το 1955 ήταν μόνο 220 δολάρια. Επίσης, προσκομίζει ως κριτήριο ορθής πολιτικής την προσέγγιση με τις χώρες της Ευρώπης (*Ακρόπολις*, 3.10 1961).

Από την άλλη, η κριτική απέναντι στην ΕΔΑ υπήρξε σε αυτή τη φάση οξύτατη. Τεκμηριώθηκε με βάση τις αναδρομές στο παρελθόν και αναφορές στο διπολικό κλίμα του Ψυχρού Πολέμου, συμπυκνωμένη σε τρία σημεία. Καταρχήν, επανέρχονται οι κατηγορίες περί αντεθνικού κόμματος. Παρουσιάζεται ότι συνδέεται με δουλική εξάρτηση από τη Σοβιετική Ένωση αλλά κυρίως από τη Βουλγαρία, που είναι εχθρός προαιώνιος της Ελλάδας και ως εκ τούτου, η ιστορία της «είναι γεμάτη από πράξεις αντεθικάς» (*Ακρόπολις*, 1.10.1961, *Η Καθημερινή*, 8.10.1961). Το δεύτερο σημείο της κριτικής εστιάζεται στο ότι η ΕΔΑ είναι ένα κόμμα βαθειά αντιδημοκρατικό. «Κατευθύνεται και καθοδηγείται από το κομμουνιστικό κόμμα. Και το κομμουνιστικόν Κόμμα φθάνει εις την εξουσίαν μόνο με την βίαν και διατηρείται εις αυτήν μόνον με την βίαν. Είναι κόμμα της ενόπλου ανταρσίας και της δικτατορίας». Ως απόδειξη αυτών των ισχυρισμών προσκομίζεται το γεγονός ότι εξαιτίας της «άκρας αριστεράς» την οποία αντιπροσωπεύει η ΕΔΑ, η χώρα διολίσθησε στον «συμμοριτοπόλεμο» (*Ακρόπολις*, 3.10.1961). Ο τρίτος άξονας της κριτικής εναντίον της Αριστεράς αφορά την οικονομική πολιτική. Η ΕΔΑ όσον αφορά τα οικονομικά το μόνο που θα μπορούσε να υποσχεθεί είναι η οικονομική εξαθλίωση, εφόσον θαυμάζει καθεστώτα όπως της Αλβανίας και της Σοβιετικής Ένωσης όπου οι μικροαστοί καταδικάστηκαν σε αφανισμό (*Ακρόπολις*, 4.10.1961).

Έτσι, οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 χρησιμοποιούνται στο πρώτο μισό της προεκλογικής εκστρατείας του 1961 αποκλειστικά εναντίον της ΕΔΑ, που θεωρείται μια νοσηρή αναβίωση του παρελθόντος, το οποίο χρησιμοποιείται με τη σειρά του σαν προειδοποίηση, ότι η ενδεχόμενη ενίσχυσή της θα φέρει ξανά τη χώρα στα

πρόθυρα του εμφυλίου και θα καταστήσει την Ελλάδα κομμουνιστικό προτεκτοράτο. Το οδυνηρό παρελθόν και ο φόβος ότι ο κομμουνισμός μπορεί να το αναστήσει, αλλοιώνοντας έτσι τα χαρακτηριστικά της χώρας, οδηγούν τον αρχηγό της ΕΡΕ να προτρέψει τους εθνικόφρονες ψηφοφόρους να στραφούν αν όχι στην ΕΡΕ στην ΕΚ. «Εάν όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι αποκρούουν τον κομμουνισμόν οι Έλληνες πέραν των ειδικών έχουν και γενικούς λόγους να το πράττουν. Η Ελλάς εάν επικρατήσει ποτέ εις αυτήν ο κομμουνισμός δεν θα απολέση μόνον την ιστορικήν της φυσιογνωμίαν δεν θα διακινδυνεύσει μόνον την ακεραιότητα και την ανεξαρτησίαν της αλλά θα περιέλθη εις απέραντον οικονομικήν αθλιότητα. Η ιδιοτυπία της ελληνικής οικονομίας και η εξάρτησίς της από τον ελεύθερον κόσμον είναι τοιαύτη, ώστε μόνον υπό καθεστώς ελευθερίας να είναι δυνατό να αναπτυχθή. Αυτό θα πρέπει να το αντιληφθούν κυρίως εκείνοι οι οποίοι περιφρονούντες την ελληνικήν παράδοσιν και αδιαφορούντες δια το ιδανικόν της ελευθερίας πιστεύουν ανοήτως ότι δια του κομμουνισμού θα βελτιώσουν την θέσιν των. Αυτοί είναι οι λόγοι δια τους οποίους ουδείς πολίτης δικαιούται να βλάψη τον τόπον αυτόν ψηφίζων την ΕΔΑ. Σας καλώ να ψηφίσετε ΕΡΕ εάν θέλετε την ησυχίαν σας και την προκοπήν του τόπου. Όσοι όμως εξ υμών, λόγω προκαταλήψεων ή και αντιθέσεων προσωπικών δεν θέλετε να ψηφίσετε ΕΡΕ ψηφίσατε τα κόμματα του Κέντρου. Ουδείς όμως την ΕΔΑ» (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 3.10.1961).

Έτσι, στην αρχή της προεκλογικής εκστρατείας ΕΡΕ και ΕΚ φαίνονται να επιδιώκουν τον ίδιο στόχο, την μείωση του εκλογικού ποσοστού της ΕΔΑ. Ωστόσο, στις 17 Οκτωβρίου 1961 ο Γ. Παπανδρέου επισκέφτηκε τον υπηρεσιακό πρωθυπουργό Νόβα και ζήτησε να σταματήσουν άμεσα οι πράξεις βίας που είχαν σκοπό να περιορίσουν την έκφραση της ελεύθερης βούλησης του λαού (*Το Βήμα*, 18.10.1961). Τρεις μέρες αργότερα ο αρχηγός της ΕΚ προχώρησε σε επίσημες καταγγελίες και κάλεσε τους οπαδούς της ΕΚ σε νόμιμη άμυνα εναντίον της κυβερνητικής βίας με βάση το άρθρο 114 του Συντάγματος (*Το Βήμα*, 20.10.1961. Νικολακόπουλος, 2001: 271).

Έκτοτε, ο πολιτικός λόγος της ΕΡΕ διαφοροποιείται. Οι αναδρομές στο παρελθόν στρέφονται κυρίως εναντίον της ΕΚ, η οποία θεωρείται ότι υποδαυλίζει την κομμουνιστική δραστηριότητα για να δημιουργήσει αναταραχή και να πάρει περισσότερες ψήφους. «Επωμίζεται βαρυτάτας ευθύνας η Ένωσις Κέντρου επιχειρούσα όπως γίνουν δεκταί αι αξιώσεις της Άκρας Αριστεράς περί αναστολής

του Γ΄ Ψηφίσματος και αφοπλισμού των ΤΕΑ. Εξ άλλου δεν προσφέρει καμμίαν υπηρεσίαν εις τον εαυτό της και εις την χώραν, συμμετέχουσα εις θόρυβον που έχει εξαπολύσει η κομμουνιστική προπαγάνδα περί «διωγμών» τρομοκρατίας» κ.λ.π. […] Η ΕΚ εξακολουθεί να πιστεύη ότι η Άκρα Αριστερά αποτελείται από αθώους αγγέλους και ότι όλοι οι άλλοι έχουν άδικον» (*Ακρόπολις*, 14.10.1961).

Η ΕΚ κατηγορείται ότι καταργεί τα όρια μεταξύ εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων για ακόμη μία φορά, κάνοντας κακό όχι μόνο στον εαυτό της αλλά και στο έθνος. «Οι άνθρωποι του Κέντρου δεν αντιλαμβάνονται προφανώς ότι με τας επιπολαιότητας αυτάς καταργούν τα σύνορα που υπάρχουν μεταξύ αυτών και του κομμουνισμού πράγμα το οποίον αποβαίνει εις βάρος της χώρας αλλά και αυτών των ίδιων. Είναι γνωστόν ότι η συνεργασία των με την ΕΔΑ κατά το παρελθόν συνετέλεσεν ώστε σημαντικός αριθμός οπαδών των να μεταπηδήση εις αυτήν. Η ΕΔΑ για τον Καραμανλή μιλά για τρομοκρατία γιατί με αυτόν τον τρόπο θέλει να διαξιολογήσει την κάμψη των δυνάμεών της, η οποία θα επέλθει από την απογοήτευση που προκάλεσε η πολιτική της Αριστεράς στην ελληνική Βουλή. Ομιλούν όμως και τα κόμματα του Κέντρου περί τρομοκρατίας και ζητούν την λήψιν διαφόρων μέτρων αποδιοργανώσεως του Κράτους […] Δεν αντιλαμβάνονται ότι δια της τακτικής των αυτής δίδουν επιχειρήματα εις την ΕΔΑ η οποία όπως και οι σταθμοί του Παραπετάσματος επικαλούνται ήδη τας δηλώσεις των δια να διαβάλλουν όπως και κατά το 1946 την χώραν. Εκτός αν έχουν την αυτήν πρόθεσιν με την ΕΔΑ να διαβάλλουν δηλαδή εκ των προτέρων το αποτέλεσμα των εκλογών» (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 18.10.1961).

Σε αυτό το πλαίσιο ανακαλούνται από το παρελθόν της βενιζελικής και κατόπιν κεντρώας παράταξης όλες οι στιγμές προσέγγισης με την Αριστερά, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν αφενός ως τεκμήρια για την απονομιμοποίησή της και αφετέρου για να αναζωπυρώσουν την ισχύ του κομμουνιστικού κινδύνου. Έτσι, το Κέντρο κατηγορείται ότι είναι «εκείνο που έδωσε τις περισσότερες αμνηστίες», ενώ τα βασικά του κόμματα συνεργάστηκαν το 1936, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, «στην Ελλάδα του βουνού» και στον «ηρωικό Δεκέμβριο» με τον κομμουνισμό (*Η Καθημερινή*, 26.10.1961). Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτά τα κείμενα διαδραματίζουν οι εκλογές του 1956 για τις οποίες ο Γ. Παπανδρέου κατηγορείται ότι «εδημιούργησεν το Λαϊκόν Μέτωπον με την ΕΔΑ» που είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξή της στις εκλογές του 1958 σε δεύτερο κόμμα» (*Ακρόπολις*, 27.10.1961). Η επίκληση του πολιτικού παρελθόντος του κεντρώου χώρου και ειδικά του Γ.

Παπανδρέου ολοκληρώνεται πάντοτε με την απειλή ότι αν κερδίσει την εξουσία θα νομιμοποιήσει το ΚΚΕ, το οποίο Θα ξαναρχίσει την «επανάσταση» και τον «πόλεμο» (*Η Καθημερινή,* 11.10.1961).

Η ίδια κριτική ασκείται στην ΕΚ χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις και το 1963. Ωστόσο, το ποσοστό των προεκλογικών κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 πέφτει ακόμη περισσότερο, όπως προκύπτει από τα Γραφήματα 3 και 4. Μετά τις εκλογές του 1961, την καταγγελία του εκλογικού αποτελέσματος από τον Γ. Παπανδρέου και τη δολοφονία του βουλευτή Γ. Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη, η βάση της πολιτικής αντιπαράθεσης διαφοροποιείται. Ο Ανένδοτος δημιουργεί μια καινούργια δυναμική αντιδεξιά συσπείρωση, που δεν αναφέρεται στη δεκαετία του 1940· αντίθετα, την υπερβαίνει. Αριστερά και Κέντρο επιχειρούν μια προσέγγιση με αμοιβαίες υποχωρήσεις τόσο σε επίπεδο ρητορικής όσο και σε επίπεδο πολιτικής, η οποία γίνεται εφικτή λόγω του κλίματος το οποίο έχει διαμορφωθεί κατά την προεκλογική περίοδο του 1961 αλλά και αργότερα. Σύμβολο της αντιπολίτευσης γίνεται ο Γ. Λαμπράκης και κεντρικό σύνθημα η Δημοκρατία. Η αποκατάσταση, δηλαδή, των δημοκρατικών θεσμών, η κατάργηση των έκτακτων μέτρων και του παρασυντάγματος καθώς και η απαξίωση όλης της ρητορικής περί συνεχιζόμενης ανταρσίας, η οποία είχε επιτρέψει την εφαρμογή αντιδημοκρατικών μέτρων και είχε οδηγήσει στην εφαρμογή του σχεδίου Περικλής. Πρόκειται για ένα «Λαϊκό Μέτωπο», όπως το αποκαλούσε η ΕΡΕ, που όμως δεν τεκμηριώνει την ύπαρξή του στο παρελθόν. Αναφέρεται και τροφοδοτείται από την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα. Η αντιπολίτευση υπερβαίνει το παρελθόν και δημιουργεί μια νέα συσπείρωση εναντίον της Δεξιάς, η οποία βασίζεται στο παρόν και προοιωνίζει δραστικές πολιτικές αλλαγές στο μέλλον.

Κατά συνέπεια, αυτή η εξέλιξη επηρεάζει βαθιά τον λόγο της ΕΡΕ, η οποία αναγκάζεται να κατεβάσει τους τόνους μειώνοντας αισθητά τις παραδοσιακές αναφορές στα γεγονότα τη δεκαετίας του 1940. Και ενώ το 1956 οι αναφορές στα Δεκεμβριανά, στην ένδοξη δράση των εθνικοφρόνων και στον εθνοκτόνο συμμμοριτοπόλεμο ήταν ικανές να δημιουργήσουν ένα ανθεκτικό πλαίσιο παραταξιακής συγκρότησης και συσπείρωσης, το 1963 αυτό δεν είναι αρκετό. Το ποσοστό των κειμένων στα οποία ανακύπτουν αναφορές στη δεκαετία του 1940 διατηρείται χαμηλό και στις δύο εφημερίδες (Πίνακες 1 και 2. Γραφήματα 3 και 4). Αυτό αποτελεί ακόμη ένα στοιχείο που σηματοδοτεί την αλλαγή που προκαλεί στην ρητορική της Δεξιάς η πολιτική κρίση της δεκαετίας του 1960. Η αφήγηση για τα

γεγονότα της δεκαετίας του 1940, που κατά περιόδους είχε χρησιμοποιηθεί ως κυρίαρχο συστατικό πολιτικού λόγου και δράσης εγκαταλείπεται σιωπηρά αφού δεν καθορίζει πια σε τόσο μεγάλο βαθμό, τουλάχιστον εκείνη τη στιγμή τις πολιτικές εξελίξεις και την έκφραση της κοινής γνώμης. Παρόλο που το παρελθόν είναι συνήθως εύπλαστο και χρησιμοποιείται, όπως είδαμε, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία. Ωστόσο, δεν μπορεί να ενεργοποιηθεί εύκολα μια συγκεκριμένη εκδοχή του όταν οι άνθρωποι δεν αναγνωρίζουν πλέον σε αυτή τον εαυτό τους (Schwartz, 1996: 908-927. Aguilar-Fernandez, 2005: 23-29).

Έτσι, απέναντι σε μια κοινωνία που τείνει να ξεπεράσει τις διαιρετικές τομές του εμφυλίου πολέμου, ο Καραμανλής εμφανίζεται ως θεμελιωτής και εγγυητής της αληθινής, της «ελληνικής» δημοκρατίας. Στον πολιτικό λόγο της ΕΡΕ το 1963 η ΕΚ βαρύνεται με όλες τις παραδοσιακές κατηγορίες περί συνοδοιπορίας και ανοιχτής συνεργασίας με τον κομμουνισμό. Συγκεκριμένα, το 1963 συνοδοιπορία σημαίνει πρόκληση, με κύριο υπεύθυνο την ΕΚ ταραχών, χάους, και αναστάτωσης από τις οποίες μοιραία θα απειληθούν η Δημοκρατία και οι ελευθερίες των πολιτών (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 19.10.1963). Αυτό βέβαια ενίοτε λαμβάνει τη μορφή απειλής, που βασίζεται στην εμπειρία του παρελθόντος. Όμως, ενδεικτικό της αλλαγής του κλίματος είναι ότι, ενώ παλαιότερα ο διάλογος διεξαγόταν στη βάση των κομμουνιστικών εγκλημάτων, το 1963 διεξάγεται στη βάση της εύρυθμης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Για την ΕΡΕ ο μόνος τρόπος να διαφυλαχθεί η Δημοκρατία και η ελευθερία είναι η διατήρηση των διαιρετικών τομών του Εμφυλίου. Για την αντιπολίτευση ο μόνος τρόπος να λειτουργήσει το δημοκρατικό πολίτευμα είναι η παύση της δεξιάς κυριαρχίας.

Ο Καραμανλής κατηγορεί τους πολιτικούς του Κέντρου ότι υπονομεύουν την εθνική ενότητα και ότι δημιουργούν πολιτικές συνθήκες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε νέο εμφύλιο πόλεμο. «Καλλιεργούν προς πάσα κατεύθυνσιν και ιδίως μεταξύ της νεολαίας το πνεύμα της αναρχίας με τα συνθήματά των περί αυτοδικίας και αυτοαμύνης. Με τα συνθήματα δε αυτά, τα οποία ενθυμίζουν τας παραμονάς του συμμοριτοπολέμου, εξαπέλυσαν ομάδας τραμπούκων, οι οποίοι καταλύοντες το κράτος προσπαθούν να τρομοκρατήσουν τους πάντας» (Καραμανλής, *Ακρόπολις,* 2.11.1963).

Η ΕΡΕ στον λόγο της προσπαθεί να απαξιώσει ηθικά και πολιτικά το πρόταγμα της Δημοκρατίας που εκφράζει η ΕΚ. «Αλλά οι περί δημοκρατίας φωνές της ΕΚ είναι απλώς μια βιτρίνα. Πίσω από αυτήν υπάρχει το μαγαζί, η πραγματικότης.

Υπάρχει η αντιδημοκρατική αρχή, ότι η ΕΚ αν και αναμφισβήτητος μειοψηφία, θέλει να κυβερνήση διότι ούτως έδοξε τοις ταγοίς του Κέντρου. Και πρέπη να κυβερνήση με την εις ψήφους συμπαράστασιν της άλλης μειοψηφίας του κομμουνισμού ο οποίος ακριβώς δια να διαλύση το κράτος υπηρετεί τα άνομα σχέδια του Κέντρου» (Τσάτσος, *Ακρόπολις*, 26.10.1963).

Την ίδια στιγμή, ο Καραμανλής χτίζει ένα δυναμικό και δημοκρατικό προφίλ για τον ίδιο και την παράταξή του. Η τεράστια μεταστροφή της κοινής γνώμης με τον Ανένδοτο αγώνα απαξιώνει πλέον τις αναδρομές στα «κομμουνιστικά εγκλήματα» και την «ένδοξη δράση του στρατού και των εθνικοφρόνων». Έτσι, το παρελθόν δεν μπορεί πια να αποτελέσει κεντρικό στοιχείο συγκρότησης ούτε της παραταξιακής ταυτότητας ούτε και του πολιτικού λόγου. Το 1963 ο Καραμανλής δομεί τον λόγο του με βάση το πολιτικό και αναπτυξιακό έργο της ΕΡΕ κατά την προηγούμενη οκταετία και την ανάγκη περιφρούρησης του δημοκρατικού πολιτεύματος έναντι της δημαγωγίας της ΕΚ. Βέβαια, όπως ειπώθηκε, το παρελθόν δεν μπορεί να εξαφανιστεί εντελώς, αλλά αποτελεί πια ένα κομμάτι μόνο του σκηνικού μέσα στο οποίο εξελίσσεται η πολιτική αντιπαράθεση.

Έτσι, ο αρχηγός της ΕΡΕ κατασκευάζει για τον εαυτό του την εικόνα του ηγέτη ο οποίος εξασφάλισε για τη χώρα του οικονομική πρόοδο, ανάπτυξη και εύρυθμη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. «Τι έδωσεν εις τον τόπον ο κ. Καραμανλής είναι πασίγνωστον. […] Την ανέσκαψεν απ' άκρου εις άκρον και την επλούτισε με τεράστια έργα. Έδωσε πρωτοφανή ώθησιν εις την προσπάθειαν όπως συγχρονισθή η χώρα και προοδεύση. Μας εξησφάλισε εσωτερικήν γαλήνην, τάξιν και οικονομικήν σταθερότητα. Επί των ημερών της Κυβερνήσεώς του, εγνωρίζαμεν που βαδίζομεν και κατεστρώναμεν τα σχέδια μας δια τας εργασίας μας χωρίς να φοβούμεθα ότι αύριον θα μας αιφνιαδιάση κάποια έκπληξις η οποία θα ανατρέψη τους υπολογισμούς μας» (*Ακρόπολις*, 3.11.1963).

Απέναντι σε όσους τον κατηγορούν για την εφαρμογή του σχεδίου Περικλής και τις διώξεις εναντίον της Αριστεράς, η ΕΡΕ απαντά ότι επί των ημερών της τα πράγματα έτειναν προς εξομάλυνση. «Να υπενθυμίσωμεν ότι κ. Καραμανλής καθιέρωσε εις την χώραν μας καθεστώς μετριοπάθειας; Να είπωμεν ότι μόλις ανέλαβε την πρωθυπουργίαν ανεκοίνωσεν εις την ΕΔΑ ότι δεν θα εκτελεστούν πλέον θανατικαί καταδίκαι των δικαστηρίων; Ποίος αγνοεί ότι ο κ. Καραμανλής εχαλάρωσε βαθμιαίως και κατά το μέτρον της ισχυροποιήσεως του Κράτους τα περιοριστικά μέτρα κατά της Άκρας Αριστεράς; […]. «Αν ήθελε δικτατορίαν θα ηδύνατο να την

έχη κάμει το 1956 όταν η Ένωσις Κέντρου διέπραξε το εθνικόν έγκλημα να συγκροτήση «Λαϊκόν Μέτωπον» με τον κομμουνιστικόν κόμμα. Πολλοί του το εισηγήθησαν τότε και αρκετοί με επιμονήν. Αλλά ο Καραμανλής δεν ηθέλησε να ακούση τίποτε. […] Αντίθετα επέδειξε θρησκευτικήν προσήλωσιν εις τους δημοκρατικούς θεσμούς» (*Ακρόπολις*, 19.10.1963).

Οι εκλογές της 3.11.1963 έδωσαν στην ΕΚ μικρή πλειοψηφία έναντι της ΕΡΕ. Μετά την εκλογική ήττα του κόμματός του, ο Καραμανλής εγκατέλειψε οριστικά την Ελλάδα στις 9 Δεκεμβρίου, ορίζοντας διάδοχό του τον Π. Κανελλόπουλο (Meynaud, 2002: 293). Η κοινοβουλευτική ομάδα δεν λειτουργεί με τον Κανελλόπουλο όπως την εποχή του Καραμανλή. Ο Κανελλόπουλος του οποίου η επιρροή πάνω στους βουλευτές της Δεξιάς είναι αδύναμη σε σχέση με την επιρροή του Καραμανλή, είναι υποχρεωμένος να λαμβάνει υπόψη του τα ρεύματα που εκδηλώνονται στους κόλπους της κοινοβουλευτικής ομάδας πριν λάβει δημόσιες θέσεις. Στην αρχή, οι σκληροπυρηνικοί του κόμματος τού καταλόγιζαν ότι έδειχνε μετριοπάθεια έναντι του Κέντρου και του ηγέτη του. Έκτοτε ο ηγέτης της Δεξιάς, αν και θεωρείται γενικά ηπιότερος χαρακτήρας από τον προκάτοχό του σκλήρυνε περισσότερο τις θέσεις του (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 296).

Η ΕΡΕ επέκρινε με οξύτητα την κυβέρνηση Παπανδρέου στηριζόμενη σε δύο βασικούς άξονες. Κατ' αρχάς στον τομέα της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής ισχυριζόταν ότι η κυβέρνηση με παροχές δημαγωγικού τύπου έθετε σε κίνδυνο τη νομισματική σταθερότητα της χώρας. Αυτή η κριτική έλαβε μεγάλες διαστάσεις τις παραμονές των εκλογών και επιδείνωσε την τάση χρυσοφιλίας που ήδη υπήρχε αλλά σε πολύ μικρότερες διαστάσεις. Η Τράπεζα της Ελλάδας αντιμετώπισε το πρόβλημα με πωλήσεις χρυσών λιρών, τις οποίες προμηθεύτηκε από το εξωτερικό, κίνηση που απέβη τελικά σε βάρος του συναλλαγματικού αποθέματος της χώρας (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 311).

Η πάγια, όμως, και η πλέον συνήθης κατηγορία εναντίον της ΕΚ ήταν η συνεργασία με τον κομμουνισμό. Ωστόσο, για τη συγκεκριμένη περίοδο αφορμή έδωσε η υποστήριξη που προσέφερε η ΕΔΑ στην ΕΚ. Ο Γ. Παπανδρέου επικρίθηκε έκτοτε ανοιχτά και έντονα, διότι θεωρήθηκε ότι η κυβέρνησή του κινδύνευε να αποτελέσει προγεφύρωμα για τη διείσδυση του κομμουνισμού στο στράτευμα και στην πολιτική ζωή της χώρας (*Η Καθημερινή*, 21.1.1964). Έτσι, ο Παπανδρέου ονομάζεται «μοιραίος άνθρωπος της Ελλάδος», που συνέδεσε το όνομά του με εθνικές συμφορές και με σκοτεινές για το έθνος περιόδους (*Η Καθημερινή*, 12.2.1964.

Ακρόπολις, 16.2.1964). Αλλά και «αρχιτέκτων του χάους», γιατί από τη μια με την πολιτική του κλονίζει ανεπανόρθωτα την οικονομία και από την άλλη ανάγει τους κομμουνιστές σε ρυθμιστές της ελληνικής πολιτικής ζωής (*Ακρόπολις* 22.1.1964).

Σε αυτό το πλαίσιο το ποσοστό των κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 αυξάνεται και πάλι. Στην προεκλογική περίοδο του 1964 αγγίζει το 7,03% στην Ακρόπολη και το 4,24% στην *Καθημερινή* (Πίνακες 1 και 2. Γραφήματα 2 και 3). Βέβαια, αυτά τα ποσοστά δεν επιτρέπουν να υποστηρίξει κανείς ότι το παρελθόν αναδεικνύεται σε βασικό άξονα συγκρότησης του πολιτικού λόγου της ΕΡΕ. Ωστόσο, η άνοδος απηχεί τις πολιτικές εξελίξεις στη ρητορική της ΕΡΕ. Η προσέγγιση Κέντρου και Αριστεράς, έστω και αν δε γίνεται σε επίπεδο επίσημης εκλογικής συνεργασίας ξυπνά αφενός τις μνήμες του 1956 και προκαλεί ανάλογες πολιτικές, τηρουμένων των αναλογιών, πολιτικές και ρητορικές αντιδράσεις. Αφετέρου, αν και το πολιτικό κλίμα είναι αρκετά διαφορετικό από το αντίστοιχο του 1956, μοιάζει η πολιτική ισορροπία να απειλείται και πάλι. Διαφαίνεται ότι αν όχι με τη βοήθεια, τουλάχιστον με τη συναίνεση της Αριστεράς η ΕΡΕ θα χάσει τις επικείμενες εκλογές και η ΕΚ θα σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Αυτή η εξέλιξη μετά από όσα είχαν προηγηθεί θα ισοδυναμούσε με μεγάλη ήττα της Δεξιάς. Μπροστά σε αυτή την εξέλιξη η ΕΡΕ ενεργοποιεί ξανά τη δεκαετία του 1940 στοχεύοντας στην ενεργοποίηση των αντικομμουνιστικών αντανακλαστικών του εθνικόφρονος κόσμου.

Περαιτέρω, η αποχώρηση του Καραμανλή ανοίγει σε επίπεδο συγκρότησης πολιτικού λόγου το δρόμο σε μια πιο συντηρητική, βασισμένη στη χρήση του παρελθόντος έκφραση. Ο ίδιος ο Καραμανλής είχε αποφύγει μετά το 1956 τις πολλές αναδρομές στο παρελθόν. Οι διάδοχοί του όμως συμπεριλαμβανομένου και του Π. Κανελλόπουλου, στρέφονται εκ νέου στο παρελθόν για να το χρησιμοποιήσουν ως επιχείρημα στην πολιτική αντιπαράθεση με την ΕΚ. Τέλος, στην επαναφορά των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο της ΕΡΕ συντείνει και το γεγονός ότι η ΕΡΕ βρίσκεται στην αντιπολίτευση για πρώτη φορά μετά το 1952, γεγονός που οπωσδήποτε οξύνει τα πνεύματα. Από την άλλη, όμως, γίνεται φανερή η μετατόπιση της πολιτικής αντιπαράθεσης από τον άξονα εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες στον άξονα Δεξιά-Αντιδεξιά. Ουσιαστικά, η ΕΡΕ μετά τις εκλογές του 1963 όχι μόνο έχασε την εξουσία, αλλά βρέθηκε να υπερασπίζεται μόνη της την απόλυτα διχαστική τομή της εθνικοφροσύνης, την οποία τα κόμματα της αντιπολίτευσης έτειναν να υπερβούν.

Σε αυτό το πνεύμα, στον λόγο της ΕΡΕ αναβιώνει για ακόμη μια φορά η αναγκαιότητα της μνήμης, η οποία που είχε παραγκωνιστεί από την προεκλογική περίοδο του 1956 και έπειτα. Η χρήση της μνήμης είναι το τελευταίο όπλο που μπορεί να επιστρατεύσει η πληγωμένη από τις πολιτικές εξελίξεις παράταξη των εθνικοφρόνων. «Ο συμμοριτοπόλεμος ελησμονήθη ωσάν να ήτο εν μικρόν επεισόδιον. Οι μαχηταί του αφέθησαν εις το έλεος της φιλανθρωπίας και οι λιποτάκται του αγώνος αυτού, του ιερωτέρου εξ όσων εγράφησαν εις τας δέλτους της ελληνικής ιστορίας ημείφθησαν ποικιλοτρόπως οι δε στασιασταί κυκλοφορούν ελεύθεροι και χλευάζουν» (Φαρμάκης, *Ακρόπολις*, 12.2.1964).

Έτσι το παρελθόν μέσω της μνήμης επανέρχεται με διπλό σκοπό: πρώτα για να καλλιεργήσει την αίσθηση του χρέους (Booth, 1999: 249-263) απέναντι στην ένδοξη ιστορία του έθνους και φυσικά απέναντι σε όσους αγωνίστηκαν υπερασπιζόμενοι την πατρίδα. Σε αυτή την περίπτωση η ψήφος υπέρ της εθνικοφροσύνης γίνεται ηθική ανταμοιβή για τους νεκρούς ή ζωντανούς αγωνιστές, αναγνώριση της προσφοράς της Δεξιάς στην πολιτική του τόπου αλλά και τιμωρία για όσους υπήρξαν φυσικοί ή ηθικοί αυτουργοί της ανταρσίας και παρόλα αυτά παρέμεναν ατιμώρητοι.

Παράλληλα, το παρελθόν χρησιμοποιείται και ως προειδοποίηση (Schwartz, 1996: 908-927). Ως δεξαμενή παραδειγμάτων προς αποφυγή, ώστε να μη διολισθήσει εκ νέου η χώρα σε μια ανάλογη με εκείνη της δεκαετίας του 1940 πολιτική κατάσταση. Από το ίδιο παρελθόν αντλούνται πρότυπα, παραδείγματα πολιτικής δράσης και δραστηριοποίησης για να καταστούν οι Έλληνες πολίτες αντάξιοι της παράδοσης και της ιστορίας τους. «Η νέα γενιά πρέπη να αποκτήση μνήμην. Θα φροντίσωμε ημείς δι' αυτό. […] Αι πύλαι του μέλλοντος είναι και θα μείνουν ελληνικαί. Και θα μείνουν -αποδίδω ισοδύναμον σημασίαν και εις τούτο- βαθέως χριστιανικαί. Το απαιτούν αι δοκιμασίαι αιώνων αι οποίαι δεν είναι επιτετραμένον να θεωρηθούν μάταιαι. Αρκετοί βάρβαροι επέρασαν από τον κόσμον. Πολλοί επέρασαν και από την Ελλάδα. Τους έκαμψαν τελικώς ο ελληνικός Λόγος και ο Εσταυρωμένος ή και τα ελληνικά όπλα» (Κανελλόπουλος, *Ακρόπολις*, 14.2.1964).

Στο στόχαστρο, όπως είναι αναμενόμενο βρίσκεται για ακόμη μια φορά το Κέντρο. Στόχος είναι κατ' αρχάς να τεκμηριωθεί ότι η συνεργασία Κέντρου – ΕΔΑ δεν είναι πρόσφατη αλλά χρονολογείται από τη δεκαετία του 1940. Κατόπιν να αποδειχθεί ότι η πολιτική της ΕΚ, «του ερυθρού κομπάρσου», θα είναι καταστροφική, όπως καταστροφική ήταν για το έθνος και η δεκαετία του 1940 (*Ακρόπολις,* 12.2.1964. *Η Καθημερινή*, 12.2.1964). Η ΕΚ, και γενικά ο κεντρώος

χώρος, φέρει κατά τη γνώμη της ΕΡΕ την ευθύνη της επανένταξης του ΚΚΕ στην πολιτική ζωή της χώρας. «Ο κομμουνισμός αφού εξήλθε της απομονώσεως του κατόπιν του λαϊκού μετώπου το 1956 ήρχισε την υπομονετικήν του δράσιν τη ανοχή, συνεργασία και προσκλήσει των εκάστοτε πολιτικών αρχηγών της Ε. Κέντρου» (*Ακρόπολις,* 12.2.1964). Αντίστροφα, «βασικός σκοπός της ΕΔΑ-ΚΚΕ είναι: Να περιέλθη το Κέντρον υπό τον πλήρη έλεγχον των κομμουνιστών. Η ακόρεστος δίψα δια την εξουσίαν των μωροφιλόδοξων της ΕΚ εβοήθησε την ΕΔΑ να επιτύχη τον σκοπόν της» (*Νίκη*, 10.2.1964).

Έτσι, όχι μόνο ο Ανένδοτος, αλλά και η πολιτική δραστηριότητα του Κέντρου εν γένει θεωρείται ότι αποθρασύνει τους κομμουνιστές και τους δίνει την ευκαιρία να διεισδύσουν στην πολιτική (*Η Καθημερινή*, 18.1.1964). Το εκλογικό σώμα όπως και οι άνθρωποι, διαιρούνται σε δύο κατηγορίες: στους Έλληνες, πατριώτες εθνικόφρονες, και «εις εκείνους οι οποίοι ενώ ζουν εδώ και αναπνέουν τον αέρα τον ελληνικόν και νέμονται – κακώς – τα αγαθά τα ελληνικά, έχουν προσφέρει την ψυχήν των και το πνεύμα των εις την Σοβιετικήν Ένωσιν και εις τον κομμουνισμόν. Αυτοί οι άνθρωποι και αι ερυθραί των ψήφοι δεν είναι δυνατόν να ρυθμίζουν την πολιτικήν ζωήν του τόπου μας» (Φαρμάκης, *Ακρόπολις*, 12.2.1964).

Οι αναφορές το 1964 τόσο στην *Καθημερινή* όσο και στην *Ακρόπολη* εστιάζονται στην περίοδο 1944-1949 και 1941-1944, ενώ απουσιάζουν εντελώς αναφορές που αντιμετωπίζουν την περίοδο της δεκαετίας του 1940 ως ενιαία (Γραφήματα 1 και 2). Στην πρώτη κατηγορία δίνεται έμφαση στον εμφύλιο πόλεμο και στις συνέπειές του αλλά κυρίως στα Δεκεμβριανά. Ο Γ. Παπανδρέου ως πρόεδρος της κυβερνήσεως κρίνεται με βάση την στάση του στα Δεκεμβριανά (*Η Καθημερινή*, 21.1. 1964). Στα περισσότερα σχετικά κείμενα η δράση του ως αρχηγού της παράταξης του Κέντρου θεωρείται φυσική συνέπεια της δράσης που είχε αναπτύξει κατά την περίοδο της Κατοχής και των Δεκεμβριανών, δηλαδή φιλοκομμουνιστική, δημαγωγική, αντεθνική. «Το μεγαλύτερον όμως κακόν το οποίον επροξένησεν ο κ. Παπανδρέου υπήρξεν η νοθεία της εθνικής ιδέας. Επέτρεψεν εις τους οπαδούς του και ιδίως εις τους νέους την διασταύρωσιν των βημάτων τους με τα βήματα των κομμουνιστών. Επιχειρείται νοθεία της εθνικής ιδέας δια δευτέραν φοράν εις την χώραν μας κατά τα τελευταία έτη. Την πρώτην φοράν την πληρώσαμεν τόσον ακριβά τον Δεκέμβριον του 1944 και την περίοδον 1946-1950» (Κανελλόπουλος, *Ακρόπολις*, 4.2.1964).

Τα Δεκεμβριανά περισσότερο από τον εμφύλιο πόλεμο χρησιμεύουν ως προειδοποίηση για όσα πρόκειται να συμβούν αν επιτραπεί στη συνεργασία Κέντρου και Αριστεράς να εξελιχθεί. «Οι Έλληνες είχαμεν αρχίσει να λησμονούμεν την φοβεράν αγωνίαν των οικονομικών αναστατώσεων και τον τρόμον εκ της κομμουνιστικής θηριωδίας. Ιδού ότι ο κ. Παπανδρέου κατώρθωσε να μας τα υπενθυμίσει αμφότερα. Παπανδρέου-Τσιριμώκος-Κ.Κ. ιδού το τρίπτυχον το οποίον το 1944 παρ' ολίγον να αφανίση την Ελλάδα» (*Ακρόπολις*, 22.1.1964). Ψηφίζων το λαϊκόν μέτωπον ΕΚ-ΕΔΑ» προειδοποιεί ο Α. Τσαλδάρης, «ψηφίζει ο εκλογεύς της 16ης Φεβρουαρίου την επάνοδον του ΚΚΕ μαζί με τους συμμορίτας που έχουν μεταφερθή εις τας χώρας του Παραπετάσματος και έχουν μεταβληθεί εις γενιτσάρους. Σοβαράν περιπέτεια» (Τσαλδάρης, *Ακρόπολις*, 14.2.1964).

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι αναφορές στην περίοδο 1941-1944. Η Αντίσταση αποσιωπάται πλήρως. Από την περίοδο αντλούνται ονόματα και γεγονότα για να χρησιμοποιηθούν ως επιχειρήματα στην προσπάθεια της ΕΡΕ να απαξιώσει την ΕΚ παρουσιάζοντάς την ως συνδεδεμένη με τον κομμουνισμό. Στην εφημερίδα *Νίκη* στις 10.2.1964 σε ειδική έκδοση για τις εκλογές δημοσιεύεται ένας κατάλογος ονομάτων διακεκριμένων υποψηφίων της ΕΚ που κατηγορούνται ότι συμμετείχαν στον ΕΛΑΣ ή ότι υπήρξαν συνεργάτες των Γερμανών και των Βουλγάρων.

Επίσης, από την ίδια περίοδο αναδεικνύεται η δράση του ΚΚΕ, για να καταγγελθεί ως προδοτική και αντεθνική αλλά και ύπουλη: «Επαναλαμβάνεται σήμερον ότι είχεν συμβή εις το 1942 οπότε οι κομμουνισταί προκειμένου να επιτύχουν την σύμπηξιν του ΕΑΜ και αργότερα του ΕΛΑΣ δεν επρόβαλαν εις το προσκήνιο το ΚΚΕ» (*Ακρόπολις*, 11.2.1964). Και σε αυτή την περίπτωση το παρελθόν του ΚΚΕ ανακαλείται ως προειδοποίηση για το παρόν και το μέλλον. Όπως τότε το εμπιστεύθηκαν οι αγαθοί εθνικόφρονες πιστεύοντας ότι πολεμούν για την ελευθερία της πατρίδας τους, έτσι και τώρα εξαιτίας της μωρίας της ΕΚ κινδυνεύουν να εξαπατηθούν και πάλι.

Οι αναδρομές στη δεκαετία του 1940 έχουν αυξηθεί και πάλι αλλά τόσο το γεγονός ότι το ποσοστό τους δεν αυξάνεται κατακόρυφα ούτε στην *Ακρόπολη* ούτε στην *Καθημερινή* (7, 03% από 3,91% στην πρώτη και 4,24% από 2,20% στη δεύτερη) όσο και οι πολιτικές εξελίξεις με τη νίκη της ΕΚ στις εκλογές του 1964 αποδεικνύουν ότι η κοινή γνώμη αποδοκίμαζε ανοικτά την προσκόλληση στη διαιρετική τομή του εμφυλίου πολέμου. Η σταδιακή εγκαθίδρυση της διαίρεσης Δεξιάς-Αντιδεξιάς ώθησε στο όνομα μιας νέας πολωτικής δυναμικής στην

εξασθένιση της διχαστικής τομής της εθνικοφροσύνης (Μοσχονάς, 1994: 170). Αυτή ακριβώς η εξασθένιση, η οποία είχε πολύ σημαντικές συνέπειες στην πολιτική ζωή της χώρας, οδήγησε στο ξεθώριασμα του παρελθόντος και το κατέστησε αδύναμο να παίξει κυρίαρχο ρόλο στον πολιτικό λόγο της παράταξης. Όλες οι προσπάθειες της ΕΡΕ και του αρχηγού της να επαναφέρουν τα πράγματα στην προηγούμενη τους μορφή είχαν πολύ μικρή απήχηση και αφορούσαν πλέον όλο και λιγότερους.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από την προεκλογική περίοδο του 1967. Ο αριθμός των προεκλογικών άρθρων είναι πολύ μικρός καθώς, η προεκλογική περίοδος είναι πολύ σύντομη. Ωστόσο, τα λίγα αυτά κείμενα είναι ενδεικτικά της αλλαγής του πολικού κλίματος. Οι αναφορές στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στην *Ακρόπολη* είναι πάρα πολύ λίγες, μόνο 2,56% όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, ενώ στην *Καθημερινή* κανένα από τα κείμενα της σύντομης προεκλογικής περιόδου δεν αναφέρεται στη δεκαετία του 1940 (Πίνακας 2). Αντίθετα, συνεχώς επανέρχονται στα προεκλογικά κείμενα τα γεγονότα της περιόδου 1961-1965. Ο Γ. Παπανδρέου αναγνωρίζεται ως αρχηγός της «δημοκρατικής παράταξης», η οποία χρεώνεται με πράξεις και αποφάσεις που μόνο δεινά προκάλεσαν στο έθνος: «Ενίχυσε ηθικώς και πολιτικώς τον κομμουνισμόν, από τας τάξεις της δε ήντλησε τους οπαδούς του το ΕΑΜ και το ΚΚΕ-ΕΔΑ. […] Η ίδια αυτή δήθεν Δημοκρατική παράταξις απεργάζεται πλέον εμφανώς από του 1963 την διάλυσιν του κράτους την κατάλυσιν του καθεστώτος και την οπισθοδρόμησιν της οικονομίας» (*Ακρόπολις*, 15.4.1967). Οι κατηγορίες που προσάπτονται από την ΕΡΕ στους πολιτικούς της αντιπάλους δεν είναι καινούριες. Εκείνο που είναι αξιοσημείωτο όμως είναι ότι η ΕΡΕ ενσωματώνοντας στην ρητορική της τον όρο «δημοκρατική παράταξη», αναγνωρίζει και ως ένα σημείο νομιμοποιεί τη νέα διαίρεση απέναντι στην οποία μόνος υπερασπιστής της εθνικοφροσύνης παραμένει η Δεξιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Εισαγωγικά

Στα κείμενα των προεκλογικών περιόδων 1950-1967 ο πολιτικός λόγος της κεντρώας παράταξης αναδεικνύεται πολυεπίπεδος, επιλεκτικός, υπαινικτικός και συχνά αντιφατικός. Τα εν λόγω κείμενα αποκαλύπτουν μια παράταξη που από την στιγμή που εμφανίζεται στο πολιτικό σκηνικό επιδιώκει να αποκρυσταλλώσει το πολιτικό της στίγμα, να παγιώσει τα όριά της σε σχέση με την Αριστερά και τη Δεξιά και να συγκροτηθεί σε έναν ενιαίο κομματικό φορέα. Η ύπαρξη του Κέντρου στο διάστημα που εξετάζεται δεν είναι αυτονόητη, αλλά προβάλλεται ως ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο διακύβευμα ενός πολιτικού χώρου με κύριο χαρακτηριστικό τη ρευστότητα.

Σε αυτή την περίπτωση, η διαχείριση του παρελθόντος στον κεντρώο πολιτικό λόγο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η χρήση του είναι ταυτοτική αλλά και εργαλειακή, στοχεύοντας στην όξυνση των πολιτικών επιχειρημάτων ανάλογα με το κλίμα και τις ανάγκες της πολιτικής αντιπαράθεσης. Η παράταξη του Κέντρου καταφεύγει στο παρελθόν και επιλέγει από τα γεγονότα όσα μπορούν να αξιοποιηθούν στη διαδικασία της συγκρότησης μιας καινούργιας πολιτικής ταυτότητας η οποία εξηγεί την προέλευση, τους στόχους και την διαφοροποιημένη σε σχέση με τον Μεσοπόλεμο θέση της στο πολιτικό σκηνικό. Ταυτόχρονα, όμως, επιλέγονται και όσα από τα περασμένα μπορούν να κάνουν αμεσότερη και αποτελεσματικότερη την επικοινωνία της με την κοινή γνώμη. Αυτή είναι μια διάσταση της χρήσης του παρελθόντος εξόχως σημαντική, καθώς το προς μελέτη υλικό προέρχεται από τις προεκλογικές περιόδους.

Έτσι, στον λόγο των προεκλογικών περιόδων 1950-1967 παρόν και παρελθόν διαπλέκονται σε μια διαδικασία της οποίας οι ισορροπίες βρίσκονται διαρκώς υπό διαπραγμάτευση. Από το παρελθόν επιλέγονται πολύ προσεκτικά ορισμένα γεγονότα, προκειμένου να καταστούν ενοποιητικά σύμβολα, παραδείγματα προς μίμηση ή προς

αποφυγή, ή να υπενθυμίσουν την πολιτική αξία της παράταξης. Από την άλλη, ορισμένες εκδοχές του παρελθόντος χρησιμοποιούνται για να επιτύχουν τη νομιμοποίηση του Κέντρου ενώπιον της κοινής γνώμης ή για να διασφαλίσουν την άνοδο του εκλογικού ποσοστού των κομματικών του φορέων. Σε αυτή τη διαδικασία το πλαίσιο μέσα στο οποίο ανακαλείται το παρελθόν υπαγορεύεται από την πολιτική συγκυρία και τις ανάγκες της παράταξης, στοιχεία που γίνονται τα πιο σημαντικά κριτήρια με τα οποία επιλέγεται μια συγκεκριμένη εκδοχή της παράταξης για να ενσωματωθεί στον πολιτικό της λόγο.

Καθώς αλλάζουν οι πολιτικές συνθήκες, αναδιαμορφώνονται οι πολιτικές συμμαχίες και διαφοροποιούνται οι ανάγκες της παράταξης, αλλάζει και η στάση της απέναντι στο παρελθόν και η κυρίαρχη εκδοχή για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 οι οποίες και προσαρμόζονται ανάλογα. Στην περίοδο που εξετάζεται παρατηρούνται αρκετά μεγάλες διακυμάνσεις ως προς τον βαθμό που ανακύπτει το παρελθόν στις προεκλογικές αντιπαραθέσεις και ως προς τα όρια της εκδοχής η οποία κατασκευάζεται από αυτές τις αναδρομές για τα εν λόγω γεγονότα.

Ωστόσο, στην περίπτωση του Κέντρου η παρακολούθηση αυτής της πορείας των διαφοροποιήσεων από τη μια προεκλογική περίοδο στην άλλη αποδεικνύεται περισσότερο περίπλοκη από ό,τι για τις άλλες δύο παρατάξεις. Πρόκειται για μια παράταξη που, επειδή διαθέτει ανταγωνιστικές μεταξύ τους ιδεολογικές συνιστώσες, συνεχώς αλλάζει το πολιτικό της διακύβευμα αλλά και το κομμάτι της κοινής γνώμης στο οποίο απευθύνεται. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα στην ίδια παράταξη να υπάρχουν την ίδια χρονική στιγμή διαφορετικές ερμηνείες για τα γεγονότα του παρελθόντος. Για παράδειγμα, στην προεκλογική περίοδο του 1950 παρουσιάζονται θεμελιακές διαφορές στον τρόπο που αντιμετωπίζουν τους ηττημένους, αλλά και τα γεγονότα του πολύ πρόσφατου εμφυλίου πολέμου, ο Σ. Βενιζέλος, που είχε συμμετάσχει στην κυβέρνηση των νικητών, και αντίστοιχα ο Ν. Πλαστήρας, που δεν είχε ανάλογη πολιτική εμπλοκή. Εκείνη τη χρονική στιγμή ο πρώτος θεωρούσε τον εαυτό και το κόμμα του οργανικό μέρος της παράταξης των εθνικοφρόνων νικητών του εμφυλίου πολέμου, ενώ ο Ν. Πλαστήρας κινούνταν στο όριο, αν όχι εκτός ορίων, εθνικοφροσύνης.

Οι ανταγωνιστικές ερμηνείες για το παρελθόν απηχούν ανταγωνιστικά μεταξύ τους πολιτικά ρεύματα, την ανάπτυξη των οποίων ευνόησαν στο εσωτερικό της παλιάς βενιζελικής παράταξης η άνοδος του ΚΚΕ και κυρίως η ανάπτυξη του ΕΑΜ, τα αποτυχημένα βενιζελικά κινήματα του 1933 και του 1935, ο θάνατος του Ε.

Βενιζέλου, και φυσικά ο εμφύλιος πόλεμος. Τα ρεύματα αυτά αποκρυσταλλώθηκαν, με τη μορφή διαφορετικών κομμάτων στον υποτιθέμενο ενιαίο χώρο του Κέντρου. Όμως, αυτή η επιμέρους και διαφοροποιημένη σχέση με το παρελθόν δεν είναι σταθερή. Όσο η παράταξη πλησιάζει στην ενοποίησή της, οι διαφορετικές ερμηνείες είτε συγκλίνουν είτε αποσιωπούνται, ώστε να δώσουν τη θέση τους σε μια ενιαία πια κυρίαρχη αφήγηση για το παρελθόν, η οποία θα μπορούσε προεκλογικά να υποστηρίξει την ανάδειξη της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία.

Η διαχείριση του παραμένει για το Κέντρο πρόκληση, είτε το παρελθόν επιστρατεύεται για να υποστηρίξει τη διαφοροποίηση στο πλαίσιο της ίδιας της παράταξης είτε για να ισχυροποιήσει την προσπάθεια της ενοποίησης της, είτε τέλος στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης με τα άλλα κόμματα. Μια από τις σημαντικότερες λειτουργίες του παρελθόντος στα προεκλογικά κείμενα του Κέντρου είναι να αμβλύνει τις αντιφάσεις που διέπουν την ίδια την πολιτική παρουσία της παράταξης και ενίοτε να μετατρέπει αυτές τις αντιφάσεις σε ισχυρά, πειστικά και νομιμοποιητικά πολιτικά επιχειρήματα ενώπιον της κοινής γνώμης. Με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, επιχειρείται η εξισορρόπηση ανάμεσα στην επίκληση της βενιζελικής παράδοσης που ήταν συνδεδεμένη με την αντίθεση στη μοναρχία και στο ΛΚ, και τη διεκδίκηση ισχυρής παρουσίας στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης, η οποία προοδευτικά ταυτίστηκε με την παλινόρθωση της μοναρχίας και την παραδοσιακή Δεξιά, αλλά και ανάμεσα στην επίκληση της αντικομμουνιστικής δράσης και στη συνεργασία (σε πολλαπλά επίπεδα) με την Αριστερά.

Η δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά δημοσιεύματα του κεντρώου χώρου 1950-1967

Παρατηρώντας τα ποσοστά των αναφορών ανά προεκλογική περίοδο, έτσι όπως παρουσιάζονται στο Γράφημα 1 και στον Πίνακα 1, το πρώτο συμπέρασμα που μπορεί κανείς να εξάγει, είναι ότι σε σχέση με τις άλλες δύο παρατάξεις το Κέντρο που επικαλείται πολύ λιγότερο τη δεκαετία του 1940. Με εξαίρεση τις προεκλογικές περιόδους 1950 και 1951, όπου το σχετικό ποσοστό αγγίζει το 20,9% και 11,1% αντίστοιχα των άρθρων εκλογικού περιεχομένου, στις υπόλοιπες προεκλογικές περιόδους το αντίστοιχο ποσοστό κινείται ανάμεσα στο 0,7% και 3,5%. Στις δύο πρώτες προεκλογικές περιόδους είναι αναμενόμενο το ποσοστό των αναφορών να διατηρείται υψηλό. Ο εμφύλιος πόλεμος είχε επίσημα τερματιστεί λίγους μόλις μήνες

πριν από την προκήρυξη των εκλογών του 1950, ενώ σε πολλές περιοχές οι συγκρούσεις συνεχίζονταν ακόμη (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 87-93). Η κοινή γνώμη ουσιαστικά ζούσε ακόμη υπό το καθεστώς των συγκρούσεων, οι οποίες δεν μπορούσαν παρά να ανακύπτουν συνεχώς στον πολιτικό λόγο. Αμέσως μετά όμως, παρατηρείται κάθετη πτώση του ποσοστού, παρόλο που τα γεγονότα της περιόδου 1940-1949 ασκούσαν έντονη επίδραση στη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 532-535) και η χρονική απόσταση δεν είναι τόσο μεγάλη ώστε να δικαιολογεί την εντυπωσιακή πτώση του ποσοστού των αναφορών. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 2, συγκριτικά με τις άλλες δύο παρατάξεις, η κεντρώα είναι αυτή που βιάζεται περισσότερο να διευθετήσει το παρελθόν.

Η επίκληση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 είναι για το Κέντρο προβληματική. Τα δυσάρεστα και διχαστικά γεγονότα, ακόμη και όταν κρίνεται απαραίτητο, δεν είναι εύκολο να συζητηθούν ή να ενσωματωθούν στον πολιτικό λόγο (Rousso, 1991: 225-226). Οι διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940 υπήρξαν απόλυτες και οι συγκρούσεις σφοδρές. Δεν ήταν διχαστικές μόνο στο παρελθόν, καθώς η υπενθύμισή τους λειτουργούσε επιτελεστικά στο παρόν. Συνέχιζε, δηλαδή, να λειτουργεί διχαστικά λιγότερο ή περισσότερο ανάλογα με τη στιγμή και την πολιτική συγκυρία της επίκλησης. Ενώ, λοιπόν, πρόκειται για ένα παρελθόν το οποίο οι συνθήκες επιβάλλουν ως συστατικό στοιχείο της πολιτικής ταυτότητας της παράταξης, καθώς οι συνέπειές του έχουν διαμορφώσει το πολιτικό σκηνικό, η διαχείρισή του είναι προβληματική, γιατί φέρνει στην επιφάνεια μια σειρά αντιφάσεων που αφορούν κυρίως τη θέση του απέναντι στη διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης, την αδυναμία του Κέντρου να συγκροτηθεί ως αυτόνομη παράταξη ξεπερνώντας τις εσωτερικές αντιθέσεις, και την προγραμματική του οροθέτηση.

Όσον αφορά το πρώτο, μια από τις μεγαλύτερες αντιφάσεις του μεταπολεμικού Κέντρου είναι η πολιτική του τοποθέτηση σε σχέση με την εθνικοφροσύνη. Το Κέντρο δημιουργήθηκε εξαιτίας της ρήξης μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, αλλά η ύπαρξη και η ενδυνάμωσή του ουσιαστικά προϋποθέτουν την υπέρβασή της. Από την εποχή της αρχικής του διαμόρφωσης το Κέντρο ανήκε στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων, στο οποίο διαγκωνίζεται με τη Δεξιά για την κατοχύρωση και την αναγνώριση της προσφοράς του στον αντικομουνιστικό αγώνα. Απέναντι στη Δεξιά, που τείνει να μετατρέψει την εθνικοφροσύνη σε παραταξιακή ταυτότητα, το Κέντρο αγωνίζεται για τη διαφοροποίηση αλλά και τη νομιμοποίηση του ως εθνικόφρονος πολιτικής δύναμης (Νικολακόπουλος, 2001: 33-39).

Ωστόσο, την ίδια στιγμή στοχεύει στη συσπείρωση και την εκπροσώπηση ενός σημαντικού τμήματος των ψηφοφόρων της μη κομμουνιστικής Αριστεράς που κινούνταν εκτός ορίων εθνικοφροσύνης. Πρόκειται για το κομμάτι της Αριστεράς που, αν και συμμετείχε στο ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αποχώρησε όμως μετά τα Δεκεμβριανά, είτε επειδή διαφωνούσε με την πολιτική του ΚΚΕ είτε από φόβο μπροστά στις διώξεις. Όμως, παρόλο που αυτό το κομμάτι της εκλογικής βάσης είχε διαχωρίσει τη θέση του από το ΚΚΕ συνέχιζε να υφίσταται διώξεις από το επίσημο κράτος εξαιτίας του εαμικού του παρελθόντος. Η διεκδίκηση της εκπροσώπησης αυτού του τμήματος της Αριστεράς γίνεται ένας από τους βασικούς πολιτικούς στόχους του Κέντρου. Από την ευόδωση αυτού του στόχου εξαρτάται εν μέρει η πολιτική επιβίωση της παράταξης και φυσικά η άνοδος του εκλογικού του ποσοστού. Ο στόχος της συσπείρωσης δυνάμεων και από τις δύο πλευρές, των εθνικοφρόνων και των μη εθνικοφρόνων, υποβαθμίζει την απόλυτη διαίρεση που έχει κληροδοτήσει ο εμφύλιος πόλεμος και ταυτόχρονα προοιωνίζει την υπέρβασή της (Νικολακόπουλος, 2001: 33-39).

Προοδευτικά, διαφαίνεται ότι η υποβάθμιση ή υπέρβαση του εμφυλίου πολέμου τόσο σε επίπεδο ρητορικής όσο και σε επίπεδο πολιτικής κυρίως αποτελεί για το Κέντρο στρατηγική επιλογή, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη συνεργασία αρχικά του ΚΦ με την ΕΠΕΚ στις εκλογές του 1952 και μετά με τη συνεργασία Κέντρου και Αριστεράς στις δημοτικές εκλογές του 1954 και στις βουλευτικές εκλογές το 1956. Αποκρυσταλλώνεται, ως πολιτική επιλογή με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου και τον Ανένδοτο. Με αυτή την έννοια είναι σχεδόν αυτονόητο ότι όσο αναπτύσσεται η συνεργασία με την Αριστερά κομμουνιστική και μη κομμουνιστική, η κεντρώα παράταξη έχει κάθε λόγο να αποφεύγει ιδιαίτερα στα προεκλογικά κείμενα την υπενθύμιση της διαίρεσης που απειλεί την ύπαρξη και τη στρατηγική της.

Ένας άλλος λόγος που κρατά χαμηλά τα ποσοστά των αναφορών στη δεκαετία του 1940 είναι ότι η υπενθύμισή της φέρνει στην επιφάνεια την κάθετη διαίρεση που υπέστη η παράταξη σε επίπεδο ηγεσίας αλλά και βάσης κατά την περίοδο της Κατοχής. Ένα μεγάλο μέρος της παράταξης του Κέντρου δραστηριοποιήθηκε με το ΕΑΜ και συνεργάστηκε πολύ στενά με την Αριστερά, βιώνοντας την ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος και τη ριζοσπαστικοποίηση που επέφερε σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο. Αυτή η διάσπαση μεταπολεμικά εκφράστηκε με τη δημιουργία ανταγωνιστικών μεταξύ τους κομμάτων στον ενιαίο υποτίθεται χώρο που όριζε η παλιά βενιζελική παράταξη. Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΔΣΚ) του Γ.

Παπανδρέου φιλοδοξούσε να διαμορφώσει έναν αυτόνομο κομματικό χώρο στο πλαίσιο της συντηρητικής, («εθνικής») πτέρυγας του Κέντρου, το ΚΦ του Σ. Βενιζέλου διεκδικούσε την ιστορική συνέχεια του βενιζελικού ρεύματος, ενώ η ΕΠΕΚ του Ν. Πλαστήρα ήρθε να καλύψει αφενός το κενό που άφηνε η στρατιωτική ήττα της Αριστεράς και αφετέρου η ταύτιση των άλλων κομμάτων του κέντρου με τους νικητές του Εμφυλίου (Νικολακόπουλος, 2001: 36-37).

Τα κόμματα αυτά επιδόθηκαν σε μεγάλο ανταγωνισμό για την ηγεσία της παράταξης. Αλλά, πέρα από τις προσωπικές φιλοδοξίες που είχε κάθε αρχηγός να γίνει και αρχηγός ολόκληρου του Κέντρου, οι Σ. Βενιζέλος, Ν. Πλαστήρας και Γ. Παπανδρέου είχαν ο καθένας τη δική του άποψη για τη διαμόρφωση της ιδεολογικής και πολιτικής ταυτότητας της παράταξης. Η περίοδος 1950-1952 αποτελεί πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του ανταγωνισμού. Από τη μια πλευρά οι ηγέτες της συντηρητικής μερίδας του Κέντρου εκδήλωσαν πολύ έντονα τη δυσαρέσκεια και την αντίθεσή τους απέναντι στην ΕΠΕΚ και τον Ν. Πλαστήρα. Την ίδια στιγμή, όμως, οι προσωπικές έριδες μεταξύ Σ. Βενιζέλου και Γ. Παπανδρέου οδήγησαν στην περιθωριοποίηση του δεύτερου, γεγονός που αποτέλεσε μια από τις αιτίες που το 1952 τον οδήγησαν στους εκλογικούς συνδυασμούς του Συναγερμού (Πεπονής, 1970: 128).

Με δεδομένο τον ενδοπαραταξιακό ανταγωνισμό, το Κέντρο, προκειμένου να συσπειρωθεί όπως ακριβώς συσπειρώθηκε η Δεξιά, από το 1951 και μετά χρειαζόταν ένα ενωτικό πρόταγμα, έναν ιδεολογικό και πολιτικό άξονα γύρω από τον οποίο θα συσπειρώνονταν τα μετριοπαθή στοιχεία και από τις δύο πλευρές της διαχωριστικής γραμμής της εθνικοφροσύνης και όλες οι ιδεολογικές συνιστώσες του Κέντρου. Αυτό το πρόταγμα, αυτή η ενοποιητική αναφορά, σίγουρα δεν μπορούσε να βρεθεί στις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940.

Επιπλέον, η διαιρετική δυναμική που είχε η υπενθύμιση αυτών των γεγονότων και ο κίνδυνος αναζωπύρωσης των παθών αποδυνάμωνε την προσπάθεια του Κέντρου να παρουσιαστεί ως «τρίτη λύση» που αντιτίθεται στα άκρα, τη βία και τον πολιτικό φανατισμό. Η κεντρώα παράταξη διαμορφώθηκε αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά στη βάση της μετριοπάθειας, με σημείο αφετηρίας τη διπλή αντίθεση από τη βασιλόφρονα δεξιά και την κομμουνιστική Αριστερά (*Ελευθερία*, 18.2.1945), γεγονός που καθιστά τη σχέση της με το παρελθόν πολύ πιο περίπλοκη από ό,τι συμβαίνει στις άλλες δύο παρατάξεις. Στα κείμενα εκείνης της περιόδου, απέναντι στη Δεξιά και την Αριστερά, των οποίων η πολιτική θα οδηγούσε σύμφωνα με τις

εκτιμήσεις του Κέντρου σε εμφύλιο πόλεμο, η δημοκρατική παράταξη παρουσιαζόταν ως «η τρίτη λύσις», η οποία δεν «εννοεί να αφομοιωθή ούτε από τους ταγματασφαλίτας ούτε από εκτελεστάς των διυλιστηρίων της Ούλεν, αλλά μένει ακλόνητος και αποτελεί την μόνην δύναμιν γονίμου εθνικής ισορροπίας» (*Ελευθερία*, 15.1.1946).

Έκτοτε, η αντίθεση στα δύο άκρα αναπτύσσεται ως πολιτική επιλογή και ρητορικό σχήμα και αποτελεί κοινό τόπο στον λόγο των κομμάτων αλλά και των πολιτικών της παράταξης σε όλη την περίοδο 1950-1967. Ουσιαστικά, γίνεται ένα από τα πιο σταθερά πολιτικά προτάγματα του Κέντρου και αναδεικνύεται σε σύμβολο της παράταξης. Αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά τα δύο άκρα κατηγορούνταν ότι οδηγούσαν τη χώρα σε εμφύλιο πόλεμο, ενώ από το 1950 και μετά κατηγορούνται ότι συντηρούν τις συνθήκες υπενθύμισης και επανάληψης της σύγκρουσης για να διατηρήσουν τη κυριαρχία τους. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τα δύο «άκρα» από τη στιγμή που εμφανίστηκαν στην πολιτική αλληλοστηρίζονται και συντηρούνται μέσω της εγνωσμένης διαφοράς τους. «Τρέμει η κάθε μια (παράταξη) μήπως παύση να υφίσταται η άλλη. Ούτε η ιερωτέρα συμμαχία θα τας συνέδεε τόσον σφικτά. Διότι η άκρα αριστερά δεν έχει δικαιολογίαν υπάρξεως χωρίς τον μπαμούλαν της άκρας δεξιάς και η άκρα δεξιά χωρίς το φόβητρον της άκρας αριστεράς» (*Ελευθερία,* 16.2.1945. *Το Βήμα*, 15.10.1961). Η κακοδιαχείριση των κοινών (δημιουργία κομματικού κράτους, διώξεις, οικονομική εξαθλίωση ασθενέστερων τάξεων) εκτρέφει την «άκρα» Αριστερά, η οποία πλαισιώνεται από πολίτες που αντιδρούν στην αδικία που υφίστανται από το κράτος. Αυτή η συσπείρωση γύρω από την Αριστερά προκαλεί με τη σειρά της ενίσχυση της «άκρας» Δεξιάς, η οποία εκμεταλλευόμενη «τη φυσική φοβία εναντίον του κομμουνισμού» εντείνει τις πολιτικές διώξεις και την καταπίεση των πολιτών (Λαμπράκης, *Το Βήμα*, 1.10.1961).

Από τη στιγμή που η μετριοπάθεια γίνεται η πολιτική προμετωπίδα του Κέντρου, η επίκληση των συγκρούσεων θα αποτελούσε μεγάλη αντίφαση. Θα αποδυνάμωνε τον λόγο της παράταξης κάνοντάς τον να φαίνεται κενός περιεχομένου, ενώ, από την άλλη, η υπενθύμιση της διαίρεσης από τη στιγμή που ούτως ή άλλως την ίδια περίοδο ήταν ακόμη πολύ ζωντανή στη συλλογική μνήμη και καθόριζε την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, θα μπορούσε να προκαλέσει την αναζωπύρωσή της όχι σε επίπεδο συγκρούσεων αλλά σε επίπεδο πολιτικής αντιπαράθεσης. Με άλλα λόγια, η υπενθύμιση των διαιρέσεων του Εμφυλίου θα

τόνωνε ακόμη περισσότερο τις παραταξιακές ή πολιτικές ταυτίσεις της κοινής γνώμης και φυσικά θα αποδυνάμωνε το πολιτικό διάβημα του Κέντρου.

Είναι, λοιπόν αναμενόμενο, οι τιμές στο Γράφημα 2 να ακολουθούν καθοδική πορεία όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από τα γεγονότα. Την ίδια στιγμή, όμως, δεν είναι ούτε μηδενικές. Στα προεκλογικά κείμενα εμφανίζονται σχετικές, γεγονός που αποδεικνύει ότι η πλήρης αποσιώπηση της δεκαετίας του 1940 δεν είναι εφικτή, παρόλο που αυτό θα συμβάδιζε με τους πολιτικούς στόχους και τη ρητορική του Κέντρου. Ωστόσο, οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες και το πολιτικό κλίμα όπως διαμορφώνεται μέχρι το 1967 δεν επιτρέπουν ούτε την υπέρβαση, ούτε την πλήρη αποσιώπηση των διαιρέσεων. Οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 παραμένουν ακόμη «πεισματικά» ζωντανές στη συλλογική μνήμη. Οι άνθρωποι στην πλειονότητά τους είχαν βιώσει σε προσωπικό επίπεδο τις συνέπειές τους, άμεσα ή έμμεσα. Την ίδια στιγμή, όμως, η μεταπολεμική κοινωνική και πολιτική οργάνωση είχε βασιστεί στη διαιρετική τομή εθνικοφρόνων μη εθνικοφρόνων. Ταυτόχρονα, ένα ασφυκτικό θεσμικό πλαίσιο, που βρισκόταν σε συμφωνία με το διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής, εξασφάλιζε τη διατήρησή αυτής της διχοτομίας και νομιμοποιούσε την περιθωριοποίηση των ηττημένων. Σε συμβολικό επίπεδο, όλοι αυτοί οι διαχωρισμοί καθιστούσαν ξεκάθαρο ποιοι είναι οι εχθροί και ποιοι οι φίλοι του έθνους (Τσουκαλάς, 1984: 561-577. Αλιβιζάτος, 1983: 79-90).

Στο ίδιο πλαίσιο, οι άλλες παρατάξεις ενσωματώνουν στον πολιτικό τους λόγο τη δεκαετία του1940, κατασκευάζοντας η καθεμιά τη δική της εκδοχή για τα εν λόγω γεγονότα. Αυτές οι ανταγωνιστικές μεταξύ τους εκδοχές χρησιμοποιούνται κατά κόρον στην πολιτική αντιπαράθεση και στρέφονται εναντίον του Κέντρου με στόχο την συρρίκνωση της πολιτικής και εκλογικής του επιρροής. Η Δεξιά επιβάλλει την εθνικοφροσύνη ως παραταξιακή ταυτότητα, επιχειρώντας να απορροφήσει τη συντηρητική πτέρυγα του Κέντρου. Ταυτόχρονα, προσάπτει στους μετριοπαθείς οπαδούς ή φιλικά προσκείμενους στην Αριστερά την κατηγορία της «συνοδοιπορίας» με τον κομμουνισμό, εξοβελίζοντας τους από το στρατόπεδο των εθνικοφρόνων, δηλαδή των νικητών του εμφυλίου πολέμου. Την ίδια στιγμή η Αντίσταση 1941-1944 αναδεικνύεται στον λόγο της ΕΔΑ ως ο ιδρυτικός μύθος της Αριστεράς, που κατασκευάζει με αυτό τον τρόπο ένα πατριωτικό πρόταγμα ως απάντηση στην εθνικοφροσύνη. Στον αριστερό πολιτικό λόγο η πολιτική του Κέντρου θεωρείται υπεύθυνη για τη διάσπαση ή την ανακοπή της ορμής του λαϊκού κινήματος, στην

προσπάθειά του έτσι να επανακτήσει τον κρίσιμο χώρο της κεντροαριστεράς, που έχει γίνει μήλον της έριδος μεταξύ ΕΔΑ και Κέντρου.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι δυνάμεις του Κέντρου συγκροτούν μια δική τους ανταγωνιστική εκδοχή για τη δεκαετία του 1940, μέσα από την οποία επιχειρείται η αιτιολόγηση της εμφάνισης και του ρόλου του στην πολιτική ζωή καθώς και η οροθέτησή του Κέντρου από τις άλλες παρατάξεις και αντιστρέφονται οι κατηγορίες που του προσάπτονται από την Αριστερά και κυρίως από τη Δεξιά. Ουσιαστικά, μέσα από την αφήγηση για τη δεκαετία του 1940, έτσι όπως αυτή ανασυντίθεται από τα προεκλογικά κείμενα που εξετάστηκαν, αποσαφηνίζεται το ιδεολογικό στίγμα της παράταξης και αποκρυσταλλώνεται το πολιτικό της πρόγραμμα. Με βάση αυτή την εκδοχή το Κέντρο συγκροτεί μια πολιτική ταυτότητα που του επιτρέπει να ισορροπεί επάνω στην έτσι κι αλλιώς εύθραυστη γραμμή που χωρίζει τους εθνικόφρονες από τους μη εθνικόφρονες. Δύο στοιχεία που εμφανίζονται στην κυρίαρχη αφήγηση της παράταξης για το παρελθόν αποτελούν τα δομικά υλικά αυτής της ισορροπίας: η αντίληψη ότι ο κομμουνσιμός νικήθηκε οριστικά το 1949 και το πολιτικό πρόταγμα της «Δημοκρατίας». Ο αντικομμουνισμός του παρελθόντος είναι το στοιχείο που χρησιμεύει ως εχέγγυο στο παρόν για να αποδεχτούν το Κέντρο οι ψηφοφόροι της εθνικόφρονος παράταξης. Συνοδευόμενη αυτή η επίκληση από το πρόταγμα της δημοκρατίας και της κατάργησης του αυταρχικού θεσμικού πλαισίου ωθεί την εμφύλια διαμάχη αργά αλλά οριστικά στο παρελθόν και συνιστά προϋπόθεση για την υπέρβασή της, καθώς επιτρέπει την οικοδόμηση μιας γέφυρας ανάμεσα στο Κέντρο και την Αριστερά. Με αυτό τον τρόπο συγκροτείται η πολιτική ταυτότητα της παράταξης του Κέντρου: διαφοροποιημένη από τη Δεξιά ως προς την ευαισθησία της απέναντι στα πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες, αλλά και σαφώς αντίθετη με την αντεθνική/καταστροφική δράση του κομμουνισμού.

Στα σχετικά κείμενα γίνεται μια επιλεκτική αναφορά γεγονότων που αντλούνται κυρίως από την περίοδο 1944-1949, με ιδιαίτερη έμφαση στα Δεκεμβριανά και την περίοδο του γενικευμένου εμφυλίου πολέμου (1946-1949) (Πίνακας 1. Γράφημα 3). Μέσα από αυτές τις αναφορές επιχειρείται η κατοχύρωση της εθνικοφροσύνης του Κέντρου και ο διαχωρισμός του από την Αριστερά, η απαξίωση της πολιτικής της Δεξιάς σε σχέση με την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου, και κυρίως η εμπέδωση της αναγκαιότητας να υφίσταται, παρά την απόλυτη σύγκρουση που έχει προηγηθεί, ο κεντρώος χώρος.

Αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι στα προεκλογικά κείμενα της κεντρώας παράταξης, ανεξαρτήτως προεκλογικής περιόδου, από όποιον και αν συντάσσονται και σε όποιον και αν απευθύνονται, υπάρχει ένα κοινό σημείο που επαναλαμβάνεται σε διάφορες εκδοχές. Οι συγκρούσεις και οι συνέπειές τους χρησιμοποιούνται στο παρόν ως δίδαγμα, το οποίο προβάλλεται αξιοποιήσιμο για το μέλλον. Εφόσον η πόλωση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς και ο εμφύλιος πόλεμος δημιούργησαν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι μετριοπαθείς πολιτικοί συσπειρώθηκαν στον Κεντρώο χώρο, άρα ο μόνος τρόπος για να αποφευχθεί η πόλωση είναι να ισχυροποιηθεί το Κέντρο διατηρώντας ακριβώς τα πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά που διέθετε τη στιγμή της δημιουργίας του: πολιτική μετριοπάθεια, αντίθεση στη βία και τον πολιτικό φανατισμό, προσήλωση στη δημοκρατία.

Η επίκληση των γεγονότων της περιόδου 1944-1949 κατ' αρχάς χρησιμοποιείται για να οριοθετήσει τον πολιτικό χώρο του Κέντρου από τον χώρο της Αριστεράς. Αυτή η οροθέτηση γίνεται μέσα από δύο μεγάλες κατηγορίες αναφορών: αυτές που επικεντρώνονται στη δράση των κεντρώων δυνάμεων και αυτές που έχουν ως αντικείμενό τους τη δράση της Αριστεράς. Οι τελευταίες εμφανίζονται στον λόγο του Κέντρου ορίζοντας την Αριστερά ως παράταξη με επικίνδυνη στο παρελθόν πολιτική δράση και άρα με αρνητικό πρόσημο για το παρόν και το μέλλον. Η Αριστερά κατηγορείται ότι διέπραξε «εγκλήματα ανάλογα των οποίων ουδέποτε είχον σημειωθεί υπό τον ήρεμον ουρανόν της Ελλάδος» και ότι εξαιτίας της η χώρα «εκινδύνευσε τότε (1944) να καταποντισθή» (Βενιζέλος, *Ελευθερία*, 23.8.1951). Επιπλέον, παρουσιάζεται – ιδιαίτερα η ΕΔΑ – ως κόμμα ξενοκίνητο φορέας στη Βουλή των συμφερόντων ξένων δυνάμεων, και γι' αυτό επικίνδυνο (Λαμπράκης, *Το Βήμα*, 1.10.1961). Κόμμα που επεδίωξε στη δεκαετία του 1940 να εγκαταστήσει και στην Ελλάδα το «απεχθές» και «επικίνδυνο» κομμουνιστικό καθεστώς. Η επιστράτευση αυτών των αναφορών είναι συχνότερη τις περιόδους που το Κέντρο κατηγορείται από τη Δεξιά για συνοδοιπορία με τον κομμουνισμό.

Μεγαλύτερο, όμως, είναι το ποσοστό των αναδρομών στο παρελθόν που έχουν ως στόχο να προβάλλουν τη δράση του Κέντρου κατά την περίοδο 1944-1949. Καταρχήν προβάλλεται η συμβολή της παράταξης στην αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου, ώστε να κατοχυρωθεί το Κέντρο ως εναλλακτική πολιτική δύναμη στον χώρο της εθνικοφροσύνης, τον οποίο έτεινε να μονοπωλήσει η Δεξιά. Σε αυτές τις αναδρομές, διακρίνονται ο Σ. Βενιζέλος και ο Γ. Παπανδρέου. Ο πρώτος,

κατά την περίοδο 1950-1952 σχεδόν σε κάθε προεκλογικό του λόγο αναφέρεται στον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτισε το ΚΦ στην αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου: «Πόσο ολίγον αποτελεσματική υπήρξεν η από των εκλογών (1946) και εντεύθεν υπό του Λαϊκού Κόμματος αντιμετώπισις της κομμουνιστικής ανταρσίας γνωρίζει ήδη καλώς ο ελληνικό λαός. Από του κακού εις το χείρον βαδίζοντες είχομεν φθάσει εις μιαν πλήρη αποτελμάτωσιν της εθνικής υποθέσεως, έως ότου με την είσοδον του κόμματος των Φιλελευθέρων εις την κυβέρνησιν ήρχισεν η δραστηρία και σθεναρά δίωξις του κομμουνισμού». (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 28.2.1950). Στο ίδιο μοτίβο εμμένει και ο Γ. Παπανδρέου, από την εποχή που ήταν αρχηγός του ΔΣΚ στις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι που ηγήθηκε της ΕΚ: «Εις δύο μεγάλας εθνικάς περιστάσεις προσφέρθησαν ιστορικαί υπηρεσίαι εις την χώραν. Εις το 1944 εξασφαλίσθη η απελευθέρωσις της Ελλάδος. Και εις το 1947-49 υπό την ηγεσίαν του αειμνήστου Θ. Σοφούλη εξασφαλίσθη η νίκη της Ελλάδος εναντίον των συμμοριτών» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 29.4.1958).

Με αυτό τον τρόπο το Κέντρο διεκδικεί τη θέση του στην παράταξη των νικητών του εμφυλίου πολέμου προσκομίζοντας τη δράση του ως τεκμήριο εθνικοφροσύνης. Επιπλέον, οι αναφορές στη δράση των αξιωματούχων του Κέντρου κατά τα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο πόλεμο συμπληρώνουν τις αναφορές στο πνεύμα της παράδοσης του Ε. Βενιζέλου και του ΚΦ. Η αντικομμουνιστική δράση των στελεχών του Κέντρου παρουσιάζεται ως φυσική συνέχεια μιας παραδοσιακής εθνοκεντρικής πολιτικής που ξεκινά από το Γουδί και τον Ε. Βενιζέλο, περνά από τα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο πόλεμο και συνεχίζεται ανάλογα με τις επιταγές της πολιτικής συγκυρίας. Έτσι, η αντικομμουνιστική δράση προβάλλεται ως εθνική υπηρεσία υψίστης σημασίας, ισάξια της εθνικής ολοκλήρωσης και της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής του Μεσοπολέμου και συχνά ακόμη και της Επανάστασης του 1821 (Τσιμπιδάρος, *Το Βήμα*, 8.5.1958). Ενώ οι πολιτικοί αρχηγοί του Κέντρου κρίνονται άξιοι να περάσουν «εις το Εθνικόν μας Πάνθεον» (*Το Βήμα*, 8.5.1958). Με αυτό τον τρόπο το Κέντρο αντιμετωπίζει τη Δεξιά, που τείνει να μονοπωλήσει, όπως προαναφέρθηκε πολιτικά και ιδεολογικά την εκπροσώπηση της εθνικοφροσύνης. Έτσι η περίοδος 1944-1949 γίνεται πεδίο ανταγωνισμού· κόμματα και πολιτικοί επιστρέφουν στη δράση τους εναντίον της Αριστεράς και την προσκομίζουν στην κοινή γνώμη ως πειστήριο αποτελεσματικότητας, πολιτικής ορθότητας και εθνικοφροσύνης.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα Δεκεμβριανά, που αποκτούν ένα συμβολικό χαρακτήρα στο λόγο του Κέντρου. Γενικά για το στρατόπεδο των εθνικοφρόνων τα Δεκεμβριανά αποτελούν το ιστορικό σημείο καμπής όπου μεταστράφηκε άρδην το πολιτικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Με άλλα λόγια, η στιγμή που το πολιτικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής μεταστράφηκε οριστικά προοιωνίζοντας και το αποτέλεσμα της μετέπειτα γενικευμένης σύγκρουσης (Ελεφάντης, 2002: 59). Για το Κέντρο όμως και ιδιαίτερα για τον Γ. Παπανδρέου τα Δεκεμβριανά αναδεικνύονται σε σύμβολο της αποτελεσματικότητας του Κέντρου εναντίον του κομμουνισμού, η μεγαλύτερη απόδειξη ότι το Κέντρο διαθέτει ορθό πολιτικό κριτήριο και δύναμη. Ακόμη και σε περιόδους κατά τις οποίες οι αναφορές βρίσκονται σε πολύ χαμηλό ποσοστό όπως το 1961 ή, όπως θα δούμε παρακάτω διαφοροποιούνται ποιοτικά όπως το 1963 και 1964 μετά τον Ανένδοτο, τα Δεκεμβριανά παραμένουν ως σύμβολο της ορθής αντικομμουνιστικής τακτικής.

Τα γεγονότα της περιόδου 1944-1949 επιστρατεύονται επίσης πολύ συχνά στην προσπάθεια του Κέντρου να απαξιώσει την πολιτική της Δεξιάς εναντίον του κομμουνισμού. Στα σχετικά κείμενα κυριαρχεί η θέση ότι ο σκληρός αντικομμουνισμός σε σχέση με την κακοδιοίκηση από τις δεξιές κυβερνήσεις ενισχύει την Αριστερά και ως εκ τούτου την κοινωνική αναταραχή, προκειμένου στη συνέχεια να μονοπωλήσει τόσο την εξουσία όσο και την εθνικοφροσύνη. Αντίθετα, η πολιτική των επιτελών του Κέντρου από το 1944 μέχρι το 1949 παρουσιάζεται ως αποτελεσματικότερη, διότι κατάφερε να νικήσει τον κομμουνισμό χωρίς όμως να παραβιάσει τις αρχές της δημοκρατίας. Ως ιστορικά σημεία αναφοράς αυτής της πολιτικής επιστρατεύονται κυρίως τα Δεκεμβριανά καθώς και η πολιτική της κυβέρνησης Σοφούλη. Αυτή η πολιτική θέση συνάδει με την παράταξη, διατηρείται την εποχή του εμφυλίου πολέμου και δεν λείπει από καμία προεκλογική εκστρατεία (Παπανδρέου, 1948: 267. *Το Βήμα*, 1.3.1958). Σε όλους τους κομματικούς φορείς της παράταξης, από την ΕΠΕΚ μέχρι την ΕΚ, είναι εμφανής η επιδίωξη να τεκμηριωθεί το Κέντρο ως εγγυητής των θεσμών και της εύρυθμης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Στο διάστημα 1950-1952 απαντάται συχνά η κατηγορία ότι η Δεξιά εκμεταλλεύθηκε τα Δεκεμβριανά και τον γενικευμένο εμφύλιο πόλεμο για να ανέρθει στην εξουσία και να τη διατηρήσει: «Είναι πλέον πάγκοινος και αναμφισβήτητος η αλήθεια» διατείνεται ο Σ. Βενιζέλος σε προεκλογική του ομιλία στην Αθήνα το 1951,

«ότι μετά την απελευθέρωσιν η άκρα αριστερά εδημιούργησε την άκραν δεξιάν. Αδιάλλακτα στοιχεία εκμεταλλευόμενα την εύλογον εξέγερσιν του λαού κατά του κομμουνισμού και το αίσθημα αμύνης τούτου κατά της κομμουνιστικής ξενοκινήτου επιθέσεως εναντίον των ελευθεριών και της ανεξαρτησίας της χώρας, ανήλθον εις το προσκήνιον της πολιτικής και δημοσίας ζωής» (Βενιζέλος, *Ελευθερία* 23.8.1951), ενώ μετά το 1958 και ιδιαίτερα μετά την ίδρυση της ΕΚ η κριτική γίνεται σκληρότερη. Η Δεξιά καλείται «στρατολόγος του κομμουνισμού», και ο Γ. Παπανδρέου διαβεβαιώνει ότι «κανείς δεν θα ελυπείτο περισσότερο από την ΕΡΕ αν συνέβαινε να εκλήψη ο κομμουνισμός. Επειδή ο αντικομμουνισμός εις την Ελλάδα έχει γίνει κομματική και κερδοσκοπική επιχείρησις της Δεξιάς» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 15.10.1963).

Με μια πρώτη ματιά, τόσο η ιδιαίτερη περίοδος όσο και τα γεγονότα που ανακαλούνται από την δεκαετία του 1940 ταυτίζονται με τις αναφορές της Δεξιάς. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη ανάγνωση αποκαλύπτει ότι ανακαλώντας τα ίδια περίπου γεγονότα το Κέντρο αναβιώνει στον λόγο του μια διαφορετική ερμηνεία της δεκαετίας του 1940 και των συνεπειών της στην πολιτική ζωή.

Έτσι, ενώ για τη Δεξιά η διαίρεση ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες είναι απόλυτη, συμπεριλαμβάνοντας στην κατηγορία των μη εθνικοφρόνων όσους συμμετείχαν στο κατοχικό ΕΑΜ, στο λόγο του Κέντρου τα πράγματα διαφοροποιούνται αρκετά. Το Κέντρο κάνει διάκριση μεταξύ Αριστεράς και κομμουνισμού. Η Αριστερά είχε δημιουργήσει τη μαζικότερη αντιστασιακή οργάνωση και διατήρησε μια στάση πατριωτικά άψογη. Μετά την Απελευθέρωση, όμως, η στάση αυτή άλλαξε εξαιτίας της ηγεσίας της «άκρας αριστεράς», που ανέλαβε να εκπροσωπήσει τα συμφέροντα των κομμουνιστικών χωρών. Αυτή η διαφοροποίηση εμφανίζεται έντονα στο λόγο της ΕΠΕΚ· αλλά και ο Γ. Παπανδρέου θεωρούσε τη Δεξιά το Κέντρο και την Αριστερά ως διακρίσεις εντός του έθνους το οποίο απειλήθηκε από τον κομμουνισμό (Παπαδημητρίου, 2006: 246-247).

Η εν λόγω διαφοροποίηση επιτρέπει στο Κέντρο να επικαλείται τη μνήμη των ίδιων τραγικών και αιματηρών γεγονότων με διαφορετικό στόχο. Η Δεξιά επιστρέφει στα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο πόλεμο αναζητώντας τις συνέχειες που τεκμηριώνουν τον αντικομουνιστικό αγώνα ως επιβεβλημένη πολιτική επιλογή. Αντίθετα, για το Κέντρο οι συγκρούσεις της περιόδου 1944-1949 γίνονται το σύμβολο της ολοκληρωτικής νίκης των εθνικοφρόνων και ιδιαίτερα της παράταξης του Κέντρου, εναντίον του κομμουνισμού που απειλούσε το αστικό καθεστώς και τη

Δημοκρατία. Στο λόγο του Κέντρου η επίκληση των Δεκεμβριανών ακολουθείται από τη διαπίστωση ότι «η ανταρσία δε συνεχίζεται, ο κομμουνισμός συνεχίζεται» (*Το Βήμα*, 10.10.1961) και η όποια κακή του επιρροή μπορεί να αντιμετωπιστεί από τους δημοκρατικούς θεσμούς (*Το Βήμα*, 27.10.1961). Απέναντι στην κακοδιοίκηση και τη διατήρηση των έκτακτων μέτρων και του Γ΄ Ψηφίσματος το Κέντρο προβάλλεται από την ίδρυσή του ως εγγυητής της εσωτερικής γαλήνης με δημοκρατικά μέσα. Θέση όλων των κομματικών φορέων της παράταξης είναι ότι ο εμφύλιος πόλεμος τελείωσε το 1949 (*Το Βήμα*, 15.10.1958). Επομένως εφόσον «η ανταρσία δε συνεχίζεται, ο κομμουνισμός συνεχίζεται» (*Το Βήμα*, 10.10.1961) όσο επικίνδυνος και αν είναι μπορεί να αντιμετωπιστεί από τους δημοκρατικούς θεσμούς (*Το Βήμα*, 27.10.1961), αλλά και με ένα ευρύτατο πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης και απασχόλησης που θα κάνει τους πολίτες να μην αισθάνονται αδικημένοι από το κράτος (*Το Βήμα*, 16.11.1963).

Με αυτή την πολιτική πρόταση επιχειρείται η κατοχύρωση ενός κεντρώου χώρου στην πολιτική. Το Κέντρο, μπορεί, λοιπόν με αφετηρία το ότι ανήκει στην εθνικόφρονα παράταξη, να διεκδικήσει την υποστήριξη μετριοπαθών δεξιών στοιχείων αλλά την ίδια στιγμή την υποστήριξη των μη κομμουνιστών και μη εθνικοφρόνων που υπέφεραν από τις διώξεις του μετεμφυλιακού κράτους. Αυτή η επιχειρηματολογία κορυφώνεται κυρίως στον λόγο της ΕΠΕΚ (1950-1952) και στο λόγο της ΕΚ, ιδιαίτερα την εποχή του «Ανένδοτου Αγώνα». «Όταν ο Λαός μου δώση την δύναμιν θα καταργήσω τα υπολείμματα του Αστυνομικού Κράτους, όπως διεκήρυξα εις το πρόγραμμα του κόμματος. Θα αποδώσω εις όλους τους Έλληνας ίση μεταχείρισιν» […] «Πρέπει επιτέλους όλα τα παιδιά της Ελλάδος να έχουν ίσα δικαιώματα, όπως έχουν και καθήκοντα. Η κοινωνική ανισότης είναι έγκλημα και ως έγκλημα πρέπει να διωχθή» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 6.9.1951). «Το Δημοκρατικόν Κέντρον σώζει. Διότι αποτελεί το ανάχωμα που προστατεύει τον Λαόν και το Έθνος από τα παφλάζοντα κύματα του Μίσους των Παθών και των Διωγμών. Αν το ανάχωμα υποχωρηθή, η Ελλάς θα κατακλυσθή από την Βίαν και θα εισέλθη εις νέαν φάσιν οξυτάτου Διχασμού, ο οποίος υπάρχει κίνδυνος ν' αποδειχθεί θανάσιμος» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.11.1952). Από το 1950 μέχρι το 1964 το αίτημα του εκδημοκρατισμού, λαμβάνοντας διαφορετικές μορφές και εκφράσεις επανέρχεται στους λόγους των πολιτικών αρχηγών και στα κείμενα των προσκείμενων στην κεντρώα παράταξη εφημερίδων, με στόχο να ακυρωθεί η αναγκαιότητα της σκλήρυνσης των μέτρων εναντίον της Αριστεράς στην οποία επιμένει η Δεξιά. Ο Σ.

Βενιζέλος κάνει λόγο για ισοπολιτεία, ο Ν. Πλαστήρας για εκδημοκρατισμό υποσχόμενος την *Αλλαγή*, ενώ κεντρικό σύνθημα του Γ. Παπανδρέου ως αρχηγού της ΕΚ γίνεται η *Δημοκρατία*.

Τόσο η διάκριση μεταξύ κομμουνισμού και Αριστεράς όσο και το πρόταγμα του εκδημοκρατισμού επιτρέπουν στο Κέντρο να ξεπεράσει πάντα σε επίπεδο πολιτικού λόγου τη βασική αντίφαση που διέπει την παράταξη από την στιγμή που πρωτοεμφανίστηκε στην πολιτική: το γεγονός ότι ως εθνικόφρων παράταξη πρέπει να στηριχθεί σε ψήφους μη εθνικοφρόνων προκειμένου να αντιμετωπίσει τη Δεξιά. Σε αυτή τη βάση αναπτύσσεται ο λόγος της Δημοκρατικής Ένωσης το 1956 και της ΕΚ 1961-1967.

Παράλληλα με τα παραπάνω, τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 χρησιμοποιούνται πολύ συχνά και στο εσωτερικό της κεντρώας παράταξης στην αντιπαράθεση των κομμάτων του Κέντρου μεταξύ τους. Ιδιαίτερα το ΚΦ και το ΔΣΚ, αναζητώντας το πολιτικό τους στίγμα στα όρια της εθνικοφροσύνης και του αντικομμουνισμού, χρησιμοποιούν τα γεγονότα της περιόδου 1944-1949 όχι μόνο στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού με τη Δεξιά αλλά και στο πλαίσιο του ενδοπαραταξιακού ανταγωνισμού. Η συντριπτική πλειονότητα των αναφορών που εμφανίζονται στον Πίνακα 1 και στα Γραφήματα 1 και 2 (για τις προεκλογικές περιόδους 1950 και 1951) ανήκουν στους Γεώργιο Παπανδρέου και Σοφοκλή Βενιζέλο, που όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, χρησιμοποιούν την αντικομμουνιστική τους δράση στον ανταγωνισμό τους για την ηγεσία της παράταξης. Έτσι, η πολιτική δράση της περιόδου 1944-1949 στις προεκλογικές περιόδους 1950-1951 χρησιμοποιείται κυρίως ενδοπαραταξιακά. Οι δύο αρχηγοί των συντηρητικών κομμάτων του Κέντρου έχοντας απέναντί τους την ΕΠΕΚ προσπαθούν να συσπειρώσουν ο καθένας γύρω του την συντηρητική μερίδα του Κέντρου. Σε αυτή την προσπάθεια αναπτύσσεται μια ρητορική που αποσκοπεί αφενός στην τεκμηρίωση της εθνικοφροσύνης των δύο ηγετών και αφετέρου στη σύνδεση της πολιτικής τους με την πολιτική του Ε. Βενιζέλου.

Οι περισσότερες σχετικές αναφορές εντοπίζονται στον πολιτικό λόγο του Σ. Βενιζέλου. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων θεωρεί τον εαυτό αυτόχρημα κληρονόμο της βενιζελικής παράταξης, στρέφεται εναντίον του Γ. Παπανδρέου, τον οποίο θεωρεί το διασπαστικό στοιχείο του ΚΦ και του οποίου πολύ συχνά απαξιώνει την πολιτική υπόσταση αναφερόμενος στη δράση του αντιπάλου του κατά την προηγούμενη δεκαετία (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 3.3.1950). Έτσι, στις σχετικές αναφορές αμφισβητεί

τη δράση του Γ. Παπανδρέου εναντίον του κομμουνισμού αλλά και την προσήλωσή του στις ιδέες της εθνικοφροσύνης. Με άλλα λόγια, ο Βενιζέλος επιδιώκει να μονοπωλήσει τη συντηρητική μερίδα του Κέντρου, μια επιδίωξη που η παρουσία του ΔΣΚ αναστέλλει: «Ανέφερεν ο κ. Παπανδρέου ότι εις την Μ. Ανατολήν παρέλαβεν τας ενόπλους δυνάμεις εν διαλύσει και κατόρθωσεν να δημιουργήσει αξιόμαχον δύναμιν. Ερωτώ και πάλιν τον Αρχηγόν του Παπανδρεϊκού Κόμματος δια τινά άραγε λόγον ευρισκόμενος εν Μέση Ανατολή κατά τας τραγικάς εκείνας ημέρας δεν ανέλαβεν ο ιίδιος την καταστολήν του κινήματος αλλά μόνον αφού ανέλαβον εγώ τας ευθύνας του εγχειρήματος και έσωσα την τιμήν της πατρίδος, έσπευσε να με αντικαταστήσει εις την ασφαλή πλέον Πρωθυπουργίαν; Είνε όντως ακατάληπτον» λέει ο Σ. Βενιζέλος «διατί όταν αυτός παρελάμβανεν από εμέ εις την Αίγυπτον μιαν νίκην εναντίον του κομμουνισμού, λέγει ότι παρέλαβε την Ελλάδαν συντετριμμένην και όταν αυτός τον Δεκέμβριον παρέδιδεν εις τους διαδόχους του την Ελλάδαν συντετριμμένην λέγει ότι παρέδιδε τον συμμοριτισμόν συντετριμμένον; Ή μήπως ελησμόνησεν ο κ. Παπανδρέου ότι τον Δεκέμβριον παρέδωσε την Ελλάδα περιωρισμένην από τον συμμοριτισμό στο ξενοδοχείο της Μ. Βρετανίας; Οφείλει να εξηγήση διατί υπείκων εις τους εκβιασμούς των εν τη Κυβερνήσει ερυθρών συνεργατών του εδέχθη όπως η εντολή της επιχειρήσεως διά την απελευθέρωσιν της Ελλάδας αφαιρεθή από τη στρατιά της Μέσης Ανατολής και […] ανατεθή εις την στρατιάν της Ιταλίας η οποία λόγω των συνεχιζομένων εκεί επιχειρήσεων δεν ηδύνατο να διαθέση τας απαιτουμένας δυνάμεις. ήτο άραγε την εποχήν εκείνη τόσον μεγάλη η πίστη εις την Λαοκρατίαν;» (Βενιζέλος, *Το Βήμα,* 5.3. 1950).

Τέλος, από τα προεκλογικά κείμενα (Πίνακας 1. Γράφημα 3) σχεδόν απουσιάζουν αναφορές στην Κατοχή και την Αντίσταση. Η υπενθύμιση αυτής της περιόδου λειτουργούσε για το Κέντρο προβληματικά, καθώς ανασύρει στην επιφάνεια τις κάθετες διαιρέσεις που είχε προκαλέσει η ανάπτυξη της εαμικής αντίστασης στη λαϊκή βάση της βενιζελικής παράταξης, διαμορφώνοντας έτσι δύο τμήματα ξένα ή και αντίπαλα μεταξύ τους. Η προσχώρηση στο ΕΑΜ σημαντικών πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών του προπολεμικού κόμματος των Φιλελευθέρων προκάλεσε βαθιά ρήξη, η οποία εκφράστηκε στη δεκαετία του 1950 με τη δημιουργία ανταγωνιστικών μεταξύ τους κομμάτων στην υποτιθέμενη ενιαία παράταξη του Κέντρου (Νικολακόπουλος, 2001: 35-37).

Από την άλλη πλευρά ο αντιστασιακός αγώνας στον οποίο συμμετείχε μια μεγάλη μερίδα του Κέντρου, είτε με το ΕΑΜ είτε με άλλες αντιστασιακές

οργανώσεις όπως ο ΕΔΕΣ, η ΠΕΑΝ, ΕΚΚΑ, εκείνη την εποχή ήταν συνυφασμένος με την κομμουνιστική δραστηριότητα. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι αφενός η επίκληση της Αντίστασης χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά σχεδόν στον λόγο της ΕΔΑ, αφετέρου στον επίσημο λόγο του κράτους των νικητών του εμφυλίου πολέμου η αναφορά στην Αντίσταση αποτελούσε ενοχοποιητικό στοιχείο, που θα έπρεπε να συνοδεύεται από εξηγήσεις. Ο μόνος αρχηγός του Κέντρου που επιχείρησε να αποδεσμεύσει την Αντίσταση από την κομμουνιστική δραστηριότητα ήταν ο Ν. Πλαστήρας, στον οποίο θα αναφερθούμε εκτενώς παρακάτω.

Οι σχετικές επικλήσεις που αφορούν αποκλειστικά την περίοδο 1940-1944 είναι ελάχιστες. Για την περίοδο 1950-1952 οφείλονται αποκλειστικά στην ΕΠΕΚ, που είχε αναπτύξει μια ιδιαίτερη σχέση με το χώρο των αντιστασιακών οργανώσεων και διεκδικούσε την πολιτική εκπροσώπησή τους. Στις επόμενες περιόδους είναι σχεδόν τυχαίες. Το 1956 απαντούν στις κατηγορίες της ΕΡΕ ότι η ΔΕ δεν είναι παρά ένα «Νέο ΕΑΜ» (*Ελευθερία*, 18.2.1956). Σε ένα κείμενο του 1961 (*Το Βήμα*, 6.10.1961) υπενθυμίζεται ότι οι Σοβιετικοί υπήρξαν σύμμαχοι των Γερμανών μέχρι την επίθεση των τελευταίων στην ΕΣΣΔ, ενώ σε ένα κείμενο του 1963 (*Το Βήμα*, 4.10.1963) η διακυβέρνηση Καραμανλή παρομοιάζεται με τη γερμανική Κατοχή. Όμως, στις συγκεκριμένες προεκλογικές περιόδους οι αναφορές αυτές οι οποίες σημασιοδοτούνται από το γενικότερο πλαίσιο, δεν αποτελούν επαρκή στοιχεία για να υποστηρίξει κανείς ότι το Κέντρο αναφέρεται στην εν λόγω περίοδο.

Τέλος, υπάρχει η κατηγορία των αναφορών στις οποίες ανακαλείται η περίοδος 1940-1949 ως ενιαία. Αν και δεν εμφανίζονται σε όλες τις προεκλογικές περιόδους και ο αριθμός τους είναι μικρός, πρόκειται για κείμενα με μεγάλο ενδιαφέρον. Αποτελούν μια ένδειξη αρκετά ακριβή της διαφορετικής διαχείρισης της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο της παράταξης ανάλογα με το κλίμα, τις ενδοπαραταξιακές ισορροπίες και την πολιτική συγκυρία. Επειδή, όπως αναφέρθηκε ο χώρος του Κέντρου εμφανίζεται αμήχανος απέναντι στη δεκαετία του 1940, οι περισσότερες αναφορές εντοπίζονται στην περίοδο 1944-1949. Πρόκειται για την εποχή του γενικευμένου εμφυλίου πολέμου, κατά την οποία το ΚΦ ήταν στην κυβέρνηση, και άρα η οποιαδήποτε εμπλοκή του είναι εύκολο να νομιμοποιηθεί την περίοδο 1950-1967 τόσο απέναντι στη Δεξιά όσο και απέναντι στην Αριστερά. Ως προς τη Δεξιά αυτή η εμπλοκή χρησιμοποιείται ως απόδειξη εθνικοφροσύνης, ενώ όσον αφορά την Αριστερά ως επιβεβλημένη υπεράσπιση της νομιμότητας απέναντι στην κομμουνιστική βία. Η συνολική θεώρηση της περιόδου, όμως, καθίσταται

δυσκολότερη, καθώς ενσωματώνει γεγονότα, όπως η Αντίσταση, που φέρνουν την παράταξη αντιμέτωπη με τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις της. Ωστόσο όταν αυτή πραγματοποιείται, ο λόγος για τον οποίο επιχειρείται και ο τρόπος με τον οποίο διεξάγεται δίνουν μια ιδιαίτερη εικόνα της στρατηγικής και της πολιτικής θέσης του Κέντρου στη συγκεκριμένη προεκλογική περίοδο.

Στη δεκαετία του 1950, όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, αναφορές στην περίοδο 1940-1949 εμφανίζονται στις προεκλογικές περιόδους 1951, 1952 και 1956. Οι αναφορές αυτές χρησιμοποιούνται για να παρουσιάσουν τη δεκαετία του 1940, ως μια χρονική περίοδο καταστροφών, απωλειών σε έμψυχο και άψυχο υλικό και άρα ως μια εποχή που πρέπει να μείνει στη μνήμη του ελληνικού λαού μόνο ως παράδειγμα προς αποφυγή (*Ελευθερία*, 11.8.1951 και 14.2.1956). Στα κείμενα αυτά η εν λόγω περίοδος αποτελεί τη βάση για να παρουσιάσει το Κέντρο ένα πρόγραμμα ειρήνευσης, που θα μπορούσε να εγγυηθεί την υπέρβαση των διαιρέσεων και την αποκατάσταση των συνεπειών τους. Ο τρόπος με τον οποίο υπενθυμίζεται το παρελθόν, οι λέξεις και οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται αποκρυσταλλώνουν την προσπάθεια του Κέντρου να συμβιβάσει τις διαφορετικές τάσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό του αλλά και να κρατήσει τις απαραίτητες ισορροπίες ανάμεσα σε Δεξιά και Αριστερά. Έτσι, αποφεύγεται η απόδοση ευθυνών, και όταν αυτό γίνεται οι ευθύνες επιμερίζονται στον πολιτικό φανατισμό των δύο άκρων. Με αυτό τον τρόπο, το Κέντρο προβάλλεται ως μετριοπαθής εκδοχή της εθνικοφροσύνης που μπορεί να προσφέρει λύση στα πολιτικά και οικονομικά προβλήματα και να διασφαλίσει την ειρηνική συμβίωση των πρώην αντίπαλων έτσι ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος αναζωπύρωσης των παθών.

Όταν διαφοροποιείται η συνολική θεώρηση της δεκαετίας του 1940 στον λόγο του Κέντρου έχει αλλάξει η ίδια η παράταξη αλλά και η στρατηγική της. Μετά την ενοποίηση του Κέντρου και τον Ανένδοτο, στις περιόδους 1963 και 1964 αναφορές στην δεκαετία του 1940 που να την αντιμετωπίζουν ως ενιαία χρησιμοποιούνται πια μόνο στην πολιτική αντιπαράθεση με τη Δεξιά. Το 1963 οι σχετικές αναφορές έχουν στόχο τον Κ. Καραμανλή και το παρελθόν του. Ο πρόεδρος της ΕΡΕ κατηγορείται ότι απείχε από όλους του εθνικούς αγώνες, σε αντίθεση με τους ηγέτες του Κέντρου οι οποίοι ήταν παρόντες όταν η πατρίδα το χρειάστηκε (*Το Βήμα*, 24.10.1963). Ενώ το 1964, πάλι, χρησιμοποιείται η δεκαετία του 1940 για να γελοιοποιηθεί η προσπάθεια αναβίωσης του κομμουνιστικού κινδύνου και οι κατηγορίες που εξαπολύονται από εφημερίδες προσκείμενες στη Δεξιά ότι η ΕΚ ετοίμαζε επαναφορά του ΕΛΑΣ.

Ενδεικτικό της μεταστροφής του πολιτικού κλίματος είναι ότι αυτές οι κατηγορίες αντιμετωπίζονται ως γελοιότητες από *Το Βήμα*, που απαντά με μάλλον σκωπτική διάθεση (*Το Βήμα*, 15.10.1). Ωστόσο, η εικόνα γίνεται πιο σαφής από σχετικά κείμενα στην *Ελευθερία*, στα οποία εκείνη ακριβώς την περίοδο η αντιστασιακή δράση, έστω και σε οργανώσεις που ελέγχονταν από το ΚΚΕ, παρουσιάζεται ως πλεονέκτημα έναντι της απουσίας από τους εθνικούς αγώνες ή της συνεργασίας με τον εχθρό. Ο τρόπος, λοιπόν, που χρησιμοποιείται η δεκαετία του 1940 ως ενιαία περίοδος αποκαλύπτει σε αυτή την περίπτωση την σύγκλιση του Κέντρου με την Αριστερά και ουσιαστικά την μεταστροφή της κοινής γνώμης που είχε συντελεστεί κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου.

Όπως αναφέρει ο Γ. Μαυρογορδάτος, αυτό που χαρακτηρίζει την πολιτική του κεντρώου χώρου σχεδόν σε όλη την προδικτατορική περίοδο, αλλά σίγουρα μέχρι το 1961, είναι το δίλημμα που αντιμετώπιζε το μεσοπολεμικό Κόμμα των Φιλελευθέρων την επομένη του κινήματος του 1935. Με δεδομένη την ανάδειξη του ΚΚΕ ως ρυθμιστικού παράγοντα της πολιτική ζωής οι επιλογές του ΚΦ θα ήταν δυνατό να είναι δύο: να σχηματίσει ένα κοινό αστικό μέτωπο με τις αντιβενιζελικές δυνάμεις με άξονα συσπείρωσης τη μοναρχία ή, αντίθετα, να σχηματίσει ένα δημοκρατικό μέτωπο με την Αριστερά, εμμένοντας στην αντίθεση με τη μοναρχία. Σε κάθε περίπτωση θα υπονομευόταν η σύνδεση του ΚΦ με τις δυνάμεις του αστικού εκσυγχρονισμού. Στην πρώτη περίπτωση η συμμαχία με τη μοναρχία θα στερούσε το ΚΦ τόσο από τους ένθερμους υποστηρικτές της δημοκρατίας όσο και από μια πολύ ισχυρή ενοποιητική αναφορά. Στη δεύτερη περίπτωση σύσσωμη η αστική τάξη θα συμμαχούσε με τις αντιβενιζελικές δυνάμεις, και το ΚΦ θα έπρεπε να μοιραστεί το ίδιο τμήμα της κοινής γνώμης στο οποίο απευθυνόταν και το ΚΚΕ. Σε κάθε περίπτωση η εμφάνιση αυτού του διλήμματος σήμανε το τέλος της αστικής ηγεμονίας με αιχμή του δόρατος το ΚΦ (Mavrogoradtos, 1983: 348-349).

Η δικτατορία του Μεταξά, η Κατοχή και εμφύλιος πόλεμος αποτέλεσαν κάθε άλλο παρά ευνοϊκό πλαίσιο για να λυθούν τα πολιτικά προβλήματα του ΚΦ. Αντίθετα, έγιναν μεγαλύτερα, καθώς, όπως αναφέρθηκε από τη στιγμή που ένα σημαντικό κομμάτι της βενιζελικής παράταξης εντάχθηκε στο ΕΑΜ, το δίλημμα του Μεσοπολέμου κληροδοτήθηκε αυτούσιο στην κεντρώα παράταξη μετά την Απελευθέρωση και το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Αυτό το δίλημμα, παρουσιάζεται ανάγλυφο στις πολιτικές κινήσεις του Κέντρου μέχρι τον Ανένδοτο

και τη μεταστροφή που επέφερε στο πολιτικό κλίμα και φυσικά εκφράζεται πολύ καθαρά στην πολιτική ρητορική της παράταξης.

Στο Γράφημα 2 απεικονίζεται το ποσοστό των άρθρων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 σε κάθε προεκλογική περίοδο. Πέρα από το γεγονός ότι τα ποσοστά είναι σε γενικές γραμμές χαμηλά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η αυξομείωση του ποσοστού ανά προεκλογική περίοδο. Για να ερμηνευθούν οι διαφορετικές τιμές είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη ότι σχεδόν σε κάθε προεκλογική περίοδο ο κεντρώος χώρος ανάλογα με τις συμμαχίες και το πολιτικό κλίμα που διαμορφώνεται, καλείται να τοποθετηθεί απέναντι στο δίλημμα που ταλάνιζε το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου. Στο μετεμφυλιακό πολιτικό τοπίο, καθώς η παράταξη απλώνεται και στις δύο πλευρές της διαιρετικής τομής της εθνικοφροσύνης, διαμορφώνονται δύο πιθανές επιλογές. Η πρώτη είναι η διεκδίκηση πολιτικής στήριξης αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων θα σήμαινε προσέγγιση και συνεργασία με τη Δεξιά. Αυτή η επιλογή την οποία ακολουθούσε η συντηρητική μερίδα του Κέντρου απομάκρυνε την παράταξη από τα παραδοσιακά της ερείσματα δηλαδή την αντίθεση με τη Δεξιά και τη μοναρχία επειδή συμφιλιωνόταν με την αντιβενιζελική παράταξη και ενείχε σοβαρούς κινδύνους. Η απόλυτη ταύτιση με την εθνικοφροσύνη θα μπορούσε σταδιακά να οδηγήσει στην ενσωμάτωση του κεντρώου χώρου στη Δεξιά, οπότε το Κέντρο θα έχανε σταδιακά την πολιτική και ιδεολογική του αυτονομία αλλά και ένα εκλογικό ποσοστό προς τα δεξιά. Η έλλειψη ισχυρής διαφοροποίησης από τη Δεξιά θα μπορούσε να οδηγήσει μια ομάδα συντηρητικών πολιτικών όπως και ψηφοφόρων του Κέντρου στη Δεξιά. Αυτή η απειλή καθίσταται οφθαλμοφανής ήδη από την εποχή της σύμπηξης του Ελληνικού Συναγερμού και το επιτυχές άνοιγμα του Α. Παπάγου προς τον συντηρητικό χώρο του Κέντρου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γ. Παπανδρέου ο οποίος στις εκλογές του 1952 ήταν υποψήφιος του Ελληνικού Συναγερμού και της εφημερίδας *Το Βήμα,* που σε όλη την προεκλογική περίοδο στήριξε την κίνηση Παπάγου. Την ίδια στιγμή, όμως, η ταύτιση με τη Δεξιά θα μπορούσε να προκαλέσει και την απώλεια ενός σημαντικού ποσοστού από τον χώρο της κεντροαριστεράς το οποίο θα ενσωματώνονταν στην ΕΔΑ.

Η δεύτερη επιλογή της κεντρώας παράταξης ήταν η καλλιέργεια επαφών με το χώρο της Αριστεράς και η επιδίωξη του προσεταιρισμού της κεντροαριστεράς, τακτική που ακολούθησε η ΕΠΕΚ και ο Ν. Πλαστήρας. Ωστόσο, αυτή η επιλογή θα

μπορούσε να στερήσει από τον κεντρώο χώρο τη συντηρητική του μερίδα η οποία σταδιακά θα προσχωρούσε στα κόμματα της Δεξιάς. Επίσης, ερχόταν σε αντίθεση με την εθνικοφροσύνη, που είχε αναδειχθεί σε κυρίαρχη ιδεολογία, αλλά και ενδεχομένως μπορούσε να ταυτίσει σταδιακά το Κέντρο με την Αριστερά στερώντας του την ευκαιρία να παρουσιάζεται ως η εναλλακτική εθνικόφρων παράταξη.

Και οι δύο αυτές επιλογές προϋπέθεταν την πλήρη υπαγωγή της ρητορικής και της πολιτικής του Κέντρου στην διαιρετική τομή του εμφυλίου και περιόριζαν την δυνατότητά του να απευθύνεται στους μετριοπαθείς και των δύο πλευρών του εμφυλίου πολέμου. Γι' αυτό το λόγο αποφεύχθηκε η πλήρης ταύτιση της παράταξης είτε με την Αριστερά είτε με τη Δεξιά, με την πρόθεση να διατηρήσει το Κέντρο τη δυνατότητα του να αντιπαρατίθεται με τα δύο άκρα κρατώντας ίση απόσταση από αυτά και να συγκεντρώνει υποστηρικτές εκατέρωθεν της διαιρετικής τομής της εθνικοφροσύνης. Ωστόσο, οι ίσες αποστάσεις, ούτε ήταν δυνατό ούτε και χρήσιμο πολιτικά να τηρούνται πάντα. Σχεδόν πριν από κάθε προεκλογική περίοδο το Κέντρο ή οι κύριοι κομματικοί φορείς του έτειναν ανάλογα με το πολιτικό κλίμα προς τη μια ή την άλλη πλευρά, διαφοροποιώντας τις συμμαχίες και τους πολιτικούς στόχους της παράταξης ανάλογα με τις ισορροπίες που διαμορφώνονταν στο εσωτερικό της αλλά και στο εσωτερικό των άλλων δύο παρατάξεων.

Συνακόλουθα, το ποσοστό των αναφορών στη δεκαετία του 1940 μεταβάλλεται από τον τρόπο με τον οποίο τοποθετείται το Κέντρο στο παραπάνω δίλημμα σε κάθε προεκλογική περίοδο. Μια πρώτη γενική διαπίστωση είναι ότι τα ποσοστά είναι χαμηλότερα στις προεκλογικές περιόδους κατά τις οποίες το Κέντρο στοχεύει στη συσπείρωση της κεντροαριστεράς, ενώ, αντίθετα το ποσοστό ανεβαίνει όταν η παράταξη προσανατολίζεται σε ένα περισσότερο εθνικόφρον προφίλ και αντιπαρατίθεται στην Αριστερά. Αυτή η διαπίστωση επαληθεύεται στις προεκλογικές περιόδους 1952, 1956 και 1958. Το 1952 η συσπείρωση του Συναγερμού και η απορρόφηση μιας μερίδας ψηφοφόρων αλλά και πολιτικών του Κέντρου, ωθούν το ΚΦ σε εκλογική συνεργασία με την ΕΠΕΚ. Πρόκειται για μια μεταβολή της στρατηγικής του Σ. Βενιζέλου, ο οποίος αλλάζει τη ρητορική του και στρέφεται συνεργαζόμενος με τον Ν. Πλαστήρα, στις δυνάμεις της κεντροαριστεράς εξαιτίας της πίεσης που υφίσταται από το άνοιγμα του Παπάγου στον χώρο του Κέντρου. Ως εκ τούτου, οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 μειώνονται, καθώς αυτή αποτελεί ένα παρελθόν που εκείνη τη στιγμή δεν συνάδει με τους πολιτικούς στόχους της συνεργασίας των δύο κομμάτων του κεντρώου χώρου. Η υπενθύμιση του εμφυλίου

πολέμου θα δυναμίτιζε την επικοινωνία με την Αριστερά, που ήδη εκείνη την εποχή είχε στραφεί εναντίον του Κέντρου λόγω της εκτέλεσης Μπελογιάννη. Η ίδια τακτική ακολουθείται και στις εκλογές του 1956, όπου τα κεντρώα κόμματα και η ΕΔΑ συνεργάζονται στο πλαίσιο της Δημοκρατικής Ένωσης σε μια προσπάθεια να αντιπαρατεθούν στην ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή.

Αντίθετα, το 1958, μετά την αποτυχία της Δημοκρατικής Ένωσης και τη φανερή εδραίωση της ΕΡΕ, το Κέντρο υιοθετεί μια αντικομμουνιστική ρητορική και στρέφεται ξανά στο χώρο της εθνικοφροσύνης. Η υιοθέτηση αυτής της ρητορικής αποτελεί κορύφωση μιας στρατηγικής που ξεκίνησε σχεδόν αμέσως μετά τις εκλογές του 1956 με επαφές μεταξύ στελεχών της ΕΡΕ και των Φιλελευθέρων, και εντάθηκε το Φεβρουάριο του 1958, όταν οι Γ. Παπανδρέου και Δ. Μακρής παρουσίασαν στη Βουλή έναν νέο εκλογικό νόμο, ο οποίος θα λειτουργούσε αποτρεπτικά για τη συνεργασία των μικρότερων κομμάτων του Κέντρου με την ΕΔΑ. Αυτή η στρατηγική είχε ως στόχο να προωθήσει την προσχώρηση των μικρότερων κομμάτων του Κέντρου – ΕΠΕΚ, Δημοκρατικό και Αγροτικό Κόμμα – στο ΚΦ (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 267, 296. Νικολακόπουλος, 2001: 221). Ουσιαστικά, επρόκειτο για μια προσπάθεια επανασυσπείρωσης του Κέντρου μετά την εκλογική ήττα του 1956 και την αποτυχία της συνεργασίας με την ΕΔΑ. Αυτή στροφή δικαιολογεί την άνοδο του ποσοστού των αναφορών στη δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά κείμενα του 1958.

Όμως για τα αυξημένα ποσοστά των προεκλογικών περιόδων 1950 και 1951 (20,9% και 11,1% αντίστοιχα) αυτή η ερμηνεία, αν και επιβεβαιώνεται από την πολιτική της συντηρητικής μερίδας της παράταξης, δεν είναι από μόνη της επαρκής. Εδώ το υψηλό ποσοστό των αναφορών στη δεκαετία του 1940 οφείλεται κυρίως στον ενδοπαραταξιακό ανταγωνισμό. Σε αυτές τις δύο προεκλογικές περιόδους το γεγονός ότι ο Ν. Πλαστήρας, όπως εξηγείται εκτενώς παρακάτω επιλέγει τη συνεργασία με την Αριστερά, στην προσπάθεια του να αναδείξει σε κυρίαρχη την αριστερή συνιστώσα της παράταξης. Το πολιτικό εγχείρημα της ΕΠΕΚ προκαλεί την έντονη αντίδραση των άλλων δύο ηγετών του Κέντρου, με αποτέλεσμα κυρίαρχο στοιχείο των δύο προεκλογικών περιόδων να αναδεικνύεται όχι τόσο η αντιπαράθεση με τη Δεξιά αλλά η αντιπαράθεση των κομμάτων του Κέντρου μεταξύ τους. Έτσι, ο λόγος που τα ποσοστά των αναφορών στη δεκαετία του 1940 είναι υψηλά, πέρα από το γεγονός το ΚΦ και το ΔΣΚ προσανατολίζονται στην κατοχύρωση της εθνικόφρονος ταυτότητας του Κέντρου, είναι ότι οι εν λόγω αναφορές και ιδιαίτερα εκείνες που

επικεντρώνονται στην περίοδο 1944-1949 χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο αυτού του μεταξύ τους πολιτικού ανταγωνισμού (Γράφημα 2. Πίνακας 1).

Από αυτήν την άποψη σημείο μηδέν αποτελεί, σύμφωνα με το Γράφημα 2 η προεκλογική περίοδος του 1961, κατά την οποία το ποσοστό των προεκλογικών άρθρων που περιέχουν αναφορές στη δεκαετία του 1940 ουσιαστικά αγγίζει το μηδέν. Αφορά μόλις το 0,75% των εκλογικών άρθρων, ποσοστό που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον ισχυρισμό ότι με την ενοποίησή του το Κέντρο αποσιωπά τη δεκαετία του 1940 ή, καλύτερα, φροντίζει να την περιθωριοποιεί στη συγκρότηση του πολιτικού λόγου του νέου κόμματος. Στην αφετηρία της η ΕΚ εμφανίζεται σαν ένας ετερόκλητος κομματικός οργανισμός, ο οποίος αποτελείται από προσωπικότητες των οποίων οι πολιτικές τάσεις αρχίζουν από τη Δεξιά και φτάνουν μέχρι την μη κομμουνιστική Αριστερά. Επίσης εκτός από τον βασικό κορμό του Κόμματος των Φιλελευθέρων εντάσσεται στην ΕΚ και πολιτικοί ή τοπικοί παράγοντες που δεν βρίσκουν στη Δεξιά τη θέση που επιθυμούν ή που τους αρμόζει (Meynaud, τόμ. Α΄, 2002: 320).

Στόχος του νέου κόμματος αναδεικνύεται η απομάκρυνση της Δεξιάς από την εξουσία, γεγονός που επιβεβαιώνει την αρχική υπόθεση της μείωσης του ποσοστού αναφορών στη δεκαετία του 1940 κάθε φορά που η παράταξη του Κέντρου επέλεγε την κάθετη αντιπαράθεση με τη Δεξιά. Παρ' όλα αυτά το πολύ χαμηλό ποσοστό του 1961 οφείλεται και σε άλλους παράγοντες, κυρίως εσωκομματικούς. Κατά την πρώτη περίοδο παρατηρήθηκαν διαμάχες που προκάλεσαν προστριβές μεταξύ του αρχηγού και της κοινοβουλευτικής ομάδας, οι οποίες οφείλονταν στην ιδεολογική ποικιλομορφία που χαρακτήριζε το κόμμα. Το γεγονός ότι η παράταξη του Κέντρου συνενώθηκε δεν σήμαινε ότι σταμάτησαν να υπάρχουν οι διαφορετικές συνιστώσες που υπήρχαν ισχυρές το προηγούμενο διάστημα. Μάλιστα, σε αυτές τις ιδεολογικές διαφορές προστέθηκε και ο ανταγωνισμός μεταξύ Σ. Βενιζέλου και Γ. Παπανδρέου για τον πολιτικό και ιδεολογικό έλεγχο του κόμματος (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 327-328).

Υπό αυτές τις συνθήκες η αποσιώπηση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 εξυπηρετούσε πρωτίστως το στόχο της διατήρησης της εσωκομματικής ισορροπίας και δευτερευόντως την καλλιέργεια της επαφής με τον χώρο της κεντροαριστεράς. Βέβαια η προσέγγιση των αριστερής προέλευσης ψηφοφόρων ήταν απαραίτητη προκειμένου να απομακρυνθεί η Δεξιά από την εξουσία, αλλά στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία είχε μεγαλύτερη σημασία για το κόμμα να κατοχυρώσει και στη

συνέχεια να διατηρήσει την καθόλου αυτονόητη ενότητά του. Ιδιαίτερα στην πρώτη περίοδο ο Γ. Παπανδρέου χρειαζόταν να δικαιολογεί τις πολιτικές του αποφάσεις και να αντιμετωπίζει τους δυσαρεστημένους που τον κατηγορούσαν ότι ακολουθούσε πότε πολιτική Αριστεράς και πότε πολιτική Δεξιάς (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 327). Στο πλαίσιο αυτό η υπενθύμιση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 θα μπορούσε να λειτουργήσει διχαστικά μέσα στο ίδιο το κόμμα, οξύνοντας τις αντιθέσεις που υπέφωσκαν κλονίζοντας την ενότητα του.

Έπειτα από το εκλογικό αποτέλεσμα του 1961 και την καταγγελία του από την ΕΚ οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 διαφοροποιούνται στον λόγο του Κέντρου ποσοτικά όσο και ποιοτικά όπως θα αναλυθεί σε άλλο σημείο. Παρόλο που το ποσοστό των αναφορών ανεβαίνει αισθητά στην προεκλογική περίοδο του 1963 (Γράφημα 2. Πίνακας 1) δεν θα φτάσει στις εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του 1960 τις τιμές που είχε στη δεκαετία του 1950. Το γεγονός αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στον Ανένδοτο και στη μεταστροφή του πολιτικού κλίματος που επιτεύχθηκε κατά τη διάρκεια του.

Ουσιαστικά από την στιγμή που η ΕΚ κατήγγειλε το αποτέλεσμα των εκλογών του 1961 ως προϊόν βίας και νοθείας και αντιτάχθηκε στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης από την ΕΡΕ προχωρούσε σε ουσιαστική ρήξη με τη Δεξιά και σε προσέγγιση με την Αριστερά. Επομένως, μετά τις εκλογές του 1961 δόθηκε τυπικά η απάντηση στο δίλημμα που ταλάνιζε την παράταξη από το Μεσοπόλεμο. Αν και σε επίπεδο πολιτικής ρητορικής η Αριστερά συνεχίζει την κριτική της εναντίον των κεντρώων ηγετών και η ΕΚ συνεχίζει να αντιτίθεται στα δύο άκρα, ΕΔΑ και ΕΚ εμφανίζονται ευθυγραμμισμένες στον αγώνα τους κατά του αποτελέσματος των εκλογών του 1961 (Λιναρδάτος, 1986: τόμ. Δ΄, 103). Αυτή η ευθυγράμμιση μετατοπίζει την πολιτική αντιπαράθεση από το δίπολο εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες στο δίπολο Δεξιά-Αντιδεξιά και αλλάζει ριζικά την πολιτική πραγματικότητα θέτοντας υπό αμφισβήτηση τη διαιρετική τομή που είχε κληροδοτήσει ο εμφύλιος πόλεμος (Νικολακόπουλος, 2001: 48-49).

Αυτή η προσέγγιση με την Αριστερά, τουλάχιστον σε επίπεδο κοινωνικών συμμαχιών, κρατά χαμηλά τα ποσοστά των αναφορών στη δεκαετία του 1940. Η μικρή αύξηση που γνωρίζουν οι τιμές στις προεκλογικές περιόδους 1963, 1964 και 1967 οφείλεται κυρίως στην όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης και στο γεγονός ότι η ΕΡΕ χρησιμοποιεί το φόβητρο του εμφυλίου πολέμου απέναντι στη μεταστροφή του πολιτικού κλίματος και στην εκλογική ήττα που υπέστη το 1963. Με άλλα λόγια,

η δεκαετία του 1940 μετά τον Ανένδοτο δεν αποτελεί πλέον μια αναφορά την οποία η ΕΚ επιδιώκει να συμπεριλάβει στο λόγο της. Την ίδια εποχή η αντιπαράθεση με τη Δεξιά, οι εκλογές του 1961 και η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γ. Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη της επιτρέπουν να αντλήσει αναφορές που υποστηρίζουν επαρκώς το πολιτικό της διάβημα. Το διχαστικό παρελθόν της δεκαετίας του 1940 εγκαταλείπεται, καθώς οι αναφορές στα τρέχοντα πολιτικά θέματα μπορούν να προσφέρουν έναν άξονα κομματικής συσπείρωσης και να απευθυνθούν αποτελεσματικά στις κεντροαριστερές δυνάμεις που στηρίζουν τον Ανένδοτο και τις πολιτικές επιλογές του Γ. Παπανδρέου. Στις όποιες αναφορές στο παρελθόν η ΕΚ αυτή την εποχή σύρεται από την ΕΡΕ, η οποία ιδιαίτερα το 1964, επιστρέφει πολύ συχνά στη δεκαετία του 1940 προσπαθώντας να προκαλέσει ρήξη στο αντιδεξιό μέτωπο που συγκροτείται γύρω από την ΕΚ.

1950-1952: Από την κυριαρχία του Κέντρου στην επικράτηση της Δεξιάς

Την περίοδο αυτή η κατάσταση της παράταξης ορίζεται από δύο πολύ σημαντικούς παράγοντες. Ενδοπαραταξιακά κυριαρχεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαφορετικών κομμάτων και τάσεων του κεντρώου χώρου. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων και το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, με αρχηγούς τον Σ. Σοφοκλή Βενιζέλο και τον Γ. Παπανδρέου αντίστοιχα, ανταγωνίζονται στο χώρο της συντηρητικής πτέρυγας της παράταξης. Την ίδια στιγμή η ΕΠΕΚ του Ν. Πλαστήρα οριοθετεί και εμπεδώνει την κεντροαριστερά, με ισχυρή αναφορά το αντιστασιακό κίνημα και τον εαμικό, μη κομμουνιστικό πολιτικό χώρο. Όσον αφορά το ευρύτερο πολιτικό σκηνικό, τη στιγμή που ο ενδοπαραταξιακός ανταγωνισμός βρίσκεται στο απόγειό του στις άλλες δύο παρατάξεις αποκρυσταλλώνεται η κομματική μορφή με την οποία θα διατηρούνταν μέχρι το 1967. Η ΕΔΑ στα αριστερά του Κέντρου και ο ΕΣ στα Δεξιά του δημιουργούν τις δικές τους δυναμικές συσπείρωσης, συμπιέζοντας από το 1951 και έπειτα τα όρια του κεντρώου χώρου. Υπό αυτές τις συνθήκες καθίσταται πλέον έντονη η ανάγκη της συγκρότησης μιας ευδιάκριτης παραταξιακής ταυτότητας που αφενός θα διαχώριζε με σαφήνεια τα όρια του Κέντρου από τις άλλες παρατάξεις και αφετέρου θα μπορούσε να χρησιμεύσει ενδοπαραταξιακά ως άξονας συσπείρωσης (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 165-171).

Οι εκλογές του 1950 είναι ουσιαστικά οι πρώτες μετά την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά. Οι προηγούμενες, του 1946, λόγω της αποχής αλλά κυρίως λόγω των πολιτικών συνθηκών στις οποίες διεξήχθησαν δεν μπορούν να θεωρηθούν

ως μια τυπική εκλογική αναμέτρηση. Επιπλέον το 1950, εκπροσωπούνται όλες οι πολιτικές δυνάμεις εκτός από την κομμουνιστική αριστερά, μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ανάσχεσης της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Σε αυτές τις εκλογές τα πολιτικά κόμματα καταμετρούν τις δυνάμεις τους ύστερα από μια περίοδο βαθειάς πολιτικής κρίσης (Νικολακόπουλος, 2001: 102-109).

Όλα αυτά αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα και από το γεγονός ότι αποτελούν για τα κόμματα του Κέντρου αφετηριακή ιδέα για την οικοδόμηση της εκλογικής τους στρατηγικής τόσο σε επίπεδο ενδοπαραταξιακό όσο σε σχέση με τις άλλες παρατάξεις. Πρόκειται για μια θέση που επαναλαμβάνεται, παραμονές των εκλογών του 1950, τόσο στον λόγο των τριών αρχηγών όσο και στα κείμενα των προσκείμενων στο Κέντρο εφημερίδων: «Αι αυριαναί εκλογαί είνε ουσιαστικώς αι πρώται μεταπολεμικαί εκλογαί της Ελλάδος δεδομένου ότι αι προηγούμεναι διεξήχθησαν εν μέσω αγώνος ο οποίος δεν είχε τερματισθή. […] Ο εκλογικός αγών είχε νοθευθή από δύο στοιχεία εντελώς ξένα προς τας πολιτικάς ιδέας, από τον φόβον δηλαδή του Δεκεμβρίου και από το Πολιτειακόν. Ενώ τώρα το μεν το μεν Πολιτειακόν έχει οριστικώς τερματισθή δι' όλους τους Έλληνας, ο δε φόβος εκ του κομμουνισμού έχει μετά την συντριβήν του ενόπλου συμμοριτισμού καταφανώς μειωθεί» (*Το Βήμα*, 4.3.1950).

Το πολυδιασπασμένο Κέντρο βρίσκεται στην αντιπολίτευση με κύριο αντίπαλο το ΛΚ (ΛΚ). Με αυτό το δεδομένο, κάθε αρχηγός ξεκινά την προεκλογική του εκστρατεία έχοντας διπλό στόχο: την οξεία αντιπαράθεση με το αποδυναμωμένο ΛΚ και ταυτόχρονα την προσωπική του κατοχύρωσή στον κεντρώο χώρο ως αδιαμφισβήτητο φορέας και κληρονόμος της βενιζελικής παράδοσης και άρα φυσικός αρχηγός του μεταπολεμικού Κέντρου.

Όπως εικονίζεται στο Γράφημα 3 για τις προεκλογικές περιόδους 1950 και 1951, ανάμεσα στις αναφορές στα γεγονότα της αμέσως προηγούμενης δεκαετίας κυριαρχούν αυτές που έχουν ως αντικείμενο την περίοδο 1944-1949.[7] Στις εκλογές του 1950 κυρίαρχο στόχο όλων των κομμάτων του Κέντρου αποτελεί η απαξίωση της πολιτική του Λαϊκού Κόμματος και η διεκδίκηση της εκπροσώπησης της εθνικοφροσύνης, εάν όχι σύσσωμης, τουλάχιστον ενός μεγάλου ποσοστού της. Έτσι, οι σχετικές αναφορές εστιάζονται στην απαξίωση της πολιτικής του ΛΚ για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου και στην αντίστοιχη προβολή των

[7] Πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτές οι τιμές που προέρχονται από την εφημερίδα *Το Βήμα* αφορούν κυρίως την συντηρητική πτέρυγα της παράταξης.

υπηρεσιών που προσέφεραν οι πολιτικοί του Κέντρου κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Διακρίνεται σε αυτές τις αναφορές ο Σ. Βενιζέλος ο οποίος θεωρώντας τον εαυτό του και το κόμμα του φυσικό συνεχιστή της φιλελεύθερης παράδοσης, οικοιοποιείται στους πολιτικούς του λόγους την πολιτική της κυβέρνησης Σοφούλη (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 1.3.1950) αλλά και την αντικομμουνιστική πολιτική του κεντρώου χώρου. «Τον κομμουνισμόν εις την Ελλάδαν δεν επάταξεν η Ηνωμένη Παράταξις των λεγόμενων Εθνικοφρόνων. Τον κομμουνισμόν επατάξαμεν απ' αρχής μέχρι τέλους ημείς οι Φιλελεύθεροι» (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 28.2.1950).

Την ίδια ακριβώς αντιπολιτευτική τακτική απέναντι στη Δεξιά ακολουθεί και ο Γ. Παπανδρέου. Κεντρικό του επιχείρημα είναι ότι αποτελεί «καπηλεία» το επιχείρημα του ΛΚ ότι είναι περισσότερο εθνικόφρον από τα υπόλοιπα κόμματα: «Το θέμα δεν είναι ποίοι είναι περισσότερον πατριώται αλλά ποίος γνωρίζει να νικά τον κομμουνισμόν και όλοι επί του θέματος αυτού εδώσαμεν τας εξετάσεις». Τα αποτελέσματα των εξετάσεων για το ΛΚ κρίνονται από το Γ. Παπανδρέου ανεπαρκή: «λαϊκοί εύρον νεκρόν τον κομμουνισμόν και τον ανέστησαν επιτρέψαντες εις αυτόν να δημιουργήσει τον τρίτον γύρον» (Παπανδρέου, *Ελευθερία*, 4.3.1950).

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 από τα δεκατρία προεκλογικά κείμενα που ανακαλούν την προηγούμενη δεκαετία τα δώδεκα (92,3%) αναφέρονται στην περίοδο 1944-1949. Οι δύο ηγέτες της συντηρητικής μερίδας του Κέντρου αναζητούν το πολιτικό τους στίγμα στον αντικομμουνισμό και απευθύνονται στην παράταξη των εθνικοφρόνων. Επομένως, στρέφονται στο παρελθόν επιστρατεύοντας εκείνα ακριβώς τα στοιχεία που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τεκμήρια της προσωπικής τους εθνικόφρονος πολιτικής αλλά και της ικανότητας του Κέντρου να προφυλάσσει τη χώρα από τον «εθνοκτόνο» κομμουνισμό. Σε αυτή την περίπτωση η περίοδος 1944-1949 επιστρατεύεται ως εχέγγυο ότι το Κέντρο μπορεί να αντιμετωπίσει καλύτερα τον κομμουνιστικό κίνδυνο αλλά και ως φόβητρο ότι η επικράτηση της Δεξιάς θα μπορούσε να παραδώσει τη χώρα σε μια κυβέρνηση ανίκανη να αντιμετωπίσει ανάλογο κίνδυνο (*Ελευθερία*, 2.3.1950) και άρα σε μια κυβέρνηση που θα έθετε σε κίνδυνο όσα είχαν επιτευχθεί με τη στρατιωτική νίκη του 1949: «Από την ψήφον αυτήν εξαρτάται η αξιοποίησις των θυσιών των εκλιπόντων και των ζώντων ηρώων του εθνικού μας αγώνος κατά των μισθοφόρων της ξενικής επιβουλής» (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 5.3.1950).

Ταυτόχρονα, οι ίδιες αναφορές επιστρατεύονται για να απαξιωθεί η πολιτική της Δεξιάς σε όλα τα επίπεδα. Το ΛΚ κατηγορείται ότι κατέβηκε στις εκλογές με την

«μεγαλορρήμονα» επωνυμία «Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων» και με αποκλειστικό σκοπό να μονοπωλήσει την εθνικοφροσύνη και τη νίκη εναντίον του κομμουνισμού που δεν του ανήκουν, αλλά και να καλύψει την ανικανότητά του να κυβερνήσει καθώς και τα οικονομικά σκάνδαλα της τελευταίας τετραετίας (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 28.2.1950).

Συνακόλουθα, με αναφορά στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας συγκροτείται για τη συντηρητική μερίδα του Κέντρου μια πολιτική ταυτότητα που επιτρέπει στους δύο αρχηγούς να αντιπαρατεθούν στην πρόθεση της Δεξιάς να μονοπωλήσει την εθνικοφροσύνη αλλά και να κεφαλαιοποιήσουν πολιτικά μερίδιο της νίκης εναντίον των κομμουνιστών. Ταυτόχρονα, επαγγέλλεται στο όνομα πάντα της εθνικοφροσύνης μια δικαιότερη και δημοκρατικότερη διακυβέρνηση. «Δύο δρόμοι ανοίγονται σήμερον ενώπιον της Ελλάδος: ο ένας οδηγεί προς τον βέβαιον μαρασμόν του έθνους και την ασφυκτικήν – υλικώς και ηθικώς – περίπτυξιν της αντιδράσεως. Ο άλλος οδηγεί προς την αξιοποίησιν των τόσων θυσιών του ελληνικού λαού δια την εξασφάλισιν ενός ανθρωπινωτέρου μέλλοντος εις τα άτομα και εις το σύνολον, δια της προωθήσεως προς την εξουσίαν των στοιχείων της προόδου» (*Ελευθερία*, 1.3.1950). Πάντοτε, όμως, στο εσωτερικό της παράταξης των νικητών του εμφυλίου πολέμου και χωρίς καμία διάθεση συνδιαλλαγής με την Αριστερά, καθώς στο πολιτικό πρόγραμμα και στη ρητορική των δύο ηγετών είναι ξεκάθαρη η επιδίωξή τους να μην ξεπεράσουν τα όρια της εθνικοφροσύνης.

Την ίδια στιγμή, βέβαια, οι δύο αρχηγοί του Κέντρου επιστρέφουν στην ίδια περίοδο προκειμένου να αντλήσουν επιχειρήματα, όπως ήδη ειπώθηκε παραπάνω στο πλαίσιο του ανταγωνισμού. μεταξύ τους Ανακαλούν την περίοδο 1944-1949, προσκομίζοντας τις πράξεις τους ως εχέγγυο εθνικοφροσύνης στην ίδια τους την παράταξη, της οποίας την αρχηγία εποφθαλμιούν αμφότεροι. Ιδιαίτερα ο Σ. Βενιζέλος αμφισβητεί κατά κόρον την εθνικοφροσύνη του Γ. Παπανδρέου, θεωρώντας τον ύποπτο συνεργασίας με την Αριστερά σε στιγμές που το έθνος κινδύνευε από τον κομμουνισμό (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 5.3.1950). Από την άλλη ο Γ. Παπανδρέου είναι περισσότερο φειδωλός στους χαρακτηρισμούς του. Προσάπτει όμως στο ΚΦ ευθύνη για όσα συνέβησαν κατά την τετραετία 1946-1950 διότι βρισκόταν στο ίδιο κυβερνητικό σχήμα με το ΛΚ (Παπανδρέου, *Ελευθερία,* 4.3.1950). Πάντως, από τα κείμενα και τα δημοσιεύματα της εποχής ο Γ. Παπανδρέου φαίνεται μάλλον περιθωριοποιημένος από την παράταξη και τις εφημερίδες του Κέντρου γεγονός που

επιβεβαιώνεται από τα εκλογικά αποτελέσματα[8]. Οι προσκείμενες στον κεντρώο χώρο εφημερίδες δεν δημοσιεύουν παρά ελάχιστα για την προεκλογική κίνηση του ίδιου και του κόμματος του. Ενδεικτικό είναι ότι λίγες μέρες πριν από τις εκλογές του 1950 η Ελευθερία σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο: «Φιλελευθερισμός συνεγείρει την χώραν απ' άκρου εις άκρον», όπου προβλέπει μεγάλη νίκη των Φιλελευθέρων, αναφέρει μόνο το ΚΦ και την ΕΠΕΚ (*Ελευθερία*, 28.2.1950).

Από αυτή την τακτική διαφοροποιείται η ΕΠΕΚ, καθώς προσανατολίζεται στην συσπείρωση των δυνάμεων της κεντροαριστεράς αναπτύσσοντας μια εκ διαμέτρου αντίθετη ρητορική από τη ρητορική της συντηρητικής μερίδας του Κέντρου. Ό,τι αφορά την ΕΠΕΚ και τη ρητορική της παρουσιάζεται εκτενώς στο τέλος της ενότητας. Εδώ, όμως πρέπει να διευκρινίσουμε ότι την προεκλογική περίοδο του 1950 το Κέντρο βαδίζει προς την εκλογική αναμέτρηση παρουσιάζοντας ένα πολύ βαθύ ρήγμα στο εσωτερικό του. Η συντηρητική μερίδα προσανατολίζεται αποκλειστικά στην παράταξη των εθνικοφρόνων κατασκευάζοντας μια ταυτότητα αντίστοιχη με εκείνη που αρμόζει στους διεκδικητές της νίκης του 1949, ενώ η ΕΠΕΚ προσανατολίζεται στην κεντροαριστερά, στους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου κατασκευάζοντας μια ταυτότητα η οποία προϋπέθετε και άρα προοιωνιζόταν την υπέρβαση της εμφυλιοπολεμικής διαίρεσης.

Ανάλογη είναι και η αφήγηση που συγκροτούν οι αναφορές στο παρελθόν για τη δεκαετία του 1940. Για το ΔΣΚ και ΚΦ επρόκειτο για χρόνια ταραγμένα, στη διάρκεια των οποίων η χώρα κινδύνευσε κυρίως από τον διεθνή κομμουνισμό. Ο ελληνικός λαός πολέμησε για να ζήσει σε δημοκρατικές συνθήκες, τη διατήρηση των οποίων απειλούσαν οι κομμουνιστές. Σε αυτή τη μάχη βρήκε συμπαραστάτη τους πολιτικούς της φιλελεύθερης παράταξης οι οποίοι όχι μόνο αποσόβησαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο, αλλά και θεμελίωσαν τη δημοκρατία, η οποία άλλωστε δεν απειλούνταν μόνο από τους κομμουνιστές, αλλά και από την αυθαιρεσία και την κακοδιοίκηση που επέβαλε η Δεξιά (*Ελευθερία,* 2.3.1950).

Αυτή η εκδοχή των γεγονότων αποτελεί τον κορμό της κυρίαρχης αφήγησης του Κέντρου για τη δεκαετία του 1940. Αποτελεί το βασικό καμβά για την ερμηνεία και την επαναπροσέγγιση του παρελθόντος και για τις δύο πολιτικές συνιστώσες του Κέντρου στην περίοδο 1950-1952, αλλά βρίσκεται επίσης και στον πυρήνα των μετέπειτα αφηγήσεων όλων των κομματικών φορέων της παράταξης μέχρι το 1967.

[8] Στις εκλογές του 1950 το ΔΣΚ έλαβε 10,67%, το χαμηλότερο ποσοστό από όλα τα κόμματα της κεντρώας παράταξης (Νικολακόπουλος, 2001: 108).

Οι διαφορετικές εκφάνσεις τις οποίες θα συναντήσουμε σε μεταγενέστερες προεκλογικές περιόδους, δεν την αναιρούν. Λειτουργούν προσθετικά, βελτιωτικά ή διασταλτικά προσθέτοντας ή αποσιωπώντας στοιχεία ανάλογα με την πολιτική συγκυρία.

Από τις εκλογές του 1950 και έπειτα το πολιτικό κλίμα αλλάζει σημαντικά. Μετά την χαρτογράφηση των πολιτικών δυνάμεων το 1950, ουσιαστικό διακύβευμα των εκλογών του 1951 καθίσταται ο επαναπροσδιορισμός τους κυρίως μετά από την αποδυνάμωση των μικρών κομμάτων. Η εμφάνιση του Α. Παπάγου στην πολιτική ζωή και η ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού, κάνουν αυτή την ανάγκη για επαναπροσδιορισμό ακόμη πιο έντονη. Οι εκλογές του 1951 πήραν μορφή ενδοπαραταξιακής αναμέτρησης για τη Δεξιά και διαπαραταξιακής αντιπαράθεσης ανάμεσα στη Δεξιά και τα κόμματα του Κέντρου. Η εμφάνιση του ΕΣ και η υιοθέτηση του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής επιτάχυναν τη συσπείρωση των παρατάξεων καθώς μείωσαν τον αριθμό των μικρότερων κομμάτων. Στις εκλογές του 1951 συμμετείχαν μόνο πέντε κόμματα, αριθμός μικρός σε σύγκριση με τις προηγούμενες όπου ο αριθμός των κομμάτων ήταν πάνω από δεκαπέντε (Νικολακόπουλος, 2001: 132-137).

Όσον αφορά τον χώρο του Κέντρου μετά τις εκλογές του 1950 διαλύεται το ΔΣΚ του Γ. Παπανδρέου. Κάποιοι βουλευτές και πολιτευτές του καταφεύγουν στον Συναγερμό, κάποιοι άλλοι στην ΕΠΕΚ, ενώ ο ίδιος, αφού δεν γίνεται δεκτός στον Συναγερμό, αποφασίζει να κατέβει μόνος στις εκλογές στις οποίες θα συγκεντρώσει μόνο 2,10% και δεν θα εκλεγεί βουλευτής (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 276-277, 290).

Έτσι, η μείωση των αναφορών στη δεκαετία του 1940 στον λόγο της παράταξης του Κέντρου αντανακλά τις ανάγκες της πολιτικής συγκυρίας, όπως τις διαμόρφωνε η ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού. Το κέντρο βάρους της πολιτικής αντιπαράθεσης αλλάζει απότομα. Τόσο οι αρχηγοί όσο και οι υπόλοιποι υποψήφιοι παύουν να αφιερώνουν σημαντικά κομμάτια των προεκλογικών τους κειμένων στην αντιπαράθεση μεταξύ τους και εντοπίζουν το ενδιαφέρον τους στον ΕΣ. Θεωρούν ότι η εμφάνιση του Παπάγου στην ελληνική πολιτική πρόκειται να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τα ακραία στοιχεία της αριστεράς και της δεξιά και να αναζωπυρώσει τα πάθη (Βενιζέλος, *Ελευθερία,* 11.8.1951). Με αυτό τον τρόπο ο Α. Παπάγος διακινδυνεύει να γίνει φορέας «όχι της πολιτικής ομαλότητος που έχει ανάγκη η χώρα, αλλά της πολιτικής ανωμαλίας. Και η αλλαγή, την οποίαν

επαγγέλλεται, κινδυνεύει να είναι αλλαγή εις το χειρότερον» (Παπανδρέου, *Ελευθερία*, 22.8.1951). Έτσι αντί να επιστρατεύουν το παρελθόν προκειμένου να το χρησιμοποιήσουν για τους σκοπούς της μεταξύ τους αντιπαράθεσης κατευθύνουν τον λόγο αλλά και την πολιτική τους δράση στην αντιμετώπιση του εξωτερικού κινδύνου που προέρχεται από τη συσπείρωση της Δεξιάς. Επομένως, η επίκληση της μνήμης της δεκαετίας του 1940 παύει να παίζει κεντρικό ρόλο στην συγκρότηση του πολιτικού λόγου, όπως ένα χρόνο πριν. Η ανασυγκρότηση της Δεξιάς μέσα από τον Ελληνικό Συναγερμό και η πρόσκληση του Α. Παπάγου προς όλους «να λησμονήσουν το παρελθόν» (*Ελευθερία*, 12.8.1951), επηρεάζει όπως είναι αναμενόμενο, και το Κέντρο και στρέφει το ενδιαφέρον προς τα τρέχοντα πολιτικά ζητήματα, με αποτέλεσμα να περιοριστεί και να διαφοροποιηθεί η χρήση του παρελθόντος σε σχέση με την προηγούμενη εκλογική αναμέτρηση.

Στο πλαίσιο αυτό παρατηρούμε ότι οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 συνεχίζουν να επικεντρώνονται στην περίοδο 1944-1949 (Πίνακας 1), αλλά αλλάζουν στόχο. Στρέφονται κυρίως εναντίον της Δεξιάς και του Α. Παπάγου. Δεν υπάρχει ποιοτική αλλαγή των αναφορών καθώς ο στόχος της ανάκλησης των γεγονότων παραμένει ο ίδιος, δηλαδή να υπογραμμιστεί η συμβολή του Κέντρου στη μάχη εναντίον του κομμουνισμού και να απαξιωθεί ο αντίστοιχος ρόλος της Δεξιάς. Ωστόσο, ενόψει των εκλογών του 1951 ο εχθρός δεν είναι πια το καταπτοημένο ΛΚ, αλλά ο Ελληνικός Συναγερμός, με τον νικητή του Γράμμου, ο οποίος φιλοδοξεί και τελικά πετυχαίνει να απορροφήσει και ένα τμήμα της συντηρητικής μερίδας του Κέντρου. Έτσι, οι επιθέσεις εναντίον της Δεξιάς γίνονται οξύτερες και στοχεύουν στην απαξίωση του μύθου του στρατάρχη: «Αν η δόξα της στρατιωτικής νίκης ανήκει εις τον τότε αρχιστράτηγον και ήδη αρχηγόν του Συναγερμού, η δόξα της νικηφόρου διεξαγωγής του πολέμου ανήκει εις το κόμμα των Φιλελευθέρων διότι αι μάχαι διευθύνονται από τους στρατηγούς και οι πόλεμοι από τας κυβερνήσεις» (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 28.8.1951).

Την ίδια στιγμή, η ίδρυση της ΕΔΑ οδηγεί τους επιτελείς του Κέντρου (τόσο το ΚΦ όσο και την ΕΠΕΚ) να επιστρατεύσουν τα γεγονότα του εμφυλίου εναντίον της Αριστεράς, η οποία δεν τους είχε απασχολήσει τόσο έντονα κατά την προηγούμενη προεκλογική περίοδο. «Ποίους σκοπούς επιδιώκει το ΚΚΕ με τας αλλεπάλληλους αυτάς μεταμφιέσεις του δεν είναι γνωστόν. Αλλά και η νέα εμφάνισίς του δεν θα εξαπατήση κανέναν. Και όσοι εις το παρελθόν παρεσύρθησαν από τα δημοκόπα συνθήματα του ΚΚΕ δεν θα πέσουν θύματα αυτή την φοράν» (*Το Βήμα*, 21.8.1951).

Σε αυτή την προεκλογική περίοδο επαναπροσδιορισμού των πολιτικών θέσεων και συσπείρωσης εμφανίζονται στον λόγο του Κέντρου προεκλογικά κείμενα στα οποία η δεκαετία του 1940 αντιμετωπίζεται ως ενιαία περίοδος. Αν και στη συγκεκριμένη περίοδο είναι μόνο δύο κείμενα, θεματοποιούν την προσπάθεια να επεκταθεί η αφήγηση για το παρελθόν στην περίοδο 1940-1944, καλύπτοντας τα κενά που είχε αφήσει η προηγούμενη προεκλογική περίοδος, στην οποία σχεδόντο 1940-1944 σχεδόν απουσίαζε. Ο η τρόπος και η στιγμή κατά την οποία επιχειρείται ο εμπλουτισμός της αφήγησης αντανακλούν την προσπάθεια της συντηρητικής μερίδας του Κέντρου να κατοχυρωθεί ρητορικά και πολιτικά στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων. Το πρώτο είναι ένα ανυπόγραφο πολιτικό κείμενο του *Βήματος το οποίο* παρουσιάζει την προέλευση και την ιστορία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Το κόμμα χαρακτηρίζεται «εθνικό» και παρέχεται η διαβεβαίωση ότι από το 1940 μέχρι το 1949 έκανε ότι ήταν δυνατό για να αντιμετωπιστεί ο κομμουνιστικός κίνδυνος και να απελευθερωθεί η πατρίδα (*Το Βήμα*, 15.8.1951). Το δεύτερο κείμενο είναι μια προεκλογική ομιλία του Σ. Βενιζέλου στην οποία η περίοδος 1940-1949 παρουσιάζεται ως ενιαία περίοδος πολέμου, καταστροφών και απωλειών (Βενιζέλος, *Ελευθερία*, 11.8.1951). Και από τα δύο κείμενα προκύπτει μια ενιαία αφήγηση για την περίοδο 1940-1949, στην οποία η Κατοχή και η Αντίσταση αποσιωπούνται για να υπερτονιστεί ο κομμουνιστικός κίνδυνος και οι υπηρεσίες που προσέφερε το ΚΦ και οι πολιτικοί του επιτελείς στην αντιμετώπισή του. Η συγκεκριμένη εκδοχή για τη δεκαετία του 1940 δεν έρχεται σε αντίθεση με αυτή της προηγούμενης περιόδου, αλλά την συμπληρώνει. Ξεπερνά την αμηχανία για την περίοδο 1940-1944, επιχειρώντας μια απάντηση στην αντίστοιχη εκδοχή της Δεξιάς που έθετε το Κέντρο εκτός των κρίσιμων γεγονότων της κρίσιμης δεκαετίας. Την ίδια εποχή σε αντίστοιχα κείμενα της Δεξιάς η δεκαετία του 1940 αντιμετωπίζεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Η περίοδος ενοποιείται στο πρόσωπο του Παπάγου ο οποίος συμμετείχε στους δύο μεγάλους πολέμους, στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-1941 και στον Γράμμο. Η δράση του Στρατάρχη παρουσιάζεται από τη Δεξιά ως η μεγαλύτερη απόδειξη ότι ο Συναγερμός μπορεί να αντιμετωπίσει τον κομμουνιστικό κίνδυνο στο παρόν με τον ίδιο τρόπο που ο αρχηγός του αντιμετώπισε στο παρελθόν δύο μεγάλους εχθρούς του έθνους τις δυνάμεις του Άξονα και τον διεθνή κομμουνισμό.

Για το Κέντρο και ιδιαίτερα για το ΚΦ η ενοποίηση της Δεξιάς υπό τον ΕΣ αποτελούσε μια πολύ σοβαρή απειλή. Κατ' αρχάς του στερούσε πολιτικές δυνάμεις, καθώς αρκετοί πολιτευτές έβρισκαν γοητευτική την ιδέα της προσχώρησης στο νέο

κόμμα. Κυρίως, όμως, ο ΕΣ έτεινε, με ενοποιητικό σύμβολο τη στρατιωτική δράση του Παπάγου, να μονοπωλήσει την εθνικοφροσύνη ανάγοντάς την σε παραταξιακή ταυτότητα. Έτσι, αυτή την περίοδο όπου το ΚΦ είναι ακόμη στραμμένο σχεδόν αποκλειστικά στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων επιμένει στη συγκρότηση μιας ρητορικής η οποία αναδεικνύοντας τον ρόλο του στην καταστολή του κομμουνιστικού κινδύνου θα του επέτρεπε να διατηρηθεί ως εναλλακτικός εθνικόφρων πόλος στο στρατόπεδο των νικητών του εμφυλίου πολέμου.

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1952 η ρητορική του Κέντρου διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό. Οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 όχι μόνο μειώνονται περισσότερο αλλά παρουσιάζουν και ποιοτική διαφοροποίηση σε σχέση με τις αντίστοιχες των δύο προηγούμενων προεκλογικών περιόδων. Πριν από τις εκλογές του 1952 μειώνεται το ποσοστό των κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 σε 3,5% επί του συνόλου των προεκλογικών άρθρων, εγκαινιάζοντας μια περίοδο κατά την οποία το αντίστοιχο ποσοστό διατηρείται, με εξαίρεση το 1958, σε χαμηλά επίπεδα (Γράφημα 1. Πίνακας 1). Με άλλα λόγια, από την προεκλογική περίοδο του 1952 και μετά τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 δεν αποτελούν κυρίαρχο ζήτημα στην διαδικασία συγκρότησης της πολιτικής ρητορικής και της παράταξης και όπου ανακύπτουν ή ανακαλούνται η χρήση και η διαχείρισή τους είναι πλέον εντελώς διαφορετική.

Αν και στις εκλογές του 1951 ο ΕΣ δεν έλαβε το ποσοστό που επιθυμούσε ο αρχηγός του, η εκλογική του επιτυχία ήταν φανερή και διαμόρφωσε ένα εντελώς καινούργιο πολιτικό τοπίο όπου το Κέντρο κινδύνευε να συρρικνωθεί. Το ΔΣΚ, που δεν είχε δεσμούς με τη βενιζελική παράταξη, εξαφανίστηκε από τη Βουλή, καθώς η συγκρότηση του Συναγερμού καθιστούσε την παρουσία του άνευ αντικειμένου (Νικολακόπουλος, 2001: 431-458. Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 121-123). Στις επόμενες εκλογές ο Γ. Παπανδρέου συμμετείχε ως ανεξάρτητος υποψήφιος στους συνδυασμούς του Συναγερμού. Το παράδειγμά του ακολούθησε ο συνιδρυτής της ΕΠΕΚ Ε. Τσουδερός και είκοσι τέσσερις πρώην υπουργοί, βουλευτές και πολιτευτές με φιλελεύθερη παράδοση. Ανάμεσά τους οι Σ. Μερκούρης, Γ. Εξηντάρης κ.ά. Την κίνηση αυτή συνόδευε και στήριζε το δημοσιογραφικό συγκρότημα Λαμπράκη, που βέβαια συνδεόταν από παλιά με το χώρο των Φιλελευθέρων αλλά αυτή τη φορά αποφάσισε να θέσει τα δημοσιογραφικά του όργανα στην υπηρεσία του στρατάρχη (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 524).

Το άνοιγμα του Παπάγου στον κεντρώο χώρο έδειχνε επιτυχημένο και απειλητικό για την παράταξη του Κέντρου, η οποία αναγκάστηκε να συσπειρωθεί. Η προσπάθεια συσπείρωσης εκφράζεται κατ' αρχάς με την κυβερνητική συνεργασία ανάμεσα στην ΕΠΕΚ και στο ΚΦ και προχωρά με την εκλογική συνεργασία των δύο κομμάτων που αποτελεί τρόπον τινά ένα προσχέδιο κατά κάποιο τρόπο ενοποίησης του κεντρώου χώρου. Αυτή η συνεργασία των δύο κυριότερων κομματικών φορέων είναι έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες οι οποίοι ευθύνονται για τη θεαματική μείωση των αναφορών στη δεκαετία του 1940 στο διάστημα που μεσολαβεί των εκλογών του 1951 και 1952.

Εξέχων, ωστόσο, παράγοντας που οδηγεί στην περιθωριοποίηση, ουσιαστικά των διαιρέσεων της δεκαετίας του 1940 στον λόγο του Κέντρου είναι η αλλαγή στρατηγικής που επέφερε το εκλογικό αποτέλεσμα του 1951 στην πολιτική του ΚΦ. Μετά την επιτυχία του Συναγερμού και την ίδρυση της ΕΔΑ το ΚΦ ή θα ακολουθούσε την τύχη του ΔΣΚ ή θα προχωρούσε σε συνεργασία με την ΕΠΕΚ (Νικολακόπουλος, 2001: 159-162). Επέλεξε το δεύτερο, γεγονός που έδινε μια διαφορετική προοπτική στον κεντρώο χώρο. Την ίδια στιγμή, όμως, η συνεργασία με την ΕΠΕΚ συνεπαγόταν την προσέγγιση με τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις της κεντροαριστεράς. Με άλλα λόγια, η εκλογική συνεργασία με την ΕΠΕΚ το 1952 σηματοδοτεί την εγκατάλειψη της αποκλειστικής προσκόλλησης του ΚΦ και άρα μιας σημαντικής μερίδας του Κέντρου στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων.

Αυτή η στροφή, πέρα από το γεγονός ότι ερμηνεύει τη μείωση των κειμένων στα οποία υπάρχουν άμεσες αναφορές στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 επιφέρει και μια σειρά από αλλαγές στον τρόπο με οποίο το Κέντρο διαχειρίζεται πια αυτά τα γεγονότα. Κατ' αρχάς, εμφανίζονται όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 εξαιτίας της συνεργασίας με την ΕΠΕΚ αναφορές στην περίοδο στην περίοδο 1940-1944. Εκτός από τους προεκλογικούς λόγους του Πλαστήρα ο οποίος και στις προηγούμενες προεκλογικές περιόδους αναφερόταν στην Αντίσταση, εμφανίζονται στην εφημερίδα *Ελευθερία* δημοσιεύματα με τα οποία καλούνται οι αξιωματικοί του ΕΛΑΣ να στηρίξουν τους συνδυασμούς του Κέντρου (*Ελευθερία*, 14.11.1952).

Ταυτόχρονα, οι αναφορές στην περίοδο 1944-1949 δεν έχουν πλέον τη σημασία που είχαν στις προηγούμενες προεκλογικές περιόδους καθώς δεν γίνεται καμία αναφορά στην αντικομουνιστική δραστηριότητα του Κέντρου. Στα σχετικά κείμενα απουσιάζουν οι αναφορές στα γεγονότα, και ανακαλείται απλά η περίοδος ως εποχή αναταραχών και καταστροφών. Στο ίδιο μοτίβο κινούνται και τα κείμενα στα οποία η

δεκαετία του 1940 αντιμετωπίζεται ως ενιαία περίοδος. Εδώ είναι πολύ ενδιαφέρον ότι αυτή η αντιμετώπιση αποσκοπεί στο να καταγραφεί η δράση του Τσουδερού, στον οποίο οι αντίπαλοι προσάπτουν ιδεολογική ασυνέπεια και τον κατηγορούν ότι πολλές φορές άλλαξε στρατόπεδο για λόγους προσωπικής φιλοδοξίας (*Ελευθερία*, 26.10.1952. 30.101952). Με τον τρόπο αυτό λοιπόν η δεκαετία του 1940 σταδιακά περιθωριοποιείται στην ρητορική του Κέντρου.

Οι εκλογές του 1952 παίρνουν ένα «δημοψηφισματικό» χαρακτήρα, με αποκλειστικό διακύβευμα την επιλογή μεταξύ των δύο πολιτικών σχηματισμών που διεκδικούσαν την εξουσία, του ΕΣ και του συνασπισμού ΕΠΕΚ-ΚΦ (Νικολακόπουλος, 2001: 160). Σε αυτή την πολιτική συγκυρία το Κέντρο χρειαζόταν την υποστήριξη των δυνάμεων της μη κομμουνιστικής Αριστεράς προκειμένου να αντιπαρατεθεί στον ΕΣ ο οποίος φέρνοντας στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης τη δράση του Παπάγου, αποκτούσε την πρωτοκαθεδρία στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων τόσο σε επίπεδο ρητορικής όσο και σε επίπεδο πολιτικής. Η κεντρώα παράταξη, επειδή πλέον προσβλέπει στη στήριξη της κεντροαριστεράς δεν αποκηρύσσει τα εχέγγυα του αντικομμουνιστικού αγώνα, αλλά ούτε και τα προσκομίζει ως κυρίαρχο στοιχείο της ταυτότητάς του στην πολιτική αντιπαράθεση, όπως είδαμε ότι έκανε η συντηρητική πτέρυγα στις προηγούμενες προεκλογικές περιόδους. Επιπρόσθετα, η διεκδίκηση της εθνικοφροσύνης θα δυναμίτιζε αφενός κάθε επικοινωνία με τον κόσμο της Αριστεράς σε μια εποχή ήδη τεταμένων εξαιτίας του κλίματος που είχε διαμορφωθεί μετά την εκτέλεση του Ν. Μπελογιάννη και των συνεργατών του. ήταν πολύ τεταμένες. Αφετέρου σε αντιπαράθεση με τη Δεξιά θα ήταν πολύ αδύναμη απέναντι στο συμβολικό κεφάλαιο που προσκόμιζε ο Α. Παπάγος.

Γι' αυτούς τους λόγους, ο συνασπισμός των κεντρώων κομμάτων κινείται στη γραμμή της ρητορικής του Πλαστήρα διαχωρίζοντας την αντιστασιακή δράση 1941-1944 από τον κομμουνισμό, προσπάθησε να την ανάγει σε άξονα παραταξιακής συγκρότησης και καλλιέργησε το προφίλ του εγγυητή των δημοκρατικών θεσμών. Ακολουθώντας το σύνθημα της λήθης σε ότι αφορά τον εμφύλιο πόλεμο, στρέφεται στην καταξίωση του πρόσφατου κυβερνητικού έργου παρουσιάζοντας το ως υπηρεσία στη θεμελίωση της ειρήνευσης και της δημοκρατίας: «Δεν υπάρχει καμία απολύτως ανάγκη να κάμωμεν απολογισμόν του κυβερνητικού έργου κατά το διάστημα του έτους. Δεν ημπορούμεν όμως παρά να σημειώσωμεν ενδεικτικώς ότι παρά την μικράν μας πλειοψηφίαν εις την Βουλήν παρά την λυσώδη αντίδρασιν της

αντιπολιτεύσεως κατωρθώσαμεν να δώσωμεν εις την χώραν τον Συνταγματικόν της Χάρτην ώστε ο Ανώτατος Ρυθμιστής του πολιτεύματος να ημπορεί να κινήση ελευθέρως τους δημοκρατικούς θεσμούς» (Βενιζέλος, *Ελευθερία*, 11.11.1952). Αμέσως μετά ακολουθεί η διαβεβαίωση ότι τα μέτρα επιείκειας θα συνεχιστούν χωρίς αυτό να θέσει σε κίνδυνο την ασφάλεια της χώρας. «Ο Ελληνικός Λαός ημπορεί να είναι απολύτως βέβαιος ότι έχουν γνώσιν οι φύλακες. Τα κόμματα του Κέντρου παραμένουν άγρυπνοι φρουροί του Λαού και αδυσώπητοι εχθροί του Κομμουνισμού, ώστε να γνωρίζει ούτος τι τον περιμένει εάν επιβουλευθεί τον λαόν και το Κράτος. Εν κατακλείδι η πολιτική μας αποβλέπει εις την απογύμνωσιν του Κομμουνισμού, ενώ η πολιτική του Συναγερμού, όστις έγινε υποχείριος της οικονομικής ολιγαρχίας συντελεί εις την τόνωσίν του» (Βενιζέλος, *Ελευθερία,* 11.11.1952).

Σε ένα άλλο επίπεδο, η αντιπαράθεση με τη Δεξιά ξεπερνά τη δεκαετία του 1940 και μεταφέρεται πια στον Εθνικό Διχασμό. Ο Παπάγος μετά το επιτυχές άνοιγμα στο Κέντρο και τη στήριξη που δέχτηκε από παράγοντες συνδεδεμένους παραδοσιακά με τη φιλελεύθερη παράταξη, επιχείρησε σε επίπεδο ρητορικής να οικειοποιηθεί την αντικομμουνστική πολιτική του Ε. Βενιζέλου (*Ακρόπολις*, 2.11.1952). Αυτές οι κινήσεις ενεργοποιούν σχεδόν αυτόματα τα πολιτικά αντανακλαστικά του Κέντρου, που διεκδικεί την κατοχύρωση της πολιτικής κληρονομιάς του Ε. Βενιζέλου, παραγκωνίζοντας τον αντικομμουνισμό προκειμένου να καλλιεργήσει μια σχέση εμπιστοσύνης με την Αριστερά. Έτσι, απέναντι στην ενοποίηση της Δεξιάς προβάλλεται η ενότητα της παλιάς παράταξης των Φιλελευθέρων, και απέναντι στη στρατιωτική δράση του Παπάγου ο πατριωτισμός του Πλαστήρα (Βενιζέλος, *Ελευθερία*, 15.11.1973). «Εις τας εκλογάς αυτάς το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν έρχεται διχασμένον, όπως ήλθε πέρυσι. Εφέτος έρχεται ενιαίον και αδιάσπαστον, έρχεται με όλας του τας δυνάμεις με όλη του την πανοπλίαν την οποίαν του εξασφαλίζει και το παρελθόν του και η ενότης του. Μαζί με το Κόμμα των Φιλελευθέρων εμφανίζεται ως μια πελώρια ηθική και εθνική δύναμις η μορφή του Νικολάου Πλαστήρα με τους αγώνες του υπέρ του Έθνους, με τους τίτλους του από το μακρινό και το πρόσφατον παρελθόν, με την προέλευσίν του κατ' ευθείαν από τον Λαόν και με τον άσβεστον πόθον του να υπηρετήση τον Λαόν με όλας του τας δυνάμεις και μέχρι της τελευταίας του πνοής» (Βενιζέλος, *Ελευθερία*, 11.11.1952).

Ο προεκλογικός λόγος του συνασπισμού ΕΠΕΚ – Φιλελευθέρων το 1952 διαμορφώθηκε ως απάντηση στην προσπάθεια του Παπάγου να ανάγει την εθνικοφροσύνη σε παραταξιακή ταυτότητα της Δεξιάς, βαθαίνοντας παρά την

εξαγγελία της «λήθης», ακόμη περισσότερο το χάσμα ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες. Ξαναζωντανεύοντας την κληρονομιά της βενιζελικής παράταξης, ο κεντρώος χώρος απαντά επιχειρώντας μια υπέρβαση του εμφυλιοπολεμικού χάσματος· οι διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού θέτουν όρια στην επέκταση του Παπάγου προς το Κέντρο και όσοι πρώην βενιζελικοί συνεργάζονται με τον Συναγερμό καλούνται προσβλητικά «αποστάτες». Την ίδια στιγμή η κατοχύρωση του ρόλου του εγγυητή της εσωτερικής ειρήνευσης και των δημοκρατικών θεσμών χρησιμοποιείται ως πρόταγμα συσπείρωσης με τη μη κομμουνιστική Αριστερά η οποία αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης τόσο για το Κέντρο όσο και για την ΕΔΑ. Παρ' όλα αυτά, όμως, η ήττα του συνασπισμού ΕΠΕΚ – Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1952 αναβάλλει για πολλά χρόνια κάθε επίσημη προσπάθεια για αποκατάσταση της ισοπολιτείας, αλλά και σημαίνει συντριβή του κεντρώου χώρου ο οποίος εισέρχεται πλέον σε μια περίοδο ουσιαστικής ανυπαρξίας (Λιναρδάτος, 1994: 399-408).

1952-1958: Ο κατακερματισμός των κεντρώων δυνάμεων

Μετά τις εκλογές του 1952 και μέχρι την ίδρυση της ΕΚ ο πολιτικός χώρος του Κέντρου διέρχεται μια πολύπλευρη και έντονη κρίση. Η κρίση αυτή οφείλεται στην καθήλωση της παράταξης σε χαμηλό εκλογικό ποσοστό, στην αδυναμία συγκρότησης ενός ενιαίου κομματικού φορέα παρά τις πολλές και αγωνιώδεις προσπάθειες και, τέλος, στον ανταγωνισμό μεταξύ του Σ. Βενιζέλου και του Γ. Παπανδρέου για την ηγεσία. Παράλληλα, η συνεργασία με την Αριστερά αναδεικνύεται σε ζήτημα κεντρικής σημασίας και ανατροφοδοτεί την εσωτερική κρίση της παράταξης. Από το 1952 μέχρι τη δημιουργία της ΕΚ το Κέντρο καθηλώθηκε σε ένα εκλογικό ποσοστό που δεν ξεπέρασε το 30-35%, ενώ την προηγούμενη περίοδο (1950-1952) έφτασε μέχρι και το 50% (Νικολακόπουλος, 1994: 431-455). Αυτή η φθορά των κομμάτων του Κέντρου και η διάλυση της ΕΠΕΚ, σε συνδυασμό με την άνοδο του ΕΣ και την ίδρυση της ΕΔΑ, έτειναν να δημιουργήσουν ένα διπαραταξιακό σύστημα με πόλους αναφοράς την ανασυγκροτημένη Δεξιά και την ΕΔΑ γύρω από την οποία ήταν ενδεχόμενο να συνασπιστούν και άλλες κεντροαριστερές δυνάμεις, όπως φάνηκε καθαρά στις δημοτικές εκλογές του 1954 (Νικολακόπουλος, 1994: 431-455).

Σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο, μείζον ζήτημα σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο αναδεικνύεται η συνεργασία με την Αριστερά, δίνοντας εκ νέου τροφή στην παλαιά διαμάχη μεταξύ Γ. Παπανδρέου και Σ. Βενιζέλου. Παρά το γεγονός ότι ο Γ.

Παπανδρέου είχε εκλεγεί βουλευτής με τον ΕΣ, εξακολουθούσε να αποτελεί για πολλούς τον καταλληλότερο ηγέτη που θα ενοποιούσε και θα ανασυγκροτούσε το Κέντρο. Ο ίδιος είχε διατηρήσει μια στάση που δεν θα λειτουργούσε αποτρεπτικά για την επιστροφή του. Κατ' αρχάς, δεν είχε λάβει μέρος στην προεκλογική εκστρατεία του 1952 γεγονός που τον προφύλαξε από το να εκτεθεί ανεπανόρθωτα απέναντι στους παλαιούς του συνεργάτες (Πεπονής, 1970: 182). Στη συνέχεια, άρχισε αμέσως μετά τις εκλογές να διαφοροποιείται από την κυβέρνηση για διάφορα κρίσιμα ζητήματα, όπως η υποτίμηση της δραχμής και η Δίκη των Αεροπόρων στο Αναθεωρητικό Στρατοδικείο, και ουσιαστικά να προετοιμάζει με αυτό τον τρόπο την επιστροφή του στον χώρο του Κέντρου. Η επιστροφή αυτή πραγματοποιήθηκε όταν το Μάιο του 1953 δέχθηκε την πρόταση του Σ. Βενιζέλου να διαμοιραστούν την αρχηγία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Έναν χρόνο αργότερα ο Σ. Βενιζέλος παραιτήθηκε και έτσι ο Γ. Παπανδρέου βρίσκεται πλέον μόνος στην ηγεσία του ιστορικού αυτού κόμματος (Λιναρδάτος, 1994: 399-408. Νικολακόπουλος, 1994: 431-455. Νικολακόπουλος, 2001: 182-185).

Κύριος στόχος του Παπανδρέου από το 1953 μέχρι την ήττα του 1958 ήταν να ανασυγκροτηθεί το ΚΦ, ώστε να απορροφήσει τα μικρότερα κόμματα και ομάδες και στη συνέχεια να λειτουργήσει ως ένα εναλλακτικό εθνικόφρον κόμμα. Εντέλει, οι προσπάθειες του απέτυχαν σε όλα τα επίπεδα. Παρ' όλα αυτά μέχρι τη δημιουργία της Δημοκρατικής Ένωσης το 1956, ήταν κατηγορηματικά αντίθετος σε κάθε ενδεχόμενη συνεργασία με την ΕΔΑ, την οποία θεωρούσε κόμμα αντιδημοκρατικό. Αυτές οι απόψεις οδηγούσαν με ακρίβεια στην έννοια του «διμέτωπου» που θα αναπτύξει αργότερα ως αρχηγός της ΕΚ (Νικολακόπουλος, 1994: 431-455).

Αντίθετα, ο Σ. Βενιζέλος και άλλοι ιθύνοντες του Κέντρου εξέφρασαν εκ διαμέτρου διαφορετικές απόψεις. Η κρίση στο Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν άργησε να ξεσπάσει με αφορμή τις δημοτικές εκλογές του 1954. Στα αριστερά του Κέντρου ιδρύθηκε το 1953 το Δημοκρατικό Κόμμα του Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ) από τους Γ. Καρτάλη και Α. Σβώλο, το οποίο υποστήριζε ανοιχτά τη συνεργασία με την ΕΔΑ για τον αγώνα εναντίον της Δεξιάς. Το ΔΚΕΛ κάλυπτε προσωρινά το κενό που άφηνε στο χώρο της κεντροαριστεράς η ουσιαστική διάλυση της ΕΠΕΚ και προχώρησε σε μυστική συνεργασία με το ΚΚΕ, η οποία στη συνέχεια οδήγησε στη στενή συνεργασία του ΔΚΕΛ με την ΕΔΑ, στις δημοτικές εκλογές του 1954 (Νικολακόπουλος, 2001: 184).

Τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών, ευνοϊκά για την αντισυναγερμική συνεργασία, κατέδειξαν την πολυδιάσπαση του Κέντρου, ειδικά του ΚΦ. Ο Σ. Βενιζέλος, που ύστερα από πολλές ταλαντεύσεις υποστήριξε, σε αντίθεση με τον Γ. Παπανδρέου, τον κεντροαριστερό υποψήφιο στην Αθήνα, αποχώρησε από το Κόμμα των Φιλελευθέρων για να ιδρύσει την Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση (ΦΔΕ) το 1955. Με την ίδρυση ανεξάρτητου κόμματος ο Σ. Βενιζέλος αποσκοπούσε να καλύψει το κενό της κεντροαριστεράς που άφησε η διάλυση της ΕΠΕΚ. Στο νέο κόμμα προσχώρησαν οι περισσότεροι φιλελεύθεροι βουλευτές, με αποτέλεσμα ό,τι πια απέμεινε ως ΚΦ να εκπροσωπεί το πολιτικά συντηρητικότερο και αριθμητικά μικρότερο τμήμα του πρώην ενιαίου ΚΦ. Έτσι, ο Σ. Βενιζέλος τοποθετήθηκε αριστερότερα του Γ. Παπανδρέου, υποστηρίζοντας τον πλήρη εκδημοκρατισμό της χώρας και υιοθετώντας τις διακηρύξεις του Πλαστήρα για ειρήνευση (Νικολακόπουλος 1994: 431-455). Απέτυχε, όμως, εκεί ακριβώς που είχε αποτύχει και το ΚΦ υπό τον Γ. Παπανδρέου, καθώς δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει γύρω του τα υπόλοιπα κεντρώα κόμματα (Λιναρδάτος, 1994: 399-408).

Μετά τις εκλογές του 1954 φάνηκε ότι η διμέτωπη πολιτική του ΚΦ που είχε χαράξει ο Γ. Παπανδρέου δεν είχε την έγκριση του εκλογικού σώματος. Η άνοδος του Κ. Καραμανλή στην εξουσία, ο νέος εκλογικός νόμος, η ίδρυση της ΕΡΕ και η πίεση από τη βάση για ενότητα πείθουν τους Γ. Παπανδρέου και Σ. Βενιζέλο να συμφωνήσουν στην ενιαία εκλογική κάθοδο των δύο κομμάτων τους. Ως εκ τούτου, συγκροτείται πρώτα το Δημοκρατικόν Κέντρον το 1956 και κατόπιν η ΔΕ λίγο πριν τις εκλογές που περιλαμβάνει ουσιαστικά το σύνολο της αντιπολίτευσης εναντίον της ΕΡΕ. Με αυτή την κίνηση φαίνεται ότι το Κέντρο έχει κατανοήσει ότι δεν μπορεί να δικαιολογήσει την ύπαρξή του στην πολιτική αν δεν είναι ικανό να δώσει μια ουσιαστική λύση στο μεγάλο πρόβλημα της ειρήνευσης της χώρας με την πλήρη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Δηλαδή, εκείνο που συνειδητοποιούν οι αρχηγοί του είναι ότι πρέπει να επαναφέρουν τουλάχιστον ένα μέρος από τις διακηρύξεις του Πλαστήρα (Λιναρδάτος, 1994: 399-408).

Στη σχετική διακήρυξη βεβαιώνεται πρωτίστως ότι η συνεργασία Κέντρου και ΕΔΑ πρόκειται να είναι «καθαρώς» εκλογική και δεν πρόκειται να επεκταθεί μετά τις εκλογές. Επίσης, τονίζεται ότι το Κέντρο «εις ουδεμίαν προγραμματικήν υποχώρησιν προέβη, διατηρούν εις ακέραιον τας προγραμματικάς και ιδεολογικάς κατευθύνσεις του». Ως σκοποί της συνεργασίας καθορίστηκαν «η καταδίκη του Συναγερμού», η καθιέρωση της απλής αναλογικής και η «αποκατάστασις της

λειτουργίας αληθούς και ελευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος» (*Ελευθερία*, 18.1.1956). Μέσα από αυτές τις διεργασίες, λίγο πριν τις εκλογές του 1956 συγκροτήθηκε ένα οιωνεί λαϊκό μέτωπο εξήμισι μόλις χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, προκειμένου να τεθεί η Δεξιά στο περιθώριο (Λιναρδάτος, 1978β: τόμ. Γ΄, 61-67. Νικολακόπουλος, 2001: 35-37).

Στην προεκλογική περίοδο του 1956 η ρητορική του Κέντρου αποτελεί μετεξέλιξη της ρητορικής που είχε αναπτυχθεί από το συνασπισμό ΕΠΕΚ – Φιλελευθέρων το 1952 και προοιωνίζει τη ρητορική του Ανένδοτου. Ανάμεσα στα θέματα που κυριαρχούν είναι το Κυπριακό και η πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή με ανακτορική παρέμβαση, ενώ άμεσοι πολιτικοί στόχοι της ΔΕ γίνονται η απομάκρυνση της Δεξιάς από την εξουσία και ο εκδημοκρατισμός της χώρας και η απαξίωση του κομμουνιστικού κινδύνου (Βενιζέλος, *Ελευθερία*, 14.2.1956. Παπανδρέου, *Ελευθερία*, 18.2.1956). Τα πυρά της αντιπαράθεσης συγκεντρώνει ο ίδιος ο Καραμανλής, ο οποίος αναδεικνύεται για την αντιπολίτευση σε σύμβολο της ανανέωσης της δεξιάς ηγεμονίας. Καλείται «βρυκόλακας του χρεωκοπημένου Συναγερμού», «σκοτεινός επιβήτορας της εξουσίας», «χαμαιλέων της πολιτικής», κενόδοξον αρχολίπαρον» (*Ελευθερία*, 2.2.1956). Σύμφωνα με την αντιπολίτευση, στο πρόσωπο και στην πολιτική του αρχηγού της ΕΡΕ συμπυκνώνονται όλα τα κακώς κείμενα του αντιβεζελικού κράτους από το 1935 και έπειτα (*Ελευθερία*, 15.2.1956).

Η πρώτη εντύπωση που δημιουργούν στον αναγνώστη τα προεκλογικά κείμενα του 1956 είναι ότι οι επιτελείς του Κέντρου προσπαθούν να αφήσουν το παρελθόν πίσω τους, συγκροτώντας ένα νέο μέτωπο εναντίον της δυναμικής πολιτικής του αρχηγού της ΕΡΕ. Με άλλα λόγια, το Κυπριακό, ο εκλογικός νόμος και ο φόβος ότι η Δεξιά θα μονοπωλούσε την εξουσία συνιστούσαν επαρκείς βάσεις για την ανάπτυξη μιας ρητορικής που δεν είχε μεγάλη ανάγκη να αντλήσει κύρος και στήριξη από το παρελθόν. Στους λόγους των Παπανδρέου και Βενιζέλου καθ' όλη την προεκλογική περίοδο δεν γίνεται καμία αναφορά στις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940, γεγονός που συνάδει με την πολιτική φύση της ΔΕ. Το ποσοστό των προεκλογικών κειμένων του Κέντρου που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 διατηρείται χαμηλό, παρουσιάζοντας περαιτέρω μείωση σε σχέση με το 1952 (Πίνακας 1).

Επιπλέον, το Κέντρο αποτελούσε τον συνεκτικό ιστό της ΔΕ καθώς μπορούσε να αποτελέσει σημείο αναφοράς και επαφής για τα διαφορετικά κόμματα που συνασπίζονταν στους κόλπους της. Σε αυτό το πλαίσιο, σημαντικός παράγοντας για την επιτυχία της ΔΕ ήταν η εξασφάλιση της συνεργασίας της ΕΔΑ και των δυνάμεων

της κεντροαριστεράς που συνεργάζονταν μαζί της. Επομένως, είχε κάθε λόγο να αποφεύγει την αναφορά σε γεγονότα που θα μπορούσαν να προκαλέσουν προστριβές με τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς.

Ωστόσο, η δεκαετία του 1940 ανακύπτει έμμεσα στην προεκλογική αντιπαράθεση παρόλο που και το Κέντρο και η ΔΕ επιθυμούν και ως έναν βαθμό στοχεύουν στην υπέρβασή την υπέρβασή της. Μπροστά στην ένωση της αντιπολίτευσης εναντίον της η ΕΡΕ επισύει με πρωτοφανή ένταση όχι μόνο το φόβητρο του κομμουνισμού αλλά και την απειλή της επανάληψης του εμφυλίου πολέμου (Γράφημα 1). Η ΔΕ αποκαλείται «νέο ΕΑΜ» και όπως το ΕΑΜ της δεκαετίας του 1940 «προκάλεσε το μεταπελευθερωτικό δράμα της Ελλάδος» έτσι και το νέο ΕΑΜ θα προκαλέσει ταραχές, βία και ανατροπή της τάξης (*Ελευθερία*, 19.1.1956). Απέναντι σε αυτή τη ρητορική το Κέντρο καλείται να απαντήσει, επιστρέφοντας αναγκαστικά στο παρελθόν και κατασκευάζοντας μια εκδοχή των γεγονότων που αφενός θα δικαιολογούσε τη συνεργασία ενός τμήματος των εθνικοφρόνων με την Αριστερά και αφετέρου, απαξιώνοντας τις απειλές και τη ρητορική της ΕΡΕ θα καθησύχαζε την κοινή γνώμη.

Σε αυτό το πλαίσιο, η δεκαετία του 1940 και ιδιαίτερα η περίοδος 1944-1949, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 γίνονται και πάλι διακύβευμα στον προεκλογικό λόγο της παράταξης και η σχέση του Κέντρου με το παρελθόν τροποποιείται εκ νέου. Η βασική εκδοχή της αφήγησης παραμένει σε γενικές γραμμές η ίδια. Ωστόσο, αυτή τη φορά η δεκαετία του 1940 επιστρατεύεται για να επιβεβαιωθεί η ικανότητα του Κέντρου να διαχειρίζεται αποτελεσματικά κρίσιμες πολιτικές καταστάσεις όπως ο εμφύλιος πόλεμος. «Το Κέντρον εις την τόσον δοκιμασθείσαν Ελλάδαν δεν ωρρώδησε να συμμαχήσει με την Δεξιαν όταν οι κομμουνισταί και με την δεκεμβριανήν επανάστασιν και με τον συμμοριτοπόλεμον κατόπιν ηπείλησαν την ελευθερίαν του τόπου […]. Η συμμαχία όμως αυτή δεν το διέλυσε μέσα εις την Δεξιάν, ούτε του ηλλοίωσε τον χαρακτήρα του. Μαχόμενον αμειλίκτως κατά του κομμουνισμού παρά το πλευρόν της Δεξιάς, παρέμεινε Κέντρον. Και προσέφερεν ανεκτίμητον υπηρεσίαν εις το Έθνος» (*Ελευθερία*, 22.1.1956). Αυτός ο ισχυρισμός είναι πολύ συνηθισμένος στη ρητορική των κομμάτων του Κέντρου και το 1956 αποτελεί μια εκδοχή της κατοχύρωσης των υπηρεσιών που προσέφεραν οι κντρώοι πολιτική στην πατρίδα. Ενδιαφέρον είναι ότι σε αυτή την προεκλογική περίοδο δεν προβάλλεται ούτε η αντικομμουνιστική δραστηριότητα ούτε η εθνικοφροσύνη, ούτε τόσο οι ανεκτίμητες υπηρεσίες της παράταξης στην πατρίδα. Εκείνο που αποτελεί

κεντρικό σημείο στην ανάκληση της περιόδου των εμφυλίου πολέμου είναι ότι παρόλο που το Κέντρο συνεργάστηκε με την κυβέρνηση της Δεξιάς δεν έχασε ούτε τη αυτονομία ούτε το ιδιαίτερο πολιτικό και ιδεολογικό του στίγμα. Με άλλα λόγια, η δράση του ανακαλείται αυτή τη φορά ως εγγύηση της πολιτικής του ακεραιότητας, ως απόδειξη ότι με όποιους και αν συνεργαστεί τα κίνητρα του είναι πατριωτικά και ότι διαθέτει έναν πυρήνα αρχών τις οποίες δεν προτίθεται να παραβιάσει για κανένα λόγο.

Αυτή είναι η εκδοχή της αφήγησης για τη δεκαετία του 1940 που εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1956. Είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι αποκαλύπτει το μέγεθος της αμηχανίας που δημιουργεί στην παράταξη η συνεργασία με την Αριστερά. Παρόλο που όπως διαφαίνεται από την πορεία των κεντρώων κομμάτων και από τις δημοτικές εκλογές του 1954 η συνεργασία με την Αριστερά είναι ίσως η μόνη ευκαιρία του Κέντρου να ανεβάσει και πάλι το εκλογικό του ποσοστό, αυτή η συνεργασία δεν επιτυγχάνεται ούτε χωρίς ενδοπαραταξιακές αντιθέσεις ούτε χωρίς να προκαλεί στο Κέντρο την ανάγκη να απολογηθεί. Διαριγνύοντας την πολιτική απομόνωση της Αριστεράς το Κέντρο διακινδύνευε ότι ένα κομμάτι της συντηρητικής του πτέρυγας θα μπορούσε να προσχωρήσει στην ΕΡΕ. Γι' αυτό η απολογητική διάθεση είναι εμφανής και στη διακήρυξη που συνοδεύει την ίδρυση της ΔΕ. Το Κέντρο σπεύδει να διαβεβαιώσει πως κάθε μετεκλογική συνεργασία με την ΕΔΑ θεωρείται εθνικά απαράδεκτη και γι' αυτό αδιανόητη (Χατζηβασιλείου, 2001: 21).

Έτσι, το παρελθόν ανακαλείται αυτή τη φορά ως εχέγγυο πολιτικής ακεραιότητας. Ως εκ τούτου, ενισχύεται έτσι η διάθεση απολογίας που είχε το Κέντρο από την εποχή της πρώτης του εμφάνισης στην ελληνική πολιτική. «Έδινε», όπως παρατηρεί ο Α. Πεπονής για την κυβέρνηση Σοφούλη (1946) «εξετάσεις διπλές, δηλαδή ταυτόχρονα και προς τις δύο ακραίες παρατάξεις. Προς τα δεξιά για την εθνικοφροσύνη της και προς τα αριστερά για τη δημοκρατικότητά της» (Πεπονής, 1970: 155)

Παρά την έκδηλη απολογητική διάθεση στον λόγο του Κέντρου, η δεκαετία του 1940 ανακαλείται για να χρησιμοποιηθεί εναντίον της Δεξιάς. Στην πολιτική συγκυρία του 1956 παλαιότερα επιχειρήματα περί αναποτελεσματικότητας της πολιτικής της Δεξιάς εναντίον του κομμουνισμού όχι μόνο επανέρχονται στο προσκήνιο, αλλά οξύνονται προκειμένου να υπογραμμιστεί η ορθότητα και η αναγκαιότητα της πολιτικής των κεντρώων κομμάτων. Στην προεκλογική συγκυρία

του 1956 η στήριξη σύσσωμης της αντιπολίτευσης δίνει στο Κέντρο τη δυνατότητα να προχωρήσει ένα βήμα μετά την απαξίωση του κομμουνιστικού κινδύνου. Με την επιστροφή στην εμφυλιοπολεμική διαίρεση αναγνωρίζεται ο μεγάλος κίνδυνος στον οποίο εκτέθηκε η χώρα στην περίοδο 1944-1949. Ενώ η Δεξιά προσπαθεί να αποδείξει στον λόγο της, ότι ο ίδιος κίνδυνος συνεχίζει να απειλεί τη χώρα και το 1956, το Κέντρο αντιστρέφει το επιχείρημα, και στη θέση του κομμουνσιτικού κινδύνου τοποθετεί τη Δεξιά: «Τώρα επτά χρόνια μετά την συντριβήν του συμμοριτισμού είναι άλλος ο κίνδυνος […] ο εχθρός του έθνους είναι τώρα η Δεξιά με την μωρίαν της, με την προκλητικότητά της έναντι του λαού, με τη δουλικότητα της έναντι των ξένων με την παταγώδη ανικανότητα, την οποίαν επέδειξε. Και καλείται πάλι το Κέντρον να σώση την κατάστασιν να επαναφέρη την ισορροπίαν, να εκμεταλλευθή τας δυνατότητας που παρουσιάζονται και να εξαγάγη την Ελλάδα από την επικίνδυνον κρίσιν, την οποίαν διέρχεται» (*Ελευθερία*, 22.1.1956).

Αμήχανα και αδέξια στην αρχή αλλά όσο προχωρά ο καιρός όλο και πιο έντεχνα η Δεξιά παίρνει στο λόγο του Κέντρου τη θέση του κομμουνιστικού κινδύνου. Αδυνατεί να διαχειριστεί τα οικονομικά προβλήματα, υπονομεύει τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και προχωρά με λανθασμένους και επικίνδυνους χειρισμούς στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους χειρισμούς που αφορούν το Κυπριακό, οι οποίοι θεωρούνται τόσο από το Κέντρο όσο και από την Αριστερά προδοτικοί. Η αδυναμία και οι επικίνδυνη πολιτική της ΕΡΕ παρουσιάζονται στον λόγο του Κέντρου ως φυσική συνέπεια της αδυναμίας της Δεξιάς να αντιμετωπίσει με τρόπο αποτελεσματικό τον κομμουνισμό στη δεκαετία του 1940. Οι χειρισμοί της τότε δυνάμωσαν τον κομμουνισμό και εξέθρεψαν τον πολιτικό φανατισμό και τις διαιρέσεις του έθνους, ενώ οι χειρισμοί της τώρα τείνουν να αποβούν μοιραίοι για το δημοκρατικό πολίτευμα και για την τύχη της Κύπρου (*Ελευθερία*, 14.1.1956 και 22.1.1956).

Αυτή η ιδιαίτερα τολμηρή ανάλυση, απαξιώνει την εθνικοφροσύνη, έτσι όπως την επαγγελλόταν η ΕΡΕ και θέτει τις βάσεις για τον λόγο που ανέπτυξε αργότερα η ΕΚ. Στην οχύρωση της ΕΡΕ πίσω από την εμφυλιοπολεμική εθνικοφροσύνη το Κέντρο ως απάντηση κατασκευάζει ένα διαφορετικό πατριωτισμό που δικαιολογεί τη συνεργασία ακόμη και με την ΕΔΑ προκειμένου να απομακρυνθεί από την εξουσία «ο Συναγερμός, ο παλαιός, ο μετημφιασμένος και ο ψευδώνυμος» (Παπανδρέου, *Ελευθερία*, 14.2.1956). Η ουσία αυτού του νέου πατριωτισμού που έρχεται να αντικαταστήσει την ψευδεπίγραφη εθνικοφροσύνη συμπυκνώνεται σε τέσσερα

σημεία: δημιουργία κράτους που να προέρχεται από τον λαό και να υπάρχει για να εξυπηρετεί τα συμφέροντά του, κυριαρχικά δικαιώματα του έθνους, αυτοδιάθεση της Κύπρου, εξουδετέρωση των σκοτεινών δυνάμεων των παρασκηνίων «που σήκωσαν κεφάλι με τον Παπάγο». Αυτά τα τέσσερα σημεία γίνονται τα σύμβολα του πατριωτισμού Κέντρου και προσκομίζονται ως πολιτικοί στόχοι για τους οποίους αξίζει οι πραγματικοί εθνικόφρονες να φύγουν από τη Δεξιά και να στηρίξουν χωρίς δισταγμούς το «Δημοκρατικό Κέντρο» (*Ελευθερία*, 5.2.1956). Ουσιαστικά, τίθενται πια οι βάσεις για την ανάπτυξη μιας αντιδεξιάς ρητορικής που υπερβαίνει τα στενά όρια της εθνικοφροσύνης, έτσι όπως είχαν τεθεί από τη Δεξιά. Από την άλλη, η ανάγκη του Κέντρου να δικαιολογήσει στο εσωτερικό της παράταξης του την υπέρβαση των διαιρέσεων θέτει πραγματικά τις βάσεις για την ανάπτυξη ιδιαίτερα δυναμικού αντιδεξιού λόγου που θα εμφανιστεί στη συνέχεια. Πολύ σημαντικό σε αυτή τη διαδικασία είναι το γεγονός ότι αυτή η συγκεκριμένη ρητορική συγκροτεί έναν νέο άξονα παραταξιακής συγκρότησης, ο οποίος θα μπορούσε να κρατήσει ενωμένη την παράταξη του Κέντρου υπερβαίνοντας τις εσωτερικές διαφωνίες.

Στην προεκλογική περίοδο του 1958, ωστόσο, αυτή η πορεία για τη συγκρότηση μιας αντιδεξιάς ρητορικής ανακόπτεται, και ο λόγος της παράταξης παρουσιάζει μια εμφανή συντηρητική αναδίπλωση. Ο λόγος είναι ότι η συνεργασία με την ΕΔΑ δεν είχε αποδώσει τα επιθυμητά αποτελέσματα, και ως εκ τούτου βάρυναν μόνο τα αρνητικά στοιχεία που προέκυπταν από αυτή. Για αρκετό διάστημα μετά τις εκλογές του 1956 το Κέντρο υιοθετεί όχι μόνο απολογητική στάση απέναντι στην κοινή γνώμη αλλά και σε πάρα πολλές περιστάσεις σπεύδει να προσκομίσει αποδείξεις εθνικοφροσύνης (Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 71).

Καταρχήν το ποσοστό των προεκλογικών άρθρων που αναφέρεται στη δεκαετία του 1940 αυξάνεται στο 4,6% των προεκλογικών κειμένων (Πίνακας 1. Γράφημα 2), μετά από μια περίοδο που παρουσίαζε εμφανή ύφεση. Μετά τις εκλογές του 1956 και την ήττα της ΔΕ αποδεικνύεται ότι η διαγραφόμενη ενότητα δυναμιτίστηκε ακόμη μια φορά από τις ενδοπαραταξιακές διαφωνίες. Τον Ιανουάριο του 1958 ενώθηκαν το ΚΦ και η ΦΔΕ. Οι δύο αρχηγοί, Βενιζέλος και Παπανδρέου, συμφώνησαν τα δύο κόμματά τους, με βάση ένα μάλλον περίπλοκο καταστατικό συνδιοίκησης να συναπαρτίσουν ενιαίο κόμμα με τίτλο «Κόμμα των Φιλελευθέρων» (*Το Βήμα*, 1.3.1957. Λιναρδάτος, 1978β: τόμ. Γ΄, 207). Επιδίωξη του Γ. Παπανδρέου ήταν να πείσει ή να αναγκάσει τα μικρά κόμματα του Κέντρου να συνασπιστούν με το ΚΦ. Την ίδια στιγμή ο Σ. Βενιζέλος κινήθηκε παρασκηνιακά για να ρίξει την κυβέρνηση

Καραμανλή και να σχηματίσει κυβέρνηση Δεξιάς – Κέντρου. Ωστόσο, τίποτε από τα δύο δεν πέτυχε. Ειδικά η συμφωνία του ΚΦ με την ΕΡΕ στο ζήτημα του εκλογικού νόμου θορύβησε τους ηγέτες των μικρότερων και αριστερότερων κομμάτων του Κέντρου. Φοβούμενοι ότι αν συνεργαστούν με το ΚΦ θα χάσουν τους ψηφοφόρους τους προς τα αριστερά τελικά στράφηκαν στην ΕΔΑ (Λιναρδάτος, 1978β: τόμ. Γ΄, 305).

Έτσι, ο κεντρικός κορμός της παράταξης στερείται ενός σημαντικού κομματιού της κεντροαριστεράς συνιστώσας και στρέφεται ξανά στην παράταξη των εθνικοφρόνων. Όπως καταγράφεται στο Γράφημα 3, οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 αφορούν την προεκλογική περίοδο του 1958 αποκλειστικά την περίοδο 1944-1949. Μέσα από αυτές το Κέντρο ανασύρει και πάλι μια από τις εκδοχές του παρελθόντος που είχαν από καιρό περιθωριοποιηθεί στον λόγο της παράταξης, την αντικομμουνιστική του δράση, και αναζητά εκ νέου μέσα από αυτή την κατοχύρωσή του στην παράταξη των εθνικοφρόνων. Η αποτυχία της ΔΕ και η επιτυχία της ΕΔΑ να λειτουργήσει συσπειρωτικά για τις δυνάμεις της κεντροαριστεράς οδηγούν στην οχύρωση του Κέντρου για άλλη μια φορά πίσω από την εθνικοφροσύνη και τη διπλή αντίθεση από τα δύο άκρα. Η ΕΡΕ και η ΕΔΑ καταδεικνύονται ως κόμματα επικίνδυνα για το μέλλον της χώρας. «Προς τα δεξιά του (του ΚΦ) ευρίσκονται οι υπηρέται των ολίγων και ισχυρών […] Αριστερά του ευρίσκονται οι ξενοκίνητοι πράκτορες της επαναστάσεως (Βενιζέλος, Το *Βήμα*, 29.4.1958).

Κατά συνέπεια σε αυτή την προεκλογική περίοδο το βάρος μετατοπίζεται. Η έντονη αντιδεξιά ρητορική της προηγούμενης περιόδου εγκαταλείπεται και κυρίαρχος στόχος του ΚΦ γίνεται σε αυτή την προεκλογική εκστρατεία η ΕΔΑ. Η δεκαετία του 1940 αποκτά καινούργια θέση στον πολιτικό λόγο του Κέντρου καθώς ανασύρονται από το παρελθόν όσα στοιχεία θα μπορούσαν να αποτελέσουν στο παρόν τεκμήριο αναξιοπιστίας και αντεθνικής δράσης για την Αριστερά. Στις σχετικές αναφορές η Αριστερά καταδεικνύεται υπεύθυνη για τον εμφύλιο πόλεμο αλλά και υπόλογη στην κοινή γνώμη για την πολιτική του ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του 1940, για την εμφυλιοπολεμική βία και για την πολιτική του ΚΚΕ σχετικά με το Μακεδονικό (*Το Βήμα*, 15.4.1958).

Ενώ στην προηγούμενη προεκλογική περίοδο η παράταξη του Κέντρου είχε συγκροτήσει μια ρητορική υπέρβασης των διαιρέσεων του εμφυλίου όπως είδαμε παραπάνω δύο χρόνια μετά ο κίνδυνος να στερήσει η ΕΔΑ από την παράταξη του Κέντρου όσες ψήφους από την κεντροαριστερά θεωρούσε ότι δικαιωματικά του

ανήκαν οδηγεί τους επιτελείς της παράταξης να καταφύγουν στην ασφάλεια που τους προσέφερε η αντικομμουνιστική τους δράση στο παρελθόν. «Εις δύο μεγάλας εθνικάς περιστάσεις η ηγεσία των κυβερνήσεων είχε προέλεθει από την Φιλελεύθερον παράταξιν. Και εις τας δύο αυτάς περιστάσεις προσφέρθησαν ιστορικαί υπηρεσίαι εις την χώραν. Εις το 1944 εξασφαλίσθη η απελευθέρωσις της Ελλάδος. Και εις το 1947-49 υπό την ηγεσίαν του αειμνήστου Θ. Σοφούλη εξασφαλίσθη η νίκη της Ελλάδος εναντίον των συμμοριτών» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 29.4.1958).

Με βάση την ασφάλεια που προσέφερε η επιστροφή στην ρητορική της εθνικοφροσύνης αξιοποιείται και πάλι η κληρονομιά του Ε. Βενιζέλου, και η κριτική στην ΕΔΑ τεκμηριώνεται στο ένδοξο παρελθόν της παράταξης των Φιλελευθέρων. Τη στιγμή που οι Φιλελεύθεροι πρωταγωνιστούσαν σε μεγάλες στιγμές του ελληνικού Έθνους όπως η εθνική ολοκλήρωση, οι κομμουνιστές απεργάζονταν την εκχώρηση τμημάτων της πατρίδας στους προαιώνιους εχθρούς (Τσιμπιδάρος, *Το Βήμα*, 8.5.1958).

Η προεκλογική εκστρατεία του 1958 είναι για το διάστημα που εξετάζουμε η μοναδική κατά την οποία τα κόμματα του Κέντρου στρέφονται αποκλειστικά εναντίον της ΕΔΑ. Στη συγκεκριμένη περίοδο το κενό που άφησε η διάλυση της ΕΠΕΚ, επέτρεπε στην ΕΔΑ να επεκταθεί στο χώρο της κεντροαριστεράς. Έτσι, υιοθετώντας τα συνθήματα του Πλαστήρα, οι ηγέτες του ΚΦ ανταγωνίζονται με την Αριστερά και διεκδικούν την υποστήριξη της μη κομμουνιστικής Αριστεράς που είχε στο παρελθόν στηρίξει την ΕΠΕΚ. Είναι ενδεικτικό ότι όταν η ΕΔΑ υιοθετεί το σύνθημα Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή αξιοποιώντας την ευελιξία που της έδιναν τα αρχικά του ονόματός της, οι εφημερίδες του κέντρου εξανίστανται και σπεύδουν να κατοχυρώσουν την πατρότητα του συνθήματος «Αλλαγή» που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στις 28 Οκτωβρίου 1950 από τον Πλαστήρα και «επολιτογραφήθη έκτοτε εις τους πολιτικούς αγώνας, μέχρι του σημείου να αποτελή και σήμερον κλοπιμαίον λάβαρον της Αριστεράς» (*Το Βήμα*, 27.4.1958).

Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια απέτυχε. Η ΕΔΑ τελικά αναδείχθηκε σε αξιωματική αντιπολίτευση, και το ΚΦ κατέλαβε προς μεγάλη έκπληξη των στελεχών του την τρίτη θέση, συγκεντρώνοντας μόνο το 20,68% των ψήφων. Αυτό είχε ως άμεση συνέπεια την ιδιαίτερα επιζήμια για το Κέντρο διάσπαση λίγους μήνες αργότερα. Το Νοέμβριο του 1958 το ΚΦ διασπάστηκε σε τρεις σχηματισμούς. Το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα υπό την ηγεσία του Γ. Παπανδρέου, τη Νέα

Πολιτική Κίνηση, στην οποία προσχώρησαν κάποιοι φιλελεύθεροι βουλευτές, και το ΚΦ, στο οποίο έμειναν όσοι από τους Φιλελεύθερους αναγνώριζαν ηγέτη τους τον Σ. Βενιζέλο. (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 133-140. Νικολακόπουλος, 2001: 252-263. Λιναρδάτος 1978β: τόμ. Γ΄, 367-371).

1961-1967: η Ένωση Κέντρου

Η σημαντικότερη συνέπεια των εκλογών του 1958, οι οποίες οδήγησαν στην ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, ήταν η «πόλωση» μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ. Δηλαδή μια δυνάμει αναπαραγωγή της εμφυλιοπολεμικής διαίρεσης μεταξύ εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων, που υπεισήλθε σταδιακά σε όλα τα επίπεδα της εσωτερικής πολιτικής, προσδιορίζοντας την πολιτική καταρχήν της ΕΡΕ και συνακόλουθα των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Οι διώξεις εναντίον της Αριστεράς εντάθηκαν και οι κυβερνητικές επιλογές στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής διαμορφώθηκαν και σταθεροποιήθηκαν στο πλαίσιο ενός εξαιρετικά πολωμένου κομματικού συστήματος. Η πολιτική οξύτητα που χαρακτήριζε την πολιτική ζωή θεμελιωνόταν σε αναδρομές στο παρελθόν και ιδιαίτερα στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Ο αντικομμουνιστικός αγώνας, με συνεχείς αναφορές στις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις, αναγορεύτηκε για το σύνολο του κρατικού μηχανισμού σε ζήτημα πρωταρχικής σημασίας. Αντίστοιχα από την πλευρά της αντιπολίτευσης ειδικά από την ΕΔΑ η πολιτική αντιπαράθεση διεξάγεται με όρους που συντηρούν την εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις. Για παράδειγμα η διατήρηση στην επικαιρότητα της υπόθεσης Μέρτεν που ανεξάρτητα από τα πραγματικά στοιχεία είχε ως στόχο την αμφισβήτηση της στάσης κορυφαίων στελεχών της κυβέρνησης αλλά και του ίδιου του πρωθυπουργού κατά τη διάρκεια της Κατοχής (Νικολακόπουλος, 2001: 252-263).

Από την άποψη της διαχείρισης της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο του Κεντρου, η προεκλογική περίοδος του 1961 αποτελεί πραγματική τομή. Το ποσοστό των κειμένων που περιέχουν σχετικές αναφορές ανέρχεται σε 0,7% (Πίνακας 1) και αποτελεί το χαμηλότερο σε σύγκριση με τα αντίστοιχα ποσοστά της Δεξιάς και της Αριστεράς την ίδια προεκλογική περίοδο. Αυτή η αποσιώπηση των διαιρέσεων σε μια εποχή πολωμένης αντιπαράθεσης μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς μετουσιώνει ακριβώς το πολιτικό διάβημα αλλά και τον σκοπό της ίδρυσης της ΕΚ. Αποτρέπει την κορύφωση της πόλωσης μεταξύ ΕΔΑ και ΕΡΕ, προσφέροντας ένα εναλλακτικό εθνικόφρονα κομματικό φορέα, που αφενός θα περιόριζε το ρόλο της ΕΡΕ ως

κυρίαρχου κόμματος αλλά και θα μείωνε το ποσοστό της ΕΔΑ δίνοντας διέξοδο σε ψηφοφόρους της κεντροαριστεράς που είχαν δυσαρεστηθεί τόσο από την κυβέρνηση της ΕΡΕ όσο και από τις διαιρέσεις και τις αντιθέσεις του κεντρώου χώρου. Η ίδρυση του νέου κόμματος μετέβαλε ριζικά τα ως τότε πολιτικά δεδομένα δημιουργώντας τις συνθήκες για τον περιορισμό της ΕΔΑ στην τρίτη θέση και υλοποιώντας εκ πρώτης όψεως μετά από αποτυχημένες προσπάθειες μιας οκταετίας, το αίτημα της συγκρότησης ενός εναλλακτικού εθνικόφρονος κόμματος. (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 320. Νικολακόπουλος, 2001: 267-268).

Ο συγκερασμός όλων αυτών των στοιχείων τόσο σε επίπεδο πολιτικών στελεχών όσο και σε επίπεδο κοινωνικής βάσης στην ίδια παράταξη δεν ήταν εύκολο έργο. Το γεγονός της ενοποίησης της ΕΚ δεν σήμαινε ότι οι παλαιές αντιθέσεις είχαν πάψει να υπάρχουν, ειδικά ανάμεσα στους δύο ηγέτες Σ. Βενιζέλο και Γ. Παπανδρέου (Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 81-85). Επομένως, για της ενότητας της παράταξης ήταν επιβεβλημένη αποσιώπηση του παρελθόντος καθώς το αντίθετο θα έφερνε στην επιφάνεια τις αντιθέσεις των διαφορετικών πολιτικών τάσεων του Κέντρου.

Ένα άλλο ζήτημα που ήταν δύσκολο να συζητηθεί εντός και εκτός της παράταξης ήταν η συνεργασία με την Αριστερά. Το κακό προηγούμενο του 1956 αλλά και η πολωμένη πολιτική αντιπαράθεση δεν άφηναν περιθώριο στο Κέντρο για μια δεύτερη συνεργασία. Από την άλλη, όμως, η ΕΚ στόχευε στο να αποσπάσει το 1961 ένα ποσοστό των ψηφοφόρων που το 1958 είχαν ψηφήσει ΕΔΑ. Το ποσοστό αυτό προερχόταν από τις δυνάμεις της εαμικής μη κομμουνιστικής Αριστεράς. Σε πολλές περιπτώσεις όμως επρόκειτο και για πολίτες που ψήφισαν την ΕΔΑ είτε γιατί είχαν απογοητευτεί από την πολυδιάσπαση του κεντρώου χώρου είτε γιατί ήλπιζαν σε μια αλλαγή που κανένας άλλος κομματικός φορέας δεν φαινόταν ικανός στα μάτια τους να εγγυηθεί. Σε κάθε περίπτωση, η ΕΚ, προκειμένου να έχει μια δυναμική παρουσία στη Βουλή έπρεπε να στηριχτεί σε ένα ποσοστό ψήφων προερχόμενο από τις δυνάμεις των μη εθνικοφρόνων, γεγονός που ερχόταν σε αντίφαση με την ταυτότητα του εναλλακτικού εθνικόφρονος κόμματος που προσπαθούσε να καλλιεργήσει (Νικολακόπουλος, 2001: 48-50. Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 80-81). Αυτή η αντίφαση, αν και υφίσταται διαχρονικά στην παράταξη του Κέντρου, το 1961 γίνεται πολύ έντονη και αποτελεί ακόμη έναν παράγοντα που συνετέλεσε στην περιθωριοποίηση της δεκαετίας του 1940 στον λόγο του νέου κόμματος.

Στην προεκλογική περίοδο του 1961 οι επιτελείς του Κέντρου είναι πάρα πολύ προσεκτικοί επικεντρώνονται μόνο σε ζητήματα τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας συγκροτώντας έτσι μια ρητορική ίσων αποστάσεων και από τα δύο άκρα. Ο λόγος της ΕΚ είναι προσεκτικά δομημένος ώστε να επιτυγχάνει μια πολύ δύσκολη ισορροπία: να κινείται μέσα στο επιβεβλημένο από την εποχή επίσημο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης, αλλά και ταυτόχρονα να λειτουργεί ελκυστικά για τους μη κομμουνιστές-μη εθνικόφρονες. Με άλλα λόγια, οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 είναι τόσες και τέτοιου είδους, ώστε από τη μια να επιτρέπουν στο κόμμα να απευθύνεται ταυτόχρονα και στη Δεξιά και στην Αριστερά, και από την άλλη να μην απειλούν την εσωτερική του ενότητα.

Η ενοποίηση, καταρχήν, του κεντρώου χώρου είναι ένα γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό, το οποίο ανατρέπει τις ισορροπίες στην πολιτική σκηνή, αλλά κυρίως είναι ένας στόχος που είχε αποτελέσει το ζητούμενο της παράταξης για πολλά χρόνια. Γι' αυτό η προβολή αποτελεί προτεραιότητα της ρητορικής του κόμματος στην προεκλογική περίοδο του 1961. Τόσο ο Τύπος όσο και οι πολιτικοί της παράταξης διαβεβαιώνουν την κοινή γνώμη ότι η ενότητα του Κέντρου είναι πλέον διασφαλισμένη και ότι η ΕΚ είναι ένα κόμμα συμπαγές (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 10.10.1963). Πρόκειται για μια διαβεβαίωση απαραίτητη στην προεκλογική εκστρατεία τόσο για να απαντήσει στους ισχυρισμούς των αντιπάλων, οι οποίοι την χαρακτηρίζουν ένα συγκυριακό συνονθύλευμα πολιτικών ανδρών, όσο και για να καθησυχάσει όσους οπαδούς της παράταξης είχαν διασπαρεί στις προηγούμενες εκλογές προς τα Δεξιά ή προς τα Αριστερά εξαιτίας της απογοήτευσης που τους είχαν προκαλέσει οι πολλαπλές διασπάσεις του Κέντρου.

Με την ενοποίησή της η ΕΚ επανιδρύει την ταυτότητα του κεντρώου χώρου. Αν και δεν αλλάζει πολιτική θέση ούτε αναθεωρεί προηγούμενες θέσεις των κομμάτων της παράταξης, όλα τα κείμενα της προεκλογικής περιόδου του 1961 δίνουν την εικόνα ενός ιδεολογικού ξεκαθαρίσματος. Διαβάζοντάς τα αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι το νέο κόμμα οριστικοποιεί το ιδεολογικό πολιτικό του στίγμα τονίζοντας ιδιαίτερα κάποια σημεία που προϋπήρχαν στον λόγο της παράταξης ή αναδιατυπώνοντας κάποια άλλα. Βασικό σημείο αφετηρίας του πολιτικού λόγου το 1961 είναι η αντίθεση από τα δύο «άκρα». Η ΕΡΕ και η ΕΔΑ θεωρούνται συνυπεύθυνες για την πόλωση και για την όξυνση του πολιτικού κλίματος. Η κακοδιοίκηση της ΕΡΕ και ο ακραιφνής αντικομμουνισμός τρέφουν την ΕΔΑ και

αυξάνοντας το ποσοστό της οδηγούν τους πολίτες σε πράξεις αντίδρασης (*Το Βήμα*, 27.10.1967).

Η ΕΡΕ αποκαλείται από τους δύο ηγέτες του Κέντρου, «στρατολόγος του κομμουνισμού» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 10.10.1961. Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 15.10.1961), αφού, παρόλες τις διώξεις, το αστυνομικό κράτος που δημιούργησε και οι αυθαιρεσίες στις οποίες αυτό κατέφυγε δεν κατάφεραν παρά να αυξήσουν το εκλογικό ποσοστό της ΕΔΑ στο 24%. Την ίδια στιγμή προσάπτεται στην ΕΔΑ ότι με την πολιτική της δεν μπορεί να κάνει δημιουργική αντιπολίτευση παρά μόνο να προκαλεί την μήνη της Δεξιάς. «Τρία μονάχα σχήματα απέμειναν εις τον εκλογικό στίβο: Το Κέντρον, η ΕΡΕ και η Άκρα Αριστερά. Όπως απέδειξε το πρόσφατο παρελθόν, ο διάλογος μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ κατέστη αδύνατος, εφ' όσον η ΕΔΑ δεν ημπορεί να παίζη το ρόλο της έγκυρης εθνικής αντιπολιτεύσεως. Για να λειτουργήσει συνεπώς η δημοκρατία, πρέπει να έχωμεν εις την θέση κυβερνήσεως και αξιωματικής αντιπολιτεύσεως τα δύο σχήματα, του Κέντρου και της ΕΡΕ του ποίο θα υπερισχύση του άλλου» (Λαμπράκης, *Το Βήμα*, 1.10.1961).

Απέναντι σε αυτό το φαύλο κύκλο της πόλωσης η ΕΚ προτείνει ένα διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κινδύνου και εγγυάται ότι η πολιτική της θα αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα την άνοδο της Αριστεράς. Κατ' αρχάς υπόσχεται εύρυθμη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, πολιτική και κοινωνική ισότητα για όλους τους πολίτες και κατοχύρωση όλων των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Υπόσχεται την κατάργηση των έκτακτων μέτρων, των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και την παύση του αστυνομικού κράτους. Ως κύρια ιδεολογική θέση παρουσιάζεται από τον Γ. Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη η παρακάτω: «Είνε απαράδεκτον να συνεχίζεται ακόμη η χρήσις του νομικού πλάσματος ότι η Ανταρσία συνεχίζεται. Η ανταρσία δεν συνεχίζεται. Ο κομμουνισμός συνεχίζεται. Δια την αντιμετώπισιν του κομμουνισμού ως ιδέας αρκεί η ιδέα της Δημοκρατίας. Δια την αντιμετώπισιν του κομμουνισμού ως παρανόμου οργανισμού υπάρχουν οι νόμοι της Δημοκρατίας, οι οποίοι διώκουν την παράνομον πράξιν. Και η παράνομος πράξις θα πρέπει να διώκεται αμειλίκτως» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 10.10.1961).

Με αυτό τον τρόπο μπορεί η ΕΚ να απευθυνθεί στην Αριστερά καλώντας όσους ψήφισαν την ΕΔΑ το 1958 χωρίς να είναι «ορθόδοξοι κομμουνιστές», να διαμαρτυρηθούν για την έλλειψη δημοκρατίας «αντί να είναι συνοδοιπόροι του Κομμουνισμού» να γίνουν στην ΕΚ «πρωτοπόροι της Δημοκρατίας» (Παπανδρέου,

Το Βήμα, 10.10.1961). Την ίδια στιγμή καθησυχάζονται όσοι βρίσκονται στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων ότι το κράτος δεν παραδίδεται στους κομμουνιστές, αλλά, αντίθετα οι οποιεσδήποτε παρανομίες θα διώκονται στο πλαίσιο που ορίζουν οι νόμοι και το Σύνταγμα (Βενιζέλος, *Το Βήμα*, 15.10.1961).

Για την συγκρότηση αυτής της ιδεολογικής ταυτότητας η ΕΚ δεν καταφεύγει στη δεκαετία του 1940. Την αποφεύγει, προσπαθώντας να αντλήσει κύρος και αξιοπιστία από τις προηγούμενες κυβερνήσεις του Κέντρου. Υπενθυμίζεται, για παράδειγμα, ότι την εποχή του Πλαστήρα που είχε προχωρήσει στα μέτρα επιείκειας η κοινοβουλευτική δύναμη της Αριστεράς είχε διατηρηθεί σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Με τον ίδιο τρόπο αποφεύγονται και οι αναφορές στην αντικομμουνιστική δράση του Κέντρου και των πολιτευτών του. Το ίδιο συμβαίνει και με την αντιπαράθεση στην ΕΡΕ. Προτιμάται το Κυπριακό, ο τρόπος με τον αναδείχθηκε ο Καραμανλής στην εξουσία και ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται την οικονομία και την παιδεία.

Ωστόσο, αυτή την ιδιότυπη αποσιώπηση πρέπει κανείς να την αναζητήσει όχι μόνο στη στρατηγική της ΕΚ να συνδυάσει στο κόμμα της στοιχεία και από τις δύο πλευρές της διαιρετικής τομής του εμφυλίου ή στην προσπάθειά των επιτελών του κόμματος να αμβλύνουν τις ενδοπαραταξιακές αντιθέσεις. Το 1961 είχαν ήδη περάσει 12 χρόνια από τη λήξη των συγκρούσεων. Στο προσκήνιο βρισκόταν μια νέα γενιά για την οποία όλα αυτά θα πρέπει να ακούγονταν ίσως αναχρονιστικά και σίγουρα ασφυκτικά. Ο «κομμουνιστικός κίνδυνος ανεξάρτητα από το αν υπήρχε ή όχι, διατυμπανιζόμενος από επαγγελματίες αντικομμουνιστές προκαλούσε δυσφορία στην κοινή γνώμη και ειδικά σε νεότερους ανθρώπους που ήθελαν να ακούσουν κάτι διαφορετικό. Η συνεχής επίκλησή του και ακόμη περισσότερο η εκστρατεία αντιμετώπισής του βοηθούσε μεν το υπάρχον ιδεολογικό και πολιτικό σύστημα των νικητών του εμφυλίου πολέμου, αλλά έχανε όσο περνούσε ο καιρός την απήχησή του στην κοινή γνώμη (Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 75). Η αποφυγή, λοιπόν, από τους επιτελείς της ΕΚ της επιστροφής στη δεκαετία του 1940 αντανακλά επίσης την προσπάθεια να απευθυνθεί το ενωμένο πλέον Κέντρο σε ηλικιακές και κοινωνικές ομάδες που επιθυμούσαν μια διαφορετική προσέγγιση της πολιτικής.

Είναι ενδεικτικό ότι η μοναδική αναφορά στη δεκαετία του 1940 χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου, ο οποίος με ύφος σκωπτικό δεν στοχεύει στην επαναφορά των διαιρέσεων αλλά στην απαξίωση της πολιτικής του Κ. Καραμανλή εναντίον του κομμουνισμού όπως και των αναπτυξιακών προσπαθειών που είχε καταβάλλει η ΕΡΕ για την οικονομική ανόρθωση της χώρας. Η εν λόγω

αναφορά χρησιμοποιείται στο τέλος της προεκλογικής εκστρατείας όταν το κλίμα μεταξύ ΕΡΕ και ΕΚ είχε οξυνθεί εξαιτίας των κρουσμάτων βίας εναντίον οπαδών και πολιτικών της ΕΔΑ και της ΕΚ. Ο Γ. Παπανδρέου κλείνει την προεκλογική του εκστρατεία συμπεριλαμβάνοντας στον λόγο του μια αναδρομή στην κρίσιμη δεκαετία: : «Είπεν ο αρχηγός της ΕΡΕ ότι μόνον αυτός ημπορεί να αντιμετωπίση τον κομμουνισμόν. Προφανώς έχει πάθει διάλειψιν μνήμης. Ελησμόνησε ποιος έχει αντιμετωπίσει τον Κομμουνισμόν. Ενίκησα τον κομμουνισμόν εις μιαν ώραν ολικής παντοδυναμίας του. Εν ονόματι της Ελλάδος και εν ονόματι της Δημοκρατίας τον συνέτριψα. Ο αρχηγός της ΕΡΕ ηύρε την ΕΔΑ με 10% και την ανέβασεν εις 24%. Αυτό είναι το έργον του. Εάν επρόκειτο να μείνη εις την Αρχήν θα την καθίστα πλειοψηφίαν και θα οδήγει εις καταστροφήν. Και όπως είπα και εις την Βουλήν, εις τοιαύτην περίπτωσιν, αι λεωφόροι τας οποίας κατασκεύασε μίαν μόνο χρησιμότητα επρόκειτο να έχουν, ότι κατά την πορείαν των πεζών προς το Παραπέτασμα, δεν θα υπήρχε συνωστισμός» (*Το Βήμα*, 27.10.1961).

Όλο αυτό το κλίμα καθώς και ο τρόπος της διαχείρισης του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο της παράταξης ανατρέπονται στην προεκλογική εκστρατεία του 1963. Το ποσοστό των κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 αυξάνεται (Πίνακας 1) και εμφανίζεται και πάλι η κατηγορία των αναφορών στην οποία η δεκαετία του 1940 αντιμετωπίζεται ως περίοδος ενιαία και αδιαίρετη. Κυρίως όμως αλλάζει ο στόχος αυτών των αναδρομών στο παρελθόν και η κυρίαρχη αφήγηση εμπλουτίζεται με καινούργια στοιχεία.

Η καταγγελία του εκλογικού αποτελέσματος από τον Γ. Παπανδρέου ως προϊόντος βίας και νοθείας και η σχεδόν ταυτόχρονη εξαγγελία του Ανένδοτου αγώνα για νέες ελεύθερες εκλογές από την ΕΚ άλλαξε δια παντός το πολιτικό σκηνικό της χώρας (Λιναρδάτος, 1986: τόμ. Δ΄, 98-99). Πολύ γρήγορα ο Γ. Παπανδρέου αναδείχθηκε ο σημαιοφόρος ενός πολιτικού αγώνα με αντίπαλο τα Ανάκτορα και τη Δεξιά, ο οποίος από κοινοβουλευτική μάχη εξελίχθηκε σε ανοιχτή μακροχρόνια πολιτική αντιπαράθεση με πολλαπλές πολιτικές συνέπειες. Η πιο σημαντική από αυτές υπήρξε η παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή και η προκήρυξη νέων εκλογών για τις 3 Νοεμβρίου του 1963 (Νικολακόπουλος, 2001: 295).

Σε αυτή την προεκλογική περίοδο κύριος και αποκλειστικός αντίπαλος της ΕΚ αναδεικνύεται η ΕΡΕ, η οποία στοιχειοθετεί όχι μόνο τον κύριο ανταγωνιστή στην εκλογική αναμέτρηση αλλά καταδεικνύεται σύμβολο όλων των στοιχείων που φιλοδοξεί η ΕΚ να ανατρέψει με τον Ανένδοτο: παρεμβάσεις του Παλατιού στην

πολιτική, παρακράτος, παραβίαση των δημοκρατικών θεσμών. Σε αυτές τις εκλογές η ΕΚ σύρεται εκ νέου από την ΕΡΕ στη δεκαετία του 1940 προκειμένου να απαντήσει στις κατηγορίες περί συνοδοιπορίας με τον κομμουνισμό και περί άσκησης μιας πολιτικής που έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντα της πατρίδας, καθώς άφηνε το κράτος ανοχύρωτο μπροστά στον κομμουνιστικό κίνδυνο. Η διαφορά με τις προηγούμενες αναμετρήσεις δεν έγκειται στο γεγονός ότι οι επιτελείς του κόμματος επιστρέφουν στη δεκαετία του 1940· αυτό ήταν κάτι συνηθισμένο και αναμενόμενο. Η ουσιαστική διαφορά απορρέει από το γεγονός ότι αφενός αυτή τη φορά επιλέγονται διαφορετικά στοιχεία αυτή τη φορά από το παρελθόν για να εμπλουτίσουν την κυρίαρχη αφήγηση και αφετέρου ότι το παρελθόν αποκτά αρνητική σημασία.

Πιάνοντας το νήμα από την προεκλογική περίοδο του 1956 και την απόπειρα συγκρότησης ενός πατριωτικού επιχειρήματος εναντίον της απόλυτα κυρίαρχης, τότε, εθνικοφροσύνης, ο αντικομμουνισμός του 1958 παρακάμπτεται. Οι αναφορές, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη περίοδο στην οποία εστιάζονται, παρέχουν τα κατάλληλα στοιχεία ώστε να αποδειχθεί η ΕΡΕ μεγαλύτερος κίνδυνος για το έθνος από ό,τι ο κομμουνισμός. Για πρώτη φορά μετά την προεκλογική περίοδο του 1946 εμφανίζεται στον λόγο του Κέντρου η μομφή ότι η Δεξιά απείχε από τον αντιστασιακό αγώνα εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Κυρίως, όμως, ανασύρεται από το παρελθόν η συγκεκριμένη περίοδος για να απαξιωθεί η προσωπικότητα του Κ. Καραμανλή, ο οποίος κατηγορείται ότι ήταν απών στην Αντίσταση αλλά κυρίως ότι ήταν απών στα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο πόλεμο. «Όταν υπήρχαν αγώνες του Έθνους που ευρίσκετο ο κ. Καραμανλής; […] Υπήρξεν απών από όλους τους εθνικούς αγώνας. […] Κατά το 1944 συνήντησα, όταν η μοίρα της Ελλάδος μου ενεπιστεύθη την τύχη της έναν κομμουνισμό παντοδύναμο… και επάλαιψα και εξησφάλισα την απελευθέρωσιν του λαού μας. Εκείνη την εποχήν όταν εκρίνετο η μοίρα του έθνους κατά το στάδιον της Κατοχής κατά το στάδιον της Απελευθερώσεως, πού εκρύπτετο ο κ. Καραμανλής, ο οποίος τολμά σήμερον να γίνεται τιμητής;» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 23.10.1963).

Ο λόγος της ΕΚ μετά τον Ανένδοτο χάνει πια τον έντονα απολογητικό του χαρακτήρα, καθώς υποχωρεί σημαντικά η ανάγκη να δίνονται διαρκώς διαβεβαιώσεις εθνικοφροσύνης προς τη Δεξιά και διαβεβαιώσεις δημοκρατικής ευαισθησίας προς την Αριστερά. Στην προεκλογική περίοδο του 1963, όπως και στις επόμενες, ο Γ. Παπανδρέου και οι υπόλοιποι πολιτικοί του Κέντρου δεν επιδεικνύουν την αμηχανία που επιδείκνυαν παλαιότερα απέναντι στο παρελθόν και απέναντι στη Δεξιά. Ως εκ

τούτου, η δεκαετία του 1940 δεν επιστρατεύεται για να αποδείξει την εθνικοφροσύνη του Κέντρου, ούτε καν για να απαξιώσει την εθνικοφροσύνη της Δεξιάς καταδεικνύοντας τις ελλείψεις της. Ο Γ. Παπανδρέου επιστρέφει στη δεκαετία του 1940 για να απαξιώσει την ίδια την εθνικοφροσύνη ως έννοια, να καταδείξει τις αντιφάσεις της και να γεφυρώσει το χάσμα που είχε προκαλέσει η επικράτησή της ως κυρίαρχη ιδεολογία μετά το 1949. Μέχρι το 1961 οι αναδρομές στη δεκαετία του 1940, με όποιον τρόπο και για όποιον λόγο και αν γίνονται, σέβονται τη διαίρεση. Αυτό συμβαίνει και το 1956, που αποτελεί στη σειρά των προεκλογικών περιόδων που εξετάστηκαν την πιο ριζοσπαστική. Το 1963, όμως, η διαίρεση υπονομεύεται, έρχονται στην επιφάνεια οι αντιφάσεις της και δοκιμάζεται πλέον η αξιοπιστία της.

Δύο στοιχεία που προϋπήρχαν στον λόγο του Κέντρου επαναφέρονται και αποδεικνύοντας συμβολικά τη μεταβολή της κοινής γνώμης και του πολιτικού τοπίου. Με αναδρομές στη δεκαετία του 1940 καταλογίζεται στη Δεξιά ότι παρείχε καταφύγιο στους δωσίλογους και ότι οι συνθήκες διακυβέρνησης από την ΕΡΕ μπορούν να συγκριθούν μόνο με την γερμανική κατοχή 1941-1944 (*Το Βήμα,* 4.10.1963). «Εις την αληθή Δημοκρατίαν το φρόνημα είναι ελεύθερον. Διώκεται μόνον η πράξις, η παράνομος πράξις. Και διώκεται υπό της Δικαιοσύνης, επί τη βάσει των κειμένων νόμων. Και διώκεται από τας νομίμους Αρχάς, τας Ενόπλους Δυνάμεις και τα Σώματα Ασφαλείας. Δεν παραδίδεται η υπεράσπισις της τιμής και της ασφαλείας της Πατρίδος εις τους δοσιλόγους και τους αλήτας των παρακρατικών Οργανώσεων» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 15.10.1963).

Η πτυχή του δωσιλογισμού ενυπήρχε στα πολιτικά κείμενα που συνόδευαν την εμφάνιση του κεντρώου χώρου στην πολιτική αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Εκείνη την εποχή της πρώιμης πολιτικής του παρουσίας το Κέντρο χρησιμοποιούσε τον δωσιλογισμό ως οροθετική γραμμή με τη Δεξιά. Από τους πρώτους μήνες του 1945 μέχρι και την προεκλογική περίοδο του 1946 ένα από τα κύρια επιχειρήματα του Κέντρου στην πολιτική αντιπαράθεση με τη Δεξιά ήταν ότι κωλυσιεργεί σκόπιμα στη διαδικασία της τιμωρίας των δωσίλογων και τους παρέχει καταφύγιο, προκειμένου να χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες τους για να ανέλθει στην εξουσία και να πολεμήσει τον κομμουνισμό (*Ελευθερία*, 29.1.1946). Στον αντίποδα, οι πολιτικές δυνάμεις του Κέντρου πρόβαλλαν ως καίριο και κεντρικό αίτημα στα πολιτικά κείμενα τον «ηθικό καθαρμό του έθνους» από τους προδότες, τους «γενίτσαρους του Μεταξά» και τους «γενίτσαρους του Σιμάνα». (*Ελευθερία*, 19.3.1946).

Αργότερα, εξαιτίας του γενικευμένου εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε και της επικράτησης της εθνικοφροσύνης, η ταύτιση της Δεξιάς με το δωσιλογισμό ή, καλύτερα, η καταγγελία του δωσιλογισμού από το Κέντρο αποφεύγεται, τουλάχιστον στις προεκλογικές περιόδους. Ανακύπτει όμως το 1963 και συνδέεται με το παρακράτος και την υπόθεση Λαμπράκη. Στην επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου στην οποία για μια ακόμη φορά καταφεύγει η Δεξιά η ΕΚ απαντά ανασύροντας από τη λήθη το πιο ένοχο κομμάτι του εθνικόφρονος παρελθόντος.

Αυτό που επιτρέπει, και ως ένα βαθμό επιβάλλει, αυτή τη μεταστροφή στον τρόπο επίκλησης του παρελθόντος είναι ότι στο διάστημα που μεσολάβησε από τις εκλογές του 1961 μέχρι τις εκλογές του 1963, και ιδιαίτερα μέσα στο 1963, παρατηρείται μια αργή αλλά σταθερή μετακίνηση της κοινής γνώμης. Παρόλο που η Δεξιά αναβιώνει τον κομμουνιστικό κίνδυνο και αντλεί από την εμφυλιοπολεμική διαίρεση και τη διεθνή πολιτική σκηνή (έξαρση του ψυχροπολεμικού κλίματος με την κρίση της Κούβας) τόσο σε επίπεδο ρητορικής όσο και επίπεδο πολιτικής, φαίνεται ότι τα ίδια επιχειρήματα δεν είναι πλέον τόσο πειστικά όσο ήταν μερικά χρόνια πριν. Ο Ανένδοτος της ΕΚ κηρύχθηκε σε μια κοινωνία που ήταν κουρασμένη από τη φοβία και τις ιδεολογικές αγκυλώσεις του εμφυλίου πολέμου, και η συνήθεια της Δεξιάς να καταδεικνύει απλουστευτικά ως πηγή όλων των προβλημάτων τον κομμουνιστικό κίνδυνο αποπολιτικοποιώντας την ελληνική κοινή γνώμη είχε πλέον ολοκληρώσει ένα μεγάλο κύκλο.

Στον αντίποδα αυτής της πρακτικής η ΕΚ έφερε στο προσκήνιο μια νέα μορφή πολιτικής δράσης. Η πολιτική αντιπαράθεση ξέφυγε πια από το κτήριο της Βουλής για να συμπεριλάβει ενεργά την κοινή γνώμη. Με απόφαση της ΕΚ οργανώθηκαν ανοιχτές συγκεντρώσεις σε όλες τις μεγάλες πόλεις, με ομιλητή πάντοτε τον Γ. Παπανδρέου (Νικολακόπουλος, 2001: 295. Παπανδρέου, 2006: τόμ. Α΄, 193-195). Αυτή η νέα μορφή πολιτικοποίησης είχε δύο σημαντικές συνέπειες. Προσέδωσε νέα σημασία στην έννοια του πολίτη. Ιδιαίτερα με την επιτυχία του Ανένδοτου άνθρωποι που είτε είχαν αποσυρθεί από τα κοινά είτε δεν είχαν ασχοληθεί ποτέ με την πολιτική ενδιαφέρθηκαν για τις πολιτικές εξελίξεις και αισθάνθηκαν ότι με τη συμμετοχή και τη δράση τους μπορούν να συμβάλλουν στην διαμόρφωση της κεντρικής πολιτικής σκηνής. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι μετά από πάρα πολλά χρόνια κινητοποιήθηκε η νεολαία, ήρθε στο προσκήνιο μέσα από τη συγκρότηση πολιτικών οργανώσεων (ΔΝΛ και ΕΔΗΝ) και αναδείχθηκε πρωταγωνιστικός παράγοντας στην επιτυχία του Ανένδοτου ενώ πολλές χιλιάδες κάτοικοι μεγάλων πόλεων συμμετείχαν

σε μεγάλες διαδηλώσεις υπέρ της ΕΚ, κάτι που είχε να συμβεί από τα Δεκεμβριανά (Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 113-114. Παπανδρέου, 2006: τόμ. Β΄, 291-302).

Ουσιαστικά στην επιτυχία του Ανένδοτου μετουσιώνεται η επιθυμία της κοινής γνώμης να κλείσει τις πληγές του εμφυλίου πολέμου, ξεπερνώντας τις φοβίες και τις διαιρέσεις στις οποίες το πολιτικό και το θεσμικό πλαίσιο της εθνικοφροσύνης την είχαν εγκλωβίσει. Αυτή η επιθυμία εκφράστηκε με την υποστήριξη της ΕΚ και του Γ. Παπανδρέου στην αντιπαράθεση με τη Δεξιά. Η αμφίδρομη αυτή σχέση που θεμελιωνόταν σταδιακά έδωσε στον Ανένδοτο χαρακτήρα ηρωικό και στον Γ. Παπανδρέου τη δυνατότητα να αναδειχθεί σε σύμβολο της Δημοκρατίας και να αναπτύξει μια σχεδόν επαναστατική ρητορική, η οποία χωρίς να εγκαταλείπει τις βασικές αρχές του κεντρώου χώρου και της βενιζελικής παράταξης, επέτρεπε αλλά και την ίδια στιγμή επέβαλλε στην ΕΚ, προκειμένου να κάνει το πολιτικό της διάβημά επιτυχημένο να προχωρήσει σε ρήξη με το παρελθόν.

Μέσα από τον Ανένδοτο η ΕΚ συγκροτεί μια νέα ταυτότητα που ανατρέπει το κατεστημένο, επαναστατική, για την εμπέδωση της οποίας δε στρέφεται στο παρελθόν αλλά στο παρόν και στο μέλλον. Το παρελθόν αποκτά αρνητική σημασία, γίνεται βάρος, τροχοπέδη για τις επικείμενες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και μετατρέπεται σε δεξαμενή επιχειρημάτων για την απαξίωση του αντιπάλου. Αποκτά αρνητικό πρόσημο και προσάπτεται στην ΕΡΕ ως κατηγορία προεξοφλώντας την εκλογική της ήττα. «Εκείνος [ο αρχηγός της ΕΡΕ] είναι το παρελθόν, ο Φασισμός. Και ημείς η Δημοκρατία, η αληθής Δημοκρατία, το μέλλον. Η ΕΡΕ ανήκει εις το παρελθόν». (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 23.11.1963).

Η ΕΚ αναπτύσσει μια ρητορική που ως κύριο πολιτικό στόχο έχει να ανατρέψει την ισορροπία ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες η οποία ίσχυε μέχρι τότε και καταδίκαζε το Κέντρο στην πολιτική ανυπαρξία. Η υπέρβαση αυτής της διαίρεσης δίνει τη δυνατότητα στην ΕΚ να αναδειχθεί σε μια υπολογίσιμη πολιτική δύναμη που θα ανέτρεπε όχι μόνο τη δεξιά μονοκρατορία αλλά θα μετακινούσε τον άξονα της πολιτικής αντιπαράθεσης αφήνοντας τη Δεξιά μόνη να υπερασπίζεται τη διαιρετική τομή του εμφυλίου πολέμου (Μοσχονάς, 1994: 167-170). Το διακύβευμα ήταν ριζοσπαστικό και έπρεπε να συνοδεύεται από μια εξίσου ριζοσπαστική ρητορική. Σε αυτό το πλαίσιο η ΕΚ δεν επιζητεί να αντλήσει κύρος από το παρελθόν αλλά από το παρόν και, φυσικά, από το μέλλον. Η ρητορική της νομιμοποιείται στην υποστήριξη της κοινής γνώμης και στην επιτυχία του Ανένδοτου καθώς επίσης και στην αίγλη που αναμφίβολα έχουν οι υποσχέσεις της για τη θεμελίωση των

δημοκρατικών θεσμών και την υπέρβαση των διαιρέσεων και της φοβίας που είχε κληροδοτήσει ο εμφύλιος πόλεμος. Με αυτή τη ρητορική συγκροτείται ένα πλαίσιο ανατροπής, το οποίο για να σταθεροποιεί χρειάζεται να αφήσει πίσω του το παρελθόν. Άλλωστε, μπροστά σε ένα τόσο ισχυρό και ηχηρό παρόν το παρελθόν υποκλινόταν και υποχωρούσε (Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 113-114. Παπανδρέου, τόμ. Β΄, 2006: 291-302). Καθώς σε τέτοιες περιπτώσεις το παρελθόν αποτελεί βάρος γίνεται το σύμβολο των νευρώσεων που υπονομεύουν το μέλλον (Lowenthal, 1985: 65). Ας μην μας διαφεύγει επίσης ότι ένα πολιτικό διάβημα όσο πιο ριζοσπαστικό είναι τη στιγμή που συγκροτείται τόσο μεγαλύτερη ανάγκη έχει να σβήσει το παρελθόν και να αντλήσει την έμπνευσή του από το μέλλον (Μάρξ, 1986: 18).

Πρέπει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι ένας σημαντικός παράγοντας που επιτρέπει την ανάπτυξη αυτής της ρητορικής είναι το γεγονός ότι η επιτυχία του Ανένδοτου είχε αντίκτυπο και στην ίδια την ΕΚ. Ο Γ. Παπανδρέου και οι πολιτικές του επιλογές καταξιώθηκαν με αποτέλεσμα όλη η παράταξη να τον αποδεχθεί ως αρχηγό και να τον ακολουθήσει. Μέχρι τις παραμονές των εκλογών ούτε η ενότητα αλλά ούτε και η ενδοπαραταξιακή στήριξη του Ανένδοτου ήταν εξασφαλισμένες. Οι βουλευτές εκδήλωναν με πολλούς τρόπους την παράλληλη αφοσίωσή τους στους πρώην αρχηγούς τους στελεχώνοντας διάφορες ομάδες από τις οποίες οι μεγαλύτερες ήταν του Παπανδρέου και του Βενιζέλου (Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 118-119). Ο Βενιζέλος, θεωρώντας ότι η ΕΚ μόνο με την ανοχή των Ανακτόρων θα μπορούσε να εξασφαλίσει την εξουσία, συνέχιζε και το 1963 να διατηρεί σχέσεις με το περιβάλλον του Κωνσταντίνου και να διαπραγματεύεται ενδεχόμενη συμφωνία μεταξύ ΕΡΕ και ΕΚ (Νικολακόπουλος, 2001: 294. Λιναρδάτος, 1986: τόμ. Δ΄, 199-203). Η επιτυχία του Ανένδοτου και η εκλογική νίκη της 3ης Νοεμβρίου 1963 αλλάζει την πολιτική κατάσταση της χώρας, δεδομένου ότι για πρώτη φορά ύστερα από πολλά χρόνια η Δεξιά αναγκάζεται να εγκαταλείψει την εξουσία. Το εκλογικό αποτέλεσμα αποτελεί προσωπική νίκη του αρχηγού του κόμματος που είχε πιστέψει στη δυνατότητα μεταστροφής του εκλογικού σώματος απορρίπτοντας τις προτάσεις και τις ενέργειες της συντηρητικής πτέρυγας της ΕΚ. Επομένως, το γεγονός ότι τα πράγματα όχι μόνο εξελίχθηκαν ευνοϊκά αλλά σε πολλά επίπεδα ξεπέρασαν τις προσδοκίες ακόμη και των εμπνευστών αυτής της πολιτικής έδωσε στον Γ. Παπανδρέου μεγάλο κύρος στην παράταξη και συνέβαλε στην ενότητά της. (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 328-329).

Η εκλογική νίκη του 1963 σήμαινε ως έναν βαθμό και την καθιέρωση του πολιτικού διαβήματος της ΕΚ. Η επαναστατικότητα στον λόγο της ανακόπτεται με τον τερματισμό του Ανένδοτου, που στην προεκλογική εκστρατεία του 1964 αντιμετωπίζεται ως παρελθόν. «Εναντίον αυτού του ολοκληρωτικού και διεφθαρμένου καθεστώτος ωρθώθη ο Ανένδοτος Αγών. Δυσχερέστατος ήτο, αλλά ηγωνίσθημεν. Εκαλέσαμεν την Νεότητα εις την πρωτοπορίαν του Αγώνος. Και βαθμιαίως, εξύπνησεν η μαχητική δύναμις του δημοκρατικού κόσμου. Και ενικήσαμεν. Αυτού του Ανένδοτου Αγώνος το γέρας ήτο η 3η Νοεμβρίου. Και επανήλθεν η Δημοκρατία, η αληθής Δημοκρατία, εις την αρχαίαν πατρίδα της» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 15.2.1964).

Το 1964 το ποσοστό των προεκλογικών κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 διατηρείται περίπου στα ίδια επίπεδα με την προεκλογική εκστρατεία του 1963 (Πίνακας 1), η οποία έχει σφραγίσει οριστικά τη σχέση της ΕΚ με το παρελθόν. Επικλήσεις των γεγονότων της εν λόγω δεκαετίας γίνονται μόνο για να απαντήσουν στις αντίστοιχες αναδρομές της ΕΡΕ, η οποία στοχεύει, χωρίς επιτυχία, στην αναβίωση του κομμουνιστικού κινδύνου. Παραμονές των εκλογών του 1964 η εφημερίδα *Νίκη,* που πρόσκειται στην ΕΡΕ και ελέγχεται από τον Π. Κανελλόπουλο, αρχίζει μια εκστρατεία δυσφήμισης του Γ. Παπανδρέου παρουσιάζοντάς τον ως συνεργάτη των κομμουνιστών τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν, στοχεύοντας στην απαξίωση της νίκης της ΕΚ (*Νίκη*, 10.2.1964). Απέναντι σε αυτές τις κατηγορίες η εκδοχή της ΕΚ για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 επεκτείνεται κυρίως μέσα από αναφορές στην περίοδο 1940-1949, κατασκευάζοντας έτσι την τελευταία εκδοχή της αφήγησης του Κέντρου για το παρελθόν και αντικατοπτρίζοντας το νέο πολιτικό κλίμα. Σε αυτά τα κείμενα η εαμική αντιστασιακή δράση κατά την περίοδο 1941-1944 απενοχοποιείται: "Δι' ουδένα αποτελεί ψόγον ότι κατά τα σκοτεινά εκείνα έτη της φρικτής δουλείας, κατά τα οποία όσοι ήσαν και ησθάνοντο Έλληνες εκαλούντο εις θυσίας και αγώνας, επέλεξαν ως έπαλξιν αγώνος το ΕΑΜ, όπως και κάθε άλλην οργάνωσιν και μορφήν Αντιστάσεως, εφ' όσον ειλικρινώς επίστευον ότι από την έπαλξιν αυτήν ηγωνίζοντο αποτελεσματικώτερον διά την ελευθερίαν. Πέραν των προδοτών - διά τους οποίους δεν υπάρχει παρά μια λέξις: Προδότης! – ψόγος υπάρχει μόνον διά τους απόντας του αγώνος" (*Ελευθερία*, 12.2.1964). Στην εκδοχή του 1963 που κατήγγειλε την απουσία της Δεξιάς από τον αντιστασιακό αγώνα και την ταύτιζε την παράταξη των εθνικοφρόνων με τους δωσίλογους, έρχεται να προστεθεί μια ακόμη πιο διευρυμένη

ερμηνεία το 1964. Η αντιστασιακή δράση, ακόμη και στο πλευρό του εαμικού κινήματος όχι μόνο απενοχοποιείται αλλά και επιβραβεύεται. Έτσι διαχωρίζεται για ακόμη μια φορά ο κομμουνισμός από την Αριστερά αλλά κυρίως τίθενται οι βάσεις για να διαχωριστεί η Αντίσταση 1941-1944 από την Αριστερά, που ως τότε τη διεκδικούσε σχεδόν αποκλειστικά. Καθώς το πολιτικό σκηνικό διαφοροποιήθηκε η Αντιδεξιά υπερτερεί σε δύναμη και ισχύ της εθνικοφροσύνης. Αυτή η εξέλιξη δίνει στην ΕΚ τη δυνατότητα να δικαιώσει την αντιστασιακή δράση δικαιώνοντας ταυτόχρονα και το παρελθόν ενός ποσοστού από τους ψηφοφόρους της που είχε εαμική προέλευση. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η απενοχοποίηση της συμμετοχής στο ΕΑΜ και η αντίστοιχη καταγγελία της απουσίας από την αντιστασιακή δράση βρίσκεται στη γραμμή της απαξίωσης της εθνικοφροσύνης που είχε ξεκινήσει το 1963.

Από την άλλη, οι προσπάθειες της ΕΡΕ και του Π. Κανελλόπουλου να επαναφέρουν την εθνικοφροσύνη ως μοναδική απόδειξη πατριωτισμού στιγματίζονται ως γραφικές και κακοήθεις (*Το Βήμα*, 5.1.1964). Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται αυτές οι απόπειρες αναβίωσης του εμφυλιοπολεμικού κλίματος αντιμετωπίζονται και από την *Ελευθερία* και *Το Βήμα* αποκαλύπτουν ότι μετά τον Ανένδοτο η εμφυλιοπολεμική αντιπαράθεση είναι πλέον πολύ δύσκολο να αναπαραχθεί και να χρησιμοποιηθεί στον πολιτικό λόγο. Η μνήμη του γεγονότος διατηρεί βεβαίως τη βαρύτητά της σε προσωπικό και σε κοινωνικό επίπεδο. Εκείνο όμως που αλλάζει είναι ότι μετά τον Ανένδοτο και την ανάδειξη της ΕΚ στην εξουσία για ένα μεγάλο ποσοστό της κοινής γνώμης η εθνικοφροσύνη χάνει οριστικά τη σημασία της. Ουσιαστικά, η περίοδος 1961-1963 σηματοδοτεί το αίτημα της κοινής γνώμης να υπερκεραστούν τα πολιτικά και κοινωνικά όρια που έθετε η εθνικοφροσύνη ως ιδεολογία του αποκλεισμού των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου από το εθνικό σώμα. Η ανάδειξη στην εξουσία της ΕΚ που είχε ηγηθεί αυτού του αγώνα συνδέεται στενά με αυτή την ανάγκη για πολιτική και κοινωνική αλλαγή.

Παρόλα αυτά παρατηρούμε ότι το 1964 ο Γ. Παπανδρέου προσπαθεί εκ νέου να εδραιώσει την ισορροπία της ΕΚ ανάμεσα στα δύο άκρα, ανατρέχοντας στη δεκαετία του 1940. «Εις τα 1944, με την βοήθειαν του Θεού κατελύσαμεν την τυραννίαν της Αριστεράς. Τώρα με την βοήθειαν του λαού, κατελύσαμε την τυραννίαν της Δεξιάς. Ισχύει πάντοτε ο λόγος του Λιβάνου: Ο Ελληνικός λαός δεν κάνει επιλογήν τυράννων. Αρνείται την τυραννίαν» (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 15.2.1964).

Αυτή η στρατηγική ενέχει δύο προεκτάσεις. Η πρώτη είναι ότι ανάλογες δηλώσεις απευθύνονται καταρχήν στους δεξιούς ψηφοφόρους που, αν και συμφωνούσαν με τις αρχές της ΕΚ δεν μπορούσαν να ξεφύγουν για κάποιους λόγους από τα φοβικά σύνδρομα της εμφυλιοπολεμικής διαίρεσης (Παπακωνσταντίνου, 1997: 111). Επιπλέον σε θεσμικό επίπεδο εξακολουθούσαν να ισχύουν οι διαιρέσεις του εμφυλίου. Τα Ανάκτορα, μια μερίδα των στρατιωτικών και ο αμερικανικός παράγοντας στην Ελλάδα συνέχιζαν, παρά την αλλαγή που είχε σημειωθεί, να συμμερίζονται τις θεωρίες περί κομμουνιστικού κινδύνου και να αναπαράγουν την εμφυλιοπολεμική ένταση. Σε αυτό το πλαίσιο μια προεκλογική ή μετεκλογική συνεργασία με την ΕΔΑ θα προσέκρουε στις παγιωμένες αντιλήψεις περί «εθνικόφρονος πλειοψηφίας» και θα μπορούσε να προκαλέσει την αντίδραση του Θρόνου (Νικολακόπουλος, 2001: 324).

Η δεύτερη προέκταση αυτής της στρατηγικής, εξίσου σημαντική, αφορά την ίδια την παράταξη και τις εσωκομματικές της ισορροπίες. Μετά την εκλογική νίκη του 1963 ο σχηματισμός της κυβέρνησης απαιτούσε μια ομοιογενή κοινοβουλευτική ομάδα, η οποία θα προέκυπτε μόνο από την άμβλυνση των διαφορών μεταξύ των δύο κύριων τάσεων στο εσωτερικό του κόμματος. Η συντηρητική πτέρυγα εξουδετερώθηκε από την επιτυχία του Ανένδοτου, ενώ ο θάνατος του Σ. Βενιζέλου λίγες μέρες πριν από τις εκλογές του 1964 στέρησε από αυτή την πτέρυγα τον φυσικό της ηγέτη καθώς και έναν επικίνδυνο αντίζηλο του Γ. Παπανδρέου. Με την αριστερή πτέρυγα, όμως, η διαφωνία υπέφωσκε για να εκδηλωθεί μετά τις εκλογές του 1964. Οι Η. Τσιριμώκος και Σ. Παπαπολίτης, ηγετικές φυσιογνωμίες της αριστερής πτέρυγας, εκδήλωσαν έντονα τη δυσαρέσκειά τους όταν δεν τους παραχωρήθηκαν τα χαρτοφυλάκια που επιθυμούσαν. Η διαφωνία με τον Γ. Παπανδρέου πήρε μεγάλες διαστάσεις ώσπου τελικά οι δύο διαφωνούντες διαγράφηκαν από το κόμμα. Σε αυτό το πλαίσιο, η αντίδραση του Παπανδρέου απέναντι στα δύο άκρα έπαιρνε τη σημασία της διατήρησης του πραγματικά «κεντρώου» χαρακτήρα του κόμματος, αλλά έδειχνε και τη βούλησή του να καθορίζει ο ίδιος την πολιτική του πορεία (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 329-330).

Όμως στην σύντομη προεκλογική περίοδο που ξεκίνησε στις 14 Απριλίου 1967, αυτές οι ισορροπίες ανατράπηκαν και πάλι. Οι εκλογές είχαν προκηρυχθεί για τις 28 Μαΐου, γεγονός που έκανε την προεκλογική εκστρατεία πολύ σύντομη· ουσιαστικά διακόπηκε πριν ακόμη αρχίσει. Ωστόσο, έστω και οι λίγες σελίδες του Τύπου διαγράφουν με σαφήνεια το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε πριν από το

Πραξικόπημα αλλά και την αλλαγή που είχε συντελεστεί στην ΕΚ μετά τα Ιουλιανά και την σχεδόν πραξικοπηματική αποπομπή της από την εξουσία. Το διαθέσιμο υλικό προέρχεται από δημοσιεύματα έξι ημερών, από τις 15 έως και τις 20 Απριλίου 1967. Οι εφημερίδες της 21ης Απριλίου, ενώ είχαν εκδοθεί δεν διανεμήθηκαν ποτέ και δεν υπάρχουν στο αρχείο Τύπου.

Στο υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας δεν εμφανίζεται καμία αναφορά στη δεκαετία του 1940 (Πίνακας 1. Γράφημα 2). Η μεταστροφή της κοινής γνώμης, που, όπως είδαμε είχε ξεκινήσει δυναμικά με τον Ανένδοτο, συνεχίστηκε και κατοχυρώθηκε το 1965 με τα Ιουλιανά. Η πολιτική αντιπαράθεση μεταφέρθηκε οριστικά από τη διαίρεση σε εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες στη διαίρεση Δεξιά-Αντιδεξιά. Σε αυτό το μεγάλο και ασαφώς καθορισμένο σύνολο κορμός του οποίου υπήρξε η ΕΚ συνασπίζονταν εθνικόφρονες, που διαφωνούσαν με την διακυβέρνηση της ΕΡΕ, Φιλελεύθεροι, κεντροαριστεροί, ενδεχομένως και αριστεροί. Η συνένωσή τους σε έναν πολιτικό χώρο έγινε κάτω από το πρόταγμα της δημοκρατίας, το οποίο λειτούργησε εμβληματικά. Δημιουργήθηκε έτσι μια νέα συνάφεια που ξεπερνούσε τους διαχωρισμούς και τους αποκλεισμούς της εθνικοφροσύνης, αφήνοντας τη Δεξιά στην αντίπαλη όχθη να αντλεί τη νομιμοποίησή της άμεσα στον πολιτικό λόγο ή έμμεσα μέσω ενός ισχυρού θεσμικού πλαισίου, στις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940 (Νικολακόπουλος, 2001: 50).

Από την πλευρά της ΕΚ αντίθετα δύο είναι τα στοιχεία που διαπερνούν τον λόγο της και καθορίζουν το πολιτικό κλίμα: η παρέμβαση Βασιλιά τον Ιουλίου του 1965 και ο διάχυτος φόβος ενός επικείμενου πραξικοπήματος (Παπανδρέου, τόμ. Β΄, 2006: 335-354. Παπακωνσταντίνου, τόμ. Β΄, 1997: 352-358). Η ΕΚ, ενώ είχε νικήσει στις τελευταίες εκλογές, βρέθηκε κατόπιν βασιλικής παρέμβασης στην αντιπολίτευση. Συμπολίτευση του νέου κυβερνητικού σχήματος αποτελούσαν η ΕΡΕ και οι Προοδευτικοί που είχαν όμως χάσει στις προηγούμενες εκλογές. Βέβαια, η ΕΚ είχε διασπαστεί για να γεννηθούν οι διαδοχικές κυβερνήσεις του 1965. Το μεγαλύτερο τμήμα της, όμως, βρισκόταν μαζί στην αντιπολίτευση με τους βουλευτές της ΕΔΑ (Παπακωνσταντίνου, τόμ. Β΄, 1997: 298). Το ενδεχόμενο επιβολής βασιλικής δικτατορίας ήταν ορατό στον πολιτικό ορίζοντα, έπειτα από την εξωθεσμική βασιλική παρέμβαση το καλοκαίρι του 1965 και την αδυναμία των πολιτικών δυνάμεων που τη στήριξαν να διαμορφώσουν μια αξιόπιστη λύση με πλειοψηφική δυναμική (Νικολακόπουλος, 2001: 368).

Σε αυτό το κλίμα οι διαιρέσεις του παρελθόντος δεν είχαν καμία θέση στην προεκλογική εκστρατεία. Για την ΕΚ κυρίαρχα ζητήματα αναδεικνύονται η αντιπαράθεση με την ΕΡΕ και τα Ανάκτορα καθώς και η διασφάλιση της εγκυρότητας της εκλογικής διαδικασίας. Από τα διαθέσιμα κείμενα γίνεται φανερό ότι όχι μόνο πλανάται ο φόβος αλλά υπάρχει και η βεβαιότητα πως κάτι ή κάποιοι θα παρακώλυαν την εκλογική διαδικασία και άρα θα παρεμποδιζόταν η ελεύθερη έκφραση του λαϊκού φρονήματος. Ενδεικτικές αυτού του κλίματος είναι δύο ομιλίες του Γ. Παπανδρέου. Η πρώτη δημοσιεύθηκε στον Τύπο στις 15 Απριλίου 1967 και είναι το διάγγελμα του αρχηγού της ΕΚ για τις εκλογές. Η δεύτερη είναι η ομιλία του στην κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος την τελευταία μέρα λειτουργίας της Βουλής και δημοσιεύθηκε μια μέρα αργότερα. Και στα δύο κείμενα κυρίαρχο ζήτημα αναδεικνύεται η αντίδραση απέναντι σε οποιοδήποτε σχέδιο της Δεξιάς να νοθεύσει την έκφραση του λαϊκού φρονήματος. «Εις κάθε πόλιν, εις κάθε χωρίον ολοκληρώσατε την οργάνωσίν σας. Και αποδυθήτε απτόητοι εις τον Αγώνα. Δεν θα παραβήτε τους νόμους. Αλλά και δεν θα επιτρέψετε σε κανέναν να τους παραβή εναντίον σας. Με την ανδρικήν σας αντίστασιν, με το αδάμαστον φρόνημά σας, συντρίψατε όλα τα αθέμιτα μέσα των αντιπάλων (Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 15.4.1967).

Το 1967 η ΕΚ διεκδικεί την ταυτότητα ενός κόμματος ριζοσπαστικού, το οποίο βγαίνοντας από τον Ανένδοτο και τα Ιουλιανά, έχει αποδείξει την πρόθεση και την ικανότητα του να μάχεται τη μονοκρατορία της Δεξιάς. Ζητούμενο των αγώνων η κατοχύρωση της εύρυθμης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και των πολιτικών ελευθεριών. Άρα, η νομιμοποίηση αυτού του εγχειρήματος έπρεπε να πηγάζει από το παρόν και από τις εξαγγελίες για το μέλλον. Ωστόσο, η διαφορά με το 1963 είναι ότι το 1967 το μέλλον ήταν δυσοίωνο. Ο φόβος του πραξικοπήματος καθιστούσε όλα αυτά τα στοιχεία πολύ πιο έντονα και δημιουργούσε την ανάγκη καλλιέργειας μιας ρητορικής με στοιχεία αγωνιστικά, αν όχι πολεμικά. Ο Γ. Παπανδρέου απευθύνεται στους οπαδούς σαν να τους προετοιμάζει για εχθρική πολεμική επίθεση. «Εάν ευρεθώμεν ενώπιον συγκεκαλυμένης βίας, θα την αντιμετωπίσωμεν με το αδάμαστον φρόνημα του λαού μας. Εις την βίαν θα αντιτάξωμεν την δημοκρατικήν αντίστασιν (Παπανδρέου, *Το Βήμα,* 16.4.1967).

Από αυτά τα δύο κείμενα που ανασυνθέτουν το κλίμα της προεκλογικής εκστρατείας προκύπτει και η φράση που θα γινόταν κατά πάσα πιθανότητα το σύνθημά της αν αυτή ολοκληρωνόταν: «Δημοκρατική Αντίσταση». Εδώ η ερμηνευτική έμφαση πρέπει να δοθεί στη λέξη αντίσταση γιατί η λέξη δημοκρατία

και όλα της τα παράγωγα προϋπήρχαν στον λόγο του κόμματος. Για την ΕΚ η λέξη αντίσταση συμπυκνώνει την νέα ταυτότητα του κόμματος έτσι όπως διαμορφώθηκε μέσα από τον Ανένδοτο αλλά κυρίως μέσα από τα «Ιουλιανά», το καλοκαίρι του 1965. Δεν είναι πλέον το κόμμα της μέσης οδού που υπόσχεται να κρατηθεί μακριά από τα δύο άκρα και να παίξει έναν εξισορροπητικό ρόλο, αλλά ένα κόμμα που φιλοδοξεί να επιφέρει τομές και ανατροπές αλλάζοντας το πολιτικό κατεστημένο, και σίγουρα ένα κόμμα που μάχεται τη μονοκρατορία της Δεξιάς. Το γεγονός ότι η ίδια φράση χρησιμοποιούνταν ως σύνθημα από την ΕΔΑ για όλο το διάστημα από τον Ανένδοτο μέχρι και το 1967 αποτελεί μια επιπλέον απόδειξη της προσέγγισης Κέντρου και Αριστεράς στο πλαίσιο της αντιδεξιάς συσπείρωσης.

Συνήθως, για να προσεγγίσουμε το παρελθόν έχουμε ως αφετηρία το παρόν. Με αυτή τη θεώρηση αντιμετωπίζουμε το παρελθόν ως καθαρά εξαρτημένη μεταβλητή, προϊόν παραγόντων που δεν έχουν καμία σχέση με το ίδιο το παρελθόν, ουσιαστικά ως κατασκευή του παρόντος. Μια διαφορετική θεώρηση θα αποκάλυπτε ενδεχομένως λιγότερο γνωστές πτυχές της χρήσης του παρελθόντος. Μια αλλαγή στην πολιτική ή κοινωνική κατάσταση σίγουρα μπορεί να προκαλέσει διαφορετικές ερμηνείες για το παρελθόν, να αλλάξει την εικόνα για τα περασμένα. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πολλές φορές συμβαίνει και το αντίστροφο. Δηλαδή, οι αλλαγές στον τρόπο με τον οποία η κοινωνία θυμάται το παρελθόν προηγούνται των πολιτικών και ιδεολογικών μετατοπίσεων ή επιτρέπουν τη δημιουργία τους (Olick, 2003: 259-288). Με άλλα λόγια, καθώς η ελληνική κοινωνία των αρχών της δεκαετίας του 1960 αποστασιοποιείται από την Κατοχή, την Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο γίνεται δυνατή η μετατόπιση της πολιτικής αντιπαράθεσης και η εμπέδωση νέων πολιτικών και κοινωνικών συμμαχιών.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

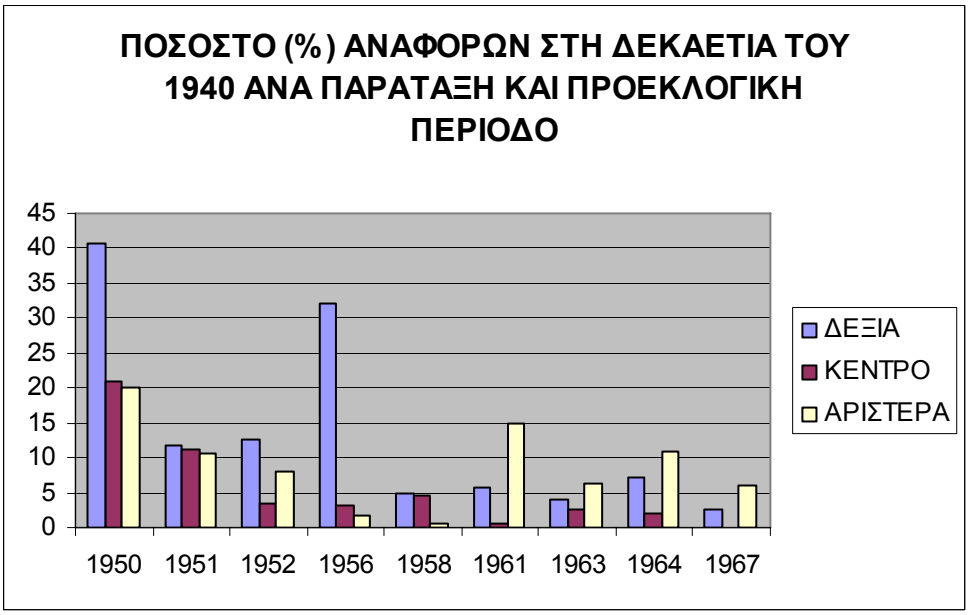
ΠΟΣΟΣΤΟ (%) ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940 ΑΝΑ ΠΑΡΑΤΑΞΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
1950
1951
1952
1956
1958
1961
1963
1964
1967
ΔΕΞΙΑ
ΚΕΝΤΡΟ
ΑΡΙΣΤΕΡΑ

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

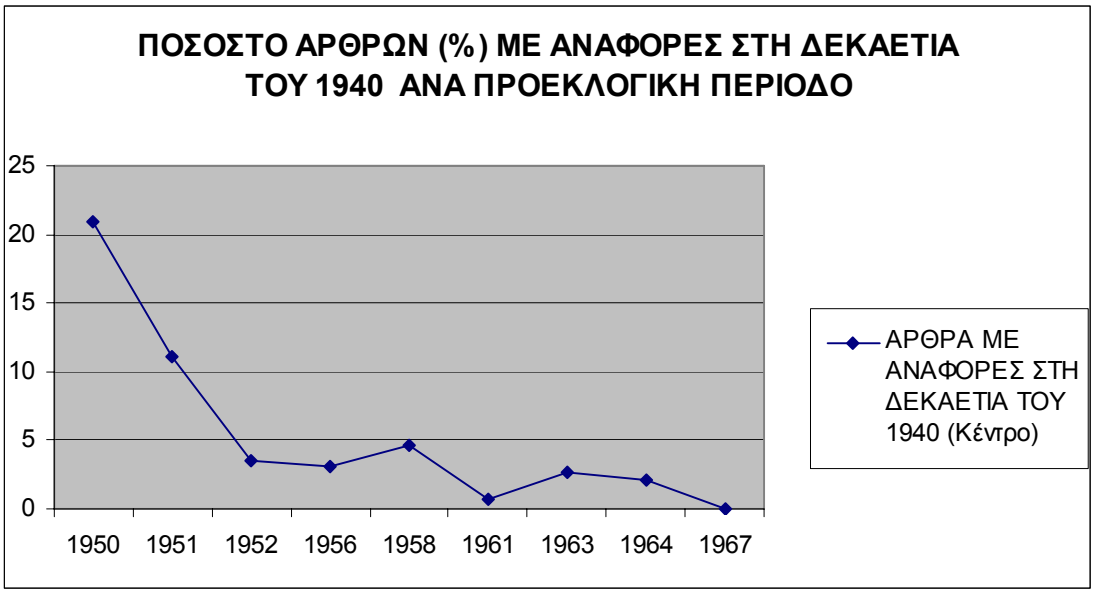

ΓΡΑΦΗΜΑ 3[9]

[9] Οι τιμές είναι σε ποσοτά (%)

ΠΙΝΑΚΑΣ 1[10]

Προεκλογική περίοδος	Σύνολο άρθρων εκλογικού περιεχομένου	Άρθρα με αναφορές στη δεκαετία 1940	1940-1944	1944-1949	1940-1949
1950	62	13 (20,9%)	1	12	0
1951	143	16 (11,1%)	0	14	2
1952	254	9 (3,5%)	3	4	2
1956	295	9 (3,05%)	1	7	1
1958	217	10 (4,6%)	0	10	0
1961	253	2 (0,7%)	1	1	0
1963	304	8 (2,6%)	1	5	2
1964	238	5 (2,1%)	0	2	3
1967[11]	45	0	0	0	0

[10] Για τις προεκλογικές περιόδους 1950, 1951, 1958, 1961, 1963, 1964 χρησιμοποιήθηκε η εφημερίδα *Το Βήμα.* Για τις προεκλογικές περιόδους 1952 και 1956 χρησιμοποιήθηκε η *Ελευθερία.*

[11] Η προεκλογική περίοδος του 1967 είχε διάρκεια μόνο 6 ημερών

Η πολιτική ρητορική της ΕΠΕΚ

Εισαγωγικά

Ανάμεσα στα κόμματα της παράταξης του Κέντρου η ΕΠΕΚ αναδεικνύεται στην περίοδο 1950-1952 πρωταγωνιστική δύναμη τόσο στον χώρο της παράταξης όσο και στην κεντρική πολιτική σκηνή. Ιδρύθηκε λίγο πριν τις εκλογές του 1950 με πρωτοβουλία του Ν. Πλαστήρα, ο οποίος είχε ήδη ιδρύσει το Δεκέμβριο του 1949 το Κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων (ΚΠΦ), με τη συμμετοχή αρκετών αντιστασιακών του ΕΑΜ. Κατόπιν, στις 14 Ιανουαρίου 1950, από κοινού με τον Ε. Τσουδερό και το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα ίδρυσαν την ΕΠΕΚ, Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου, επωνυμία που θα διατηρήσει και αργότερα το κόμμα του στρατηγού Πλαστήρα (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 114. Νικολακόπουλος, 2001: 106).

Η ΕΠΕΚ δεν αποτελούσε μετεξέλιξη κάποιου παλαιότερου κόμματος που επιδίωκε να επανεγγραφεί στην πολιτική ζωή, όπως το Κόμμα των Φιλελευθέρων ή το ΛΚ. Αντίθετα, επρόκειτο για ένα νέο κόμμα που αποτύπωνε την έκφραση μιας πολιτικής δυναμικής που ήταν αποτέλεσμα των ριζικών πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων που είχαν προηγηθεί. Με την εμφάνισή της η ΕΠΕΚ οριοθετεί και εμπεδώνει το χώρον της κεντροαριστεράς, με στρατηγική επιδίωξη την προσέγγιση και τη συσπείρωση σε ένα μόνο κόμμα των υποστηρικτών του μεσοπολεμικού Κόμματος των Φιλελευθέρων, των υποστηρικτών του ΕΑΜ που είχαν αποστασιοποιηθεί από την πολιτική του ΚΚΕ μετά τα Δεκεμβριανά, μελών διαφόρων αντιστασιακών οργανώσεων (ΕΔΕΣ, ΠΕΑΝ, ΕΚΚΑ) αλλά και όσων ήταν απογοητευμένοι από τη σύμπραξη των Φιλελευθέρων με το ΛΚ και την πολιτική πορεία αυτής της συνεργασίας κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (Νικολακόπουλος, 2001: 101. Πεπονής, 1970: 174). Στη συγχρονία της, αυτή η συνύφανση ήταν αφενός πρώιμη και αφετέρου αποτελούσε ένα παράδοξο για τη μετεμφυλιακή πολιτική σκηνή της χώρας. Προϋπόθεση για την επιτυχία της αποτελούσε η συσπείρωση και η συνεργασία δυνάμεων τις οποίες η διαιρετική τομή του εμφυλίου πολέμου διαχώριζε απόλυτα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες. Η συγκρότηση ενός κόμματος με στρατηγικό στόχο την υπέρβαση αυτής της διαίρεσης συνιστούσε ένα ρηξικέλευθο εγχείρημα· υπονόμευε την αναγκαιότητα και την ουσία της εθνικοφροσύνης, της ιδεολογίας του αποκλεισμού των ηττημένων από το εθνικό σώμα, η οποία είχε αναδειχθεί κυρίαρχη πριν ακόμη από τη λήξη των μαχών. Στην

ουσία η ίδια η ύπαρξη της ΕΠΕΚ συνιστούσε τη συμβολική απαξίωση της εθνικοφροσύνης.

Η συγκρότηση του κόμματος λίγο πριν από τις εκλογές του 1950 προκάλεσε τις αντιδράσεις ολόκληρου του πολιτικού φάσματος. Για τη Δεξιά η κίνηση του Πλαστήρα βρισκόταν εκτός των ορίων της εθνικοφροσύνης. Στο πρόσωπο του Στρατηγού δεν έβλεπαν παρά έναν «συνοδοιπόρο» των κομμουνιστών, οποίος αν δεν συνεργαζόταν άμεσα στην καλύτερη περίπτωση θα ήταν υποχείριο των σκοτεινών δυνάμεων που είχαν ωθήσει τη χώρα σε εμφύλιο πόλεμο. Την ίδια αρνητική υποδοχή αντιμετώπισε η ίδρυση της ΕΠΕΚ και στο περιβάλλον του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Προκάλεσε τη δυσπιστία των παλαιών βενιζελικών βουλευτών, οι οποίοι θεώρησαν ότι το νέο κόμμα δεν διέθετε ούτε ιδεολογική ομοιογένεια ούτε ικανά στελέχη που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εκλογικής αναμέτρησης. Ο ίδιος ο Σοφοκλής Βενιζέλος ήταν ιδιαίτερα ενοχλημένος από την ανάμειξη του Πλαστήρα στην πολιτική, γιατί θεωρούσε ότι στρεφόταν αποκλειστικά εναντίον του Κόμματος των Φιλελευθέρων μειώνοντας την εκλογική του δύναμη (Δαφνής, 1970: 454-456). Έτσι, οι συνδυασμοί της ΕΠΕΚ καταρτίστηκαν πολύ γρήγορα και με μεγάλη δυσκολία, καθώς δεν δέχτηκε να συμμετάσχει κανένας από τους βουλευτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Μια υποψηφιότητα κάτω από τη σημαία της ΕΠΕΚ θεωρούνταν χαμένη, ενώ ο στρατηγός αποκτούσε σταδιακά τη φήμη του ρομαντικού που πολύ δύσκολα θα μπορούσε να ανταγωνιστεί τα παλαιότερα και άρα ισχυρότερα κόμματα (Πεπονής, 1970: 173-175).

Τη δυσπιστία και την απροθυμία της συντηρητικής μερίδας του Κέντρου διέψευσαν τελικά τα εκλογικά αποτελέσματα. Η ΕΠΕΚ στις εκλογές της 3 Μαρτίου 1950 συγκέντρωσε 16,44%, ξεπερνώντας το Κόμμα του Γ. Παπανδρέου και απέχοντας πολύ λίγο από το ΚΦ, που συγκέντρωσε 17,24% (Νικολακόπουλος, 2001: 107). Η ΕΠΕΚ κέρδισε πολύ γρήγορα την εμπιστοσύνη των ψηφοφόρων, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο έδειχναν την προτίμησή τους στο πρόγραμμα του κόμματος αλλά κυρίως την αποδοκιμασία τους στην πολιτική των νικητών του εμφυλίου πολέμου. Όμως, στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις η ΕΠΕΚ θα αντιμετώπιζε τόσο την αναδιοργάνωση της Δεξιάς υπό την ηγεσία του Α. Παπάγου όσο και την ίδρυση της ΕΔΑ. Ο Συναγερμός με το σύνθημα της «λήθης» του παρελθόντος συσπείρωνε γύρω του όχι μόνο την παραδοσιακή Δεξιά του Λαϊκού Κόμματος αλλά και πολλές δυνάμεις του κεντρώου χώρου. Η την ίδια στιγμή, η ΕΔΑ στόχευε από το ξεκίνημά της μόνο στη συσπείρωση της κομμουνιστικής Αριστεράς αλλά και στην

επαναπροσέγγιση των δυνάμεων της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, η οποία μετά την αποστασιοποίησή της από την πολιτική του ΚΚΕ το 1944 διασπάρθηκε στην ΔΠ και κυρίως στην ΕΠΕΚ. Κυρίως, όμως, το κόμμα του στρατηγού Πλαστήρα, σε όλη την περίοδο που εξετάζεται, έπρεπε να αντιμετωπίσει τις αντιδράσεις από την παράταξη του Κέντρου. Ο Σ. Βενιζέλος και ο Γ. Παπανδρέου σε όλο το διάστημα 1950-1952 θεωρούσαν ότι η πολιτική του προσπάθεια πρόδιδε την παράδοση των Φιλελευθέρων και είτε φανερά είτε παρασκηνιακά υποδαύλισαν και τη σταθερότητα των κυβερνήσεων Πλαστήρα (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 25-27).

Έτσι, η συνύπαρξη ετερόκλιτων – σύμφωνα με τους όρους της εθνικοφροσύνης – στοιχείων και ο κομματικός ανταγωνισμός απαιτούσαν τη συγκρότηση μιας ισχυρής πολιτικής και ιδεολογικής ταυτότητας, η οποία θα έπρεπε να εξηγεί την προέλευση της ΕΠΕΚ, τους άμεσους και απώτερους πολιτικούς του στόχους, αλλά και θα έκανε εφικτή τη συσπείρωση εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων στο ίδιο κόμμα. Στα κείμενα των προεκλογικών περιόδων 1950, 1951 και 1952 η πολιτική ταυτότητα του νέου κόμματος συγκροτείται σε δύο επίπεδα. Κατ' αρχάς σε ότι αφορά το παρόν, την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα, αναπτύσσεται με κεντρικό σύνθημα την *Αλλαγή* οξύτατη κριτική στους νικητές του εμφυλίου πολέμου και προβάλλεται ως επιτακτική ανάγκη η ειρήνευση και η ανασυγκρότηση της χώρας. Την ίδια στιγμή, προσδίνοντας σε αυτή την πολιτική ρητορική προοπτική και ιστορία ανασύρονται από το παρελθόν η ριζοσπαστική εκδοχή του μεσοπολεμικού φιλελευθερισμού και η αντιστασιακή δράση της περιόδου 1941-1944. Η παρουσία του Ν. Πλαστήρα τη σύνδεση στην αρχηγία του κόμματος κάνει εφικτή σε επίπεδο πολιτικού λόγου ανάμεσα στο παρελθόν που ανασύρει και διεκδικεί η ΕΠΕΚ και τους πολιτικούς στόχους που θέτει για το παρόν και το μέλλον.

Τα κείμενα που εξετάζονται εδώ προέρχονται κυρίως από την εφημερίδα *Ελευθερία*, την εφημερίδα *Προοδευτικός Φιλελεύθερος,* που ήταν όργανο της ΕΠΕΚ, και το Αρχείο Πλαστήρα.

Το παρελθόν στον πολιτικό λόγο της ΕΠΕΚ

Στον λόγο της ΕΠΕΚ και ιδιαίτερα στις προεκλογικές ομιλίες του στρατηγού το παρελθόν κατέχει μια ιδιαίτερη θέση και αποτελεί τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο συγκροτείται ο πολιτικός λόγος και διεξάγεται η πολιτική αντιπαράθεση. Το στοιχείο αυτό αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν συνυπολογίσει κανείς ότι την ίδια περίοδο τα άλλα κόμματα του Κέντρου και της Δεξιάς χρησιμοποιούν το παρελθόν αλλά με περίσκεψη και αμηχανία. Αντίθετα, στα προεκλογικά κείμενα της ΕΠΕΚ η

χρήση συμβόλων, εικόνων και παραδειγμάτων από το παρελθόν είναι εκτενής και οι αφηγήσεις γλαφυρές.

Η διεκδίκηση του παρελθόντος, ή καλύτερα μιας εκδοχής του έχει σκοπό την οικοδόμηση μιας ευδιάκριτης ιδεολογικής και πολιτικής ταυτότητας ικανής να δημιουργήσει μια αίσθηση συνοχής ανάμεσα στους οπαδούς, τα στελέχη του κόμματος και τους δυνάμει ψηφοφόρους, αλλά και να υποστηρίξει με σαφήνεια και συνέπεια το πολιτικό διάβημα του κόμματος. Σε αυτό το πλαίσιο η χρήση του παρελθόντος είναι καταρχήν ταυτοτική. Οι κοινές εμπειρίες, ή σε αυτή την περίπτωση οι κοινά αποδεκτές ερμηνείες για το παρελθόν και η αίσθηση ότι κάποιοι τις μοιράζονται αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία είναι δυνατόν να συσπειρωθεί μια πολιτική ομάδα και να οικοδομήσει πολιτικούς και ιδεολογικούς δεσμούς (Λιάκος, 2007: 127). Στην περίπτωση της ΕΠΕΚ αυτή η διαδικασία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί δεν αποτελεί, όπως άλλα κόμματα, μετεξέλιξη κάποιου παλαιότερου κομματικού φορέα, αλλά ένα νέο πολιτικό εγχείρημα, το οποίο πρέπει να κατοχυρωθεί τόσο ενδοπαραταξιακά δηλαδή στον χώρο του Κέντρου από τον οποίο προέρχεται όσο και στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό. Οι περίοδοι από τις οποίες ανακύπτουν εικόνες, σύμβολα και γεγονότα είναι ο Μεσοπόλεμος με ιδιαίτερη έμφαση στον Εθνικό Διχασμό και η δεκαετία του 1940.

Ένα μεγάλο μέρος των αναφορών στον Μεσοπόλεμο επικεντρώνεται στην στρατιωτική καριέρα του Ν. Πλαστήρα και ειδικότερα τις μάχες στις οποίες έλαβε μέρος. Ο Αρχηγός της ΕΠΕΚ κατατάχθηκε στον στρατό το 1903 σε ηλικία 20 ετών. Έκτοτε έλαβε μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα, στους Βαλκανικούς Πολέμους, στην Ουκρανία, όταν η Ελλάδα έλαβε μέρος στην επέμβαση των Δυτικών Συμμάχων εναντίον της Οκτωβριανής Επανάστασης, και αμέσως μετά διακρίθηκε στη Μικρασιατική εκστρατεία (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 16. Richter, 1997: 16. Herring, 2004: 1197. Αναστασάκος, 2007: τόμ. Α΄, 78-82). Η ανάκληση της διακεκριμένης και πατριωτικής στρατιωτικής δράσης του στρατηγού επαναφέρει και προάγει την εικόνα του «Στρατιώτη», «αγνού» και «ηρωικού», που ήταν παρών στις μεγάλες μάχες του έθνους, ως υπερασπιστής της δημοκρατίας, της πατρίδας και της Φυλής (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.3.1950).

Αυτή η εικόνα του ηρωικού στρατιώτη ευθυγραμμίζεται με τις επιταγές της εθνικοφροσύνης και απαντά έτσι στις κατηγορίες περί «συνοδοιπορίας» με τον κομμουνισμό. Αλλά ο αρχηγός της ΕΠΕΚ δεν χρησιμοποιεί τη δράση του στο παρελθόν ως απλό προσόν ή εχέγγυο της πατριωτικής του δράσης, η οποία ήταν

άλλωστε γνωστή εκείνη την εποχή (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 25). Η υπενθύμιση των υπηρεσιών που προσέφερε στην πατρίδα στοχεύει στην απομυθοποίηση της εθνικοφροσύνης ως έννοιας και του τρόπου με τον οποίο επιβλήθηκε ως κυρίαρχη ιδεολογία από τους νικητές του εμφυλίου πολέμου και τους φορείς της. «Είναι γνωστά τα όργια που διεπράχθησαν εν ονόματι της εθνικοφροσύνης εις βάρος του υπέροχου Λαού μας. Αθώοι εδιώχθησαν και εφονεύθησαν. Δυστυχία πείνα και εξαθλίωσις εις τα λαϊκά στρώματα. Μια σπείρα πλουτοκρατών εμονοπώλησε την ιεράν ιδέαν του έθνους δια να συσωρεύση αμύθητα κέρδη – να απομυζά τον Λαόν» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 16.8.1951). Η εθνικοφροσύνη και το άκαμπτο πλαίσιο που της προσδίδουν οι νικητές του εμφυλίου πολέμου υποβιβάζονται σε κατασκεύασμα του διεφθαρμένου πολιτικού κόσμου, το οποίο έχει σκοπό να περιφρουρήσει όχι τα συμφέροντα του έθνους αλλά της οικονομικής ολιγαρχίας: «εταύτισαν την έννοιαν του Έθνους προς τα συμφέροντα μιας βουλιμιώσης οικονομικής ολιγαρχίας, η οποία ωργίασε κυριολεκτικώς εις βάρος του αγωνιζόμενου και πενόμενου Λαού» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951).

Την ίδια στιγμή, οι πολιτικοί που παρουσιάζονται ως φρουροί των συμφερόντων του έθνους απαξιώνονται. Όχι μόνο τα κίνητρά τους είναι ύποπτα, αλλά και οι ίδιοι χρεώνονται με απουσία από τους μεγάλους εθνικούς αγώνες, με την ευθύνη της μικρασιατικής καταστροφής, αλλά και την ανικανότητα της διατήρησης του έργου που προσέφερε στη χώρα η παράταξη των Φιλελευθέρων: «αυτοί που με αποκαλούν σήμερον προδότην είναι επίγονοι και συνεχισταί ενός πολιτικού κόσμου, ο οποίος προ τριάντα ετών επρόδωσε την Ελλάδα χάριν του κόμματος καταστρέψας το μεγαλιώδες έργον του Ελευθερίου Βενιζέλου. Όσοι φέρουν εις το μέτωπον των ανεξίτηλον και καίον το στίγμα της Μικρασιατικής προδοσίας δεν έχουν το δικαίωμα να δίδουν εις τους άλλους Έλληνας πιστοποιητικά πατριωτισμού» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950).

Η εθνικοφροσύνη έχει λοιπόν στον πολιτικό λόγο του κόμματος μόνο αρνητική σημασία. Δηλώνει την υποκρισία της Δεξιάς, την πολιτική της ανικανότητα και την τακτική της να προβάλλει ως αιτία κάθε δυσεπίλυτου κοινωνικό ή πολιτικού προβλήματος τον κομμουνιστικό κίνδυνο Στο ίδιο πλαίσιο η Δεξιά κατηγορείται ότι κάθε φορά που δεν μπορεί να βρει πολιτικά επιχειρήματα εναντίον των αντιπάλων της εκτοξεύει την κατηγορία του μη εθνικόφρονα, μη πατριώτη, για να τους θέσει στο περιθώριο του εθνικού σώματος και άρα εκτός πολιτικής αντιπαράθεσης.

Παράλληλα με την παρουσίαση της στρατιωτικής δράσης του Πλαστήρα μια άλλη σημαντική παράμετρος του Μεσοπολέμου είναι η εμπλοκή του στην πολιτική. Πολύ συχνά ανακαλούνται το κίνημα στο Γουδί, η Μικρασιατική Εκστρατεία, τα κινήματα του 1933 και του 1935, και φυσικά ο Εθνικός Διχασμός. Ανασύρονται, δηλαδή, από το παρελθόν όλες οι επαναστατικές περγαμηνές των Φιλελευθέρων κατά τον Μεσοπόλεμο. Δίνεται έμφαση στην αντίθεση με τη μοναρχία και στην «Επανάσταση» του 1922, της οποίας ο Πλαστήρας είχε ανακηρυχθεί «Αρχηγός» (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.3.1950). Σε μια εποχή που το πολιτειακό, όπως άλλωστε παραδέχεται και ο ίδιος ο Πλαστήρας, είχε λυθεί οριστικά (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 26.2.1950) δεν διστάζει να υπενθυμίζει πολύ γλαφυρά τον τρόπο με τον οποίο ο πολιτικός χώρος από τον οποίο προέρχεται πολέμησε στο παρελθόν τη μοναρχία.

Τα γεγονότα αυτά αναφέρονται και άρα ανακαλούν μια εποχή στην οποία το ελλιπές και αδύναμο θεσμικό πλαίσιο σε συνδυασμό με την επιλεκτική ανεκτικότητα που επεδείκνυαν οι πολιτικοί στις επεμβατικές διαθέσεις των στρατιωτικών κατέστησαν τον στρατό ρυθμιστικό παράγοντα της πολιτικής ζωής (Herring, 2004: 1022-1043). Από αυτά τα κινήματα, που εκδηλώνονταν τόσο από τους βενιζελικούς όσο και από τους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς, ο Πλαστήρας υπενθυμίζει όσα ήταν συνδεδεμένα με τη βενιζελική παράταξη και λειτούργησαν ως στηρίγματα για την εφαρμογή του προγράμματος του αστικού εκσυγχρονισμού και την κατάργηση της μοναρχίας. Από αυτή την άποψη, ήταν ιδιαίτερα σημαντικό το πραξικόπημα του 1922 αμέσως μετά την ήττα της Ελλάδας στην Μικρά Ασία. Αυτή η κρίσιμη επέμβαση του στρατού οδήγησε στην εκτέλεση επιφανών εκπροσώπων της φιλοβασιλικής ηγεσίας, η οποία θεωρήθηκε υπεύθυνη για τη στρατιωτική ήττα, και επίσης οδήγησε στην κατάργηση της μοναρχίας και στην εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας που διήρκεσε 12 χρόνια και άνοιξε ένα βαθύ χάσμα ανάμεσα στις αυτές δύο παρατάξεις (Μουζέλης, 1987: 180-182).

Η διεκδίκηση της επαναστατικής εκδοχής του Μεσοπολέμου από την ΕΠΕΚ έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διερεύνηση της ταυτότητας που συγκροτούσε το κόμμα αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο προσπαθούσε να προσεγγίσει την κοινή γνώμη αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Την εποχή κατά την οποία χρησιμοποιούνται αυτές οι αναδρομές στο παρελθόν η κυρίαρχη μέριμνα των υπόλοιπων πολιτικών του Κέντρου είναι, όπως ήδη έχουμε συζητήσει στις προηγούμενες ενότητες, να κατοχυρώσουν μια ευδιάκριτη θέση στο στρατόπεδο της

εθνικοφροσύνης, που έτεινε να μονοπωλήσει η Δεξιά. Έτσι στο λόγο τους τόσο το ΚΦ όσο και το ΔΣΚ αποσιωπούσαν την επαναστατική πολιτική και στρατιωτική παράδοση των Φιλελευθέρων και αναδείκνυαν μόνο τα στοιχεία που δεν θα τους έφερναν σε αντίθεση με το πολιτικό κλίμα όπως είχε διαμορφωθεί μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Στον λόγο του Σ. Βενιζέλου και του Γ. Παπανδρέου κυριαρχούσαν αναφορές στην εθνική ολοκλήρωση που συντελέστηκε επί Ε. Βενιζέλου και φυσικά στο Ιδιώνυμο και την αντικομμουνιστική πολιτική του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Με άλλα λόγια, η συντηρητική μερίδα της παράταξης του Κέντρου επιχειρούσε, τουλάχιστον σε επίπεδο πολιτικής ρητορικής να τοποθετηθεί στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων υιοθετώντας τη διαιρετική τομή που κληροδότησε ο εμφύλιος πόλεμος. Αντίθετα, η ΕΠΕΚ καθώς ένας από τους κύριους πολιτικούς της στόχους είναι η αυτονόμηση της από τη συντηρητική μερίδα του Κέντρου διεκδικεί και αφηγείται μια άλλη εκδοχή του ίδιου παρελθόντος.

Σε περιόδους κρίσης το παρελθόν γίνεται συχνά αντικείμενο διεκδίκησης και πρέπει να κατακτηθεί όπως ακριβώς και το παρόν. Η διασφάλιση πολιτικής και κοινωνικής δύναμης προϋποθέτει συνήθως ένα βέβαιο ισχυρό και αξιοποιήσιμο παρελθόν (Plumb, 2004: 69). Αυτό το παρελθόν για τον Πλαστήρα και την ΕΠΕΚ είναι η βενιζελική παράδοση του αστικού εκσυγχρονισμού, που επιβλήθηκε με τρόπο επαναστατικό και άλλαξε την πολιτική και την οικονομία της χώρας. Ανασταίνοντάς το ο Πλαστήρας είναι σαν να ξανανοίγει την πολιτική διαθήκη του Ε. Βενιζέλου και να διεκδικεί μια κληρονομιά που κανείς άλλος δεν ήθελε να αποδεχθεί. Η βενιζελική παράταξη, όντας ευρύτερη από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, πήρε τη μορφή κινήματος φέρνοντας στο προσκήνιο την ηγεμονία της αστικής τάξης και αλλάζοντας ριζικά την ελληνική κοινωνία (Μαυρογορδάτος, 1988: 9-19). Ο Πλαστήρας, μέσα από τη ρητορική της ΕΠΕΚ, στοχεύει να ανασυστήσει αυτό το κλίμα διαρθρωτικών αλλαγών που ανακόπηκε το 1935. Το νέο κόμμα παρουσιάζεται ως «κίνημα αντιπλουτοκρατικό», που, σεβόμενο την παράδοσή του, «είναι συγχρόνως αντίπαλος του κομμουνισμού, του φασισμού και κάθε ολοκληρωτικού συστήματος. Μισεί την βίαν και την μονοπώλησιν της πολιτικής ζωής από ένα μοναδικόν κόμμα. Αντιτάσσεται προς κάθε Δικτατορίαν, είτε αυτή ασκείται προς το συμφέρον μιας μόνο τάξεως είτε προς το συμφέρον ενός μόνο κόμματος» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951). Διεκδικώντας τη συγκεκριμένη εκδοχή του παρελθόντος ο αρχηγός της ΕΠΕΚ εμφανίζεται ως αληθινός κληρονόμος, φορέας του γνήσιου βενιζελικού πνεύματος, σε αντίθεση με τον Σ. Βενιζέλο, στον οποίο προσάπτει ότι συνεργάζεται

με «εκείνους οι οποίοι έχουν ως κύριον σκοπόν της πολιτικής των την διαιώνισιν του Αντιβενιζελικού Κράτους» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950).

Παράλληλα, η επαναφορά των διαιρέσεων του Διχασμού είναι δηλωτική των προθέσεων του στρατηγού έναντι της Δεξιάς. Η κριτική που ασκείται στη Δεξιά και στις τρεις προεκλογικές περιόδους θεμελιώνεται κυρίως με όρους συνέχισης των διαιρέσεων του Μεσοπολέμου. Παρόλο που τη στιγμή που εμφανίζεται η ΕΠΕΚ ο Εθνικός Διχασμός έχει ξεπεραστεί από τη διαιρετική τομή του εμφυλίου πολέμου, στον λόγο του νέου κόμματος συντηρείται και αντιμετωπίζεται ως η κύρια διαίρεση της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Στα προεκλογικά κείμενα το ΛΚ, κληρονόμος της μεσοπολεμικής αντιβενιζελικής παράταξης, βαρύνεται για όλα τα δεινά της ελληνικής πολιτικής από το 1935 και μετά. Κυρίως όμως για την ανάσχεση του μεταρρυθμιστικού έργου του Ε. Βενιζέλου και τον εγκλωβισμό της ελληνικής πολιτικής σε μικροπολιτικά και κομματικά συμφέροντα Όπως στο παρελθόν η αντιβενιζελική παράταξη είχε σκοπό να αποτρέψει την πορεία προς τον εκσυγχρονισμό που επαγγέλλονταν οι Φιλελεύθεροι, έτσι και τώρα το ΛΚ ή ο Συναγερμός έχει ως στόχο να ανακόψει οποιαδήποτε ουσιαστική μεταρρυθμιστική προσπάθεια προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία. (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951).

Με αυτό τον τρόπο τα όρια μεταξύ ΕΠΕΚ και Δεξιάς επιβεβαιώνονται και επαναφέρονται όσο ισχυρά ήταν και την περίοδο του Διχασμού. Τούτο σημαίνει ότι στο πολιτικό προσκήνιο καταγγέλλεται από την πλευρά της ΕΠΕΚ η συμμαχία μιας μεγάλης μερίδας του Κέντρου με τη Δεξιά εξαιτίας του κομμουνιστικού κινδύνου, οποιαδήποτε συνάφεια με τη Δεξιά θα μπορούσε να κληροδοτήσει στην ΕΠΕΚ η συνεργασία Λαϊκών-Φιλελεύθερων την εποχή του εμφυλίου πολέμου υπονομεύεται από τον Στρατηγό. Η επαναφορά του Διχασμού ενεργοποιεί εκ νέου το χάσμα και γίνεται ξεκάθαρο ότι δεν υπάρχει καμία πρόθεση να γεφυρωθεί. Για τον Πλαστήρα εξακολουθούν, παρά την αντικομμουνιστική υστερία της εποχής, να υπάρχουν, όπως το 1923, δύο κόσμοι, δύο παρατάξεις και άρα δύο πολιτικές επιλογές: «Η εκλογική μάχη της 9ης Σεπτεμβρίου δεν θα δοθή μόνον μεταξύ κομμάτων. Θα δοθή κυρίως μεταξύ δύο κόσμων, δύο συστημάτων, δύο βασικών αρχών μεταξύ της θρασείας αξιώσεως της κρυπτοφασιστικής αντιδράσεως όπως σταματήση την προς τα εμπρός πορείαν του έθνους και υποτάξη οριστικώς τον Λαόν εις τα συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας και του δικαιώματος που διεκδικεί το Έθνος όπως προχωρήση προς τα εμπρός ασφαλίση την πολιτικήν του ελευθερίαν και ευρύνει τας

κοινωνικάς και οικονομικάς κατακτήσεις του. Ο φασισμός συγκρούεται με την Δημοκρατίαν» (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 17.8.1951).

Στη δεκαετία του 1950, το δίπολο Μοναρχία-Δημοκρατία, μετά την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος μετονομάζεται «φασισμός-δημοκρατία». Ωστόσο, το περιεχόμενο παραμένει το ίδιο. Από τη μια πλευρά, με άξονα τη μοναρχία συσπειρώνονται οι δυνάμεις του «παλαιοκομματισμού», που ανακόπτουν την πρόοδο και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Από την άλλη, με άξονα την ΕΠΕΚ συγκεντρώνονταν οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που επιθυμούν τον εκδημοκρατισμό της χώρας, την ειρήνευση και την ανασυγκρότηση, αγνοώντας τους περιορισμούς που επιβάλλει η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Γι' αυτό τον λόγο, η ΕΠΕΚ αυτοχαρακτηρίζεται ως ο «αρτιώτερος πολιτικός Δημοκρατικός Οργανισμός. Μέσα στο πλαίσιό της συναδελφώνεται για πρώτη φορά ο Λαός. Στελεχώνεται από ότι καλύτερο και εκλεκτότερο έχει η Νέα Πολιτική Γενεά. Από αγωνιστάς εναντίον της δικτατορίας. Από μαχητάς της εθνικής αντιστάσεως. Από υπέρμαχους των ελευθεριών του Λαού, από κοινωνικούς οραματιστάς. Γενικά από όλους τους ζωντανούς Έλληνας» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 6.9.1951).

Σε αυτό το δίπολο η επαναστατική δράση του στρατηγού προσκομίζεται ως εχέγγυο αποτελεσματικής, ριζοσπαστικής δράσης: «Ο Στρατηγός Ν. Πλαστήρας είναι η καλύτερη και ασφαλέστερη εγγύησι. Είναι ο άνθρωπος με τις πραγματικά, ανώτερες αρετές. […] Ο Αρχηγός είναι δοκιμασμένος κυβερνήτης και γνωρίζουμε όλοι τι ακριβώς ημπορεί να κάμη για την Ελλάδα και τι πρέπει να περιμένη η χώρα από τα άξια χέρια του και από το μυαλό του. Το 1922 παρέλαβε ένα Κράτος ολοκληρωτικά διαλελευμένο εσωτερικά και εξωτερικά. […] Μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα η Ελλάδα ξαναζωντάνεψε και έγινε αγνώριστη. Όλα εμπήκαν στο δρόμο τους και όλα λειτούργησαν κανονικά κάτω από την άγρυπνη, τίμια και δυναμική διακυβέρνησή του» (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950).

Επιπλέον, οι μεσοπολεμικές διαιρέσεις και ιδιαίτερα τα στρατιωτικά κινήματα λειτουργούν και ως πρόκληση-πρόσκληση σε ένα νέο κίνημα που, προσαρμοσμένο στις ανάγκες της πολιτικής συγκυρίας του 1950, θα έδινε στην πολιτική ζωή την ώθηση που χρειαζόταν για να κλείσει τις πληγές του εμφυλίου πολέμου. Οι δυνάμει ψηφοφόροι ενθαρρύνονται να συσπειρωθούν γύρω από την ΕΠΕΚ, για να οδηγήσουν τη χώρα όπως και στο παρελθόν προς «ένα νέον 1909, προς μιαν νέαν περίοδον λάμψεως και ανορθώσεως» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 26.2.1950). Σε στιγμές κρίσης ανασύρονται από το παρελθόν συμβολικές στιγμές, σημαντικά

γεγονότα που μπορούν να λειτουργήσουν καθοδηγητικά, καθησυχαστικά αλλά και ενθαρρυντικά προτρέποντας τους ανθρώπους σε δράση (Schwartz, 1996: 908-927).

Είναι φανερό ότι στα προεκλογικά κείμενα της περιόδου 1950-1952 οι αναφορές στον Μεσοπόλεμο υπερτερούν συντριπτικά έναντι των αντίστοιχων αναφορών στη δεκαετία του 1940. Η Κατοχή, η Αντίσταση και ο εμφύλιος πόλεμος υποβαθμίζονται όχι ως προς τη σημασία τους εν γένει αλλά ως προς τον χώρο και την έκταση που καταλαμβάνουν στον πολιτικό λόγο του κόμματος. Συγκροτούν μια αφήγηση σχηματική, επιγραμματική και απλή, η οποία επαναλαμβάνεται αυτούσια στα περισσότερα προεκλογικά κείμενα: ο ελληνικός λαός με πενιχρά μέσα κέρδισε τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και αντιστάθηκε γενναία κατά τη διάρκεια της Κατοχής (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950). Η κορύφωση της τραγωδίας επιτελέστηκε στη συνέχεια με τον εμφύλιο πόλεμο, μια «συνταρακτική θύελλα», μια «πολυαίμακτο δοκιμασία», που συμπλήρωσε την εικόνα της καταστροφής και υπέβαλε την πατρίδα και το έθνος σε μεγάλες δοκιμασίες και θυσίες (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951). Σταδιακά, στις τρεις προεκλογικές περιόδους 1950, 1951 και 1952 οι σχετικές αναφορές φθίνουν, ώσπου γίνονται τελείως υπαινικτικές και περιορίζονται σε μια ή δυο αράδες.

Αντίθετα, οι αναφορές στον Μεσοπόλεμο παραμένουν εκτενείς, αναλυτικές και πομπώδεις. «Αι στιγμαί τας οποίας διέρχεται ο τόπος μας είναι εκτάκτως κρίσιμοι δια την υπόστασιν του κράτους από ηθικής και από οικονομικής απόψεως. Δεν είναι υπερβολή εάν είπω ότι διερχόμεθα περίοδον, η οποία δύναται να επιδράση επ' αυτής ταύτης της επιβιώσεως της Φυλής μας. Μια απροσεξία του Ελληνικού το 1920 μας ωδήγησε την στιγμήν που εψαύσαμε την πραγματοποίησιν των υψιπετεστέρων ονείρων της Φυλής εις μιαν των μεγαλυτέρων Εθνικών συμφορών, την ήτταν του 1922 η οποία εσταμάτησε την ορμήν του έθνους προς την εκπλήρωσιν πόθων αιωνίων» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950). Στον λόγο της ΕΠΕΚ, οι διαιρέσεις του Μεσοπολέμου γίνονται φίλτρο μέσα από το οποίο αναλύεται η πολιτική πραγματικότητα και δομείται η πολιτική αντιπαράθεση. Χρησιμεύουν ως παράδειγμα προς μίμηση ή προς αποφυγή, διαμορφώνοντας ανάλογα ένα πλαίσιο ερμηνείας το οποίο ουσιαστικά ταυτίζεται με τις διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού και θέτει σε δεύτερη μοίρα τις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου. Η δεκαετία του 1940, χωρίς βέβαια να αποσιωπάται τίθεται στο περιθώριο. Ουσιαστικά, η πολιτική πραγματικότητα αναλύεται με όρους Εθνικού Διχασμού και οι διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου αναφέρονται μόνο για να υποβιβαστούν και να γεφυρωθούν.

Αυτή η στάση είτε ως ρητορική είτε ως πολιτική στρατηγική επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Μια πιθανή ερμηνεία θα μπορούσε να επικεντρωθεί στο πρόσωπο του αρχηγού της ΕΠΕΚ. Στον Μεσοπολέμο ο Πλαστήρας υπήρξε πρωταγωνιστής στις στρατιωτικές και πολιτικές εξελίξεις. Νέος δραστήριος και δυναμικός εξελίχθηκε σε βασικό παράγοντα της ελληνικής πολιτικής. Πήρε στα χέρια του την εξουσία και επί των ημερών του καταργήθηκε η μοναρχία. Αντίθετα, δεν συνέβη το ίδιο στη δεκαετία του 1940. Τα αποτυχημένα βενιζελικά κινήματα του 1933 και 1935 και η παλινόρθωση της μοναρχίας τον καταδίκασαν σε αυτοεξορία που διήρκεσε μέχρι το 1944. Απουσίαζε κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, του Ελληνοϊταλικού Πολέμου και της Κατοχής. Στο διάστημα αυτό η ελληνική πολιτική διαφοροποιήθηκε εκ βάθρων, γεγονός που ο ίδιος μπόρεσε να βιώσει μόνο ως θεατής και μάλιστα εξ αποστάσεως. Πέραν όμως από τη αδυναμία του λόγω απουσίας, να βρίσκεται στο επίκεντρο των εξελίξεων, το γεγονός ότι δεν πολέμησε στην Αλβανία και δεν υπέστη την Κατοχή είναι κάτι που ο ίδιος το έφερε βαρέως αλλά είναι και ένα «μειονέκτημα» που η Δεξιά και οι συντηρητικοί δεν σταμάτησαν ποτέ να του προσάπτουν (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.3.1950).

Ο Πλαστήρας, επέστρεψε στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1944, όταν κλήθηκε επειγόντως από τους Βρετανούς για να βοηθήσει στα Δεκεμβριανά (Πλαστήρας, 1945: 11).[12] Ωστόσο, σύντομα τέθηκε και πάλι στο περιθώριο. Η κυβέρνηση που συγκρότησε μετά τα Δεκεμβριανά πολύ σύντομα βρέθηκε στο στόχαστρο τόσο των Βρετανών όσο και των Ελλήνων ανταγωνιστών του στρατηγού. Κύριος στόχος του ήταν μια υπερκομματική κυβέρνηση που να μπορεί να εγγυηθεί την εφαρμογή των όρων της συμφωνίας της Βάρκιζας τη χορήγηση αμνηστίας και την άρση του στρατιωτικού νόμου. Όμως, απέτυχε καθώς αδυνατούσε να κατανοήσει και στη συνέχεια να προσαρμοστεί στις πολιτικές συνθήκες όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί κατά την απουσία του και κυρίως μετά τα Δεκεμβριανά. Για παράδειγμα, του ήταν αδύνατο να αντιληφθεί την αλλαγή που είχε επιφέρει στην πολιτική πραγματικότητα η προσέγγιση μιας μεγάλης μερίδας του Κέντρου με τη Δεξιά εξαιτίας της ενδυνάμωσης του κομμουνιστικού κινήματος και η συνακόλουθα η φιλοβασιλική μεταστροφή της (Richter, 1997: 102-137).

Η δημοσίευση, από την πλευρά των αντιπάλων, μιας παλιάς επιστολής από την εφημερίδα *Ελληνικόν Αίμα* στην οποία μεταξύ άλλων ο Πλαστήρας πρότεινε την

[12] Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο ίδιος: «Χωρίς να το ζητήσω, ένα αγγλικόν αεροπλάνον με επανέφερεν».

παύση του Ελληνοϊταλικού Πολέμου με γερμανική μεσολάβηση, χρησιμοποιήθηκε από το ΛΚ εναντίον του. Το γεγονός αυτό πυροδότησε τη συζήτηση στον Τύπο για τη δραστηριότητα και τις ιδέες του Στρατηγού, ενώ υπήρχε διάχυτη η υπόνοια ότι διατηρούσε ύποπτες επαφές με τους Γερμανούς στην κατεχόμενη Γαλλία. Εξαιτίας αυτής της επιστολής που είχε ανασυρθεί από τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες ο Πλαστήρας, αναγκάστηκε να παραιτηθεί (Richter, 1997: 102-137).

Μετά από την παραίτησή του έμεινε στο παρασκήνιο, παραγκωνισμένος σε όλη τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου τόσο από τη Δεξιά όσο και από τους Φιλελεύθερους. Ο ίδιος όμως δεν έμεινε αδρανής. Ίδρυσε, λίγους μήνες μετά την αποπομπή του από την πρωθυπουργία μια οργάνωση με τα αρχικά ΕΟΔΑ που είχε στόχο την οργάνωση αγώνα υπέρ της ανακήρυξης αβασίλευτης δημοκρατίας. Γύρω στα τέλη του 1945 περιόδευε την Ελλάδα μιλώντας «σε πενιχρές συγκεντρώσεις τολμηρών πολιτών», που δεν φοβόντουσαν το κλίμα τρομοκρατίας που καλλιεργούσε η Δεξιά, ιδιαίτερα στην επαρχία. Ωστόσο, μέχρι την ίδρυση της ΕΠΕΚ, ο Στρατηγός κινούνταν πραγματικά στο περιθώριο της πολιτικής (Πεπονής, 1970: 157).

Από μια άποψη, λοιπόν, είναι κατανοητό να μην επιδιώκει την αναφορά σε γεγονότα στα οποία είτε δεν συμμετείχε (μέχρι το 1944) είτε η συμμετοχή του (από τις αρχές του 1945 και μετά) δεν είχε να επιδείξει τίποτε το εντυπωσιακό. Αντίθετα, έχει μεγάλη σημασία την εποχή που καταφέρνει να εκλεγεί πρωθυπουργός να ανασύρει από το παρελθόν μια εποχή αίγλης και δύναμης όχι μόνο για τον ίδιο αλλά και για την παράταξη που τον ανέδειξε.

Πέρα από την προσωπική ιστορία του Στρατηγού, στην ερμηνεία της εμμονής της ΕΠΕΚ στον Εθνικό Διχασμό και όχι στην εμφυλιακή διαιρετική τομή δεν θα πρέπει να υποβαθμιστεί η σημασία του πολιτικού κλίματος της εποχής που εμφανίζεται η ΕΠΕΚ και διαμορφώνεται ο λόγος του κόμματος. Πρόκειται στην κυριολεξία για την επομένη του εμφυλίου πολέμου. Μετά από δέκα χρόνια πολέμου και συγκρούσεων η κοινή γνώμη ήταν κουρασμένη, φοβισμένη και είναι βέβαιο πως επιθυμούσε την επιστροφή στην ειρηνική ζωή. Σε αυτό το κλίμα ο εμφύλιος πόλεμος και γενικότερα η δεκαετία του 1940 ήταν γεγονότα πολύ διχαστικά και βίαια και η ανάκληση τους θα μπορούσε να αποβεί τραυματική για το εκλογικό σώμα. Απέναντι σε τέτοια γεγονότα πολλές φορές οι άνθρωποι στέκονται αμήχανα από φόβο μήπως η υπενθύμιση και η διαπραγμάτευσή τους προκαλέσουν εκ νέου το τραύμα της διαίρεσης (Rousso, 1991: 301-306). Έτσι, προκειμένου να αναδυθεί η προοπτική ενός κοινού και ειρηνικού μέλλοντος είναι ανάγκη να τεθούν στο περιθώριο της πολιτικής

ρητορικής οι πηγές της διαίρεσης (Booth, 1999: 249-263). Για αυτούς τους λόγους, αντί να ανακαλέσει τα διχαστικά γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας η ΕΠΕΚ επέλεξε να αναφερθεί Εθνικό Διχασμό. Βέβαια, επρόκειτο πάλι για ένα διχασμό αλλά πιο μακρινό. Επιπλέον, αυτό που επικαλείται ο Πλαστήρας δεν είναι τα γεγονότα του Διχασμού αλλά τα αποτελέσματα τους. Η εθνική ολοκλήρωση, ο αστικός εκσυγχρονισμός, η εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας προβάλλονται ως παράδειγμα προς μίμηση και επιπλέον αποτελούν γεγονότα των οποίων η υπενθύμιση μπορεί να εμφυσήσει αισιοδοξία στην κοινή γνώμη η οποία όπως αποδείχτηκε τελικά στα εκλογές του 1950 αποδοκίμαζε την πολιτική των νικητών του εμφυλίου πολέμου.

Κυρίως, όμως, ο Πλαστήρας και γενικότερα ο λόγος των επιτελών της ΕΠΕΚ υποβαθμίζει τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 με στόχο να υποβαθμίσει τη διαίρεση σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες και να καταστήσει αγεφύρωτο το χάσμα με τη Δεξιά. Παρακάμπτοντας τον εμφύλιο πόλεμο η ΕΠΕΚ «αμνηστεύει» το πρόσφατο παρελθόν, με στόχο την αναβίωση της επικοινωνίας που αναπτύχθηκε μεταξύ των Φιλελευθέρων και της Αριστεράς μετά από το κίνημα του 1935. Βενιζελικοί και κομμουνιστές τότε, υπό την πίεση των κοινών διώξεων και μπροστά στο φόβο που προκαλούσε η παλινόρθωση της μοναρχίας, ανέπτυξαν μια συνάφεια που στο λόγο της Δεξιάς αποτυπώθηκε ως «βενιζελοκομμουνισμός», έννοια που εκλείπει τα χρόνια του γενικευμένου εμφυλίου πολέμου (Mavrogordatos, 1983: 345-349). Κατασκευάζοντας ένα αφηγηματικό νήμα που συνδέει το Γουδί, το 1922, το κίνημα του 1935, την αντίδραση στη δικτατορία του Μεταξά και την Εθνική Αντίσταση επιχειρείται αυτή η αναβίωση, και η ΕΠΕΚ παρουσιάζεται ως ο άξονας γύρω από τον οποίο μπορούν να συσπειρωθούν όσοι διαθέτουν κοινωνικά οράματα και θέλουν να αγωνιστούν για την υπεράσπιση των ελευθεριών του Λαού (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 6.9.1951). Με άλλα λόγια, οικοδομείται μια ρητορική που αναδεικνύει την ΕΠΕΚ σε άξονα μιας πρώιμης αντιδεξιάς συσπείρωσης.

Οι αναφορές στη δεκαετία του 1940, βέβαια, ήταν αδύνατο να αποφευχθούν όσο και αν οι επιτελείς της ΕΠΕΚ το επιθυμούσαν. Το ρήγμα ήταν τόσο μεγάλο που διαμόρφωσε νέες ισορροπίες στην πολιτική ζωή. Έτσι, τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας είναι σχεδόν αυτονόητο ότι αποκτούν τη θέση τους, όπως αναφέρθηκε παραπάνω στα προεκλογικά κείμενα του κόμματος. Οι αναφορές είναι συνήθως σύντομες, δεν υπερβαίνουν τις δύο ή τρεις αράδες, αλλά υπάρχουν μερικά σημεία στα οποία, χωρίς πλατειασμούς, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση. Από την περίοδο 1941-1944 ανακαλείται η δράση των αντιστασιακών οργανώσεων

συμπεριλαμβανομένου του ΕΑΜ, η προδοτική δράση των κυβερνήσεων συνεργασίας, η τρομοκρατική δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας και ο δωσιλογισμός. Για την περίοδο 1944-1949 δεν χρησιμοποιούνται παρά ελάχιστες αναφορές στα ίδια τα γεγονότα. Αναφέρονται μόνο ως πλαίσιο και αφορμή για να τονιστούν οι συνέπειές τους αλλά και οι ευθύνες των αντιμαχόμενων πλευρών (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951). Έτσι, στα προεκλογικά κείμενα της ΕΠΕΚ οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 εξυπηρετούν τέσσερις βασικούς για την επιτυχία της ΕΠΕΚ στόχους. Πρώτον να διαχωριστεί η Αριστερά από τον κομμουνισμό και να απαξιωθεί ο αντικομμουνισμός ως κυρίαρχη πολιτική επιταγή· δεύτερον να απαξιωθεί η πολιτική του συνασπισμού Λαϊκών Φιλελεύθερων, των νικητών του πολέμου· τρίτον να αποτελέσει η αιματηρή διαίρεση παράδειγμα προς αποφυγή αλλά και ώθηση για την ειρήνευση, τον εκδημοκρατισμό και την πρόοδο της χώρας· και τέταρτον με βάση όλα τα προηγούμενα να καλλιεργηθούν οι προϋποθέσεις για μια σχέση με την Αριστερά.

Όσον αφορά τον πρώτο στόχο, το ΚΚΕ χαρακτηρίζεται κόμμα ξενοκίνητο που στην προσπάθειά του να πάρει την εξουσία για να εγκαθιδρύσει ένα ανελεύθερο καθεστώς σκόρπισε «συμφορές ερείπια και τάφους» στη χώρα (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950). Οι Έλληνες κομμουνιστές βαρύνονται με εγκληματική δράση, της οποίας το προηγούμενο αναζητάται στην εποχή της Κατοχής. Η αντίθεση του Πλαστήρα με τον κομμουνισμό εμφανίζεται στα κείμενα του ήδη από το 1944 και μένει αναλλοίωτη μέχρι τη δεκαετία του 1950. Κατά την άποψή του, στην οποία επανέρχεται πολύ συχνά σε λόγους και δημόσιες εμφανίσεις στην περίοδο 1944-1949, το ΚΚΕ «Εκμεταλλεύθηκε την έφεσιν του Ελληνικού λαού» για αντίσταση εναντίον των κατακτητών προκειμένου να στρατολογήσει νέα μέλη στις τάξεις του, ιδιαιτέρα νέους και πατριώτες που ήταν έτοιμοι να κάνουν οτιδήποτε για να συνδράμουν την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους κατακτητές. Στην πραγματικότητα όμως το ΕΑΜ πίσω από την πατριωτική προμετωπίδα του έκρυβε οργάνωνε συστηματικά μια ένοπλη πολιτική συνωμοσία με αποκλειστικό σκοπό τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας και την εγκατάσταση «της ερυθράς δικτατορίας εις την χώραν μας» (Πλαστήρας, 1945: 20-21).

Ωστόσο, αξίζει να τονιστούν δύο σημεία που διαφοροποιούν τη ρητορική της ΕΠΕΚ σε αυτό το ζήτημα και από τη συντηρητική μερίδα του Κέντρου και από τη Δεξιά. Το ΚΚΕ θεωρείται μεν ότι εξυπηρετεί σκοπούς ξένους «προς τις ανάγκες και τα συμφέροντα της Χώρας», αλλά οι αιτίες που έκαναν δυνατή την ανάπτυξή του

εντοπίζονται στην εσωτερική πολιτική κατάσταση και όχι στα σχέδια του διεθνούς κομμουνισμού να επηρεάσει την πολιτική της χώρας. Αιτία για την ανάπτυξη του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα αποτέλεσε, σύμφωνα με τον Πλαστήρα, η μεγάλη επιθυμία των Ελλήνων για πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και φυσικά η ανακοπή της μεταρρυθμιστικής προοπτικής που έδινε στη χώρα ο Ε. Βενιζέλος την επικράτηση του αντιβενιζελικού κράτους. «Αυτή η τάσις (η μεταρρυθμιστική) ήταν εκείνη που ετροφοδότησε τις διάφορες πολιτικές ζυμώσεις της κατοχικής περιόδου και θα είχε ολοκληρωθή με την εξαφάνισι των απολιθωμένων παλαιοντολογικών πολιτικών οργανισμών αν δεν εγίνετο η γνωστή και εγκληματική εκμετάλλευσις από το ΚΚΕ» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 5.3.1950).

Περαιτέρω, ο διαχωρισμός μεταξύ της Αριστεράς και του κομμουνισμού είναι επίσης σαφής μεταξύ λαού και ηγεσίας. Ο λαός της Αριστεράς εμφανίζεται ως θύμα «από τη μια της αντίδρασης που τον κλείνει έξω από την κοινωνική πολιτική ζωή της χώρας και από την άλλη της ηγεσίας της άκρας Αριστεράς που αφ' ενός δεν αγωνίζεται μαζί του και αφ' ετέρου του καλλιεργεί ένα όνειρο θολό στο οποίο δεν πιστεύουν ούτε και οι ίδιοι για να τον εκμεταλλεύονται και να τον κάνουν όργανο ικανοποίησις προσωπικών και πολιτικών φιλοδοξιών και συμφερόντων» (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 4.9.1951).

Με δεδομένα τα παραπάνω, ο αντικομμουνισμός δεν είναι δυνατό να αναχθεί σε κυρίαρχο πολιτικό και ιδεολογικό στόχο. Το έθνος κατά τον Πλαστήρα δεν κινδυνεύει τόσο από την κομμουνιστική δράση όσο από την πολιτική διαφθορά, την κακοδιοίκηση, τα οικονομικά σκάνδαλα και την κατάχρηση εξουσίας από την πλευρά των κυβερνώντων: «Δουλικόν και κύπτον προ των οικονομικώς ισχυρών, το Κράτος αυτό εξήντλει την αυστηρότητά του απέναντι μόνο των εργαζομένων. Με αποτέλεσμα οι ισχυροί να σωρεύουν μυθώδη κέρδη και να ζουν εξοργιστικώς προκλητικήν ζωήν» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 26.2.1950). Αντί λοιπόν για την εξάλειψη των κομμουνιστών από την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας και τη διασφάλιση μιας πολιτικής νίκης που θα επισφραγίσει την στρατιωτική νίκη στο Γράμμο, κυρίαρχοι πολιτικοί στόχοι της ΕΠΕΚ αναδεικνύονται η πάταξη της κακοδιαχείρισης, της πολιτικής διαφθοράς, η θεμελίωση της ισοπολιτείας και της ειρήνευσης και η κατάργηση του αστυνομικού κράτους. Το έλλειμα δημοκρατίας, η ασύδοτη πολιτική της Δεξιάς και η φαυλοκρατία του παλαιοκομματισμού αποτελούν για τον Πλαστήρα τις αιτίες της επικράτησης των κομμουνιστικών κηρυγμάτων. Κανείς, σύμφωνα με τον αρχηγό της ΕΠΕΚ, δεν θα ακολουθούσε τα κομμουνιστικά

διδάγματα που οδηγούν στο πιο στυγνό δικτατορικό καθεστώς, αν στους κόλπους της δεξιάς δεν υπήρχε η πρόθεση να συντηρηθούν «τα αίτια που δημιουργούν τον κομμουνισμόν». Γιατί χωρίς υποτροπή της ανωμαλίας δεν πρόκειται ο κομμουνισμός να απειλήσει ξανά την Ελλάδα. Έτσι, ο λόγος του και το πρόγραμμά του επικεντρώνονται «περί των αποτελεσμάτων τα οποία προεκλήθησαν από την εσωτερικήν δραματικήν περιπέτειαν με πλήρη σχεδόν αποσύνθεσιν του πολιτικού και κοινωνικού οπλισμού της χώρας. Και συγχρόνως περί των μέτρων εκείνων με τα οποία θα αντιμετωπίσωμεν το σημερινόν πολιτικόν και κοινωνικόν χάος του τόπου» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951).

Συνακόλουθα, στα κείμενα των προεκλογικών περιόδων 1950-1952 ο Στρατηγός και οι επιτελείς του κόμματος του αποφεύγουν την υπενθύμιση της αντικομμουνιστικής τους δράσης. Παρόλο που και οι τρεις προεκλογικές περίοδοι εντάσσονται σε μια εποχή που η αντικομμουνιστική δράση αποτελούσε σημαντικό εύσημο για την κατάταξη στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης, ο Πλαστήρας δεν την προβάλλει καθόλου. Δεν αναφέρεται στο γεγονός ότι τον Δεκέμβριο του 1944 προσκλήθηκε από τους Βρετανούς και ανέλαβε την πρωθυπουργία ως ο καταλληλότερος για να διαχειριστεί την κρίση. Αντίθετα, η αντικομμουνιστική δραστηριότητα αποσιωπάται, υποβαθμίζεται και εντέλει απαξιώνεται μαζί με το φόβητρο του κομμουνιστικού κινδύνου.

Δεύτερος στόχος της επίκλησης των γεγονότων και των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου είναι να απαξιωθεί η πολιτική των νικητών, ιδιαίτερα της Δεξιάς. Σύμφωνα με την ΕΠΕΚ, η πολιτική ηγεσία της 31 Μαρτίου του 1946, όχι μόνο δεν σεβάστηκε τους πόθους του ελληνικού λαού για ευημερία και ηρεμία αλλά «ανίκανη και για το ελάχιστον σημαντικόν είχε μοναδική της δικαιολογίαν τον εμφύλιον πόλεμον, τον κομμουνισμόν και εις αυτόν είχεν εναποθέσει όλας της τας ελπίδας να διατηρηθή εις την ζωήν και την εξουσίαν, δια να ημπορούν ανενόχλητοι οι κερδοσκόποι και οι εκμεταλλευταί ν' απομυζούν το Έθνος και όταν η νεολαία μας εμάχετο τον υπέρτατον αγώνα και έχυνε αφθόνως το αίμα της» (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950). Ταυτόχρονα, υπενθυμίζοντας την κακοδιοίκηση και τα σκάνδαλα που βάρυναν επιτελείς της απερχόμενης κυβέρνησης,[13] η ΕΠΕΚ κατηγορεί

[13] Στις 5 Ιανουαρίου 1950 δημοσιεύτηκαν λεπτομέρειες για το σκάνδαλο των καυσίμων που απασχόλησε έντονα την κοινή γνώμη και το υπουργικό συμβούλιο. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα ο υπουργός μεταφορών Χατζηπάνος έδωσε το προνόμιο της μεταφοράς υγρών καυσίμων, παρακάμπτοντας το μειοδοτικό διαγωνισμό σε εταιρία που είχε συσταθεί για αυτό το σκοπό από μια φίλη της συζύγου του Τσαλδάρη (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 34-36).

τη Δεξιά ότι χρησιμοποιεί τον εμφύλιο πόλεμο και την απειλή του κομμουνισμού ως «πρόσχημα» για να καλύψει τα οικονομικά σκάνδαλα που απασχόλησαν την κοινή γνώμη στις αρχές του 1950 και να διατηρηθεί στην εξουσία (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 26.2.1950). Παράλληλα, τα εύσημα για τη στρατιωτική νίκη εναντίον του κομμουνισμού αποδίδονται στα «παιδιά του Λαού» και όχι στους «κυανόαιμους γόνους των ισχυρών» που νέμονται τις δάφνες της νίκης» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 26.2.1950). Με αυτό τον τρόπο, στον πολιτικό λόγο της ΕΠΕΚ, η σημασία της διαιρετικής τομής ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες υποβαθμίζεται. Η ίδια η εθνικοφροσύνη ως έννοια απαξιώνεται με δύο τρόπος: πρώτον επισημαίνεται με κάθε ευκαιρία το έλλειμμα πατριωτισμού των δεξιών εκπροσώπων της· δεύτερον καταγγέλλεται, ότι η σχεδόν «μεταφυσική» διάσταση που της προσδίδεται, κυρίως από τη Δεξιά, δεν είναι παρά μια κούφια ρητορεία, η οποία στοχεύει να υπηρετήσει τα κομματικά συμφέροντα όσων την επικαλούνται.

Επιπλέον, με αυτό τον τρόπο η ΕΠΕΚ κατασκευάζει τη δική της εκδοχή για την απόσταση από τα δύο άκρα, που είναι ίσως από τα λίγα κοινά στοιχεία που διατηρεί με τη συντηρητική μερίδα του Κέντρου. «Επί σειράν ετών ο Ελληνικός Λαός αντιμετωπίζει δύο εξ ίσου φανατικούς εχθρούς. Προς τα αριστερά τον κομμουνισμόν και προς τα δεξιά την φαυλοκρατίαν και την εγκληματικήν ασυδοσίαν της πλουτοκρατίας» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 16.8.1951). Πρόκειται για μια εκδοχή της θεωρίας των δύο άκρων, της άκρας Αριστεράς και της άκρας Δεξιάς που για να επιβιώσουν έχουν ανάγκη το ένα το ένα το άλλο. Όσο όμως εξακολουθούν να υφίστανται θέτουν εμπόδια στην ομαλή εξέλιξη της πολιτικής ζωής.

Κοινός τόπος στα προεκλογικά κείμενα και ιδιαίτερα στις ομιλίες του Ν. Πλαστήρα όταν αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 είναι η υπογράμμιση των συνεπειών που είχαν για την Ελλάδα η εμπλοκή στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδιαίτερα οι εμφύλιες συγκρούσεις. Τα γεγονότα καθεαυτά αναφέρονται πολύ λίγο, μόνο ως γενικό πλαίσιο. Δεν συναντούμε ούτε αναφορές στις μάχες της περιόδου 1946-1949, ούτε τις εκτενείς αναφορές στην αριστερή βία που εμφανίζονται στον λόγο της Δεξιάς. Αντίθετα, ανακαλείται το πλαίσιο της σύγκρουσης έτσι ώστε να αποτελέσει παράδειγμα προς αποφυγή και να αποδοθούν με αυτό τον τρόπο σοβαρές ευθύνες και στις δύο πλευρές για τη διολίσθηση στον εμφύλιο πόλεμο (Πλαστήρας, *Ελευθερία,* 12.2.1950). Αυτό που υπερτονίζεται σε αυτές τις αναφορές είναι οι συνέπειες του εμφυλίου πολέμου, με έναν τρόπο που να αποτρέπεται οποιοσδήποτε

διχασμός στο μέλλον και παράλληλα να προβάλλεται το πρόγραμμα της ΕΠΕΚ ως ο πλέον δόκιμος και αποτελεσματικός τρόπος για την επούλωση των πληγών της διαίρεσης σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

Οι συνέπειες της Κατοχής και των συγκρούσεων χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: σε αυτές που επηρεάζουν την πολιτική και σε αυτές που έχουν να κάνουν με την οικονομία. Στην πρώτη κατηγορία αναφέρονται η πολιτική διαφθορά, η αποδυνάμωση των δημοκρατικών θεσμών και η αποσταθεροποίηση του καθεστώτος. Η παρατεταμένη σύγκρουση, καταλήγει ο Πλαστήρας, οδήγησε στην «αποσύνθεση» του πολιτικού και κοινωνικού δυναμικού της χώρας, καθιστώντας ιδιαίτερα τους πολιτικούς δούλους «των ψυχώσεων του παρελθόντος». Αυτές οι ψυχώσεις δεσμεύουν, αφενός, δυνάμεις που θα ήταν απαραίτητες για την ανασυγκρότηση της χώρας. Αφετέρου, οι ίδιες ψυχώσεις, προκειμένου να παγιωθεί η διαίρεση ανάμεσα σε νικητές και ηττημένους, οδηγούν στη δημιουργία ενός κρατικού μηχανισμού καταστολής και κάνουν αδύνατη την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού καθεστώτος. (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951).

Ωστόσο, ένας από τους κύριους και καίριους λόγους για τους οποίους ανακαλούνται τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας είναι για να υπογραμμιστεί η άμεση ανάγκη να τεθεί σε εφαρμογή ένα εμπεριστατωμένο σχέδιο οικονομικής ανασυγκρότησης. Για τον ίδιο λόγο οι πολιτικές αναλύσεις γίνονται με βάση τις αναστατώσεις που είχαν προκαλέσει τα εν λόγω γεγονότα στη χώρα: «Ο πόλεμος και η Κατοχή εξεμηδένισαν τας μεσαίας τάξεις, που αποτελούν τον σκελετόν της ελληνικής κοινωνίας. Η Ελλάς απέβαλε τον μικροαστικόν χαρακτήρα της και είδε να ορθούνται αφενός ωρισμένοι μεγιστάνες του πλούτου, πραγματικοί δυνάσται της οικονομικής μας ζωής, και αφετέρου να προστίθενται εις τας στρατιάς των ανέργων και των αποκλήρων και νέα λαϊκά στρώματα. Την παλαιοτέραν ισορροπίαν του αστικού καθεστώτος εκλόνισε σύρριζα και η ασυδοσία των τελευταίων ετών που ηύρυνεν ακόμη περισσότερον το χάσμα μεταξύ του κυνισμού της πλουτοκρατίας και της πενίας του λαού» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 15.8.1951).

Αυτή η κατάσταση κρίνεται από τους επιτελείς του κόμματος ιδιαιτέρως σοβαρή, κυρίως σε σχέση με την επικείμενη διακοπή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας το 1952 (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950). Είναι γεγονός ότι αυτές οι απόψεις του Πλαστήρα του επιτρέπουν να ευθυγραμμιστεί με τις απόψεις της αμερικανικής κυβέρνησης, που την ίδια εποχή αφενός ευνοούσε κυβερνήσεις με δημοκρατικό προφίλ και αφετέρου εκδήλωνε την ανησυχία της για την οικονομική

κατάσταση της Ελλάδας και την αξιοποίηση της αμερικάνικης βοήθειας (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 104-107). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ίδιες διαπιστώσεις για τις συνέπειες της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, την κρισιμότητα της οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα αλλά και την ευθύνη και την ανικανότητα των Ελλήνων πολιτικών γίνονται από τον Αμερικανό προεδρικό απεσταλμένο Π. Πόρτερ[14] το 1947 ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά στην αναφορά του: «Έχουμε ένα φτωχό λαό με ανίκανη κυβέρνηση και ένα πολιτικό σύστημα το οποίο απαιτεί από τους υπουργούς να έχουν ως κύριο μέλημά τους την παραμονή στο αξίωμα, παραμελώντας τα προβλήματα της ανοικοδόμησης και την επαναδραστηριοποίηση του εμπορίου και των συναλλαγών» (Ψαλιδόπουλος, 2006: 80) «Μετά από άφθονο φαγητό και κρασί, η συζήτηση επικεντρώθηκε στο σύνηθες θέμα του κομμουνισμού και των ταραχών. Ταχύτατα συμπεραίνει κανείς ότι ο φόβος του κομμουνισμού είναι το κυριότερο ατού της άρχουσας τάξης. Κάθε δυσκολία αποδίδεται στην πολιτική αστάθεια. Η προπαγάνδα που έχει γίνει σε αυτό το επίπεδο είναι πραγματικά εντυπωσιακή» (Ψαλιδόπουλος, 2006: 124).

Το γεγονός ότι τα κείμενα και πολιτικές αναλύσεις της ΕΠΕΚ γίνονται με οικονομικά κριτήρια διαφοροποιεί εντελώς τον λόγο της από τα υπόλοιπα κόμματα την ίδια εποχή τουλάχιστον όσον αφορά αυτό το επίπεδο. Στα κείμενα του υπόλοιπου Κέντρου και της Δεξιάς δεν φαίνεται να υπάρχει η ίδια αγωνία για την οικονομική ανόρθωση της χώρας ούτε και συγκεκριμένες προτάσεις επίλυσης των σοβαρών οικονομικών προβλημάτων που είχαν ανακύψει έπειτα από μια δεκαετία συγκρούσεων. Στα κείμενα και συνακόλουθα στην πολιτική της Δεξιάς η προτεραιότητα δίνεται στην αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου (Ψαλιδόπουλος, 200619-33). Στα προεκλογικά κείμενα της Αριστεράς, ενώ προτείνεται ένα οικονομικό πρόγραμμα, η προτεραιότητα δίνεται επίσης στην πολιτική, καθώς η οικονομική ανασυγκρότηση θα γινόταν στη βάση μιας πολιτικής αναδιάταξης που έπρεπε να προηγηθεί (Ζαχαριάδης, 1945).

Το γεγονός ότι στον λόγο της ΕΠΕΚ οι διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940 ανακαλούνται ως έναυσμα για να επουλωθούν οι πληγές που προξένησαν και όχι ως αφορμή για να μεγαλώσει το χάσμα ανάμεσα σε νικητές και ηττημένους της

[14] Προκειμένου ο Αμερικανός πρόεδρος να έχει μια σαφή άποψη για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας πριν προβεί στην εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, έστειλε στην Ελλάδα τον Π. Πόρτερ στις αρχές του 1947. Αντικείμενο αυτής της αποστολής ήταν να καταγραφούν οι οικονομική και η πολιτική κατάσταση της χώρας και στη συνέχεια να συνταχθεί μια έκθεση με προτάσεις για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης και τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσουν οι ΗΠΑ (Ψαλιδόπουλος, 2006: 13-19).

επιτρέπει να αναπτύξει μια στρατηγική προσέγγισης με την Αριστερά. Η προσέγγιση αυτή επιχειρείται τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και σε επίπεδο πολιτικού προγράμματος. Στον λόγο του κόμματος, μέσα από τις αναδρομές στην προηγούμενη δεκαετία προκρίνεται η εκδοχή του παρελθόντος που δύναται στο παρόν και στη συνέχεια στο μέλλον να στηρίξει μια στενή συνεργασία με τη μη κομμουνιστική Αριστερά. Σε αντίθεση με το υπόλοιπο Κέντρο, η ΕΠΕΚ, επειδή δεν αναζητά ερείσματα στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων ούτε ενδιαφέρεται σε τόσο μεγάλο βαθμό για την προσκόμιση τεκμηρίων εθνικοφροσύνης, ανακαλώντας τις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940, χτίζει μια ρητορική που να επιτρέπει στο κόμμα να διαχωρίζει τη δράση του από τον κομμουνισμό αλλά και ταυτόχρονα να μπορεί να διεκδικήσει την εμπιστοσύνη όσων είχαν συμμετάσχει στις αντιστασιακές οργανώσεις της Κατοχής, συμπεριλαμβανομένου φυσικά και του ΕΑΜ, καθώς και των ευρύτερων υποστηρικτών της μη κομμουνιστικής Αριστεράς. Την ίδια στιγμή συγκροτείται ένα πολιτικό πρόγραμμα το οποίο, με την υπόσχεση της ειρήνευσης και του εκδημοκρατισμού, επιτρέπει στους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου να βγουν από το περιθώριο της πολιτικής ζωής.

Σε επίπεδο ρητορικής πολύ σημαντικό είναι το γεγονός ότι στα προεκλογικά κείμενα της περιόδου 1950-1952 δεν χρησιμοποιείται ο όρος *συμμοριτοπόλεμος*. Για τις συγκρούσεις, όχι μόνο της περιόδου 1946-1949 αλλά και για τις συγκρούσεις της Κατοχής, χρησιμοποιείται ο όρος *εμφύλιος πόλεμος*. Ο όρος *συμμοριτοπόλεμος* προϋποθέτει την ύπαρξη μιας συμμορίας, μιας ομάδας παρανόμων, που πρέπει να απομονωθεί, να στιγματιστεί, να τιμωρηθεί και εντέλει να περιθωριοποιηθεί. Η παράταξη των νικητών δεν θα μπορούσε να αποκαλέσει τις συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 *εμφύλιο πόλεμο,* γιατί αυτό θα σήμαινε ότι η ίδια ήταν νικήτρια σε έναν πόλεμο εναντίον ενός τμήματος του ελληνικού λαού, πράγμα αντίθετο με την ουσία της εθνικοφροσύνης. Αντίθετα, ο όρος *συμμοριτοπόλεμος* δικαιολογούσε την εξόντωση των ηττημένων (Ελεφάντης, 2002: 105). Άρα σε συμβολικό επίπεδο ο όρος με τον οποίο αποδίδονται οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 προκαθορίζει και τη συμπεριφορά του κράτους έναντι των ηττημένων. Στον αντίποδα, ο όρος *εμφύλιος πόλεμος*, που εκείνη την εποχή δε χρησιμοποιείται ακόμη ούτε από την Αριστερά, εμπεριέχει έναν σεβασμό και για τα δύο στρατόπεδα τόσο των νικητών όσο και των ηττημένων και προϋποθέτει δύο αντιμαχόμενες πλευρές στις οποίες αποδίδονται ευθύνες εξίσου, για τη διολίσθηση στη σύγκρουση. Ταυτόχρονα, αν η σύγκρουση προσληφθεί ως *εμφύλιος πόλεμος,* η ειρήνευση, η εσωτερική γαλήνη και κατά

συνέπεια ο εκδημοκρατισμός ακολουθούν μετά την παύση των μαχών ως απαραίτητες ενέργειες για να αποκατασταθεί η ομαλότητα στη χώρα.

Πέρα όμως από το γενικό πλαίσιο, πολύ σημαντικό ρόλο στην οικοδόμηση αυτής της επικοινωνίας επιτελούν οι αναδρομές στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας, οι οποίες κινούνται προς δύο κατευθύνσεις στον διαχωρισμό της αντιστασιακής δράσης από το ΚΚΕ και τον κομμουνισμό και στην ανάδειξη της ΕΠΕΚ ως πολιτικού οργανισμού έκφρασης των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που αντιστάθηκαν στον κατακτητή.

Στην πολιτική συγκυρία του 1950 η Αντίσταση ταυτίζεται με το ΚΚΕ και κάθε αναφορά σε αυτή αν δεν συνοδεύεται από επαρκείς διευκρινίσεις, αποτελεί στοιχείο ενοχοποιητικό ή τουλάχιστον ύποπτο για «συνοδοιπορία» (Νικολακόπουλος, 2002: 30-31). Ο Πλαστήρας, μέσα από την πολιτική του στάση αλλά και τη ρητορική του, φιλοδοξεί να ανατρέψει αυτή τη σύνδεση που αντιμετωπίζεται ως δεδομένη και αποσυνδέοντας την αντιστασιακή δράση από την πολιτική και τους σκοπούς του ΚΚΕ να την κάνει στη συνέχεια συστατικό στοιχείο της πολιτικής ταυτότητας του κόμματός του.

Στην προσωπική πορεία του αρχηγού του κόμματος τα χρόνια 1941-1944 συμπεριλαμβάνονται όπως ήδη αναφέρθηκε στην περίοδο της απουσίας του από την Ελλάδα και από την ελληνική πολιτική εν γένει. Επομένως, δεν ταυτίστηκε με καμία πολιτική παράταξη κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ούτε με τη δράση των κατοχικών κυβερνήσεων ούτε με τη δράση των πολιτικών που ακολούθησαν τον βασιλιά στη Μ. Ανατολή. Αυτή η απουσία τού έδινε τη δυνατότητα να διαλέξει πλευρά εκ των υστέρων και αξιοποιώντας αυτό το πλεονέκτημα ταυτίστηκε με το τμήμα της παράταξης των Φιλελευθέρων που εισχώρησε στις αντιστασιακές οργανώσεις αλλά απέφυγε την ταύτιση με το ΚΚΕ.

Σε επίπεδο ρητορικής αλλά και σε επίπεδο πολιτικών κινήσεων η προσπάθεια αυτή αρχίζει πολύ πριν την ίδρυση της ΕΠΕΚ, ήδη από το 1945, και κορυφώνεται βέβαια στο πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος. Όπως προκύπτει από το προσωπικό του αρχείο ο Ν. Πλαστήρας είχε από το 1946 επαφές με εκπροσώπους αντιστασιακών οργανώσεων του κεντρώου χώρου. Αυτές οι επαφές συνεχίστηκαν και αξιοποιήθηκαν αργότερα με την ίδρυση της ΕΠΕΚ. Μια τέτοια περίπτωση είναι ο Ε. Καλαμπαλίκης,[15] που εκείνη την εποχή συγκρότησε την «Ένωση Πολιτικώς

[15] Τέως στρατιωτικός αρχηγός ΙΧ και Χ μεραρχιών και ομάδος Μεραρχιών Μακεδονίας του ΕΛΑΣ

ανοργάνωτων αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως». Σύμφωνα με το καταστατικό της το οποίο βρίσκεται στο αρχείο του Στρατηγού, η οργάνωση είχε ως κύριο στόχο της «να αποκαταστήσει στη συνείδηση των Ελλήνων την σημασία και αίγλη» του αντιστασιακού αγώνα, διαχωρίζοντάς τον από την εγκληματική δράση του ΚΚΕ.[16] Αργότερα, με την ίδρυση της ΕΠΕΚ ο Πλαστήρας αξιοποιεί στο μηχανισμό του κόμματος μια σειρά από στελέχη αντιστασιακών οργανώσεων, όπως οι Αναστάσιος Πεπονής, Λουκή Ακρίτας, Κομνηνός Πυρομάγλου.

Κυρίως, όμως, στον λόγο της ΕΠΕΚ ο όρος Εθνική Αντίσταση, όταν χρησιμοποιείται έχει θετική-πατριωτική σημασία. Σημαίνει τον αγώνα του ελληνικού λαού εναντίον των κατακτητών ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης και της οργάνωσης στο πλαίσιο της οποίας δόθηκε αυτός ο αγώνας. Με βάση αυτή τη διαπίστωση, και αφού αναγνωρίζεται ο πατριωτισμός όσων συμμετείχαν στις αντιστασιακές οργανώσεις το εαμικό παρελθόν αποενοχοποιείται (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 16.8.1951). Όσοι συμμετείχαν στο κατοχικό ΕΑΜ δεν ταυτίζονται με το ΚΚΕ και τη δράση του. Αντίθετα, θεωρούνται υπερασπιστές της ελευθερίας και της πατρίδας που παρασύρθηκαν από τη δόλια τακτική του ΚΚΕ. Με αυτό τον τρόπο το εαμικό παρελθόν γίνεται η βάση της επαφής της ΕΠΕΚ με τη μη κομμουνιστική Αριστερά, που αν και δεν είχε ταυτιστεί με το ΚΚΕ μετά τα Δεκεμβριανά είχε υποστεί διώξεις και εξευτελισμούς. Σε αυτό τον χώρο της κεντροαριστεράς ο Πλαστήρας προσφέρει ένα πολιτικό πρόγραμμα το οποίο, αναδεικνύοντας τον λαό ως κυρίαρχη πολιτική δύναμη, υπόσχεται εκδημοκρατισμό πάταξη της διαφθοράς και παύση των διώξεων. Αυτή η πρόσκληση απευθύνεται πιο έντονα κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1952, όταν ήταν βέβαιη η άνοδος του Συναγερμού και εντελώς αβέβαιη η στήριξη της Αριστεράς. Με αυτή τη λογική καλείται η Αριστερά να στηρίξει την ΕΠΕΚ εναντίον της Δεξιάς με σκοπό και αντάλλαγμα την παύση των διώξεων και την επούλωση των πληγών του εμφυλίου πολέμου (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 15.11.1952). Ουσιαστικά, μέσα από αυτή τη ρητορική ο Πλαστήρας θέτει στην Αριστερά το δίλημμα μπροστά στο οποίο επρόκειτο κατόπιν να βρεθεί πολλές φορές: «Και αισθάνομαι την ανάγκη να απευθυνθώ προς την ανώνυμον λαϊκήν μάζαν της Εθνικής Αντιστάσεως και να την ρωτήσω: Είναι αληθές ναι ή όχι ότι χωρίς να έχω αρκετήν δύναμιν κατήργησα την

[16] Δήλωσις Πολιτικώς ανοργάνωτων αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως, 2.7.1947. Αιτιολογική έκθεσις ιδρύσεως της ενώσεως πολιτικώς ανοργάνωτων αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως, 25.3.1947, *Αρχείο Πλαστήρα*, [ΑΠ], αρ. εισαγ. 372.

Μακρόνησον και τα Γιούρα;» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 14.11.1952). Η στήριξη της ΕΠΕΚ που δεν ήταν ένα αριστερό κόμμα θα έφερνε τον εκδημοκρατισμό αλλά θα αποδυνάμωνε την παρουσία των αριστερών κομμάτων στην πολιτική σκηνή. Στην αντίθετη περίπτωση η στήριξη της ΕΔΑ θα έφερνε στην εξουσία τον Παπάγο και τον Συναγερμό, τον κίνδυνο για την «διαιώνιση του Διχασμού» (*Ελευθερία*, 6.9.1951).

Μέσα από την προσέγγιση ενός τμήματος των Φιλελευθέρων που συμμετείχαν στις αντιστασιακές οργανώσεις και τον διαχωρισμό της αντιστασιακής δράσης από την πορεία του ΚΚΕ ο Πλαστήρας κατακτά ένα παρελθόν που στην πραγματικότητα δεν ανήκει ακριβώς στην παράταξη από την οποία προέρχεται και πολύ περισσότερο δεν ανήκει στον ίδιο. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι προκειμένου να πλαισιώσει με ένα δυναμικό παρελθόν το πολιτικό διάβημα της ΕΠΕΚ, τολμά να διεκδικήσει μια εκδοχή της δεκαετίας του 1940 που κανένας άλλος πολιτικός εκείνη τη στιγμή δεν τολμούσε να φέρει στο προσκήνιο. Είναι εντυπωσιακό ότι την ίδια περίοδο ούτε το ΚΚΕ διεκδικεί αυτή την κληρονομιά με τον τρόπο που τη διεκδίκησε αργότερα. Εκείνη την εποχή η ηγεσία του ασχολείται με τον εμφύλιο πόλεμο, τον οποίο θεωρεί ότι συνεχίζεται, θεωρώντας την Αντίσταση ως μια όχι και τόσο σημαντική στιγμή στην κομματική ιστορία. Η Δεξιά, αντίστοιχα σωπαίνει, γιατί πρέπει να σηκώσει το βάρος του δωσιλογισμού, ενώ η συντηρητική μερίδα του Κέντρου διατηρεί μια χαρακτηριστική αμηχανία απέναντι στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940.

Την ίδια εποχή σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες η Αντίσταση αποτελούσε κεντρικό άξονα για τη συγκρότηση μιας αφήγησης που θα εγγυόταν της εθνική ενότητα και θα άμβλυνε τις αντιθέσεις που είχαν δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου (Lagrou, 2000: 36). Στην Ελλάδα όμως η πορεία ήταν ακριβώς αντίθετη. Τα Δεκεμβριανά και η σφοδρή εμφύλια σύγκρουση που ακολούθησε καθόρισαν τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η επίσημη αφήγηση για την περίοδο 1941-1944. Τελικά, ο Πλαστήρας είτε επειδή δεν συμμετείχε ούτε στην Αντίσταση ούτε στις συγκρούσεις που ακολούθησαν παρά μόνο πολύ περιθωριακά, είτε από ρομαντισμό, είτε επειδή διέθετε οξύ πολιτικό κριτήριο επέλεξε ως πολιτική βάση για το κόμμα του, αυτούς που είχαν πολεμήσει εναντίον των κατακτητών κατά την περίοδο της Κατοχής. Σε αυτό το σημείο έγκειται η πρωτοτυπία του διαβήματος της ΕΠΕΚ. Όταν όλες οι πλευρές αναλώνονταν ταυτιζόμενες με τις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου, ο Πλαστήρας επέλεξε έναν δρόμο τελείως διαφορετικό. Προσέγγισε τη δεκαετία του 1940 από την ενωτική της εκδοχή και καλλιεργώντας την ανέδειξε σε σημαντικό στοιχείο της ταυτότητάς του κόμματός του. Με αυτό τον τρόπο διεκδικούσε και την

ίδια στιγμή κατοχύρωνε με ένα σημαντικό κομμάτι των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου την απενοχοποίηση της αντιστασιακής δράσης και την ανάδειξή της σε πατριωτική υπηρεσία μεγάλης σημασίας.

Αμέσως μετά την λήξη του εμφυλίου πολέμου σε όλες τις παρατάξεις συναντάμε πρόσωπα που αντιλαμβάνονταν ότι η χώρα δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει με τις ίδιες μεθόδους που είχαν επιβληθεί από τις συγκρούσεις της προηγούμενης δεκαετίας. Στην ΕΠΕΚ όμως αυτό που στα άλλα κόμματα εκφραζόταν παρεμπιπτόντως και μόνο συμπληρωματικά αναδείχθηκε ως βάση του πολιτικού προγράμματος. Με κεντρικό σύνθημα την *Αλλαγή* ο Πλαστήρας και οι συνεργάτες του συνέταξαν ένα πρόγραμμα που υποσχόταν την άμεση ικανοποίηση της ανάγκης των απλών πολιτών για ασφάλεια, ανανέωση, συμφιλίωση, ισονομία (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 25). Κατά καιρούς η *Αλλαγή* έπαιρνε διαφορετικές σημασίες, που συνοψίζονταν ωστόσο σε δύο βασικές κατευθύνσεις: Καταρχήν, οριζόταν ως εκ βάθρων διαφοροποίηση στη συγκρότηση του ελληνικού κράτους έτσι ώστε να θεμελιωθεί στην Ελλάδα «πολιτική, οικονομική και κοινωνική Δημοκρατία» και να παταχθεί η διαφθορά (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 6.9.1951). Παράλληλα, *Αλλαγή* θα συνιστούσε ο πλήρης εκδημοκρατισμός με περιορισμό και τελική εξάλειψη του αστυνομικού κράτους. Ήδη από τις 15 Δεκεμβρίου 1949 με το διάγγελμά του στον ελληνικό λαό ο Πλαστήρας υποσχόταν ειρήνευση και ισοπολιτεία σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως πολιτικών φρονημάτων «αρκεί να μη επιδιώκουν την ανατροπήν του κράτους δια της βίας, διότι τότε θα πατάσσονται αμείλικτα».[17]

Η υπόσχεση της ειρήνευσης επανέρχεται συχνά στο λόγο των πολιτικών της ΕΠΕΚ και λαμβάνοντας σταδιακά συγκεκριμένη μορφή. Αναπτύσσεται και γίνεται μια από τις πιο συχνές επεξηγηματικές έννοιες της *Αλλαγής,* ενδεχομένως η πιο εύληπτη και κατανοητή αλλά και αυτή που είχε περισσότερη απήχηση στο εκλογικό σώμα της Κεντροαριστεράς κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Ειδικότερα οι υποσχέσεις της ΕΠΕΚ ουσιαστικά θρυμματίζουν το κλίμα του φόβου που κυριαρχούσε στον κόσμο των ηττημένων μετά τον εμφύλιο πόλεμο. «Δεν επιτρέπεται» σύμφωνα με τις προγραμματικές διακηρύξεις του κόμματος «οι πολίται να δίνουν λόγον δια τας σκέψεις των και τα φρονήματά των. Αι πράξεις μόνον κολάζονται, αι συνειδήσεις δεν ανατέμνονται. Είναι υπεύθυνοι πολίται απέναντι του φυσικού των δικαστού δια τας πράξεις των εκείνας, αι οποίαι προσβάλλουν το καθολικόν συμφέρον της κοινωνίας

[17] Διάγγελμα του Στρατηγού Νικολάου Πλαστήρα προς τον Ελληνικόν Λαόν, ΑΠ, Αρ. Εισαγ. 372.

και του έθνους. Δεν είναι ανεκτόν να εξορίζωνται πολίται, να περιορίζωνται εις τόπους συγκεντρώσεως, να διώκωνται κατά την αποκλειστικήν και ανεξέλεγκτον κρίσιν των οργάνων ασφαλείας, των διοικητικών ή στρατιωτικών αρχών, να χαρακτηρίζονται ως εχθροί του κράτους αναπολόγητοι και ανυπεράσπιστοι και να εκτοπίζονται ή να φυλακίζονται άνευ προηγουμένης δικαστικής αποφάσεως πρώτου και δευτέρου βαθμού, εκδιδομένης υπό τακτικών δικαστών, περιβεβλημένων με όλα τα εχέγγυα της αμερολήπτου και αδιαβλήτου κρίσεως. Η μισαλλοδοξία δεν είναι μόνον εχθρός της προόδου αλλά και εχθρός της κοινωνικής ειρήνης» (*Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 14.8.1951).

Έτσι, *Αλλαγή* θα είναι η διαφοροποίηση στη «συγκρότησιν του Ελληνικού Κράτους, στη συμπεριφορά των κρατικών οργάνων απέναντι στην προσωπικότητα του πολίτου, στην κρατική πρόνοια για την απαλλαγή του δοκιμασμένου Λαού από τον φόβο και την ένδεια» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 6.9.1951). Πρόκειται ουσιαστικά για την υπόσχεση ανατροπής του θεσμικού και διοικητικού πλαισίου που στήριζε το κράτος των νικητών του εμφυλίου πολέμου και έκανε αγεφύρωτο το χάσμα της εθνικοφροσύνης. Οι υποσχέσεις του Πλαστήρα μιλούν ξεκάθαρα για κατάργηση των εκτελέσεων, μείωση του αριθμού των εξορίστων και περιορισμό του στρατού στα καθήκοντά του. «Θα είναι κρίμα δια τας ενόπλους δυνάμεις της χώρας αι οποίαι εκέρδισαν απέραντον την εκτίμησιν και την ευγνωμοσύνην ολόκληρου του έθνους δα τους ηρωικούς των αγώνας και τας αφθόνους θυσίας των προς εξασφάλισιν της ανεξαρτησίας και ακεραιότητος της χώρας, να εκπέσουν εις την συνείδησιν του Λαού δια πράξεις παραβιάσεως απλού καθήκοντος» (Πλαστήρας, *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12.2.1950). Μαζί με αυτό υπόσχεται περιορισμό του αριθμού των κρατουμένων, κατάργηση της θανατικής ποινής: «Υπόσχομαι προς τον Ελληνικόν Λαόν ότι εις το διάστημα δύο ή τριών μηνών από της ημέρας που θα σχηματίσω ομοιογενήν κυβέρνησιν – και ασφαλώς θα σχηματίσω – θα ειρηνεύσω τον τόπον με χορήγησιν αμνηστείας. Είναι αδύνατος η πραγματοποίησης της λαϊκής ενότητος εάν δεν αμνηστευθεί το παρελθόν, εάν δεν επανέλθουν τα παιδιά του Λαού στα σπίτια τους» (Πλαστήρας, *Ελευθερία*, 6.9.1951).

Συγκροτείται, λοιπόν σε αυτή τη βάση ένας λόγος ριζοσπαστικός, αντίστοιχος του πολιτικού διαβήματος της ΕΠΕΚ το οποίο κινείται ανάμεσα στον μεσοπολεμικό εθνικισμό των Φιλελευθέρων και στα κοινωνικά προτάγματα της Αριστεράς. Υπό το βάρος και τις ανάγκες της πολιτικής συγκυρίας επιλέγονται ορισμένες εκδοχές του παρελθόντος που υποστηρίζουν και εξηγούν τις πολιτικές επιλογές του παρόντος

(Schwartz, 1996: 908-927). Κινούμενοι επιλεκτικά ανάμεσα στον Μεσοπόλεμο και τη δεκαετία του 1940, οι επιτελείς της ΕΠΕΚ επιλέγουν πολύ προσεκτικά γεγονότα και σύμβολα με τα οποία εμπλουτίζουν την ιστορία του νέου κόμματος. Έτσι, στον αντίποδα της εθνικοφροσύνης κατασκευάζεται μια αφήγηση που ξεκινώντας από το κίνημα στο Γουδί ενώνει όλες τις επαναστατικές στιγμές των Φιλελευθέρων με την Αντίσταση και λειτουργεί ως προϋπόθεση για την προσέγγιση μιας μερίδας του Κέντρου με την Αριστερά. Ωστόσο, αυτή η πρώιμη προσπάθεια συγκρότησης αντιδεξιού πόλου προσέκρουσε στις αντιδράσεις τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς. Τορπιλίστηκε δε και από τους ίδιους τους κεντρώους ηγέτες, ειδικά από τον Σ. Βενιζέλο. Επιπλέον, το απόλυτα διχαστικό σχήμα της εθνικοφροσύνης και η πόλωση μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς δεν άφηναν περιθώριο τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή για την ανάπτυξη μιας ρητορικής που θα απεγκλώβιζε την κοινή γνώμη από τις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου. Ωστόσο εκείνο που είναι ιδιαίτερα σημαντικό στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης είναι ότι ο λόγος και το πολιτικό πρόγραμμα της ΕΠΕΚ θα αποτελέσουν για την παράταξη του Κέντρου ένα αξιομνημόνευτο παρελθόν την εποχή της ΕΚ και του Ανένδοτου, όταν δηλαδή το Κέντρο θα αποτελέσει με τη σειρά του τον κεντρικό πόλο της αντιδεξιάς συσπείρωσης (Λιναρδάτος, 1994: 399-408).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Εισαγωγικά

Στο διάστημα 1950-1967 η έκφραση της Αριστεράς δεν είναι ενιαία ή αμετάβλητη. Διαφοροποιείται ανάλογα με τις ανάγκες της παράταξης και την πολιτική συγκυρία, αλλά και επηρεάζεται, όπως θα δούμε αναλυτικότερα, από τις εξελίξεις του διεθνούς ψυχροπολεμικού σκηνικού και τις πολιτικές επιλογές του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε υπάρχουν δύο πολιτικοί παράγοντες, που δεn μεταβάλλονται και ορίζουν, άλλοτε ευρύτερα και άλλοτε στενότερα, το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνονται η πολιτική παρουσία, η στρατηγική και η έκφραση της ελληνικής Αριστεράς.

Ο πρώτος είναι η διαιρετική τομή εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες, που λειτουργώντας απόλυτα μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου δίχασε την ελληνική κοινωνία και πολιτική στο σύνολό της και έθεσε εν πολλοίς τους όρους της πολιτικής αντιπαράθεσης. Προκειμένου αυτός ο διαχωρισμός να παγιωθεί και να λειτουργήσει αποτελεσματικά, το μετεμφυλιακό κράτος δομήθηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να εξουδετερωθεί το πνεύμα της ριζοσπαστικοποίησης που είχε καλλιεργηθεί στην κοινή γνώμη κατά την περίοδο της εαμικής Αντίστασης. Το ΚΚΕ παρέμεινε εκτός νόμου σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, και όλος ο κρατικός μηχανισμός τέθηκε στην υπηρεσία της «απο-εαμοποίησης» του πληθυσμού (Τσουκαλάς, 1984: 572-583).

Ένα δαιδαλώδες νομοθετικό σύστημα που παρέμεινε σε ισχύ για τρεις περίπου δεκαετίες διασφάλιζε με αυστηρότητα τον διαχωρισμό σε εθνικόφρονες και μη. Για τους μεν, ίσχυε το τυπικό σύνταγμα, μπορούσαν να συμμετάσχουν ελεύθερα στις πολιτικές διαδικασίες, να πάρουν θέσεις στον κρατικό μηχανισμό και να διαλέξουν το επάγγελμα της επιλογής τους. Για τους δε, ίσχυε το παρασύνταγμα και στο μέτρο που δεν ήταν φυλακισμένοι ή εκτοπισμένοι ήταν πολίτες υπό αίρεση. Ένα πλέγμα προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων κατέληγε ουσιαστικά στην αναίρεση των πιο ουσιαστικών συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών (Αλιβιζάτος, 1983: 87-88).

Οι νικητές, για να νομιμοποιηθούν έναντι της κοινής γνώμης όχι μόνο στρατιωτικά και πολιτικά αλλά πρωτίστως ιδεολογικά, έπρεπε να θέσουν στο περιθώριο τους αντιπάλους καθώς και να τους καταστήσουν ανίκανους να ανατρέψουν στο μέλλον την πολιτική ισορροπία που είχε παγιωθεί μετά το τέλος των

συγκρούσεων. Αυτό σήμαινε μια τεράστια εκστρατεία πολιτικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης, πολιτικές διώξεις, φυλακίσεις και εκτοπισμούς, αλλά και συνιστούσε για το σώμα της ελληνικής Αριστεράς μια μεγάλη ανατροπή. Η μεγάλη ανάπτυξη του ΕΑΜ στην Κατοχή και η στρατιωτική δράση του ΕΛΑΣ αποτελούσαν, για όσους είχαν συστρατευθεί τίτλο τιμής, κάτι για το οποίο ήταν υπερήφανοι, ένα παρελθόν για το οποίο ενδεχομένως θα περίμεναν αν όχι ανταμοιβή τουλάχιστον αναγνώριση. Ωστόσο, η κατάσταση πολύ γρήγορα ανατράπηκε, και η συμμετοχή στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ από τίτλοι τιμής έγιναν ταυτόσημα αξιόποινων πράξεων (Ελεφάντης, 1999: 66).

Αυτή η τοποθέτηση της Αριστεράς και ιδιαίτερα του ΚΚΕ επί σειρά ετών σε ένα καθεστώς παρανομίας ή ημιπαρανομίας, διώξεων, μαζικού εγκλεισμού, πολιτικής και κοινωνικής διαβολής και στιγματισμού την καθιστούν υποκείμενο μια διαρκούς ήττας (Παναγιωτόπουλος, 1997: 135-163). Απέναντι σε αυτή την ήττα η Αριστερά καλείται πρώτα να επιβιώσει πολιτικά και σε δεύτερο επίπεδο να δομήσει έναν λόγο που να ισορροπεί μεν τις επιταγές του μετεμφυλιακού κράτους και τα αριστερά πολιτικά προτάγματα και από την άλλη να είναι ικανός να κινητοποιήσει εκ νέου μια εκλογική βάση η οποία ήθελε να ξεχάσει το παρελθόν και να ασχοληθεί με ζητήματα στοιχειώδους καθημερινής επιβίωσης (εξεύρεση εργασίας, αποφυγή διώξεων κτλ.).

Η προσπάθεια τήρησης αυτής της ισορροπίας αποδείχθηκε διόλου εύκολη υπόθεση και κληροδότησε στον λόγο της Αριστεράς μια σειρά από αντιφάσεις και αμφισημίες, τις οποίες θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Εκείνο, όμως, που διατηρείται τόσο στην έκφραση όσο και στη στρατηγική της Αριστεράς είναι η διαμόρφωση μιας αμυντικής στάσης απέναντι στον πολιτικό λόγο των νικητών. Απέναντι στο απόλυτα διχαστικό σχήμα της εθνικοφροσύνης η Αριστερά υιοθετεί θέση αμυνόμενου. Σε όλο το διάστημα που εξετάζεται, είτε με αναφορές στο παρελθόν είτε με αφορμή τρέχοντα ζητήματα εξωτερικής ή οικονομικής πολιτικής, η Αριστερά αγωνιά να «αποχαρακτηριστεί», να ανασκευάσει την κατηγορία ότι στις γραμμές της συσπειρώνονται «μη εθνικόφρονες», και άρα μη Έλληνες, μη πατριώτες, μη νομιμόφρονες, μιάσματα και προδότες. Σε αυτή την κατεύθυνση, παράλληλα με την επίκληση του εαμικού-πατριωτικού παρελθόντος, αναπτύσσεται δριμύτατη κριτική εναντίον της πολιτικής της Δεξιάς, ιδιαίτερα των κυβερνήσεων Καραμανλή, για το Κυπριακό.

Δεύτερος σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης της πολιτικής της Αριστεράς αποτελούν, οι, μετά την Απελευθέρωση, διαιρέσεις του εαμικού κινήματος. Μετά τα

Δεκεμβριανά ένα σημαντικό κομμάτι, τόσο σε επίπεδο βάσης όσο και σε επίπεδο ηγετικών στελεχών διαχωρίστηκε από την κομμουνιστική Αριστερά, είτε εξαιτίας των διώξεων είτε γιατί διαφωνούσε με τις επιλογές της κομμουνιστικής ηγεσίας. Αρκετά νωρίς η σοσιαλιστική πτέρυγα του ΕΑΜ, το Σοσιαλιστικό Κόμμα ΕΛΔ που συμπεριλάμβανε στον ηγετικό πυρήνα του παλαίμαχους αντιστασιακούς του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ, αλλά και επιφανή στελέχη του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος εν γένει διαχώρισε τη θέση του από την πολιτική του ΚΚΕ. Τελικά, όταν η πολιτική και στρατιωτική σύγκρουση οξύνθηκε, δεν στηρίξε το ΔΣΕ και την ηγεσία του ΚΚΕ, αλλά υπογράμμισε την ανάγκη ενός δημοκρατικού μετώπου εναντίον όλων των εχθρών: και του διεθνούς καπιταλισμού και του διεθνούς κομμουνισμού (Φλαϊσερ, 1992: 194-231).

Σε επίπεδο εκλογικής βάσης, μετά τα Δεκεμβριανά, αποχώρησε όχι μόνο η δύναμη των σοσιαλιστών αλλά και οι πολιτικές δυνάμεις της κεντροαριστεράς που προέρχονταν από τον πολιτικό χώρο του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Έτσι, η κομμουνιστική Αριστερά σχεδόν απογυμνώνεται από την ευρύτερη υποστήριξη που απολάμβανε τον καιρό της εαμικής Αντίστασης. Αυτές οι πολιτικές δυνάμεις αντιπροσώπευαν, αναμφίβολα, ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού το οποίο αν δεν είχαν προηγηθεί τα Δεκεμβριανά, θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση ενός σοσιαλιστικού κόμματος. Αυτό, όμως, ήταν αδύνατο στην πολωμένη μετεμφυλιακή περίοδο. Έτσι, αποτέλεσε σε πρώτο στάδιο μια κρίσιμη συνιστώσα της εκλογικής βάσης των κεντρώων κομμάτων (Νικολακόπουλος, 2001: 28-33).

Παράλληλα, όμως, η πολιτική εκπροσώπηση αυτών των πολιτικών δυνάμεων έγινε μόνιμο πολιτικό διακύβευμα τόσο για το Κέντρο όσο και για την Αριστερά. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αυτές οι συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις καθόρισαν τη σχέση μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς. Ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις γίνονται αιτία ανταγωνισμού μεταξύ των δύο παρατάξεων, όπως το 1952, ή η βάση για τη συνεργασία τους, όπως στις εκλογές του 1956. Επιπλέον, σε όλη την προδικτατορική περίοδο η Αριστερά δομεί τον πολιτικό της λόγο με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί να απευθυνθεί σε αυτή την «γκρίζα ζώνη»[18] της εθνικοφροσύνης, ώστε να επιτύχει μια πολιτική συσπείρωση ανάλογη σε εύρος και σε δυναμική με εκείνη της περιόδου 1941-1944.

[18] Κατά τον ορισμό του Η. Νικολακόπουλου (Νικολακόπουλος, 2001).

Η δεύτερη, πολύ πιο τραυματική διαίρεση αφορούσε το σώμα της κομμουνιστικής Αριστεράς. Μετά την ήττα και την υποχώρηση του ΔΣΕ ένας σημαντικός αριθμός μαχητών και η ηγεσία του κόμματος περνούν στις τότε ανατολικές χώρες. Όσοι μένουν πίσω υφίστανται τις διώξεις και τους περιορισμούς της παράταξης των εθνικοφρόνων. Για τους πρώτους, η ήττα έγινε συνώνυμο της αυτοεξορίας, για τους δεύτερους έγινε συνώνυμο των διωγμών και του φόβου. Το σημαντικότερο, όμως, για το ζήτημα που εξετάζουμε εδώ, είναι ότι τα δύο σώματα της κομμουνιστικής Αριστεράς βρέθηκαν αποκομμένα το ένα από το άλλο. Έπρεπε και τα δύο να επιβιώσουν μετά από μια βαριά ήττα έχοντας να αντιμετωπίσουν εντελώς διαφορετικά προβλήματα σε διαφορετικές πολιτικές συνθήκες. Αυτή η διαίρεση δημιουργεί, τουλάχιστον σε επίπεδο ρητορικής, δύο διαφορετικές δυναμικές, που στη δεκαετία του 1950 είναι ιδιαίτερα εμφανείς.

Γενικά, ο λόγος της Αριστεράς είναι ένας λόγος διαιρεμένος και η παρουσία αυτής της διαίρεσης γίνεται έντονη κυρίως σε ό,τι αφορά τη διαχείριση και τη χρήση του παρελθόντος. Μέχρι και την προεκλογική περίοδο του 1958 ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται και χρησιμοποιείται η δεκαετία του 1940 από την ΕΔΑ και από την εξόριστη κομμουνιστική ηγεσία είναι εντελώς διαφορετικός. Τα προεκλογικά κείμενα που επικαλούνται τη δεκαετία του 1940 και όσα από τα *Επίσημα Κείμενα* αναφέρονται στα εν λόγω γεγονότα συγκροτούν δύο αφηγήσεις διαφορετικές και πολλές φορές ανταγωνιστικές μεταξύ τους. Στα πρώτα κυριαρχούν ήδη από το 1951 οι αναφορές στην Εθνική Αντίσταση, ενώ η περίοδος 1944-1949 αποσιωπάται. Για την κομματική ηγεσία μέχρι το 1957 κορυφαία στιγμή της δεκαετίας του 1940 αποτελούσε ο «δεύτερος ένοπλος αγώνας», δηλαδή ο εμφύλιος πόλεμος, ενώ η περίοδος της Αντίστασης αποτελεί μια εποχή που χαρακτηρίζεται από σωρεία λαθών, που επέτρεψαν στον εχθρό να υπερισχύσει.

Μετά την ήττα του 1949 το ΚΚΕ δεν ήταν παρά ένα μικρό παράνομο κόμμα, αποτελούμενο από την ηγετική ομάδα και έναν εμβρυακό κομματικό μηχανισμό χωρίς ουσιαστική επιρροή στην ελληνική κοινωνία (Βερναρδάκης & Μαυρής, 1991: 97). Διαβιώντας στην απομόνωση και στην ασφάλεια που δημιουργούσε η υπερορία, η ηγεσία του ΚΚΕ επικαλούνταν τον εμφύλιο πόλεμο, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, με στόχο τη διατήρηση μιας επαναστατικής ρητορικής. Αν και αυτή η ρητορική δεν είχε καμία σχέση με την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας, προσέφερε στην ηγεσία του κόμματος την ηθική και πολιτική δικαίωση των προηγούμενων επιλογών της. Το ΚΚΕ μακριά από την Ελλάδα συγκροτούσε τη

ρητορική του σε σχέση με το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα και τον πληθυσμό των πολιτικών προσφύγων που διαβιούσε στις σοσιαλιστικές χώρες. Όφειλε να ευθυγραμμίζεται με τις επιταγές του διεθνούς κομμουνισμού, αλλά κυρίως επιδίωκε μέσα από τα πολιτικά του κείμενα να νομιμοποιεί την εξουσία του στο σώμα των πολιτικών προσφύγων. Με άλλα λόγια, η επαναστατική ρητορική του ΚΚΕ δεν ήταν παρά ένας πειστικός λόγος, προορισμένος να εξηγήσει στους μαχητές του ΔΣΕ την ήττα, την εξορία καθώς και την αναγκαιότητά τους.

Όσοι, το 1949, έμειναν εντός συνόρων βρήκαν την πολιτική τους έκφραση μέσα από τη βραχύβια ΔΠ και κυρίως μέσα από την ΕΔΑ που ιδρύεται λίγο πριν από τις εκλογές του 1951. Η ΕΔΑ ήταν αναγκασμένη καταρχήν να υιοθετήσει μια ρητορική που ως έναν βαθμό θα συμβάδιζε με το ασφυκτικό πολιτικό πλαίσιο που επέβαλλε το μετεμφυλιακό κράτος. Προσανατόλισε τη δράση, τη λειτουργία και κατ' επέκταση τον πολιτικό της λόγο σε δύο άξονες: την ενεργό κοινοβουλευτική παρουσία και εκπροσώπηση καθώς και την άμεση παρέμβαση στον κοινωνικό χώρο και στο συνδικαλιστικό κίνημα, μέσω της συσπείρωσης και της αναδιάρθρωσής του. Απέναντι στο αυταρχικό κράτος, η ΕΔΑ πρόβαλλε μια πολιτική νομιμότητας με κυρίαρχη αναφορά τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς (Παπαθανασίου, 2001: 27). Το πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος, με σύνθημα *Ειρήνη, Δημοκρατία, Ανεξαρτησία*, επικεντρωνόταν σε προτάσεις για την εσωτερική ειρήνευση και την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών, την άσκηση ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής και την οικονομική ανασυγκρότηση. Συγκεκριμένα, κύριο πολιτικό στόχο του κόμματος αποτέλεσε σε όλη την προδικτατορική περίοδο η αποκατάσταση της Δημοκρατίας, η απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, η κατάργηση των Επιτροπών Ασφαλείας και των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και η εφαρμογή Γενικής Αμνηστίας για τα πολιτικά αδικήματα. Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, πολιτικό πρόταγμα της ΕΔΑ έγινε η διατήρηση ίσης φιλίας και πολιτικής ειρήνης με όλους τους λαούς, χωρίς να χάνεται η αξιοπρέπεια της χώρας. Τέλος, στην οικονομική πολιτική σταθερό αίτημα είναι η λήψη μέτρων για την πραγματοποίηση μιας ελεύθερης οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και η εξύψωση του βιοτικού και πολιτιστικού επιπέδου του λαού (Το πρόγραμμα της ΕΔΑ, *Η Αυγή*, 30.10.1952. Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 236-237).

Σε αυτό το πλαίσιο, η επίκληση του παρελθόντος εξυπηρετεί διαφορετικούς πολιτικούς προσανατολισμούς από κείνους της κομμουνιστικής ηγεσίας. Κυρίαρχη επιδίωξη της Αριστεράς είναι η νομιμοποίησή της ενώπιον της κοινής γνώμης, που

διαβιούσε στο ασφυκτικό πολιτικό κλίμα που είχαν διαμορφώσει οι εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις. Παράλληλα, η ΕΔΑ στόχευε στην επαναδραστηριοποίηση των αριστερών, σε αντίθεση με τις επιδιώξεις της παράταξης των νικητών του εμφυλίου πολέμου, και σε ένα δεύτερο επίπεδο στην εκ νέου συσπείρωση γύρω από την ΕΔΑ των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που είχαν αποχωρήσει από την εαμική συμμαχία.

Στο εσωτερικό της χώρας, λοιπόν, κυρίαρχο χαρακτηριστικό του λόγου της Αριστεράς για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζεται εδώ είναι η αναφορά στην εαμική Αντίσταση. Στα Γραφήματα 1 και 2 επιχειρείται μια αποτύπωση των αναφορών στη δεκαετία του 1940 στα άρθρα με προεκλογικό περιεχόμενο, ανά εκλογική αναμέτρηση. Η γραμμή των αναφορών στη δεκαετία του 1940 προοδευτικά, ταυτίζεται, από το 1951 και έπειτα με τη γραμμή των αναφορών που επικεντρώνεται στην περίοδο 1940-1944. Από την ίδρυση της ΕΔΑ και μετά επίκληση του παρελθόντος τείνει να σημαίνει επίκληση της εαμικής αντιστασιακής δράσης. Όπως φαίνεται και στο Γράφημα 2, αυτή δεν ήταν μια αλλαγή που έγινε αυτόματα. Ξεκίνησε από την προεκλογική περίοδο του 1951 και ήδη από την επόμενη χρονιά, μέχρι και το 1964, οι δύο γραμμές σχεδόν ταυτίζονται. Όταν το ποσοστό των αναφορών στη δεκαετία του 1940 είναι πολύ χαμηλό, όπως το 1956 και το 1958 (1,65% και 0,53% αντίστοιχα), πρόκειται για επικλήσεις, σχεδόν αποκλειστικά, της εαμικής Αντίστασης.

Έτσι, η επίκληση του εαμικού παρελθόντος διαφοροποιεί την ΕΔΑ όχι μόνο από την κομμουνιστική ηγεσία αλλά και από το Κέντρο και τη Δεξιά. Ενώ την ίδια χρονική περίοδο οι παρατάξεις των νικητών του εμφυλίου πολέμου αποφεύγουν να αναφερθούν στην περίοδο 1941-1944, όπως έχει αναλυθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, η Αριστερά διεκδικεί και διατηρεί την ιδιαιτερότητα ή το «προνόμιο» της αποκλειστικής αναφοράς στην περίοδο 1941-1944. Μάλιστα, αυτό το «προνόμιο» όσο περνά ο καιρός παγιώνεται, ώστε ο όρος «Αντίσταση» τελικά να γίνεται συνώνυμος του όρου «Αριστερά» και για τους ίδιους τους αριστερούς και για τις κρατικές αρχές, αφού η αναφορά στην εαμική Αντίσταση αποτελούσε το καθοριστικό και ειδοποιό στοιχείο που προσδιόριζε τα όρια ανάμεσα στους «εθνικόφρονες» και στους «μη εθνικόφρονες» και ως εκ τούτου, τα όρια της νομιμότητας (Νικολακόπουλος, 2001: 21). Φαίνεται, λοιπόν, ότι για τους παραπάνω λόγους στην Ελλάδα της περιόδου 1950-1967 η Αριστερά (κουμμουνιστική και μη

κομμουνιστική) είναι η μόνη από τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις που διεκδικεί και επικαλείται την κληρονομιά της αντιστασιακής δράσης.

Είναι αλήθεια ότι και στις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές χώρες η μνήμη της αντιστασιακής δράσης ήταν δύσκολο να συμπεριληφθεί στις μεταπολεμικές πατριωτικές αφηγήσεις. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άλλαξε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που είχαν τα άτομα και οι κοινωνίες για τον πόλεμο. Ο κλασικός διαχωρισμός μεταξύ στρατιωτών και αμάχων έχασε τη σημασία του. Η Κατοχή, η πρακτική του καθολικού πολέμου και τα ιδεολογικά δόγματα των Ναζί επηρέασαν τις κοινωνίες πολλαπλά, δημιουργώντας εθνοτικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς διαχωρισμούς. Αυτή η πολυπλοκότητα της κοινωνικής εμπειρίας του πολέμου αποτέλεσε μεγάλη πρόκληση αλλά και εμπόδιο για την κατασκευή της μεταπολεμικής πατριωτικής μνήμης. Δεν υπήρχε, όπως είχε συμβεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ένας πραγματικός εθνικός τόπος μνήμης. Ήταν πάρα πολύ δύσκολο από τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου να κατασκευαστεί εκ νέου η εικόνα του γενναίου στρατιώτη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που πολεμώντας στον εθνικό στρατό της χώρας του, πάλευε για τη νίκη ή την προστασία της από τους εχθρούς. Αυτή η πατριωτική εικόνα υπονομευόταν από την ίδια τη φύση και τον χαρακτήρα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και ως εκ τούτου αντικαταστάθηκε από αντιφατικές αναπαραστάσεις οπλισμένων πολιτών, οι οποίοι τις περισσότερες φορές μαζί με τα εθνικοαπελευθερωτικά είχαν παράλληλα κοινωνικά και πολιτικά προτάγματα. Πολλοί από τους αντάρτες ήταν κομμουνιστές ή ανήκαν σε εθνικές μειονότητες και πολεμούσαν για ιδανικά που στους παραδοσιακούς πατριώτες φάνταζαν αντεθνικά. Παράλληλα, το πρόβλημα είναι ακόμη μεγαλύτερο για τα θύματα του πολέμου. Στην Ευρώπη οι πεσόντες στρατιώτες ήταν λιγότεροι από τους αμάχους, θύματα ιδεολογικών και εθνοτικών συγκρούσεων και διώξεων (Lagrou, 2000: 21-38).

Όλα αυτά ήταν πολύ δύσκολο να ενσωματωθούν σε μια εθνική αφήγηση. Αλλά τελικά αυτό που απέδειξε η ευρωπαϊκή εμπειρία στο Βέλγιο, στην Ολλανδία, στη Γαλλία ακόμη και στην Ιταλία, η Αντίσταση αναδείχθηκε σε κυρίαρχη πατριωτική αφήγηση, που άρχισε να κατασκευάζεται αμέσως μετά την ήττα των Γερμανών και την αποχώρηση τους από όσες χώρες κατείχαν την περίοδο 1941-1944. Στην κατασκευή αυτής της αφήγησης ο κόσμος της προηγούμενης περιόδου χωρίστηκε σε καλούς και κακούς, τόσο σε επίπεδο κρατών όσο και σε επίπεδο παρατάξεων ομάδων και ατόμων. Σε αυτό τον διαχωρισμό οι απολύτως κακοί ήταν οι Γερμανοί και οι «λίγοι» συνεργάτες τους που ευθύνονταν για όλα τα δεινά του πολέμου. Αφού όμως

οι Γερμανοί ήταν «ένοχοι» και «κακοί», έπρεπε όσοι ήταν «αθώοι» και «καλοί», να μην είναι απλά παρατηρητές αλλά να έχουν έναν ενεργητικό ρόλο εναντίον τους. Δηλαδή, έπρεπε με κάποιο τρόπο να έχουν αντισταθεί στα γερμανικά σχέδια για την εγκαθίδρυση της «νέας τάξης πραγμάτων» στην Ευρώπη. Έτσι, ακόμη και όσοι δεν είχαν αντιστασιακό παρελθόν (κράτη, κοινωνικές και πολιτικές ομάδες ή άτομα) έσπευσαν να δημιουργήσουν ή να διεκδικήσουν ένα (Judt, 2000: 298).

Για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες μετά τον πόλεμο η Αντίσταση αποτέλεσε έναν ενοποιητικό πατριωτικό μύθο, που χρησίμευσε κυρίως ως νομιμοποιητική αναφορά των πρώτων μεταπολεμικών κυβερνήσεων. Με την επίκληση και την αναγνώριση της αντιστασιακής δράσης, οι κυβερνήσεις αντλούσαν το απαραίτητο κύρος που χρειαζόταν την πρώτη μεταπολεμική εποχή για να εγκαθιδρύσουν ξανά την κοινωνική συνοχή και την τάξη που είχε διαταραχθεί με την αποχώρηση των Γερμανών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Γαλλίας, όπου μετά τον πόλεμο στις εκκαθαρίσεις των δωσίλογων εκτελέστηκαν περίπου 10.000 άνθρωποι (Lagrou, 2000: 30, 35. Judt, 2000: 299).

Στην Ελλάδα αυτό δεν κατέστη δυνατό, και λόγω του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε την Απελευθέρωση οι όροι αντιστράφηκαν. Η εαμική αντιστασιακή δραστηριότητα ταυτίστηκε με την Αριστερά και άρα με την εκτός νομιμότητας δράση, η οποία δεν χωρούσε στην εθνική πατριωτική αφήγηση, με αποτέλεσμα να αποσιωποιηθεί πλήρως στον λόγο των νικητών του εμφυλίου πολέμου. Ο πόλεμος και η γερμανική κατοχή λειτούργησαν ανατρεπτικά, απελευθερώνοντας τις διαδικασίες μετασχηματισμού του πολιτικού σκηνικού που είχαν παγώσει με τη δικτατορία του Μεταξά. Η ριζοσπαστικοποίηση των Φιλελευθέρων, όπως είχε εκδηλωθεί στο κίνημα του 1935, και η ρυθμιστική θέση που είχε αποκτήσει το ΚΚΕ στην ελληνική πολιτική ζωή εκφράστηκαν μέσα από τη μαζική ανάπτυξη του ΕΑΜ (Mavrogordatos, 1983: 349). Δεν επρόκειτο όμως για μια συνέχεια που θα μπορούσε να αποκαταστήσει χωρίς ρωγμές και χωρίς κόστος ένα πλέγμα εξουσίας, το οποίο θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τα χρόνια της Κατοχής ως μια δυσάρεστη παρένθεση, οφειλόμενη στην παρέμβαση των Γερμανών, όπως έγινε στη Γαλλία με το Vichy. Στην Ελλάδα τα χρόνια της Κατοχής έφεραν στο πολιτικό προσκήνιο καινούργιες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες που μέσα από τη ριζοσπαστικοποίησή τους στο πλαίσιο της εαμικής Αντίστασης διεκδικούσαν τον έλεγχο της εξουσίας μετά την Απελευθέρωση.

Στην ουσία, η ήττα της εαμικής Αντίστασης στα Δεκεμβριανά στην ουσία έλυσε το θέμα της εξουσίας, θέτοντας τέρμα στις προοπτικές που επαγγελλόταν το εαμικό κίνημα. Παράλληλα, έκλεισε οριστικά το θέμα της αντιστασιακής δραστηριότητας, για το οποίο το Κέντρο και η Δεξιά άρχισαν να μιλούν όσο το δυνατό λιγότερο, με μόνη εξαίρεση την ΕΠΕΚ.[19] Έτσι, η αντιστασιακή δραστηριότητα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, αυτό που μετέπειτα ονομάστηκε Εθνική Αντίσταση, γίνεται ο ιδρυτικός μύθος της ελληνικής Αριστεράς στον Μεταπόλεμο, και η αριστερή συλλογική μνήμη σε όλη την προδικτατορική περίοδο συγκροτείται με αναφορά στα αντίστοιχα γεγονότα.

Όπως προκύπτει από το υλικό της έρευνας, που αποτελείται κυρίως από προεκλογικά δημοσιεύματα, τα κείμενα στα οποία χρησιμοποιούνται αναφορές στη δεκαετία του 1940 καταλαμβάνουν στην πλειονότητά τους κυρίαρχη θέση στον αριστερό Τύπο. Στον Πίνακα 3 και στα Γραφήματα Α και Β φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών στη δεκαετία του 1940 απαντάται σε κείμενα που δημοσιεύονται στην πρώτη και την τρίτη σελίδα. Αυτό το στοιχείο έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς ο χώρος που καταλαμβάνει ένα κείμενο στην εφημερίδα είναι ενδεικτικός της σημασίας του για την παράταξη. Στη δομή της εφημερίδας, ανεξάρτητα από τα περιεχόμενά της, ο χώρος συνιστά φορέα νοήματος. Ανάλογα με το πόσο προσιτό είναι ένα κείμενο στο βλέμμα του αναγνώστη αποκτά διαφορετική αξία κατά τη διάρκεια του ξεφυλλίσματος: ή μονή είναι η λεγόμενη «καλή» σελίδα, ενώ η ζυγή η λεγόμενη «κακή». Καθώς ο αναγνώστης παίρνει στα χέρια του την εφημερίδα και την ξεφυλλίζει το βλέμμα του πέφτει πρώτα σε αυτές που βρίσκονται στη δεξιά πλευρά, δηλαδή στις μονές σελίδες (Lavoine, 1997: 105-106).

Συνυπολογίζοντας και την ξεχωριστή αξία του πρωτοσέλιδου, μια πρώτη ανάγνωση των στοιχείων του Πίνακα 3 και των Γραφημάτων Α και Β θα μπορούσε να είναι ότι οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 καταλαμβάνουν προνομιακό χώρο στις εφημερίδες. Αυτό το στοιχείο είναι από μόνο του αρκετά σημαντικό για την ανάλυση που ακολουθεί. Ωστόσο, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν χρησιμοποιηθεί ως προϋπόθεση για την ανάγνωση του Γραφήματος 1, που εικονίζει το ποσοστό των άρθρων με αναφορές στη δεκαετία του 1940, ανά προεκλογική περίοδο. Μια πρώτη ερμηνεία των τριών γραφημάτων είναι ότι τα κείμενα που αναφέρονται στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, ανεξάρτητα από το ποσοστό που καταλαμβάνουν σε κάθε

[19] Βλ. σχετικό κεφάλαιο

προεκλογική περίοδο, καταλαμβάνουν μια θέση στις «καλές» σελίδες του αριστερού Τύπου.

Η ύπαρξη και ο λόγος της Αριστεράς σε όλη την προδικτατορική περίοδο είναι συνυφασμένα με την Κατοχή, την Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο και με αυτή την έννοια η δεκαετία του 1940 αποτελεί το *αρχείο* της αριστερής μνήμης, το *ήδη ρηθέν*[20] μεταξύ της ΕΔΑ και των δυνάμει ψηφοφόρων της. Η συχνότητα της εμφάνισης, η υπενθύμιση ή η αποσιώπηση των εν λόγω γεγονότων στον προεκλογικό λόγο της παράταξης καθορίζεται αποκλειστικά από την πολιτική συγκυρία, την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο μηχανισμός του ΚΚΕ και την προεκλογική στρατηγική. Με άλλα λόγια, η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν λειτουργεί συνεκτικά και ως ταυτότητα για την ελληνική Αριστερά και συνιστά τον παράγοντα της διαφοροποίησής της από τις άλλες παρατάξεις. Όταν αυτό είναι χρήσιμο ή απαραίτητο, η συνάφεια αυτή αναδύεαι μέσα από τις επικλήσεις του κοινού παρελθόντος· σε διαφορετική περίπτωση, χωρίς να χάνει την ισχύ της περνά σε δεύτερο πλάνο συνιστώντας όμως πάντοτε τον καμβά πάνω στον οποίο υφαίνεται η επικοινωνία της ΕΔΑ με τον κόσμο της Αριστεράς.

[20] Οι όροι ανήκουν στο Michel Foucault, και μεταξύ άλλων παίρνουν την έννοια «μιας ιστορίας που είναι ήδη δεδομένη, επειδή είναι η ιστορία των όντως ειπωμένων πραγμάτων» (Foucault, 1987: 194-202).

Πίνακας 1

	1950	1951	1952	1956	1958	1961	1963	1964	1967	ΣΥΝΟΛΟ
Σελ. 1	6	11	9	3	0	52	12	27	2	122
Σελ. 2	0	2	0	0	0	1	0	0	0	3
Σελ. 3	7	4	7	3	1	12	6	5	0	45
Σελ. 4	3	2	4	0	0	3	3	1	0	16
Σελ. 5	0	0	2	2	1	5	0	5	0	15
Σελ. 6	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2
Σελ. 7	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2
Σελ. 8	0	0	0	0	0	11	5	0	0	11
Σελ. 9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σελ. 10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Σελ. 11	0	0	0	0	0	1	1	0	0	2
Σελ. 12	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
										219

Γράφημα Α

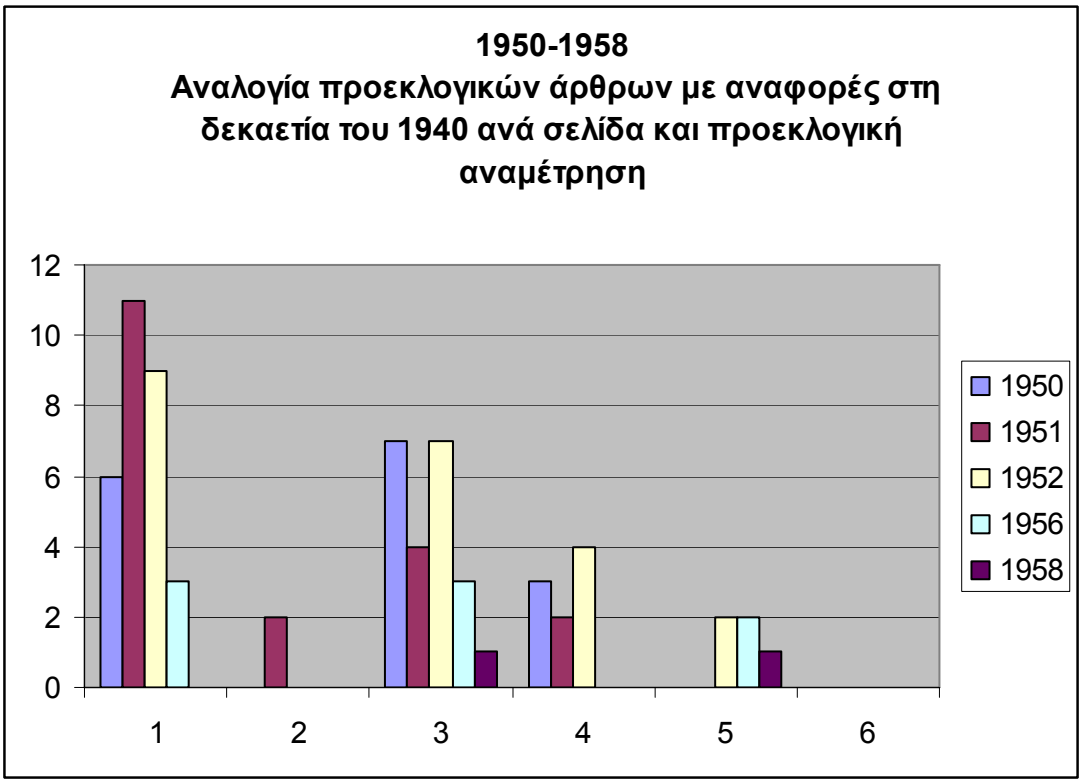

Γράφημα Β

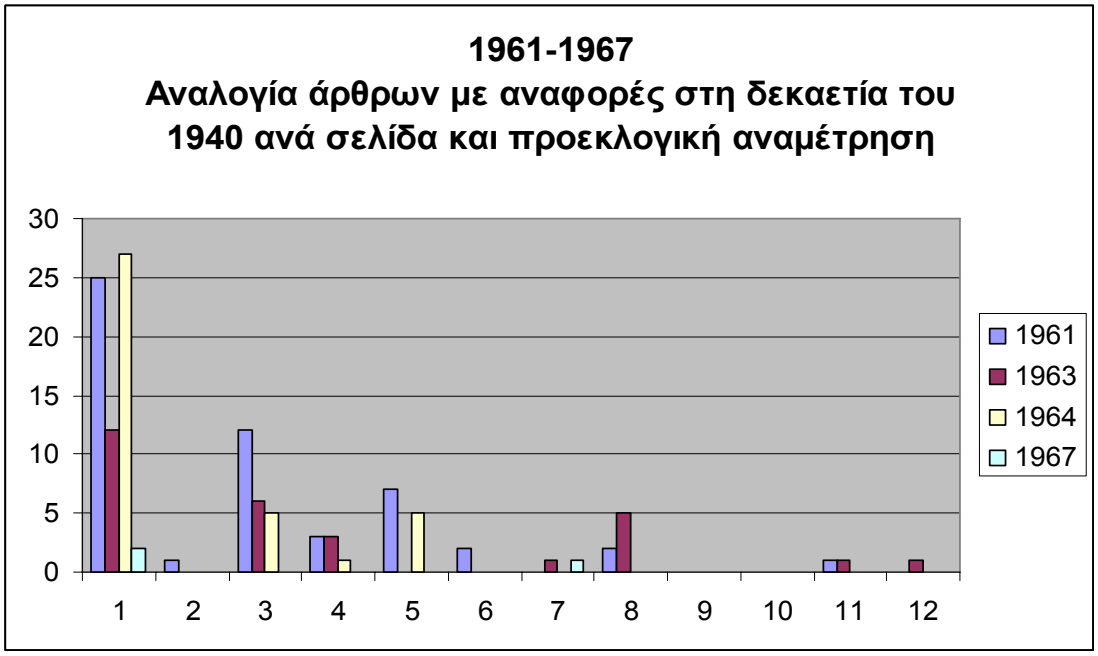

Γράφημα 1

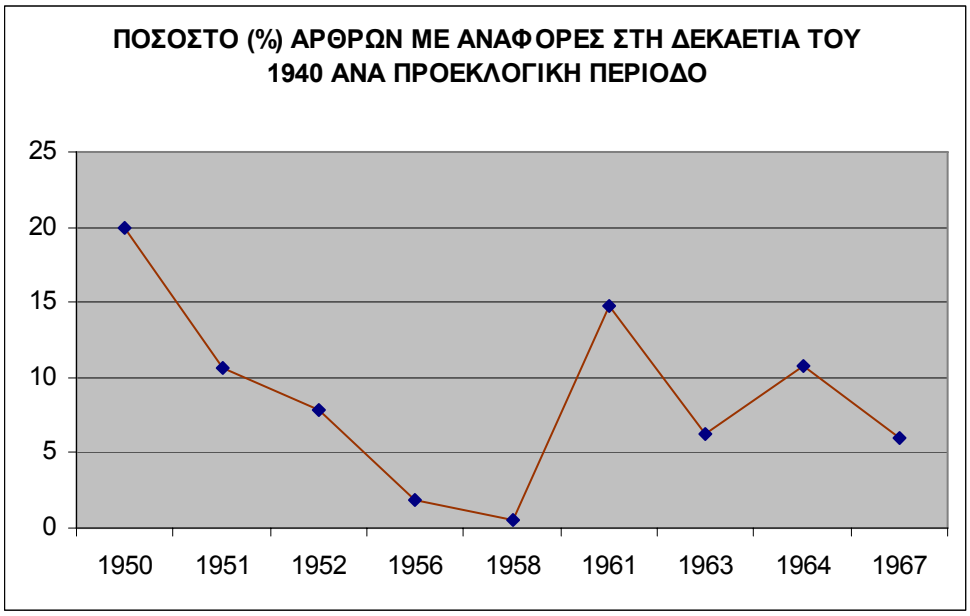

Οι πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές

Στις εκλογές που ορίστηκαν στις 5 Μαρτίου 1950 η ελληνική Αριστερά αντιπροσωπεύτηκε από τη Δημοκρατική Παράταξη που ιδρύθηκε στις 2 Φεβρουαρίου, δηλαδή περίπου έναν μήνα πριν από την εκλογική αναμέτρηση. Αποτελούσε συνασπισμό της Ένωσης Δημοκρατικών Αριστερών, με αρχηγό τον Ι. Σοφιανόπουλο, του Κόμματος Αριστερών Φιλελευθέρων, με επικεφαλής τους Στ. Χατζήμπεη και Ν. Γρηγοριάδη και του Σοσιαλιστικού Κόμματος-ΕΛΔ, με πρόεδρο τον Αλ. Σβώλο. Δηλαδή, τη ΔΠ συγκρότησαν τα κόμματα που είχαν συνεργαστεί με το ΕΑΜ στις εκλογές και στο δημοψήφισμα του 1946. Ενώ αντίστοιχα αποκλείστηκαν τα κόμματα και οι ομάδες που συμμετείχαν στο ΕΑΜ την περίοδο 1946-1949, ακόμη και αν δεν είχαν τεθεί εκτός νόμου (Νικολακόπουλος, 2001: 106-107. Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 80-84).

Σε αυτές τις εκλογές η Αριστερά αντιμετώπιζε δύο πολύ σοβαρά ζητήματα, που απορρέουν από την έκβαση του εμφυλίου πολέμου, διαπερνούν την πολιτική της παρουσία και εκφράζονται ανάγλυφα στον πολιτικό λόγο της ΔΠ. Πρώτον, η ήττα

του ΔΣΕ τον Αύγουστο του 1949 είχε ως επακόλουθο την επιβολή ενός καθεστώτος διώξεων και φόβου που έκανε αδύνατη την συμμετοχή της Αριστεράς στις εκλογές επί ίσοις όροις. Παρόλο που κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου η κυβέρνηση ολοκλήρωσε την άρση του στρατιωτικού νόμου και ανέστειλε την ισχύ του Γ΄ Ψηφίσματος, το ΚΚΕ βρισκόταν εκτός νόμου, γεγονός που καθιστούσε προβληματική την εκπροσώπηση ενός μεγάλου ποσοστού αριστερών ψηφοφόρων. Επιπλέον, την εποχή των εκλογών συνεχίζονται τόσο οι σποραδικές εμφύλιες συγκρούσεις όσο και οι διώξεις των Ελλήνων αριστερών, πράγμα που φυσικά παρεμπόδιζε την ελεύθερη πολιτική τους δραστηριοποίηση και έκφραση (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 80-84).

Δεύτερον, σε αυτό το πολιτικό κλίμα κύριο μέλημα της κατακερματισμένης από την ήττα και τις διώξεις παράταξης γίνεται η πολιτική και εκλογική εκπροσώπηση. Οι πολιτικοί παράγοντες της Αριστεράς (κυρίως αυτοί που βρίσκονται στο εσωτερικό της χώρας) πασχίζουν να συγκροτήσουν έναν πολιτικό σχηματισμό που θα τους επέτρεπε να συμμετάσχουν ξανά στην πολιτική. Ωστόσο, στο εσωτερικό του πολιτικού χώρου που ονομάζουμε ελληνική Αριστερά αναπτύσσονται προεκλογικά δύο διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές τάσεις, γύρω από τις οποίες συγκροτούνται, αντίστοιχα, δύο ανταγωνιστικές μεταξύ τους πολιτικές ομάδες, οι οποίες αφενός διαγκωνίζονται για την ηγεσία της παράταξης και αφετέρου εκτιμούν διαφορετικά την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τον ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η Αριστερά σε αυτή.

Για την εκπροσώπηση και τον έλεγχο των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που είχαν δραστηριοποιηθεί με το ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής δραστηριοποιούνται από τη μια η εξόριστη ηγεσία του ΚΚΕ και από την άλλη η ομάδα των ηγετών της ΔΠ. Για το ΚΚΕ το γεγονός ότι η ηγεσία του βρισκόταν στην υπερορία, σε συνδυασμό με την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα, δημιουργούσε κίνδυνο διαρροής των δυνάμεων που είχαν συγκροτήσει το ΕΑΜ προς το Κέντρο ή την κεντροαριστερά. Αποδιοργανωμένο εξαιτίας της πολύ πρόσφατης ήττας του ΔΣΕ, το ΚΚΕ διακατεχόταν από αγωνία μήπως χάσει τον έλεγχο της Αριστεράς. Αντίστοιχα, για τους επιτελείς της ΔΠ, η προεκλογική περίοδος του 1950 θα μπορούσε για όλους τους παραπάνω λόγους να αποτελέσει το έναυσμα μιας σοσιαλιστικής στροφής της ελληνικής Αριστεράς με κύριο άξονα παραταξιακής συγκρότησης το εαμικό παρελθόν (Φλάισερ, 1992: 195-232).

Η μελέτη των προεκλογικών κειμένων της ΔΠ αλλά και των αντίστοιχων κειμένων του ΚΚΕ της ίδιας περιόδου αποκαλύπτει τόσο την έλλειψη επικοινωνίας και εμπιστοσύνης που χαρακτήριζε τις σχέσεις των δύο πλευρών όσο και τη διάσταση των πολιτικών τους απόψεων. Σε αυτές τις συνθήκες, το παρελθόν αποτελεί ένα πρόσφορο και χρήσιμο εργαλείο που προσφέρει νομιμοποίηση απέναντι στην απογοητευμένη από την ήττα Αριστερά, επιστρατεύεται ως απάντηση στην αντικομμουνιστική ρητορική της εποχής και γίνεται πρωταγωνιστικό στοιχείο στην αντιπαράθεση με τα άλλα κόμματα. Κυρίως, όμως, εργαλειοποιείται στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις δύο πολιτικές τάσεις που δραστηριοποιούνται στο χώρο της Αριστεράς.

Στον λόγο της ΔΠ οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 είναι πολύ συχνές. Τα προεκλογικά κείμενα που αναφέρονται στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας αποτελούν το 20% του συνόλου των προεκλογικών κειμένων (Γράφημα 1). Το υψηλό ποσοστό των αναφορών στα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας εξηγείται εν μέρει μόνο από τη χρονική εγγύτητα των γεγονότων και την ίδια στιγμή αποτελεί αντίφαση με το αίτημα της «λήθης», στο οποίο συγκλίνουν όλα τα κόμματα που συγκροτούσαν την ΔΠ: «Η χώρα μας βγαίνει από μια μακριά περίοδο ανωμαλίας και βαθιάς αναταραχής. Ο εμφύλιος πόλεμος κατέστρεψε ζωτικές δυνάμεις του λαού μας. Πολλαπλασίασε τις υλικές καταστροφές, που είχε προκαλέσει ο παγκόσμιος πόλεμος και η κατοχή, κατασπατάλησε πολύτιμους εθνικούς πόρους και μας κληροδότησε ένα καταπιεστικό και αντιδραστικό πολιτικό καθεστώς. Η εκκαθάριση αυτού του παρελθόντος, είναι η προϋπόθεση που θα επιτρέψει στην Ελλάδα μια ομαλή, ειρηνική ζωή για το μέλλον. Μόνον, έτσι, ο τόπος απαλλαγμένος από τις πληγές του παρελθόντος χρησιμοποιώντας όλες τις γόνιμες δυνάμεις του σε μια κοινή προσπάθεια θα μπορέσει να μπει πια στο έργο της ανασυγκρότησής του, που δεν επιδέχεται αναβολή» (Εκλογικό πρόγραμμα του ΣΚ-ΕΛΔ, *Η Μάχη*, 5.2.1950). Ως εκ τούτου, η γενική αμνηστία και η κατάργηση όλων των θεσμικών μέτρων που παρεμποδίζουν την εύρυθμη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, συνιστούν απαραίτητες προϋποθέσεις προκειμένου να επιτευχθεί η «λήθη του παρελθόντος» και να κλείσει η περίοδος των δικαστικών πολιτικών διώξεων (Εκλογικό πρόγραμμα του ΣΚ-ΕΛΔ, *Η Μάχη*, 5.2.1950). Την ίδια στάση υιοθετεί και ο Ι. Σοφιανόπουλος, χαρακτηρίζοντας την περίοδο 1944-1949 «αιματηρότατον εσωτερικό σπαραγμό, όμοιον του οποίου εις έκτασιν και βάθος δεν εγνώρισαν άλλα κράτη». Αυτό που προέχει τώρα είναι η λήθη του παρελθόντος και η προσπάθεια «προς αναστήλωσιν

κράτους δικαίου», ώστε να μπορέσει η χώρα να βγει από την κρίση τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο (Σοφιανόπουλος, *Η Μάχη*, 12.2.1950). Το αίτημα της λήθης του εμφυλίου πολέμου είναι τόσο έντονο που σταδιακά ο όρος παρελθόν στα προεκλογικά κείμενα ταυτίζεται με την περίοδο 1944-1949. Η εμφύλια σύγκρουση αναπαράγεται ως μια καταστροφική για τη χώρα περίοδος, που πρέπει να ξεχαστεί προκειμένου να επιτευχθεί η ειρήνευση και η ανασυγκρότηση αλλά και η εκ νέου πολιτική δραστηριοποίηση της Αριστεράς, η οποία είχε εξαιτίας της ήττας, τεθεί στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής.

Παρ' όλα αυτά, πριν ξεχαστεί είναι απαραίτητο να διευθετηθεί. Δεν είναι δυνατό απλώς να μπει σε παρένθεση. Για να μπορεί η ΔΠ να ζητήσει από τους αντιπάλους και τους ψηφοφόρους της να ξεχάσουν το τραυματικό και διχαστικό παρελθόν του εμφυλίου πολέμου, πρέπει αναφερόμενη σε αυτό, να καταλήξει σε ένα τρόπο ερμηνείας, εκλογίκευσης και διαχείρισής του, αλλά και να ορίσει τη στάση της απέναντι στη διαίρεση. Η ευρύτερη Αριστερά, την οποία η παράταξη φιλοδοξεί να εκπροσωπήσει, βιώνοντας ένα καθεστώς καταστολής εξαιτίας της πρόσφατης ήττας, πριν ταυτιστεί με οποιοδήποτε πολιτικό μόρφωμα, πριν αποδεχτεί οποιοδήποτε πολιτικό πρόγραμμα, έχει ανάγκη από ένα ερμηνευτικό σχήμα που να τη βοηθά να κατανοήσει τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας, τις αιτίες που τα προκάλεσαν καθώς και τα αποτελέσματά τους. Μόνο με αυτό τον τρόπο ήταν δυνατό να καλλιεργηθεί ξανά η συμπάθεια που έτρεφε η κοινή γνώμη για την Αριστερά, κατά την περίοδο 1941-1944 και συνακόλουθα να αναβιώσει η πολιτική συσπείρωση που είχε επιτύχει το ΕΑΜ την ίδια περίοδο.

Οι αναφορές στην προηγούμενη δεκαετία, όπως ανακύπτουν στα προεκλογικά κείμενα, συγκροτούν μια συγκεκριμένη εκδοχή των γεγονότων, από την οποία προκύπτουν δύο στοιχεία πολύ σημαντικά για την υποστήριξη του πολιτικού διαβήματος της ΔΠ. Αφενός, η ερμηνεία του εμφυλίου πολέμου: Η ευθύνη για τη σύγκρουση αλλά και για τα τραγικά της αποτελέσματα επιρρίπτεται τόσο στη Δεξιά όσο και στην κομμουνιστική Αριστερά, που με την αδιαλλαξία τους επέτρεψαν στη χώρα να διολισθήσει σε ένα γενικευμένο εμφύλιο πόλεμο (*Μάχη*, 5.3.1950). Αφετέρου, δίνεται ένα ισχυρό πολιτικό κίνητρο στους δυνάμει ψηφοφόρους της ΔΠ να την εμπιστευθούν και παρά τις δύσκολες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με την πολιτική. Οι ιθύνοντες της παράταξης ανακαλώντας τα γεγονότα της περιόδου 1944-1949, διαχωρίζουν τη θέση τους από

την εξόριστη και παράνομη κομμουνιστική ηγεσία, παίρνοντας αποστάσεις από τις πολιτικές αποφάσεις του ΚΚΕ στο παρελθόν και διαβεβαιώνοντας, ότι προσπάθησαν να αποτρέψουν τη σύγκρουση: «Μας κατηγορούν ότι η γραμμή μας στη διάρκεια της τελευταίας τετραετίας δεν υπήρξε σαφής. Αλλά η γραμμή μας υπήρξε τόσο απλή όσο και σαφής. Και μπορεί να συνοψιστεί σε λίγες λέξεις. Αγωνιστήκαμε πάντοτε για την εσωτερική ομαλότητα και την ελευθερία. Αγωνισθήκαμε για να αποφύγει η χώρα την τρομακτική περιπέτεια του εμφυλίου πολέμου. Και όταν ο πόλεμος φούντωσε απέναντι στη "δυναμική" πολιτική της Δεξιάς και την ένοπλη εξέγερση του ΚΚΕ αγωνισθήκαμε για να τερματισθεί η ρήξη το ταχύτερο με δημοκρατικές πολιτικές λύσεις, που θεωρούσαμε πραγματοποιήσιμες» (Τσιριμώκος, *Η Μάχη*, 19.1.1950. *Η Μάχη*, 2.3.1950).

Ενώ ό,τι σχετίζεται με την περίοδο 1944-1949 αποτελεί παρελθόν, η περίοδος 1940-1944 αντιμετωπίζεται ως ακόμη ζωντανή και προεκτείνεται στο μέλλον, αποτελώντας τη βασική ταυτοτική και νομιμοποιητική αναφορά της ΔΠ. Η υπενθύμιση της αντιστασιακής δράσης χρησιμοποιείται ως πρόσκληση αλλά και ως εφαλτήρας για την εκ νέου δραστηριοποίηση όσων είχαν συμμετάσχει στο εαμικό κίνημα. Η ΔΠ διεκδικεί την υποστήριξη των δυνάμεων του αντιστασιακού κινήματος απευθυνόμενη «προς τη μεγάλη δημοκρατική αριστερή μάζα της Εθνικής Αντίστασης, τονίζοντας ότι σ' όλα αυτά τα χρόνια επιχειρήθηκε ένας συστηματικός διασυρμός του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνος του ελληνικού λαού. Έμμεσα ή άμεσα θεωρήθηκε σαν έγκλημα η συμμετοχή σ' αυτόν. Εξαφανίστηκε η ουσία του και οι υπηρεσίες του προς το έθνος και διογκώθηκαν τα λάθη του» (Τσιριμώκος, *Η Μάχη*, 29.1.1950). Ζητά να υποστηρίξουν την παράταξη «όλες οι εργαζόμενες τάξεις, οι νικηφόρες φάλαγγες των Αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, οι μυριάδες των θυμάτων των πολέμων και της μεταδεκεμβριανής μανίας και η αναρίθμητη στρατιά των κατατρεγμένων των εξορίστων, των φυλακισμένων, των πονεμένων» (Χατζήμπεης, *Η Μάχη*, 19.2.1950).

Με βάση τον εαμικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, συγκροτείται ένα σοσιαλιστικής υφής πολιτικό πρόγραμμα για το παρόν και φυσικά για το μέλλον, το οποίο στηρίζεται στη διαπίστωση ότι «δεν αποτελούν λύση για το λαό τα αστικά κόμματα. Δεν αποτελεί λύση ο κομμουνισμός. Ο ελληνικός λαός δεν θέλει ούτε το ένα ούτε το άλλο. Λύση είναι η επικράτηση με δημοκρατικά μέσα του Λαϊκού Κινήματος», το οποίο αντλεί τη συνέχειά του από την εαμική Εθνική Αντίσταση (Σβώλος, *Η Μάχη*, 29.1.1950).

Σε περιόδους πολιτικής κρίσης πολύ συχνά ανασύρονται από το παρελθόν γεγονότα ή σύμβολα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ενθαρρυντικά, να εμφυσήσουν αισιοδοξία και να παροτρύνουν τους ανθρώπους να δράσουν και πάλι επιδιώκοντας ένα συγκεκριμένο πολιτικό στόχο (Schwartz, 1998: 908-927). Η επίκληση της αντιστασιακής δράσης ξαναφέρνει στο προσκήνιο μια εποχή που η Αριστερά ήταν δυνατή και συσπειρωμένη και πέτυχε με το ΕΑΜ τη συγκρότηση ενός κραταιού αντιστασιακού κινήματος. Μετά τα Δεκεμβριανά και τον γενικευμένο εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, η βία, ο φόβος και η καταστολή έκαναν όσους είχαν περάσει από το ΕΑΜ και δεν είχαν ακολουθήσει την πολιτική του ΚΚΕ να εγκαταλείψουν την ενεργό πολιτική δράση. Απευθυνόμενη σε αυτούς αλλά και σε όσους είχαν συμμετάσχει με κάποιον τρόπο στην εμφύλια σύγκρουση και δεν είχαν καταφύγει στο εξωτερικό ή δεν ήταν φυλακισμένοι, η υπενθύμιση της αντιστασιακής δράσης είχε σκοπό να λειτουργήσει ως παρότρυνση να ξεπεράσουν το φόβο του εμφυλίου πολέμου, να ασχοληθούν ξανά με την πολιτική και κυρίως να εμπιστευθούν τη ΔΠ.

Επιπλέον, ενδοπαραταξιακά η διεκδίκηση του αντιστασιακού κινήματος διαχώριζε την αντιστασιακή δράση από την πολιτική του ΚΚΕ και έφερνε τη ΔΠ πιο κοντά στην ηγεσία σύνολης της αριστερής παράταξης. Αποσιωπώντας τον ρόλο του ΚΚΕ στο εαμικό κίνημα, επέτρεπε στους ηγέτες της παράταξης να παρακάμψουν την, έτσι κι αλλιώς περιθωριοποιημένη από την πολιτική κατάσταση, ηγεσία του ΚΚΕ και να διεκδικήσουν την ηγεσία ολόκληρης της Αριστεράς, κομμουνιστικής και μη. Σε σχέση με τις άλλες παρατάξεις, η διαφοροποίηση των επιτελών της ΔΠ από την κομμουνιστική ηγεσία κατά το διάστημα 1944-1949 προσκομιζόταν ως εχέγγυο των ειλικρινών πατριωτικών αισθημάτων και προθέσεων των κομμάτων που συναποτελούν την παράταξη.

Παράλληλα, οι αναδρομές στη δεκαετία του 1940 χρησιμοποιούνται και στην αντιπαράθεση μεταξύ της ΔΠ και των άλλων κομμάτων. Πέρα από τις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου και την Αντίσταση, το διάστημα της προηγούμενης διακυβέρνησης, η τετραετία 1946-1950 ανακαλείται ως περίοδος κακοδιοίκησης και οικονομικών ατασθαλιών για τους ιθύνοντες του Κέντρου και της Δεξιάς: «Δεν υπάρχει Έλλην ψηφοφόρος που πρόκειται να ψηφίσει τα κόμματα της Βουλής της 31 Μαρτίου 1946, με την ελπίδα πως κάτι θα κάμουν για τον τόπο. […] Οι τίμιοι Έλληνες ασφυκτιούν απ' τις αναθυμιάσεις της ηθικής σήψης του παλαιοκομματισμού. Είτε για τη διοίκηση, είτε για τη διαχείριση του δημόσιου

πλούτου, είτε για οποιοδήποτε τομέα της δημόσιας ζωής πρόκειται ο ρωμιός αισθάνεται πως όπου και αν αγγίξει, λερώνεται. Δεν ιστορείται τέτοιας φαυλότητας περίοδος στη νεοελληνική ιστορία. Η σύνθεση αιμοχαρούς τυραννίας και αχαλίνωτου χρηματισμού που παρουσιάζει η τελευταία τετραετία μόνο με την ηθική εικόνα των ιστορικών καταπτώσεων συγκρίνεται» (Τσιριμώκος, *Η Μάχη*, 2.3.1950).

Ωστόσο, σε αυτή την κατηγορία των κειμένων που προσανατολίζονται στην αντιπαράθεση με τα άλλα κόμματα ξεχωρίζουν εκείνα, στα οποία τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας ανακαλούνται για να απαξιωθεί η πολιτική ρητορική του Ν. Πλαστήρα και να υπονομευθεί η σχέση που επιδίωκε η ΕΠΕΚ με τον πολιτικό χώρο της εαμογενούς Αριστεράς. Καθώς ΔΠ και ΕΠΕΚ απευθύνονται στην εαμική Αριστερά, η αντιπαράθεση με τον Πλαστήρα ήταν πολύ πιο έντονη από ό,τι με τη Δεξιά. Το αντικομμουνιστικό παρελθόν του Πλαστήρα προβάλλεται ως απόδειξη πολιτικής υποκρισίας και αναξιοπιστίας, με σκοπό να αποδυναμωθεί η απήχηση που θα είχαν στην κοινή γνώμη οι υποσχέσεις για αμνησία και ειρήνευση. Ο στρατηγός κατηγορείται ότι υπόσχεται αμνηστία μόνο για να κερδίσει ψήφους, και ως απόδειξη γι' αυτό προσκομίζεται, ότι κατά τα Δεκεμβριανά στράφηκε εναντίον του ΕΛΑΣ (*Η Μάχη*, 29.1.1950).

Στα προεκλογικά κείμενα του 1950 συγκροτείται μια κάπως θολή αφήγηση για τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας, καθώς οι μνήμες είναι ακόμη πολύ νωπές. Ωστόσο, κορυφαία στιγμή αναδεικνύεται η περίοδος 1941-1944. Η περίοδος δηλαδή που το «Λαϊκό κίνημα» και η εθνική ομοψυχία νίκησαν τους κατακτητές και ανέδειξαν μια νέα μορφή κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης και δραστηριοποίησης. Αντίθετα, η περίοδος μετά το 1944, και ιδιαίτερα το διάστημα 1946-1949, καταδικάζεται ως μια βίαια, διχαστική και αδελφοκτόνος διαμάχη, η οποία ουσιαστικά ανέκοψε την πορεία του «Λαϊκού κινήματος» και ευθύνεται για τα περισσότερα και σοβαρότερα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο λαός και η χώρα.

Η κατασκευή αυτής της αφήγησης υποστηρίζει τον πολιτικό στόχο της συσπείρωσης του εαμικού κινήματος γύρω από τη ΔΠ και την ταυτόχρονη αποδυνάμωση της επιρροής, που διεκδικούσε η εξόριστη κομμουνιστική ηγεσία. Έτσι ο εμφύλιος πόλεμος καταδικάζεται αλλά και διευθετείται στην αφήγηση ως αποτέλεσμα της βίας της Δεξιάς και των πολιτικών επιλογών του ΚΚΕ. Την ίδια στιγμή, επισημαίνονται και ως αρνητικά τα γεγονότα που συνδέουν την εαμική αντίσταση με το ΚΚΕ. Διεκδικώντας την ηγεσία της ευρύτερης αριστεράς η ΔΠ

καταδικάζει ως επιβλαβές για την εθνική ενότητα και την ειρήνευση οτιδήποτε θύμιζε την κομμουνιστοποίηση της εαμικής Αντίστασης.

Αντίθετα, αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου η επίκληση της αντιστασιακής δράσης μπορούσε, ρητορικά τουλάχιστον, να ανατρέψει τις κατηγορίες περί αντεθνικής δράσης της Αριστεράς. Η αναβίωση και η διεκδίκηση του αντιστασιακού παρελθόντος αναβίωνε ένα θετικό πρότυπο ενότητας και εθνικής ομοψυχίας το οποίο θα μπορούσε να δραστηριοποιήσει και πάλι την Αριστερά αλλά και να κάνει δυνατή την επούλωση των τραυμάτων του εμφυλίου πολέμου. Ταυτόχρονα, η υπενθύμιση της εποχής που το ΕΑΜ ήταν κραταιό παραπέμπει ακριβώς σε μια μορφή παραταξιακής οργάνωσης που η ΔΠ φιλοδοξούσε να επιτύχει τις παραμονές των εκλογών του 1950. Ανακαλείται μια εποχή όπου η ελληνική Αριστερά ήταν ισχυρή. Είχε συσπειρώσει γύρω της την υποστήριξη ενός μεγάλου ποσοστού του ελληνικού πληθυσμού, ενώ ταυτόχρονα η κομμουνιστική της πτέρυγα είχε υποχωρήσει, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο, για χάρη της εθνικής ομοψυχίας και της επιτυχίας του αντιστασιακού κινήματος.

Για το ΚΚΕ, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1950 ίσχυε η απόφαση της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, η οποία σταματούσε τον ένοπλο αγώνα αφήνοντας μόνο μικρά παρτιζάνικα τμήματα σαν μέσο πίεσης για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής. Στην ίδια απόφαση, ορίζεται ως πολιτική επιδίωξη του κόμματος η δημιουργία ενός δημοκρατικού συνασπισμού που θα περιλαμβάνει «όλο τον εαμικό κόσμο» με στόχο τον εκδημοκρατισμό της χώρας, αποκλείοντας όμως από αυτόν τους Σβώλο και Τσιριμώκο (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 16).

Η στάση του ΚΚΕ απέναντι στη ΔΠ υπήρξε αμφίσημη και αντιφατική. Αναγκάστηκε να συμπορευτεί εκλογικά με τη ΔΠ, με πολλές ταλαντεύσεις και αμφιβολίες. Εξαπέλυε επιθέσεις εναντίον κεντρώων και αριστερών ηγετών που θεωρούσε επικίνδυνους, δηλαδή ικανούς να παρασύρουν τον κόσμο της Αριστεράς έξω από τον έλεγχο ή την εμβέλεια του Κομμουνιστικού Κόμματος. Εφόσον, όμως, λίγο πριν τις εκλογές διαμορφώθηκαν τα σχήματα στον χώρο του Κέντρου και της Αριστεράς, σύστησε στους οπαδούς του να ψηφίσουν ΔΠ, και όπου αυτή δεν είχε συνδυασμούς την ΕΠΕΚ.

Παρ' όλα αυτά, η στάση του ΚΚΕ συνέχισε να είναι πολύ επιφυλακτική ως και εχθρική απέναντι στην κεντροαριστερά. Στην απόφαση της 6ης Ολομέλειας (Οκτώβριος 1949) γινόταν σαφές, ότι το Κόμμα έπρεπε να «ξεσκεπάζει ακούραστα» και να «απομονώνει όλους τους διασπαστές των λαϊκών δημοκρατικών δυνάμεων»

και «στην πρώτη γραμμή τους αποστάτες και προδότες σαν το Σβώλο και τον Τσιριμώκο, που για λογαριασμό των ξένων ιμπεριαλιστών» προσπαθούν να εμφανιστούν σαν «τρίτη κατάσταση» επιδιώκοντας και αυτοί να αποκλείσουν από την πολιτική ζωή του τόπου τους κομμουνιστές (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 16). Ο ραδιοφωνικός σταθμός της ΚΕ στις εκπομπές του καταφερόταν εναντίον των ηγετών του ΣΚ-ΕΛΔ, αφήνοντας «αλώβητο πολιτικά» μόνο τον Ι. Σοφιανόπουλο. Καλούσε τους Έλληνες κομμουνιστές να μην ψηφίσουν Σβώλο, Τσιριμώκο, Στρατή, Πελτέκη, Τανούλα, κτλ., αλλά να αναδείξουν με την ψήφο τους εκείνους τους υποψήφιους που θεωρούσαν συνεπείς δημοκράτες ή και να γράψουν στα ψηφοδέλτια τα ονόματα πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων που δεν ήταν υποψήφιοι (Κατσούλης, 1978: τόμ. Ζ΄,41-45. Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 80-84).

Η στάση του ΚΚΕ αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό τη σύγχυση στην οποία βρισκόταν η ελληνική Αριστερά εξαιτίας της ήττας και της εγκαθίδρυσης ενός ασφυκτικού αντικομμουνιστικού πλαισίου, το οποίο παρεμπόδιζε την ελεύθερη έκφραση καταδικάζοντας το ΚΚΕ στην παρανομία και κάνοντας πολλαπλώς δύσκολη την πολιτική και κοινωνική επιβίωση όσων είχαν εαμικό παρελθόν. Στην πραγματικότητα ωστόσο, η ΔΠ το 1950 είχε εκπληρώσει ακριβώς την απόφαση για τη δημιουργία ενός δημοκρατικού συνασπισμού. Η ηγεσία του ΚΚΕ, όμως, δεν ήταν ακόμη σε θέση να ομολογήσει, ότι το παιχνίδι της εξουσίας είχε χαθεί. Έτσι, έπρεπε να επιμείνει στο ότι η νέα κατάσταση περιέκλειε επαναστατικές δυνατότητες να αντιμετωπίζει ως λιπόψυχους όσους θεωρούσαν ότι το πρόβλημα της εξουσίας ήταν λυμένο και ως επικίνδυνους αντίπαλους, όσες πολιτικές δυνάμεις διαφοροποιούνταν από την ηγεσία του ΚΚΕ και έπαιρναν μέρος στη μετεμφυλιακή πολιτική ζωή. Στην απόφαση της ΙΙΙης Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ (10-14 Οκτωβρίου 1950) σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα και τα καθήκοντα του Κόμματος διαπιστώνεται ότι «το λαϊκό επαναστατικό κίνημα βρίσκεται σε άνοδο ύστερα από μοναρχοφασιστική θριαμβολογία στο Βίτσι-Γράμμο. Ένα πλατύ, μαζικό, απεργιακό κύμα αγκαλιάζει τους εργάτες και τους υπαλλήλους, ενώ όλο και πιο μαζικά τραβιένται στον αγώνα η αγροτιά και οι επαγγελματοβιοτέχνες» (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 59-60). Αυτή η πολιτική οδήγησε στις θεωρίες περί «προδοτών» και παραγνώριζε για αρκετό διάστημα την ανάγκη της Αριστεράς να προσανατολιστεί προς μια δημιουργική πολιτική δράση στις νέες συνθήκες. Η γραμμή του ΚΚΕ, την περίοδο εκείνη, δεν μπορούσε να οδηγήσει σε αυτό που διακήρυσσε, δηλαδή σε ρήξη, με το καπιταλιστικό καθεστώς.

Από την άλλη, μόνο αυτή η γραμμή βρισκόταν σε αντιστοιχία με την επιλογή του εμφυλίου πολέμου (Μπριλλάκης, 1980: 129-130).

Σε αυτό το πλαίσιο το παρελθόν αποκτά ιδιαίτερη σημασία και εμφανίζεται πολύ συχνά στα κείμενα του ΚΚΕ. Τόσο ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται, όσο και η αφήγηση, η οποία προκύπτει από τις σχετικές επικλήσεις επιβεβαιώνουν ότι πολύ συχνά η συζήτηση για το παρελθόν δεν έχει παρά ελάχιστη σχέση με τα ίδια γεγονότα. Αντίθετα, εφόσον η ικανότητα διαμόρφωσης μιας συγκεκριμένης ερμηνείας για το παρελθόν αποτελεί πολιτικό όπλο ζωτικής σημασίας, στον λόγο των πολιτικών ελίτ γενικά ή των κομματικών μηχανισμών ειδικά το παρελθόν χρησιμοποιείται εργαλειακά, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία (Aguillar-Fernandez, 2005: 24-25. Peifer, 2001: 1013-1052).

Τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 χρησιμοποιούνται στον λόγο του ΚΚΕ πρωτίστως, για να δικαιωθούν οι πολιτικές επιλογές της ηγεσίας του κόμματος για όλη την προηγούμενη περίοδο. Δικαιώνοντας τις επιλογές του (υποβαθμίζοντας την Αντίσταση και υπερτονίζοντας τον εμφύλιο πόλεμο, όπως θα δούμε στη συνέχεια), το ΚΚΕ επιχειρεί κυρίως στο εξωτερικό τη νομιμοποίησή του στον πληθυσμό των πολιτικών προσφύγων και την κατοχύρωσή του στο πλαίσιο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Η ηγεσία του κόμματος, αποκλεισμένη στην υπερορία κατασκευάζει μια αφήγηση μέσα από την οποία πρέπει όχι μόνο να δώσει μια ερμηνεία της ήττας, αλλά και να εξηγήσει στους μαχητές του ΔΣΕ, γιατί θα έπρεπε να παραμένουν στις σοσιαλιστικές χώρες, μακριά από την πατρίδα και κάποιοι μακριά από την οικογένεια τους, χωρίς να δυσανασχετούν. Με άλλα λόγια, κατασκευάζεται μια αφήγηση η οποία σε πρώτο επίπεδο, ερμηνεύοντας το παρελθόν δικαιώνει και νομιμοποιεί την κομμουνιστική ηγεσία, επιβεβαιώνοντας τη διατήρηση της εξουσίας της. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, αιτιολογεί πολιτικά την υπερορία και μέσα από τη διατήρηση της ελπίδας ότι το επαναστατικό κίνημα είναι ακόμη ζωντανό νοηματοδοτεί θετικά το παρόν για τους πολιτικούς πρόσφυγες και τους προσφέρει την ελπίδα ότι θα γυρίσουν στην Ελλάδα μαχόμενοι για τον σοσιαλισμό (Παπαθανασίου, αδημ.).

Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερη σημασία αποκτούν και οι όροι με τους οποίους αναφέρονται τα γεγονότα. Ο όρος που χρησιμοποιείται για ένα γεγονός ή μια περίοδο αποτελεί ταυτόχρονα ηθική και πολιτική κρίση, τόσο για το γεγονός όσο και αυτούς που συμμετείχαν σε αυτό (Wagner-Pacifici & Schwartz, 1991: 376-420). Έτσι, ενώ στο λόγο της ΔΠ για την περίοδο 1944-1949 χρησιμοποιείται ο όρος «εμφύλιος

πόλεμος», που προσδίδει αρνητική χροιά στα γεγονότα, αλλά και εμπεριέχει μια τάση κριτικής προς όλες τις πλευρές που τον διεξήγαγαν και τον προκάλεσαν, στον λόγο του ΚΚΕ χρησιμοποιείται ο όρος «δεύτερος ένοπλος αγώνας» ή «δεύτερη κατοχή» (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 21, 465-479). Ο όρος «ένοπλος αγώνας» προσδίδει στην εμφύλια σύγκρουση μια επαναστατική διάσταση εναντίον εχθρικής ή καταπιεστικής δύναμης. Σε αυτή τη βάση χρησιμοποιείται και ο όρος «δεύτερη κατοχή», που εξισώνει τις βρετανικές και αμερικανικές δυνάμεις με τις δυνάμεις του Άξονα. Με αυτό τον τρόπο μπορεί και ο ΔΣΕ να απορροφήσει την εθνικοαπελευθερωτική αίγλη του ΕΛΑΣ, η δράση του οποίου περνά μάλλον σε δεύτερη μοίρα. Ο όρος «εμφύλιος πόλεμος» εμφανίζεται μέχρι το 1954 σπανιότατα και κυρίως για να χαρακτηρίσει τα αστικά κόμματα ως «κόμματα του εμφυλίου πολέμου» (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 31). Με άλλα λόγια, χαρακτηρίζει τις ενέργειες της κυβερνητικής πλευράς, την οποία το κόμμα θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνη για τη σύγκρουση.

Στα κείμενα που προσδιορίζουν το περιεχόμενο και τους σκοπούς της ΙΙΙης Συνδιάσκεψης καθώς και στις επίσημες αποφάσεις της ανακεφαλαιώνεται η πορεία του κόμματος στη δεκαετία του 1940. «Το ΚΚΕ στα δέκα αυτά χρόνια στερεώθηκε σαν η πρώτη πολιτική δύναμη στη χώρα, που κατάχτησε την εργατική τάξη στερέωσε τη συμμαχία της με τη φτωχομεσαία αγροτιά, έσφιξε τους δεσμούς της με τους επαγγελματοβιοτέχνες και τα άλλα εργαζόμενα και προοδευτικά στρώματα στις πόλεις συγκέντρωσε και οργάνωσε το Λαό στο ΕΑΜ και δημιούργησε την αθάνατη εθνικοαπελευθερωτική και λαϊκοδημοκρατική εαμική εποποϊα. Το ΚΚΕ ανάδειξε στο διάστημα αυτό χιλιάδες στελέχη. Έφτιασε τον ΕΛΑΣ και δημιούργησε γαλούχισε και άντρωσε το ΔΣΕ, το καμάρι και την ελπίδα του Λαού» (Ζαχαριάδης, 1950: 397-433).

Παρόλα αυτά η περίοδος 1941-1944 απαξιώνεται για να υπερτονιστεί η πολιτική σημασία των γεγονότων της περιόδου 1944-1949. Με απόφαση της ΙΙΙης Συνδιάσκεψης η πολιτική γραμμή του κόμματος στα χρόνια της Κατοχής αξιολογείται ως «γενικά και κατά βάση «λαθεμένη», ενώ εγκρίνεται η πολιτική γραμμή και η «πρακτική δράση της πολιτικοστρατιωτικής ηγεσίας στο 2ο ένοπλο αγώνα». Προσάπτεται στην ηγεσία του κόμματος, ότι Κατά την περίοδο της Κατοχής, έδειξε «πλήρη ολοκληρωτική υποταγή στους Άγγλους ιμπεριαλιστές». Η δράση του ΕΛΑΣ απαξιώνεται για να υπερτονιστεί η αξία της δράσης του ΔΣΕ. Συνακόλουθα, η ήττα του 1949 υποβαθμίζεται, ενώ τα Δεκεμβριανά ανάγονται στην πιο ατυχή στιγμή στην ιστορία του κόμματος σε ολόκληρη τη δεκαετία (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 59-60).

Αυτά τα στοιχεία συνθέτουν μια διαφορετική εκδοχή των γεγονότων, σύμφωνα με την οποία κορυφαία στιγμή στην ιστορία του κόμματος υπήρξε η περίοδος 1946-1949 και η συγκρότηση του ΔΣΕ. «Το χρονικά διάστημα που πέρασε από τις 31 του Μάρτη του 1946, ως τις 29 του Αυγούστου του 1949, αποτελεί μια περίοδο της πάλης του Λαού της Ελλάδας, κάτω απτην ηγεσία του κόμματός μας, για εθνική και κοινωνική απελευθέρωση» (Βλαντάς, 1950: 596-640). Για την αποτυχία του δεύτερου ένοπλου αγώνα ενοχοποιείται η πολιτική του ΕΑΜ και η πολιτική και στρατιωτική κληρονομιά του ΕΛΑΣ. Αν και ο αγώνας «ενάντια στο χιτλεροφασίστα καταχτητή» κρίνεται ηρωικός, ωστόσο «πολιτικά το ΚΚΕ και η καθοδήγησή του δεν μπόρεσε να δώσει σωστή κατεύθυνση και προσανατολισμό στο παλλαϊκό εαμικό κίνημα» Ως εκ τούτου, «ο ΕΛΑΣ ουσιαστικά πολιτικά και στρατιωτικά υποτάχτηκε στην αγγλική πολιτική στα Βαλκάνια και τη Μεσόγειο». Η σύνθεση και η πολιτική της ΠΕΕΑ, η οργάνωση στελέχωση και ο πολιτικός προσανατολισμός του ΕΛΑΣ, η συμφωνία του Λιβάνου, η υπαγωγή του ΕΛΑΣ στο αγγλικό στρατηγείο στη Μέση Ανατολή και, σαν κατακλείδα, η συμφωνία της Γκαζέρτας, χρησιμοποιούνται ως δείγματα της εξάρτησης από τους Βρετανούς. Αυτή η πολιτική γραμμή ήταν αναπόφευκτο να στερήσει το ΚΚΕ «απτήν καθαρή επαναστατική προοπτική και το ξάνοιγμά του, ευνούχιζε τον ΕΛΑΣ σα στρατό της λαϊκής απελευθέρωσης και οδήγησε κατοπινά στην ήττα της λαϊκής επανάστασης στην Ελλάδα». Έτσι, εξαιτίας της ελλιπούς προετοιμασίας του ΕΛΑΣ «το κίνημα ηττήθηκε». Με την ήττα των Δεκεμβριανών ήρθε αναπόφευκτα η συμφωνία της Βάρκιζας, «που δεν αποτέλεσε έναν παραδεχτό ύστερα απτη στρατιωτική ήττα συμβιβασμό μα μια απαράδεχτη συνθηκολόγηση που άφηνε έκθετο το κίνημα στα χτυπήματα του εχθρού (Ζαχαριάδης, 1950: 397-433).

Η διαφορετική ανάγνωση του παρελθόντος υποστηρίζεται και από τη σύγκριση μεταξύ ΕΛΑΣ και ΔΣΕ, η οποία επανέρχεται στα περισσότερα από τα κείμενα της περιόδου: «Ο ΔΣΕ είναι λαϊκοεπαναστατικός στρατός. Αυτό φαίνεται από τους σκοπούς που πάλαιβε να πραγματοποιήσει, δηλαδή από τη στρατηγική του, από την ταχτική του από τη σύνθεση των στελεχών του, από τον πόλεμο που έκανε. Σε αντίθεση με τον ΕΛΑΣ, που δεν είχε τη σωστή στρατηγική και ταχτική, στα στελέχη που επικρατούσαν οι αξιωματικοί του παλιού στρατού και οι δηλωσίες της βασιλομεταξικής φασιστικής διχτατορίας της 4ης Αυγούστου, η δράση του σε σύγκριση με τη δράση του ΔΣΕ ήταν πολύ μικρή, παρόλο που είχε σχεδόν τετραπλάσιες δυνάμεις και αντιμετώπιζε ασύγκριτα λιγότερες και μικρότερες δυσκολίες. Ο ΔΣΕ είναι καινούργιος Λαϊκός Επαναστατικός Στρατός» (Βλαντάς,

1950: 596-640). Η κληρονομιά του ΕΛΑΣ χαρακτηρίζεται «αρνητική» και «άσχημη», ενώ όσα από τα στελέχη του πέρασαν στο ΔΣΕ, με κορυφαία την περίπτωση του Μ. Βαφειάδη κατηγορούνται για «κατσαπλιαδισμό» (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 465-479).

Ο τακτικός επαναστατικός στρατός που επιδίωκε να οργανώσει ο Ζαχαριάδης διασφάλιζε στο μέγιστο βαθμό τον έλεγχο του κόμματος επί του στρατού του. Η ηγεσία του ΚΚΕ επιθυμούσε να δημιουργήσει έναν τακτικό, κομματικό στην ουσία στρατό, πιο αποτελεσματικό από τον ΕΛΑΣ, απαλλαγμένο από την αντάρτικη παράδοση. Η πολιτική της μετατροπής του στρατού σε όργανο του κόμματος και της επανάστασης οδηγεί σε de facto άρνηση όχι μόνο του οργανωτικού προτύπου του ΕΛΑΣ αλλά και της κληρονομιάς του (Παπαθανασίου, 1995β: 414. Μαραντζίδης & Τσέκου, 2006: 215-246). Ωστόσο, ο μετασχηματισμός του ΕΛΑΣ σε τακτικό στρατό έμεινε ανολοκλήρωτος. Ο ΔΣΕ δεν κατάφερε να συνεγείρει το μαζικό ενθουσιασμό που ενέπνευσε ο ΕΛΑΣ, έστω και αν εκ των υστέρων ο κομματικός μηχανισμός ξαναγράφοντας την ιστορία του προσπαθεί να πείσει για το αντίθετο.

Την ίδια στιγμή η εαμική Εθνική Αντίσταση υποβαθμίζεται. Η κληρονομιά της Αντίστασης απαλείφεται, γιατί δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες και τους προσανατολισμούς του παρόντος ούτε στους προσανατολισμούς του μέλλοντος (Βόγλης, 2007: 437-456). Η εκδοχή της ηγεσίας του ΚΚΕ για τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας συνοψίζεται επιγραμματικά στην παρακάτω φράση του Ν. Ζαχαριάδη: «Στα 1941-44 στην ουσία δεν παλαίβαμε για την εξουσία. Περιμέναμε να νικήσουν οι σύμμαχοι και να μας τη δόσουν την εξουσία. Ήρθαν όμως οι άγγλοι ή καλλίτερα τους φέραμε και αντί να μας δόσουν μας πήραν την εξουσία. Δεν είμασταν έτοιμοι να τους αντιμετωπίσουμε. Στα 1946-49 παλαίψαμε για την εξουσία. […] Στην πρώτη περίοδο η γραμμή μας ήταν βασικά λαθεμένη. Στη δεύτερη περίοδο η γραμμή μας ήταν βασικά σωστή» (Ζαχαριάδης, 1950: 397-433).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από τις αναφορές των κειμένων του κομμουνιστικού μηχανισμού στο εξωτερικό συγκροτείται για τη δεκαετία του 1940 μια αφήγηση εντελώς διαφορετική από εκείνη της ΔΠ, αλλά και από την αντίστοιχη της ΕΔΑ, όπως θα δούμε παρακάτω. Αυτή η αφήγηση προσφέρει αφενός ένα άλλοθι για όλες τις προηγούμενες αποφάσεις του ΚΚΕ, ιδιαίτερα για αυτές, που οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο. Ταυτόχρονα, όμως, έχει σκοπό να στηρίξει την διατήρηση της επαναστατικής ρητορικής, η οποία θεμελιώνεται στην άποψη ότι η ήττα του 1949 δεν είναι ήττα αλλά τακτική υποχώρηση που στοχεύει στην οικονομία των δυνάμεων του ΔΣΕ μέχρι να οργανωθεί ο καινούργιος επαναστατικός αγώνας. «Η σημερινή

κατάσταση δικαιώνει τη γραμμή μας, που καθορίζει την υποχώρηση μας προσωρινή, που καθορίζει το σταμάτημα της ένοπλης πάλης σήμερα, στον τωρινό καιρό. […] Κατά συνέπεια, οι λαϊκοί αγώνες που διεξάγονται σήμερα στην Ελλάδα δεν είναι αγώνες οπισθοφυλακής της νικημένης επανάστασης, μα μάχες εμπροσθοφυλακής της νέας αντιπαράθεσης, που έρχεται και ωριμάζει» (Ζαχαριάδης, 1950: 397-433).

Πέρα από τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ στα μάτια των μαχητών του ΔΣΕ που πέρασαν στις Ανατολικές χώρες, η συγκεκριμένη αφήγηση στοχεύει και στην ελληνική κοινωνία. Μέσα από μια ανάγνωση του παρελθόντος που δικαιώνει τις επιλογές του κόμματος, το ΚΚΕ επιδιώκει ενδοπαραταξιακά να διατηρήσει την ηγεμονία του πολιτικού χώρου της Αριστεράς. Ωστόσο, όσον αφορά το εσωτερικό της χώρας, στοχεύει στη συγκρότηση μιας ερμηνείας που να βρίσκεται ακριβώς στους αντίποδες της κυρίαρχης και επιβεβλημένης εκείνη την εποχή αφήγησης των νικητών του εμφυλίου πολέμου. Υιοθετώντας μια εντελώς διαφορετική εκδοχή των γεγονότων από εκείνη του επίσημου κράτους, μπορεί να διεκδικήσει εκ νέου αρχικά την επικοινωνία του και κατόπιν τη νομιμοποίηση του ενώπιον της ελληνικής κοινής γνώμης. Στον λόγο των νικητών ο κομμουνιστικός κίνδυνος τεκμηριώνεται με κύρια αναφορά στον εμφύλιο πόλεμο, που προκλήθηκε από την προσπάθεια των κομμουνιστών να καταλάβουν την εξουσία με τη βία. Εφόσον όμως, πρόκειται για «δεύτερο ένοπλο αγώνα» του ελληνικού λαού εναντίον των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, το παράνομο ΚΚΕ είναι σε θέση να κερδίσει ξανά την υποστήριξη ή τη συμπάθεια της ελληνικής γνώμης.

Μελετώντας τα προεκλογικά κείμενα της περιόδου Ιανουαρίου – Μαρτίου 1950 είναι φανερό, ότι ή έκφραση της Αριστεράς δεν έχει ακόμη συγκροτηθεί, αλλά ούτε και υπάρχει ενιαία αποκρυσταλλωμένη και σταθερή διαχείριση των πολύ πρόσφατων γεγονότων της προηγούμενης δεκαετίας. Αντιπαραβάλλοντας τα κείμενα του νόμιμου κομματικού φορέα που τελικά αντιπροσώπευσε την Αριστερά στις εκλογές, με τα κείμενα του ΚΚΕ της αντίστοιχης περιόδου διαφαίνεται ότι η ερμηνεία του παρελθόντος γίνεται μείζον διακύβευμα για τους δύο φορείς της αριστεράς. Ο τρόπος που οι δύο πλευρές ερμηνεύουν και χρησιμοποιούν το παρελθόν απηχεί τις διαφορετικές ανάγκες κάθε πλευράς, αλλά και το διαφορετικό πολιτικό πρόγραμμα που εκείνη την εποχή βρισκόταν ακόμη υπό διαμόρφωση. Διερευνώντας τη χρήση και τη διαχείριση του παρελθόντος στον λόγο της ΔΠ και του ΚΚΕ, ανακαλύπτουμε τις αντιθέσεις που διαμορφώθηκαν στους κόλπους της εαμικής αριστεράς την επαύριο του εμφυλίου πολέμου και της ήττας.

Οι αρχηγοί της ΔΠ έχουν ως στόχο την καταδίκη-λήθη του εμφυλίου πολέμου ως διχαστικού, τραυματικού και γι' αυτό επιζήμιου παρελθόντος. Αντίθετα, στη βάση της εαμικής παράδοσης του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα θεμελιώνουν έναν ενωτικό πολιτικό λόγο εξοβελίζοντας την επαναστατικότητα του ΚΚΕ, ώστε να μπορούν να διεκδικήσουν μια ευκαιρία επανένταξης στην ομαλή πολιτική ζωή της χώρας. Η ηγεσία του ΚΚΕ εκτιμά την κατάσταση διαφορετικά. Θεωρώντας ότι η ήττα δεν έκρινε τον αγώνα και ότι η επανάσταση στην Ελλάδα μπορεί να συνεχιστεί, αποσιωπά την εαμική αντίσταση, και όταν μιλά για λήθη του παρελθόντος ουσιαστικά μιλά για λήθη της ήττας του ΔΣΕ. Η αποσιώπηση του ΕΛΑΣ προσδίδει αίγλη στον ΔΣΕ, ενώ με την υιοθέτηση επαναστατικής ρητορικής το ΚΚΕ επιχειρεί να αναζωπυρώσει τον χαμένο ενθουσιασμό των οπαδών του και να δικαιώσει τις επιλογές της προηγούμενης περιόδου.

Αυτό που προκύπτει πολύ έντονα από τη μελέτη των προεκλογικών κειμένων του 1950 και από τα κείμενα του ΚΚΕ της αντίστοιχης περιόδου, είναι ότι η ερμηνεία του παρελθόντος είναι για την Αριστερά πολύ σημαντική, σημαντικότερη ίσως από όσο ήταν για τους νικητές του εμφυλίου πολέμου την ίδια περίοδο. Όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, η ενδοπαραταξιακή διαχείριση των ανοιχτών πληγών που άφησε το παρελθόν γίνονται για την Αριστερά μέσο απόδοσης ευθυνών για την ήττα του εαμικού κινήματος και τη διολίσθηση στον εμφύλιο πόλεμο. Στη συνέχεια, η απόδοση ευθυνών γίνεται πολιτική διαφοροποίηση και κατόπιν η κύρια αναφορά για τη διεκδίκηση της ηγεσίας της Αριστεράς. Αυτό το στοιχείο, δηλαδή η διαχείριση της ήττας, σφραγίζει τον πολιτικό λόγο της Αριστεράς, καθ' όλη την προδικτατορική περίοδο.

Εθνική Αντίσταση και «επαναστατική κατάσταση»

Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου κυρίαρχο ζήτημα, που προκαλούσε κρίση και ανταγωνισμούς στους οποίους η ΔΠ δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει, ήταν με ποιους όρους η Αριστερά θα μπορούσε να ενταχθεί και πάλι στην πολιτική ζωή και πως θα διαχειριζόταν το παρελθόν της στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας. Τι θα είχε να προσφέρει στην ελληνική κοινωνία -που ήθελε να ξεχάσει και είχε κουραστεί από τις συγκρούσεις και τις συνεχιζόμενες διώξεις- μια παράταξη ταυτισμένη εκ των προτέρων με όσα κανείς δεν ήθελε να θυμάται; Η πορεία για τη συγκρότηση ενός πολιτικού σχήματος με συνοχή και πολιτικό λόγο, ο οποίος θα μπορούσε να βγάλει την Αριστερά από την περιθωριοποίηση στην οποία την είχε καταδικάσει το

μετεμφυλιακό θεσμικό πλαίσιο, ήταν πολύ δύσκολη υπόθεση και υποσχόταν πολλές κρίσεις και τριγμούς στα θεμέλια της παράταξης.

Τα κυριότερα εμπόδια σε αυτή τη διαδικασία ήταν κληροδοτήματα του παρελθόντος. Οι διαιρέσεις της προηγούμενης δεκαετίας και οι συνέπειές τους οδηγούσαν στην περιθωριοποίηση της Αριστεράς. Την ίδια στιγμή, το κράτος των νικητών υπερτόνιζε αυτές τις διαιρέσεις, διατηρώντας τες ζωντανές, προκειμένου να υποστηρίξει ιδεολογικά και πολιτικά την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Σε αυτή τη ρητορική, η ευθύνη για τα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο πόλεμο αποδόθηκε οριστικά στην ελληνική Αριστερά, ιδιαίτερα στην κομμουνιστική, ακόμη και από αυτούς που ανήκαν στον εαμικό κόσμο. Ωστόσο, αυτό το παρελθόν, που με μια πρώτη ματιά φαίνεται επιζήμιο για την πολιτική επανένταξη και δραστηριότητα της παράταξης, ούτε και η ίδια η Αριστερά μπορεί να το απεμπολήσει. Τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 έθεσαν τη βάση για τη σύνδεση της Αριστεράς με την ελληνική κοινή γνώμη. Έδωσαν στην Αριστερά ταυτότητα, πολιτική οντότητα και της επέτρεψαν να καλλιεργήσει μια ισχυρή συναισθηματική σύνδεση με ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού. Αυτή η σύνδεση εξελίχθηκε σε μια ιδιότυπη παραταξιακή ταύτιση, η οποία εκφράστηκε με πολλές αφορμές και κληροδοτήθηκε στις επόμενες γενιές των ψηφοφόρων.

Αυτή η συνάφεια βασιζόταν στο παρελθόν, δηλαδή στην Κατοχή, την Αντίσταση και στον Εμφύλιο. Επομένως, τα στοιχεία που στον λόγο της Δεξιάς ήταν αυτά που τεκμηρίωναν την εκτός νόμου θέση του ΚΚΕ, εγγυόταν από την άλλη και την διατήρηση της πολιτικής του επικοινωνίας με το ποσοστό εκείνο του ελληνικού πληθυσμού που είχε δραστηριοποιηθεί πολιτικά στο πλευρό του ΕΑΜ ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1941-1944. Αυτή την αντίφαση, που συνιστούσε μεγάλη πρόκληση για τη συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας της Αριστεράς στην Ελλάδα, έπρεπε να αντιμετωπίσει με την ίδρυσή της η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά τον Αύγουστο του 1951.

Η ίδρυση της ΕΔΑ εξασφάλιζε τη συσπείρωση της ηττημένης Αριστεράς στο πλαίσιο ενός πολιτικού σχήματος που εγγυόταν την επανένταξή της στην πολιτική ζωή. Η ΕΔΑ συγκροτείται ως συνασπισμός κομματικών σχημάτων και προσωπικοτήτων. Στην πρώτη φάση της δημιουργίας της είναι ήδη κάτι παραπάνω από εκλογικός συνασπισμός, αλλά δεν είναι ακόμη οργανικά ενιαίο κόμμα. Πρόκειται για ένα πολιτικό σχήμα που λίγο μετά την στρατιωτική και κυρίως την πολιτική ήττα

της Αριστεράς παραπέμπει στον πολιτικό σχηματισμό του ΕΑΜ (Meynaud, 2002: τόμ. Α΄, 229. Παπαθανασίου, 1995α: 29).

Η ΕΔΑ ιδρύθηκε ύστερα από πρωτοβουλία του ΚΚΕ, υλοποιώντας την απόφαση της 6ης Ολομέλειας (Οκτώβριος 1949) για τη δημιουργία ενός δημοκρατικού συνασπισμού, «που θα ενώνει όλον τον εαμικό κόσμο, όλους τους δημοκράτες όλους εκείνους που δέχονται ένα μίνιμουμ πρόγραμμα δημοκρατικοποίησης της Ελλάδας» (ΚΚΕ, τόμ. Ζ΄, 1995: 17). Ως ένα βαθμό τον ίδιο στόχο επιδίωκε να εξυπηρετήσει και η ΔΠ, η οποία όμως είχε προβλήματα συγκρότησης και προσανατολισμού. Ο πολιτικός σχηματισμός της ΕΔΑ, η οποία τη διαδέχεται, ικανοποιεί ταυτόχρονα και την κομμουνιστική αντίληψη της μετωπικής στρατηγικής. Η έκδοση καθημερινής εφημερίδας, της *Δημοκρατικής* στην αρχή και της *Αυγής* αργότερα, η καταστατική κατοχύρωση του πολιτικού συνασπισμού και ο θεσμός του μέλους παραπέμπουν στην οργάνωση και τη λειτουργία των Λαϊκών και Πατριωτικών Μετώπων, που είχε ήδη επιχειρήσει το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα (Παπαθανασίου, 1995α: 29-30).

Ως προς το ΚΚΕ, εξασφαλιζόταν ευθύς εξαρχής μια σχέση καθοδηγητική πάνω στις οργανώσεις και στην ηγεσία της ΕΔΑ. Αυτή η σχέση, παρόλο που δεν δηλώνεται και δεν επιβάλλεται ασφυκτικά, αποτελεί ωστόσο κυρίαρχο στοιχείο στην πολιτική και οργανωτική δύναμη του νέου κομματικού σχηματισμού (Ελεφάντης, 2002: 31-42). Βέβαια, η εξέλιξη των πραγμάτων δεν ήταν ούτε τόσο μονοσήμαντη ούτε τόσο γραμμική. Όσον αφορά τη διαμόρφωση του πολιτικού λόγου, η ΕΔΑ, από την στιγμή της συγκρότησης της, αποκτά μια έκφραση αυτόνομη, η οποία μπορεί να διαμορφώνεται κάτω από την επιρροή της κομμουνιστικής ηγεσίας, αλλά διατηρεί ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που εντέλει διαφοροποιούν τον πολιτικό λόγο της ΕΔΑ από τον αντίστοιχο του ΚΚΕ.

Αυτή η διαφοροποίηση γίνεται ιδιαίτερα αισθητή σε σχέση με τη διαχείριση του παρελθόντος. Σε αντίθεση με την ρητορική του ΚΚΕ, η ΕΔΑ επικαλείται την Αντίσταση. Για μια σειρά λόγων που αναλύονται στη συνέχεια, και ενώ το ΚΚΕ συνεχίζει να μιλά περί επαναστατικής κατάστασης, η ΕΔΑ διαφοροποιείται. Καταρχήν, τη σχετική αυτονομία της ΕΔΑ από το παράνομο ΚΚΕ επέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό οι θεσμικές απαιτήσεις, οι εκλογές και η νόμιμη λειτουργία του κόμματος. Επιπλέον, επιδιώκοντας να εκφράσει και να εκπροσωπήσει την ελληνική Αριστερά που ζούσε σε καθεστώς διώξεων θα ήταν αδύνατο να συμπορευθεί με το ΚΚΕ. Πέρα από το γεγονός ότι το νέο κόμμα έπρεπε να επιβιώσει σε πολιτικά

εχθρικό περιβάλλον, έπρεπε να κερδίσει τη στήριξη των Ελλήνων αριστερών που διαβιούσαν σε συνθήκες εντελώς διαφορετικές από εκείνες της υπερορίας. Η επαναδραστηριοποίηση της ελληνικής Αριστεράς και στη συνέχεια η πολιτική της εκπροσώπηση δεν μπορούσε να βασιστεί σε μια υποτιθέμενη επαναστατική κατάσταση. Μπορούσε, όμως, να συγκροτηθεί γύρω από την επίκληση ενός κοινού παρελθόντος, το οποίο είχε διαμορφώσει ισχυρούς συνεκτικούς δεσμούς στο παρελθόν και στο παρόν δεν ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την παράνομη κομμουνιστική δραστηριότητα. Ένα τέτοιο παρελθόν θα μπορούσε να είναι μόνο το εαμικό.

Στην προεκλογική περίοδο του 1951 παρατηρείται μια μεγάλη πτώση των αναφορών στη δεκαετία του 1940, η οποία με τη μορφή καθοδικής πορείας συνεχίζεται και στις επόμενες προεκλογικές περιόδους, μέχρι που το 1958 σχεδόν αγγίζει το μηδέν (Γραφήματα 1 και 3). Αυτή η μείωση εν μέρει μόνο μπορεί να ερμηνευθεί από τη χρονική απομάκρυνση από τα γεγονότα. Ένα χρόνο πριν, οι ηγέτες της ΔΠ επιστράτευαν το παρελθόν, κατά κύριο λόγο, ως στοιχείο διαφοροποίησής τους από την κομμουνιστική ηγεσία. Το 1951 η κομμουνιστική ηγεσία έχει πλέον αποκτήσει εποπτεία στις πολιτικές διαδικασίες της ΕΔΑ, αφήνοντας έξω από το πολιτικό μέτωπο όσους διαφοροποιούνται κάθετα από το πολιτικό της πρόγραμμα. Αυτό αποσαφηνίζεται και στην ιδρυτική διακήρυξη της ΕΔΑ αλλά και σε κείμενα του ΚΚΕ που ορίζουν ξεκάθαρα ποιες είναι οι εχθρικές και ποιες οι φίλιες δυνάμεις. «Εκάμαμε πάσαν δυνατήν παραχώρησιν. Παρά ταύτα το ΣΚ-ΕΛΔ δεν ηθέλησε την συνεργασίαν επεχείρησε να διασπάση την ενότητα του Δημοκρατικού αγώνος, ελιποτάκτησε και αυτοκατεδικάσθη […]. Αλλά και προς τον Αρχηγόν της ΕΠΕΚ, τον στρατηγόν Πλαστήραν, δεν εδιστάσαμεν να απευθυνθώμεν μολονότι επότισεν με βαθυτάτην πικρίαν και απογοήτευσιν τον λαόν μας με την στάσιν του ως Πρωθυπουργός και κατόπιν ως αρχηγός της αντιπολιτεύσεως. Και του επροτείναμεν την αρχηγίαν ολοκλήρου της δημοκρατικής παρατάξεως […]. Ο Ν. Πλαστήρας ηρνήθη, διά να αποδείξει έτσι ότι την δημοκρατικότητά του την επικαλείται δια να εξαπατήση, μιαν ακόμη φοράν, τον Ελληνικόν Λαόν» (Η διακήρυξις της ΕΔΑ προς τον ελληνικόν λαόν, *Η Δημοκρατική*, 28.8.1951).

Το ίδιο κλίμα επικρατεί και σε κείμενα του ΚΚΕ που έχουν αντικείμενο τις επικείμενες εκλογές του 1951. Γίνεται μια διάκριση ανάμεσα στον «κόσμο της αμερικανοκρατίας» και στον κόσμο «της Ειρήνης, της Ζωής, της Δημοκρατίας, της Γενικής Αμνηστίας». Στον πρώτο, συμπεριλαμβάνονται όλα τα πολιτικά κόμματα

εκτός ΕΔΑ: «Τον Βενιζέλο με τον Παπατζή και τον Τσαλδάρη με τον Μανιαδάκη. Τους ψευτοδημοκράτες απατεώνες του Πλαστήρα, που πούλησαν ξεδιάντροπα το λαό. Τους δημοκόπους διασπαστές Σοφιανόπουλους, τους ρεφορμιστές και αγροτοπατέρες. Την παλατιανή καμαρίλα Παύλου-Φρείκης-Πιπινέλη. Και τη σακαράκικη στρατοκρατία της κλίκας του Παπάγου. Όλους τους διευθύνει ο Πιουριφόι» (Πρόταση του ΚΚΕ και του ΑΚΕ για τις εκλογές, 1951: 6-7). Στον δεύτερο βρίσκεται μόνη, η ΕΔΑ. Ο σαφής πολιτικός ιδεολογικός και εκλογικός διαχωρισμός από τη μια και η σύμπηξη της ΕΔΑ από την άλλη επιβεβαιώνουν την ιδεολογική και πολιτική υπεροχή της κομμουνιστικής ηγεσίας στον χώρο της Αριστεράς. Αυτή η εξέλιξη κατοχυρώνει ουσιαστικά την ηγεμονική θέση του ΚΚΕ σε αυτό τον πολιτικό χώρο. Επομένως, το παρελθόν παύει να αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης στο πλαίσιο της ίδιας παράταξης.

Ωστόσο, αυτό που εξηγεί καλύτερα τη μείωση του ποσοστού των αναφορών στο παρελθόν είναι η διατύπωση του αιτήματος της λήθης από το ΚΚΕ. Ήδη από την άνοιξη του 1951, δηλαδή πριν από την ίδρυση της ΕΔΑ, το ΚΚΕ διατυπώνει τις αρχές στις οποίες πρέπει να συγκροτηθεί ένα πολιτικό πρόγραμμα που θα έχει στόχο να ικανοποιήσει τις άμεσες ανάγκες του ελληνικού λαού: «Ένα πρόγραμμα ζητά ο λαός: Ψωμί-Δημοκρατία-Ανεξαρτησία-Ειρήνη. Μια άμεση επιτακτική απαίτηση έχει: Γενική χωρίς όρους αμνηστία, να γκρεμιστούν τα Μακρονήσια […]. Κοινό πολιτικό, δημοκρατικό πρόγραμμα, που θα συνενώσει όλους τους Έλληνες που θέλουν μια λεύτερη ειρηνική Ελλάδα, ικανή να θρέψει τα παιδιά της με τον κόπο και το μόχθο τους. Οι διαφορές του παρελθόντος ας μπουν στην μπάντα ας δώσουμε το χέρι στους χθεσινούς αντιπάλους. Ας ξεχάσουμε τις χθεσινές αντιθέσεις μας, μια και σήμερα παλεύουμε για τον ίδιο σκοπό» (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 28). Σταδιακά, το αίτημα της λήθης αποκρυσταλλώνεται και επαναλαμβάνεται χρησιμεύοντας ως γέφυρα αφενός, για όσους στο πλαίσιο της Αριστεράς θεωρούν την κομμουνιστική ηγεσία υπεύθυνη για τον εμφύλιο πόλεμο και τις συνέπειές του, αφετέρου, γιατί η λήθη του παρελθόντος αποτελεί και μια ασφαλή δίοδο νομιμοποίησης και επανένταξης, θα λέγαμε επανεγγραφής, της κομμουνιστικής Αριστεράς στην πολιτική ζωή. Άλλωστε, την ίδια στιγμή το αίτημα της λήθης διατυπώνεται και από τη Δεξιά. Πάντως, τόσο η λήθη της Δεξιάς όσο και η λήθη της Αριστεράς, που εμφανίζονται ως συνθήματα την ίδια χρονική περίοδο εικονογραφούν την προσπάθεια των αντιπάλων, νικητών και ηττημένων, να ξαναρχίσουν μια στοιχειωδώς ομαλή πολιτική ζωή. Κυρίως, όμως,

αντικατοπτρίζουν την ανάγκη των ψηφοφόρων τους για κοινωνική, πολιτική και στρατιωτική ειρήνευση, ευημερία, οικονομική και πολιτική σταθερότητα.

Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι το παρελθόν πια δεν έχει τη σημασία που είχε για την Αριστερά ένα χρόνο νωρίτερα. Στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία, όμως, αυτό που προκρίνεται ως στόχος είναι η σταδιακή επανένταξη των περιθωριοποιημένων αριστερών στην πολιτική ζωή με ενεργό ρόλο και παρουσία. Σε αυτή τη διαδικασία οι αποσκευές που φέρει ο κόσμος της Αριστεράς από τη δεκαετία του 1940 είναι δυσβάσταχτες για τον νέο πολιτικό οργανισμό. Το αίτημα της λήθης, αν και διατυπωμένο στο πλαίσιο της κομμουνιστικής ρητορικής (θέτοντας εκ των προτέρων με σαφήνεια τα όρια ανάμεσα σε εχθρούς και φίλους), προσφέρει μια δυνατότητα ευελιξίας. Με άλλα λόγια, δίνει την ευκαιρία στην Αριστερά να συγκροτήσει μια διαφορετική ρητορική, προσανατολισμένη σε ζητήματα τρέχοντος πολιτικού ενδιαφέροντος, και κυρίως να εγκαταλείψει, τουλάχιστον, σε επίπεδο επίσημου πολιτικού λόγου, όπως αυτός εκφράστηκε στα κείμενα της ΕΔΑ στη *Δημοκρατική* πρώτα και την *Αυγή* αργότερα, την πολεμική του εμφυλίου πολέμου.

Έτσι, οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 δεν διαφοροποιούνται μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά. Παρατηρώντας το Γράφημα 2, βλέπουμε ότι η γραμμή των αναφορών που αντιπροσωπεύει τη δεκαετία του 1940 προοδευτικά ταυτίζεται από το 1951 και μετά με τη γραμμή που αντιπροσωπεύει την επίκληση της περιόδου 1940-1944. Από την ίδρυση της ΕΔΑ και μετά, λοιπόν, επίκληση του παρελθόντος τείνει να σημαίνει επίκληση της εαμικής αντιστασιακής δράσης. Όπως φαίνεται και στο Γράφημα 2, αυτή δεν ήταν μια αλλαγή που έγινε αυτόματα. Ξεκίνησε όμως από την προεκλογική περίοδο του 1951 και ήδη, από την επόμενη χρονιά οι δύο γραμμές σχεδόν ταυτίζονται.

Στη συγκεκριμένη χρονική και πολιτική συγκυρία η επίκληση της εαμικής Αντίστασης συνάδει με το αίτημα της λήθης και δύναται να το νομιμοποιήσει. Η Αριστερά μπορεί να κάνει ισχυρό το πολιτικό διακύβευμα που αντιπροσωπεύει η ΕΔΑ, αμβλύνοντας σε κάποιον βαθμό τις διαιρέσεις που είχε κληροδοτήσει ο εμφύλιος πόλεμος: «Σ' όλους απλώνουμε το χέρι. Ανεξάρτητα απ' το τι ήταν που ανήκαν χτες και ποια θέση είχαν. Για να χτίσουμε όλοι μαζί ένα ακατανίκητο λαϊκό, πανελλαδικό, πανδημοκρατικό Μέτωπο. Το Μέτωπο της ειρήνης και της Δημοκρατίας» (Πρόταση του ΚΚΕ και του ΑΚΕ για τις εκλογές, 1951: 6-7). Η αποδυνάμωση της διαίρεσης αλλά και του φόβου που προκάλεσε η πολύ πρόσφατη εμφύλια σύγκρουση μπορεί να γίνει μόνο στη βάση της επίκλησης μιας αντίστοιχης

ένδοξης και ενωτικής χρονικής περιόδου, δηλαδή της Αντίστασης. Επιπλέον, το γεγονός ότι το ΚΚΕ ηγήθηκε των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων της Αντίστασης δίνει στην Αριστερά την αίγλη και τη νομιμοποίηση που χρειάζεται για να ξεκινήσει ακόμη ένα Μέτωπο, αυτή τη φορά όχι για την απελευθέρωση από τις δυνάμεις του Άξονα αλλά για τον εκδημοκρατισμό της χώρας και την απαλλαγή από την «αμερικανοκρατία». Στην ίδια ακριβώς λογική κινείται και η Δεξιά, όπως είδαμε στο οικείο κεφάλαιο. Ο Παπάγος νομιμοποιεί τη λήθη του παρελθόντος με την επίκληση της στρατιωτικής εθνικοαπελευθερωτικής και αντικομμουνιστικής, στη συνέχεια, δράσης του.

Άλλωστε, μπορούμε να πούμε ότι η ίδια η ανασυγκρότηση των αριστερών σχεδόν αμέσως μετά τη λήξη των συγκρούσεων του εμφυλίου πολέμου συνιστούσε και μια μορφή υπέρβασής του (Ελεφάντης, 2002: 31-42). Για να γίνει όμως, αυτή η υπέρβαση εφικτή και να αποκτήσει και πολιτική υπόσταση, ήταν απαραίτητο οι μνήμες της βίας και του διχασμού να περάσουν σε δεύτερη μοίρα. Έτσι, σταδιακά η συλλογική μνήμη της Αριστεράς συγκροτήθηκε γύρω από την Αντίσταση, που μπορούσε να αποτελέσει υποδειγματικό παράδειγμα αυτού που στόχευε να καλλιεργήσει η ΕΔΑ ως σύμβολο σε όλη την προδικτατορική περίοδο: της λαϊκής ενότητας. Με τον τρόπο αυτό, χτίστηκε αμέσως μετά τη συγκρότηση της ΕΔΑ μια ρητορική εθνικής και λαϊκής ενότητας, η οποία βασιζόταν στο αξίωμα ότι, εφόσον έγινε εφικτή η ένωση των λαϊκών δυνάμεων υπό την αιγίδα του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής, θα μπορούσε να επαναληφθεί και μετά τον Εμφύλιο. Αρκούσε μόνο να τεθούν στο περιθώριο οι λίγες διαφορές και να προαχθούν τα πολλά κοινά στοιχεία του ελληνικού λαού. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της ρητορικής αποτελεί ένα γράμμα του Μ. Γλέζου, που δημοσιεύτηκε λίγες μέρες πριν από τις εκλογές του 1951 στη *Δημοκρατική*. Το γράμμα απευθύνεται στον «δεξιό ψηφοφόρο». Ο Γλέζος, μέσα από τη φυλακή και με τα εύσημα της αντιστασιακής δράσης, κάνει μια σύνοψη της προηγούμενης δεκαετίας: «Η τελευταία δεκάχρονη ιστορία της πατρίδας μας είναι γεμάτη αγώνες. Αγώνες ενάντια στους κατακτητές, αγώνες για τη λευτεριά και την ανεξαρτησία της πατρίδας. Σ' αυτούς τους αγώνες είχαμε χιλιάδες νεκρούς, εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς. Οι νεκροί αυτοί είναι αριστεροί και δεξιοί Έλληνες. Είχαμε έλθει και αντιμέτωποι στον εμφύλιο σπαραγμό. Κι είχαμε τους νεκρούς μας. Χιλιάδες πάλι οι νεκροί, δεξιοί και αριστεροί. Κι αυτοί Έλληνες. […] Τι μένει λοιπόν να κάνουμε; Αν συνεχιστεί αυτή η κατάσταση μας αναμένει η ολοκληρωτική καταστροφή. Ελάτε λοιπόν να δώσουμε τα χέρια. Ελάτε να θάψουμε τους νεκρούς.

Βογγά το χώμα της πατρίδας μας από την αιματοχυσία» (Γλέζος, *Η Δημοκρατική*, 2.9.1951).

Το παραπάνω γράμμα θυμίζει εκείνο που έγραψε από τη φυλακή επίσης στις 31 Οκτωβρίου 1940 ο Ν. Ζαχαριάδης[21]. Απευθυνόμενος στο σύνολο του ελληνικού λαού, ο γ. γ. του ΚΚΕ τον καλούσε να ενωθεί στον αντιφασιστικό αγώνα, εναντίον της ιταλικής επίθεσης. Τα δύο γράμματα έχουν φυσικά πολλές διαφορές μεταξύ τους. Ωστόσο, το τελικό πρόταγμα και στα δύο είναι η λαϊκή ενότητα. Οι συντάκτες τους προκρίνουν τα συνεκτικά στοιχεία του ελληνικού λαού, προκειμένου στην περίπτωση του Ζαχαριάδη και στην περίπτωση του Γλέζου, να διαφυλαχθεί η ακεραιότητα της χώρας, η αληθινή «ομαλότητα», η «ησυχία», η «ειρήνη», η «ανεξαρτησία», «το ψωμί», «η επιβίωση» και «η δουλειά».

Το παράδειγμα του Γλέζου ακολούθησαν και άλλοι φυλακισμένοι, υποψήφιοι της ΕΔΑ, που με αυτό τον τρόπο, γράφοντας από τη φυλακή, επικοινωνούν με τους δυνάμει ψηφοφόρους τους. Ο Ν. Κεπέσης, λίγες μέρες μετά τον Μ. Γλέζο, προχωρά περισσότερο, ανάγοντας τη λαϊκή ενότητα στο πλαίσιο της ΕΔΑ σε ηθικό χρέος έναντι όσων έχασαν τη ζωή τους πολεμώντας τις δυνάμεις του Άξονα: «Θυμηθείτε τα χρόνια της γερμανικής κατοχής και αντλείστε τα διδάγματά σας. Νιώστε τη δύναμή σας. Είναι συντριπτική η δύναμη του λαού και μπορεί να χαλάση τα σχέδια των Αμερικανών πολεμοκάπηλων και των ντόπιων πρακτόρων τους». Από την άλλη, η ψήφος στην ΕΔΑ γίνεται «επιταγή των ηρώων που έπεσαν στις μάχες στα αποσπάσματα των γερμανοϊταλών» (Κεπέσης, *Η Δημοκρατική*, 5.9.1951).

Παράλληλα, αυτή η ρητορική λειτουργεί ως απάντηση στο απόλυτα διχαστικό σχήμα της εθνικοφροσύνης. Η ΕΔΑ ιδρύεται στο πλαίσιο ενός κράτους καθ' όλα εχθρικού για την Αριστερά, όχι μόνο για την κομμουνιστική αλλά και για την ευρύτερη. Παρ' όλο που μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου η πλειοψηφία του λαού ήταν σαφώς αντικομμουνιστές, δεν είχε εκριζωθεί η μνήμη της ριζοσπαστικοποίησης που είχε επιφέρει η δραστηριοποίηση στο πλαίσιο του ΕΑΜ στην περίοδο της Κατοχής. Αν και η Δεξιά είχε νικήσει τον πόλεμο, δεν είχε καταφέρει να αποκτήσει πολιτική και κοινωνική κυριαρχία, γεγονός που αποδεικνύεται από τα αποτελέσματα των εκλογών του 1950. Η προτίμηση που έδειξαν οι ψηφοφόροι στην ΕΠΕΚ και τη ΔΠ δείχνει ότι ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού (περίπου το 40%) αποδοκίμαζε την πολιτική των νικητών του εμφυλίου πολέμου (Νικολακόπουλος, 2001: 124).

[21] Δημοσιεύτηκε στον αθηναϊκό Τύπο στις 2 Νοεμβρίου 1940 (ΚΚΕ εσωτ., 1974: τόμ. Ε΄, 16).

Πολιτικός στόχος των τελευταίων καθίσταται, ως εκ τούτου, η ανατροπή αυτού του κλίματος ώστε το σύνολο της κοινής γνώμης να εγκαταλείψει κάθε διάθεση για μετριοπάθεια και συμφιλίωση (Τσουκαλάς, 1984: 570-572).

Η ολοκληρωτική πόλωση έγινε η μακροπρόθεσμη πολιτική και ιδεολογική επιλογή, έστω και αν την ίδια εποχή, σε επίπεδο ρητορικής το κλίμα είναι διαφορετικό. Στην πραγματικότητα, με τη στήριξη ενός ευνοϊκά κατασκευασμένου θεσμικού πλαισίου και με όργανο τον κρατικό μηχανισμό ξεκινά μια διαδικασία απο-εαμοποίησης του πληθυσμού, η οποία αποτέλεσε και την κυρίαρχη εκδοχή της μακροχρόνιας ιδεολογικής επίθεσης από την πλευρά του κράτους των νικητών εναντίον των ηττημένων, απαραίτητη για τη νομιμοποίηση του μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος (Τσουκαλάς, 1984: 570-572).

Σε αυτόν τον άξονα, θεμελιώνεται και το απόλυτα διχαστικό σχήμα της εθνικοφροσύνης, το οποίο διατρέχει ολόκληρη την προδικτατορική περίοδο. Όπως έχει σημειωθεί και αλλού, σε αυτό ο κόσμος χωρίζεται στους «εθνικόφρονες», Έλληνες, πατριώτες και στους «μη εθνικόφρονες». Στην δεύτερη κατηγορία δεν συμπεριλαμβάνονται μόνο οι κομμουνιστές, οπαδοί και εγγεγραμμένα μέλη του ΚΚΕ αλλά και όσοι συμμετείχαν στην εαμική Αντίσταση 1941-1944, οι οποίοι και αποκλείονται από το εθνικό σώμα. Απέναντι στον ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό αποκλεισμό, η Αριστερά ανασύρει ένα ηρωικό παρελθόν για να αμυνθεί έναντι του κυρίαρχου πολιτικού λόγου (Παναγιωτόπουλος, 1997: 135-163). Έτσι, η επίκληση της πατριωτικής δράσης του ΕΑΜ παίζει ρόλο κεντρικό στη συγκρότηση του πολιτικού λόγου της ΕΔΑ. Στο διχαστικό σχήμα εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες, η Αριστερά αντιτάσσει την διαίρεση Αντίσταση-συνεργασία (Νικολακόπουλος, 2001: 32-33), που ανασκευάζει τις κατηγορίες για αντεθνική δράση που προσάπτονται στο ΚΚΕ αλλά και ταυτόχρονα χρεώνει στη Δεξιά αυτά που επιχειρεί να αποσιωπήσει από το δικό της παρελθόν: την απουσία από την αντιστασιακή δράση και τη συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής. Έτσι, στον λόγο της ΕΔΑ που στην προεκλογική περίοδο του 1951 είναι ακόμη αρκετά πρώιμος, αντιπαραβάλλονται από τη μια η παράταξη των ηρώων της Αντίστασης που έπεσαν στις μάχες εναντίον των γερμανοϊταλών και από την άλλη η παράταξη που έδωσε «γερμανόδουλους πρωθυπουργούς» (Κεπέσης, *Η Δημοκρατική*, 5.9.51).

Στη βάση αυτής της αντιπαράθεσης με τη Δεξιά χρησιμοποιούνται από την ΕΔΑ οι αναφορές στην περίοδο 1940-1944. Ο Παπάγος δέχεται τις οξύτερες επιθέσεις. Ακριβώς, επειδή, από τη Δεξιά προβάλλεται η εθνικοαπελευθερωτική

στρατιωτική του δράση, στο λόγο της Αριστεράς αυτή δράση υποβαθμίζεται: «Η νίκη δεν ήταν δική του αλλά του λαού». Αποκαλείται μια από τις μεγαλύτερες ντροπές της Ελλάδας και θεωρείται υπεύθυνος γιατί η Ελλάδα βρέθηκε απροετοίμαστη στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο (*Η Δημοκρατική*, 28.8.1951).

Αλλά ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι από την περίοδο 1940-1944 η ΕΔΑ δεν επικαλείται μόνο την αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ αλλά και το κοινωνικό και πολιτικό του πρόγραμμα. Μάλιστα, η υπενθύμιση του σοσιαλιστικού τρόπου με τον οποίο οργανώθηκε η εξουσία στις εμαοκρατούμενες περιοχές γίνεται εχέγγυο φιλολαϊκής πολιτικής για τον νεοσύστατο κομματικό οργανισμό. «Οι αγρότες θυμούνται και κάτι άλλο. Πως στα 1944 μετά την απελευθέρωσι είχε παραχωρηθεί γη στους ακτήμονες από τη διοικούσα επιτροπή της Κωπαΐδος, που ήταν συγκροτημένη με απόφαση της ΠΕΕΑ. Έτσι οι αγρότες καταλαβαίνουν πως μόνο στους αριστερούς δεν παρουσιάζεται αντίφασι ανάμεσα στα λόγια και στα έργα» (*Η Δημοκρατική*, 4.9.1951).

Επιπλέον, αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο οι διώξεις, ο μαζικός εγκλεισμός, η πολιτική αλλά και η κοινωνική περιθωριοποίηση καθιστούν της Αριστερά υποκείμενο μιας διαρκούς ήττας, την οποία καλείται να διαχειριστεί διαμέσου της ΕΔΑ. Το τραύμα του πολέμου έπρεπε να καλυφθεί με πρότυπα θετικά και με τα χαρακτηριστικά της νίκης και όχι με τον υπομνηματισμό της ήττας, της αποτυχίας, του ανολοκλήρωτου μιας επαναστατικής διαδικασίας (Παναγιωτόπουλος, 1997: 135-163). Έτσι, «ο δεύτερος ένοπλος αγώνας» στα κείμενα της ΕΔΑ ήδη από το 1951 ονομάζεται εμφύλιος πόλεμος και σταδιακά, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 2, αποσιωπάται. Ο Γράμμος και η Μουργκάνα παραχωρούν τη θέση τους σε αναφορές στην αντιστασιακή δράση, ενώ οι φυλακισμένοι αριστεροί αναφέρονται μόνο ως «φυλακισμένοι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης» (Κεπέσης, *Η Δημοκρατική*, 5.9.1951). Όπως για τη Δεξιά, έτσι και για την Αριστερά η «συμφιλίωσις του ελληνικού λαού» στηρίζεται στη διαγραφή ενός μέρους του παρελθόντος. Η Αριστερά ξεχνά τις εμφύλιες συγκρούσεις, την ήττα του Αυγούστου 1949 και τα Δεκεμβριανά, προκειμένου να χτίσει έναν πολιτικό λόγο που να κάνει δυνατή την συμβολική επανίδρυση του πολιτικού οργανισμού του ΕΑΜ, που στο παρελθόν είχε οδηγήσει στη νίκη και όχι στην ήττα.

Αυτά βέβαια αφορούν τον λόγο της ΕΔΑ. Στον λόγο του ΚΚΕ τα πράγματα διαφοροποιούνται αρκετά και, παρόλο που το αίτημα της λήθης του παρελθόντος είναι αρκετά ηχηρό και επαναλαμβάνεται σε πολλά από τα κείμενα, το ΚΚΕ

συνεχίζει να καλλιεργεί μια επαναστατική πολιτική ρητορική μέχρι το 1956. Ενώ η πολιτική του ΚΚΕ διαφοροποιείται ήδη από το 1954, ο τρόπος με τον οποίο ο κομματικός μηχανισμός διαχειρίζεται στον λόγο του τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 δεν θα αλλάξει παρά στα κείμενα της 7ης Πλατιάς Ολομέλειας του Φεβρουαρίου του 1957. Σε αυτό το διάστημα, η περίοδος 1945-1949 καλείται «δεύτερος ένοπλος αγώνας» ή «δεύτερη κατοχή». Ο όρος εμφύλιος πόλεμος χρησιμοποιείται μεν, αλλά για να χαρακτηρίσει μόνο τις ενέργειες της κυβερνητικής πλευράς κατά την αντίστοιχη περίοδο. Οι βασικές απόψεις της ηγεσίας του ΚΚΕ για τα γεγονότα της προηγούμενης δεκαετίας δεν διαφοροποιούνται. Παραμένουν οι ίδιες και συγκροτούν ένα σώμα κειμένων στο οποίο το ΚΚΕ αφενός, θεωρεί τα αστικά κόμματα αποκλειστικά υπεύθυνα για τη διολίσθηση στον εμφύλιο πόλεμο και αφετέρου, εξακολουθεί να ισχυρίζεται ότι υπάρχει επαναστατική κατάσταση στην Ελλάδα. Στο σχέδιο προγράμματος του ΚΚΕ που κατατίθεται από την Κεντρική Επιτροπή στην 4η Ολομέλεια τον Νοέμβριο του 1954 υποστηρίζεται όχι μόνο ότι υπάρχουν προϋποθέσεις για να εκδηλωθεί επαναστατικό κίνημα, αλλά και ότι «η επερχόμενη επανάσταση στην Ελλάδα θα είναι λαϊκοδημοκρατική-σοσιαλιστική» (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 638).

Σε επίπεδο κομματικό ή καλύτερα, κομματικών κειμένων η λήθη του παρελθόντος λαμβάνει μια πολύ στενότερη έννοια από εκείνη που στα κείμενα της ΕΔΑ. Για τον κομματικό μηχανισμό λήθη σημαίνει λήθη της ήττας του 1949, έτσι ώστε να δημιουργηθεί εκ νέου ένα κίνημα ανάλογο με το εαμικό και να αλλάξει την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα: «Το παρελθόν δεν το θυμόμαστε. Κάνουμε στην μπάντα τις χτεσινές μας διαφορές μας. Και δίνουμε όλοι τα χέρια: Για μια Ελλάδα ειρηνική και δημοκρατική, έντιμη, δυνατή και σεβαστή σε όλους» (2η Ολομέλεια, Οκτώβριος 1951, ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 195). Προκειμένου να καλλιεργηθεί αυτή η προσδοκία, η ήττα του 1949 γίνεται τακτική υποχώρηση. Ο Ν. Ζαχαριάδης στον λόγο του στην 7η Ολομέλεια (1950) χαράζει τις άμεσες επιδιώξεις του ΚΚΕ διαπιστώνοντας ότι: «Μετά την ήττα μας δεν έχουμε πτώση μα ανέβασμα στο λαϊκό μαζικό κίνημα […]. Οι κύριες δυνάμεις του ΔΣΕ δεν έπαθαν καταστροφική ήττα μα παραμένουν άθικτες και ετοιμοπόλεμες, ενώ το αντάρτικο ντουφέκι λαλεί πάντοτε έξω από την Αθήνα […]. Όλοι αυτοί οι παράγοντες καθορίζουν το γεγονός ότι η κατάσταση στην Ελλάδα είναι πάντα κρίσιμη […] ο μοναρχοφασισμός είναι γερά πιασμένος στη μέγγενη της πολιτικής επαναστατικής κρίσης» (Ν. Ζαχαριάδης, «Ο λόγος του προς την 7η Ολομέλεια», στο Κατσούλης, 1978: τόμ. Ζ΄, 56-57). Έτσι,

κατασκευάζεται μια δυνάμει επαναστατική κατάσταση στην οποία αναφέρεται ο κομματικός μηχανισμός μέχρι και την προεκλογική περίοδο του 1956. Λίγο πριν τις εκλογές ο Ν. Ζαχαριάδης δηλώνει: «Η αντικειμενική κατάσταση είναι αρκετά ευνοϊκή για το επαναστατικό κίνημα […]. Οι κουκουέδες συσσώρευσαν δυνάμεις για να περάσουν στη νέα επίθεση [...]. Ανασκουμπώθηκαν πάλι. Η όλη δουλειά αποσκοπεί στο να σηκώσει πάλι τις μάζες, να τις ετοιμάσει για μια αποφασιστική πάλη που επέρχεται, κοντοζυγώνει […]. Σημαντικό συστατικό στοιχείο της πολιτικής κρίσης στη χώρα μας είναι η ύπαρξη αυθόρμητου, αν και αδύνατου και σποραδικού, παρτιζάνικου κινήματος (Ζαχαριάδης, *Η Αυγή*, 19.1.1956). Ωστόσο, αυτή η ρητορική δεν υποστηρίζεται από την ελληνική Αριστερά. Προορίζεται μάλλον να καλύψει εσωκομματικές ανάγκες. Αντίθετα, χρησιμοποιείται από τη Δεξιά ως νομιμοποιητικό στοιχείο για τη σκλήρυνση των κατασταλτικών μέτρων και για την τόνωση των θεωριών περί κομμουνιστικού κινδύνου.

Η προεκλογική περίοδος του 1952 παρουσιάζει ενδιαφέρον από πολλές απόψεις. Από πλευράς ρητορικής, στα προεκλογικά κείμενα του 1952 αποκρυσταλλώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου της ΕΔΑ, που το 1951 βρισκόταν ακόμη υπό διαμόρφωση. Περαιτέρω, η προσεκτική ανάγνωση των προεκλογικών κειμένων και ιδιαίτερα όσων επικαλούνται τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 ιχνογραφεί δύο στοιχεία συνυφασμένα με την ύπαρξη και τη στρατηγική της ΕΔΑ μέχρι το 1967. Ο στόχος της συσπείρωσης των δυνάμεων που προέρχονταν από την εαμική συμμαχία γύρω από την ΕΔΑ εξελίσσεται σε μόνιμη αιτία ανταγωνισμού μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς. Ενδοπαραταξιακά, γίνεται φανερή η προσπάθεια της ΕΔΑ να αυτονομηθεί ως έναν βαθμό από το ΚΚΕ και να κατοχυρώσει το δικό της πολιτικό στίγμα, συγκροτώντας έναν λόγο προσανατολισμένο στις ανάγκες των Ελλήνων αριστερών, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονταν στη μετεμφυλιακή πολιτική συγκυρία.

Στο Γράφημα 1 φαίνεται κατ' αρχάς ότι σε σχέση με την προηγούμενη προεκλογική περίοδο το 1952 τα άρθρα που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 μειώνονται. Το ποσοστό (Πίνακας 1) φτάνει το 7,91%. Ενόψει αυτής της εκλογικής αναμέτρησης, η ΕΔΑ συνεχίζει να αποδεσμεύει τον πολιτικό της λόγο από το παρελθόν, προχωρώντας στη συγκρότηση ενός πολιτικού προγράμματος με βάση την υπέρβαση των διαιρέσεων και την επούλωση των πληγών που κληροδότησε η δεκαετία του 1940. Στο πολιτικό πρόγραμμα του 1952 προκρίνονται μεταξύ άλλων η ανάγκη της ειρήνευσης και της αποκατάστασης των δημοκρατικών θεσμών και της

οικονομικής ανασυγκρότησης (*Η Αυγή*, 20.10.1952). Άλλωστε, οι υπάρχουσες πολιτικές συνθήκες, όχι μόνο το 1952 αλλά και σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950, δεν ευνοούσαν τη συζήτηση για το παρελθόν, και εφόσον η ΕΔΑ είχε ενταχθεί στο πολιτικό σκηνικό ως νόμιμο κοινοβουλευτικό κόμμα ήταν επόμενο να ρίξει το βάρος της πολιτικής της ρητορικής στη συγκρότηση ενός προγράμματος που θα προσέφερε πολιτικές λύσεις στα ζητήματα τρέχουσας πολιτικής.

Επιπλέον, λίγους μήνες πριν από τις εκλογές εντάθηκε η αντικομμουνιστική δραστηριότητα της κυβέρνησης. Η εκτέλεση Μπελογιάννη τον Μάρτιο του 1952 και η υπόθεση των αεροπόρων όξυναν το κλίμα μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς αλλά και υπονόμευσαν την αξιοπιστία της κυβέρνησης Πλαστήρα που είχε υποσχεθεί την ειρήνευση. Η θέσπιση των μέτρων επιείκειας που ακολούθησε την εκτέλεση Μπελογιάννη δεν φάνηκε αρκετή να εξομαλύνει το κλίμα δυσπιστίας που αποδυνάμωνε την κυβέρνηση τόσο απέναντι στην Αριστερά όσο και απέναντι στη Δεξιά. Απέναντι στην τελευταία, η κυβέρνηση φαινόταν ανεπαρκής, διότι δεν είχε καταφέρει να αντιμετωπίσει τον κομμουνιστικό κίνδυνο που επεκτεινόταν πια όπως διαδιδόταν με αφορμή την υπόθεση της αεροπορίας, στις Ένοπλες Δυνάμεις. Έτσι, λίγες μέρες πριν τις εκλογές η κυβέρνηση, είτε για να αποδείξει ότι δεν ευσταθούν αυτές οι κατηγορίες είτε γιατί ήθελε να εξουδετερώσει πολιτικά την ΕΔΑ και την επιρροή της ενέτεινε τα μέτρα εναντίον της Αριστεράς. Στις αρχές Σεπτεμβρίου διαλύθηκε η οργάνωση νεολαίας της ΕΔΑ, ΕΔΝΕ, με βάση το ΑΝ 509, ενώ εβδομήντα ένα στελέχη του ΚΚΕ εκτοπίστηκαν. Ενδεικτική της έξαρσης του αντικομμουνιστικού κλίματος είναι η δήλωση στη Βουλή του Κ. Ρέντη για το θέμα της νεολαίας: «Θέλει το Κ.Κ. να έχη νεολαίαν εις την Ελλάδα, διά να την διαπαιδαγωγήσει προς ποίαν κατεύθυνσιν; Που θα την ωθήση; Έχομεν δείγματα της καθοδηγήσεως. Δύο μαθηταί γυμνασίου διέβησαν τα σύνορα εις το χωρίον Εξοχή και επέρασαν εις την Βουλγαρίαν. Δύο μαθηταί από την Ξάνθην επήγαν εις την εξοχήν και επέρασαν εις την Βουλγαρίαν. Ιδού η διαπαιδαγώγησις της νεολαίας η οποία γίνεται από την ΕΔΝΕ».[22]

Παράλληλα, το γεγονός ότι η ηγεσία του ΚΚΕ συνέχιζε να συντηρεί μια επαναστατική ρητορική βασισμένη στον εμφύλιο πόλεμο και την κληρονομιά του ΔΣΕ δεν έκανε καθόλου εύκολη για την ΕΔΑ τη διαχείριση του πρόσφατου παρελθόντος και έμμεσα συνέτεινε στην όξυνση του αντικομμουνιστικού κλίματος.

[22] *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, 10.9.1952: 143.

Τη μείωση των αναφορών στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 ακολουθεί και η αποσιώπηση των συγκρούσεων του εμφυλίου πολέμου. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, κανένα από τα προεκλογικά κείμενα δεν αναφέρεται στην περίοδο 1944-1949. Οι μόνες περιπτώσεις σε όλη την προεκλογική εκστρατεία όπου ο εμφύλιος πόλεμος γίνεται αντικείμενο επίκλησης είναι δύο (Πίνακας 1), όταν αυτός εντάσσεται ως ένα κομμάτι των καταστροφών που υπέστη η χώρα από το 1940 μέχρι το 1949. Και τα δύο αυτά κείμενα παρουσιάζουν τη δεκαετία του 1940 ως μα ενιαία περίοδο καταστροφών για τη χώρα, επιχείρημα που χρησιμοποιείται για να στηρίξει το πρόταγμα της ΕΔΑ για ειρήνευση και ανασυγκρότηση (*Η Αυγή*, 19.10.1952 και 14.11.1952).

Σταδιακά, στον λόγο της ΕΔΑ, και σε αντίθεση, με ό,τι αναφέρεται συμβαίνει στα κείμενα της ηγεσίας του ΚΚΕ, όπως αναφέρθηκε, αποσιωπάται ό,τι σχετίζεται με την περίοδο 1944-1949. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πολιτικοί κρατούμενοι, οι οποίοι αναφέρονται πια αποκλειστικά ως αγωνιστές της εθνικής αντίστασης, ακόμη και αν βαρύνονται με αδικήματα της περιόδου 1944-1949. Επίσης, χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην προεκλογική περίοδο του 1952 σχεδόν αποσιωπάται η πολύ πρόσφατη εκτέλεση Μπελογιάννη, που υπενθυμίζει την αντικαθεστωτική και όχι την εθνικοαπελευθερωτική δράση της ελληνικής Αριστεράς.

Οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 ταυτίζονται σχεδόν πλήρως με τις αναφορές στην περίοδο 1940-1944, δηλαδή με την επίκληση του εαμικού παρελθόντος (Πίνακας 1. Γράφημα 2). Από τα 22 προεκλογικά κείμενα που αναφέρονται στην περίοδο τα 20 επικαλούνται αποκλειστικά την εαμική αντίσταση. Αυτό, επιβεβαιώνει καταρχήν, ότι η ΕΔΑ χτίζει μια ρητορική που αν και δεν συμφωνεί, όπως είδαμε, με τη ρητορική της ηγεσίας του ΚΚΕ, χαρακτηρίζει τη συλλογική μνήμη της Αριστεράς στην Ελλάδα σε όλη την προδικτατορική περίοδο. Η επίκληση της εαμικής αντιστασιακής δράσης επιτρέπει στην ΕΔΑ να κατασκευάσει ένα ιδεολογικό, πολιτικό και παραταξιακό μοντέλο το οποίο να είναι αποδεκτό στην μετεμφυλιακή πολιτική σκηνή αλλά και ταυτόχρονα να δίνει την ευκαιρία στον πολιτικό σχηματισμό της Αριστεράς να διεκδικήσει τη συσπείρωση των δυνάμεων του εαμικού κινήματος.

Την ίδια στιγμή, βέβαια, η επίκληση του εαμικού κινήματος παραμονές των εκλογών του 1952 εντάσσεται στο κλίμα δυσπιστίας που αναπτύχθηκε εκείνη την περίοδο μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς και την προσπάθεια της ΕΔΑ προεκλογικά να αναδειχθεί κυρίαρχη δύναμη των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που είχαν

συσπειρωθεί στο παρελθόν στον χώρο της εαμικής συμμαχίας. Το πολιτικό πλαίσιο των εκλογών του 1952 καθορίστηκε από την σταδιακή όξυνση των σχέσεων μεταξύ ΕΔΑ και της ένωσης ΕΠΕΚ-Φιλελευθέρων. Το, αρνητικό κλίμα που ήδη, είχε διαμορφωθεί από την εκτέλεση του Ν. Μπελογιάννη και των συντρόφων του, επιβάρυνε στις 29 Σεπτεμβρίου ο θάνατος του Κ. Γαβριηλίδη, πρώην αρχηγού του Αγροτικού Κόμματος, ο οποίος είχε εκτοπιστεί παρά την άσχημη κατάσταση της υγείας του στον Α. Ευστράτιο. Οξύνθηκε ακόμη περισσότερο από την ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου στις 12 Σεπτεμβρίου. Με το εκλογικό νομοσχέδιο που κατατέθηκε στη Βουλή τον Αύγουστο η κυβέρνηση επανάφερε σε ισχύ, με ορισμένες τροποποιήσεις, το πλειοψηφικό σύστημα που είχε εφαρμοστεί στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Κύριο χαρακτηριστικό αυτού του συστήματος ήταν ο διαφοροποιημένος ρόλος καθορισμού των εκλογικών περιφερειών (στενοευρεία). Σύμφωνα με αυτό καθιερωνόταν «στενή περιφέρεια στην Παλαιά Ελλάδα και «ευρεία» περιφέρεια στις Νέες Χώρες. Αυτός ο τρόπος καθορισμού των περιφερειών ευνοούσε ιδιαίτερα το Κέντρο, που ήλπιζε ότι θα μπορούσε να κερδίσει στις εκλογές χάρη στην αυξημένη επιρροή που διέθετε στις Νέες Χώρες. Η υιοθέτησή του επέτεινε τον χαρακτήρα της παραταξιακής σύγκρουσης που, ήδη, διαφαινόταν, ότι επρόκειτο να προσλάβουν οι εκλογές. Ουσιαστικά, η επιλογή περιορίστηκε μεταξύ του Ε.Σ. και της συμμαχίας ΕΠΕΚ-ΚΦ. Αυτή η όξυνση του πολιτικού κλίματος θεωρήθηκε απαραίτητη για την έξοδο από την πολιτική και κυβερνητική αστάθεια που ταλάνισε τη χώρα στο διάστημα 1950-1952 (Νικολακόπουλος, 2001: 159-161).

Σε αυτές τις εκλογές, η ΕΔΑ βρέθηκε μπροστά σε ένα μεγάλο δίλημμα, το οποίο διαπέρασε τον λόγο και την πολιτική της παρουσία εν γένει. Από την καθιέρωση του εκλογικού συστήματος γινόταν φανερό πως είχε ελάχιστες ελπίδες να εκλέξει έστω και έναν βουλευτή. Αν καταργούσε τους συνδυασμούς της, θα έδινε την πλειοψηφία και πιθανώς την εξουσία στο Κέντρο. Αν κατέβαινε αυτόνομα στις εκλογές, η νίκη του Παπάγου θα ήταν σχεδόν σίγουρη (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 531-532).

Βλέπουμε λοιπόν ότι σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα από την ίδρυση της, η ΕΔΑ βρέθηκε να είναι κατά κάποιο τρόπο ρυθμιστικός παράγοντας του αποτελέσματος της εκλογικής διαδικασίας. Το γεγονός αυτό τροφοδότησε έντονες διαφωνίες στο εσωτερικό της, οι οποίες διαμόρφωσαν δύο τάσεις σχετικά με τη στάση που έπρεπε να κρατήσει το κόμμα. Κάποια στελέχη μεταξύ των οποίων και ο Η. Ηλιού, θεωρούσαν ότι, εφόσον δεν είχαν τη δυνατότητα να πάρουν σε καμιά

περιφέρεια την πλειοψηφία, δεν θα είχαν λόγο να διασπάσουν τις δημοκρατικές δυνάμεις και να συμβάλλουν στην εκλογική νίκη του Συναγερμού. Ωστόσο, η πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής ομάδας και ο πρόεδρος της ΕΔΑ Ι. Πασαλίδης δεν συμμερίζονταν αυτές τις ανησυχίες. Εκφράζοντας και την άποψη του ΚΚΕ θεωρούσαν, ότι ήταν σημαντικό η ΕΔΑ να κρατήσει τον ξεχωριστό της χαρακτήρα, να μην γίνει «ουρά του Κέντρου» και θεωρούσαν ότι, παρά την ψήφιση του πλειοψηφικού, ήταν δυνατό να κερδίσει η ΕΔΑ την πλειοψηφία σε κάποιες περιφέρειες όπως ο Πειραιάς, η Μυτιλήνη κτλ. (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 531-532).

Τελικά, η ΕΔΑ ευθυγραμμίστηκε με την πολιτική γραμμή του ΚΚΕ, που εκείνη την εποχή καθοριζόταν από την πολιτική απόφαση της 2ης Ολομέλειας (10-12 Οκτωβρίου 1951), στην οποία μεταξύ άλλων διαχωρίζεται με σαφήνεια το «μοναρχοφασιστικό στρατόπεδο» από τον «λαό». Στο πρώτο ανήκουν ο Παπάγος «με το φασιστικό Συναγερμό του», η ΕΠΕΚ του Πλαστήρα «με την κοινωνική και δημοκρατική απάτη και δημοκοπία της», ο Βενιζέλος «υποτακτικός κι αυτός της αμερικανοκρατίας». Ενώ ξεχωριστή θέση, αυτή των απόκληρων των προδοτών του κινήματος, επιφυλάσσεται στους υποστηρικτές του ΣΚ-ΕΛΔ (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 191-194). Αυτός ο σχηματικός στιγματισμός των δυνάμεων του «μοναρχοφασισμού» που προερχόταν από τις αποφάσεις της ΙΙΙης Συνδιάσκεψης, απέκλειε τη δυνατότητα ενός ευρύτερου συνασπισμού, εφόσον όλα τα κόμματα του Κέντρου κατατάσσονταν στο ίδιο στρατόπεδο με τη Δεξιά (Κατσούλης, 1978: τόμ. Ζ΄, 116).

Για την Αριστερά, ο κύριος υπεύθυνος για την τραγική κατάσταση του λαού είναι η «αμερικανοκρατία, η αμερικανοαγγλική κατοχή στην Ελλάδα. Η αμερικανοκρατία προστάζει στην πατρίδα μας και οι προσκυνημένοι γραικύλοι εκτελούν. Η αμερικανοκρατία στηρίζεται στους Πλαστήρα-Βενιζέλο-Παπάγο-ρεφορμιστές-αγροτοκάπηλους-Μπαλτατζήδες και τους κάθε λογής προδότες Σβωλοτσιριμώκους, Κύρκους και άλλους. Όλοι τους την ίδια δουλειά κάνουν. Δεν υπάρχει βασική διαφορά ανάμεσα στους αμερικανοπροσκυνημένους Πλαστήρα-Παπάγο. Και οι δύο είναι το ίδιο πιστοί λακέδες της αμερικανοκρατίας. Όλοι τους έχουν για νόμο την αμερικάνικη πολιτική πείνα-κρεμάλα-πόλεμος-καταστροφή της πατρίδας μας. Πλαστήρας και Παπάγος είναι δύο όψεις στο ίδιο αμερικάνικο νόμισμα» (Ανακοίνωση του ΚΚΕ και του ΑΚΕ, 1952: 47-49). Οι παραπάνω πολιτικές εκτιμήσεις περνούν στην προεκλογική περίοδο με το σύνθημα «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος, όλοι οι σκύλοι μια γενιά» (Λιναρδάτος, 1977: τόμ. Α΄, 530),

που διέπουν την προεκλογική παρουσία της ΕΔΑ και δίνουν το πολιτικό στίγμα των ψηφοφόρων της. Όμως, παρά το γεγονός, ότι τελικά υπερίσχυσε η άποψη που ταυτιζόταν με την πολιτική γραμμή της ηγεσίας του ΚΚΕ, είναι σημαντικό ότι στο εσωτερικό της ΕΔΑ αρχίζουν να υπάρχουν διαφωνίες και αμφισβήτηση της ηγεσίας του ΚΚΕ με κριτήριο την εσωτερική πολιτική κατάσταση.

Τα προεκλογικά κείμενα της περιόδου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι για την Αριστερά κύριος πολιτικός αντίπαλος εκείνη την εποχή δεν είναι ο Συναγερμός αλλά το Κέντρο, ο συνασπισμός ΕΠΕΚ-Φιλελευθέρων. Έτσι, αυτό που αναδεικνύεται ως κυρίαρχο μέσα από τα κείμενα της προεκλογικής περιόδου είναι ότι σε αυτές τις εκλογές το σημαντικότερο για την Αριστερά ήταν να αποσαφηνιστούν, να οροθετηθούν οι σχέσεις της με την κεντροαριστερά και το Κέντρο. Βασικό ζήτημα μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς είναι ο έλεγχος των ψήφων που προέρχονται από την κεντροαριστερά, δηλαδή στην ουσία από το κομμάτι της εαμικής παράταξης που μετά τα Δεκεμβριανά διέρρηξε τις σχέσεις του με το ΚΚΕ. Αφού, η ευθυγράμμιση της ΕΔΑ με την πολιτική γραμμή του ΚΚΕ δεν άφηνε πολλά περιθώρια για τη διεκδίκηση κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, κύριο πολιτικό διακύβευμα των εκλογών αναδεικνύεται μέσα από τα προεκλογικά κείμενα η εξουδετέρωση της πολιτικής επιρροής του Κέντρου στον χώρο της εαμογενούς Αριστεράς και η ταυτόχρονη κατοχύρωση της ιδεολογικής και πολιτικής ηγεμονίας της ΕΔΑ και του ΚΚΕ.

Έτσι, αξιοποιώντας την πολιτική συγκυρία, η ΕΔΑ επιστρατεύει το εαμικό παρελθόν για να αποδυναμώσει προεκλογικά την πολιτική του σχήματος ΕΠΕΚ-Φιλελευθέρων, αναβιώνοντας εκ νέου τους συναισθηματικούς και πολιτικούς δεσμούς της εαμικής συμμαχίας. Οι αναφορές στην εαμική αντίσταση αποτέλεσαν τα κοινά παραταξιακά σύμβολα για τις δύο συνιστώσες της Αριστεράς, σύμβολα με ισχυρή ενοποιητική δύναμη. Η αντιμετώπιση, βέβαια, του εμφυλίου πολέμου της περιόδου 1946-1949 συνιστούσε σαφή διαφοροποίηση ανάμεσα στους δύο πολιτικούς χώρους της κομμουνιστικής και της μη κομμουνιστικής αριστεράς. Σε μαζικό, όμως, επίπεδο η διαφοροποίηση αυτή περιείχε πολλές αμφισημίες και δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως απόλυτη παγιωμένη διαίρεση. Γιατί, για το μεγαλύτερο τμήμα της λαϊκής βάσης της ευρύτερης Αριστεράς ο εμφύλιος πόλεμος, όπως τουλάχιστον τον βίωσε στην απτή και καθημερινή πραγματικότητα, αποτελούσε εξαναγκαστική συνέχεια της εαμικής αντίστασης. Η αντίθεση, επομένως, προς τις συγκεκριμένες επιλογές του ΚΚΕ κατά την περίοδο 1946-1949 λειτουργούσε

διαιρετικά περισσότερο σε επίπεδο στελεχών και λιγότερο ως παγιωμένη διαίρεση στη λαϊκή βάση. Αντίθετα στο επίπεδο αυτό παρέμειναν καθοριστικές οι ενοποιητικές αναφορές στην ηττημένη εαμική αντίσταση (Νικολακόπουλος, 2001: 25-38).

Στον πολιτικό λόγο ο στόχος της αναβίωσης του εαμικού κόσμου επιδιώκεται σε δύο φάσεις: Καταρχήν, η διεκδίκηση της «αληθινής» πολιτικής και ιδεολογικής συνέχειας του διαβήματος του ΕΑΜ αναδεικνύεται σε καταστατικό στοιχείο της πολιτικής ύπαρξης της ΕΔΑ. Στη συνέχεια, η αυθεντικότητα της εαμικής κληρονομιάς χρησιμοποιείται για να αναδείξει την αναντιστοιχία μεταξύ των προεκλογικών εξαγγελιών και των μετεκλογικών έργων της κυβέρνησης Πλαστήρα, ώστε να τεκμηριωθεί η ορθότητα του συνθήματος «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος».

Η διεκδίκηση της εαμικής κληρονομιάς ξεκινά από το πρόγραμμα της ΕΔΑ, που δημοσιεύτηκε στην Αυγή[23] στις 29 και 30 Οκτωβρίου 1952, δύο εβδομάδες περίπου πριν από την ημέρα των εκλογών. Παράλληλα με το πρόγραμμα, στο ίδιο κείμενο αποσαφηνίζεται και η προέλευση της ΕΔΑ: «Ενσαρκώνει την παράδοση των ηρωικών αγώνων του Ελληνικού λαού εναντίον των ξένων επιδρομέων στη Χώρα μας. Ξεπηδάει μέσα από τα σπλάχνα του μεγαλειώδους κινήματος της Εθνικής Αντιστάσεως» (*Η Αυγή*, 29.10.1952). Με τον τρόπο αυτό, επιχειρείται η αποκατάσταση της συνέχειας με το εαμικό παρελθόν, το οποίο λειτουργεί ως πρότυπο συσπείρωσης και πολιτικής δράσης. Η εαμική εμπειρία δεν είναι μόνο ένα ισχυρό ενοποιητικό σύμβολο για όσους συμμετείχαν στο ΕΑΜ. Ταυτόχρονα, είναι η επίκληση της πιο αισιόδοξης περιόδου από όλη την προηγούμενη δεκαετία, καθώς ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού συμμετείχε στις αντιστασιακές οργανώσεις σε μια διαδικασία εθνικοαπελευθερωτικής και κοινωνικής δράσης. Παρόλο που αυτό το κίνημα κολοβώθηκε τελικά από τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, η ανάμνησή του διέθετε ακόμη κάτι αισιόδοξα επαναστατικό και ενωτικό. Αντίστοιχα, η περίοδος 1944-1949 γεμάτη τραύματα, απογοητεύσεις και διαιρέσεις, τόσο στο σύνολο του εθνικού κορμού όσο και στο πλαίσιο της ίδιας της εαμικής παράταξης, αποσιωπάται γιατί δεν μπορεί να αποτελέσει, ούτε παράδειγμα, ούτε κίνητρο για περαιτέρω πολιτική δράση.

Στο πλαίσιο της διεκδίκησης της συνέχειας του εαμικού παρελθόντος, οι αναφορές στην αντιστασιακή δράση χρησιμοποιούνται και ως κριτήριο για τη

[23] Μετά το κλείσιμο της εφημερίδας *Η Δημοκρατική*, που κυκλοφορεί από τις 28.8.1951, ύστερα από παρέμβαση των αρχών, στις 19.1.1952 κυκλοφόρησε *η Αυγή*. Αρχικά ήταν εβδομαδιαία και αργότερα, από τις 26.10.1952, καθιερώθηκε ως το επίσημο ημερήσιο βήμα της ΕΔΑ (Παπαθανασίου, 1995α: 21-82).

διάκριση ανάμεσα σε αυτούς που έμειναν πιστοί στα ιδανικά του ΕΑΜ, και άρα μπορούν να διεκδικήσουν την πολιτική εκπροσώπηση όσων συμμετείχαν σε αυτό, και σε εκείνους που πρόδωσαν τα ιδανικά του, μετά το 1944. Στην δεύτερη κατηγορία κατατάσσονται οι πολιτικοί της ΕΠΕΚ, που αν και επικαλούνται την εαμική αντίσταση, κατηγορούνται ότι πουλήθηκαν για να γίνουν βουλευτές. «Σήμερα ο λαός είδε πια τι σημαίνει Πλαστήρας. Τι πράγμα είναι οι "πρώην Εαμίτες", που με τόσο παχειά λόγια τον ξαναγέλασαν, κι εκμεταλλεύονται κάποιους παλιούς δεσμούς τους με την Εθνική Αντίσταση, παρέσυραν απ' το σωστό δρόμο χιλιάδες οπαδούς της Δημοκρατίας, της Ειρήνης, της Εθνικής Ανεξαρτησίας στη στρούγκα της ΕΠΕΚ» (Μπριλλάκης, *Η Αυγή*, 8.11.1952).

Παράλληλα, το εαμικό παρελθόν χρησιμοποιείται και ως απάντηση στην προβολή από τη Δεξιά της εθνικοαπελευθερωτικής δράσης του Παπάγου. Η συμμετοχή του Παπάγου στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-1941 και στην τελική φάση του εμφυλίου πολέμου χρησιμοποιείται από τον Συναγερμό ως ισχυρό ενοποιητικό σύμβολο αλλά και ως εχέγγυο της ορθής πολιτικής του στάσης στο μέλλον. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο επιχειρεί η ΕΔΑ να χρησιμοποιήσει τη δράση του Στ. Σαράφη. Όπως ο Παπάγος καλεί τους ψηφοφόρους του Συναγερμού να τον εμπιστευθούν, παρουσιάζοντας ως εγγύηση την στρατιωτική του δράση και τους δύο νικηφόρους πολέμους που διεξήγαγε εναντίον των Ιταλών και εναντίον των κομμουνιστών, έτσι, και ο Σαράφης καλεί τον λαό να δώσει τη μάχη των εκλογών με τον ίδιο πατριωτισμό και την ενότητα που έδωσε τις μάχες εναντίον των δυνάμεων του Άξονα για την απελευθέρωση της πατρίδας και «να ψηφίσουν μονοκούκι ΕΔΑ» (*Η Αυγή,* 15.11.1952).

Ο Στ. Σαράφης, πρωταγωνιστής της εαμικής Αντίστασης, συγκέντρωνε στο πρόσωπό του όλα τα στοιχεία που του επέτρεπαν να γίνει ενοποιητικό σύμβολο της Αριστεράς στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, με τον ίδιο τρόπο που ο Παπάγος λειτούργησε ως ενοποιητικό σύμβολο για τη Δεξιά. Ο Στ. Σαράφης, αν και αναδείχθηκε σε στρατιωτικό αρχηγό του ΕΛΑΣ, δεν συμμετείχε στον εμφύλιο πόλεμο. Από το 1946 και μετά ήταν εξόριστος στη Σέριφο, στη Μακρόνησο, στον Α. Ευστράτιο και αλλού. Επομένως, η παρουσία του στα ψηφοδέλτια της ΕΔΑ δεν θύμιζε τίποτε από τις εμφύλιες συγκρούσεις. Αντίθετα, η πολιτική του παρουσία ήταν μια ζωντανή επίκληση της εθνικοαπελευθερωτικής δράσης του ΕΑΜ χωρίς τις διχαστικές συμπαραδηλώσεις της περιόδου από τα Δεκεμβριανά και μετά. Το όνομα και η παρουσία του θυμίζουν την αντιστασιακή δράση εναντίον των κατακτητών και

όχι την αδελφοκτόνο διαίρεση. Έτσι, ο Σαράφης αναλαμβάνει πολλές από τις προεκλογικές ομιλίες στις μεγάλες πόλεις, Αθήνα Πειραιά, Θεσσαλονίκη και ταυτόχρονα επιλέγεται για να μιλήσει εκ μέρους της ΕΔΑ στο ραδιόφωνο, που είχε αναδειχθεί σε ένα πολύ αγαπημένο μέσο των πολιτικών για τις προεκλογικές τους ομιλίες και την παρουσίαση του πολιτικού τους προγράμματος (*Η Αυγή*, 31.10.1952 και 13.11.1952).

Επίσης, το γεγονός ότι ο Σαράφης είχε βενιζελική προέλευση και προσχώρησε στον ΕΛΑΣ έδινε στην πολιτική του υπόσταση ακόμη μια διάσταση. Αποτελούσε ζωντανή υπενθύμιση του γεγονότος, ότι ένα σημαντικό κομμάτι της βενιζελικής παράταξης είχε συμπαραταχθεί με το ΕΑΜ στην περίοδο της Κατοχής. Η παρουσία του λοιπόν διεύρυνε τη δυνατότητα της ΕΔΑ να επεκταθεί προς το Κέντρο και να ανασυστήσει κατά κάποιο τρόπο το πολιτικό διάβημα του εαμικού κινήματος. Ο Σαράφης αποτελεί για την Αριστερά, ό,τι ο Παπάγος για τη Δεξιά, τηρουμένων των αναλογιών και της εμβέλειας, τόσο των δύο προσωπικοτήτων όσο και των πολιτικών φορέων που αυτές αντιπροσώπευαν.

Η προβολή της εθνικοπατριωτικής δράσης του Παπάγου από την πλευρά της Δεξιάς και η διεκδίκηση της εαμικής Αντίστασης από την Αριστερά επαναφέρουν εντονότερα από ό,τι το 1951 το θέμα του δωσιλογισμού. Η αντίθεση Αντίστασης-συνεργασίας ανασύρεται από το παρελθόν για να αποκτήσει στον λόγο της Αριστεράς αξιολογικό χαρακτήρα. Επιστρατεύεται για να αξιολογήσει την ηθική ποιότητα των δυνάμεων που αντιπαρατίθενται στην εκλογική μάχη. Από τη μια μεριά, όσοι συνεργάστηκαν με τους κατακτητές ή ολιγώρησαν την περίοδο της Κατοχής είναι βέβαιο πως και πάλι θα προδώσουν τον λαό ή θα αδιαφορήσουν για τα προβλήματά του. Από την άλλη, η ηθική ποιότητα των ανθρώπων που στο παρελθόν αντιστάθηκαν στον κατακτητή λειτουργεί ως εχέγγυο, ότι θα υπηρετήσουν σωστά στο παρόν και το μέλλον την πολιτική. Έτσι, σε πολλά προεκλογικά κείμενα επιχειρείται η σύγκριση σε αυτή τη βάση είτε ανάμεσα στις ίδιες τις παρατάξεις είτε ανάμεσα σε συγκεκριμένα πρόσωπα.

Για το σκοπό αυτό, επιλέγονται αντιθετικά ζεύγη προσωπικοτήτων, από τη μια γνωστών για την αντιστασιακή τους δράση στο πλευρό του ΕΑΜ και από την άλλη πολιτικών ή στρατιωτικών από τη Δεξιά που βαρύνονται με ύποπτο για συνεργασία με τον κατακτητή παρελθόν ή για ολιγωρία κατά την περίοδο της Αντίστασης. Πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ρητορικής αποτελεί μια σειρά δημοσιευμάτων με τίτλο *Οι δύο κόσμοι: Αυτοί κι εμείς με λίγα λόγια και με λίγα κείμενα,* που

εμφανίζονται στην πρώτη σελίδα της *Αυγής* με συχνότητα δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα και συγκρίνουν πάντοτε έναν γνωστό υποψήφιο της Δεξιάς και έναν της Αριστεράς με βάση τη δράση τους στην Κατοχή. Σε ένα από αυτά τα κείμενα συγκρίνονται οι Πλαστήρας και Παπάγος από τη μια και ο Στ. Σαράφης από την άλλη. Στον Παπάγο προσάπτεται, ότι είχε δώσει σαφείς εντολές στους επιτελείς του Ελληνικού Στρατού σε περίπτωση ιταλικής επίθεσης στα ελληνοαλβανικά σύνορα να μην πολεμήσουν, αλλά να ρίξουν «μερικές ντουφεκιές για την τιμή των όπλων». Στον Πλαστήρα χρεώνεται η γνωστή επιστολή που απευθύνει από τη Νίκαια στον Έλληνα πρεσβευτή στο Βισύ, στην οποία τον διαβεβαιώνει ότι θα έκανε ό,τι μπορούσε για να εξέλθει η Ελλάδα από τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο με τη μεσολάβηση της Γερμανίας. Για τον Σαράφη, υπενθυμίζεται ότι «προτίμησε από τα ασφαλή καταφύγια του εξωτερικού και τα καφενεία των Αθηνών το σκληρό δρόμο του βουνού […]. Οι ίδιοι οι αντίπαλοί του, οι εχθροί του ελληνικού λαϊκού απελευθερωτικού κινήματος, ανεγνώρισαν την αξία και τις υπηρεσίες του». Μετά την υπενθύμιση και τη σύγκριση της δράσης και των απόψεων των τριών πολιτικών, οι οποίοι κατέβαιναν στον πολιτικό στίβο με την αίγλη της στρατιωτικής τους δράσης, το δημοσίευμα καταλήγει: «Σήμερα και οι δύο ηγέτες της εθνικοφροσύνης ανταγωνίζονται ποιος θα υπηρετήσει πιο πιστά την αμερικανική πολιτική εις βάρος του Ελληνικού Λαού και της εθνικής του Ανεξαρτησίας. Όμως, όπως στα 1940-45, έτσι και σήμερα ο ελληνικός Λαός περιφρονώντας τα κηρύγματα των ηγετών της εθνικής υποτελείας ακολουθεί το δικό του δρόμο παλεύοντας για την Ανεξαρτησία του. Και ο στρατηγός Σαράφης είναι και πάλι στο πλευρό του» (*Η Αυγή*, 6.11.1952).

Τέλος, μέσα από τις επικλήσεις της περιόδου 1940-1944 περιγράφεται η κατάσταση που πρόκειται να επικρατήσει μετά τις εκλογές. Σε μια μανιχαϊστική σύγκριση, το παρελθόν προβάλλεται στο μέλλον σε μια προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί ως δίδαγμα, ως συσωρευμένη γνώση που θα πρέπει οι ψηφοφόροι να αξιοποιήσουν την ημέρα των εκλογών. Μια από τις πιο συνηθισμένες χρήσεις του παρελθόντος αποτελεί η άντληση διδαγμάτων και παραδειγμάτων προς μίμηση ή προς αποφυγή. Σε αυτή τη διαδικασία το παρελθόν παίρνει την έννοια της συλλογικής εμπειρίας, της συλλογικής γνώσης, και αξιοποιείται ως τέτοιο. Ως «παραδείγματα» επιλέγονται γεγονότα ήδη γνωστά στην κοινή γνώμη, που δεν χρειάζονται πολλές εξηγήσεις και μπορούν να λειτουργήσουν συμβολικά. Σχηματίζεται με αυτό τον τρόπο ένας νοητός «χάρτης» ο οποίος, κατασκευασμένος από τις προηγούμενες γενιές μπορεί να χρησιμοποιηθεί με ασφάλεια στο παρόν και, φυσικά, στο μέλλον,

οδηγώντας τα βήματα όσων τον έχουν ανάγκη και κυρίως προφυλάσσοντάς τους από «σφάλματα» που ήδη έχουν διαπραχθεί και έχουν καταγραφεί ως τέτοια (Lowenthal, 1985: 52-63, Schwartz, 1996: 908-927). Έτσι, σύμφωνα με την εμπειρία του παρελθόντος η «επόμενη μέρα» διαγράφεται ζοφερή, αν κερδίσει ο Συναγερμός, και ελπιδοφόρα, αν κερδίσει η ΕΔΑ. Αν κερδίσει η Δεξιά, θα συνεχιστεί η εθνική υποτέλεια, ενώ Θα εγκαθιδρυθεί στρατιωτική δικτατορία με τη βοήθεια ενός τρομοκρατικού μηχανισμού που αποτελείται από «πρώην χίτες και ταγματασφαλίτες της Κατοχής» (*Η Αυγή*, 7.11.1952). Ενώ, σε περίπτωση που επικρατήσει η ΕΔΑ, ο λαός, «η ακατάβλητη στρατιά της Δημοκρατίας και της Ειρήνης» θα αποκτήσει «προκοπή», «ευτυχία», «δημοκρατία», «γενική αμνηστία» και «εθνική ανεξαρτησία», δηλαδή τα αγαθά για τα οποία πάλεψε και κατά τη διάρκεια της περιόδου 1940-1944 (*Η Αυγή*, 15.11.1952).

Όλα τα παραπάνω εντάσσονται σε ένα ευρύτερο σχήμα που έχει σκοπό να στρέψει αυτή την εκ νέου συσπείρωση της εαμικής δύναμης εναντίον της απερχόμενης κυβέρνησης του Κέντρου, επιβεβαιώνοντας καταρχήν τη δύναμη που παρείχε στην ΕΔΑ η πολιτική συγκυρία: «Τι θα κάνουν οι αριστεροί ψηφοφόροι; Αυτό το ερώτημα αποτελεί από καιρό το κύριο θέμα της πολιτικής αρθρογραφίας και ειδησεογραφίας, τόσο του Παπαγικού όσο και του Πλαστηροβενιζελικού Τύπου. Οι επικίνδυνοι δια την δημοσίαν ασφάλειαν, οι αντεθνικώς δρώντες οι τρίτης κατηγορίας πολίτες που καταδιώχθηκαν με το ίδιο πάθος και από τις δύο παρατάξεις της εθνικοφροσύνης, έγιναν τώρα το αντικείμενο του «θερμού ενδιαφέροντος» και των δύο κομματικών επιτελείων. Ο Παπάγος για να τους πάρει την ψήφο, διακηρύσσει, ότι κι αυτός είναι αριστερός – όσο βέβαια σοσιαλιστής ήταν ο Χίτλερ, και ότι μόνον αυτός μπορεί να κάνει πραγματική ειρήνευση […]. Μα στους Πλαστηροβενιζελικούς το ερώτημα: «Τι θα κάνουν οι αριστεροί; Τους έγινε πραγματικό άγχος. Η ρωμαλέα δημοκρατική κίνηση, που φουντώνει κάθε μέρα και πιο πολύ τους πείθει ότι έφτασε το τέλος της απάτης. Γιατί στην πραγματικότητα οι Πλαστηρικοί στήριξαν την ίδια την ύπαρξή τους σαν κόμμα στη μεγαλύτερη πολιτική απάτη που γνώρισε η νεοελληνική ιστορία» (*Η Αυγή*, 13.11.1952).

Ο Στρατηγός αποκαλείται «δολιοφθορέας της Δημοκρατίας» και θεωρείται υπεύθυνος «για ό,τι έγινε κατά της Δημοκρατίας και ό,τι δεν έγινε υπέρ αυτής στο διάστημα που κυβερνούσε τη χώρα». Αυτή η τακτική δεν είναι ούτε λάθος ούτε αδυναμία του Πλαστήρα. «Είναι ενσυνείδητη εγκληματική πολιτική κατά της Δημοκρατίας». «Ας συνοψίσουμε: Ο Παπάγος είναι εχθρός της Δημοκρατίας. Ο

Πλαστήρας φέρνει τον Παπάγο. Και οποιοσδήποτε θα κινηθεί στα πλαίσια της ίδιας πολιτικής, που δεν καθορίζεται από τα συμφέροντα του λαού μας δεν είναι παρά το ίδιο, εχθρός της Δημοκρατίας» (Εφραιμίδης, *Η Αυγή*, 19.10.1952).

Αφενός ο χαρακτηρισμός «δολιοφθορέας της δημοκρατίας» στηρίζεται στην παλαιότερη θεωρία περί κυματοθραύστη του λαϊκού κινήματος. Σύμφωνα με αυτή, μια από τις ανασχέσεις της πορείας προς την αταξική κοινωνία είναι και ο «κοινωνικός κυματοθραύστης» που την λειτουργία του έχουν αναλάβει να διαδραματίσουν οι πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες συνδέονται μεν με τα μεσαία κοινωνικά στρώματα αλλά διέπονται από αντικαπιταλιστική διάθεση. Οι κοινωνικές αυτές δυνάμεις συμπλέουν με την εργατική τάξη μέχρι ενός σημείου. Αυτή την αναγκαστική πορεία τους, εκμεταλλεύεται ο πολιτικός καπιταλιστικός προγραμματισμός για τη δημιουργία ενός κυματοθραύστη που την κρίσιμη στιγμή θα ανακόψει την πορεία του λαϊκού κινήματος (Κατσούλης, τόμ. Ζ΄, 1978: 145).

Αφετέρου, μεταφέρει στην ελληνική κοινή γνώμη την άποψη της ηγεσίας του ΚΚΕ ότι «ο Πλαστήρας είναι πιο επικίνδυνος απ' τον Παπάγο γιατί εφαρμόζει την ίδια φασιστική αμερικάνικη πολιτική με ψευτοδημοκρατική μάσκα και εξαπατά μια μερίδα του λαού» (Ανακοίνωση του ΚΚΕ και του ΑΚΕ, 1952: 47-49). Η εξαπάτηση του λαού είναι ακριβώς το στοιχείο που οδήγησε την κυβέρνηση του Κέντρου σε πολιτική χρεοκοπία, η οποία δεν οφείλεται «στην εφαρμογή του προγράμματος και των προεκλογικών υποσχέσεών». Αντίθετα, οφείλεται στο γεγονός ότι η απελθούσα κυβέρνηση πρόδωσε τις υποσχέσεις και τις διακηρύξεις της γιατί τελικά «εφήρμοσε την πολιτική που έχει κοινή με το Συναγερμό» (*Η Αυγή*, 12.10.1952). Πέρα από τα γεγονότα που λίγο πριν από τις εκλογές οδήγησαν σε όξυνση του κλίματος μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς, αυτό που ιδιαίτερα καταλόγιζε η ΕΔΑ στον Πλαστήρα και επαναλαμβανόταν στις προεκλογικές ομιλίες, κυρίως από τον Σαράφη ήταν ότι χιλιάδες αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης βρίσκονταν αντί αμοιβής ακόμη φυλακισμένοι ή εκτοπισμένοι, κάτω από δυσμενείς συνθήκες (Σαράφης, *Η Αυγή*, 31.10.1952).

«Δημοκρατική Αλλαγή» και «πανδημοκρατική σύμπραξη από τα πάνω»

Στην προεκλογική περίοδο του 1956 η διαχείριση του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο της ΕΔΑ διαφοροποιείται σημαντικά, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Στο Γράφημα 1 αποτυπώνεται η κατακόρυφη πτώση του ποσοστού των κειμένων που χρησιμοποιούν αναφορές στη δεκαετία του 1940. Ενώ στον Πίνακα 1 βλέπουμε ότι

σε αντίθεση με την προηγούμενη προεκλογική περίοδο εμφανίζονται στον λόγο της ΕΔΑ αναφορές στην περίοδο 1944-1949 οι οποίες υπερτερούν των αντίστοιχων στην περίοδο 1940-1944. Σε καμιά άλλη προεκλογική περίοδο οι αναφορές στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου δεν είναι περισσότερες από εκείνες στην Αντίσταση. Αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται, εν μέρει, στις αλλαγές που συνέβησαν σε διεθνές επίπεδο και ιδιαίτερα στο κομμουνιστικό κίνημα, αλλά κυρίως αντικατοπτρίζει και υπηρετεί την αλλαγή της στρατηγικής του ΚΚΕ, που επέτρεψε στο εσωτερικό της χώρας τη συγκρότηση της ΔΕ.

Στο εξωτερικό, ο θάνατος του Στάλιν τον Μάρτιο του 1953 άλλαξε, όπως είναι γνωστό, κατά πολύ τα πράγματα στη Σοβιετική Ένωση και το ΚΚΣΕ. Στο τέλος της ίδιας χρονιάς πραγματοποιήθηκε ανακωχή στον πόλεμο της Κορέας, η οποία σήμανε το τέλος της πρώτης πολύ έντονης φάσης του Ψυχρού Πόλεμου και οδηγούσε σε μια σχετική αποκλιμάκωση της έντασης ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα. Παράλληλα, η ανάδειξη του Χρουτσώφ στην ηγεσία του ΚΚΣΕ έθετε τις βάσεις για ένα διεθνές κλίμα που αργότερα θα διαμορφωθεί μέσα από δύο κινήσεις και δύο συνθήματα, της ειρηνικής συνύπαρξης και του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό (Μπριλλάκης, 1980: 132-133).

Αυτή η αλλαγή σε διεθνές επίπεδο, σημαίνει για το ΚΚΕ αναδίπλωση της πολιτικής του Ζαχαριάδη. Όπως παρατηρεί ο Α. Μπριλλάκης, στο διάστημα 1950-1955 η πολιτική του ΚΚΕ δεν εφαρμόστηκε στο σύνολό της με συνέπεια και ούτε θα μπορούσε, άλλωστε, γεγονός που ισχύει ακόμη και για τον ίδιο τον Ζαχαριάδη (Μπριλλάκης, 1980: 130). Ωστόσο, η πραγματική χρονική τομή από την οποία αρχίζει να διαφοροποιείται η πολιτική και του Ζαχαριάδη είναι το 1953, χρονιά που οι αλλαγές στη Σοβιετική Ένωση εξακτινώνονται στα υπόλοιπα κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία ταυτίζονταν απόλυτα, τουλάχιστον μέχρι τότε, με την πολιτική του ΚΚΣΕ.

Όλα αυτά οδηγούν τον Ζαχαριάδη να αποσύρει τα περί «επαναστατικής κατάστασης» και επερχόμενης σοσιαλιστικής επανάστασης, και από τα μέσα του 1954 αρχίζει η διαφοροποίηση της πολιτικής του ΚΚΕ απέναντι στο Κέντρο. Πολύ σημαντικό όμως σε αυτή τη διαδικασία αλλαγής είναι ότι προς το τέλος του 1953 η ηγεσία και ιδιαίτερα ο ίδιος ο Ζαχαριάδης αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ότι η θέση τους κλονίζεται κυρίως γιατί τα δεδομένα στη Σοβιετική Ένωση έχουν αλλάξει δραματικά και ο Χρουτσώφ προτίθεται να κάνει αλλαγές στις ηγεσίες των κομμουνιστικών κομμάτων προκειμένου το πολιτικό του εγχείρημα που συναντούσε

αντιδράσεις στην Σοβιετική Ένωση, να αποκτήσει τη συναίνεση του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος (Ηλιού, 2005: 23-30).

Ο Ζαχαριάδης και οι στενοί του συνεργάτες αντιλαμβάνονται ότι οι Σοβιετικοί είχαν αρχίσει να ενεργοποιούν στο εσωτερικό του ΚΚΕ ηγετικά στελέχη που είχαν προηγουμένως παραγκωνιστεί και εκτοπιστεί από τους ίδιους, για να δημιουργήσουν εφεδρείες μέσα στο κομμουνιστικό κίνημα, ενόψει κάποιας αλλαγής. Διαπιστώνοντας αυτή τη διαφοροποίηση, κινείται γρήγορα και αποφασίζει αλλαγή στην κορυφή. Δηλαδή, αλλαγή στα θέματα των συμμαχιών, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη Σοβιετική Ένωση, ώστε να μπορέσει να παραμείνει ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός του ΚΚΕ (Ηλιού, 2005: 23-30. Γούσιας, 1977: τόμ. Β΄, 139-159).

Την ίδια στιγμή, οι πολιτικές συνθήκες στην Ελλάδα και η κατάσταση της ΕΔΑ θα μπορούσαν να υποστηρίξουν μια τέτοια διαφοροποίηση. Παρά το γεγονός ότι οι εκλογές του 1952 ανέδειξαν νικητή τον Ελληνικό Συναγερμό, η ΕΔΑ απέδειξε ότι μπορούσε να διατηρήσει τον έλεγχο ενός σημαντικού τμήματος του εκλογικού σώματος, που ήταν έτοιμο να την ακολουθήσει όποιο και αν ήταν το τίμημα αυτής της επιλογής. Με αυτό το δεδομένο και με βάση τον νέο συσχετισμό δυνάμεων που διαμορφώθηκε από τις εκλογές η ΕΔΑ θα ήταν απαραίτητη σε οποιαδήποτε μορφή αντιδεξιάς συσπείρωσης. Επιπλέον, η ήττα της ΕΠΕΚ άνοιγε τον δρόμο για την επέκταση της στον χώρο της κεντροαριστεράς και της ενδεχόμενης συνεργασίας με το Κέντρο (Νικολακόπουλος, 2001: 176).

Το γεγονός, βέβαια, ότι στις εκλογές του 1952 η ΕΔΑ δεν πήρε καμία έδρα ενεργοποίησε τη διάσταση που υπέφωσκε μεταξύ της ηγεσίας της ΕΔΑ και της ηγεσίας του ΚΚΕ. Όπως είδαμε, η διάσταση αυτή διαφαίνεται τόσο στη διαμόρφωση του πολιτικού λόγου, όσο και στις διαφωνίες που εκφράστηκαν σχετικά με τη στάση που θα κρατούσε το κόμμα στις εκλογές. Έτσι, αρχίζει η ηγεσία της ΕΔΑ που φυσικά είναι κομμουνιστικής προέλευσης να ασκεί επιρροή στην ηγεσία του ΚΚΕ αναφορικά με τα ζητήματα διαμόρφωσης πολιτικής στρατηγικής στην Ελλάδα. Οι κομμουνιστές που ζούσαν στην Ελλάδα και δρούσαν στο πλαίσιο της ΕΔΑ ήταν πολύ περισσότερο εξοικειωμένοι με τους ρυθμούς και τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας από ότι ο μηχανισμός του ΚΚΕ που βρισκόταν στο εξωτερικό, σε συνθήκες απομόνωσης (Ηλιού, 2005: 23-30).

Σε αυτό το πλαίσιο και χωρίς να εγκαταλειφθεί η επίσημη πολιτική γραμμή του ΚΚΕ έγιναν ορισμένες διερευνητικές συναντήσεις μεταξύ του Μ. Πορφυρογένη και διαφόρων στελεχών του Κέντρου, στην Ελβετία. Καρπός αυτών των συναντήσεων

και των διεργασιών ήταν μια μυστική συμφωνία μεταξύ Γ. Καρτάλη και Μ. Πορφυρογένη προς το τέλος του 1953. Η συμφωνία δεν δόθηκε ποτέ στη δημοσιότητα και το κείμενό της δεν σώζεται. Ωστόσο, υπάρχουν μαρτυρίες ότι προέβλεπε τη συνεργασία μεταξύ ΕΔΑ και Κέντρου (Ηλιού, 2005: 23-30. Νικολακόπουλος, 2005: 31-51. Μπριλλάκης, 1980: 130).

Η συμφωνία αυτή δεν θα ήταν δυνατό να ανακοινωθεί επίσημα στην Ελλάδα. Θα ήταν αδιανόητο να εμφανιστεί ο αρχηγός οποιουδήποτε εθνικόφρονος κόμματος να έρχεται σε συμφωνία με το παράνομο ΚΚΕ και τον Ζαχαριάδη. Από την άλλη, και η συμφωνία δεν είχε κανένα νόημα, αν δεν γινόταν με κάποιο τρόπο γνωστή στην κοινή γνώμη. Η συνεννόηση των δύο πολιτικών χώρων ήταν απαραίτητο, λοιπόν, να ανακοινωθεί με έμμεσο τρόπο, ο οποίος μεθοδεύτηκε ως εξής: Ο Καρτάλης επιστρέφοντας στην Ελλάδα, δημοσίευσε ένα άρθρο στην εφημερίδα *Ελευθερία* με τίτλο «Προγραμματισμός και Αντιπολίτευσις», όπου διατύπωνε ένα ελάχιστο πρόγραμμα διεκδικήσεων, όσων δημοκρατικών δυνάμεων, βρίσκονταν απέναντι στον Συναγερμό για την αντιμετώπιση των εκλογικών μεθοδεύσεων που ετοίμαζε για τις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές, αλλά και της δεξιάς πολιτικής εν γένει (Νικολακόπουλος, 2005: 31-50). Στο άρθρο του Καρτάλη απάντησε ύστερα από ένα περίπου μήνα ο Ζαχαριάδης, με δικό του άρθρο που μεταδόθηκε από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό του ΚΚΕ με τίτλο: «Το λόγο έχει ο κ. Καρτάλης», όπου ο ηγέτης του ΚΚΕ διαπίστωνε ότι ο Καρτάλης ήταν απαλλαγμένος από τα μειονεκτήματα των υπόλοιπων αρχηγών του Κέντρου και τον προέτρεπε να προχωρήσει στη γραμμή που χάραζε στο άρθρο του (Ηλιού, 2005: 21-30).

Με αυτή τη συμφωνία, άλλαζε ουσιαστικά το πολιτικό τοπίο, όπως είχε διαμορφωθεί μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Η ΕΔΑ έβγαινε από την πολιτική απομόνωση και άρχιζε να σχηματίζεται αχνά ο άξονας μιας αντιδεξιάς συσπείρωσης πέντε μόλις χρόνια μετά τη λήξη των μαχών του εμφυλίου πολέμου. Η συμφωνία είχε εντυπωσιακά αποτελέσματα και λειτούργησε ως καταλύτης για τη συγκρότηση ευρύτερων συνεργασιών. Τα πρώτα θετικά αποτελέσματα φάνηκαν στις δημοτικές εκλογές του 1954. Η συνεργασία της ΕΔΑ με το ΔΚΕΛ συμπαρέσυρε με τη δυναμική της, τις περισσότερες δυνάμεις της ΕΠΕΚ καθώς και σημαντική μερίδα του ΚΦ, διαμορφώνοντας κοινούς αντικυβερνητικούς συνδυασμούς, οι οποίοι επικράτησαν στους κυριότερους δήμους της χώρας. Έτσι, εκτός από τους τρεις μεγάλους δήμους όπου εκλέχτηκαν οι υποψήφιοι της κεντροαριστεράς, η αντισυναγερμική συνεργασία επικράτησε επίσης στους πέντε από τους οκτώ δήμους που είχαν τότε πληθυσμό

πάνω από 40.000 κατοίκους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον δήμο Βόλου, όπου ο Καρτάλης εκλέχτηκε από τον πρώτο γύρο με ποσοστό 59,4% (Νικολακόπουλος, 2005: 31-51).

Αυτή η συνεργασία οδήγησε στη συγκρότηση της ΔΕ στις εκλογές του 1956. Τις μέρες των Χριστουγέννων του 1954 Καρτάλης και Πορφυρογένης συναντήθηκαν εκ νέου στην Αθήνα. Σε μια πολύωρη συζήτηση ο Καρτάλης πρότεινε τη διαμόρφωση ενός ευρύτερου συμμαχικού σχήματος με βάση τις τοπικές συμμαχίες που είχαν διαμορφωθεί με αφορμή τις δημοτικές εκλογές και τη συμμετοχή του Σ. Βενιζέλου. Στόχος μιας τέτοιας συμμαχίας θα ήταν η γενική αμνηστία, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, η κατάργηση των εκτοπίσεων και η κατάργηση του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων. Αρχικά, το ΚΚΕ διαφώνησε με τις προτάσεις του Καρτάλη. Αργότερα, όμως, οι δύο πλευρές κατέληξαν σε μια συμφωνία στο πλαίσιο περίπου των αρχικών προτάσεων, η οποία αποτέλεσε το πρόπλασμα για τη συνεργασία του συνόλου της αντιπολίτευσης στις εκλογές του 1956 (Νικολακόπουλος, 2005: 31-51).

Ωστόσο, λόγω της βαθιάς εσωκομματικής κρίσης στην οποία εισέρχεται το ΚΚΕ εκείνη την περίοδο, αυτή η στροφή στην πολιτική του και η σημασία της γενικότερα, στην πολιτική στρατηγική της Αριστεράς επισκιάστηκε. Παρ' όλα αυτά, η επίσημη ρητορική του ΚΚΕ σταδιακά διαφοροποιείται. Με απόφαση της Κεντρικής επιτροπής του ΚΚΕ αποσύρεται τον Νοέμβριο του 1954 το Πρόγραμμα (Σχέδιο) του ΚΚΕ επειδή «ιδιαίτερα στο μέρος όπου μιλά για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της χώρας και για τη Λαϊκή Δημοκρατία σαν κοντινή και άμεση επιδίωξη σήμερα του ΚΚΕ μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην παραπέρα συσπείρωση και πάλη των πατριωτικών-δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας» (Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ, 1954: 14). Έτσι, το πρόταγμα της σοσιαλιστικής επανάστασης αντικαθίσταται από εκείνο της *δημοκρατικής αλλαγής,* με άμεσο στόχο την απομάκρυνση της κυβέρνησης Παπάγου, στην οποία χρεώνονται μεταξύ άλλων η δράση του ΙΔΕΑ και οι δυσμενείς εξελίξεις στο Κυπριακό (Ανακοίνωση της ΚΕ του ΚΚΕ, 1955: 78-80. Δήλωση της ΚΕ του ΚΚΕ και της ΚΕ του ΑΚΕ, 1955: 78).

Η σύμπηξη της ΔΕ επτά μόλις χρόνια μετά το τέλος των μαχών του εμφυλίου πολέμου συνιστά ουσιαστικά την υπέρβασή του. Οροθετούσε την έξοδο της Αριστεράς από την πολιτική απομόνωση και της προσέφερε αξιοπιστία. Έτεινε επομένως να εμπεδώσει μια καινούργια διαχωριστική γραμμή στην πολιτική ζωή, τη

γραμμή Δεξιά-Αντιδεξιά, στην οποία ο ΕΣ ήταν πια το μόνο κόμμα που αντιπροσώπευε την εθνικοφροσύνη (Νικολακόπουλος, 2001: 202).

Αυτή η έξοδος από την περιθωριοποίηση, στην οποία την είχε καταδικάσει ο εμφύλιος πόλεμος ήταν για την Αριστερά πολύ σημαντική. Όπως είναι αναμενόμενο αυτή η πολιτική συνεργασία στο πλαίσιο της ΔΕ διαφοροποιεί και τη ρητορική της. Εκλείπει όλη η κριτική εναντίον των κομμάτων του Κέντρου και στην *Αυγή* δημοσιεύονται ολόκληροι οι λόγοι του Βενιζέλου, του Παπανδρέου, του Καρτάλη. Η πολιτική αντιπαράθεση διεξάγεται αποκλειστικά με τον Συναγερμό και με τον Καραμανλή, που είχε πρόσφατα αναδειχθεί στην ηγεσία του κόμματός του και στην πρωθυπουργία.

Το σύνθημα της ΕΔΑ για το 1956 αποκρυσταλλώνεται επαρκώς και συμβολικά σε μια συνέντευξη του Ν. Ζαχαριάδη που δημοσιεύεται στην *Αυγή*: «Οργάνωση του λαού στην κάθε γωνιά της χώρας. Πανδημοκρατική σύμπραξη από τα πάνω. Ενότητα και πάλη για την Αλλαγή. Πραγματοποίηση της Αλλαγής. Ας δώσουμε τα χέρια και η νίκη θα είναι του λαού» (Ζαχαριάδης, *Η Αυγή*, 19.1.1956). Όπως αποσαφηνίζεται στη συνθηματική ανάλυση της πολιτικής κατάστασης από τον ηγέτη του ΚΚΕ, αυτή ήταν μια ενότητα από τα πάνω. Μια ενότητα που αποφασίστηκε από τους πολιτικούς αρχηγούς του Κέντρου και της Αριστεράς ήδη από τις δημοτικές εκλογές του 1954 και πλαισιώθηκε από την αποδοχή των ψηφοφόρων. Ωστόσο, για επιτύχει έπρεπε πράγματι όλοι να δώσουν τα χέρια, δηλαδή να ξεχάσουν όσα τους χώρισαν παλιότερα.

Κατά συνέπεια, στην προεκλογική περίοδο του 1956 οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 μειώνονται εντυπωσιακά, όπως φαίνεται στο Γράφημα 1 και στον Πίνακα 1. Μόνο στο 1,65% των προεκλογικών άρθρων γίνεται επίκληση των γεγονότων της προηγούμενης δεκαετίας, και μάλιστα με τρόπο πολύ διαφορετικό από ότι στις προηγούμενες εκλογές. Αυτή η κατακόρυφη πτώση από την προηγούμενη προεκλογική περίοδο οφείλεται φυσικά στην εκλογική συνεργασία με τα άλλα κόμματα της αντιπολίτευσης, η οποία δεν άφηνε βέβαια πολλά περιθώρια για την επίκληση του παρελθόντος, καθώς, στην αντίθετη περίπτωση θα λειτουργούσε υπονομευτικά και διαιρετικά για την πολιτική συνύπαρξη στο πλαίσιο της ΔΕ.

Ωστόσο πιο σημαντικό είναι ότι η ΕΔΑ στο πλαίσιο αυτής της συνεργασίας αλλά και της γενικότερης αλλαγής στην πολιτική και στην έκφραση της Αριστεράς δεν αναζητά πλέον ανοικτά την πολιτική και ιδεολογική της ταυτότητα στο παρελθόν. Γι' αυτό είναι απαραίτητο το ποσοστό των αναφορών να συνεξεταστεί με το

αντίστοιχο της ΕΡΕ στην ίδια προεκλογική περίοδο, το οποίο φτάνει στο 32,5%. Βλέπουμε λοιπόν, ότι ενώ η ΕΡΕ αισθάνεται την ανάγκη να οχυρωθεί πίσω από το παρελθόν, μπροστά στην επικείμενη αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, η ΕΔΑ επιλέγει το παρόν και προσανατολίζεται πια στο μέλλον. Η ΕΔΑ μέσα από την νέα προοπτική που της δίνει η συνεργασία με το Κέντρο, αποσιωπά το παρελθόν και ανασυγκροτεί τη ρητορική της στη βάση της συνεργασίας των δυνάμεων της αντιπολίτευσης, που προέκυψε από την υπέρβαση των διαιρέσεων. Αυτή η υπέρβαση υπόσχεται τη *δημοκρατική αλλαγή* ως μελλοντικό πολιτικό επίτευγμα, δηλαδή την αποτίναξη της εθνικοφροσύνης ως συστήματος πολιτικού και κοινωνικού αποκλεισμού.

Η ΕΔΑ δεν χρησιμοποιεί σε αυτή την περίοδο την εαμική αντίσταση ως άξονα παραταξιακής συσπείρωσης ούτε επικαλείται την αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ ως εχέγγυο πατριωτισμού και ορθών πολιτικών επιλογών. Οι αναφορές στην περίοδο 1940-1944 εντοπίζονται μόνο στο 0,41% των προεκλογικών κειμένων (Πίνακας 1). Δεν απεμπολεί, βέβαια, τις ιστορικές ταυτοτικές της αναφορές, αλλά τις θέτει σε δεύτερη μοίρα. Αντίθετα, η συσπείρωση και η κινητοποίηση των ψηφοφόρων επιχειρούνται μέσα από τη συνεργασία των πολιτικών δυνάμεων της ΔΕ εναντίον της Δεξιάς. Η συσπείρωση αυτή προβάλλεται ως υπόσχεση ενός εντελώς διαφορετικού πολιτικού μέλλοντος, απαλλαγμένου από τις διαιρέσεις του παρελθόντος.

Αντίθετα, προσάπτεται στη Δεξιά ότι παραμένει δέσμια του παρελθόντος προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία της. «Τους τάφους και το χάος επικαλείται ο Συναγερμός. Ο ίδιος του είναι χάος, και οι κάλπες θα είναι ο τάφος του. […] Οι συναγερμικοί τυμβωρύχοι ανασκαλεύουν τάφους, απειλούν να δηλητηριάσουν την πολιτική ατμόσφαιρα με την αναμόχλευσιν του παρελθόντος με τις αναθυμιάσεις πτωμαΐνης». Σύμφωνα με το δημοσίευμα, το περιεχόμενο και ο στόχος της συναγερμικής προεκλογικής εκστρατείας είναι «οι Έλληνες να μισήσουν τους Έλληνες να εξαφθή ο φανατισμός, να γίνη μανία αμόκ!» (*Η Αυγή*, 24.1.1956).

Παράλληλα, είναι εντυπωσιακή η αύξηση των αναφορών στον εμφύλιο πόλεμο (Πίνακας 1). Αν και σε αυτή την προεκλογική περίοδο υπερτερούν από τις αντίστοιχες αναφορές στην Αντίσταση, αυτό δε σημαίνει ότι η Αριστερά αναζητά την πολιτική της ταυτότητα στην εμφυλιοπολεμική διαίρεση. Αυτό θα ήταν αντίθετο και με τη μέχρι τότε ρητορική της και με την πολιτική συνεργασία με τις δυνάμεις του Κέντρου, αλλά και με τις διεθνείς εξελίξεις. Το σημαντικό σε αυτές τις αναφορές που παρατηρείται μόνο στην προεκλογική περίοδο του 1956 είναι, ότι ο εμφύλιος πόλεμος ανασύρεται από το παρελθόν για να καταδικαστεί και στη συνέχεια να ξεχαστεί.

Τόσο οι αναφορές στην περίοδο 1944-1949 όσο και τα κείμενα στα οποία η δεκαετία του 1940 παρουσιάζεται ως ενιαία περίοδος, αποτελούν επικλήσεις αναστοχαστικές. Οι διαιρέσεις του παρελθόντος επαναφέρονται μέσα από αφηγήσεις πρωταγωνιστών οι οποίοι στο παρόν, δηλαδή, στο πλαίσιο της ΔΕ αναθεωρούν τη δράση τους και προτρέπουν στην υπέρβαση των διαιρέσεων.

Σε μια προεκλογική συγκέντρωση της ΔΕ ένας πρώην ταγματασφαλίτης έδωσε το χέρι του στον Η. Ηλιού (*Η Αυγή*, 7.2.1956). Την επόμενη μέρα πρωτοσέλιδο άρθρο αναφέρεται ξανά στο γεγονός: «Σκότωσε και του σκότωσαν. Ανατριχιαστικός ο απολογισμός. Μόνο από το σπίτι του θρηνούσε οχτώ. Άγνωστον με ποιο ακριβό τίμημα εξόφλησε ο ίδιος το αίμα αυτό. Είχε ρεύσει και από τις δυο πλευρές το αίμα τόσον αφθόνως, που δικαίως θα ενόμιζε κανείς πως στον τόπο αυτό δεν είχε πια θέσιν η γαλήνη της ομονοίας, αλλά η σιωπή του θανάτου […]. Και όμως ο άνθρωπος αυτός έδωσε το χέρι στον μέχρι χθες εχθρό του. Και είπε με λυγμό: "Να γίνουμε αδέλφια"! Όλο το κακόν παρελθόν έσβησε πια. Και τίποτε δε μένει εμπόδιο για την αγάπη όλων των Ελλήνων. Και το αίμα και τα μίση! Και ρίχνονται ο ένας στην αγκαλιά του άλλου με τη φωνή καιρός να αγαπηθούμε! Δεν είναι ένα το περιστατικό αυτό. Δεν ανήκει μόνο στον Μωριά. Ανήκει σ' όλη την Ελλάδα. Οι Έλληνες ζουν το Πάσχα της αγάπης τους. Η ένωσις του πολιτικού κόσμου της Δημοκρατίας υπήρξε μόνο η αντανάκλασις της μεγάλης αυτής μεταβολής που είχε συντελεσθή στην ψυχή του λαού» (*Η Αυγή*, 8.2.1956). Στο ίδιο κλίμα δημοσιεύεται η επιστολή του Α. Χαμόδρακα, ο οποίος που διετέλεσε στέλεχος της Χ και τώρα δηλώνει: «πρέπει να τερματισθή πλέον η αναμόχλευσις του παρελθόντος η οποία καλλιεργείται και καθοδηγείται από τους εχθρούς της οικογένειας και του έθνους και όλοι οι Έλληνες ανεξαρτήτως ιδεολογικών τοποθετήσεων να δώσουν τας χείρας για να ιδή αυτός ο τόπος προκοπή» (*Η Αυγή*, 17.2.1956).

Έτσι, η απόλυτη διαίρεση, το αιματηρό παρελθόν του εμφυλίου πολέμου που μέχρι τότε, έμενε στο περιθώριο του πολιτικού λόγου της ΕΔΑ το 1956 χρησιμοποιείται όχι μόνο ως παράδειγμα προς αποφυγή αλλά και ως ενωτικό πρόταγμα για το μέλλον. Το γεγονός ότι *η Αυγή* δημοσιεύει επιστολές Χιτών, αλλά και στιγμιότυπα σαν και αυτό μεταξύ του Ηλιού και του πρώην ταγματασφαλίτη, αποτελεί το έναυσμα μιας καινούργιας πολιτικής νοοτροπίας που βγάζει την Αριστερά από το περιθώριο αλλά και λειτουργεί ως άλλοθι για τους ορκισμένους αντιπάλους της.

Αξίζει να αναφερθεί, ότι είναι η μοναδική στιγμή στην περίοδο 1950-1967 που στα προεκλογικά κείμενα γίνεται επίκληση του εμφυλίου πολέμου από την ΕΔΑ. Πέρα από την ανάγκη υπέρβασης των διαιρέσεων για την πολιτική στήριξη της συνεργασίας της ΔΕ, πίσω από αυτή τη διαφοροποίηση δεν θα πρέπει να αγνοηθεί η στροφή στη στρατηγική του ΚΚΕ. Όσο διατηρούνταν η ρητορική της επαναστατικής κατάστασης από την ηγεσία του ΚΚΕ, στον λόγο της ΕΔΑ ο εμφύλιος πόλεμος δεν ήταν δυνατό να συζητηθεί. Από τη στιγμή, όμως, που ο Ζαχαριάδης στρέφεται στην επιδίωξη πολιτικής συνεργασίας με τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης αλλάζει η ρητορική του ΚΚΕ, και η ΕΔΑ με τη σειρά μπορεί να εντάξει στον προεκλογικό λόγο την περίοδο 1944-1949 και να διαπραγματευτεί την υπέρβασή της. Εκείνη ακριβώς την εποχή, αρκετά πριν το, σεισμό της 6ης Ολομέλειας του 1956, αρχίζει σταδιακά να εμφανίζεται από το 1955 σε κείμενα του ΚΚΕ ο όρος εμφύλιος πόλεμος (ΚΚΕ, 1995: τόμ. Ζ΄, 413). Χωρίς περισσότερες διευκρινίσεις, η εμφάνιση του όρου στα κείμενα της κομμουνιστικής ηγεσίας προδιαθέτει για την ανάγκη μιας νέας ερμηνείας για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Στη διαδικασία συγκρότησης αυτής της ερμηνείας θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη οι αλλαγές που είχαν συντελεστεί διεθνώς αλλά και στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό.

Η νέα αυτή ερμηνεία δεν άργησε να προκύψει στα κείμενα του κομματικού μηχανισμού, αλλά στο λόγο της ελληνικής Αριστεράς έγινε αισθητή σε όλο της το εύρος αρκετά χρόνια αργότερα, στη δεκαετία του 1960. Αντίθετα, η ρητορική της προεκλογικής περιόδου του 1958 συγκροτείται σε εντελώς διαφορετική βάση εγκαταλείποντας πρόσκαιρα το παρελθόν.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1 και το Γράφημα 1, στην προεκλογική περίοδο του 1958 το ποσοστό των αναφορών στη δεκαετία του 1940 είναι εμφανώς μειωμένο σε σχέση με το 1956 και το χαμηλότερο της περιόδου που εξετάζεται, αγγίζοντας μόλις το 0,53% των κειμένων της προεκλογικής περιόδου. Το γεγονός αυτό προκαλεί εντύπωση για πολλούς λόγους. Στην ίδια προεκλογική περίοδο το Κέντρο, όπως αναλύεται στο σχετικό κεφάλαιο έχει αναδιπλωθεί σε μια σαφώς αντικομμουνιστική ρητορική, εγκαταλείποντας τον κεντροαριστερό προσανατολισμό που είχε υιοθετήσει λίγο καιρό νωρίτερα στο πλαίσιο της ΔΕ. Το αντίστοιχο ποσοστό αναφορών του Κέντρου για την προεκλογική περίοδο του 1958 είναι 4,6% επί του συνόλου των προεκλογικών κειμένων και είναι αυξημένο σε σχέση με την προεκλογική περίοδο του 1956, όπως βλέπουμε στο Γράφημα 3. Στο ίδιο περίπου ποσοστό βρίσκονται και οι αναφορές της Δεξιάς (4,86%), όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, σε εμφανή βέβαια

πτώση από το 1956. Οι αιτίες για τις διαφοροποιήσεις στα ποσοστά των άλλων παρατάξεων δεν θα αναλυθούν εδώ. Το ερώτημα που προκύπτει από αυτά τα στοιχεία είναι γιατί, ενώ η αντικομμουνιστική ρητορική αναπτύσσεται στις άλλες δύο παρατάξεις και με αναφορές στη δεκαετία του 1940, η ΕΔΑ δεν απαντά με τους ίδιους όρους. Αντίθετα, απομακρύνεται από τα γεγονότα της εν λόγω δεκαετίας και στρέφεται στην τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα.

Η ερμηνεία αυτής της ρητορικής πρέπει να αναζητηθεί στις διεργασίες εντός του ΚΚΕ και της ΕΔΑ ήδη από το 1956 και στις συνέπειές τους στη στρατηγική του κόμματος. Από την πλευρά του το ΚΚΕ, τόσο στην 7η όσο και στην 8η Ολομέλεια (Φεβρουάριος 1957 και Ιανουάριος 1958), επιμένει στη «συσπείρωση όλων των πατριωτικών δυνάμεων για την απαλλαγή της χώρας από την πολιτική της υπότελειας […] και για την εφαρμογή μιας ανεξάρτητης ειρηνικής, δημοκρατικής ελληνικής πολιτική» (ΚΚΕ, 1997: τόμ. Η΄, 164). Στην 8η Ολομέλεια η διατύπωση γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρη υπέρ της πολιτικής που είχε συγκροτηθεί στο πλαίσιο της ΔΕ. «Μέσα σε αυτές τις συνθήκες δημιουργούνται ευνοϊκές προϋποθέσεις για το συντονισμό της δράσης, τη σύμπραξη και συνεργασία των πατριωτικών δυνάμεων. Μόνο από την έλλειψη αυτής της συνεργασίας εξηγείται το γεγονός, ότι μια κυβέρνηση της μειοψηφίας, που έχει υποστεί στο μεταξύ σοβαρή φθορά, κρατιέται ακόμη στην εξουσία. Την ευθύνη γι' αυτό φέρνουν τα κόμματα εκείνα της αντιπολίτευσης που υπαναχώρησαν από το Πρόγραμμα της Δημοκρατικής Ένωσης, σε πρώτη γραμμή το Κόμμα των Φιλελευθέρων» (ΚΚΕ, 1997: τόμ. Η΄, 265).

Αυτή η στάση στην πολιτική ρητορική της ΕΔΑ μετουσιώνεται με την συγκρότηση ενός λόγου που θα άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο των συνεργασιών με άλλα κόμματα, όπως είχε γίνει το 1956. Ο χώρος στον οποίο απευθυνόταν η ΕΔΑ για συνεργασία, είτε σε επίπεδο ηγεσίας είτε σε επίπεδο βάσης ήταν χωρίς αμφιβολία η κεντροαριστερά. Η πολυδιάσπαση του Κέντρου και οι διαφωνίες μεταξύ των ηγετών του άφηναν ελεύθερο τον δρόμο στην ΕΔΑ για να κινηθεί πολιτικά προς την επίτευξη αυτού του στόχου, καθιστώντας την ισχυρό πόλο έλξης για τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που είχαν πλαισιώσει στο παρελθόν την εαμική συμμαχία. Λίγο πριν από τις εκλογές του 1958 και ύστερα από την αξιοπιστία που είχε αποκτήσει με την εκλογική συνεργασία του 1956, επιδίωξε και εξασφάλισε έναν μεγάλο αριθμό συνεργασιών με πολιτευτές και στελέχη της Κεντροαριστεράς (Νικολακόπουλος, 2001: 230).

Σε αυτή τη συγκυρία ο προεκλογικός λόγος του 1958 αναδεικνύει για άλλη μια φορά κύριο αντίπαλο της ΕΔΑ το Κέντρο. Έτσι, πέρα από την πάγια αντιπαράθεση με τη Δεξιά, ασκείται έντονη κριτική στο ΚΦ. Καλείται «ουραγός της Δεξιάς» και κατηγορείται ότι διέσπασε την ενότητα που είχε επιτευχθεί το 1956, προκειμένου να αναρριχηθεί στην εξουσία. Μέσα από αυτή τη ρητορική η ΕΔΑ επιδιώκει την ανάδειξή της σε πόλο συστράτευσης των δυνάμεων της *αλλαγής*, δηλαδή όσων ήθελαν να ανατρέψουν τη δεξιά διακυβέρνηση, και καλεί τους ψηφοφόρους του ΚΦ να το εγκαταλείψουν και να συμπορευθούν μαζί της (*Η Αυγή*, 22.4.1958).

Με δεδομένο αυτό τον πολιτικό στόχο, η επαναφορά των διαιρέσεων της δεκαετίας του 1940 θα ήταν μάλλον άκαιρη. Θα επανέφερε διαιρέσεις που θα υπονόμευαν την επιρροή που είχε αποκτήσει η ΕΔΑ στο χώρο της Κεντροαριστεράς. Σε αυτή τη συγκυρία το παρελθόν δεν μπορούσε να αποτελέσει κεντρικό άξονα συγκρότησης της πολιτικής αντιπαράθεσης και να προσφέρει ένα ενωτικό ή ιδεολογικό πρόταγμα. Αντίθετα, η ΕΔΑ, συνεχίζοντας την παράδοση της ΔΕ χρησιμοποιεί στην πολιτική αντιπαράθεση κατά κύριο λόγο την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα. Με άξονα την απαξίωση της ΕΡΕ όσον αφορά τον εκλογικό νόμο και τους χειρισμούς στο Κυπριακό επιδιώκει τη στήριξη των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που ακόμη και αν δεν είχαν συμπορευθεί στο παρελθόν με την Αριστερά, επιθυμούσαν την απομάκρυνση της ΕΡΕ από την εξουσία.

Το παρελθόν που αξιοποιείται σε αυτή την περίπτωση δεν είναι η δεκαετία του 1940, αλλά το πολύ πρόσφατο παρελθόν της ΔΕ. Διατηρείται, δηλαδή, σε όλη την προεκλογική περίοδο του 1958 επίκαιρη η συνεργασία των πολιτικών δυνάμεων η οποία σήμανε το τέλος της πολιτικής περιθωριοποίησης της Αριστεράς. Με αυτό τον τρόπο, απομακρυνόμενη από τη δεκαετία του 1940 και αξιοποιώντας τη ΔΕ, η ΕΔΑ απαξιώνει τη διαίρεση της εθνικοφροσύνης. Στα περισσότερα προεκλογικά κείμενα η εθνικοφροσύνη εμφανίζεται σαν ένα ψευδές δίλημμα. Αντίθετα, ο λαός πρέπει να διαλέξει μεταξύ «των κομμάτων της υποτέλειας, της ευνοιοκρατίας και των βάσεων και του μετώπου της δημοκρατικής αλλαγής που εκφράζει η ΕΔΑ και οι συνεργαζόμενοι με αυτήν πολιτικά. Και είναι αυτό το μέτωπο της αλλαγής, το πανίσχυρο μέτωπο του λαού που έχει σιχαθή τον παλαιοκομματισμό και έχει απόφασιν να τον συντρίψη πάση θυσία» (*Η Αυγή*, 17.4.1958).

Επιπλέον, η αποσιώπηση του παρελθόντος έχει εξίσου μεγάλη σημασία και για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η ίδια η ΕΔΑ. Ύστερα από την Α΄ Συνδιάσκεψή της (Ιούλιος 1956) αποτελούσε και τυπικά έναν ενιαίο κομματικό

σχηματισμό. Λίγο αργότερα, στην 8η Ολομέλεια, αποφασίστηκε να διαλυθούν οι υποτυπώδεις, άλλωστε, παράνομες οργανώσεις του ΚΚΕ στην Ελλάδα και να προσχωρήσουν όλοι οι Έλληνες κομμουνιστές στην ΕΔΑ. Αυτό επέφερε μια σειρά από αλλαγών στο κόμμα. Κατ'αρχάς, σήμαινε τη σταδιακή «κομμουνιστοποίηση» της ΕΔΑ. Όπως αναφέρεται στο αντίστοιχο κείμενο της Ολομέλειας, «οι κομμουνιστές μέσα στην ΕΔΑ θα πρέπει να αποφεύγουν τον σεχταρισμό, να 'ναι σε θέση να εξασκούν την επιρροή τους στα σοσιαλιστικά και δημοκρατικά στοιχειά στους κόλπους της ΕΔΑ, ν' αναπτύσσουν πρωτοβουλία και να υπερασπίζουν τη γραμμή της ΕΔΑ, παλεύοντας ενάντια στις δεξιές και αριστερές διαστρεβλώσεις της γραμμής αυτής, που στην ουσία δεν διαφέρει από τη γενική πολιτική γραμμή μας σήμερα» (ΚΚΕ: τόμ. Η΄, 261). Σε επίπεδο ρητορικής αυτό σήμαινε ότι ο λόγος του κόμματος θα συγκροτούνταν ανάλογα με τις αποφάσεις της κεντρικής επιτροπής.

Η συμπόρευση ΕΔΑ και ΚΚΕ είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των μελών της, μια διαδικασία που επρόκειτο να συνεχιστεί κυρίως μετά τις εκλογές, όταν πύκνωσε το ρεύμα αυτών που εντάσσονται στις γραμμές της (Παπαθανασίου, 1995α: 21-82). Οι αναφορές περιορίζονται, λοιπόν, μόνο σε δύο κείμενα σε όλη την προεκλογική περίοδο, αποφεύγοντας την υπενθύμιση γεγονότων που θα μπορούσαν να ενεργοποιήσουν ξανά στους οπαδούς της το αίσθημα του φόβου, αλλά και να οξύνουν την αντιπαράθεση με τα άλλα κόμματα με όρους που ανήκαν σε μια εποχή που η ΕΔΑ φιλοδοξούσε να ξεπεράσει.

Άλλωστε, όλο αυτό το ρεύμα προς την ΕΔΑ, το οποίο της έδωσε στις εκλογές τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, είχε ανάγκη να χτίσει ένα μέλλον απαλλαγμένο από τα φοβικά σύνδρομα του παρελθόντος. Παράλληλα, το κόμμα έμπαινε σε μια νέα οργανωτική φάση κατά την οποία έγραφε την ιστορία του από την αρχή και αυτή η διαδικασία δεν είχε ακόμη αποκρυσταλλωθεί και ολοκληρωθεί. Οι δύο αναφορές δεν ανατρέπουν αυτό το κλίμα. Ωστόσο, αποτελούν μια πρόγευση των αλλαγών που ακολουθήσουν στα προεκλογικά κείμενα των επόμενων εκλογικών αναμετρήσεων. Το ένα από αυτά τα δύο κείμενα, περιγραφή προεκλογικής συγκέντρωσης της ΕΔΑ αναζητά τη συνέχεια της αντιστασιακής δραστηριότητας ως αντίδρασης στην πολιτική της ΕΡΕ: «Είπαμε ΟΧΙ το 1940, είπαμε ΟΧΙ στην Κατοχή, λέμε ΟΧΙ στους Άγγλους στην Κύπρο, θα πούμε ΟΧΙ στις βάσεις των πυραύλων» (*Η Αυγή*, 6.5.1958). Παρόλο που το 1958 τα συνθήματα αυτά δεν είναι κεντρικά και η συσπείρωση δεν επιδιώκεται, όπως αναφέρθηκε, με άξονα την αντιστασιακή δράση, αυτό το κείμενο προοιωνίζεται την επόμενη περίοδο, αλλά και υπενθυμίζει ότι για τον

κόσμο της ΕΔΑ η αντίσταση παρέμενε μια οικεία, ενοποιητική αναφορά, ανεξαρτήτως στρατηγικής και πολιτικής συγκυρίας.

Από την Εθνική στη Δημοκρατική Αντίσταση

Στην προεκλογική περίοδο του 1961 ο πολιτικός λόγος της ΕΔΑ διαφοροποιείται ριζικά όχι ως προς τους πολιτικούς στόχους, αλλά ως προς τη χρήση του παρελθόντος. Το ποσοστό των κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 αυξάνεται κατακόρυφα στο 13,69%, το υψηλότερο για την Αριστερά μετά την προεκλογική περίοδο του 1950 (Γράφημα 1) και το υψηλότερο σε σχέση με τα άλλα κόμματα την ίδια προεκλογική περίοδο (Γράφημα 3). Τι όμως συνέβη μέσα στα τρία χρόνια από το 1958, ώστε η ΕΔΑ να στραφεί ξανά στο παρελθόν, επαναφέροντας δυναμικά τη χρήση του στον πολιτικό της λόγο;

Οι εκλογές του 1958, όπως σημειώθηκε ανέδειξαν την ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση με ποσοστό 24,43%. Παρόλο που είχε αποτραπεί η σύμπραξή της με τα κόμματα του κέντρου, η εντυπωσιακή της άνοδος οφείλεται στη στήριξη της κεντροαριστεράς και είχε ως άμεση συνέπεια τη μείωση των κεντρώων σχηματισμών, οι οποίοι υπήρξαν και οι ηττημένοι των εκλογών (Νικολακόπουλος, 2001: 246). Η συσπείρωση των κεντροαριστερών δυνάμεων γύρω από την ΕΔΑ συνεχίστηκε και στις δημοτικές εκλογές του Απριλίου του 1959. Αν και δεν επιτεύχθηκαν οι συνεργασίες του 1954, σε πάρα πολλές περιπτώσεις η ΕΔΑ κατάφερε να εξασφαλίσει συνεργασίες με κόμματα και πολιτικούς του κεντρώου χώρου (Νικολακόπουλος, 2001: 257).

Έτσι, η σταδιακή και διαρκής αποδυνάμωση του Κέντρου ανέδειξε την πόλωση μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ σε καθοριστικό στοιχείο του πολιτικού κλίματος την περίοδο 1958-1961. Οι διώξεις εναντίον της αριστεράς εντάθηκαν, δημιουργώντας ένα κλίμα αναπαραγωγής της εμφυλιοπολεμικής διαίρεσης μεταξύ εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων (Νικολακόπουλος, 2001: 256). Μέσα σε αυτό το πολιτικό κλίμα η Αριστερά βρίσκεται για μια ακόμη φορά στη θέση του αμυνόμενου. Πρέπει να υπερασπιστεί την πολιτική της παρουσία, να ανασκευάσει τις κατηγορίες περί προδοτικής δράσης των κομμουνιστών, αλλά και να διαφυλάξει την ενότητα και τη συσπείρωση των δυνάμεων που μετά τις εκλογές άρχισαν να πυκνώνουν τις γραμμές της ΕΔΑ. Εξαιτίας της πολιτικής και ρητορικής επίθεσης από τον κόσμο των εθνικοφρόνων, για την ΕΔΑ ήταν απαραίτητη η εκ νέου τοποθέτηση απέναντι στα γεγονότα της δεκαετία του 1940 και η αναθεώρηση, μέχρι ενός σημείου, της ήπιας

ρητορικής που είχε υιοθετήσει στις εκλογές του 1956 και του 1958. Σε αυτέςτις τελευταίες μάλιστα είχε κερδηθεί το στίχημα της συσπείρωσης των κεντροαριστερών δυνάμεων. Παραμονές του 1961, όμως, έπρεπε αυτή η συσπείρωση να αποκτήσει έναν συνεκτικό ιδεολογικό ιστό, ένα πρόταγμα, προκειμένου να κατοχυρωθεί έναντι της επιθετικής αναβίωσης της εθνικοφροσύνης.

Η επίκληση της περιόδου 1940-1944 προσφέρει ακριβώς αυτό που οι πολιτικές δυνάμεις της ΕΔΑ χρειάζονταν εκείνη τη χρονική και πολιτική στιγμή. Η επίκληση της Αντίστασης απαντά στις κατηγορίες περί αντεθνικής δράσης των κομμουνιστών και στην προσπάθεια αναβίωσης του κομμουνιστικού κινδύνου. «Μας κατηγόρησαν ότι δεν είμαστε Εθνικόν Κόμμα […]. Όμως αυτοί που στηρίζουν το κόμμα μας είναι οι πρωτεργάτες της Εθνικής μας Αντίστασης, που αυτόν τον καιρό έκλεισαν 20 χρόνια από την έναρξή της» (Πασαλίδης, *Η Αυγή*, 17.10.1961).

Ως προς την αναβίωση των αποκλεισμών της μετεμφυλιακής εθνικοφροσύνης, η Αριστερά αναπτύσσει με αναφορά στην εαμική Αντίσταση έναν πατριωτισμό ο οποίος δεν περιορίζεται στην υπενθύμιση ότι η ίδια πρωταγωνίστησε στον αντιστασιακό αγώνα εναντίον των δυνάμεων του Άξονα αλλά αντιστρέφει τις κατηγορίες περί προδοτικής δράσης των κομμουνιστών υπενθυμίζοντας τον δωσιλογισμό και τη συνεργασία αρκετών επιτελών της παράταξης των εθνικοφρόνων με τους κατακτητές. Στην αντίθεση εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες, που η κυβέρνηση ενεργοποιεί και πάλι παραμονές των εκλογών του 1961, η Αριστερά αντιπαραβάλει την αντίθεση αντίσταση-συνεργασία. Με την πλευρά της Αντίστασης βρίσκονται οι δυνάμεις που συγκροτούν το ΠΑΜΕ, τη συνεργασία κομμάτων με επικεφαλής την ΕΔΑ, ενώ με την πλευρά της συνεργασίας βρίσκεται η κυβέρνηση της ΕΡΕ και οι υποστηρικτές της (*Η Αυγή*, 5.10.1961).

«Η ΕΡΕ δεν έχει το δικαίωμα να μιλάη για έθνος, γιατί έχει στους κόλπους της κατοχικούς νομάρχες και ανθρώπους που όταν στην Καισαριανή κυλούσε αυλάκι το αίμα των πατριωτών αυτοί φορούσαν την γερμανική στολή» (*Η Αυγή*, 14.10.1961). Ταυτόχρονα, οι επιθέσεις στρέφονται εναντίον και του ίδιου του Καραμανλή, ο οποίος χρεώνεται όχι μόνο το ένοχο παρελθόν ορισμένων επιτελών της παράταξής του, αλλά καλείται να απαντήσει για τη δική του απουσία από τον αντιστασιακό αγώνα. «Που εβρίσκετο ο κ. Καραμανλής όταν ο ελληνικός λαός έγραφε το έπος της Αλβανίας; Που βρισκόταν όταν ο λαός έκανε τον μεγαλειώδη αγώνα της Εθνικής Αντίστασης; Εμείς δώσαμε το παρόν και οι φίλοι του απουσίασαν» (Μερκούρης, *Η Αυγή,* 19.10.1961).

Το πολιτικό κλίμα, στο οποίο διεξάγονται οι εκλογές καθιστά ακόμη πιο χρήσιμη την επίκληση της δεκαετίας του 1940. Καθώς προχωρά ο προεκλογικός αγώνας, σε ολόκληρη την Ελλάδα εξαπολύεται ένα πρωτοφανές κύμα βίας και τρομοκρατίας από αστυνομικά όργανα, αξιωματικούς των ΤΕΑ και παρακρατικούς. Υποψήφιοι βουλευτές των κομμάτων της Αριστεράς αλλά και του Κέντρου προπηλακίζονται, συλλαμβάνονται και δέχονται απειλές, ενώ οπαδοί της ΕΔΑ και της ΕΚ δέχονται επιθέσεις. Πρώτα η ΕΔΑ και ακολούθως η ΕΚ καταγγέλλουν την πρωτοφανή επίθεση βίας στον Τύπο και ζητούν από την υπηρεσιακή κυβέρνηση να λάβει μέτρα ώστε να διεξαχθούν ομαλά οι εκλογές (Λιναρδάτος, 1986: τόμ. Δ΄, 70-74).

Σε αυτές τις συνθήκες, η επίκληση της αντιστασιακής δράσης έχει διττή λειτουργία: γίνεται κεντρική αναφορά στην πολιτική αντιπαράθεση με την ΕΡΕ, αλλά και ενδοπαραταξιακά προσφέρει ένα ισχυρό ενοποιητικό σύμβολο που ενθαρρύνει την πολιτική δράση. Η πολιτική της ΕΡΕ, στο πλαίσιο πάντα της διαίρεσης αντίσταση-συνεργασία παραλληλίζεται με τη γερμανική κατοχή (*Η Αυγή*, 17.10.1961). Η βία των σωμάτων ασφαλείας «θυμίζει» εκείνη των κατακτητών, ενώ, όσοι από τους ψηφοφόρους δεν πρόσκεινται στην ΕΡΕ, ζουν την «τρομοκρατική ατμόσφαιρα της κατοχικής περιόδου» (*Η Αυγή*, 17.10.1961, 22.10.1961). Η πολιτική αντιπαράθεση συγκροτείται πλέον μέσα από την παραδοχή, ότι η κυβέρνηση της ΕΡΕ είναι μια εχθρική για την Ελλάδα κυβέρνηση, όπως ήταν στο παρελθόν οι δυνάμεις Κατοχής. Επομένως, είναι ανίκανη να χειριστεί σημαντικά ζητήματα, όπως το Κυπριακό, τα οικονομικά κλπ. Σημαντικότερο, όμως, από αυτό για την ρητορική της Αριστεράς, είναι, ότι, όπως, η πολιτική της κυβέρνησης του Καραμανλή παραλληλίζεται με εκείνη των κατακτητών, η αντίδραση των πολιτών σε αυτή παραλληλίζεται με την Αντίσταση: «Αύριο 21 χρόνια από τη μεγάλη εκείνη μέρα του φθινοπώρου του 1940, καλούμαστε να δώσουμε και πάλι μια κρίσιμη μάχη για την τύχη της Ελλάδας […]. Εναντίον των παλιών συμμάχων του Χίτλερ των τεταρτοαυγουστιανών και των νεοφασιστών, που μας ξαναφέρνουν στην Ελλάδα τους Γερμανούς χιτλερικούς» (*Η Αυγή*, 28.10.1961).

Τα αποτελέσματα της εκλογικής αναμέτρησης του 1958 έδωσαν στην Αριστερά τη δυνατότητα να συσπειρώσει για πρώτη φορά μετά την Κατοχή το κομμάτι του πληθυσμού που είχε στηρίξει το ΕΑΜ και αποχώρησε μετά τα Δεκεμβριανά. Για αυτούς τους ψηφοφόρους, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από το χώρο της κεντροαριστεράς, η ΕΔΑ επιστρατεύει ως κεντρικό σημείο της πολιτικής και

ιδεολογικής της ταυτότητας την Αντίσταση. Αυτή η επίκληση αφενός, αποτελεί εχέγγυο πατριωτισμού, αφετέρου όμως συγκροτεί μια συσπείρωση πολύ ευρύτερη από την κομμουνιστική αριστερά. Με άλλα λόγια, η επίκληση της Αντίστασης παρέχει στην ΕΔΑ τη δυνατότητα να απευθύνεται στους μη κομμουνιστές, μη εθνικόφρονες με αναφορά στην πατριωτική δράση του παρελθόντος. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι υποψήφιος με το ΠΑΜΕ σε αυτές τις εκλογές είναι ο Κ. Πυρομάγλου, ο οποίος στη διάρκεια της Κατοχής συμμετείχε στον ΕΔΕΣ. Γίνεται λοιπόν, μια προσπάθεια από την Αριστερά αυτή τη φορά να διαχωριστεί σε επίπεδο ρητορικής, πάντοτε, η αντιστασιακή δράση από τον κομμουνισμό, ώστε να αποτελέσει πόλο έλξης των ευρύτερων πολιτικών δυνάμεων που επιθυμούσαν να αντιπαρατεθούν στην ΕΡΕ. «Αυτό το 25% είναι η βάσις μας. Είναι ένας ψηλός τοίχος καμωμένος από μπετόν και από τους καλυτέρους Έλληνες πατριώτες […]. Από δω και πάνω αρχίζουμε και χτίζουμε! Ποιος χτίζει; Εμείς όλος ο λαός. Η εθνική Αντίσταση» (*Η Αυγή*, 1.10.1961).

Παράλληλα, στην εξαιρετικά δύσκολη πολιτική συγκυρία η υπενθύμιση της Αντίστασης λειτουργεί ενθαρρυντικά. Φέρνει στο προσκήνιο ένα κίνημα νικηφόρο, το οποίο κατάφερε σε συνθήκες κατοχής να οργανωθεί και να επιδείξει αξιόλογη αντιστασιακή δραστηριότητα. Ως εκ τούτου γίνεται παράδειγμα προς μίμηση. Πολύ συχνά, κοινωνικές και πολιτικές ελίτ, προκειμένου να επιτύχουν την πολιτική δραστηριοποίηση ή απλώς την υποστήριξη της κοινής γνώμης επιλέγουν ορισμένα γεγονότα από το παρελθόν και τα χρησιμοποιούν συμβολικά. Προϋποθέσεις γι' αυτή την επιλογή είναι τα γεγονότα αυτά, ή μια συγκεκριμένη εκδοχή τους, να είναι ήδη γνωστά στην κοινή γνώμη, ώστε να μπορούν να αποτελέσουν παράδειγμα προς μίμηση, αλλά και να αιτιολογείται με την ανάκλησή τους, συμβολικά, η προτροπή ανάληψης πολιτικής δράσης (Schwartz, 1996: 908-927).

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ΕΔΑ επιλέγει γεγονότα, των οποίων η επίκληση να μπορεί, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις να λειτουργήσει καθοδηγητικά, λίγο πριν την εκλογική αναμέτρηση. Τα γεγονότα της περιόδου 1940-1944 ήταν ιδιαίτερα γνωστά για το κομμάτι της κοινής γνώμης στο οποίο απευθυνόταν η ΕΔΑ. Άρα η επίκλησή τους μπορούσε να λειτουργήσει αφενός συνεκτικά στο πλαίσιο της παράταξης και αφετέρου καθοδηγητικά, όσον αφορά τη σχέση των αριστερών με τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις. Η υπενθύμιση της εαμικής Αντίστασης καθιστά σχεδόν αυτόματα σαφείς τους λόγους, για τους οποίους θα έπρεπε να κανείς να προτιμήσει αυτούς που πολέμησαν στο παρελθόν για την ανεξαρτησία της πατρίδας,

έναντι αυτών που συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής. Επιπλέον, η πολιτική δράση στο παρόν έπαιρνε σημασία ανάλογη με εκείνη που είχε η αντιστασιακή δράση την περίοδο 1941-1944, η οποία με αυτό τον τρόπο γινόταν παράδειγμα προς μίμηση. «Στην πολιτική της τρομοκρατίας και της φασιστικοποιήσεως της χώρας, το ΠΑΜΕ αντιπαρατάσσει την αποκατάσταση της δημοκρατίας, με την περιφρούρησι των λαϊκών ελευθεριών, την κατάργησι των έκτακτων μέτρων και του αίσχους της εξορίας, την αμνηστία, την νομιμοποίησι του ΚΚΕ και την αναγνώρησι της Εθνικής Αντίστασης. Στην πολιτική του εμφυλίου μίσους αντιπαρατάσσει την πολιτική της εθνικής ενότητος» (*Η Αυγή*, 15.10.1961).

Επιπλέον, πέρα από παράδειγμα προς μίμηση, η υπενθύμιση της αντιστασιακής δράσης καλλιεργούσε, σε αυτό το φορτισμένο πολιτικό κλίμα, ένα πολύ έντονο αίσθημα χρέους, που στο εξής επρόκειτο να κυριαρχεί στον λόγο της Αριστεράς. Η αίσθηση ότι οφείλουμε στο παρελθόν ή στις προηγούμενες γενιές πολύ συχνά και σε συγκεκριμένες συνθήκες επηρεάζει τη στάση μας απέναντι στην πολιτική γενικά και την πολιτική συμπεριφορά ειδικά (Μαραντζίδης, 2001: 240, Booth, 1999: 249-263). Σε αυτή την περίπτωση, η ψήφος στην ΕΔΑ λαμβάνει τη σημασίας της εξόφλησης ενός ηθικού χρέους των ζωντανών, ή των νεότερων γενεών σε όσους πολέμησαν σκληρά ή σκοτώθηκαν για την ελευθερία της πατρίδας (*Η Αυγή*, 28.10.1961). Αυτή η ρητορική της καλλιέργειας του χρέους απέναντι στους νεκρούς και σε όσους από τις προηγούμενες γενιές πολέμησαν, το 1961 είναι ακόμη σε πρωτόλεια μορφή: εξελίσσεται, όπως θα δούμε, στις επόμενες προεκλογικές περιόδους της δεκαετίας του 1960.

Ταυτόχρονα, η επίκληση της αντιστασιακής δράσης είναι συνυφασμένη με το αίτημα απελευθέρωσης των πολιτικών κρατουμένων. Ανεξάρτητα από τους λόγους για τους οποίους είχαν συλληφθεί και φυλακιστεί οι κρατούμενοι, πάντοτε αναφέρονται ως φυλακισμένοι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, ακόμη και αν είχαν συλληφθεί για αδικήματα της εποχής του εμφυλίου πολέμου (Βερβενιώτη, 2002: 157-184). Οι εκκλήσεις και η δραστηριότητα για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων εντείνονται με τη σύλληψη και τη φυλάκιση του Μ. Γλέζου το 1959. Ο Γλέζος, ηγετικό στέλεχος της ΕΔΑ, σύμβολο της Εθνικής Αντίστασης και διευθυντής της *Αυγής*, καταδικάζεται σε πέντε χρόνια φυλάκιση, τέσσερα χρόνια εκτόπιση και οχτώ χρόνια στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων (Λιναρδάτος, 1978β: τόμ. Γ΄, 470). Η φυλάκιση του Γλέζου τονώνει το αίτημα για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων και γίνεται αφορμή για να ξεκινήσει μια

μεγάλη εκστρατεία ενημέρωσης της ελληνικής και διεθνούς κοινής γνώμης. Σε αυτή την εκστρατεία χρησιμοποιείται κατά κόρον η σύνδεσή τους με την αντιστασιακή δραστηριότητα, καθώς, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, θα ήταν πολύ πιο δύσκολη εκείνη την εποχή η διεκδίκηση του αιτήματος της απελευθέρωσης πολιτών που έδρασαν υπέρ του κομμουνισμού.

Ωστόσο, ακόμη και στα κείμενα που δεν σχετίζονται με τους πολιτικούς κρατούμενους, ο εμφύλιος πόλεμος αποσιωπάται, καταρχήν, γιατί έρχεται σε αντίθεση με τον πατριωτισμό που καλλιεργεί η Αριστερά εκείνη την περίοδο. Κυρίως, όμως, ο εμφύλιος πόλεμος υπήρξε μια περίοδος διχαστική, τόσο για το σύνολο του ελληνικού λαού όσο και για την ίδια την Αριστερά, η οποία ηττήθηκε και τέθηκε στο περιθώριο αγωνιζόμενη για την επιβίωση της. Η υπενθύμιση αυτής της περιόδου θα είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση των επιχειρημάτων του αντιπάλου, και κυρίως θα αποδυνάμωνε τη συσπείρωση της Αριστεράς που φαινόταν να είχε επιτύχει η ΕΔΑ. Το 1961 το ζητούμενο ήταν όσοι είχαν τεθεί τα προηγούμενα χρόνια στο περιθώριο της πολιτικής ζωής να ξεπεράσουν τα εμφυλιοπολεμικά φοβικά σύνδρομα και επανέλθουν στην πολιτική δράση. Η ΕΔΑ χρειαζόταν, λοιπόν, την υπενθύμιση μιας νικηφόρας στιγμής από την ιστορία της Αριστεράς και όχι την υπενθύμιση της ήττας.

Πέρα από αυτό, η υπενθύμιση του εμφυλίου πολέμου θα μπορούσε να επιφέρει πολλαπλούς διχασμούς στο σώμα των υποστηρικτών της Αριστεράς. Αφενός θα λειτουργούσε αποτρεπτικά για όσους προέρχονταν από τον χώρο της κεντροαριστεράς, φέρνοντάς τους αντιμέτωπους με την κομμουνιστική της συνιστώσα. Αφετέρου, για όσους είχαν συμπορευθεί με την κομμουνιστική Αριστερά υπήρχε ο κίνδυνος να ανακύψει η συζήτηση για τις ευθύνες της ήττας, καθώς και για τους πολιτικούς χειρισμούς που οδήγησαν ένα κραταιό αντιστασιακό κίνημα στην απομόνωσή του από την κοινή γνώμη.

Κυρίως, όμως, η σχεδόν πλήρης αποσιώπηση της περιόδου 1944-1949 (Γράφημα 3) και η αντίστοιχη αύξηση των αναφορών στην περίοδο 1940-1944 πρέπει να αναζητηθεί στην διαφοροποίηση της πολιτικής του ΚΚΕ, που ξεκίνησε από την υιοθέτηση του συνθήματος της *δημοκρατικής αλλαγής*. Η 6η Ολομέλεια της ΚΚΕ του ΚΚΕ επέφερε τον πολιτικό θάνατο του Ν. Ζαχαριάδη, αναθεωρώντας και τη γραμμή του κόμματος για όλη την προηγούμενη περίοδο και, φυσικά, τη στάση του απέναντι στα γεγονότα της περιόδου 1940-1949. Σύμφωνα με τα Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας «όλη η πολιτική του κόμματος στην περίοδο μετά τον

τερματισμό του ένοπλου αγώνα χαρακτηριζόταν από σεχταριστικά λάθη και αντιφάσεις, που εμπόδιζαν το κόμμα ν' αναπτύξει το πλατύ εκείνο πατριωτικό μέτωπο του λαού, όπως το απαιτούν οι περιστάσεις. Και πρώτα απ' όλα, ενώ ο ένοπλος αγώνας είχε καταλήξει σε ήττα, η καθοδήγηση του κόμματος και ο ιδιαίτερα ο σ. Ζαχαριάδης, αντί ν' αναπροσαρμόσει πραγματικά την τακτική του ΚΚΕ στις νεοδημιουργημένες συνθήκες, εξακολουθούσε μετά τη λήξη του αγώνα να διαπιστώνει την ύπαρξη επαναστατικής κατάστασης στη χώρα. […] Η καθοδήγηση του κόμματος καλούσε το λαό στην πάλη για την υπεράσπιση της παλλαϊκής υπόθεσης της ειρήνης και ταυτόχρονα με τα συνθήματα "Κρατάμε τα όπλα παρά πόδα", "τα όπλα αντίστροφα" κ.ά. εμπόδιζε την αποτελεσματική αντιμετώπιση της φιλοπόλεμης ψύχωσης των αντιδραστικών κύκλων, τους διευκόλυνε να διατηρούν και ύστερ' από το 1949 καθεστώς έκτακτων μέτρων, έσπρωχνε τους κομμουνιστές σε σεχταριστική απομόνωση» (ΚΚΕ, 1997: τόμ. Η΄, 27-28).

Ως εκ τούτου, η συνολική καταδίκη της πολιτικής του Ν. Ζαχαριάδη επιφέρει φυσικά αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο το ΚΚΕ αξιολογούσε και ενέγραφε στην ιστορία του, τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Η βασική θέση της ηγεσίας του Ν. Ζαχαριάδη, ότι στο διάστημα 1940-1949 είχαν εκδηλωθεί στην Ελλάδα δύο επαναστάσεις[24] (εκ των οποίων η δεύτερη σοσιαλιστική), ερμηνεία που υποβάθμιζε, όπως αναφέρθηκε, την Αντίσταση αναθεωρείται και αυτή. Κατά τη διάρκεια της 6ης Ολομέλειας συμπεραίνεται ότι «τεχνητά χωριζόταν ο αγώνας του ελληνικού της περιόδου 1940-1949 και γινότανε λόγος για δύο επαναστάσεις που στη μια είχαμε λαθεμένη γραμμή και στην άλλη σωστή, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για δυο φάσεις του ίδιου απελευθερωτικού αγώνα του λαού μας» (ΚΚΕ, 1997: τόμ. Η΄, 33).

Η 7η Ολομέλεια, που πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 1957, επικυρώνοντας τις προηγούμενες αποφάσεις καθαίρεσε τα βασικά στελέχη της ζαχαριαδικής ηγεσίας, προκαλώντας μια οριστική ρήξη με το παρελθόν. Το κόμμα είχε αρχίσει να ξαναγράφει την ιστορία του, αυτή τη φορά έχοντας στο στόχαστρο την παλαιά ηγεσία. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εμφύλιος πόλεμος θεωρήθηκε αποτέλεσμα σωρείας λαθών του Ν. Ζαχαριάδη και των συνεργατών του. Η αλλαγή πολιτικής στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα αλλά και η κρίση στο ΚΚΕ, στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού αποτελούν τη συγκυρία, η οποία καθιστά επιβεβλημένη την καινούργια θεώρηση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940. Το ΚΚΕ, υιοθετώντας

[24] Η σχετική ερμηνεία της περιόδου 1940-1949 αναλύεται εκτενώς στο Σχέδιο προγράμματος του ΚΚΕ, που αποσύρθηκε από την 4η Ολομέλεια τον Δεκέμβριο του 1953 (ΚΚΕ, τόμ. Ζ΄, 1995: 639)

τη στρατηγική της *εθνικής δημοκρατικής αλλαγής* ανασκευάζει το παρελθόν με στόχο την εκ νέου ερμηνεία του. Η νέα αυτή εκδοχή έπρεπε να στηρίζει επαρκώς την εγκατάλειψη του στόχου της σοσιαλιστικής επανάστασης και να υποστηρίζει το στόχο της συσπείρωσης όλων των δημοκρατικών δυνάμεων στην Ελλάδα όπως είχε τεθεί από την 6η Ολομέλεια (Παπαθανασίου, αδημ.).

Στην νέα γραφή της ιστορίας του το ΚΚΕ δικαιώνει την Αντίσταση. Ο όρος εμφύλιος πόλεμος είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται στα ΚΚΕ της κομμουνιστικής ηγεσίας από το 1954. Μετά την 6η Ολομέλεια συνυπάρχει με τον όρο ένοπλος αγώνας. Με την 7η Ολομέλεια, όμως, του Φεβρουαρίου του 1957, η στροφή, τόσο πολιτικά όσο και ρητορικά, είναι ολοκληρωτική. Ο όρος για την περίοδο 1946-1949 είναι «εμφύλιος πόλεμος» ενώ η Αντίσταση όχι μόνο δικαιώνεται αλλά παρουσιάζεται πια, ως η κορυφαία στιγμή της δεκαετίας του 1940. «Δώδεκα χρόνια πέρασαν από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και την απελευθέρωση της χώρας μας από τον χιτλεροφασιστικό ζυγό. Το έθνος μας ματωμένο και με τη χώρα γεμάτη ερείπια, μα περήφανο για τη συμβολή του στον αντιφασιστικό αγώνα των λαών, για την ηρωική του αντίσταση στους κατακτητές, που κράτησε τέσσερα χρόνια, περίμενε να γευτεί τους καρπούς των αγώνων και των θυσιών του, γεμάτο ελπίδες και όνειρα για μια λεύτερη και ανεξάρτητη πατρίδα, μια ανθρώπινη ζωή και ένα καλύτερο μέλλον. Ο λαός μας πάλεψε με όλες του τις δυνάμεις για να γίνει νοικοκύρης στην αιματοποτισμένη πατρική του γη και όμως βρίσκεται ξανά δεμένος με τις βαρειές αλυσίδες της ξενικής υποτέλειας. Διψούσε και αγωνίστηκε για εθνική ομόνοια και εσωτερική ομαλότητα και αντιμετώπισε βάρβαρες διώξεις και φυσική εξόντωση των αγωνιστών της εθνικής αντίστασης, εσωτερικές ανωμαλίες επεμβάσεις και εμφύλιο πόλεμο» (ΚΚΕ, 1997: τόμ. Η΄, 192).

Η νέα θεώρηση της ιστορίας των ετών 1940-1949 συνοδεύεται και από μια συντονισμένη προσπάθεια για την προώθηση και την εμπέδωσή της τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της χώρας. Στο εξωτερικό με εντολή της ΚΕ συντάσσεται ένας κατάλογος βιβλίων και εντύπων για απόσυρση. Σε αυτόν περιλαμβάνονται εκδόσεις υμνούν την «σταλινική εποποιϊα», χρονικά και λογοτεχνικά βιβλία εμπνευσμένα από την εποχή του εμφυλίου πολέμου, όλα τα αντιτικά έργα, που είχαν συνταχθεί από τον εκδοτικό μηχανισμό στην υπερορία και οι λόγοι των διαγραμμένων και καθαιρεμένων Ν. Ζαχαριάδη, Β. Μπαρτζιώτα, Γ. Γούσια και Δ. Βλαντά (Ματθαίου & Πολέμη, 2003: 97).

Την ίδια χρονική περίοδο, ο εκδοτικός μηχανισμός ανασυγκροτείται για να εξυπηρετήσει τις κομματικές ανάγκες με στόχους το «δυνάμωμα της δουλειάς προς την Ελλάδα» και την ανάδειξη της Εθνικής Αντίστασης. Η Επιτροπή Διαφώτισης αρχές του 1959, ιδρύει τον Ιστορικό κύκλο με σαφή αρμοδιότητα τη μελέτη της ιστορίας του 20ου αιώνα. Υπεύθυνος του ιστορικού κύκλου ορίστηκε ο Α. Παπαπαναγιώτου, ο οποίος σε επιστολή του προς την Επιτροπή Διαφώτισης αναλύει τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε το κόμμα να στραφεί προς την Αντίσταση: «σ' όλες τις χώρες αναπτύσσεται μια σοβαρή δουλειά για την καλύτερη αξιοποίηση και προβολή του εθνικού κινήματος αντίστασης. Από την άποψη αυτή εμείς βρισκόμαστε στην τελευταία θέση, παρόλο που στη χώρα μας υπό την καθοδήγηση του κόμματός μας αναπτύχθηκε ένα από τα πιο μαζικά και ηρωικά αντιστασιακά κινήματα της Ευρώπης. Η καθυστέρησή μας αυτή οφείλεται στην κατάσταση που διαμορφώθηκε μεταπολεμικά στη χώρα μας και στην πολιτική του Ζαχαριάδη που έκανε ό,τι μπόρεσε για να σβήσει και να συκοφαντήσει αυτό το υπέροχο κίνημα. Σήμερα, όμως, που το κόμμα μας προώθησε και έλυσε μια σειρά σοβαρά ζητήματα του κινήματος πράγμα που έδωσε τέτοια ώθηση και ανάπτυξη στο προοδευτικό κίνημα στην Ελλάδα η συνέχισή της καθυστέρησής μας αυτής, εκτός του ότι μας στερεί ένα από τα κυριότερα στηρίγματα για την εθνική ενότητα και τη δημοκρατική αλλαγή, δημιουργεί και τον κίνδυνο να περάσει η πρωτοβουλία αυτή σε ξένα χέρια» (Ματθαίου & Πολέμη, 2003: 104).

Τίθεται, λοιπόν, σε εφαρμογή στις αρχές της δεκαετίας του 1960, από τα αντίστοιχα τμήματα Ιστορίας του ΚΚΕ και της ΕΔΑ μια επιχείρηση συστηματικής αποτύπωσης της ιστορίας της Αντίστασης. Στην Πράγα, από τον Απρίλιο του 1962, εκδίδεται το περιοδικό *Εθνική Αντίσταση,* με υπεύθυνο έκδοσης τον Α. Τζήμα, το οποίο ανοίγει τη συζήτηση για την περίοδο 1941-1944 πέρα από τον στενό κύκλο του τομέα Ιστορίας του ΚΚΕ. Ένα χρόνο μετά από τον Ιούλιο του 1963 αρχίζει στην *Αυγή* η δημοσίευση της σειράς «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», που κάποια στιγμή το Σεπτέμβριο παίρνει τον τίτλο «Στ' άρματα Στ' άρματα». Μέσα στο 1964 η ίδια σειρά θα κυκλοφορήσει πια ολοκληρωμένη σε τετράτομο έργο από τις εκδόσεις «Γιαννίκος» με επιμέλεια του στρατηγού Γ. Αυγερόπουλου (Ματθαίου & Πολέμη, 2003: 120). Εντω μεταξύ από το 1958 εκδιδόταν στην Ελλάδα το περιοδικό *Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως* από τον Κ. Πυρομάγλου. Ταυτόχρονα, η ΕΔΑ οργανώνει ένα Γραφείο Αντίστασης με δύο στόχους: την επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τη συγκρότηση της ιστορίας της (Κάπολα, 1999: 43-45).

Προκειμένου, λοιπόν, η αντιστασιακή δραστηριότητα να μην γίνει αντικείμενο διεκδίκησης από άλλους πολιτικούς χώρους, η Αριστερά βγαίνοντας από την κρίση του 1956 ανάγει την αντιστασιακή δράση σε παραταξιακή ταυτότητα, διεκδικώντας και εν πολλοίς κατακτώντας ένα παρελθόν, που για το σύνολο της παράταξης των εθνικοφρόνων υπήρξε προβληματικό. Για το επόμενο διάστημα η Αντίσταση ταυτίζεται με την Αριστερά με ένα τρόπο απόλυτο, ενώ ο εμφύλιος πόλεμος παραμερίζεται. Η αντιστασιακή δράση, μομφή στον λόγο της παράταξης των εθνικοφρόνων αποτελεί πλέον στον λόγο της αριστεράς το βασικό συστατικό μιας αφήγησης που δικαιώνει τους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου.

Έτσι, σε ολόκληρη την προεκλογική περίοδο του 1961 ο εμφύλιος πόλεμος αποσιωπάται. Οι σχετικές αναφορές σε δύο μόνο προεκλογικά κείμενα χρησιμοποιούνται για να αποδοθούν ευθύνες στη Δεξιά καταρχήν, αλλά και στο Κέντρο για τη διολίσθηση στη σύγκρουση, καθώς και ως απάντηση στην κατηγορία ότι το ΠΑΜΕ είναι υποτελές σε ξένη δύναμη: «Αυτή η ύβρις προς την παράταξη των θυσιών και των εθνικών αγώνων, επιστρέφεται προς εκείνους που βρίσκονται με την πρόσκληση στην Ελλάδα των τανκς και των αεροπλάνων του Σκόμπυ, που σκόρπισαν τον όλεθρο επί 10 χρόνια» (*Η Αυγή*, 10.10.1961). Διεκδικώντας από τη δεκαετία του 1940 την αίγλη του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, η Αριστερά αφήνει για την παράταξη των εθνικοφρόνων μόνο την ευθύνη της βίας και των καταστροφών του εμφυλίου πολέμου.

Από αυτή την άποψη, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα δύο προεκλογικά κείμενα στα οποία η περίοδος 1940-1949 ανακαλείται ως ενιαία (Πίνακας 1). Η ενοποίησή της στηρίζεται σε δύο άξονες, που λειτουργούν μανιχαϊστικά. Όλα τα αρνητικά της επίμαχης δεκαετίας προσάπτονται στη Δεξιά. Αντίθετα, ότι θετικό μπορεί να αντλήσει κανείς από εκείνα τα δέκα χρόνια κατοχυρώνονται στην Αριστερά. Ο πρώτος άξονας ενοποιεί τη δράση των δυνάμεων της εθνικοφροσύνης: ξεκινά από την απουσία της Δεξιάς από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και τον δωσιλογισμό, περνά στη συνεργασία με τις βρετανικές δυνάμεις και την αμερικάνικη συμβολή στη νίκη εναντίον των κομμουνιστών και ολοκληρώνεται με τα έκτακτα μέτρα και τα στρατοδικεία. Έτσι, η δράση της παράταξης των εθνικοφρόνων είναι ενιαία, αδιαίρετη, συνεχής και αναγνωρίσιμη, εχθρική για το συμφέρον του ελληνικού λαού. Ο δεύτερος άξονας έλκει την αρχή του από τον απελευθερωτικό αγώνα εναντίον των δυνάμεων του Άξονα και συνεχίζεται με τον αγώνα εναντίον των ιμπεριαλιστών και όσων επιβουλεύονταν την ανεξαρτησία και την ελευθερία του

ελληνικού λαού (*Η Αυγή*, 22.10.1961). Αυτός ο τρόπος επίκλησης των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 θα χρησιμοποιηθεί κατά κόρον αργότερα το 1963 και 1964, όταν αυτή η συνέχεια επεκτείνεται στο παρόν προκειμένου να ερμηνεύσει την προέλευση και την πολιτική κομμάτων και πολιτικών, όπως θα δούμε παρακάτω.

Τέλος, πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι εκτός από τις εξελίξεις στο διεθνές και το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα που επηρεάζουν τη θεώρηση του παρελθόντος, στο εσωτερικό την ανάγκη της συσπείρωσης των δυνάμεων του κατοχικού ΕΑΜ κάνει εντονότερη και η ίδρυση της ΕΚ παραμονές των εκλογών. Το 1958 οι δυνάμεις της κεντροαριστεράς προσκολλήθηκαν στην ΕΔΑ εξαιτίας της διάσπασης του κεντρώου χώρου. Το 1961, όμως, οι συνθήκες έχουν αλλάξει: η ενοποίηση του Κέντρου, η αμφίσημη ρητορική του, αλλά και η κριτική που ανέπτυξε εναντίον της ΕΡΕ, προς το τέλος της προεκλογικής περιόδου λειτουργούσε ελκυστικά, όπως αποδείχτηκε από το αποτέλεσμα των εκλογών για το κρίσιμο ποσοστό της κεντροαριστεράς, που είχε στηρίξει προεκλογικά την ΕΔΑ. Έτσι, απέναντι σε αυτές τις δυνάμεις η επίκληση της περιόδου 1940-1944, της εποχής που το ΕΑΜ συσπείρωσε πολλές από αυτές τις δυνάμεις, είχε στόχο να λειτουργήσει σταθεροποιητικά του προηγούμενου εκλογικού αποτελέσματος.

Τα προεκλογικά κείμενα του 1961 εικονογραφούν τη νέα αφήγηση της Αριστεράς για τη δεκαετία του 1940. Σύμφωνα με αυτή, κορυφαία στιγμή της δεκαετίας είναι ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας 1941-1944, όπου πρωταγωνίστησε η Αριστερά. Ο εμφύλιος πόλεμος, για τον οποίο ευθύνεται η Δεξιά δεν αποτελεί παρά την ήττα του μεγαλειώδους κινήματος της Αντίστασης, και γι' αυτό αποσιωπάται. Τίθεται στο περιθώριο της αφήγησης, καθώς έχει αρχίσει για την Αριστερά μια νέα περίοδος πολιτικής ζωής που απαιτεί ευρύτερες συνεργασίες και συσπείρωση των δυνάμεών της. Τα κείμενα των επόμενων προεκλογικών περιόδων απηχούν τις βασικές γραμμές αυτής της αφήγησης, με μικρές διαφοροποιήσεις ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και την πορεία του κόμματος.

Στην προεκλογική περίοδο του 1963, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, δύο είναι τα στοιχεία που προκαλούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: η πτώση του ποσοστού των αναφορών στη δεκαετία του 1940 και η αύξηση των αναφορών στην περίοδο 1944-1949. Οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 (Πίνακας 1. Γράφημα 1) εμφανίζονται μόνο στο 6,20% των προεκλογικών κειμένων, σε αντίθεση με το 14,79% του 1961. Η δεκαετία του 1940, εξακολουθεί, φυσικά να χρησιμοποιείται από την ΕΔΑ, ως άξονας παραταξιακής συγκρότησης, όπως και το 1961. Σε αυτή την περίοδο, όμως,

σημειώνονται διαφοροποιήσεις στο πολιτικό σκηνικό, οι οποίες χωρίς να κάνουν άκαιρη ή απρόσφορη την αναφορά στην Αντίσταση, καθιστούν απαραίτητη την συμπλήρωσή της από αναφορές σε όσα συνέβησαν στο διάστημα 1961-1963.

Όπως έχει αναλυθεί στο οικείο κεφάλαιο, η ίδρυση της ΕΚ και η επιτυχία του Ανένδοτου αλλάζουν το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα. Η κυρίαρχη μέχρι το 1961 διαιρετική τομή που είχε κληροδοτήσει ο εμφύλιος πόλεμος μετατοπίζεται. Η αντίθεση εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες που εν μέρει συνετέλεσε στο να αναδειχθεί το 1958 η ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, αντικαθίσταται κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου από την αντίθεση Δεξιά-Αντιδεξιά που αποτελεί το νέο πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η Αριστερά καλείται εκ νέου να συγκροτήσει την ταυτότητα και τον πολιτικό της λόγο (Νικολακόπουλος, 2001: 49-50, Μοσχονάς, 1994: 159-251). Στην αντιδεξιά συσπείρωση κυρίαρχη δύναμη αναδεικνύεται αναμφίβολα η ΕΚ, η οποία με τον Διμέτωπο Αγώνα που κήρυξε ο Γ. Παπανδρέου εναντίον τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς, αποκλείει κάθε ανοιχτή συνεργασία με την ΕΔΑ. Με αυτά τα δεδομένα η Αριστερά πρέπει να αναπροσαρμόσει τη στρατηγική της απέναντι στην ΕΡΕ αλλά και απέναντι στην ΕΚ που έδειχνε πριν από τις εκλογές του 1963 να απολαμβάνει τη λαϊκή υποστήριξη.

Μετά την επιτυχία του Ανένδοτου η δυνατότητα συσπείρωσης ευρύτερων κεντρώων δυνάμεων γύρω από την ΕΔΑ στο πρότυπο της εαμικής συμμαχίας ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Αυτό είχε ήδη αποδειχθεί από τα εκλογικά αποτελέσματα του 1961[25] αλλά και από τον τρόπο που η ΕΚ κατάφερε να συσπειρώσει τους οπαδούς της στην περίοδο 1961-1963. Ο Διμέτωπος κατέστησε σαφέστερα τα όρια μεταξύ Κέντρου και ΕΔΑ περιορίζοντας ως εκ τούτου και την συσπειρωτική λειτουργία που θα μπορούσε να έχει για τις δυνάμεις της κεντροαριστεράς, η επίκληση της Εθνικής Αντίστασης. Επομένως, οι σχετικές αναφορές προσλαμβάνουν περισσότερο ενδοκομματική σημασία και δεν αφορούν τόσο τον ευρύτερο κεντροαριστερό χώρο.

Σε αυτό το πλαίσιο η ΕΔΑ θα πρέπει να αντιπαρατεθεί στη Δεξιά, αλλά κυρίως θα πρέπει να αντιμετωπίσει την άνοδο της ΕΚ, με την οποία εξάλλου μοιράζεται τον στόχο της αντιπαράθεσης στη Δεξιά όσο και την εκλογική βάση της κεντροαριστεράς. Η επιτυχία του Ανένδοτου και η ανάδειξη του Γ. Παπανδρέου σε σύμβολο της Δημοκρατίας, έδειχνε πως οι διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940 είχαν

[25] Στις εκλογές του 1961 η ΕΚ και το ΚΠ έλαβαν 33,7%, ενώ το ΠΑΜΕ 14,6% (Νικολακόπουλος, 2001: 276).

αρχίσει να αμβλύνονται. Αυτό ήταν από τη μια πλευρά ευνοούσε την Αριστερά, γιατί της υποσχόταν μια μορφή νομιμοποίησης και της έδινε νέες οργανωτικές δυνατότητες, ειδικά μετά το 1963 (Παπαθανασίου, 1995α : 39). Από την άλλη, όμως, εγκαινίαζε μια νέα μορφή περιθωριοποίησης για την Αριστερά, καθώς ηγετική δύναμη της αντιδεξιάς συσπείρωσης αναδεικνυόταν η ΕΚ, που έδειχνε να πετυχαίνει σε οργανωτικό επίπεδο περίπου, όσα είχε καταφέρει η εαμική συμμαχία την περίοδο 1941-1944: Σε πολιτικό επίπεδο συσπείρωνε σημαντικές κεντροαριστερές δυνάμεις, ενώ οργανωτικά μπορούσε να συγκαλεί μεγάλες υπαίθριες συγκεντρώσεις, παρά τον φόβο της καταστολής, και να κινητοποιεί πολιτικά τη νεολαία.

Μέσα σε αυτό το κλίμα η Αριστερά έπρεπε να περιχαρακώσει τις πολιτικές της δυνάμεις, ώστε να μην αφήσει στην ΕΚ το μονοπώλιο της αγωνιστικής δράσης εναντίον της Δεξιάς και να διαφυλάξει τη συσπείρωση των ψηφοφόρων της. Ως εκ τούτου, χρειαζόταν στρατηγικά και ρητορικά ένα σχήμα που να μην απομακρύνεται από τη βασισμένη στην Εθνική Αντίσταση παραταξιακή ταυτότητα αλλά με κάποιο τρόπο να την επεκτείνει και να επιβεβαιώνει την σημασία και την διάρκειά της στο παρόν. Αυτός ο στόχος επιτυγχάνεται στον λόγο της ΕΔΑ με τη σύζευξη της δεκαετίας του 1940 και των γεγονότων που μεσολάβησαν από την επομένη των εκλογών του 1961, μέχρι την προεκλογική περίοδο του 1963. Τα γεγονότα αυτά ήταν τόσο καθοριστικά για το κλίμα της εποχής ώστε δεν μπορούσαν να μην συμπεριληφθούν όχι μόνο στον προεκλογικό λόγο αλλά και στον ευρύτερο πολιτικό λόγο της Αριστεράς. Αντίστροφα, μπροστά στις ανακατατάξεις της περιόδου 1961-1963 η επίκληση της δεκαετίας του 1940 αποκτούσε νέο ρόλο και ενσωματώνοντας νέα σύμβολα κα γεγονότα εξέφραζε την καινούργια πολιτική κατάσταση.

Έτσι, η βία των σωμάτων ασφαλείας κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1961 και η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γ. Λαμπράκη το Μάιο του 1963 στη Θεσσαλονίκη γίνονται σταθερές αναφορές στον πολιτικό λόγο της ΕΔΑ για τις επόμενες προεκλογικές περιόδους. Αυτά τα γεγονότα που αποτελούν τα κύρια σημεία της πολιτικής αντιπαράθεσης με την ΕΡΕ, παγιώνονται στη ρητορική του κόμματος, αλλά και ενδοπαραταξιακά αναδεικνύονται σε ταυτοτικά σύμβολα, των οποίων οι αναφορές υπερτερούν των αντίστοιχων αναφορών στη δεκαετία του 1940.

Για ολόκληρη την προεκλογική περίοδο δημοσιεύεται στην *Αυγή* μια στήλη με τίτλο «Αντίστασι στη συμμορία» η οποία αποτελεί τόπο καταγγελίας επεισοδίων που προκλήθηκαν από παρακρατικούς, ενώ, σε όλες τις προεκλογικές ομιλίες αναφέρεται το όνομα του Γ. Λαμπράκη (Ηλιού, *Η Αυγή*, 30. 10.1963). Σε αυτά τα κείμενα η

Δεξιά παρουσιάζεται ως το καταφύγιο των παρακρατικών στοιχείων, η παράταξη που προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία δεν διστάζει να βασιστεί στη βίαιη και παράνομη δράση των παρακρατικών οργανώσεων. Παράλληλα, ο Γ. Λαμπράκης γίνεται ηρωικό σύμβολο αντίστασης απέναντι σε αυτούς τους μηχανισμούς και χρησιμοποιείται ως σύνθημα για την κινητοποίηση των ψηφοφόρων και ειδικά της νεολαίας. Εκείνη, ακριβώς, την εποχή συγκροτείται και η Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γ. Λαμπράκης, που αργότερα μετεξελίχθηκε στη Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη και συνδέθηκε οργανωτικά περισσότερο με την ΕΔΑ (Σαιν Μερτέν, 1984: 49-51).

Σε αυτό το κλίμα, η επίκληση της δεκαετίας του 1940 περιορίζεται αλλά δεν σταματά. Αντιπαραβάλλεται με τον καμβά όλων αυτών των των γεγονότων και των εξελίξεων, βοηθώντας στην κατανόηση και την ερμηνεία τους. Με αναγωγή στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 δίνεται μια προοπτική στις πολιτικές εξελίξεις και αποσαφηνίζονται τα ιδεολογικά και πολιτικά προτάγματα για το παρόν και το μέλλον της Αριστεράς. Σε αυτή τη διαδικασία κυριαρχούν και πάλι οι αναφορές στην περίοδο 1940-1944. Ο Καραμανλής αποκαλείται εκκολαπτόμενος Χίτλερ (*Η Αυγή*, 9.10.1963), και στηλιτεύεται για άλλη μια φορά η απουσία του ίδιου και της παράταξής του από τον αντιστασιακό αγώνα (Μπριλλάκης, *Η Αυγή*, 1.10.1961). Ωστόσο, το στοιχείο που κυριαρχεί είναι η σύνδεση ΕΡΕ, δωσιλογισμού και παρακράτους με αφορμή τη δολοφονία Λαμπράκη. Δηλαδή, κατηγορείται και η ΕΡΕ αλλά και ο ίδιος ο Καραμανλής, ότι όχι μόνο έδωσαν καταφύγιο στους δωσίλογους, αλλά ότι τους χρησιμοποίησαν για να στελεχώσουν τις ακροδεξιές παρακρατικές οργανώσεις που βρίσκονταν πίσω από την επίθεση εναντίον του Λαμπράκη (*Η Αυγή*, 1.10.1963)[26].

Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, για την απαξίωση της πολιτικής υπόστασης της ΕΡΕ αυξάνονται αρκετά σε σχέση με τις προηγούμενες προεκλογικές περιόδους οι αναφορές στον εμφύλιο πόλεμο. Ο Καραμανλής δεν είναι μόνο ο μεγάλος απών του αντιστασιακού αγώνα αλλά και ο «εμπρηστής του εμφυλίου πολέμου» (Κύρκος, *Η Αυγή,* 31.10.1963), ενώ τα σώματα ασφαλείας φέρονται να συνεχίζουν το έργο του στρατού του εμφυλίου πολέμου (*Η Αυγή*, 8.10.1963). Με άλλα λόγια, η πολιτική της ΕΡΕ δεν αποτελεί έκπληξη για την ΕΔΑ. Αντίθετα, ερμηνεύεται ως η λογική και αναμενομένη συνέχεια μιας πολιτικής που ξεκίνησε με την απουσία από τον αντιστασιακό αγώνα 1941-1944, συνεχίστηκε με την ταύτιση και αργότερα με την

[26] Μάλιστα τα συγκεκριμένα κείμενα είναι παρά πολλά και επειδή δεν έχουν όλα άμεση αναφορά στη δεκαετία του 1940 αλλά την υπαινίσσονται δεν λήφθηκαν όλα στα στοιχεία του Πίνακα 1.

προστασία του δωσιλογισμού και της ένοπλης συνεργασίας, ευθύνεται για την πρόκληση του εμφυλίου πολέμου και καταλήγει στη δημιουργία του παρακρατικού μηχανισμού και τη δολοφονία Λαμπράκη. Κατακλείδα αυτού το ερμηνευτικού σχήματος είναι, ότι η ΕΡΕ κράτησε ανοιχτές τις πληγές του εμφυλίου πολέμου προκειμένου να εδραιώσει την εξουσία της (Ηλιού, *Η Αυγή*, 22.10.1963).

Αντίστοιχα, η ΕΔΑ αποτελεί τη φυσική συνέχεια του αντιστασιακού αγώνα 1941-1944, αντιπροσωπεύει τους αγωνιστές της Αντίστασης που υπέφεραν από τον εμφύλιο πόλεμο και πρωτοστατεί, στο παρόν, σε όλους τους δημοκρατικούς αγώνες: «Γι' αυτό σήμερα σέρνει το χορό της πάλης αυτής μαζί με την ηρωϊκή εργατική τάξη και η φλογερή δημοκρατική νεολαία της Ελλάδος, κληρονόμος των υψηλότερων και ευμενέστερων δημοκρατικών παραδόσεων του έθνους, εμψυχωμένη από τη φλόγα των Ιερολοχιτών, των αγωνιστών της Εθνικής Αντιστάσεως, από το παράδειγμα του Γρ. Λαμπράκη, του Κερπινιώτη, του Βελδεμίρη» (Ηλιού, *Η Αυγή*, 30.10.1963).

Η λειτουργία της δεκαετίας του 1940 συνοψίζεται παραστατικά από τον Η. Ηλιού στον προεκλογικό του λόγο στην Αθήνα: «οι πολιτικοί πρέπει να στρέφονται στο παρελθόν, ώστε να αντλούν διδάγματα για να κρίνουν το παρόν» (*Η Αυγή*, 30.10.1963). Τα γεγονότα της περιόδου 1941-1944 ανασύρονται για να χρησιμεύσουν ως ερμηνευτικό υπόδειγμα. Σε πρώτο επίπεδο η αναγωγή του παρόντος στο παρελθόν αποσαφηνίζει την προέλευση, την ταυτότητα και τους σκοπούς των παρατάξεων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, λιγότερο προφανές, με την επίκληση της διαίρεσης Αντίσταση-συνεργασία γίνονται απτές οι ιδεολογικές και πολιτικές αξίες, για τις οποίες οι οπαδοί της ΕΔΑ πρέπει να αγωνιστούν στο παρόν και φυσικά στο μέλλον. Έτσι, νοηματοδοτείται και αξιολογείται αφενός ο προεκλογικός αγώνας της ΕΔΑ και αφετέρου των πολιτικών της αντιπάλων. Η ΕΡΕ στο παρόν αποτελώντας ακριβές αντίγραφο της κατοχικής Δεξιάς, ταυτίζεται με τη βία, την καταστολή και την υπεράσπιση των ιμπεριαλιστικών συμφερόντων. Η ΕΔΑ αντίθετα, όπως στο παρελθόν αγωνίστηκε έλκοντας τη συνέχειά της από την επαναστατική παράδοση του 1821 και με την εαμική Αντίσταση υπερασπίστηκε την ανεξαρτησία της χώρας, έτσι και στο παρόν, αγωνίζεται για τη δημοκρατία (*Η Αυγή*, 24.10.1963).

Υπό το φως του παρελθόντος, νοηματοδοτείται και η εκλογική αναμέτρηση, έχοντας ξεχωριστή σημασία στη διαδικασία του εκδημοκρατισμού της χώρας: «Δεν είναι συνηθισμένες εκλογές […] Είναι ένας γνήσιος, ένας ατόφιος Εθνικός Απελευθερωτικός Αγώνας. Είναι μια φάση και μπορεί και πρέπει να είναι η αποφασιστική της δημοκρατικής αντιστάσεως και πάλης του ελληνικού λαού

εναντίον εκείνων που επιχείρησαν να τον δουλώσουν» (Ηλιού, *Η Αυγή*, 22.10.1963). Η Εθνική Αντίσταση της περιόδου 1941-1944 μετεξελίσσεται, το 1963, σε *δημοκρατική αντίσταση* συμπυκνώνοντας την ταυτότητα, τη συνέχεια και τον πολιτικό προγραμματισμό της ΕΔΑ.

Ο τρόπος με τον οποίο τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 ερμηνεύονται στο παρόν αλλά και το ερμηνεύουν ταυτίζεται με τη συγκρότηση της νέας ανάγνωσης της εν λόγω δεκαετίας από τον μηχανισμό του ΚΚΕ. Στην πολιτική απόφαση του 8ου Συνεδρίου του ΚΚΕ, που πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1961 διαβάζουμε: «Η ΚΕ μπροστά στην πίεση των Άγγλων ιμπεριαλιστών και της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας, που έσπρωχναν επίμονα τη χώρα στον εμφύλιο πόλεμο, δεν μπόρεσε να εκτιμήσει σωστά όλη την περίπλοκη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί και αποφάσισε, στη 2η Ολομέλεια την αποχή από τις εκλογές και τον προσανατολισμό στην ένοπλη πάλη […]. Ο ένοπλος αγώνας του 1946-1949, ανεξάρτητα από τα λάθη που έγιναν, ήταν αγώνας δίκαιος, εθνικός συνέχιση κάτω από νέες συνθήκες της εποποιϊας της Εθνικής Αντίστασης, ενώ ο αγώνας που διεξήγε η ελληνική αντίδραση, κάτω από την καθοδήγηση των ιμπεριαλιστών, ήταν αντιλαϊκός, αντεθνικός και απέβλεπε στη βίαιη διατήρηση της εξουσίας της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας. Όλα τα γεγονότα που μεσολάβησαν επιβεβαιώνουν αυτή τη διαπίστωση» (ΚΚΕ, 2002: τόμ. Θ΄, 25-26).

Η ταύτιση της εκδοχής που ανασυντίθεται από τα προεκλογικά κείμενα του 1963 με την αντίστοιχη της πολιτικής απόφασης του 8ου Συνεδρίου, αντανακλά κατ' αρχάς την ενσωμάτωση των κομμουνιστικών οργανώσεων στην ΕΔΑ, αλλά και την επικυριαρχία τους στον μηχανισμό της. Αυτή η σχέση πέρα από την σύμπλευση της πολιτικής ρητορικής έχει για την ΕΔΑ, αλλά και για την ευρύτερη Αριστερά μια σειρά από συνέπειες που δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τα ενδιαφέροντα του παρόντος. Εκείνο που πρέπει, όμως, να τονιστεί είναι ότι οι διαφορετικές τάσεις στο πλαίσιο της ΕΔΑ διατηρούνται, καταγράφονται και εκδηλώνονται σε ζητήματα που αφορούν τη στρατηγική και τον προσανατολισμό του κόμματος. Σημαντικότερο από αυτά, που επηρεάζει την πολιτική ρητορική και τη στρατηγική της ΕΔΑ, είναι η θέση του κόμματος απέναντι στην ΕΚ. Στις προεκλογικές περιόδους 1963 και 1964 το ζήτημα του «εκλογικού ελιγμού», όπως ονομάστηκε η εκλογική συνεργασία μεταξύ ΕΔΑ και ΕΚ απασχόλησε και το ΚΚΕ και την ΕΔΑ διαμορφώνοντας δύο τάσεις. Η μία από αυτές υποστήριζε, ότι προκειμένου να βγει η χώρα αλλά και η Αριστερά από τον ασφυκτικό κλοιό της Δεξιάς έπρεπε ΕΔΑ και ΕΚ να ενώσουν τις δυνάμεις τους.

Η άλλη θεωρούσε, ότι ήταν εφικτή εκλογική αναμέτρηση Δεξιάς και Αριστεράς και υπήρχε δυνατότητα ανόδου του εκλογικού ποσοστού της Αριστεράς, αν διαφώτιζε τους ψηφοφόρους σχετικά με την αδυναμία της ΕΚ να διασφαλίσει τα συμφέροντά τους. Αυτή η άποψη επικράτησε στις εκλογές του 1963, ενώ η πρώτη, αυτή της εκλογικής συνεργασίας, επιδιώχθηκε για το 1964 και τελικά επικράτησε (Κατσούλης, 1978: 359-360).

Τόσο το 1963 όσο και το 1964 και παρόλο που η κριτική στην ΕΚ δεν εξέλιπε η στάση της ΕΔΑ ήταν πάρα πολύ ήπια απέναντι στον Γ. Παπανδρέου και κυρίως απέναντι στους ψηφοφόρους του Κέντρου. Και στις δύο προεκλογικές περιόδους η κριτική επικεντρώνεται στην ηγεσία της ΕΚ, στην οποία προσάπτεται, ότι από φόβο συνεχίζει να είναι απολογητική απέναντι στη Δεξιά, γεγονός που κάνει και τον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου να μοιάζει αντιφατικός όταν αντιτάσσει τους τίτλους του Διμέτωπου «σαν πιστοποιητικό εθνικοφροσύνης», προς χάριν των ανθρώπων που ο ίδιος έχει κατηγορήσει ως εθνοπροδότες (*Η Αυγή*, 28.1.1964).

Έτσι, με τον διαχωρισμό μεταξύ ηγεσίας και ψηφοφόρων του Κέντρου η ΕΔΑ υιοθετεί μια μονόπλευρη εκλογική συνεργασία με το Κέντρο, η οποία έχει σκοπό να συγκροτήσει ένα «μέτωπο προς τα Δεξιά», θέτοντας στο στόχαστρο ολόκληρης της αντιπολίτευσης την ΕΡΕ. Στόχος και στρατηγική της ΕΔΑ είναι η πάση θυσία απομάκρυνση της ΕΡΕ από την εξουσία, η οποία για την Αριστερά αντιπροσωπεύει την πολιτική δύναμη που κρατά το λαό και τη χώρα σε υπανάπτυξη, καθώς διατηρεί ένα ανελεύθερο καθεστώς, είναι υποταγμένη στους ιμπεριαλιστικούς ψυχροπολεμικούς κύκλους και κρατά τη χώρα σε οικονομική στασιμότητα (*Η Αυγή*, 23.1.1964).

Το 1964, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, απαλείφονται όλες οι αναφορές στην περίοδο των γενικευμένων μαχών του εμφυλίου πολέμου. Το μέτωπο προς τα Δεξιά, έστω και αν η ΕΚ δεν μπορεί να ομολογήσει δημόσια την ύπαρξή του, υπαγορεύει από την πλευρά της Αριστεράς την άμβλυνση των σημείων που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ρωγμές στο σώμα της αντιπολίτευσης. Από την άλλη πλευρά, η περίοδος του εμφυλίου πολέμου αποτελούσε πάντοτε για τη Δεξιά ένα πολύ πρόσφορο και πρόχειρο μέσο απονομιμοποίησης της αντιπολίτευσης. Η κατηγορία του μη εθνικόφρονα, συνοδοιπόρου με τον «εθνοκτόνο κομμουνισμό» ήταν τόσο παλαιά όσο και ο πολιτικός χώρος του Κέντρου. Αυτή η ρητορική επαναλαμβάνεται το 1964 από τις στήλες της εφημερίδας *Νίκη,* που σε μια σειρά δημοσιευμάτων κατήγγειλε τη συμμετοχή πολλών υποψήφιων βουλευτών της ΕΚ στο ΕΑΜ,

προειδοποιώντας τους εθνικόφρονες ψηφοφόρους, ότι η στήριξη της ΕΚ ισοδυναμούσε ουσιαστικά με επανάληψη του εμφυλίου πολέμου, καθώς ο Γ. Παπανδρέου δεν είναι παρά πιόνι του διεθνούς κομμουνισμού (*Νίκη*, 10.2.1964). Απέναντι σε αυτή την αναδίπλωση της Δεξιάς στα εμφυλιοπολεμικά φοβικά σύνδρομα, και κυρίως με δεδομένο τον στρατηγικό της στόχο για συγκρότηση μιας μορφής μετώπου, η ΕΔΑ αποσιωπά πλήρως τις συγκρούσεις του εμφυλίου πολέμου και διατηρεί στο προσκήνιο την απήχηση, την αίγλη και τον πατριωτικό χαρακτήρα του αντιστασιακού αγώνα 1941-1944 (*Η Αυγή*, 11.2.1964) και τη σύνδεση δωσιλόγων, ΕΡΕ και παρακρατικού μηχανισμού (*Η Αυγή*, 14.2.1964).

Την ίδια στιγμή, στηλιτεύεται από τις στήλες της *Αυγής* η επιμονή του Γ. Παπανδρέου να επικαλείται την καταστολή των Δεκεμβριανών. Οι αναφορές αυτές θα μπορούσαν να προκαλέσουν ρωγμές στο αντιδεξιό μέτωπο, όπως και να χρησιμοποιηθούν ως αφορμή από τη Δεξιά για την όξυνση των αντιπαραθέσεων (*Η Αυγή*, 15.2.1964): «Η αντικομμουνιστική υστερία είναι η βενζίνη στα ρεζερβουάρ των Γκοτζαμάνηδων» (*Η Αυγή*, 23.1.1964).

Το 1964 το ποσοστό των αναφορών στην εαμική Αντίσταση αυξάνεται φτάνοντας το 10,79% των προεκλογικών κειμένων, ποσοστό αρκετά υψηλότερο σε σχέση με το 1963. Οι πολιτικές συνθήκες ανάμεσα στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις δεν έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά. Επομένως, το ερμηνευτικό κλειδί για την αύξηση αυτή, είναι η αλλαγή της στρατηγικής της ΕΔΑ απέναντι στην ΕΚ. Το 1964 η επίκληση του αντιστασιακού παρελθόντος έχει πλέον ξεφύγει τόσο από τη νομιμοποιητική όσο και από την ταυτοτική σημασία που είχε στις προηγούμενες πρεοκλογικές περιόδους. Αυτό, βέβαια δεν σημαίνει, ότι οι εν λόγω λειτουργίες δεν επιτελούνται, όταν υπενθυμίζεται το αντιστασιακό παρελθόν. Όμως, αυτό που κυριαρχεί, το 1964 είναι η προσπάθεια για άλλη μια φορά να αναβιώσει το κλίμα πολιτικής ενότητας που είχε αναπτυχθεί στο πλαίσιο της εαμικής συμμαχίας. Η προσπάθεια διαχωρισμού του ΚΚΕ από την εαμική αντίσταση, που επιχειρήθηκε κατά καιρούς, κυρίως από πολιτικούς φορείς της κεντροαριστεράς, επιχειρείται τώρα από την ίδια την ΕΔΑ. Με στόχο την απομάκρυνση της Δεξιάς από την εξουσία, η ΕΔΑ και μέσω αυτής το ΚΚΕ καλούν, όλους όσους είχαν συστρατευθεί με την κομμουνιστική Αριστερά στο ΕΑΜ εναντίον των κατακτητών να στηρίξουν την ΕΔΑ και την προσπάθειά της να καταποντιστεί πολιτικά η ΕΡΕ.

Για την επίτευξη αυτού του στόχου, η υπενθύμιση της αντιστασιακής δράσης ανακαλείται ως ανάμνηση, τεκμηρίωση και πρόσκληση σε μια συσπείρωση που

εμφανίζεται ισάξια με εκείνη της εαμικής περιόδου: «Εμείς», που μαζί φτιάχναμε την άνοιξι στην καρδιά του χειμώνα. «Εμείς», που στην ανάπαυλα μιας μάχης ή στο διάλειμμα μιας καταστροφής, χαράζαμε ατρόμητοι το δρόμο της Ελλάδας. «Εμείς», που κάθε εποχή εκπροσωπούμε το καλύτερο παρόν, το λαμπρότερο μέλλον. Η ΕΔΑ. Μη διαβάζεις τα προγράμματά μας, μην ακούς τα λόγια μας. Δες πρώτα τους ανθρώπους της ΕΔΑ κι ύστερα αποφάσισε. Σύγκρινε, ρώτα το βάθος του εαυτού σου, κλείσε τα αυτιά σου στις ψευτιές και ψήφισε. Ψήφισε την ΕΔΑ, τον εαυτό σου» (Τζάθας, *Η Αυγή*, 13.2.1964).

Για άλλη μια φορά, η επίκληση του παρελθόντος λειτουργεί ερμηνευτικά και καθοδηγητικά (Schwartz, 2000: 294-298. Schudson, 1994: 213). Στον λόγο της Αριστεράς η δεκαετία του 1940 και ιδιαίτερα η περίοδος 1940-1944, αποτελεί ένα πρόσφορο πεδίο επικοινωνίας με τους δυνάμει ψηφοφόρους της. Η εποχή της εαμικής Αντίστασης είναι η εποχή που η ελληνική Αριστερά κέρδισε την υποστήριξη ή τη συμπάθεια της κοινής γνώμης. Επιπλέον, την ίδια περίοδο αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε όσους συμμετείχαν στο εαμικό κίνημα ισχυροί συνεκτικοί δεσμοί που ανεξάρτητα με τα γεγονότα που ακολούθησαν, μπορούσαν έστω και μετά από πολλά χρόνια να ανακαλούνται, επιφέροντας τα ίδια ή ανάλογα αισθήματα. Σε αυτή την περίπτωση επιλέγεται από το παρελθόν ακριβώς αυτή η συνοχή που επέτρεπε σε ανθρώπους από διαφορετικά ιδεολογικά και πολιτικά περιβάλλοντα να συμμετέχουν στο ΕΑΜ, επιδιώκοντας τον ίδιο στόχο. Με βάση αυτό το επιχείρημα μπορεί να ερμηνευθεί η στήριξη στην ΕΚ. Κυρίως, όμως, η ανάκληση αυτής της συνεκτικής σχέσης που χαρακτήριζε τους υποστηρικτές του ΕΑΜ χρησιμοποιείται ως εργαλείο κινητοποίησης της κοινής γνώμης. Η υπενθύμισή της χρησιμεύει για να μορφοποιήσει τη στάση και την πολιτική συμπεριφορά των ψηφοφόρων που έβλεπαν με συμπάθεια τον εαμικό σχηματισμό, ή ανήκαν σε αυτόν. Ανακαλώντας από το παρελθόν όχι τόσο τα γεγονότα όσο την ατμόσφαιρα και τη διάθεση που είχε διαμορφωθεί, η συγκεκριμένη ρητορική επιχειρεί να διοχετεύσει στη δημόσια σφαίρα, αποσπασματικά ιδιωτικά βιώματα ή προσωπικές μνήμες στρέφοντας την κοινή γνώμη προς την ΕΔΑ.

Αυτό το εγχείρημα, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν έχει μόνο σκοπό να αναβιώσει το κλίμα συνοχής του εαμικού συνασπισμού συγκροτώντας ένα ανάλογο αντιδεξιό στρατόπεδο. Οι συγκεκριμένες επικλήσεις της εαμικής στράτευσης εικονογραφούν την προσπάθεια της ΕΔΑ να οδηγήσει την κοινή γνώμη, που είναι σαφώς αντιδεξιά εκείνη την εποχή, με το μέρος της και μακριά από την ΕΚ. Έτσι,

στο πλαίσιο της αντιδεξιάς συσπείρωσης η επίκληση του παρελθόντος γίνεται ένα ισχυρό στοιχείο διαφοροποίησης της ΕΔΑ από το Κέντρο. Μπορεί η ΕΔΑ να υποχώρησε σε 24 περιφέρειες προκειμένου να συγκροτηθεί άτυπα, έστω, ένα μέτωπο εναντίον της ΕΡΕ, αλλά δεν θα μπορούσε να υποχωρήσει σε βασικά ζητήματα πολιτικής και ιδεολογικής ταυτότητας. Ούτε φυσικά θα μπορούσε να αφήσει την ΕΚ να καρπωθεί εξ' ολοκλήρου την επαναστατική δυναμική του Ανένδοτου και αργότερα των «Ιουλιανών». Η υπενθύμιση, ότι η Αριστερά ηγήθηκε του αντιστασιακού αγώνα, συμπύκνωνε συμβολικά όλα εκείνα τα στοιχεία που διαφοροποιούσαν την ΕΔΑ από την ΕΚ, οι οποίες παρά την ταύτιση τους σε ορισμένα ζητήματα, στοιχειοθετούσαν δύο πολύ διαφορετικούς πολιτικούς χώρους. Μπροστά στην επιτυχία του Ανένδοτου, που ταύτιζε ενώπιον της κοινής γνώμης τον Γ. Παπανδρέου με τη Δημοκρατία, η ΕΔΑ είχε να επιδείξει ένα παρελθόν αγωνιστικό, συνδεδεμένο με πολύ δύσκολες στιγμές για τη χώρα και η επαναφορά αυτού του παρελθόντος αποτελούσε μια σφήνα ανάμεσα στην ΕΚ και στην κοινή γνώμη. Το παρελθόν ήταν αδιάψευστος μάρτυρας ότι η ΕΚ είχε λιγότερες επαναστατικές περγαμηνές από την Αριστερά. Έτσι, πολύ συχνά η διμέτωπη ρητορική του Γ. Παπανδρέου γίνεται αφορμή για να αναπτυχθεί και από τις δυο πλευρές ένας ανταγωνισμός με αντικείμενο τη διεκδίκηση των αγώνων για τη δημοκρατία: «Ο κ. Παπανδρέου προσπαθή να μονοπωλήση τον αγώνα για την δημοκρατία και αυτοδιαφημίζεται ότι αυτός κατέλυσε την τυραννία της Δεξιάς. Η αλήθεια που την γνωρίζει ο λαός είναι, ότι στον αγώνα κατά της καραμανλικής τυραννίας πρωτοστάτησε και σήκωσε το μεγαλύτερο βάρος η Αριστερά, η οποία έδωσε και τις μεγαλύτερες θυσίες σε αίμα» (*Η Αυγή*, 15.2.1964).

Η ίδια ρητορική που βρίσκεται σε υποτυπώδη μορφή το 1964 συνεχίζεται και στην προεκλογική περίοδο του 1967, αν και τώρα τόσο το πολιτικό κλίμα όσο και η κατάσταση της ΕΔΑ έχουν διαφοροποιηθεί αρκετά σε σχέση με την τελευταία εκλογική αναμέτρηση. Κατ' αρχάς, το δείγμα του υλικού είναι μικρό γιατί η προεκλογική περίοδος διακόπηκε από την επιβολή του πραξικοπήματος στην αρχή της. Το διαθέσιμο υλικό προέρχεται από εφημερίδες πέντε ημερών, στο διάστημα από 15 μέχρι 20 Απριλίου 1967. Την επομένη, στις 21, η κυκλοφορία των εφημερίδων της Αριστεράς διακόπηκε.

Σε αυτό το υλικό, το ποσοστό των κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 είναι αρκετά μικρότερο από το αντίστοιχο της προηγούμενης εκλογικής αναμέτρησης. Φτάνει μόνο το 6% των διαθέσιμων προεκλογικών κειμένων (Πίνακας

1). Οι λόγοι μπορούν να αναζητηθούν στις αλλαγές στο εσωτερικό της ΕΔΑ και κυρίως στη διαφοροποίηση της στρατηγικής της απέναντι στην ΕΚ. Ήδη μετά την εκλογική νίκη της ΕΚ το 1963 η ΕΔΑ μπαίνει σε μια νέα φάση οργανωτικής συγκρότησης. Η κυβερνητική αλλαγή προσέδωσε στον αριστερό πληθυσμό τη δυνατότητα να προσεγγίσει οργανωτικά την ΕΔΑ, η οποία παρουσίασε τεράστια αύξηση στην κομματική της βάση. Τα οργανωμένα μέλη της ΕΔΑ αυξήθηκαν το 1964 σε ποσοστό 263% σε σχέση με την περίοδο 1959-1960. Η ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων και η οξύτητα της πολιτικής που ακολούθησαν επιτάχυναν τη δυναμική της κομματικής ένταξης, και το φθινόπωρο του 1965 τα οργανωμένα μέλη της ΕΔΑ ανέρχονταν σε 84.484, αριθμός που στοιχειοθετεί την ύπαρξη του πρώτου μαζικού κόμματος στην Ελλάδα (Παπαθανασίου, 1995α: 36-37).

Προσπαθώντας να αξιοποιήσουν τη νέα δυναμική που τους προσέφεραν οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, ΕΔΑ και ΚΚΕ προχωρούν σε δύο αποφάσεις που διαφοροποίησαν τον χαρακτήρα τη στρατηγική και φυσικά τη ρητορική της ΕΔΑ. Αφενός, το ΚΚΕ, με την 8η Ολομέλεια της ΚΕ, που συνήλθε τον Φεβρουάριο του 1965, προχώρησε στην ανασύσταση των κομμουνιστικών πυρήνων στο πλαίσιο της ΕΔΑ και επανέφερε την ανάγκη να συμπεριληφθεί στην πολιτική της ΕΔΑ το αίτημα για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ (ΚΚΕ, 2002: τόμ. Θ΄, 504-508, 514-517). Αφετέρου, στην ίδια Ολομέλεια αλλάζει η στάση του ΚΚΕ απέναντι στην ΕΚ: «Το ΚΚΕ προβάλλοντας το Πρόγραμμά του για τον εκδημοκρατισμό, οργανώνει τη λαϊκή πάλη για την πραγματοποίηση των επαγγελιών της κυβέρνησης για την ικανοποίηση των εθνικών και λαϊκών αιτημάτων για πραγματικό εκδημοκρατισμό, σ' όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Υποστηρίζει κάθε μέτρο της κυβέρνησης της ΕΚ που είναι προς όφελος του λαού και της χώρας, κάθε ενέργεια της που στρέφεται κατά της Δεξιάς και των αντιδημοκρατικών και των νεοφασιστικών της επιδιώξεων. Ταυτόχρονα επικρίνει, καταδικάζει και αντιπαλεύει κάθε ασύμφορο για το λαό μέτρο της την πολιτική της του Διμέτωπου που εμποδίζει την πάλη για τη δημοκρατία, την ενότητα των λαϊκών και δημοκρατικών δυνάμεων και μόνο την πλουτοκρατική ολιγαρχία και τους ξένους εξυπηρετεί και ενισχύει την αντιδραστική Δεξιά» (ΚΚΕ, 2002: τόμ. Θ΄, 500). Την ήπια πολιτική τακτική, όπως εκφράστηκε με την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση το 1963 και την εκλογική πριμοδότηση το 1964, διαδέχεται η σκληρή κριτική μετά την εκλογική νίκη της ΕΚ το 1964 (Παπαθανασίου, 1995α: 38).

Με αυτούς τους στόχους, η ΕΔΑ τουλάχιστον στις αρχές της προεκλογικής εκστρατείας του 1967 προσανατολίζεται στη συσπείρωση των δυνάμεων της και στην όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης, τόσο απέναντι στην ΕΡΕ όσο και απέναντι στην ΕΚ που «υποχωρητική, τρομαγμένη, συμβιβαζόμενη, τελματική, αμφιρρέπουσα και διμέτωπη», «άλλοτε ανήμπορη» και «άλλοτε απρόθυμη», έδειξε ότι, ακόμη και όταν ο λαός την πριμοδοτεί με 53%, διστάζει να απομακρύνει την απειλή της Δεξιάς και να προχωρήσει (*Η Αυγή*, 19. 4.1967).

Απέναντι στην υποχωρητικότητα της ΕΚ, στρατηγική της ΕΔΑ αναδεικνύεται η μαχητικότητα. Συγκροτεί επομένως την πολιτική αντιπαράθεση συγκροτείται τώρα μέσα από το δίπολο υποχώρηση, συμβιβασμός-μαχητικότητα, διαρκής αγώνας. Η ΕΚ επιλέγει μια αμφίσημη ρητορική, ώστε να αποφύγει την περαιτέρω σύγκρουση με το Παλάτι, τον Στρατό και τη Δεξιά, αποσκοπώντας στην κατοχύρωση όσων επιτεύχθηκαν στο αμέσως προηγούμενο διάστημα και στη σταθεροποίηση της στην εξουσία. Ως προς αυτή τη στρατηγική, η ΕΔΑ καλλιεργεί στα προεκλογικά κείμενα την εικόνα ενός κόμματος αταλάντευτα μαχητικού, που δεν θα σταματήσει τους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες μέχρι να επιτευχθεί ο πλήρης εκδημοκρατισμός της χώρας, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης· εν κατακλείδι, μέχρι να απαλειφθεί η κρατική και πολιτική οργάνωση που επέβαλλαν οι νικητές του εμφυλίου πολέμου.

Για την υποστήριξη αυτής της ρητορικής η αντιπαράθεση στηρίζεται όχι τόσο στη δεκαετία του 1940 αλλά στο άμεσο παρελθόν, στα γεγονότα της περιόδου 1961-1965. Οι κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις από τον Ανένδοτο μέχρι και τα Ιουλιανά δημιούργησαν μια νέα πολιτική δυναμική. Η ελληνική κοινή γνώμη ενδιαφέρθηκε ξανά για την πολιτική και ξεπέρασε ως έναν βαθμό τα φοβικά σύνδρομα του εμφυλίου πολέμου. Τον μεγαλύτερο νεωτερισμό στην πολιτική ζωή αποτέλεσε η συμμετοχή της νεολαίας μέσα από τις πολιτικές οργανώσεις και ιδιαίτερα από τη ΔΝΛ με έναν τρόπο, μάλιστα, που απέκλειε την επιβίωση των εμφυλιοπολεμικών συνδρόμων. Για τη γενιά αυτή, ο συστηματικός αντικομμουνισμός, ο οποίος ανάγκαζε την ΕΚ να είναι υποχωρητική, έδειχνε να είναι κενός περιεχομένου (Meynayd, τόμ. Α΄, 2002: 564-565).

Αυτή ακριβώς τη μεταστροφή της κοινής γνώμης, φιλοδοξεί να συσπειρώσει γύρω της η ΕΔΑ. Σε αυτή τη διαδικασία αναφέρεται στις κοινωνικές συγκρούσεις οι οποίες συγκροτούν αυτές τις αλλαγές και οι οποίες αποτελούν τη δεξαμενή από όπου η ΕΔΑ αντλεί τα παραταξιακά και ιδεολογικά της σύμβολα, με αποκορύφωμα τα

Ιουλιανά. Με άλλα λόγια η δεκαετία του 1940 περνά σε αυτή τη φάση στο περιθώριο του πολιτικού λόγου της Αριστεράς γιατί το ζητούμενο είναι να αξιοποιηθεί το κίνημα της δεκαετίας του 1960 και όχι εκείνο της δεκαετίας του 1940. Πλέον, ο μεγάλος αντίπαλος σε αυτή τη διαδικασία δεν είναι η ΕΡΕ αλλά η ΕΚ, γι' αυτό τα κείμενα της προεκλογικής περιόδου στοχεύουν στην απαξίωση της ηγεσίας της, ταυτίζοντάς την με το πολιτικό κατεστημένο της εποχής. Ουσιαστικά, η ΕΔΑ προσπαθεί να ηγηθεί ενός κινήματος, το οποίο είχε ήδη αναπτυχθεί και να του υπαγορεύσει νέες διεκδικήσεις. Ως εκ τούτου, οι αναφορές στη δεκαετία του 1940 περιορίζονται σε τρεις. Η μία είναι κάλεσμα στους παλιούς αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης να πλαισιώσουν το νέο κίνημα (*Η Αυγή*, 16.4.1967). Οι άλλες δύο φέρνουν τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο ως παράδειγμα των επιπτώσεων του Ψυχρού Πολέμου στους λαούς (*Η Αυγή*, 18.4.1967).

Βέβαια, η δεκαετία του 1940 δεν παύει να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την ελληνική Αριστερά. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία χάνει ως έναν βαθμό τη σημασία της ως μέσο κινητοποίησης των ψηφοφόρων και ως άξονας παραταξιακής συσπείρωσης. Η Αριστερά, στο σύνολο της, ΕΔΑ και ΚΚΕ στοχεύει να κερδίσει την υποστήριξη όλων όσων δυναμικά συμμετείχαν στις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1960, και οι άνθρωποι συμμετείχαν σε αυτές τις συγκρούσεις, ακριβώς, επειδή οι διαχωρισμοί της δεκαετίας του 1940 ήταν γι' αυτούς κάτι μακρινό.

Πίνακας 1

ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΡΘΡΩΝ ΜΕ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΡΘΡΩΝ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940	ΑΡΘΡΑ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1940-1944	ΑΡΘΡΑ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1944-1949	ΑΡΘΡΑ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1940-1949
1950 (ΔΠ)	80	16 (20)%	8 (10%)	7 (8,75%)	1 (1,25%)
1951(ΕΔΑ)	172	19 (10,61%)	14 (8,13%)	2 (1,16%)	3 (1,74%)
1952 (ΕΔΑ)	278	22 (7,91%)	20 (7,19%)	0	2 (0,71%)
1956 (ΔΕ)	484	8 (1,65%)	2 (0,41%)	4 (0,82%)	2 (0,41%)
1958 (ΕΔΑ)	377	2 (0,53%)	2 (0,53%)	0	0
1961 (ΠΑΜΕ)	365	54 (14,79%)	50 (13,69%)	2 (0,54%)	2 (0,53%)
1963 (ΕΔΑ)	467	29 (6,20%)	23 (4,92%)	6 (1,28%)	0
1964 (ΕΔΑ)	352	38 (10,79%)	38 (10,79%)	0	0
1967 (ΕΔΑ)	50	3 (6%)	1 (2%)	2 (4%)	0

Πίνακας 2

	ΛΟΓΟΙ	ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ	ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ	Κ. ΑΡΘΡΑ	ΕΠΕΤΕΙΑΚΑ	ΓΡΑΜΜΑΤΑ
1950	6	0	8	1	1	0	0
1951	1	2	12	1	1	0	2
1952	6	5	6	3	1	0	1
1956	3	2	2	1	0	0	0
1958	0	0	1	1	0	0	0
1961	7	6	9	15	12	4	1
1963	7	2	8	12	0	0	0
1964	4	3	17	7	6	1	0
1967	0	0	3	0	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	34	20	66	41	21	5	4

Γράφημα 2

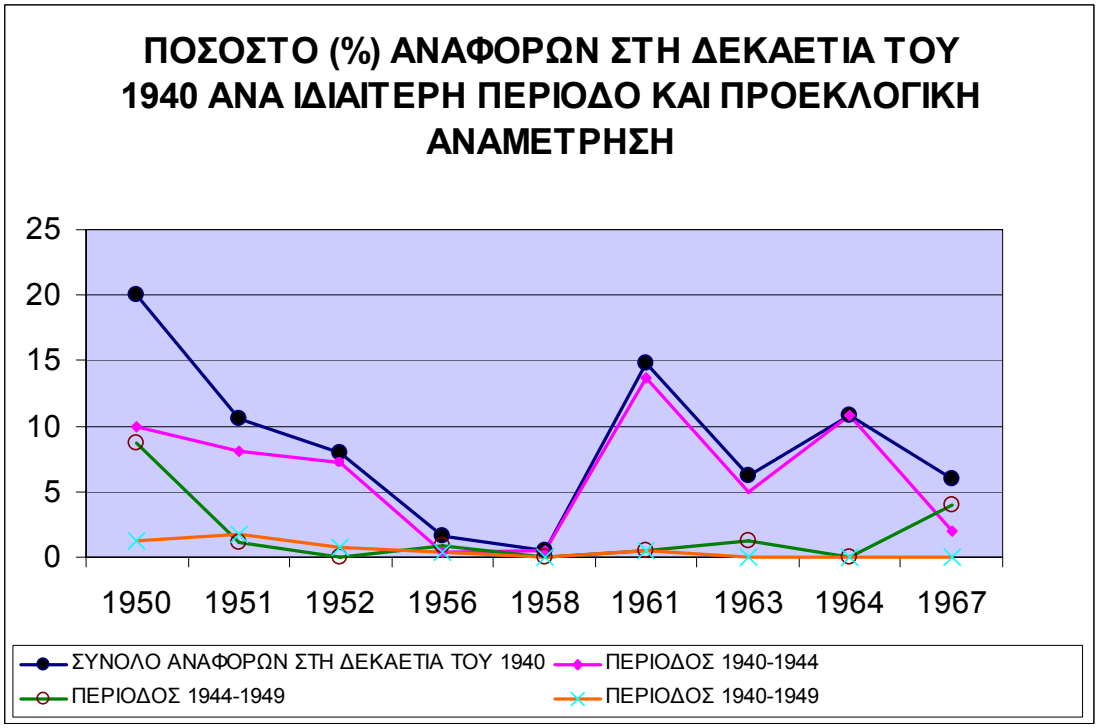

Γράφημα 3

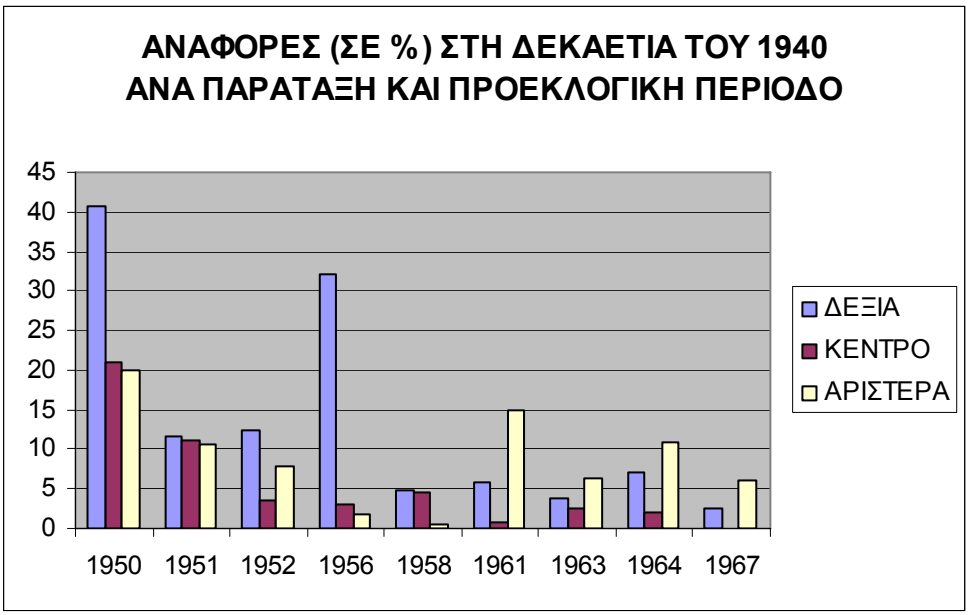

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΟΙ ΕΠΕΤΕΙΟΙ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1940 ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΤΑΞΕΩΝ 1950-1967

Εισαγωγικά

Η θεσμοθέτηση και ο εορτασμός των ιστορικών επετείων συνιστά απόπειρα διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης. Ως εκ τούτου, η επιλογή και η θεσμοθέτηση των ιστορικών επετείων είναι μια διαδικασία που διέπεται από καθαρά πολιτικά κριτήρια. Αν και οι επέτειοι υπενθυμίζουν γεγονότα από το παρελθόν, η επιλογή αυτών των γεγονότων, η ερμηνεία τους και ο τρόπος που εορτάζονται, δεν προορίζονται να υπηρετήσουν τη γνώση ή την ιστορική αλήθεια. Επιλέγονται κατά κανόνα, με γνώμονα τις ανάγκες που υπαγορεύει η πολιτική συγκυρία. Επομένως, δεν καθιστούν το παρελθόν αντικείμενο έρευνας, αλλά θαυμασμού και εξιδανίκευσης, καλλιεργώντας μια διαρκή αίσθηση χρέους απέναντι σε εξέχουσες φυσιογνωμίες και σημαντικά γεγονότα (Schwartz, 2000: 9-12).

Μια από τις βασικές λειτουργίες των επετείων και του εορτασμού τους είναι να προάγουν την εθνική και κοινωνική συνοχή. Μέσα από την μνημόνευση σημαντικών γεγονότων από την ιστορία μιας χώρας καλλιεργείται η συνοχή της και η αίσθηση της συνέχειας στο χρόνο. Επιπλέον, προορίζονται να ενδυναμώσουν συγκεκριμένους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, που θεωρούνται σημαντικοί από τις ελίτ για τη λειτουργία της κοινωνίας, είτε μνημονεύονται σε εθνικό είτε σε παραταξιακό επίπεδο. Γι' αυτό, δε θεωρούνται αξιομνημόνευτες όλες οι ιστορικές στιγμές μιας κοινωνίας ή μιας χώρας, ούτε φυσικά εορτάσιμες. Σε επίπεδο κεντρικό, επιλέγονται από τις ηγεσίες των κρατών τα περιστατικά εκείνα της εθνικής ιστορίας, που συγκεντρώνουν τη μέγιστη συναίνεση και εξυπηρετούν καλύτερα τους κοινούς στόχους κοινωνικής ολοκλήρωσης και πολιτικής ισορροπίας. Σε επίπεδο μικρότερων ομάδων, κυρίως κομμάτων ή παρατάξεων, επιλέγονται για να γίνουν επέτειοι γεγονότα που μπορούν να λειτουργήσουν συσπειρωτικά-συνεκτικά στο παρόν, να εγγυηθούν τη συνέχεια της

παράταξης στο χρόνο και ενδεχομένως στο χώρο και να υποστηρίξουν αποτελεσματικά τις πολιτικές της επιλογές (Aguillar-Fernandez, 2005: 88-89. Kansteiner, 2002: 179-197).

Γι' αυτό, συνήθως, στις επετείους μνημονεύονται γεγονότα θετικής σημασίας, που μπορούν να αποτελέσουν σύμβολα ενότητας και υπερηφάνειας στο παρόν. Τέτοια γεγονότα μπορούν να είναι η νίκη εναντίον ενός επικίνδυνου εχθρού, ή η απαρχή της ίδρυσης του εθνικού κράτους. Περισσότερο περίπλοκη είναι η διαδικασία της μνημόνευσης γεγονότων που έχουν καταρχήν αρνητικό και διαιρετικό χαρακτήρα. Σε αυτή την περίπτωση, όταν ιδιαίτερα η μνήμη της κοινωνίας είναι διαιρεμένη και αναπτύσσονται περισσότερες από μια ερμηνείες στο πλαίσιο ανταγωνιστικών πολιτικών, κοινωνικών ή γεωγραφικών ομάδων, οι αναμνηστήριες τελετές (επέτειοι, μνημεία, μνημόσυνα, εθνικές γιορτές) συνεπικουρούν, σύμφωνα με τον Bodnar, την προσπάθεια του κράτους να συγκροτήσει μια επίσημη ερμηνεία ή αφήγηση για το παρελθόν. Σε αυτή την προσπάθεια οι επέτειοι και ο εορτασμός τους στοχεύουν στον περιορισμό των ανατρεπτικών ή εναλλακτικών εκδοχών του παρελθόντος που ενδεχομένως θα απειλούσαν την κοινωνική συνοχή ή την πολιτική εξουσία (Bodnar, 1992: 13-20).

Με αυτό τον τρόπο η επετειακή αναβίωση του παρελθόντος αποκτά μια ηθική διάσταση. Ισχυροποιεί τους συνεκτικούς δεσμούς μιας κοινωνίας υπογραμμίζοντας την κοινή ταυτότητα των μελών της. Έτσι, ο εορτασμός αρνητικών ή διαιρετικών γεγονότων από το παρελθόν μιας χώρας ξεπερνά τον στόχο της εδραίωσής τους στη συλλογική μνήμη. Μέσα από την επίκλησή τους λαμβάνουν ιδιαίτερο περιεχόμενο, μετασχηματίζονται και γίνονται πηγή άντλησης διδαγμάτων ή παραδειγμάτων προς αποφυγή για τους μεταγενέστερους. Σε αυτό το πλαίσιο, ακόμη και όταν τα ίδια τα γεγονότα έχουν αρνητική σημασία υφίστανται επεξεργασία, ανασημασιοδοτούνται, ώστε από την υπενθύμιση τους να απορρέουν θετικά μηνύματα για το παρόν και το μέλλον (Olick, 1999: 381-402).

Ένα πολύ καλό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας αποτελεί ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος.[27] Στις αρχές του 20ού αιώνα παλαιοί πολεμιστές και κυβερνητικοί

[27] Η βιβλιογραφία που αναφέρεται σε αυτό το ζήτημα είναι τεράστια. Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται : Warren, P. 1998. *The Legacy of the Civil War*, Lincoln, Nebr.: University of Nebraska Press. F. Baumaister, R. F. & S. Hastings. 1997. *Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves,* στο J. Pennebaker, D. Paez & B. Rime (επιμ.), *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives.* Mahwah, N.J.: Lawerence Erlbaum. Foster, G. M. 1987.

αξιωματούχοι χρησιμοποιούσαν την επέτειο που ήταν αφιερωμένη στους πεσόντες κατά τη διάρκεια του πολέμου ανάμεσα σε Βορά και Νότο για να καλλιεργήσουν την αίσθηση του καθήκοντος των πολιτών απέναντι στο κράτος. Προοδευτικά, τόσο ο εμφύλιος πόλεμος όσο και οι στρατιώτες που σκοτώθηκαν σε αυτόν σταμάτησαν να αποτελούν αρνητικό-διαιρετικό παρελθόν. Έγιναν σύμβολο ενότητας του έθνους και πηγή εθνικής υπερηφάνειας.

Σε αυτό το πλαίσιο της εξιδανίκευσης του παρελθόντος, η επίσημη επετειακή ρητορική διέπεται από ένα συγκεκριμένο γλωσσικό ύφος[28]. Επιλέγονται λέξεις και εκφράσεις απλές, ενώ οι δυσνόητοι και περίπλοκοι όροι αποφεύγονται. Το παρελθόν ανακαλείται μέσα από έναν λόγο μελοδραματικό, ο οποίος στοχεύει να προκαλέσει την εύκολη συγκίνηση, όσων συμμετέχουν στους εορτασμούς, ή διαβάζουν τα επετειακά κείμενα. Τα γεγονότα αποδεσμεύονται από το ιστορικό τους πλαίσιο και αποκτούν μια ιερότητα, που επιτρέπει την επίκληση τους σε οποιοδήποτε χώρο και χρόνο (Bodnar, 1992: 13-14, Connerton, 1991: 43).

Στην Ελλάδα, αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, τόσο το επίσημο κράτος, όσο και τα κόμματα επέλεξαν ορισμένα γεγονότα και καθιέρωσαν, για όλη την περίοδο 1950-1967, τον επετειακό τους εορτασμό. Εκ πρώτης όψεως, αυτές οι επέτειοι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, που συνοψίζουν και τη διαφορετική ερμηνεία κάθε πλευράς για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Στην πρώτη ανήκουν αυτές που θεσμοθετούνται και στη συνέχεια γιορτάζονται με μεγάλη ή μικρότερη επισημότητα από την παράταξη των νικητών: τα Δεκεμβριανά και η 29η Αυγούστου. Στη δεύτερη κατηγορία, ανήκουν οι επέτειοι που οι ηττημένοι του εμφυλίου πολέμου προσπάθησαν να διατηρήσουν σε πρώτη φάση ενδοπαραταξιακά και αργότερα να θεσμοθετήσουν: η ίδρυση του ΕΑΜ στις 27 Σεπτεμβρίου 1941, και η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου στις 25 Νοεμβρίου 1942. Για τους νικητές του Εμφυλίου, αυτό που είχε ιδιαίτερη σημασία και ήταν αναγκαίο να μνημονευθεί και να θεσμοθετηθεί επετειακά από την περίοδο 1940-1949 ήταν η ήττα της Αριστεράς, η επικράτηση των εθνικοφρόνων και ο «κίνδυνος που διέτρεξε η χώρα να γίνει μέρος

Ghosts of the Confederacy: Defeat, the Lost Cause, and the Emergence of the New South, 1865-1913. New York: Oxford University Press. Pettegrew, J. 1996. «The Soldier's Faith: Turn of the Century Memory of the Civil War and the Emergence of Modern American Nationalism», *Journal of Contemporary History*, 31 (1), 49-73.

[28] Ο Bodnar, προκειμένου να περιγράψει το γλωσσικό ύφος των επετείων χρησιμοποιεί τον όρο «δογματικός φορμαλισμός» [dogmatic formalism] (Bodnar, 1992: 13-14).

του κομμουνιστικού κόσμου». Από την άλλη πλευρά, για τους ηττημένους είχε ιδιαίτερη σημασία να διατηρήσουν σε εχθρικό πολιτικά περιβάλλον τη δική τους ερμηνεία για τα γεγονότα. Σύμφωνα με αυτή, αυτό που άξιζε να μνημονεύεται ήταν η αντιστασιακή δράση 1941-1944 και ο πρωταγωνιστικός ρόλος της ελληνικής Αριστεράς στο αντιστασιακό κίνημα

Ωστόσο, υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία επετείων, οι οποίες καθιερώθηκαν μεν από τους νικητές αλλά τις διεκδικούν και άρα τις γιορτάζουν και οι ηττημένοι. Πρόκειται για την 28η Οκτωβρίου 1940 και την Απελευθέρωση της Αθήνας στις 12 Οκτωβρίου 1944. Οι διαφορετικές και ανταγωνιστικές ερμηνείες για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 συνοψίζονται στον τρόπο με τον οποίο Δεξιά, Κέντρο και Αριστερά μνημονεύουν και εντέλει διεκδικούν το ΟΧΙ της 28ης Οκτωβρίου και την Απελευθέρωση της Αθήνας. Είναι γεγονός, ότι στην Ελλάδα ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ερμηνεύθηκε, μνημονεύτηκε και εντάχθηκε στην εθνική ιστορία με τις παραμορφώσεις που επέβαλε ο γενικευμένος εμφύλιος πόλεμος, που ακολούθησε την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων. Με αυτή την έννοια είναι αναμενόμενη η συγκρότηση ανταγωνιστικών μεταξύ τους αφηγήσεων. Ωστόσο, το στοιχείο που έχει ιδιαίτερη σημασία και μπορεί να διαφωτίσει την πολιτική χρήση του παρελθόντος είναι ο τρόπος με τον οποίο οι δύο πλευρές προσπαθούν να συγκροτήσουν μια αφήγηση που να ταυτίζει εαυτούς με το έθνος και να θέτει τους αντιπάλους εκτός εθνικού σώματος.

Η διαπραγμάτευση των επετείων στον Τύπο, δεδομένης της μεγάλης σημασίας που είχαν εκείνη την περίοδο οι εφημερίδες στην πολιτική επικοινωνία, μπορεί να εικονογραφήσει την απήχηση που είχαν στο αναγνωστικό κοινό, αλλά κυρίως μπορεί να φωτίσει μια πολύ σημαντική πλευρά της πολιτικής χρήσης του παρελθόντος. Οι εκδηλώσεις και οι εορτασμοί για όλες τις επετείους που εξετάζονται εδώ πραγματοποιούνται επίσημα ή ανεπίσημα, ανεξάρτητα από όσα γράφονται στις εφημερίδες. Η συμμετοχή του κοινού σε αυτές τις εκδηλώσεις εξαρτάται από το ευρύτερο πολιτικό κλίμα, από παράγοντες τοπικούς, ή προσωπικούς και μπορεί να είναι καθαρά συγκυριακή. Ο τρόπος, όμως, που αυτές οι επέτειοι προβάλλονται στον Τύπο, το πόσο αναδεικνύονται οι εκδηλώσεις που τις περιβάλλουν ή αποσιωπούνται, μας βοηθά να αποκρυπτογραφήσουμε τον τρόπο που χρησιμοποιούνται οι επέτειοι από τις ελίτ, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και την κομματική στρατηγική.

Στις τρεις ενότητες που προηγήθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό τα κείμενα των προεκλογικών περιόδων. Σε αυτά η δεκαετία του 1940 επιστρατεύεται για να

κάνει πιο αιχμηρή την πολιτική αντιπαράθεση των προεκλογικών περιόδων. Στα επετειακά κείμενα όμως, το πλαίσιο είναι πολύ διαφορετικό, καθώς δε δημοσιεύονται με αφορμή μια πολιτική αντιπαράθεση, όπως είναι οι εκλογές. Αντίθετα, δημοσιεύονται κάθε χρόνο, την ημερομηνία που έχει οριστεί για να εορτάζεται το γεγονός, στο οποίο αναφέρονται. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο οι επέτειοι προβάλλονται στον Τύπο είναι αποκαλυπτικός της σχέσης που διατηρούν οι παρατάξεις με το παρελθόν. Όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από τη δεκαετία του 1940, οι ερμηνείες διαφοροποιούνται ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και τις ανάγκες της παράταξης, που αντιπροσωπεύεται από την κάθε εφημερίδα. Ενώ, για τις ίδιες επετείους άλλες χρονιές γράφονται πολλά και πολύστηλα κείμενα και άλλες χρονιές, δε σημειώνεται, ούτε μια λέξη. Η ανάλυση αυτής της ποσοτικής και ποιοτικής διαφοροποίησης των επετειακών κειμένων μας προσφέρει έναν διαφορετικό τρόπο να προσεγγίσουμε την διαδικασία της εργαλειοποίησης του παρελθόντος. Τα επετειακά κείμενα, καταρχάς, καλύπτουν τα χρονικά κενά που αφήνει η μελέτη των προεκλογικών κειμένων. Επιπλέον, κάθε χρόνο, τα κείμενα που γράφονται για την επέτειο του Γράμμου, ή για την 28η Οκτωβρίου 1940, αντικατοπτρίζουν τη διαρκώς μεταβαλλόμενη σχέση παρόντος και παρελθόντος στη ρητορική των παρατάξεων. Με άλλα λόγια, παρακολουθώντας τα επετειακά κείμενα μπορεί κανείς να σημειώσει και να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος διαφοροποιούνται, για να αποτελέσουν εργαλείο στην πολιτική επικοινωνία.

Η διερεύνηση της χρήσης των επετείων στην πολιτική ρητορική των παρατάξεων στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στον Τύπο. Επιλέχθηκαν ως αντιπροσωπευτικές για κάθε παράταξη η *Ακρόπολις* και η *Καθημερινή* για τη Δεξιά, η *Ελευθερία* για το Κέντρο και *η Αυγή*, ο *Δημοκρατικός* και η *Δημοκρατική* για την Αριστερά. Συμπληρωματικά, χρησιμοποιήθηκε για την περίπτωση της ΕΔΑ υλικό από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Το εν λόγω υλικό είναι πολύ διαφωτιστικό, όχι τόσο για τη συγκρότηση της ρητορικής, η οποία μπορεί να μελετηθεί από τα δημοσιεύματα στον Τύπο, όσο γιατί διαφαίνεται από τον τρόπο που σχεδιάζεται ο εορτασμός των επετείων, ότι χρησιμοποιούνται για να υπηρετήσουν την κομματική στρατηγική. Για κάθε επέτειο από αυτές που εξετάζονται, μελετηθήκαν τα αντίστοιχα δημοσιεύματα, μια μέρα πριν, την ημέρα της επετείου και μια μέρα μετά, για όλη την περίοδο 1950-1966. Η μέτρηση σταμάτησε το Δεκέμβριο του 1966, γιατί όλες οι επέτειοι του 1967 χρονικά εντάσσονται στην περίοδο της

δικτατορίας. Τα ποσοτικά αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζονται στα γραφήματα που παρεμβάλλονται στο κείμενο.

Εμφύλιος πόλεμος: «Η περίλαμπρος νίκη του Γράμμου» και ο «τραγικός Δεκέμβριος»

Οι επέτειοι του εμφυλίου πολέμου θεσμοθετούνται και εορτάζονται από το στρατόπεδο των νικητών, τη Δεξιά και το Κέντρο. Η 29η Αυγούστου εορτάζεται ως «εθνική εορτή» από το 1950 (*Ακρόπολις*, 29.8.1950), και από την επόμενη χρονιά ορίστηκε με Β. Δ. ως «ημέρα προσκυνήματος και δεήσεως υπέρ των πεσόντων καθ' όλον τον αντικομμουνιστικόν αγώνα του Έθνους» (*Ακρόπολις*, 28.8.1951) και εορτασμού της «πολεμικής αρετής των Ελλήνων». Με αυτόν τον τρόπο ο αντικομμουνιστικός αγώνας, αφενός, οριζόταν ως συνέχεια των μεγάλων εθνικών αγώνων εναντίον των ξένων επιδρομέων και κατοχυρωνόταν, ως η τελευταία μεγάλη νίκη του ελληνικού έθνους εναντίον των εχθρών του. Αφετέρου, η επέτειος αποκτούσε ευρύτερη αποδοχή και θα μπορούσε μακροπρόθεσμα να αναδειχθεί εξίσου σημαντική με την 28η Οκτωβρίου και την 25η Μαρτίου (Antoniou, 2007: 163).

Κάθε χρόνο, στις 29 Αυγούστου τελούνταν μνημόσυνα στα στρατιωτικά νεκροταφεία για τα θύματα της παράταξης των νικητών και δοξολογία στους μητροπολιτικούς ναούς των πόλεων. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στη Φλώρινα και στην Καστοριά, μετά τη δοξολογία πραγματοποιούνταν στρατιωτικές παρελάσεις και εκφωνούνταν πανηγυρικοί από στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους (Antoniou, 2007: 164). Ιδιαίτερη σημασία απέκτησαν για τον εορτασμό της 29ης Αυγούστου, τα στρατιωτικά κοιμητήρια, που χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο διαπαιδαγώγησης και ενίσχυσης του εθνικού αισθήματος των πολιτών. Η γη που φιλοξενεί μέσα της τους αγαπημένους νεκρούς, η διαδοχική ταφή των νεκρών στον ίδιο χώρο προσφέρει στην κοινότητα το αίσθημα της συνέχειας στο χώρο και στο χρόνο και ένα ισχυρό σύμβολο αναφοράς (Τσιάρα, 2004: 146).

Τα Δεκεμβριανά, από την άλλη, δεν έγιναν ποτέ εθνική επέτειος. Ωστόσο κάθε χρόνο τελείται μνημόσυνο στο Σύνταγμα Χωροφυλακής «Μακρυγιάννη» για τους πεσόντες των Σωμάτων Ασφαλείας «κατά την κομμουνιστικήν ανταρσίαν του Δεκεμβρίου 1944». Συχνά, σε αυτό το μνημόσυνο παρίστανται μέλη της βασιλικής οικογένειας και πάντοτε εκπρόσωπος της κυβέρνησης. Παρ' όλα αυτά, αυτό το μνημόσυνο δεν έλαβε τον πανηγυρικό χαρακτήρα που είχε κατά καιρούς η επέτειος του Γράμμου.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί, ότι και στις δύο επετείους μνημονεύονται αποκλειστικά, μόνο οι νεκροί της πλευράς των νικητών. Στο Γράμμο κυρίως οι

στρατιωτικοί καθώς οι εκδηλώσεις διοργανώνονται από το Στρατό και λαμβάνουν χώρα κυρίως στα στρατιωτικά νεκροταφεία της χώρας και στα Δεκεμβριανά οι πεσόντες των Σωμάτων Ασφαλείας. Οι νεκροί της άλλης πλευράς δεν μνημονεύονται ποτέ σε κανένα από τα κείμενα. Στους νεκρούς των νικητών το έθνος πρέπει να οφείλει ευγνωμοσύνη: «Είναι πολλοί όσοι έπεσαν δια ν' αναπνέωμεν ημείς έξω της ασφυκτικής στέπας και δεν πρέπη να ταράξωμεν τον αιώνιον ύπνον των. Η θυσία των υπήρξεν πολύτιμος. Δεν μας επιτρέπεται να την λησμονήσωμεν ποτέ. Και οφείλομεν να διδάξωμεν τα παιδιά μας και τα παιδιά των παιδιών μας ότι χάρις εις τους νεκρούς αυτούς […] υπάρχομεν ως ελεύθεροι άνθρωποι» (*Ελευθερία*, 31.8.1954). Εκείνοι όμως που σκοτώθηκαν από την πλευρά των ηττημένων όχι μόνο δεν ανήκαν στο έθνος, αλλά κινήθηκαν εναντίον του ως «όργανα των εχθρών του».

Γράφημα 1

(απόλυτες τιμές)

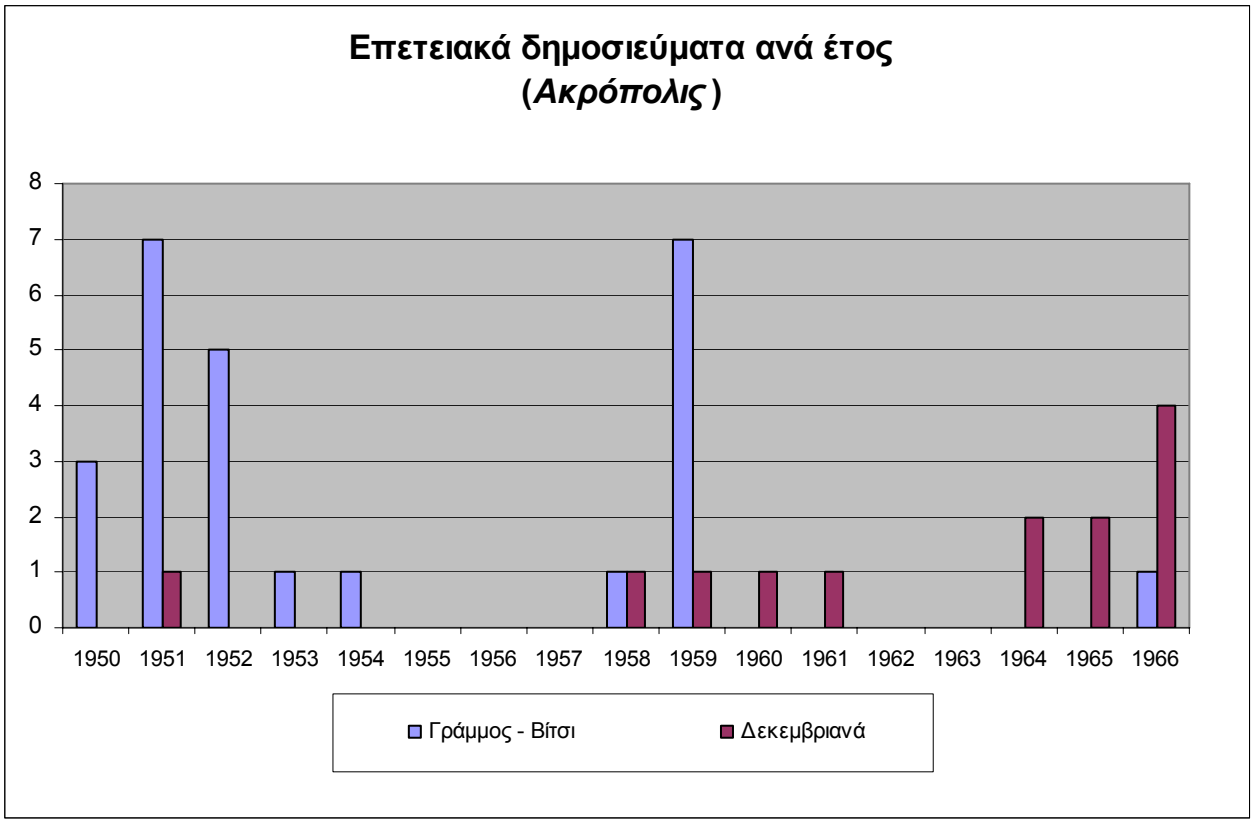

Γράφημα 1α

(απόλυτες τιμές)

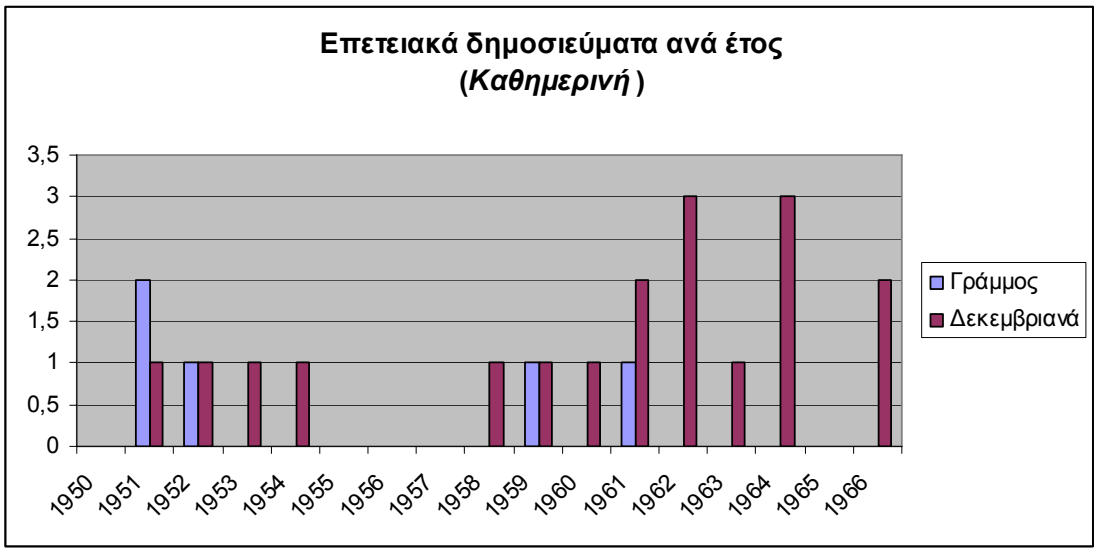

Γράφημα 2

(απόλυτες τιμές)

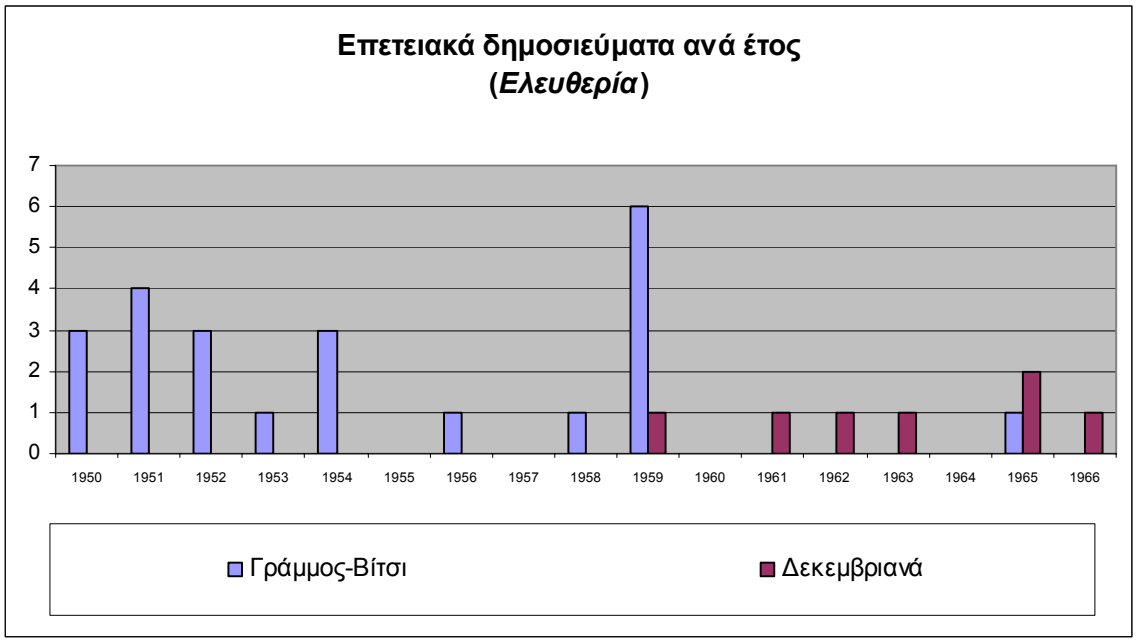

Όπως φαίνεται στα Γραφήματα 1, 1α και 2 αλλά και όπως προκύπτει από την ποιοτική ανάλυση των επετειακών κειμένων ο τρόπος που διαπραγματεύονται με το παρελθόν οι δύο «εθνικόφρονες» παρατάξεις είναι, σε αρκετά σημεία, διαφορετικός. Ωστόσο, υπάρχουν μερικά κοινά σημεία που διαπερνούν τα επετειακά κείμενα της Δεξιάς και του Κέντρου σε όλη την περίοδο 1950-1966.

Στα επετειακά κείμενα για τον εμφύλιο πόλεμο, σταδιακά, συγκροτείται μια αφήγηση για τα Δεκεμβριανά και τη γενικευμένη εμφύλια σύγκρουση της περιόδου 1946-1949, της οποίας τα βασικά σημεία συμπίπτουν, τόσο για τη Δεξιά όσο και για το Κέντρο. Σύμφωνα με αυτή, το Δεκέμβριο του 1944 «το ΚΚΕ έκαμε την πρώτην απόπειρα βιαίας επιβολής της δικτατορίας του» (*Ελευθερία*, 4.12.1959). «Ενώ ο δυστυχής λαός ήλπιζε να εορτάση την ελευθερίαν του και την νίκην κατά του Κατακτητού, οι εχθροί της Ελλάδος, που ηγωνίζοντο δήθεν δια την ελευθερίαν της, εγκληματίαι και συνωμόται προητοίμαζον την επίθεσίν των, δια την υποδούλωσίν του. Εκείνος έθραυε τας αλύσεις του χιτλερισμού και αυτοί εζήτουν να τον προσδέσουν εις το άρμα της σταλινικής βίας και να τον σύρουν αιχμάλωτον και ακρωτηριασμένον στο παραπέτασμα […] Το μίσος που εξεχύθη από την ασιατικήν στέππαν, εδηλητηρίασε τας ψυχάς και μετεμόρφωσε πολλούς εις θηρία» (*Ακρόπολις,* 2.12.1951). Κατά τη διάρκεια της «ανταρσίας», η ηγεσία του ΚΚΕ εξαπέλυσε στην Αθήνα «το ειδεχθέστερον έγκλημα το οποίον εγνώρισε η τρισχιλιετής ιστορία της». Τελικά, ο κίνδυνος αποφεύχθηκε χάρη στην ετοιμότητα των πολιτικιών δυνάμεων, «στην ευψυχία του λαού και στο αδάμαστο θάρρος των εθνικών ενόπλων δυνάμεων» (*Η Καθημερινή*, 3.12.1950 και 4.12.1960).

Κεντρικό σημείο της αφήγησης για τον εμφύλιο πόλεμο 1946-1949 είναι ότι η σύγκρουση δεν ήταν εμφύλια, αλλά αγώνας του ελληνικού έθνους εναντίον ξένων επιδρομέων. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο πόλεμος, παρόλο που, διεξήχθη μεταξύ Ελλήνων, ήταν αποτέλεσμα παρεμβάσεων ξένων δυνάμεων (*Ελευθερία*, 31.8.1954). Στόχος των κομμουνιστών ήταν να περιέλθει η Ελλάδα στην σφαίρα επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης. Μάλιστα, ο Α. Παπάγος, σε ένα επετειακό κείμενο του 1951, ονομάζει τον εμφύλιο πόλεμο «εχθρική εισβολή», η οποία δεν απείλησε μόνο να υποδουλώσει τμήματα του ελληνικού εδάφους, αλλά απείλησε την ίδια την ύπαρξη του έθνους (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 27.8.1950).

Τελικά, σύμφωνα πάντα με την εκδοχή της παράταξης των εθνικοφρόνων, οι κομμουνιστές δεν πέτυχαν τους στόχους τους, παρόλο που είχαν βοήθεια από τις

γειτονικές κομμουνιστικές χώρες για μια σειρά από λόγους που συνοψίζονται στα παρακάτω σημεία: πρώτον, επειδή οι Έλληνες προτάσσουν ως υπέρτατο αγαθό την ελευθερία τους, δεύτερον, γιατί ο Ελληνικός Στρατός επέδειξε μεγάλη γενναιότητα και επιχειρησιακή ετοιμότητα, τρίτον, γιατί είχε μεσολαβήσει η εμπειρία των Δεκεμβριανών και όλοι γνώρισαν «τους πραγματικούς σκοπούς του κομμουνισμού» και τέλος, επειδή, οι ΗΠΑ βοήθησαν αποτελεσματικά τις ελληνικές κυβερνήσεις (*Ελευθερία*, 31.8.1954. *Ακρόπολις*, 28.8.1951. *Η Καθημερινή*, 28.8.1959).

Ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο για τα επετειακά κείμενα, αλλά και ευρύτερα για τη συγκρότηση του λόγου της εθνικοφροσύνης έχει η αντιμετώπιση του εμφυλίου πολέμου ως «ξένης εχθρικής εισβολής». Με αυτό τον τρόπο, ο εσωτερικός εχθρός γίνεται εξωτερικός, βρίσκεται έξω από την ταυτότητα και εντέλει από το σώμα του έθνους. Σε αυτό το πλαίσιο, «η κομμουνιστική ανταρσία» παρουσιάζεται ως απειλή ισάξιου μεγέθους με την επίθεση των δυνάμεων του Άξονα. Και στις δύο περιπτώσεις, ο εχθρός ήταν εξωτερικός και επιβουλευόταν την ταυτότητα, τον πολιτισμό και την εδαφική ακεραιότητα: «Δεν είνε απλή σύμπτωσις ότι η πρώτη νίκη του Στρατού», κατά την περίοδο 1940-1949 «εκερδήθη εις τον Γράμμον και την Πίνδον, και η τελευταία επίσης εννέα χρόνια βραδύτερον, εις τον Γράμμον. Η ιστορική αυτή επανάληψις συμβολίζει παραστικώτερα από κάθε αφηρημένον συλλογισμόν την ουσιαστικήν ταυτότητα του αγώνος. Επρόκειτο περί εισβολής, διότι η αποφασιστική μάχη εδόθη και εις τας δύο περιπτώσεις εις την κλασικήν πύλην των εισβολών. Ο αγών ήτο βαθύτατα εθνικός διότι δεν ηπειλήθησαν απλώς εθνικά εδάφη λιμένες ή θέσεις οχυραί αλλ' αυτή η υπόστασις του έθνους εις το ηθικόν και υλικόν της βάθρον. Τέλος, και εις τας δύο περιπτώσεις ο εισβολεύς εκάλυψε την επιβουλήν του με τον μανδύαν ενός μεσσιανισμού «νέα τάξις πραγμάτων» ή «αταξική κοινωνία», του οποίου το βαθύτερον νόημα δεν ήτο άλλο παρά η κατάργησις της Ελληνικής Τάξεως, η σωματική και ψυχική – ολοκληρωτική, όπως την είπαν υποδούλωσις του ανθρώπου και των ελεύθερων κοινοτήτων του εις την ωμήν βίαν» (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 27.8.1950).

Η υποβάθμιση του εμφύλιου χαρακτήρα της σύγκρουσης, δεν ανακύπτει μόνο στα επετειακά κείμενα. Σε όλο το διάστημα που εξετάζουμε, είτε πρόκειται για ιστορικά είτε πρόκειται για πολιτικά κείμενα, είτε για οποιεσδήποτε άλλες αναφορές στην περίοδο 1946-1949, ο πόλεμος δεν ονομάζεται από το επίσημο κράτος και τη Δεξιά εμφύλιος, αλλά αγώνας Ελλήνων εναντίον ξένων, της ελληνικής φυλής ενάντια σε άλλες φυλές και ιδιαίτερα εναντίον των Σλάβων. Γι' αυτό σπανίως συναντά κανείς

απλώς «κομμουνιστές». Πάντοτε προστίθενται επίθετα ή επιθετικοί προσδιορισμοί που παραπέμπουν στους ξένους ή στην εθνική προδοσία και σε μικρότερο βαθμό στη δική τους εγκληματική δράση (Μπουρνάζος, 1997: 101-133).

Με αυτό τον τρόπο, η διαμάχη χάνει την αδελφοκτόνο της διάσταση και περνά στη σφαίρα των αγώνων του έθνους εναντίον των εξωτερικών εχθρών. Έτσι, το τέλος του εμφυλίου πολέμου μπορεί να μνημονεύεται ως θρίαμβος ολόκληρου του έθνους εναντίον των εχθρών του, των «ξένων», οι οποίοι δεν έχουν καμία θέση στο εθνικό σώμα. Η τελική νίκη δεν είναι πια επικράτηση ενός μέρους του λαού εναντίον των υπολοίπων, αλλά επικράτηση ολόκληρου του λαού εναντίον των εξωτερικών εχθρών, που επιβουλεύονται την ανεξαρτησία και την ταυτότητά του. «Ο πόλεμος αυτός περισσότερο από κάθε άλλον υπήρξε πόλεμος του Λαού και η νίκη του Λαού», που «εξηγέρθη ως εις άνθρωπος κατά της επιβουλής» (Παπάγος, *Ακρόπολις*, 27.8.1950). Η «εθνικοποίηση» του εμφυλίου πολέμου συνιστά προϋπόθεση για την απολιτικοποίησή του. Οι συγκρούσεις και οι διαιρέσεις πολιτικού περιεχομένου υποβαθμίζονται, προκειμένου το έθνος να παρουσιαστεί ενιαίο και αδιαίρετο μπροστά σε έναν εχθρό προέρχεται έξω από τα όρια του εθνικού σώματος.

Η λαϊκή συνένωση μπροστά στην απειλή, αλλά, κυρίως η ταύτιση των κομμουνιστών με τον εξωτερικό εχθρό καθιστούν δυνατή την καθιέρωση της επετείου της νίκης στο Γράμμο. Εφόσον ο εχθρός είναι εξωτερικός, άρα και η επέτειος μπορεί ευκολότερα να ενταχθεί στο εθνικό εορτολόγιο. Η νίκη εναντίον των κομμουνιστών με αυτό τον τρόπο, συγκαταλέγεται στα γεγονότα, των οποίων η υπόμνηση τονώνει την εθνική ομοψυχία, προσθέτοντας στην εθνική ταυτότητα την απαραίτητη, για την εποχή, αντικομμουνιστική διάσταση.

Η αφήγηση που συγκροτείται από τα επετειακά κείμενα για τις εμφύλιες συγκρούσεις είναι σε γενικές γραμμές η ίδια, τόσο για το Κέντρο όσο και για τη Δεξιά. Διαφοροποιείται ωστόσο, το πλαίσιο της επίκλησης του παρελθόντος, η συχνότητα των επικλήσεων, καθώς και η κατά καιρούς νοηματοδότησή του. Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίο εντάσσονται οι επέτειοι του εμφυλίου πολέμου στη ρητορική των κομμάτων, είναι σκόπιμο να γίνει μια άλλη επισήμανση. Όπως προκύπτει, από τα Γραφήματα 3 και 4 τα επετειακά κείμενα για τον εμφύλιο πόλεμο είναι, στις δύο εφημερίδες της παράταξης των νικητών, πολύ λιγότερα από εκείνα που γράφονται για την 28η Οκτωβρίου. Παρόλο που η 29η Αυγούστου και τα Δεκεμβριανά σηματοδοτούν την ήττα της Αριστεράς, τα επετειακά δημοσιεύματα είναι πολύ λίγα και σε πολλές περιπτώσεις δεν γράφεται τίποτε, ούτε

για τα ίδια τα γεγονότα, ούτε για τη σημασία τους στο παρόν, ούτε για τις σχετικές εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα ανελλιπώς σε όλη την περίοδο που εξετάζεται.

Η ανταπόκριση της κοινωνίας σε αυτές τις επετείους, που θα μπορούσε να αποτελέσει έναν καθοριστικό παράγοντα μείωσης των σχετικών δημοσιευμάτων, μια και οι εφημερίδες έως κάποιον βαθμό διαμορφώνονται από τις διαθέσεις του αναγνωστικού κοινού, ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης και είναι ούτως ή άλλως αρκετά δύσκολο να ελεγχθεί. Εκείνο που μπορεί, όμως, να διερευνηθεί μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων είναι η διάθεση της πολιτικής ηγεσίας και των πολιτικών ελίτ να προβάλλουν τις συγκεκριμένες επετείους και να τις χρησιμοποιήσουν στην επικοινωνία τους με την πολιτική βάση των παρατάξεών τους. Τόσο στην περίπτωση της Δεξιάς όσο και στην περίπτωση του Κέντρου διαφαίνεται μια απροθυμία να προβληθεί ο εορτασμός των επετείων του εμφυλίου πολέμου· δεν δημοσιεύονται φωτογραφίες από τις εκδηλώσεις, παρά μόνο τα πρώτα τρία χρόνια, δεν γράφονται ιστορικά κείμενα που να δίνουν πληροφορίες για τα γεγονότα, να εξιστορούν ανδραγαθήματα ή να περιγράφουν τις μάχες, και γενικότερα απουσιάζουν επετειακά κείμενα σαν και αυτά που συνήθως δημοσιεύονται στον Τύπο ακόμη και σήμερα με αφορμή τις εθνικές επετείους. Αντίθετα, τα περισσότερα κείμενα απλώς αναγγέλλουν την τέλεση μνημόσυνων και δοξολογιών σε λίγες γραμμές στην τελευταία σελίδα. Στην εφημερίδα *Ακρόπολις* από τα 26 συνολικά δημοσιεύματα για την 29η Αυγούστου πρωτοσέλιδα είναι μόνο τα 10. Ενώ για τα Δεκεμβριανά από τα 15 πρωτοσέλιδα είναι μόνο τα 5. Η ίδια περίπου εικόνα εμφανίζεται και στην *Ελευθερία.* Από τα 23 κείμενα αφιερωμένα στην επέτειο του Γράμμου πρωτοσέλιδα είναι μόνο τα 5, ενώ από τα 7 κείμενα για τα Δεκεμβριανά, στην πρώτη σελίδα δημοσιεύεται μόνο 1.

Το τέλος ενός εμφυλίου πολέμου θα μπορούσε να είναι μια επέτειος που να αξίζει ένα μεγαλοπρεπή εορτασμό. Ένας πόλεμος όμως που τελειώνει με την απόλυτη επικράτηση της μιας πλευράς πάνω στην άλλη και συνοδεύεται από μεγάλο αριθμό εξορίστων και φυλακισμένων δεν είναι κάτι που μπορεί να γιορτάζεται. Ο εορτασμός της νίκης επί ενός αντιπάλου-αδερφού είναι ένα ζήτημα εξαιρετικά λεπτό. Είναι πολύ δύσκολο να συμβαδίσουν η χαρά της νίκης για το τέλος των εχθροπραξιών, με την τραγωδία της αδελφοκτόνου σύγκρουσης (Aguilar-Fernandez, 2005: 89). Αυτή η δυσκολία καθίσταται ακόμη μεγαλύτερη, όταν αυτός ο εορτασμός πρέπει να ενταχθεί στη ρητορική ενός κράτους που είναι προσηλωμένο στη διατήρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Σε αντίθεση με άλλες χώρες όπου εκδηλώθηκαν

εμφύλιοι πόλεμοι στον 20ό αιώνα, στην Ελλάδα ο αποκλεισμός των ηττημένων από την πολιτική και κοινωνική ζωή έγινε στο πλαίσιο ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Και ενώ σε μια δικτατορία είναι πιο εύκολο να εξοβελιστεί από τη συλλογική μνήμη η φωνή των ηττημένων, σε μια δημοκρατία έστω και «καχεκτική», σύμφωνα με τον ορισμό του Η. Νικολακόπουλου, η ολοσχερής αποσιώπηση των ανταγωνιστικών ερμηνειών γίνεται μια υπόθεση αρκετά περίπλοκη. Επιπλέον, οι παρατάξεις που λειτουργούν στο πλαίσιο της δημοκρατίας καλλιεργούν και το ανάλογο πολιτικό προφίλ, το οποίο, φυσικά πλήττεται από την ενθύμηση της σύγκρουσης.

Παράλληλα, οι συγκρούσεις και η υπενθύμισή τους λειτουργούν διαιρετικά. Η επίκλησή τους σε πάρα πολλές περιπτώσεις λειτουργεί επιτελεστικά, καθώς υπάρχει πάντοτε ο φόβος ότι μπορούν εκ νέου να αναπαράγουν τα πάθη και τις συγκρούσεις του παρελθόντος. Γι' αυτό όπως φαίνεται στα Γραφήματα 1, 1α και 2 η παρουσία τους στον Τύπο είναι πολύ διακριτική και όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα παρακάτω προβάλλονται μόνο όταν η πολιτική συγκυρία επιτρέπει ή, καλύτερα, επιβάλλει την επίκλησή τους. Δηλαδή, όταν η επίκληση της διαίρεσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη συσπείρωση ή την ενδυνάμωση της ταυτότητας της παράταξης, ακολούθως και οι αρνητικές της συμπαραδηλώσεις μειώνονται από αυτή της τη λειτουργία. Με άλλα λόγια, οι επέτειοι του εμφυλίου πολέμου έχουν μια εντονότερη παρουσία στον Τύπο σε περιόδους ενδοπαραταξιακών ή ευρύτερων πολιτικών κρίσεων μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας.

Από την άλλη πλευρά, ο εμφύλιος πόλεμος και η νίκη των εθνικοφρόνων δεν μπορούσαν απλώς να περιπέσουν στη λήθη. Όσο και αν η κοινωνία είχε ανάγκη να ξεχάσει τον πόλεμο, τις καταστροφές και κυρίως την τραυματική διαίρεση, η ανάγκη να ερμηνεύσει το παρελθόν, να δικαιώσει τους πολεμιστές της και τελικά να μεταβεί στην ειρηνική συνύπαρξη ήταν εντονότερη. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για την παράταξη των νικητών, η αίγλη της νίκης δεν αρκούσε από μόνη της για να επιβεβαιώσει την κυριαρχία τους και σε πολιτικό επίπεδο. Χρειαζόταν μια ερμηνεία των γεγονότων που να αντέχει στον χρόνο, να δικαιώνει τις επιλογές του παρελθόντος και να λειτουργεί συνεκτικά στο παρόν και το μέλλον.

Δεξιά

Κύρια λειτουργία των επετείων είναι να αναδεικνύουν ένα γεγονός από το παρελθόν και παράλληλα να του προσδίδουν ηθικό βάρος, ώστε η υπενθύμιση του ή, καλύτερα, ο εορτασμός του να καλλιεργεί την αίσθηση του χρέους απέναντι στο παρελθόν, με την έννοια κυρίως της οφειλής της νεότερης γενιάς απέναντι στις θυσίες των προηγούμενων (Schwartz & Schuman, 2005: 183-203). Πρώτη κατά σειρά οφειλή αναδεικνύεται στα επετειακά κείμενα του εμφυλίου πολέμου η μνήμη: «Αι ημέραι αυταί δεν θα λησμονηθούν ποτέ. Και αιωνία θα είνε η ευγνωμοσύνη προς τους συντελεστάς του θριάμβου, όπως και προς τους ήρωας οι οποίοι έπεσαν εις το πεδίον της Τιμής και της Δόξης» (*Ακρόπολις*, 29.8.1950). Η υπόσχεση ή το καθήκον της μνήμης ανάγονται σε ένα είδος ανταμοιβής για όσους πολέμησαν ή πέθαναν κατά τη διάρκεια του πολέμου και σε καθήκον για τις επόμενες γενιές.

Ωστόσο, το καθήκον της μνήμης ποτέ δεν αποτελεί αυτοσκοπό. Αυτό γίνεται πολύ εύκολα αντιληπτό στην περίπτωση του εορτασμού της 29ης Αυγούστου, που όπως φαίνεται στα Γραφήματα 1 και 1α ατονεί πολύ γρήγορα. Το καθήκον της κοινωνίας να θυμάται ένα γεγονός και να τιμά αυτούς που συμμετείχαν σε αυτό παράγει μια σειρά από οφειλές, από χρέη στο ένδοξο παρελθόν. Οι περισσότερες από αυτές τις οφειλές όμως, σχετίζονται με την τρέχουσα πολιτική συγκυρία και τις ανάγκες της παράταξης, έτσι, όπως διαμορφώνονται στην πορεία του χρόνου μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Η ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση των δημοσιευμάτων επιβεβαιώνει ότι η θεσμοθέτηση των επετείων και στη συνέχεια ο εορτασμός, η ερμηνεία και η απήχησή τους είναι αποτέλεσμα συνεχούς διαπραγμάτευσης ανάμεσα στο παρελθόν (στα γεγονότα καθεαυτά) και στην τρέχουσα πολιτική συγκυρία (Zerubavel, 1995: 5). Σχεδόν κάθε χρόνο, η ανάγνωση της νίκης του Γράμμου πραγματοποιείται από διαφορετική σκοπιά, τα διδάγματα διαφοροποιούνται και προοδευτικά ανακαλύπτονται στο ίδιο το γεγονός νέες πτυχές και επενδύονται νέα νοήματα, που το συνδέουν με το παρόν, το μέλλον και την πολιτική πορεία των νικητών του εμφυλίου πολέμου.

Όπως φαίνεται από τα Γραφήματα 1 και 1α για το διάστημα 1950-1957, η απήχηση των επετείων του εμφυλίου πολέμου στις εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Καθημερινή* δεν είναι μεγάλη. Η περίοδος στην οποία παρουσιάζονται τα περισσότερα δημοσιεύματα είναι τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια 1950-1952. Αυτή η διετία, αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου είναι για τη Δεξιά η περίοδος της

πολιτικής της ανασυγκρότησης. Κύριο πολιτικό στόχο της παράταξης αποτελεί η συγκρότηση ενός κομματικού φορέα που να εκφράζει το μεγαλύτερο δυνατό ποσοστό της παράταξης των εθνικοφρόνων και η επιβεβαίωση της στρατιωτικής νίκης του 1949 με μια αντίστοιχης σημασίας πολιτική νίκη.

Σε αυτή τη διαδικασία, η ερμηνεία του παρελθόντος αποτελούσε διακύβευμα συνυφασμένο με τη διαμόρφωση της πολιτικής στο παρόν και των επιδιώξεων για το μέλλον. Στα επετειακά κείμενα του 1950 η σύγκρουση είναι ακόμη τόσο πρόσφατη ώστε το παρελθόν να ανακαλείται σε ένα μανιχαϊστικού τύπου ερμηνευτικό πλαίσιο, στο οποίο η σύγκρουση ανάγεται σε πάλη ανάμεσα στο καλό και το κακό. «Αι εθνικαί μας Δυνάμεις, ηγήτορες και οπλίται όλοι με μιαν ψυχήν» πολέμησαν κατά του «εχθρού», ο οποίος «κατέκαυσε», «κατατυράννησε» και «αιμοτοκύλησε» τη χώρα και κατόπιν «ετράπη εις φυγήν διά να κρυβή πέραν από το παραπέτασμα, μέσα εις τον κόσμον της Βίας και του Τρόμου» (*Ακρόπολις*, 29.8.1950). Κυρίαρχο καθήκον της κοινωνίας αναδεικνύεται η μνήμη, δηλαδή η διαβεβαίωση ότι το παρελθόν και άρα οι διαιρέσεις που κληροδότησε θα μείνουν ζωντανές: «Οι ημέραι αυταί δεν θα λησμονηθούν ποτέ» (*Ακρόπολις,* 29.8.1950). Η υπενθύμιση της νίκης, η υπογράμμιση της σημασίας της για την πορεία του έθνους και η τοποθέτηση των νεκρών της πλευράς των νικητών στο πάνθεον των εθνικών ηρώων διατηρεί τη διαίρεση ζωντανή, και συνακόλουθα διατηρεί ζωντανή και επίκαιρη τη νίκη και τον αξιακό κόσμο των νικητών. Οι ηττημένοι καταδικάζονται στη λήθη. Αυτούς δεν θα πρέπει να τους θυμάται κανείς και απωθούνται συνειδητά από τη μνήμη, όπως εξοβελίστηκαν και από το εθνικό σώμα. Η συγκρότηση της μετεμφυλιακής κοινωνίας με βάση τον αξιακό κώδικα των νικητών αποτελούσε πρώτιστο καθήκον απέναντι στο πρόσφατο παρελθόν.

Το 1951 ο αριθμός των επετειακών δημοσιευμάτων αυξάνεται, αφενός γιατί η επέτειος είναι πλέον επίσημη εθνική γιορτή, και αφετέρου, επειδή εκείνη τη χρονιά η 29η Αυγούστου βρίσκεται σχεδόν στο μέσο της προεκλογικής περιόδου[29]. Η νέα, στο εθνικό εορτολόγιο, επέτειος αναδεικνύεται σε πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των κομμάτων της κατακερματισμένης παράταξης των εθνικοφρόνων. Καταρχήν, η νίκη παρουσιάζεται όσο πιο μεγαλόπρεπη γίνεται. Ανασημασιοδοτείται σε σχέση με το προηγούμενο έτος και αποκτά βαρύνουσα σημασία όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για ολόκληρη την υφήλιο. «Δεν εσώθη μόνον η Ελλάς. Εις την μάχην του Γράμμου

[29] Οι εκλογές ήταν προγραμματισμένες για τις 9 Σεπτεμβρίου.

απεδείχθη ότι ο εχθρός δεν είναι ακαταμάχητος αλλά εάν υπάρχη θέλησις και απόφασις θυσίας δύναται ούτος να συντριβή. Και η Ελλάς εσημείωσε και πάλιν νέαν καμπήν εις την ιστορίαν της ανθρωπότητος» (Βασιλεύς Παύλος, *Ακρόπολις*, 30.8.1951).

Απέναντι σε μια κουρασμένη από τον πόλεμο και τις καταστροφές κοινωνία η παράταξη των εθνικοφρόνων, όπως είναι αναμενόμενο, υπερθεματίζει τη σημασία της νίκης εναντίον του κομμουνισμού. Η μεγάλη, ένδοξη νίκη στο παρελθόν επιστρατεύεται για να καλύψει τις πολιτικές αδυναμίες του παρόντος, αλλά κυρίως για να αποτρέψει τα τυχόν θετικά συναισθήματα των ψηφοφόρων προς το Κέντρο και την Αριστερά. Ωστόσο, η επέτειος αποκτά ιδιαίτερο συμβολικό βάρος εξαιτίας της καθόδου του Α. Παπάγου στην πολιτική, γεγονός που διαμορφώνει μια καινούργια ανάγνωση του παρελθόντος. Σε αυτή τη συγκυρία το πρόσφατο παρελθόν ξαναζωντανεύει και η σημασία της νίκης υπερτονίζεται, προκειμένου στη συνέχεια να καταστεί εχέγγυο πολιτικής αξιοπιστίας για τις αντιμαχόμενες πλευρές στο εσωτερικό της εθνικόφρονος παράταξης.

Η αίγλη και τα εύσημα του νικητή δύο μεγάλων και σημαντικών πολεμικών αναμετρήσεων, του Ελληνοϊταλικού 1940-1941 και του εμφυλίου πολέμου 1946-1949, που προσκομίζει στην πολιτική μάχη ο Παπάγος αυξάνουν τη δημοτικότητά του στην κοινή γνώμη. Ταυτόχρονα όμως δημιουργούν ανησυχίες τόσο στα ανάκτορα όσο και με την παράταξη του Κέντρου, η οποία έβλεπε τη δύναμη της να απειλείται από την επιτυχημένη συσπείρωση της Δεξιάς. Αυτές οι ανησυχίες και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός στο πλαίσιο της παράταξης των εθνικοφρόνων εκβάλλουν, το 1951, στον εορτασμό της επετείου του Γράμμου. Το βασιλικό ζεύγος σπεύδει στην Καστοριά όπου στις 29 Αυγούστου γίνονται τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του βασιλιά Παύλου, σε μια προσπάθεια να τονιστεί ο ρόλος του στέμματος στον «αντισυμμοριακό αγώνα». Μπροστά στην αυξανόμενη δημοτικότητα του Παπάγου η δημοτικότητα του Παύλου φαινόταν να κινδυνεύει, γεγονός που οδήγησε σε ανταγωνισμό μεταξύ του πρώην αρχιστράτηγου και των ανακτόρων. Σε αυτή τη διαμάχη με στόχο την ηγεσία της παράταξης οι αντιμαχόμενες πλευρές έπρεπε να κατακτήσουν όχι μόνο το παρόν αλλά και το παρελθόν. Καθώς ο καμβάς της ιδεολογικής ταυτότητας της Δεξιάς συνυφαίνονταν στη βάση της εθνικοφροσύνης, η νίκη στον «αντισυμμοριακό αγώνα» αποκτούσε μεγάλο συμβολικό και ηθικό βάρος, και για την πατρότητα της έριζαν τόσο ο Βασιλιάς όσο και ο Α. Παπάγος.

Στον λόγο που εκφώνησε στον Γράμμο ο βασιλιάς Παύλος, απουσία του Α. Παπάγου, σπεύδει να επιβεβαιώσει τη σύνδεσή του με το στράτευμα, και κατά συνέπεια με τις νίκες που αυτό πέτυχε στο παρελθόν αλλά και με όσα αντιπροσωπεύει στο παρόν και το μέλλον. «Ενώπιον του Παντοδύναμου Θεού, ενώπιον των ψυχών των ηρώων μας, τους οποίους όλοι αισθανόμεθα να παραστέκουν κατά την ιεράν αυτήν στιγμήν του εορτασμού της επετείου της μάχης του Γράμμου, κηρύσσω την ευγνωμοσύνη του Έθνους προς τας ενόπλους δυνάμεις. Επί πλέον μαζί με την προσωπικήν μου ευγνωμοσύνην διά την τιμήν, την οποίαν μοι επεφύλασσεν σήμερον ο στρατός μου κηρύσσω και την υπερηφάνειαν μου διότι ηγούμαι τέτοιου στρατού και τέτοιου λαού» (Βασιλεύς Παύλος, *Ακρόπολις*, 30.8.1951).

Επιβεβαιώνοντας ότι ηγείται του στρατού και του λαού, ο Μονάρχης διεκδικεί ουσιαστικά την αίγλη της νίκης που περιέβαλλε τον Α. Παπάγο, επιδιώκοντας να κατοχυρώσει για τον εαυτό του την συμβολική αξία που επιδείκνυε αυτή η νίκη στο παρόν. Ο πρωτεργάτης της νίκης εναντίον του κομμουνισμού στο παρελθόν μπορούσε να εγγυηθεί την αξιοποίηση και τη σταθεροποίησή της στο παρόν και στο μέλλον και άρα ήταν ικανός να ηγηθεί όχι μόνο της Δεξιάς αλλά και ολόκληρης της παράταξης των εθνικοφρόνων.

Το 1952 η 29η Αυγούστου βρίσκει τη Δεξιά συσπειρωμένη πια στον Ελληνικό Συναγερμό, με κύριο αντίπαλο το κατακερματισμένο Κέντρο. Η επιτυχημένη πολιτική πορεία του Παπάγου έλυσε το πρόβλημα της ηγεσίας της παράταξης και φαινόταν να εγγυάται τόσο την ενότητα όσο και τη διεύρυνσή της προς τη δεξιά πτέρυγα του Κέντρου. Ωστόσο, όλη αυτή η επιτυχημένη πορεία έπρεπε να επικυρωθεί από τις επερχόμενες εκλογές. Σε αυτό το πλαίσιο, η επέτειος του Γράμμου επικαιροποιείται εκ νέου, καθώς η επιβεβαίωση της διαιρετικής τομής της εθνικοφροσύνης μπορούσε να εγγυηθεί την εκλογική νίκη του Ελληνικού Συναγερμού. Στα επετειακά κείμενα μεγάλος κίνδυνος αναδεικνύεται η «λήθη», η οποία θα μπορούσε να επιτρέψει την ανάδειξη στις προσεχείς εκλογές μιας κυβέρνησης που θα έθετε σε κίνδυνο όσα είχαν επιτευχθεί στον «ιστορικό και δοξασμένο Γράμμο». «Η νίκη εκείνη που εθαυμάσθη και ετιμήθη από τον κόσμον ολόκληρον, έχει γραφή εις την Ιστορίαν με το αίμα της Ελληνικής Νεότητος, αίμα πολύτιμον, που εχύθη δια την Ελευθερίαν και τον Πολιτισμόν, υπέρ της Ελλάδος όπως και όλων των άλλων ελεύθερων λαών. Δυστυχώς, πριν παρέλθη τριετία πολλά ελησμονήθησαν. Πολλοί από εκείνους που επετέθησαν κατά της πατρίδος ξενοκίνητοι περιφέρονται ελεύθεροι, ο Αρχιστράτηγος που ωδήγησεν εις την μεγάλην

Νίκην δέχεται τας επιθέσεις του ταπεινοτέρου κομματισμού και οι Αμερικανοί, που ευρέθησαν συμπαραστάται μας εις τον αγώνα καλούνται να φύγουν από αγνώμονας Έλληνας» (*Ακρόπολις*, 29.8.1952).

Αφού ο στρατάρχης αναγνωρίστηκε ως ηγετική φυσιογνωμία της Δεξιάς, η επέτειος του Γράμμου, που όπως φαίνεται από τα σχετικά δημοσιεύματα γιορτάστηκε με επισημότητα όχι μόνο στην Καστοριά αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα με δοξολογίες και εκδηλώσεις, υποδείκνυε αυτούς που απειλούσαν την πολιτική ηγεμονία των νικητών του εμφυλίου πολέμου. Πρόκειται για όλους όσοι το 1952 βρίσκονταν εκτός παράταξης: η ΕΔΑ και οι κεντρώες κυβερνήσεις, που με τα μέτρα επιείκειας επέτρεπαν να «περιφέρονται ελεύθεροι» οι ηττημένοι του 1949. Λίγο πριν από την κρίσιμη εκλογική αναμέτρηση που έτεινε να πάρει το χαρακτήρα «δημοψηφισματικής επιλογής», μέγιστη οφειλή στο ένδοξο παρελθόν αναδεικνύεται η διατήρηση της διάκρισης νικητών και ηττημένων, εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων με τρόπο σχεδόν μανιχαϊστικό, ο οποίος να επιβεβαιώνει όχι μόνο την αξία της νίκης, αλλά και να χρησιμεύει ως υπόδειγμα για το παρόν και οδηγός για το μέλλον. «Ο Λαός όμως που δεν παύει να πιστεύη εις την πατρίδα και τα πεπρωμένα της δεν λησμονεί όσους εθυσίασαν την ζωήν των και το αίμα των και όσους μας εβοήθησαν» (*Ακρόπολις*, 29.8.1952).

Μετά το 1952, όπως φαίνεται και στα Γραφήματα 1 και 1α, τα πράγματα αλλάζουν δραματικά. Μετά τη νίκη του Ελληνικού Συναγερμού και την ανάδειξη στην πρωθυπουργία του Α. Παπάγου, οι αναφορές στην επέτειο της 29ης Αυγούστου φθίνουν σταδιακά και για τρία χρόνια το 1955, το 1956 και το 1957 απουσιάζουν εντελώς. Βέβαια, σε όλο αυτό το διάστημα οι εορταστικές εκδηλώσεις πραγματοποιούνται, αλλά αποκτούν πια περισσότερο τοπικό χαρακτήρα. Το 1953 υπάρχει μόνο ένα πολύ μικρό κείμενο για την επέτειο του Γράμμου στην τελευταία σελίδα της *Ακροπόλεως* στις 29.8.1953, που πληροφορεί τους αναγνώστες ότι θα ψαλεί επιμνημόσυνη δέηση για τους πεσόντες στον ιερό ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη και στο στρατιωτικό νεκροταφείο της Καστοριάς. Οι βασιλείς δεν παρευρίσκονται στις εκδηλώσεις, όπως τα προηγούμενα χρόνια, αλλά εκείνες τις ημέρες επισκέπτονται τους σεισμόπληκτους κατοίκους της Ιθάκης (*Ακρόπολις*, 29.8.1953). Το ίδιο συμβαίνει και το 1954, όπου στην επέτειο αναφέρεται μόνο ένα μικρό κείμενο στο φύλλο της 29ης Αυγούστου.

Η υποβάθμιση της επετείου του Γράμμου στον Τύπο αμέσως μετά το 1952 εγκαινιάζει μια περίοδο κατά την οποία η ρητορική της Δεξιάς και του επίσημου

κράτους διαφοροποιείται. Όπως έχουμε αναφέρει και αλλού, ο αντικομμουνισμός, με αφετηρία τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, συνεχίζει να διαπερνά την πολιτική του επίσημου κράτους, όχι όμως και την ρητορική του. Στην επίσημη ρητορική, ιδιαίτερα την εποχή του Ελληνικού Συναγερμού, οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 αποτελούν ένα βάρος. Ένα γεγονός του παρελθόντος με αρνητικό φορτίο, που μόνο αν ξεπεραστεί θα μπορούσε να οδηγήσει στην πολυπόθητη ανασυγκρότηση της χώρας. Με σύνθημα τη λήθη στο παρελθόν ο Α. Παπάγος καλούσε τον ελληνικό λαό να ξεχάσει τις διαφορές του και να εργαστεί υπό την ηγεσία του για ένα καλύτερο μέλλον. «Παρήλθον πέντε έτη αφ' ότου εγράφοντο δύο από τας λαμπροτέρας σελίδας της ιστορίας των αγώνων του έθνους δια την Ελευθερίαν και τον πολιτισμόν, αι σελίδες του διπλού θριάμβου εις τον Γράμμον και εις το Βίτσι. […]. Τώρα κατά την συμπλήρωσιν πενταετίας από της ημέρας εκείνης ο Νικητής κυβερνά την Ελλάδα. Η μεγάλη νίκη αξιοποιείται και το πνεύμα του Γράμμου εκδηλούται εις την θαρραλέαν αναγεννητικήν και αναδημιουργικήν προσπάθειαν που καταβάλλεται διά την ανασυγκρότησιν της χώρας και δια την αντιμετώπισιν των θεμάτων που συνδέονται με την ζωήν του λαού και του Έθνους» (*Ακρόπολις*, 29.8.1954).

Στη δεκαετία του 1950 οι πληγές της σύγκρουσης είναι ακόμη πολύ νωπές. Ο νικητής του Γράμμου, Α. Παπάγος έχει χρησιμοποιήσει ως εχέγγυο τη νίκη εναντίον του κομμουνισμού για να ανέλθει στην ηγεσία της παράταξης και της χώρας. Ωστόσο, μετά την επίτευξη αυτού του στόχου, χρειαζόταν να απαλύνει το διαιρετικό και άρα ενοχλητικό παρελθόν προκειμένου να διευρύνει τα όρια του ΕΣ, να διασφαλίσει τη μακροβιότητα της κυβέρνησης και κυρίως να συγκροτήσει μια πολιτική ταυτότητα, η οποία να μπορεί να καλύψει ένα μεγάλο ποσοστό της κοινής γνώμης.

Σε αυτή τη διαδικασία η υπενθύμιση του Γράμμου λειτουργούσε υπονομευτικά γιατί έφερνε στο προσκήνιο τη διαίρεση και όχι την ενότητα του έθνους. Έτσι στο διάστημα 1955-1966 για την 29η Αυγούστου εμφανίζονται επετειακά δημοσιεύματα μόνο το 1958, το 1959 και το 1956. Το 1958 ταράζει τις ισορροπίες και διακόπτει τη σιωπή η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση. Για πρώτη φορά, μετά το 1951 εμφανίζεται πρωτοσέλιδο δημοσίευμα αφιερωμένο στην επέτειο, το οποίο με αφορμή τα σχετικά πρόσφατα εκλογικά αποτελέσματα, υπενθυμίζει στο εθνικόφρον αναγνωστικό κοινό, αφενός, ότι οι εορταστικές εκδηλώσεις συνεχίζουν να λαμβάνουν χώρα και αφετέρου, ότι οι ηττημένοι αποκτούν επικίνδυνη για το κράτος των νικητών πολιτική δύναμη. «Εχρειάσθησαν εννέα χρόνια ή μάλλον εχρειάσθη να φθάσουν

μέχρι και της Βουλής ως αντιπρόσωποι του Έθνους οι ηττημένοι του Γράμμου δια να ενθυμηθή αυτήν την επέτειον το αιωνίως λησμονούν ελληνικόν κράτος» (*Ακρόπολις*, 31.8.1958).

Παρ' όλα αυτά, βέβαια, το γεγονός ότι και πάλι αφιερώνεται ένα μόνο άρθρο δείχνει, ότι η επέτειος είχε αποκτήσει πλέον δευτερεύουσα θέση. Είχε σημασία σε τοπικό επίπεδο αλλά όχι στην κεντρική πολιτική σκηνή. Αυτή η εικόνα δεν διαφοροποιείται μέχρι το 1966, όταν και πάλι εμφανίζεται ένα μικρό πρωτοσέλιδο άρθρο που εξυμνεί όσους πολέμησαν για να «ξαναστηθεί υπερήφανη στην κορυφή του Γράμμου η γαλανόλευκη» (*Ακρόπολις,* 30.8.1966).

Σε όλο αυτό το διάστημα η μόνη χρονιά που δίνεται κάποια ιδιαίτερη έμφαση στον εορτασμό της επετείου είναι το 1959. Τα δέκα χρόνια από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου βρίσκουν την ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης και την κυβέρνηση να αναδιπλώνεται σε έναν έντονο αντικομμουνισμό. Βασική συνέπεια της ανόδου του εκλογικού ποσοστού της ΕΔΑ ήταν η πόλωση μεταξύ ΕΡΕ και ΕΔΑ, δηλαδή, «μια δυνάμει αναπαραγωγή της εμφυλιοπολεμικής διαίρεσης», που προσδιόρισε την κυβερνητική πολιτική στο διάστημα 1958-1961 (Νικολακόπουλος, 2001: 256). Σε αυτό το πλαίσιο, η επέτειος του Γράμμου επανέρχεται και πάλι στο προσκήνιο υποστηρίζοντας τη ρητορική περί αναβίωσης του «κομμουνιστικού κινδύνου». Ο Κ. Καραμανλής απηύθυνε με την ευκαιρία της επετείου για πρώτη και μοναδική φορά στο διάστημα που εξετάζεται μήνυμα προς τον ελληνικό λαό, το οποίο αποτυπώνει αφενός την ερμηνεία των γεγονότων και αφετέρου τη στάση του κυβερνόντος κόμματος απέναντι στην προσπάθεια των ηττημένων να ενταχθούν ξανά με δυναμικό τρόπο στην πολιτική ζωή.

Στο πρωθυπουργικό διάγγελμα η «μνήμη» επιστρατεύεται για άλλη μια φορά στην υπηρεσία της ασφάλειας του έθνους. «Το Έθνος ουδέποτε πρέπη να λησμονήση τον θανάσιμον κίνδυνον, τον οποίον διέτρεξε κατά την διάρκειαν της τετραετούς κομμουνιστικής ανταρσίας όχι διά να διατηρή εις την ψυχήν του μίσος […] αλλά δια να παραμένη πάντοτε άγρυπνον» (Καραμανλής, *Ακρόπολις,* 29.8.1959). Τόσο η επέτειος όσο και οι όροι *μνήμη* και *λήθη* ανασημασιοδοτούνται υπακούοντας στις ανάγκες που υπαγορεύει η πολιτική συγκυρία. Το 1959 μνήμη σημαίνει ασφάλεια, επαγρύπνηση και αντιμετώπιση του κινδύνου και ως εκ τούτου ενεργοποίηση των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων. Η λήθη ταυτίζεται με την ολιγωρία που θα μπορούσε να επιτρέψει την αναβίωση του κινδύνου και θα αποτελούσε προδοσία προς το ένδοξο παρελθόν και στους νεκρούς του.

Η αντίθεση με τη ρητορική των προηγούμενων ετών είναι εμφανής. Στην ρητορική του Παπάγου η λήθη αποτελούσε προϋπόθεση της ενότητας του έθνους. Δεν ενείχε τίποτε το μεμπτό απέναντι στους ήρωες του παρελθόντος ή το επικίνδυνο για την εθνική ασφάλεια. Καθώς, όμως, οι συνθήκες είχαν διαφοροποιηθεί, έπρεπε το έθνος να θυμηθεί και πάλι, όχι για να διχαστεί εκ νέου αλλά για να αντιμετωπίσει τις υποτιθέμενες απειλές. Έτσι, το 1959 αναβιώνει σε γενικές γραμμές η ρητορική της περιόδου 1950-1952, δηλαδή πριν την ανάδειξη του Ελληνικού Συναγερμού στην εξουσία, εποχή που η Δεξιά δεν είχε ακόμη αποκτήσει πολιτική ηγεμονία.

Η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση ζωντανεύει ενδεχομένως μερικούς από τους φόβους της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου και οδηγεί σε μια νέα ερμηνεία του παρελθόντος, μέσα από την οποία η ρητορική της Δεξιάς επιχειρεί να βαθύνει ξανά το χάσμα των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων. Η πόλωση που προκάλεσε η εκλογική άνοδος της ΕΔΑ δημιουργεί στη Δεξιά την ανάγκη να βρει έναν τρόπο συσπείρωσης των οπαδών της. Υπενθυμίζει τα όρια της παράταξης των εθνικοφρόνων στο παρελθόν, προσπαθώντας να εμποδίσει στο παρόν μια δυνάμει διαρροή από τα αριστερά του Κέντρου προς την ΕΔΑ: «Η νίκη κατά της κομμουνιστικής ανταρσίας υπήρξε καρπός μεγάλων αρετών τας οποίας αξιοποίησεν η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της εποχής εκείνης υπό τους αειμνήστους Θεμιστοκλή Σοφούλην και Αλέξανδρον Παπάγον» (*Ακρόπολις,* 29.8.1959). Η υπενθύμιση του γεγονότος ότι Κέντρο και Δεξιά είχαν συνεργαστεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου εναντίον της Αριστεράς έχει ιδιαίτερη σημασία. Επαναφέροντας τις διαιρέσεις του παρελθόντος προσπαθεί να αποτρέψει την υπέρβασή του. Επιχειρεί, δηλαδή, να εμποδίσει τη συνεργασία Κέντρου και Αριστεράς, η οποία θα ανέτρεπε τα θεμέλια του μετεμφυλιακού κράτους. Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο η νίκη στο Γράμμο αποκτά την ίδια σημασία με τη νίκη εναντίον των δυνάμεων του Άξονα, καθώς ο «αγών κατά του κομμουνισμού διά την Ελλάδα είναι αγών φυλετικής και εθνικής υπάρξεως. Αποτελεί την συνέχισιν όλων εκείνων των αγώνων τους οποίους διεξήγε το Έθνος» (Καραμανλής, *Ακρόπολις*, 29.8.1959).

Μετά το 1959 η επέτειος του Γράμμου δεν επανέρχεται ξανά στο προσκήνιο, με εξαίρεση ένα μικρό πρωτοσέλιδο δημοσίευμα του 1966, που επιχειρεί να αναβιώσει τη σημασία της επετείου. «Η υπόμνησις» των απωλειών και των θυσιών στις οποίες υποβλήθηκε η Ελλάδα προκειμένου να νικήσει τον κομμουνισμό «αρκεί διά να κάμη να ανατριχιάσουν οι Έλληνες που, γενναιόφρονες όπως είναι κινδυνεύουν ίσως να

λησμονήσουν και την πρόσφατον ιστορίαν των και εκείνους που παρ' ολίγον να οδηγήσουν την Ελλάδα εις τον τάφον – εις την καταστροφήν και το Παραπέτασμα» (*Ακρόπολις*, 30.8.1966).

Την ίδια εικόνα αποκομίζει κανείς και για τα επετειακά δημοσιεύματα που σχετίζονται με τα Δεκεμβριανά. Όπως φαίνεται στα Γραφήματα 1 και 1α εκτός από ένα δημοσίευμα τον Δεκέμβριο του 1951 δεν γίνεται άλλη επετειακή αναφορά μέχρι το 1958. Το 1951 η επέτειος χρησιμοποιείται στην κριτική εναντίον της κυβέρνησης του Κέντρου: «Η Ελλάς εσώθη και δεν εσύρθη εις το παραπέτασμα. Αλλά την στιγμήν αυτήν που εφαρμόζονται τα «μέτρα επιείκειας» ο Λαός που εμαρτύρησε και πενθεί στρέφει προς τους κυβερνήτας του και ερωτά: «Ελησμονήσατε τον τραγικόν Δεκέμβριον;» Τι θ' απαντήσουν εις την αδυσώπητον αυτήν ερώτησιν;» (*Ακρόπολις*, 2.12.1951). Μετά την επιτυχία του Ελληνικού Συναγερμού δεν εμφανίζεται άλλη επετειακή αναφορά, παρόλο που οι εορταστικές εκδηλώσεις εξακολουθούν να πραγματοποιούνται κάθε χρόνο.

Πέρα από όσα έχουμε αναφέρει για την επιφυλακτικότητα που διακρίνει τη ρητορική της Δεξιάς σε σχέση με την επίκληση των διαιρέσεων του εμφυλίου πολέμου, για τα Δεκεμβριανά υπάρχει και ένας επιπλέον λόγος. Πρόκειται για ένα γεγονός συνδεδεμένο με την πολιτική δράση του Γ. Παπανδρέου. Άλλωστε, και ο ίδιος δεν παύει να επικαλείται τον Δεκέμβρη του 1944 και την προσωπική του συνεισφορά στην αντιμετώπιση της κρίσης. Έτσι, παρόλο που τα Δεκεμβριανά έχουν μεγάλη σημασία για την πρωτεύουσα και κατ' επέκταση για τον πολιτικό κόσμο, η Δεξιά αποφεύγει να υπενθυμίσει μια στιγμή, ένα γεγονός από τον «αντικομμουνιστικό αγώνα», κατά την οποία υπήρξε, σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας, ουσιαστικά απούσα.

Από το 1958 και μετά όμως, εμφανίζονται, όπως φαίνεται στα Γραφήματα 1 και 1α επετειακά κείμενα για τα Δεκεμβριανά στον δεξιό Τύπο. Η άνοδος της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 και παράλληλα, η απαρχή συγκρότησης της κεντροαριστεράς ήδη από το 1956 επιβάλλουν μια καινούργια ερμηνεία του γεγονότος, ώστε να μπορεί να ενταχθεί στη ρητορική της δεξιάς παράταξης. Στα επετειακά κείμενα τα Δεκεμβριανά παρουσιάζονται συνήθως ως αποτέλεσμα αδυναμίας της κυβέρνησης του Κέντρου, το 1944 να σταματήσει την κομμουνιστική δράση. Αργότερα, κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα της καθ' όλα «παράνομης» και ύποπτης «συμπάθειας» που έτρεφαν, από τότε οι πολιτικοί του Κέντρου και ιδιαίτερα ο Γ. Παπανδρέου για την Αριστερά και το ΕΑΜ. Με αυτό τον τρόπο προσφέρεται μια

διαφορετική ανάγνωση του παρελθόντος, ανταγωνιστική εκείνης που ήθελε τον Γ. Παπανδρέου να σταματά το Δεκέμβρη του 1944 «την κομμουνιστική ανταρσία». Αυτή η ερμηνεία επιτρέπει στη Δεξιά να επικαλεστεί στο λόγο της ευκολότερα τα Δεκεμβριανά ως απόδειξη της συνοδοιπορίας του Κέντρου με την Αριστερά και τον κομμουνισμό.

Από το 1958 και μετά, τα Δεκεμβριανά αναφέρονται σταθερά στον Τύπο όχι αναγκαστικά σε επετειακά δημοσιεύματα. Αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις γίνονται ο κανόνας με τον οποίο ερμηνεύονται στο διάστημα από 1 έως 4 Δεκεμβρίου τα γεγονότα της τρέχουσας επικαιρότητας. Αυτή είναι η περίπτωση του 1958, όπου από το παρελθόν προκύπτει – πολύ αβασάνιστα – η ερμηνεία των γεγονότων του παρόντος. Δεν πρόκειται για δημοσίευμα που έχει ως αντικείμενο τις εορταστικές εκδηλώσεις ή που ανατρέχει στο παρελθόν ανακαλώντας τα ιστορικά γεγονότα. Αντίθετα, πρόκειται για ένα δημοσίευμα που αντλεί το θέμα του από την τρέχουσα πολιτική κατάσταση χρησιμοποιώντας παρεμπιπτόντως το παρελθόν, λόγω χρονικής συγκυρίας. Στις 2 Δεκεμβρίου, εν μέσω μιας πολιτικής κατάστασης πολύ οξυμμένης εξαιτίας του Κυπριακού και των διώξεων εναντίον της Αριστεράς, άρχισε να συζητείται επερώτηση βουλευτών της ΕΔΑ για διώξεις εναντίον των οπαδών της. Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του κόμματος Ηλίας Ηλιού καταγγέλλει ότι η κυβέρνηση μεταχειρίζεται μια σημαντική μερίδα του λαού σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας – τους αποκλείουν το δικαίωμα εργασίας, την εργατική στέγη και βρίσκονται στη διακριτική ευχέρεια των αρχών που γνωματεύουν ανά πάσα στιγμή για τα πολιτικά τους φρονήματα. Ως αποδεικτικό στοιχείο των όσων κατέθεσε προσκόμισε στοιχεία σύμφωνα με τα οποία από το 1953 μέχρι το 1958 εκτοπίστηκαν 81 άτομα ενώ σε διάστημα έξι μηνών από τις εκλογές, από τις 11 Μαΐου 1958 είχαν εκτοπιστεί 175. Η συζήτηση διεξήχθη με επεισόδια και διαξιφισμούς μεταξύ των βουλευτών και λίγες μέρες αργότερα, στις 5 Δεκεμβρίου, συνελήφθη ο Μ. Γλέζος (Λιναρδάτος, 1978β: τόμ. Γ΄, 375).

Την επόμενη μέρα, στις 3 Δεκεμβρίου, η *Ακρόπολις* σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Πριν εκσπάση η οργή του λαού» στρέφεται εναντίον των βουλευτών της ΕΔΑ αποκαλώντας τους «ταπεινούς πράκτορες του ΚΚΕ». Με στόχο να διαψεύσει τους ισχυρισμούς της ΕΔΑ περί διωγμών εναντίον των οπαδών της, υπογραμμίζει: «αυτό το κράτος το ανεκτικώτατον έναντι των υπονομευτών του, το μέχρι μωρίας χριστιανικόν απέναντι των δεδηλωμένων εχθρών του ήκουσε προχθές μέσα εις την Βουλήν – όπου εν τούτοις μόνον η φωνή του Έθνους έπρεπε να ακούγεται – ότι

καλλιεργεί τον διχασμόν μεταξύ των Ελλήνων, διότι «Έλληνες» θέλουν να λέγωνται και οι αιμοσταγείς εγκληματίαι του «ηρωικού» Δεκέμβρη, την φρίκην του οποίου μας υπενθυμίζουν αι ημέραι τας οποίας διερχόμεθα» (*Ακρόπολις*, 4.12.1958). Χωρίς να είναι επετειακό, το παραπάνω δημοσίευμα αξιοποιεί τη συγκυρία της επετείου προκειμένου να επαναφέρει στη μνήμη των αναγνωστών της εφημερίδας τις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου. Το έθνος, που μεγαλοπρεπώς είχε συγχωρήσει τους εχθρούς τα χρόνια που πέρασαν, τώρα βάλλεται και πάλι από αυτούς που εκμεταλλεύτηκαν τη μεγαλοψυχία του.

Σε ανάλογο πλαίσιο ανακαλούνται τα Δεκεμβριανά το 1959 και το 1960. Το 1959 εξαιτίας των δηλώσεων Χρουτσώφ, ο οποίος σε λόγο του στη Βουδαπέστη χαρακτήρισε τους Έλληνες κομμουνιστές «τα καλύτερα τέκνα της Ελλάδος», γεγονός που προκάλεσε τη μήνιν του εθνικόφρονος Τύπου (*Ακρόπολις*, 3.12.1959). Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1960 ξεσπά ένα μεγάλο κύμα απεργιακών κινητοποιήσεων των οικοδόμων, το οποίο προκαλεί αναστάτωση στο κέντρο της Αθήνας. Και στις δύο περιπτώσεις η επέτειος δεν αναφέρεται παρά για να υπενθυμίσει τους κινδύνους που θα αντιμετώπιζε το έθνος αν είχαν επικρατήσει οι κομμουνιστές. Το 1959 δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα δίπλα σε κείμενο που σχολιάζει τις δηλώσεις του Ρώσου πρωθυπουργού φωτογραφία δύο πτωμάτων με το σχόλιο: «Ένας πατέρας που εσφάγη από τους κομμουνιστοσυμμορίτας μαζί με το αθώο μικρό παιδάκι του επειδή ήταν εθνικόφρων» και υπενθυμίζει τη βία των Δεκεμβριανών (*Ακρόπολις*, 3.12.1959). Το 1960 πάλι, το αντίστοιχο κείμενο δεν αφήνει καμία αμφιβολία για το δίδαγμα που πρέπει να αντληθεί από το παρελθόν στο φως της τρέχουσας πολιτικής πραγματικότητας: «Η σημερινή μέρα έρχεται να υπενθυμίση λίαν επικαίρως παράγματι ποίον κίνδυνον θα διέτρεχεν η Ελλάς και ποίαν νέαν τραγωδίαν θα εζούσεν ο λαός της εάν το Κράτος επεδείκνυε και την παραμικράν συγκαταβατικότητα προς τους ερυθρούς εγκληματίας του ΚΚΕ και της ΕΔΑ» (*Ακρόπολις*, 3.12.1960).

Από 1961 και μετά όμως τα Δεκεμβριανά αναβιώνουν χωρίς τη στήριξη της τρέχουσας επικαιρότητας. Και στις δύο εφημερίδες της Δεξιάς, εμφανίζονται επετειακά κείμενα αναφέρονται στα γεγονότα και κυρίως στην αυταπάρνηση όσων απλών πολιτών ή, ανδρών των σωμάτων ασφαλείας πήραν μέρος στις συγκρούσεις (*Η Καθημερινή*, 4.12.1962). Τα σχετικά κείμενα που δημοσιεύονται πια ανελλιπώς μέχρι το 1966 στοχεύουν στη διατήρηση των γεγονότων στη μνήμη και χαρακτηρίζονται από έντονο διδακτισμό. Υπό την πίεση του Ανένδοτου οι διαιρέσεις

του παρελθόντος επικαιροποιούνται αλλά και προσφέρονται για την άντληση διδαγμάτων στο παρόν. Το παρελθόν επαναφέρεται ως πλαίσιο ερμηνείας, ως οδηγός για τις αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν σε ένα παρόν που μοιάζει περίπλοκο. «Αν σήμερον γυρίζει η σκέψις μας εις τα εφιαλτικά εκείνα γεγονότα δεν είνε από την νοσηράν διάθεσιν να αναδαυλίσωμεν τα πάθη τα οποία ήμβλυνεν ο χρόνος. Είνε από την ανάγκην να αντλήσωμεν πείραν και διδάγματα δια να διασφαλίσωμεν το παρόν και το μέλλον μας» (*Ακρόπολις*, 3.12.1961).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επετειακά κείμενα, που αναφέρονται στα Δεκεμβριανά, από το 1964 και μετά, όταν η Δεξιά, βρίσκεται στην αντιπολίτευση. Τα δημοσιεύματα γίνονται περισσότερα και στις δύο εφημερίδες. Στην *Καθημερινή*, ο αριθμός των δημοσιευμάτων αυξάνεται το 1964 (Γράφημα 1α), αμέσως μετά τα αιματηρά γεγονότα στον εορτασμό της επετείου του Γοργοποτάμου. Ενώ, στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με αποκορύφωμα το 1966 (Γράφημα 1), όταν για πρώτη και μοναδική φορά στο διάστημα που εξετάζεται δημοσιεύονται φωτογραφίες από το μνημόσυνο στο Σύνταγμα Χωροφυλακής Μακρυγιάννη (*Ακρόπολις*, 4.12.1966). Η Δεξιά γενικότερα, υιοθετεί μια πιο επιθετική ρητορική, καθώς βρίσκεται σε δυσμενή θέση όχι μόνο επειδή βρίσκεται στην αντιπολίτευση, αλλά και επειδή, όπως έχει αναφερθεί, η διαιρετική τομή του εμφυλίου πολέμου έχει χάσει το ηθικό βάρος που είχε παλιότερα για την κοινή γνώμη. Αυτό αποδεικνύουν η επιτυχία του Ανένδοτου και τα εκλογικά αποτελέσματα του 1964, που ανέδειξαν νικήτρια την ΕΚ με ποσοστό μεγαλύτερο από 50%. Απέναντι στην αντιδεξιά συσπείρωση, που φαίνεται να αλλάζει δυναμικά την πολιτική πραγματικότητα η Δεξιά προσπαθεί, αναβιώνοντας το παρελθόν τόσο στις επετείους όσο και στον προεκλογικό της λόγο (βλ. Κεφάλαιο Ι), να υπερασπιστεί τον κόσμο και τα όρια της εθνικοφροσύνης.

Έτσι, η επίκληση του παρελθόντος ή, καλύτερα η αναβίωσή του έχει δύο στόχους. Καταρχάς, με την υπενθύμιση των Δεκεμβριανών, της βίας, των μαχών και τη σκληρότητα του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε, να τεκμηριωθεί η ρητορική περί κομμουνιστικού κινδύνου, που έδειχνε πια να μην έχει την ίδια απήχηση που είχε παλιότερα (Παπακωνσταντίνου, 1997: τόμ. Α΄, 108-110). Το παρελθόν ανασύρεται ως παλαιό αλλά μεγάλης αξίας αξίωμα που μπορεί να διασφαλίσει ειρήνη, γαλήνη και ασφάλεια, διαμορφώνοντας πολιτικά και ιδεολογικά το ταραγμένο παρόν. «Ο κομμουνιστικός κίνδυνος απεκρούσθη τον Δεκέμβριον του 1944, αλλά δεν εξέλιπε. […] Καλούμεθα να υπερασπίσωμεν ολοψύχως το εθνικόν έργον του Βασιλέως Κωνσταντίνου εις την ιστορικήν μάχην δια την αποκατάστασιν

της ομαλότητας της πολιτικής μας ζωής και των θεσμών της χώρας» (Αποστολάκος, *Ακρόπολις*, 4.12.1965).

Επιπλέον, η συγκεκριμένη επέτειος αποκτά μετά το 1964 ιδιαίτερη σημασία για τη Δεξιά, καθώς τα Δεκεμβριανά καθίστανται, ειδικά στον λόγο του Γ. Παπανδρέου, η απόδειξη ότι το Κέντρο και ο ίδιος προσωπικά αντιμετώπισαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο πολύ αποτελεσματικότερα από ό,τι η Δεξιά (βλ. Κεφάλαια Ι και ΙΙ). Έτσι, με την επέτειο των Δεκεμβριανών δίνεται μια ευκαιρία στη Δεξιά ειδικά το 1965 και 1966, δηλαδή μετά την αποστασία, να οικειοποιηθεί την αντιμετώπισή τους απαξιώνοντας το ρόλο που έπαιξε τότε ο Γ. Παπανδρέου. «Το τι θα υφίστατο το ελληνικόν έθνος εάν ειδικώτερον το Σύνταγμα χωροφυλακής Μακρυγιάννη δεν εκράτει ελευθέρας τας Αθήνας την εποχήν εκείνην το γνωρίζει πας τις – ακόμη και ο κ. Παπανδρέου όστις έμενε τότε έγκλειστος εις τα υπόγεια της Μεγάλης Βρετανίας αποφεύγων έκτοτε να παραστή εις τας τελετάς εις μνήμην των ηρώων αυτών προφανώς λόγω τύψεων» (*Ακρόπολις*, 3.12.1966). Απαξιώνοντας τον πολιτικό ρόλο του Γ. Παπανδρέου σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή, απαξιώνεται η πολιτική του υπόσταση, η αξία των λόγων του και επιχειρείται να αποδυναμωθεί μια από τις μεγαλύτερες αποδείξεις της εθνικοφροσύνης του. Βέβαια, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή η απήχηση του Γ. Παπανδρέου στην κοινή γνώμη δεν πήγαζε καθόλου από την εθνικοφροσύνη του αλλά από το γεγονός ότι απέφευγε, όπως ακριβώς του καταλογίζεται, να παρίσταται στις γιορτές στο Σύνταγμα Χωροφυλακής Μακρυγιάννη (*Η Καθημερινή*, 4.12.1964).

Κέντρο

Ο επετειακός χάρτης του Κέντρου, όπως φαίνεται από τα Γραφήματα 2 και 4, διαφέρει αρκετά από τον αντίστοιχο της Δεξιάς. Στην περίπτωση των επετείων του εμφυλίου πολέμου, όμως, οι διαφορές δεν είναι, εκ πρώτης όψεως, πολύ μεγάλες. Ο αριθμός των κειμένων και η αυξομείωσή του ακολουθούν την πολιτική συγκυρία και τις ανάγκες της παράταξης, χωρίς, όπως έχει αναφερθεί να διαφοροποιούν το Κέντρο, από την επιφυλακτικότητα της παράταξης των εθνικοφρόνων απέναντι στις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις. Επιπλέον, ο βασικός κορμός της αφήγησης παραμένει σε πολλά σημεία κοινός με τον αντίστοιχο της Δεξιάς. Ωστόσο, υπάρχουν πολύ ουσιαστικές διαφοροποιήσεις τόσο στην αφήγηση, όσο και στον τρόπο που χρησιμοποιείται.

Ενώ, σε ό,τι αφορά την πλευρά και τη δράση των ηττημένων Δεξιά και Κέντρο ταυτίζονται, η αφήγηση των κεντρώων κειμένων διαφοροποιείται ως προς δύο σημεία: τη σημασία που είχαν για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου οι υπηρεσίες που προσέφερε η παράταξη του Κέντρου και ταυτόχρονα την αδυναμία της Δεξιάς να αντιμετωπίσει το ΕΑΜ στα Δεκεμβριανά και κατόπιν να αξιοποιήσει σωστά τη νίκη του 1949. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, η Δεξιά θα ήταν αδύνατο να καταστείλει την κομμουνιστική απειλή, χωρίς την καίρια συμβολή του Γ. Παπανδρέου το 1944 και των κεντρώων κυβερνήσεων της περιόδου 1946-1949. Ενώ μετά την οριστική, για το Κέντρο, νίκη του κομμουνισμού το 1949, οι δεξιές κυβερνήσεις δεν μπόρεσαν να αξιοποιήσουν την εσωτερική ειρήνευση για να βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο του λαού. Η ουσιαστική λοιπόν διαφοροποίηση των επετειακών κειμένων του Κέντρου έγκειται στο γεγονός ότι αυτά χρησιμοποιούνται για την απαξίωση της δεξιάς εκδοχής της εθνικοφροσύνης, που απειλεί την πολιτική ύπαρξη του Κέντρου.

Η περίοδος από το 1950 έως το 1959 κυριαρχείται στην εφημερίδα *Ελευθερία* από επετειακά κείμενα για τον εορτασμό της 29ης Αυγούστου, ενώ τα Δεκεμβριανά εμφανίζονται και, όπως φαίνεται στο Γράφημα 2, κυριαρχούν μετά το 1959. Οι χρονιές στις οποίες φιλοξενούνται τα περισσότερα επετειακά δημοσιεύματα είναι τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια το 1950, το 1951 και το 1952. Πέρα από το γεγονός, ότι ο εμφύλιος πόλεμος ήταν πάρα πολύ πρόσφατος, όπως, ήδη έχει ειπωθεί, για την παράταξη του Κέντρου η επέτειος του Γράμμου αποτελεί γεγονός ιδιαίτερης σημασίας, τόσο εξαιτίας της συμβολικής του δύναμης, όσο και εξαιτίας της θέσης που αποκτούσε η «νίκη του Γράμμου» στη ρητορική του Α. Παπάγου και του Ελληνικού Συναγερμού.

Τα κείμενα αυτής της περιόδου απηχούν τις κυρίαρχες συνιστώσες της πολιτικής ρητορικής των αβέβαιων κεντρώων κυβερνήσεων, καθώς και την αγωνία του Κέντρου να κατοχυρώσει τη θέση και τον πολιτικό του ρόλο εντός των ορίων της εθνικοφροσύνης. Μετά τη σύμπηξη του Ελληνικού Συναγερμού και την επιτυχία του Α. Παπάγου, διαφαίνονταν για το Κέντρο δύο κίνδυνοι: να τεθεί αφενός στο περιθώριο της παράταξης των εθνικοφρόνων, και αφετέρου να χάσει ένα τμήμα της δεξιάς του πτέρυγας που θα απαντούσε καταφατικά στην πρόσκληση του Παπάγου για ένταξη στον νεοσύστατο Συναγερμό. Ο εορτασμός της επετείου το 1951, αλλά και τα κείμενα της *Ελευθερίας* εικονογραφούν αυτόν ακριβώς το φόβο, αλλά και την

προσπάθεια του Κέντρου να συγκροτήσει έναν συνεκτικό λόγο που θα το διαφοροποιούσε τόσο από τη Δεξιά, όσο και από την Αριστερά.

Στο διάστημα 1950-1952, στόχος των επετειακών κειμένων είναι να αποδυναμωθεί η εικόνα του νικητή του Γράμμου που κατασκευάζει το πολιτικό επιτελείο του Α. Παπάγου και αντίστοιχα να προβληθεί ο ρόλος των κυβερνήσεων του Κέντρου στη νίκη εναντίον της «κομμουνιστικής ανταρσίας». Το παρελθόν, στη συγκεκριμένη περίπτωση η νίκη, γίνεται διακύβευμα καθώς η σύνδεσή της με μια πολιτική παράταξη στο παρόν συνεπάγεται σπουδαία οφέλη στην πολιτική αρένα. Ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι των επετειακών κειμένων «Κανείς δεν δικαιούται να μονοπωλήσει την νίκην» (30.8.1951) και «Ετερματίσθη η μονοπώλησις της νίκης: Οι νικητές του Γράμμου είχον παραμείνει ως τώρα άγνωστοι» (*Ελευθερία*, 31.8.1951). Στις σχετικές εορταστικές εκδηλώσεις, που έγιναν με μεγάλη επισημότητα ο Α. Παπάγος δε συμμετείχε. Αντίθετα, το βασιλικό ζεύγος πήγε στην Καστοριά και ο βασιλιάς παρασημοφόρησε του αντιστράτηγους Βεντήρη Τσακαλώτο, Μανιδάκη, Τσιγκούνη, Πετζόπουλο και Γρηγορόπουλο «διότι ως αρχηγοί του στρατού συνέβαλον εις την συντριβήν του συμμοριτισμού» (*Ελευθερία*, 30.8.1951).

Την επόμενη μέρα ο πρωθυπουργός Σ. Βενιζέλος απαντώντας σε δημοσιεύματα δεξιών εφημερίδων ότι η κυβέρνηση υποτίμησε την προσφορά του Παπάγου στους εορτασμούς, απάντησε ότι «διά πρώτην φοράν εγένετο επισήμως γνωστόν ότι την συντρίψασαν τους κομμουνιστάς στρατιάν διώκει επί του πεδίου της μάχης, ο εν αποστρατεία σήμερον αντιστράτηγος κ. Κ. Βεντήρης και ότι οι αντιστράτηγοι κ. Γρηγορόπουλος, Τσακαλώτος, Μανιδάκης Τσιγκούνης και Πεντζόπουλος διώκουν μεγάλας μονάδας αίτινες έλαβαν μέρος εις τας επιχειρήσεις εν γένει και συντέλεσαν δια την επίτευξιν της νίκης. Η κυβέρνησις έπραξε το καθήκον της απέναντι της ιστορίας μνημονεύσασα παραπλεύρως του στρατάρχου τα ονόματα των διακριθέντων συναγωνιστών του» (Βενιζέλος, *Ελευθερία*, 31.8.1951).

«Το καθήκον απέναντι στην ιστορία», η αίσθηση του χρέους απέναντι στο παρελθόν, που αποτελεί κύριο συστατικό στοιχείων των επετειακών εορτασμών διαφοροποιείται μαζί με την πολιτική κατάσταση της παράταξης του Κέντρου, που αναζητά μια διαφορετική ανάγνωση του παρελθόντος. Η νέα ανάγνωση δεν είναι απαραίτητα ανταγωνιστική με την παλαιότερη, ούτε την ακυρώνει. Αναδεικνύει, όμως, καινούργια στοιχεία του παρελθόντος, τα οποία αντιστοιχούν στις ανάγκες της συγκεκριμένης συγκυρίας. Η ολοκληρωτική νίκη του Ελληνικού Συναγερμού στις εκλογές του 1952 άνοιξε για το Κέντρο μια μεγάλη περίοδο πολυδιάσπασης και

ενδοπαραταξιακών συγκρούσεων που συνεχίστηκε μέχρι το 1961. Σε αυτό το διάστημα που οι δυνάμεις της κεντρώας παράταξης βρίσκονταν στη θέση της αντιπολίτευσης, μείζον θέμα αναδείχτηκε όχι τόσο η σχέση τους με τη Δεξιά, όσο με την Αριστερά. Πολύ γρήγορα αποδείχθηκε, ότι ευκολότερα θα διευρύνονταν τα όρια της παράταξης προς τα αριστερά από ό,τι προς τα δεξιά και επιπλέον, ότι η συνεργασία με τα κόμματα της Αριστεράς θα μπορούσε να επιφέρει κερδοφόρα αποτελέσματα σε πολιτικό επίπεδο.

Έτσι, σε μια προσπάθεια να αμβλυνθούν οι αντιθέσεις με την Αριστερά, τα επετειακά κείμενα για την 29η Αυγούστου μειώνονται σταδιακά. Παρατηρώντας το Γράφημα 2 μπορούμε να επισημάνουμε εύκολα, ότι, τις περισσότερες χρονιές, από το 1954 και μετά εμφανίζεται είτε ένα μόνο κείμενο, λιτή ανακοίνωση της δοξολογίας ή κάποιας σχετικής εκδήλωσης, είτε κανένα. Αυτή η αλλαγή δε πραγματοποιείται μόνο σε ποσοτικό, αλλά και σε ποιοτικό επίπεδο. Από το 1953 και μετά που οι δυνάμεις του Κέντρου περνούν στην αντιπολίτευση αναδιαμορφώνεται η ρητορική της παράταξης και τίθενται σταδιακά νέες βάσεις στην πολιτική επικοινωνία με την κοινή γνώμη. Όσον αφορά τον εμφύλιο πόλεμο και την επέτειο του Γράμμου η διαφοροποίηση αυτή αναδεικνύεται στα επετειακά κείμενα από το 1954. Η νίκη συνεχίζει να μνημονεύεται ως γεγονός ανεκτίμητο αλλά, αμφισβητείται η ορθή αξιοποίηση της. «Δεν επερίμενεν όμως αυτό μόνον ο ελληνικός λαός όταν διεξήγε την ολοκληρωτικήν άμυνάν του κατά της μεγάλης απειλής. Ήλπιζεν ότι απαλλασσόμενος του φοβερού εφιάλτου που του εστοίχισε τόσας θυσίας θα επροχώρει με ταχέα βήματα προς την έξοδον εκ της ενδείας και της αποδιοργανώσεως που τον εμάστιζαν από ετών. Όταν εκέρδιζε τον πόλεμον με τόσον αίμα, προσεδόκα την αξιοποίησιν της ειρήνης. Και την αξιοποίησιν αυτήν δεν ήρχισεν ακόμη να την χαίρεται – μολονότι όλαι αι κυβερνήσεις που ανήλθαν έκτοτε εις την αρχήν του την υπεσχέθησαν κατηγορηματικώς» (*Ελευθερία*, 31.8.1954).

Στην καινούρια ανάγνωση του παρελθόντος, η νίκη του Γράμμου δεν αποτελεί απλώς και μόνο εχέγγυο εθνικοφροσύνης, όπως λίγα χρόνια νωρίτερα. Ούτε ευκαιρία για την ανάπτυξη αντικομμουνιστικής ρητορικής. Η σπουδαιότητα της νίκης και οι θυσίες που χρειάστηκε να καταβάλλει το έθνος για την επίτευξή της, χρησιμοποιούνται για να υπογραμμιστεί η ανεπάρκεια της δεξιάς διακυβέρνησης. Η ιδέα, που διατρέχει τα συγκεκριμένα επετειακά κείμενα, είναι ότι η Δεξιά δεν αξιοποίησε τη νίκη, όπως θα έπρεπε, για να βελτιώσει το επίπεδο ζωής των Ελλήνων πολιτών.

Την ίδια περίπου εποχή με τον εορτασμό της επετείου οι πολιτικές δυνάμεις Κέντρου και Αριστεράς εγκαινιάζουν μια συνεργασία ενόψει των δημοτικών εκλογών που πραγματοποιήθηκαν στο τέλος του χρόνου. Αυτή η συνεργασία επρόκειτο να αποτελέσει τη βάση μιας ευρύτερης επικοινωνίας, που οδήγησε στη σύμπηξη της ΔΕ δύο χρόνια αργότερα. Η πολιτική προσέγγιση με τους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου συμβαδίζει, με τη μείωση των επετειακών κειμένων και διαφοροποιεί την αφήγηση του Κέντρου από την αντίστοιχη της Δεξιάς ώστε να μπορεί να υποστηρίξει την συνεργασία της παράταξης με την ΕΔΑ. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, (που εμφανίζεται και στα προεκλογικά κείμενα) ο εμφύλιος πόλεμος τελείωσε το 1949, ο εχθρός νικήθηκε τότε οριστικά και ένα από τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα αυτής της νίκης είναι η επίτευξη της εσωτερικής ειρήνης. «Τι επετύχαμεν λοιπόν κατά το μεσολαβήσαν πενταετές διάστημα, πέραν της εθνικής ελευθερίας μας που υπήρξε το πέρας του σκληρού πολέμου; Επετύχαμεν εν ακόμη ανεκτίμητον αγαθόν: Την εσωτερικήν γαλήνην και ασφάλειαν» (*Ελευθερία*, 31.8.1954). Με την παραδοχή ότι επρόκειτο για έναν επικίνδυνο και δύσκολο πόλεμο που όμως τελείωσε στις 29 Αυγούστου 1949, οι δυνάμεις του Κέντρου τοποθετούν τη διαμάχη, σε επίπεδο ρητορικής τουλάχιστον, στο παρελθόν και μπορούν στο παρόν να επεξεργαστούν μια συνεργασία με τους ηττημένους απαξιώνοντας την μονοπώληση της εθνικοφροσύνης από τον Ελληνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ.

Τη μόνη διαφοροποίηση σε αυτόν τον κανόνα της σταδιακής αποσιώπησης της επετείου αποτελεί το 1959. Πέρα από τον συμβολικό χαρακτήρα της συμπλήρωσης δέκα χρόνων από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, η αύξηση των επετειακών κειμένων αναμφίβολα, οφείλεται και στην αύξηση του εκλογικού ποσοστού της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958. Ειδικά ο χώρος του Κέντρου δοκίμασε ισχυρή έκπληξη από αυτό το εκλογικό αποτέλεσμα. Το ΚΦ βρέθηκε στην τρίτη θέση, αφού αξιωματική αντιπολίτευση αναδείχθηκε η ΕΔΑ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα εκείνη την περίοδο να αποκτήσει η ρητορική της παράταξης μια έντονη αντικομμουνιστική διάσταση.

Μετά το 1959, όπως φαίνεται στο Γράφημα 2, εμφανίζονται επετειακά κείμενα για τα Δεκεμβριανά.[30] Από το 1961 και μετά υπάρχει σταθερά ένα κείμενο που αναφέρεται στη δοξολογία υπέρ των πεσόντων των Σωμάτων Ασφαλείας, το 1944. Τα εν λόγω κείμενα συνήθως δεν αναφέρονται στα γεγονότα, αλλά αποτελούν μικρές

[30] Το 1959 η αναφορά στην επέτειο των Δεκεμβριανών γίνεται με αφορμή τις δηλώσεις του πρωθυπουργού της Σοβιετικής Ένωσης, στις οποίες χαρακτήρισε τους κομμουνιστές τα «καλύτερα τέκνα της Ελλάδος» (*Ελευθερία,* 4.12.1959)

αναφορές στις εορταστικές εκδηλώσεις. Ωστόσο, προκαλεί εντύπωση το γεγονός, ότι παρόλο που οι ίδιες εκδηλώσεις πραγματοποιούνταν και παλιότερα οι αναφορές σε αυτές εμφανίζονται μετά το 1961.

Η ερμηνεία θα μπορούσε να αναζητηθεί στην αλλαγή που συμβαίνει στην παράταξη του Κέντρου με την ενοποίησή της το 1961, αλλά και στην τομή που επιφέρει στο πολιτικό σκηνικό της χώρας ο Ανένδοτος. Μετά το 1961, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η αντίθεση ανάμεσα σε εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες που κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή και καθόριζε εν πολλοίς τις πολιτικές ισορροπίες, μετατοπίστηκε στην αντίθεση Δεξιά-Αντιδεξιά. Στο πλαίσιο της Αντιδεξιάς, η υπενθύμιση του εμφυλίου πολέμου δεν θα είχε κανένα νόημα. Αντίθετα, θα λειτουργούσε διαιρετικά. Την ίδια στιγμή, όμως, το Κέντρο δεν μπορούσε και δεν επιθυμούσε να αποποιηθεί πλήρως τη θέση του στην εθνικόφρονα παράταξη. Μάλιστα, ο Γ. Παπανδρέου συχνά στον πολιτικό του λόγο επιστρέφει στα Δεκεμβριανά, προκειμένου να αποδείξει την εθνικοφροσύνη του και την ετοιμότητα που είχε στο παρελθόν να αντιμετωπίσει τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Έτσι, τα Δεκεμβριανά, αυτή την περίοδο είναι στενά συνδεδεμένα με την πολιτική ρητορική της ΕΚ. Χρησιμοποιούνται ως απόδειξη όχι μόνο των «πατριωτικών αισθημάτων» του κεντρώου χώρου απέναντι στη Δεξιά αλλά και ως διαχωριστική γραμμή με την Αριστερά. Η υπενθύμιση ότι το Δεκέμβρη του 1944 «όταν το ΚΚΕ έκαμε την πρώτην απόπειραν βιαίας επιβολής της δικτατορίας του» (*Ελευθερία*, 4.12.1959) οι δυνάμεις του Κέντρου βρέθηκαν απέναντί του, λειτουργεί ως όριο ανάμεσα στο Κέντρο και την κομμουνιστική Αριστερά αλλά και ως απάντηση στις κατηγορίες της ΕΡΕ ότι το Κέντρο συνοδοιπορεί με τον κομμουνισμό.

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

(απόλυτες τιμές)

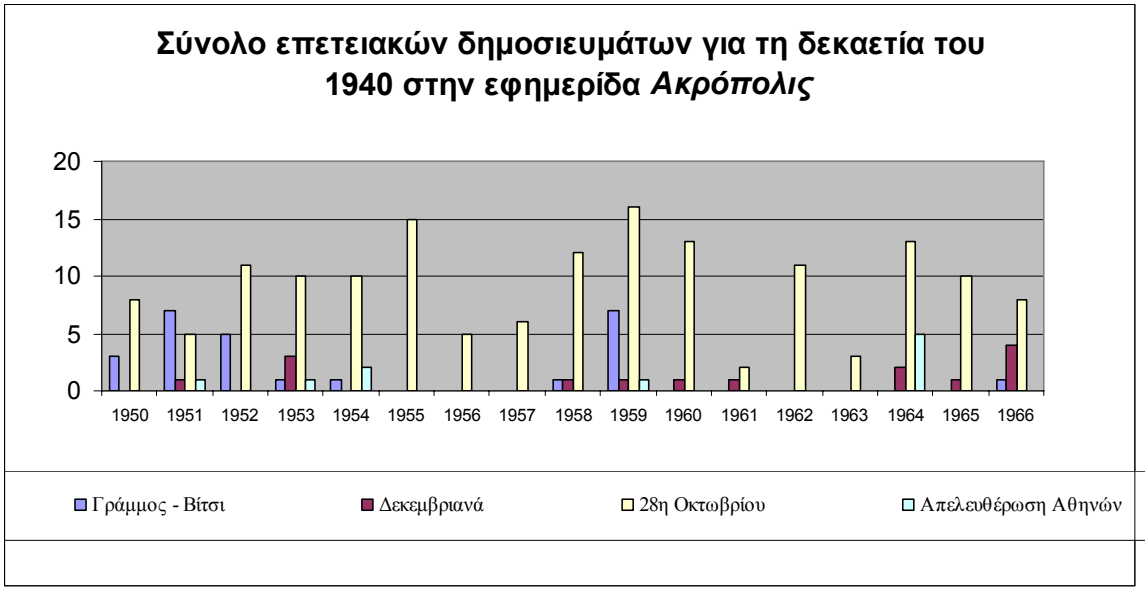

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

(απόλυτες τιμές)

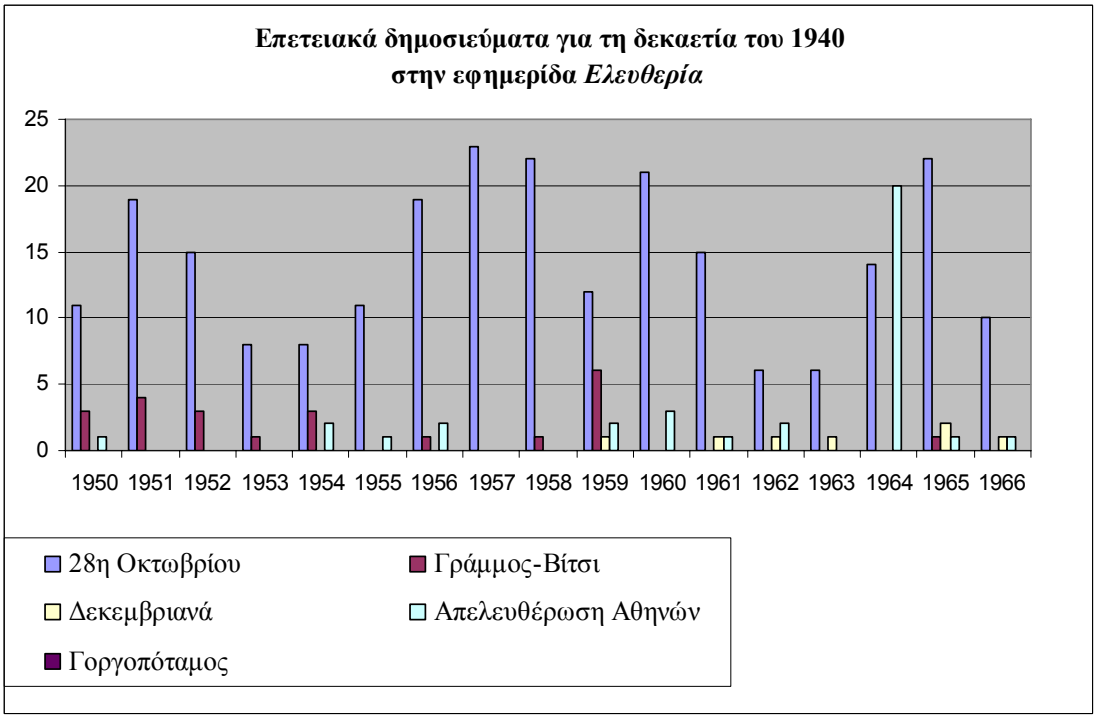

Οι επέτειοι των ηττημένων: Η μεγάλη εποποϊα της «Εθνική Αντίστασης»

Όπως προκύπτει από τα Γραφήματα 5 και 6, ο επετειακός χάρτης της Αριστεράς είναι εντελώς διαφορετικός από εκείνον των νικητών του εμφυλίου πολέμου. Οι επέτειοι που προβάλλονται στις αριστερές εφημερίδες και ιδιαίτερα στην *Αυγή*, έχουν ως θέμα τους, αποκλειστικά, την Αντίσταση εναντίον των κατακτητών 1940-1944. Στην αφήγηση των εθνικοφρόνων, κυρίαρχο στοιχείο της δεκαετίας του 1940, αποτελούν οι εμφύλιες συγκρούσεις. Στην αφήγηση της Αριστεράς, αναδεικνύεται η Αντίσταση εναντίον των εναντίον των κατακτητών και των συνεργατών τους. Απέναντι στη διαιρετική μνήμη του εμφυλίου πολέμου η Αριστερά αντιτάσσει το ενωτικό πρόταγμα του αντιστασιακού παρελθόντος. Στην αριστερή αφήγηση για τη δεκαετία του 1940 ο εμφύλιος πόλεμος αποσιωπάται. Η Αντίσταση ξεκινά από την 28η Οκτωβρίου 1940 και διαρκεί, σιωπηλά, μέχρι τις 29 Αυγούστου 1949, όταν ο λαός έχασε την ευκαιρία να αξιοποιήσει τη μεγάλη νίκη εναντίον των δυνάμεων του Άξονα, εξαιτίας της επέμβασης ξένων δυνάμεων στην πολιτική ζωή της χώρας.

Η επικράτηση της Αντίστασης έναντι του εμφυλίου πολέμου, δεν αφορά μόνο τα επετειακά κείμενα αλλά το σύνολο του πολιτικού λόγου της Αριστεράς, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο τρίτο κεφάλαιο. Τα παραπάνω Γραφήματα εικονογραφούν ακόμη μια εκδοχή αυτής της ερμηνείας του παρελθόντος. Εκπλήσσουν, ωστόσο με τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία της τελετουργικής μνημόνευσης οποιουδήποτε γεγονότος που να θυμίζει τις εμφύλιες συγκρούσεις. Αρχές Δεκεμβρίου και τέλη Αυγούστου, με μια μοναδική εξαίρεση που θα σχολιαστεί παρακάτω (Γράφημα 5), η ύλη στην *Αυγή* ακολουθεί την καθημερινή της ροή.

Ένα χρόνο πριν τις γενικευμένες συγκρούσεις του εμφυλίου πολέμου, ωστόσο, τα Δεκεμβριανά αποτελούσαν επέτειο για την Αριστερά. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από τον *Ριζοσπάστη* του 1945: «Ένα χρόνο από τον ένδοξο Δεκέμβρη το λαϊκό δημοκρατικό κίνημα, αφού πέρασε μια δύσκολη καμπή συνεχίζει την ιστορική του πορεία πλουτισμένο με πλούσια πείρα από την αθάνατη εκείνη σελίδα της εθνικής μας Ιστορίας διδαγμένο από τα λάθη και τις ελλείψεις. Κέρδισε νέους οπαδούς. Σφυρηλάτησε ακόμη πιο γερά τους δεσμούς του με το λαό. Αναδείχθηκε πολιτικά, ηθικά μέσα στο μεταδεκεμβριανό σκοτάδι και μέσα από το φως της Εθνικής Αντίστασης και του ηρωικού Δεκέμβρη, προχωρεί συσπειρώνοντας όλο το λαό στον αγώνα για τη Λαϊκή Δημοκρατία» (*Ριζοσπάστης*, 4.12.1945).

Το 1945 ένα χρόνο μετά τα γεγονότα ο «ηρωικός Δεκέμβρης» αποτελούσε συνέχεια του αντιστασιακού κινήματος, της ιστορίας της Αριστεράς και «ένδοξη σελίδα» της ελληνικής ιστορίας. Στα επετειακά δημοσιεύματα η ημέρα του συλλαλητηρίου καλείται «ματωμένη Κυριακή» (*Ριζοσπάστης*, 2.12.1945). Πριν τη γενικευμένη σύγκρουση τα Δεκεμβριανά είναι ένα γεγονός όχι μόνο αξιομνημόνευτο· αποτελεί ταυτόχρονα ένα κομμάτι από το παρελθόν που αξιοποιείται ως μέσο πολιτικής κινητοποίησης αυτών που είχαν απομακρυνθεί από την Αριστερά ένα χρόνο νωρίτερα. Δεν ερμηνεύεται ως ήττα αλλά ως νίκη των λαϊκών δυνάμεων εναντίον της «δωσίλογης χωροφυλακής», που επιτέθηκε στη διαδήλωση με τον ίδιο τρόπο που έκαναν στο παρελθόν οι δυνάμεις Κατοχής (*Ριζοσπάστης*, 1.12.1945).

Η τελετουργική μνημόνευση του παρελθόντος μέσα από μια ή περισσότερες επετείους συνιστά μια διαδικασία προσαρμογής του στις πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες του παρόντος και τους σχεδιασμούς του μέλλοντος (Τοντόροφ, 2003: 200, Schwartz & Schuman, 2005: 183-203). Η θεσμική μνήμη, η επίσημη εκδοχή του παρελθόντος, που υιοθετείται και χρησιμοποιείται από μια πολιτική ή κοινωνική ομάδα, σε αυτή την περίπτωση από ένα κόμμα, δεν είναι παρά ένα προϊόν συμβιβασμού ανάμεσα στα πραγματικά γεγονότα και τις ανάγκες του παρόντος. Για να επιτευχθεί αυτός ο συμβιβασμός, κάποια στοιχεία από το παρελθόν διατηρούνται και κάποια άλλα αναγκαστικά διαγράφονται. Το αποτέλεσμα συγκροτεί τη μνήμη της παράταξης, η οποία διαφοροποιείται στο πέρασμα του χρόνου ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό της, αλλά και στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό.

Ωστόσο, η συγκρότηση της «επίσημης» αριστερής μνήμης για τη δεκαετία του 1940 όπως προκύπτει από τα πολιτικά και επετειακά κείμενα της παράταξης απαιτεί παραπάνω διερεύνηση. Πέρα από την προσαρμογή του παρελθόντος στις ανάγκες του παρόντος η μνήμη της Αριστεράς αποτελεί προϊόν ανταγωνισμού με την κυρίαρχη «εθνικόφρονα» εκδοχή του παρελθόντος και ταυτόχρονα, μέχρι το 1956, προϊόν συμβιβασμού με την εκδοχή της ηγεσίας του ΚΚΕ που βρισκόταν στην υπερορία. Σε αυτό το πλαίσιο, η τελετουργική μνημόνευση ορισμένων γεγονότων, αποκλειστικά μέσα από τον Τύπο στην αρχή και αργότερα, μετά το 1958, μέσα από επετειακές εκδηλώσεις εικονογραφεί τη μέριμνα της ΕΔΑ, να διασφαλίσει αυτή την αφήγηση καταρχήν ενδοπαραταξιακά, ενοποιώντας την έκφραση της Αριστεράς. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, αυτή η επετειακή μνημόνευση της Αντίστασης επιχειρεί να ανατρέψει την αφήγηση των εθνικοφρόνων.

Από το 1950 και μετά, σε αντίθεση με το 1945 η μνημόνευση του εμφυλίου πολέμου δεν θα είχε για την Αριστερά κανένα νόημα. Το 1945, η απόλυτη σύγκρουση διαγραφόταν στον ορίζοντα. Η Αριστερά διατηρούσε, ως εκ τούτου, ένα επαναστατικό ανατρεπτικό λόγο και γι' αυτό τα Δεκεμβριανά, μπορούσαν να αποτελέσουν ένα αξιομνημόνευτο και αξιοποιήσιμο παρελθόν η επίκληση του οποίου θα συσπείρωνε τα μέλη της και θα καλλιεργούσε όχι μόνο την προθυμία τους να συγκρουστούν ξανά με τους νικητές των Δεκεμβριανών, αλλά και θα καθιστούσε τη σύγκρουση αυτή απαραίτητη. Το 1950, μετά την ήττα και απέναντι στο σκληρό μετεμφυλιακό καθεστώς το ζήτημα ήταν για την Αριστερά η πολιτική επιβίωση και όχι η σύγκρουση. Επομένως, οτιδήποτε είχε σχέση με τον εμφύλιο πόλεμο απαλείφεται, καθώς το κομμάτι της Αριστεράς που δραστηριοποιείται στο εσωτερικό της χώρας επιδιώκει τη νομιμοφροσύνη, την κοινοβουλευτική ενσωμάτωση και όχι την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης.

Έτσι, μνημονεύονται τελετουργικά γεγονότα που καλλιεργούν το πατριωτικό παρελθόν της Αριστεράς. Με τον «εορτασμό» και την προβολή της Εθνικής Αντίστασης η Αριστερά επιδιώκει την ενσωμάτωσή της στο έθνος, την απαλλαγή της ουσιαστικά από τους περιορισμούς της «εθνικοφροσύνης». Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ενδοπαραταξιακό η θεσμοθέτηση των επετείων της Εθνικής Αντίστασης υπηρετεί την προσπάθεια της ΕΔΑ να εκπροσωπήσει πολιτικά και να συσπειρώσει στους κόλπους της το σύνολο της εαμικής παράταξης που είχε κατευθυνθεί μετά τα Δεκεμβριανά προς τα κόμματα του Κέντρου.

Το πολιτικό διακύβευμα είναι αυτό που διαμορφώνει και τη ρητορική των επετείων. Μπορεί να είναι ενωτική, να δημιουργεί την αίσθηση του χρέους προς το παρελθόν, ή να στοχεύει στην πολιτική στράτευση (Bodnar, 1992: 17-20). Στην περίπτωση της Αριστεράς, η επιλογή των γεγονότων που μνημονεύονται και η ρητορική των επετειακών δημοσιευμάτων στον Τύπο συγκροτούν μια αφήγηση για τη δεκαετία του 1940, ανατρεπτική της αφήγησης των εθνικοφρόνων. Βήμα βήμα τα στεγανά της εθνικοφροσύνης ανατρέπονται και κατασκευάζεται ένα παρελθόν, η επίκληση του οποίου αποδεικνύει, αρχικά περισσότερο σε ενδοπαραταξιακό επίπεδο, ότι η περιθωριοποίηση της Αριστεράς αφήνει εκτός εθνικού σώματος τους αληθινούς πατριώτες. Στη συνέχεια, μετά το 1960, και αφού ενδοπαραταξιακά αυτή η αφήγηση έχει κατοχυρωθεί, το ίδιο παρελθόν ανακύπτει πολύ πιο έντονα (Γράφημα 5), με στόχο να ξεπεράσει τα όρια της παράταξης και να αγκαλιάσει τις «φαρδιές μάζες». Στην περίοδο 1960-1966 τα επετειακά δημοσιεύματα δεν αρκούνται απλώς

στην υπενθύμιση των γεγονότων που αποδεικνύουν την πατριωτική δράση της Αριστεράς· προβάλλουν ξεκάθαρα το αίτημα για την αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων, το αίτημα για αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από το επίσημο κράτος και, μετά το 1964, το αίτημα για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ.

Τα πρώτα επετειακά δημοσιεύματα του 1952 περιορίζονται στην υπενθύμιση των γεγονότων, είναι σύντομα και διεκδικούν ουσιαστικά το δικαίωμα των Ελλήνων Αριστερών να «θυμούνται» μια εκδοχή των γεγονότων διαφορετική από την αντίστοιχη των εθνικοφρόνων. Μετά το 1960 όμως, μέσα από τα αντίστοιχα κείμενα η Αριστερά διεκδικεί το δικαίωμα της να επέμβει στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης εν γένει. Συγκροτεί μια ρητορική διεκδικητική που βασίζεται όχι μόνο στην πατριωτική αλλά και στην κοινωνική και πολιτική διάσταση του παρελθόντος. «Κι όμως, η Εθνική Αντίσταση ζει! Ζει στις ψυχές των Ελλήνων, που πολέμησαν τους φασίστες κατακτητές. Έγινε θρύλος, όπως είχε γίνει τραγούδι και θρύλος ο μεγάλος εθνικός ξεσηκωμός του εικοσιένα. Εμπνέει και παραδειγματίζει το λαό και τη νεολαία στους σημερινούς αγώνες για τη δημοκρατία, την ανεξαρτησία και την ομαλότητα» (*Η Αυγή*, 26.9.1966).

Σε αυτό το πλαίσιο τα γεγονότα που μνημονεύονται επετειακά δεν επιλέγονται τυχαία· από την πληθώρα των γεγονότων που αποτελούν το παρελθόν αναδεικνύονται ως σημαντικά και μνημονεύονται τελετουργικά όσα πληρούν μια σειρά από κριτήρια. Όταν πρόκειται για τη συγκρότηση μιας ανταγωνιστικής αφήγησης – όπως στην περίπτωση της Αριστεράς – επιλέγονται γεγονότα που καταρχήν ισχυροποιούν συμβολικά την εκδοχή της πλευράς που τα ενσωματώνει στο λόγο της και παράλληλα έχουν μια συμβολική σημασία, αποδεκτή και αναγνωρίσιμη από ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Κατά κανόνα, κριτήριο για αυτή την επιλογή και την ανάδειξη ορισμένων γεγονότων σε μνημονικούς τόπους δεν αποτελεί η διερεύνηση και η διασφάλιση της ιστορικής αλήθειας αλλά η εξυπηρέτηση των αναγκών της παράταξης που μνημονεύει το παρελθόν (Bodnar, 1992: 16-17).

Από τα απειράριθμα γεγονότα της περιόδου 1941-1944 επιλέγονται κυρίως δύο για να αποτελέσουν τις επετείους της Αντίστασης: η ίδρυση του ΕΑΜ στις 27 Σεπτεμβρίου 1941, «ημέρα που τέθησαν οι βάσεις του ωραγνωμένου μεγάλου απελευθερωτικού αγώνα» (*Η Αυγή*, 27.9.1953) και η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου στις 25 Νοεμβρίου 1942, όταν αντάρτες του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ και Άγγλοι σαμποτέρ ανατίναξαν τη γέφυρα πλήττοντας τον ανεφοδιασμό των δυνάμεων του Άξονα. Μέσα από την επετειακή τους μνημόνευση δεν υπενθυμίζονται απλώς

δύο ένδοξες στιγμές του αντιστασιακού κινήματος, αλλά ανασυντίθεται συμβολικά η εκδοχή της Αντίστασης που χτίζει η ΕΔΑ σταθερά σε όλη την προδικτατορική περίοδο. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή «η Εθνική Αντίσταση ήταν καθολική και οργανωμένη. Η Εθνική Αντίσταση είναι πηγή έμπνευσης και φρονηματισμού για όλη την απ' αυτήν και ύστερα ζωή, πορεία του Έθνους. Ο διωγμός της ήταν οργανωμένος και καθολικός από το μεταπελευθερωτικό καθεστώς».[31] Εκτός από «καθολική» η Αντίσταση ήταν και «πανεθνική»· όλος ο λαός συμμετείχε σε αυτή όπως και όσο μπορούσε, εκτός φυσικά από τους δωσίλογους και τους προδότες. Οι αντιστασιακές οργανώσεις όπως στην περίπτωση του Γοργοποτάμου συνεργάζονταν μεταξύ τους και με τους συμμάχους (*Η Αυγή*, 3.12.1957). Συγκροτείται, με αυτό τον τρόπο, μια αφήγηση, στην οποία η κομμουνιστική συνιστώσα της Αντίστασης περνά στο περιθώριο χωρίς βέβαια να αποσιωπάται εντελώς. Με αυτό τον τρόπο η επίκληση του αντιστασιακού παρελθόντος υπενθυμίζει όχι μόνο την πατριωτική δράση της ελληνικής Αριστεράς αλλά και την αποδοχή της από την κοινή γνώμη. Ουσιαστικά, κατά έναν τρόπο το αντιστασιακό παρελθόν αποπολιτικοποιείται, για να έχει την αποδοχή της κοινής γνώμης. Οι αντιθέσεις, οι διαιρέσεις και οι εχθροί δεν βρίσκονται μέσα στο αντιστασιακό κίνημα, αλλά έξω από αυτό. Εχθροί είναι, την περίοδο 1941-1944, όσοι συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και αργότερα μοναδικός εχθρός είναι το μεταπελευθερωτικό καθεστώς που όχι μόνο κρατά φυλακισμένους τους παλιούς αγωνιστές (*Η Αυγή*, 27.9.1956), αλλά δικαίωσε όσους συνεργάστηκαν με τον εχθρό και έκανε ότι ήταν δυνατό «για να σβήσει η Εθνική Αντίσταση από τη μνήμη του Έθνους (*Η Αυγή*, 26.9.1966).

Επιλέγοντας για την τελετουργική μνημόνευση της Αντίστασης γεγονότα των οποίων η συμβολική σημασία είναι αποδεκτή από όλες τις πολιτικές συνιστώσες που αποτελούσαν το ΕΑΜ, αλλά και από παλαιά μέλη άλλων αντιστασιακών οργανώσεων όπως ο ΕΔΕΣ, η επετειακή ρητορική της ΕΔΑ στοχεύει να δημιουργήσει μια αίσθηση συνάφειας μεταξύ των παλαιών αντιστασιακών σε όποια οργάνωση και αν συμμετείχαν. Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από τα σχετικά δημοσιεύματα και από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό. Η τεκμηρίωση αυτής συνάφειας επιχειρείται σε δύο επίπεδα. Όσον αφορά το παρελθόν, η ενοποίηση των αντιστασιακών δυνάμεων επιχειρείται με αναφορά στο βασικό τους στόχο, που ήταν η απελευθέρωση της Ελλάδας και την αντίδρασή τους στη συνεργασία με τους

[31] Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας [ΑΣΚΙ], Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ. 213, Πρόταση προς την Ε.Ε.

κατακτητές. Στο παρόν, η συνάφεια αυτή τεκμηριώνεται με βάση το γεγονός, ότι ακόμη και οι αντιστασιακοί του ΕΔΕΣ και άλλων αντιστασιακών οργανώσεων δεν τιμήθηκαν από την πολιτεία, ανάλογα με την προσφορά τους στο έθνος.[32]

Η απήχηση των γεγονότων που επιλέγει η Αριστερά για την τελετουργική μνημόνευση της Αντίστασης ξεπερνά τα όρια της παράταξης και των παλαιών αντιστασιακών, καθώς είναι γνωστά και αναγνωρίσιμα από όλες τις παρατάξεις. Αυτό επιτρέπει τη σύνδεσή τους στα επετειακά κείμενα με τις μεγάλες στιγμές της εθνικής ιστορίας. Στη συντριπτική πλειοψηφία των επετειακών δημοσιευμάτων η ίδρυση του ΕΑΜ και η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου λειτουργούν ως συνδετικοί κρίκοι μεταξύ της αντιστασιακής δράσης 1941-1944 και της Επανάστασης του 1821. «27 Σεπτεμβρίου 1941, μέρα της Εθνικής Αντίστασης – σταθμός μεγάλος μέσα στην ιστορία του λαού μας από τότε που κέρδισε την ανεξαρτησία του με τον ξεσηκωμό του Εικοσιένα. Ο παραλληλισμός αυτός γίνεται μόνος του σε κάθε επέτειο, στη σκέψη του κάθε πατριώτη: Εθνική Αντίσταση το σύγχρονο Εικοσιένα. Και στη μαύρη Κατοχή η σκέψη των αγωνιστών της λευτεριάς η σκέψη των αγωνιστών της λευτεριάς πήγαινε στο Εικοσιένα. Η αγάπη για την πατρίδα, η ορμή για λευτεριά και προκοπή είταν όμοια» (*Η Αυγή*, 27.9.1956).

Η σύνδεση με μια μεγάλη εθνική επέτειο προσφέρει την απαραίτητη νομιμοποίηση που έχει ανάγκη η Αριστερά της προδικτατορικής περιόδου. Επιπλέον, όμως, και αυτό είναι περισσότερο σημαντικό, στα επετειακά κείμενα η επίκληση της επανάστασης του 1821 δεν έχει στόχο τόσο τη νομιμοποίηση της Αριστεράς όσο την απονομιμοποίηση της Δεξιάς στην κοινή γνώμη. Αν η Αριστερά που ηγήθηκε του αντιστασιακού κινήματος συνεχίζει την παράδοση του ’21 τότε η Δεξιά που διατυμπανίζει την εθνικοφροσύνη της και την αποστολή της να περιφρουρήσει την ασφάλεια του έθνους, ποιον εκπροσωπεί; Από πού αντλεί τη συνέχειά της; Η απάντηση δίνεται βεβαίως μέσα από τα ίδια τα επετειακά κείμενα. Σε αυτά το μεταπελευθερωτικό καθεστώς εμφανίζεται να αντλεί τη συνέχεια του «από τη βαυαροκρατία που μισούσε τους αγωνιστάς του εικοσιένα και τα κατορθώματά τους. Όπως ακριβώς η «ξένη ακρίδα» της βαυαροκρατίας εξόντωνε τους αγωνιστάς, κατά τον ίδιο τρόπο η ξενόδουλη ολιγαρχία που κυβερνά εξοντώνει σήμερα τους ήρωας της νέας Εθνικής Αντιστάσεως του λαού μας» (*Η Αυγή*, 27.9.1959).

[32] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ. 213, Πρόταση προς την Ε.Ε.

Η Αριστερά συγκροτεί μια νέα εθνικής αφήγηση με δύο στόχους. Ο πρώτος είναι η απονομιμοποίηση της δεξιάς εθνικοφροσύνης και ο δεύτερος είναι στη νέα αυτή αφήγηση η Αριστερά να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Οι βασικές αρχές αυτής της αφήγησης αντλούνται από το αντιστασιακό παρελθόν. Σε αυτό το πλαίσιο, ανακαλούνται η πολιτική, θεσμική και κοινωνική δράση της εαμικής αντίστασης που τίθενται σε αντιπαράθεση τόσο με τη δικτατορία του Μεταξά όσο και με το μεταπελευθερωτικό καθεστώς. Από αυτή την αντιπαράθεση ευνοείται το εαμικό κίνημα που εκπροσωπώντας τις επιθυμίες και τις ανάγκες του λαού παραγκώνισε την ανεπαρκή, επίσημη εξουσία και διαφύλαξε τις αξίες του έθνους. «Το εθνικό χρέος, τις αξίες που τις παρατούσε και τις πρόδινε η εθνικοφροσύνη, τις πήρε θαρρετά στα χέρια του και στη διαφύλαξή του ο λαός» […] Το καταπληκτικό αυτό απελευθερωτικό κίνημα έφερε μια νέα τροπή στην εθνική μας ζωή και η δράση του, με τ' αποτελέσματά της ήταν για την ιστορία μας αποφασιστική. Η Αντίσταση βοήθησε να δημιουργηθεί μια νέα εθνική συνείδηση με νέους πολιτικούς και κοινωνικούς προσανατολισμούς που την ενέργειά τους, τη βλέπουμε από τότε, να φανερώνεται στην πολιτική μας ζωή έντονα και αδιάκοπα και θα φανερώνεται με ολοένα αυξανόμενη δύναμη στο μέλλον» (Αυγέρης, *Η Αυγή*, 27.9.1959).

Κατασκευάζεται, λοιπόν, μια «εθνική συνείδηση» ανταγωνιστική της «εθνικοφροσύνης» με πρωταγωνιστή την Αριστερά. Στην «εθνική συνείδηση» της Αριστεράς, η Δεξιά βαρύνεται με περίπου τις ίδιες κατηγορίες με τις οποίες βαρύνεται η Αριστερά στον κόσμο της εθνικοφροσύνης: εθνική προδοσία, συνεργασία με τον εχθρό, ολιγωρία σε περιόδους που η πατρίδα κινδύνευε. Η εθνικοφροσύνη αντλεί τη νομιμοποίηση της από τις διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου, ενώ η «εθνική συνείδηση» που αντιπαραβάλλει η Αριστερά αντλεί τη συνέχειά της από την αντιστασιακή δράση. Στα επετειακά κείμενα η αντίσταση παρουσιάζεται ως συνέχεια και αφετηρία μεγάλων αγώνων και εντάσσεται στις «ιερές στιγμές τους έθνους» (*Η Αυγή*, 27.9.1963).

Ο επετειακός χάρτης της Αριστεράς, όπως αποτυπώνεται στο Γράφημα 5, δίνει μια πολύ καλή εικόνα της πολιτικής χρήσης του παρελθόντος. Η αυξομείωση του αριθμού των δημοσιευμάτων μπορεί να ερμηνευθεί με βάση το γενικότερο πολιτικό πλαίσιο, τις ενδοπαραταξιακές ισορροπίες, αλλά και τη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στην ΕΔΑ και τον πολιτικό χώρο του Κέντρου. Για πρώτη φορά, εμφανίζονται επετειακά δημοσιεύματα το 1952, δηλαδή, μετά την ίδρυση της ΕΔΑ και της εφημερίδας *Η Αυγή* και λίγο πριν τις εκλογές του ίδιου έτους. Έχει αναφερθεί,

ήδη στο σχετικό κεφάλαιο για τον πολιτικό λόγο, η σημασία του αντιστασιακού παρελθόντος στην πολιτική επικοινωνία της ΕΔΑ με τους ψηφοφόρους της. Επιπλέον, εξαιτίας των επερχόμενων εκλογών, αναπτύσσεται μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς μια έντονη πολιτική αντιπαράθεση. Η ουσιαστική αποτυχία του διαβήματος της ΕΠΕΚ και η συγκρότηση της ΕΔΑ, δημιουργούν τη δυνατότητα στην τελευταία να συσπειρώσει γύρω της, όσους στο παρελθόν είχαν δραστηριοποιηθεί στις γραμμές του εαμικού κινήματος. Το γεγονός, όμως, ότι η τελετουργική μνημόνευση της Αντίστασης τουλάχιστον στον Τύπο ξεκινά με την ίδρυση της ΕΔΑ, υπογραμμίζει τη σημασία που αποδίδεται από την ελληνική Αριστερά στο αντιστασιακό παρελθόν, παρά τις διαφορετικές θέσεις που αναπτύσσει εκείνη την εποχή η ηγεσία του ΚΚΕ για το ίδιο θέμα (Βλ. Κεφάλαιο ΙΙΙ).

Ωστόσο, ο αριθμός των επετειακών δημοσιευμάτων διατηρείται χαμηλός μέχρι και το 1959 (Γράφημα 5), ενώ πραγματική έκρηξη σημειώνεται από το 1960 και μετά. Ενώ για την περίοδο 1952-1959 τα δημοσιεύματα δεν ξεπερνούν τα πέντε, από το 1960 ο αριθμός τους αυξάνεται θεαματικά. Η ερμηνεία αυτής της έκρηξης επετειακών δημοσιευμάτων πρέπει να αναζητηθεί, πρωτίστως, στις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο ΚΚΕ. Μετά την αποπομπή του Ν. Ζαχαριάδη, το κόμμα ξαναγράφει την ιστορία του, αποκαθιστώντας την Αντίσταση, που μέχρι τότε βρισκόταν στα αζήτητα της κομματικής ιστορίας (Παπαθανασίου, αδημ.).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, λοιπόν, αρχίζει από τα τμήματα Ιστορίας του ΚΚΕ και της ΕΔΑ μια επιχείρηση συστηματικής καταγραφής της ιστορίας της Αντίστασης. Η προσπάθεια ξεκίνησε από μια κομματική προτροπή προς τα παλαιά κομματικά στελέχη, που ζούσαν στο εξωτερικό, να αποτυπώσουν τις εμπειρίες τους από τα χρόνια της Αντίστασης και να συγκεντρώσουν τεκμήρια, μαρτυρίες και φωτογραφικό υλικό. Στην Ελλάδα, η κίνηση αυτή προϋπήρξε σε κάποιες φυλακές ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Από το 1961 και μετά αυτή η προσπάθεια συστηματοποιήθηκε κυρίως στις φυλακές της Αίγινας, ενώ μια σειρά τεκμηρίων έφευγαν από την Ελλάδα για το κομματικό αρχείο στο εξωτερικό (Παπαθανασίου, αδημ.).

Εκτός από την έκρηξη των επετειακών δημοσιευμάτων, καρπό αυτής της προσπάθειας αποτελούν και δύο μεγάλες αφηγηματικές σειρές που αποτυπώνουν την παραμελημένη μέχρι τότε ιστορία της εαμικής Αντίστασης (Πίνακας 1). «Το ημερολόγιο της Εθνικής Αντίστασης» που ξεκινά στις 25 Μαρτίου 1962 και καθιερώνεται από την *Αυγή* ως ειδική στήλη, στην οποία καταγράφονται

ημερολογιακά τα σημαντικότερα γεγονότα της ιστορίας της Αντίστασης. Η αρχή γίνεται με τον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου το 1942 στην κατεχόμενη Αθήνα (*Η Αυγή*, 25.3.1962). Η σειρά ξεκινά από τη συγκρότηση του ΕΑΜ στην Αθήνα και κατόπιν επεκτείνεται και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ότι για την επιτυχία της σειράς ζητάται η συμβολή των αναγνωστών. Παρακαλούνται από την εφημερίδα οι αγωνιστές της Αντίστασης απ' όλη την Ελλάδα να γράψουν τις αναμνήσεις τους και να τις στείλουν για δημοσίευση. Αυτή η κίνηση έχει ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο για τη συλλογή του υλικού, αλλά γιατί πρόκειται για μια κίνηση που στοχεύει κυρίως στην επαναδραστηριοποίηση των παλιών αντιστασιακών και στην αναζωπύρωση της συνάφειας που τους προσέφερε το κοινό παρελθόν.

Η στήλη καταργείται τον Ιούλιο του επόμενου χρόνου για να δώσει τη θέση της στην κυρίως σειρά της εποχής, στο ανάγνωσμα «Στ' άρματα στ' άρματα» που ξεκινά στις 21 Ιουλίου 1963. Το κείμενο αυτό είναι γραμμένο από ομάδα συνεργατών της εφημερίδας υπό την επίβλεψη του στρατηγού Γεράσιμου Αυγερόπουλου. Το υλικό προέρχεται από μαρτυρίες αγωνιστών, κατοχικά φύλλα και αρχειακό υλικό. Περιλαμβάνει όλο το σώμα των πληροφοριών για την Αντίσταση και ό,τι είχε δημοσιευθεί προηγουμένως στην *Αυγή*. Η αφήγηση ξεκινά από τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και καταλήγει το Νοέμβριο του 1944 με την αποχώρηση και των τελευταίων γερμανικών στρατιωτικών ομάδων από το ελληνικό έδαφος (*Η Αυγή*, 17.1.1964). Στο τέλος του 1964 η σειρά κυκλοφόρησε σε βιβλίο με την επιμέλεια του στρατηγού Αυγερόπουλου, από τις εκδόσεις Γιαννίκος.

Η δραστηριότητα αυτή αποτυπώνεται έντονη και στο αρχείο της ΕΔΑ, στα έγγραφα που αφορούν τη δραστηριότητα του Γραφείου Αντίστασης. Προς το τέλος του 1959 πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του κομματικού γραφείου Αντίστασης σύσκεψη παραγόντων της Εθνικής Αντίστασης από τον ΕΛΑΣ, τον ΕΔΕΣ και άλλες αντιστασιακές οργανώσεις. Στη σύσκεψη αυτή, αποφασίστηκε να ξεκινήσει συντονισμένη δράση για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.[33]

Σε αυτό το πλαίσιο μέσα, στο 1960 δημιουργήθηκε η Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης και κυκλοφόρησε αντίστοιχη διακήρυξη την οποία υπέγραψαν 700 περίπου προσωπικότητες. Επίσης οργανώθηκαν διάφορες εκδηλώσεις και η Επιτροπή συνδέθηκε με την FIR, την Παγκόσμια

[33] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ.213, Έκθεση προς την Ε.Ε. του Κόμματος με θέμα: Δραστηριοποίηση του Τομέα Αντίσταση, 1959.

Ομοσπονδία Αντιστασιακών, που παρά το διεθνές ψυχροπολεμικό κλίμα είχε επεκτείνει τα μέλη και τις δραστηριότητές της σε όλες τις χώρες, όπου είχε αναπτυχθεί αντιστασιακό κίνημα. Έτσι από το 1960 και μετά, ένα από τα βασικά καθήκοντα της ΕΔΑ γίνεται η επιδίωξη της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και οι επέτειοι αποκτούν ιδιαίτερη σημασία.[34] Δεν «εορτάζονται» πια μόνο η ίδρυση του ΕΑΜ και ο Γοργοπόταμος, αλλά θεσπίζονται μέρες μνήμης σε τοπικό επίπεδο, σε κάθε νομό της χώρας για να τιμηθούν οι νεκροί, να εκλαϊκευτεί ο ρόλος του αντιστασιακού κινήματος να προωθηθεί το αίτημα της επίσημης αναγνώρισης και κυρίως για να δραστηριοποιηθούν ξανά οι παλιοί αγωνιστές.[35]

Εντυπωσιακό είναι ότι ένα μεγάλο κομμάτι αυτής της δραστηριότητας απευθύνεται εκτός από τους παλαιούς αγωνιστές, σε μια ομάδα που στα έγγραφα αναφέρεται ως «οι νέοι φίλοι της Αντίστασης». Πρόκειται, δηλαδή, για ανθρώπους νεότερης ηλικίας που δε συμμετείχαν στα γεγονότα, αλλά φαίνεται να πλαισιώνουν τις αντίστοιχες οργανώσεις και εκδηλώσεις. Αυτοί, λοιπόν, υπολογίζεται ότι θα αποτελέσουν τη «τη γέφυρα της Εθνικής Αντίστασης με το παρόν, τη συνέχειά της στις σύγχρονες συνθήκες, τους αιμοδότες με νέο ζωντανό αίμα».[36]

Έτσι, όλη αυτή η έκρηξη των επετειακών δημοσιευμάτων συνοδεύεται από μια γενικότερη προσπάθεια να αναδειχθεί, αφενός η ιστορία της Αντίστασης και αφετέρου, να αποτελέσει άξονα παραταξιακής συγκρότησης όλων εκείνων που ήταν προσωπικά ή συναισθηματικά δεμένοι με τη δραστηριότητα των ετών 1941-1944. Αυτή η προσπάθεια ξεπερνά τα στενά όρια του ΚΚΕ, αλλά και των εαμικών οργανώσεων και προσπαθεί να αγκαλιάσει ανθρώπους που προέρχονταν από διαφορετικού πολιτικού προσανατολισμού οργανώσεις. Η απεύθυνση αυτή γίνεται δυνατή σε δύο άξονες, στη βάση της εθνικοπατριωτικής δράσης στο παρελθόν και στον παραγκωνισμό που υπέστησαν οι δυνάμεις της Αντίστασης εν γένει από το μεταπολεμικό καθεστώς.

Σε αυτή την προσπάθεια δραστηριοποίησης των παλιών αντιστασιακών σε οργανώσεις που ελέγχονταν από την ΕΔΑ, αλλά και στην προσπάθεια της ΕΔΑ να αυξήσει την επιρροή της, ξεπερνώντας ακόμη και τα όρια της εαμικής συμμαχίας, κύριος αντίπαλος αναδεικνύεται η ΕΚ. Αυτός ο ανταγωνισμός αποκαλύπτεται στα

[34] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ.213, Πρόταση προς την Ε.Ε., 1960
[35] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ.217, Προγραμματισμός εκδηλώσεων 1964-1965.
[36] ΑΣΚΙ, Γραφείο Αντίστασης, κ. 213, Γενικές θέσεις για τη δουλειά μας στον τομέα της Εθνικής Αντίστασης, 1960.

κείμενα που δημοσιεύονται με αφορμή τον εορτασμό της 23ης επετείου από την ίδρυση του ΕΑΜ το 1964.

Ο συγκεκριμένος εορτασμός έγινε η αφορμή να ξεσπάσει έντονη διαμάχη ανάμεσα στην ΕΔΑ και στην κυβέρνηση, όταν ο Γ. Παπανδρέου απαγόρευσε προγραμματισμένη εορταστική εκδήλωση της ΕΔΑ στο θέατρο «Κεντρικόν» (Λιναρδάτος, χ.χ.: τόμ. Ε΄, 88). Σε δηλώσεις του στον Τύπο ο Γ. Παπανδρέου κατηγορεί την Αριστερά, ότι, αν και μετά τον εμφύλιο πόλεμο είχε ακολουθήσει πολιτική λήθης, η οποία ήταν και η ενδεδειγμένη για την ειρήνευση της χώρας, τώρα, επιστρατεύει ξανά τη μνήμη προκειμένου να παραπλανήσει τη νεότητα, η οποία δεν έζησε τα γεγονότα. Επικαλούμενος την ιστορική αλήθεια και επιχειρώντας να «διορθώσει» τα πράγματα, αναδιπλώνεται στην αφήγηση των εθνικοφρόνων: «Η σύνθεσις του ΕΑΜ ήτο διπλή. Και Εθνική και Κομμουνιστική». Αν και η πλειονότητα αποτελούνταν από εθνικόφρονες νέους, οι κομμουνιστές ήταν αυτοί που κατόρθωσαν να πάρουν την ηγεσία της οργάνωσης και να καθοδηγήσουν τις πράξεις της. «Η δράσις του ΕΑΜ υπήρξε διπλή. Και Εθνική Αντίστασις και Εθνικόν έγκλημα». Μόλις οι κομμουνιστές κατάλαβαν ότι οι σύμμαχοι θα κέρδιζαν τον πόλεμο, τότε επιδόθηκαν σε εμφύλιο πόλεμο, προκειμένου να καταλάβουν την πολιτική εξουσία» (*Ελευθερία*, 29.9.1964).

Μέσω της *Αυγής* η ΕΔΑ στηλιτεύει την συντηρητική αναδίπλωση του Κέντρου, επιχειρώντας παράλληλα, μια διαφορετική ανάγνωση του παρελθόντος. «Μα δεν μπορεί άραγε να συλλάβη ο κ. Παπανδρέου το μέγεθος της προκλήσεως που απηύθυνε προς το λαό; Αν ο λαός είχε ξεχάσει την Αντίστασι, αν ο λαός είχε ξεχάσει τις παραδόσεις της ενότητας των αγώνων των θυσιών στο βωμό της πατρίδας και του έθνους, που το ΕΑΜ του ενέπνευσε, τότε σίγουρα δεν θα υπήρχε η νίκη της 16ης Φεβρουαρίου. Γιατί ο λαός μοιραίος και άβουλος θα είχε υποταχθεί, θα είχε εξανδραποδισθεί» (*Αυγή*, 30.9.1964).

Το ενδιαφέρον στα κείμενα δεν έγκειται στις διαφορετικές εκδοχές των γεγονότων που παρουσιάζουν οι δύο πλευρές, αφού πρόκειται για επανάληψη των ήδη γνωστών αφηγήσεων. Η σχέση με το παρελθόν, η ιδιαίτερη χρήση που του επιφυλάσσεται και η σημασία που έχει για την κάθε πλευρά ιχνογραφείται στην ένταση των αντιδράσεων που προκαλεί η αναβίωσή του και στη σημασιοδότηση που επιφυλάσσεται στους όρους *μνήμη, λήθη* και *ιστορική αλήθεια***.** Στις δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου η μνήμη παίρνει αρνητική σημασία και ταυτίζεται με την επικίνδυνη κατά τον ίδιο, αναβίωση του διχαστικού παρελθόντος. Αντίθετα, στη λήθη αποδίδεται

περιεχόμενο θετικό, καθώς συμβολίζει την απόφαση των δύο «άκρων» να αφήσουν τις διαιρέσεις στο παρελθόν. Η δεκαετία του 1940 αποτελούσε πάντοτε ένα προβληματικό παρελθόν για το Κέντρο. Γι' αυτό και σε όλη την περίοδο 1950-1967, αποφεύγεται η συζήτηση για τα γεγονότα. Τη στιγμή που η ΕΚ βρίσκεται στην κυβέρνηση, το αίτημα για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης αποτελεί γι' αυτήν πολιτικό πρόβλημα. Αφενός, την καθιστά υπόλογη απέναντι στη Δεξιά που έτσι κι αλλιώς κατηγορεί το Κέντρο, ότι αφήνει έκθετο το κράτος στον κομμουνιστικό κίνδυνο. Αφετέρου, η αξιοποίηση του εαμικού παρελθόντος αποτελούσε πάντοτε σημείο ανταγωνισμού μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς. Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, όμως, το Κέντρο χρειαζόταν να διατηρήσει στο πλευρό του όλες τις δυνάμεις που συσπείρωσε δίπλα του από τον Ανένδοτο μέχρι το 1964. Ένα κρίσιμο ποσοστό ψηφοφόρων, οι οποίοι στο παρελθόν συμμετείχαν στο αντιστασιακό κίνημα, θα μπορούσε να διαρρεύσει προς τα αριστερά ή να αισθανθεί προδομένο. Έτσι, απέναντι στην επικίνδυνη μνήμη ο Γ. Παπανδρέου επιστρατεύει την ιστορική αλήθεια, που καλείται να διευθετήσει το παρελθόν σύμφωνα με τις πολιτικές ανάγκες της κυβέρνησης της ΕΚ.

Αντίθετα, μνήμη για την Αριστερά είναι το εαμικό κίνημα και τα επιτεύγματά του, «τόμοι ολόκληροι δόξας και τιμής για ολόκληρο το έθνος» (*Η Αυγή*, 30.9.1964). Αυτή τη μνήμη διεκδικεί ως μνήμη της Αριστεράς και προσάπτει στον Γ. Παπανδρέου ότι την καπηλεύεται και τη χρησιμοποιεί επιλεκτικά: «Επιστρατεύσατε λοιπόν σεις ο ίδιος κ. Παπανδρέου τότε τη Μνήμη, γιατί ακριβώς αυτή η Μνήμη οδηγεί το λαό μονάχα σε πράξεις ευγενικές, σε πράξεις που συντρίβουν το φασισμό, που τσακίζουν πραξικοπήματα που στεριώνουν τη δημοκρατία, που εξυπηρετούν την ομαλότητα». Την πολιτική και συναισθηματική αναβίωση αυτού του κινήματος προσπαθεί να συσπειρώσει γύρω της η ΕΔΑ. Η λήθη αποκτά επίσης διαφορετικό περιεχόμενο. Γίνεται το σταμάτημα της αναμόχλευσης των παθών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας, ώστε να μπορεί ο λαός να ξεχάσει τις διαιρέσεις που «βλάφτουν και δηλητηριάζουν το έθνος» (*Η Αυγή*, 30.9.1964).

Λίγο αργότερα, ο ανταγωνισμός μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς εκδηλώνεται με αφορμή τον εορτασμό της επετείου της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου. Η ανατίναξη, που πραγματοποιήθηκε ύστερα από εντολή του Συμμαχικού Αρχηγείου της Μέσης Ανατολής υπήρξε η πρώτη περίπτωση συνεργασίας των δύο μεγαλύτερων αντιστασιακών οργανώσεων του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Η επέτειος άρχισε να γιορτάζεται επίσημα από το 1962, αλλά εκείνη τη χρονιά

η συμμετοχή ήταν πολύ περιορισμένη. Την επόμενη χρονιά, το 1963 η συμμετοχή ήταν μεγαλύτερη καθώς η ΕΔΑ κατάφερε να συγκεντρώσει 4.500 με 5.500 κόσμου (Αντωνίου, αδημ. μεταπτυχιακή εργασία).

Το 1964 λίγες μέρες πριν από τον επίσημο εορτασμό ανακοινώθηκε αιφνιδιαστικά, ότι τη διοργάνωση της εκδήλωσης αναλάμβανε η ίδια κυβέρνηση που με αυτό τον τρόπο έθετε τον εορτασμό του Γοργοποτάμου στο επίσημο εθνικό εορτολόγιο (Αντωνίου, αδημ. μεταπτυχιακή εργασία). Ανεξάρτητα από την τραγική κατάληξη της εκδήλωσης και τον εκτροχιασμό των δημοσιευμάτων, η επισημοποίηση του εορτασμού με την ταυτόχρονη απαγόρευση της συμμετοχής των αριστερών αντιστασιακών οργανώσεων δηλώνει τη διάθεση του Κέντρου να κατακτήσει και στη συνέχεια να οικειοποιηθεί το παρελθόν, το οποίο η Αριστερά είχε καταφέρει να κατοχυρώσει πολύ νωρίτερα: το παρελθόν του αντιστασιακού κινήματος.

Εκείνη τη χρονιά δεν υπάρχει κανένα επετειακό δημοσίευμα, παρά μόνο μια πρόσκληση στην *Αυγή* της 27.11.1964 για συμμετοχή στην εκδήλωση. Ενδεχομένως, η ξαφνική νομιμοποίηση της επετείου δημιούργησε μια αμηχανία στην Αριστερά ως προς τον τρόπο που θα έπρεπε να τοποθετηθεί απέναντι στην καινούργια πραγματικότητα. Βέβαια, τα πράγματα δεν άργησαν αν επανέλθουν στην κανονικότητα τους, καθώς ύστερα από μια ισχυρή έκρηξη η εκδήλωση διακόπηκε. Επτά νεκροί και 45 τραυματίες συνιστούσαν επαρκή λόγο αναβίωσης της εμφυλιοπολεμικής ρητορικής τουλάχιστον από την πλευρά της Δεξιάς. Οι εφημερίδες της Δεξιάς μίλησαν για οργανωμένη κομμουνιστική συνομωσία που ενθαρρύνθηκε από την κυβερνητική ολιγωρία (*Ακρόπολις*, 1.12.1964).

Κλείνοντας με τον επετειακό χάρτη της Αριστεράς, καθίσταται επιβεβλημένος ο σχολιασμός των δημοσιευμάτων που εμφανίζονται το 1959 στην εφημερίδα η *Αυγή* με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 10 χρόνων από το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Καταρχήν δημοσιεύεται στην *Αυγή* στις 28.8.1959 ανακοίνωση της ΚΕ του ΚΚΕ η οποία μεταδόθηκε από το ραδιοφωνικό σταθμό «Φωνή της Αλήθειας» και κατόπιν δημοσιεύτηκε και στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Σε αυτή την ανακοίνωση η ΚΕ κάνει έκκληση ειρήνευσης και ενότητας. «Δέκα χρόνια πικρής πείρας ήταν αρκετά για το λαό. Αρκετά για να δει ότι το ύψιστο συμφέρον του είναι να κατανικήσει τα πάθη και τα μίση του εμφυλίου πολέμου, να συμφιλιωθεί, και μ' ενωμένες τις δυνάμεις του ν' αντιμετωπίσει τα μεγάλα προβλήματα που ορθώνονται μπροστά του». […] Ποτέ άλλοτε ο λαός δεν λαχτάρησε πιο βαθιά την ειρήνη και την ομαλότητα». Ως απόδειξη της επιθυμίας του λαού για την υπέρβαση

των διαιρέσεων του εμφυλίου πολέμου προσκομίζονται οι δημοτικές εκλογές του 1956 και 1959 και οι βουλευτικές του 1956 και του 1958. Στην πραγματικότητα αυτή η διαπίστωση δεν είναι καινούργια. Επανέρχεται με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 10 χρόνων από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου. Οι πρώτες δηλώσεις του ΚΚΕ για τη λήξη του εμφυλίου πολέμου είχαν δημοσιευτεί στην *Αυγή* ήδη από το 1954 την εποχή που η Αριστερά συνεργάστηκε με το Κέντρο στις δημοτικές εκλογές. Τότε το ΚΚΕ δήλωνε πάλι από τη «Φωνή της Αλήθειας» ότι ο εμφύλιος πόλεμος είχε τελειώσει από το 1949 και ότι το κόμμα ήταν πρόθυμο να «επιβεβαιώση με οποιαδήποτε τυπικήν πράξιν την δήλωσίν του αυτή» (*Η Αυγή*, 7.10.1964).

Με την ευκαιρία της επετείου, όμως, και των έντονων αντικομμουνιστικών δηλώσεων των στελεχών της κυβέρνησης και του ίδιου του Κ. Καραμανλή το ΚΚΕ επαναλαμβάνει τη θέση του, ότι ο εμφύλιος πόλεμος έχει τελειώσει από το 1949. Επιπλέον, με βάση αυτή, την ήδη διατυπωμένη θέση, συγκροτεί μια νέα εκδοχή των γεγονότων. Αυτή η εκδοχή ερμηνεύει την πολιτική του κόμματος στο παρόν, αλλά και αποκαθιστά τη συνέχεια με την πλευρά του παρελθόντος, που στην περίοδο 1949-1959 είχε αποσιωπηθεί. Σε αυτό το κείμενο, συνοψίζεται η αφήγηση του ΚΚΕ για την περίοδο 1940-1949, όπως αυτή κατασκευάστηκε και παγιώθηκε μετά την πτώση της ζαχαριαδικής ηγεσίας. Σύμφωνα με αυτή, το διχασμό των Ελλήνων επεδίωξαν, καταρχάς, οι Άγγλοι ιμπεριαλιστές που με την ένοπλη επέμβασή τους στέρησαν από τον ελληνικό λαό τους καρπούς της αντιφασιστικής νίκης. Το έργο των Βρετανών συνέχισαν και ολοκλήρωσαν οι Αμερικάνοι «που τροφοδότησαν τον εμφύλιο πόλεμο και έδεσαν την Ελλάδα στο πολεμικό τους άρμα». Μαζί τους εργάστηκε για το διχασμό η πλουτοκρατική ολιγαρχία, «αυτή που στην περίοδο της χιτλεροφασιστικής κατοχής πήρε το δρόμο της φυγής είτε του μαυραγοριτισμού και της κρυφής ή ανοιχτής συνεργασίας με τους κατακτητές, οργάνωσε κατόπιν μαζί με τα ξένα αφεντικά της την ένοπλη επέμβαση του Δεκέμβρη και τον εμφύλιο πόλεμο. […] Όσο για τον εμφύλιο πόλεμο 1946-1949 τίποτε δεν στάθηκε ικανό να σβήσει την ατράνταχτη αντικειμενική αλήθεια, ότι η ντόπια αντίδραση και οι Άγγλοι είναι που έσπρωξαν σ' αυτόν με την οργάνωση της μονόπλευρης αιματηρής επίθεσης κατά των πατριωτών και των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης» (*Η Αυγή*, 28.8.1959).

Το κείμενο αυτό συμπληρώνει το κομμάτι της αφήγησης που έλειπε από το παρελθόν της ελληνικής Αριστεράς. Ο εμφύλιος πόλεμος δεν αποτέλεσε με κανένα τρόπο αξιοποιήσιμο παρελθόν για μια σειρά από αιτίες, όπως πολλές φορές έχει ειπωθεί μέχρι τώρα. Μετά το 1956, με την αποπομπή της ζαχαριαδικής ηγεσίας και

την ευθυγράμμιση με την πολιτική του ειρηνικού περάσματος στο σοσιαλισμό, η αξιοδότηση και η ερμηνεία του γινόταν ακόμη πιο προβληματική καθώς αποτελούσε ολοένα και δυσαρμονικότερο στοιχείο σε μια κοινωνία που σταδιακά εγκατέλειπε τη βία, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εμφύλιος πόλεμος έπρεπε να προσληφθεί από όσους δεν τον είχαν ζήσει ως μια παράλογη τραγωδία, ως μια εποχή κατατρεγμών και τυφλής βίας εναντίον όσων είχαν πολεμήσει στο πλευρό των αντιστασιακών δυνάμεων. Τα αίτια της τραγωδίας δεν αναζητήθηκαν καθόλου στην πλευρά των ηττημένων και στην πολιτική τους. Αντίθετα, υπερτονίστηκε ο ιμπεριαλιστικός παράγοντας και τα συμφέροντα της πλουτοκρατίας (Ελεφάντης, 2002: 109-111).

Η αρνητική σημασιοδότηση, από κοινού με την αποκλειστική απόδοση ευθυνών στην πλευρά των νικητών οδηγούν όχι μόνο στην καταδίκη του εμφυλίου πολέμου αλλά και στην εκ νέου αποσιώπησή του, από όλες τις εκδοχές της αριστερής έκφρασης. Τελικά, ο εμφύλιος πόλεμος δεν μπορούσε «να εγκατασταθεί στη συλλογική μνήμη ούτε καν των Αριστερών» (Ελεφάντης, 2002: 109).

ΓΡΑΦΗΜΑ 5

(απόλυτες τιμές)

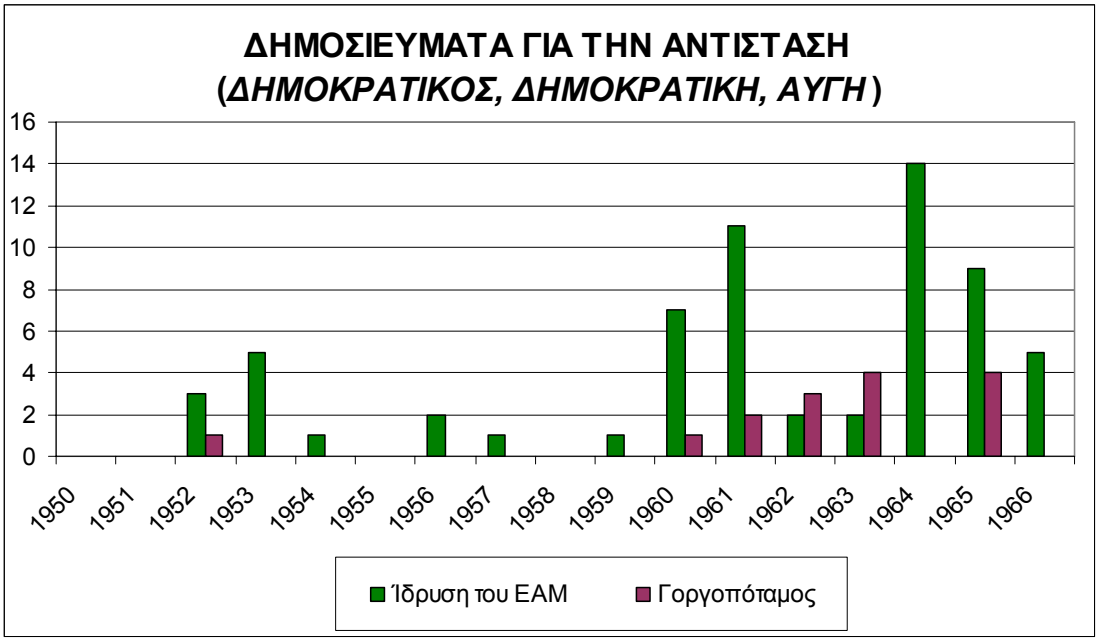

ΓΡΑΦΗΜΑ 6

(απόλυτες τιμές)

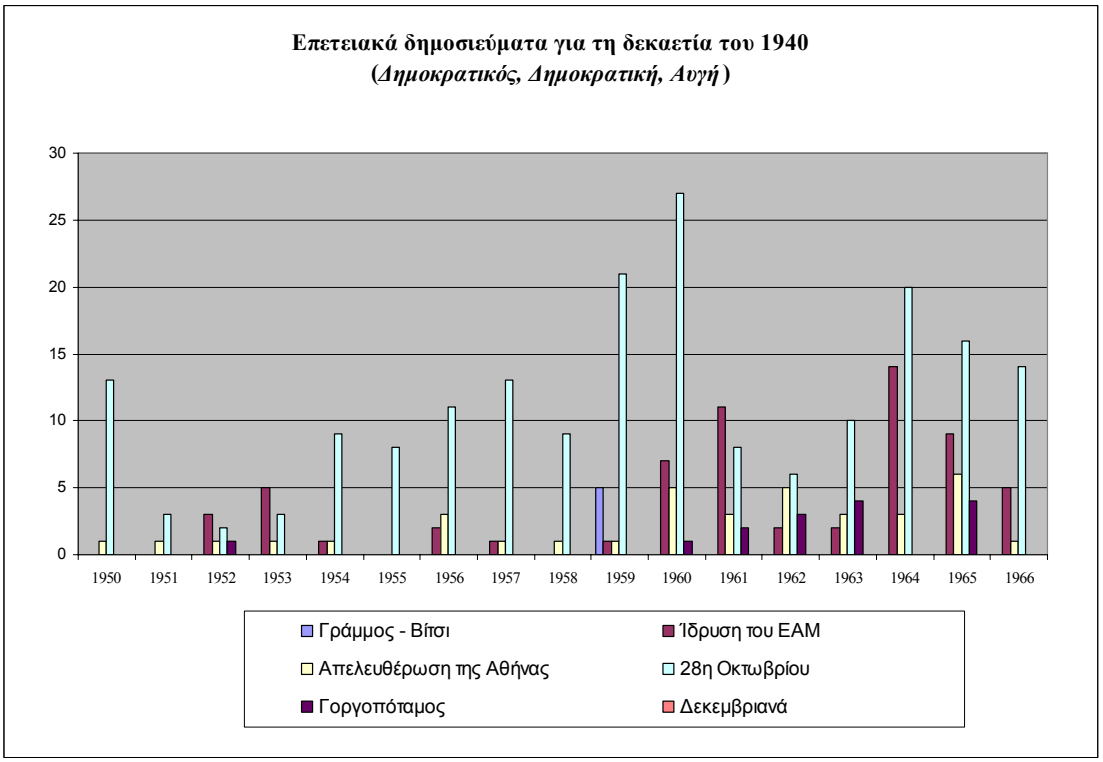

Πίνακας 1: *Η ΑΥΓΗ*
(ιστορικά αφηγήματα για την Εθνική Αντίσταση)

ΕΤΟΣ		ΤΙΤΛΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ
1955	1.	«Χωρίς φόβο Και χωρίς πάθος. Η αλήθεια για την εθνική Αντίστασιν»	3/2/1955 – 7/2/1955
	2.	«Σελίδες από την εποποιϊα της Εθνικής Αντιστάσεως: Ποιος έσωσε την Αθήνα. Οι τελευταίες μέρες της Χιτλερικής Κατοχής»	17/7/1955 – 25/81955
	3.	«Το ημερολόγιο της Κατοχής»	28/10/1955 – 8/2/1956
1960	4.	«Πορτραίτα ηρώων της εθνικής Αντιστάσεως και της ελληνικής προοδευτικής σκέψεως»	14/2/1960 – 30/7/1960
	5.	«Από την Αντίσταση στη νίκη. Ο δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος: Ο τρομερώτερος κατακλυσμός αίματος που γνώρισε ποτέ ο κόσμος»	12/61960 – 13/7/1960
	6.	«Σελίδες απαράμιλλης εποποιϊας του ελληνικού λαού: Η Εθνική Αντίστασις στην Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη»	24/7/1960 – 7/8/1960
	7.	«Σελίδες από την Εθνική μας Αντίσταση» (εβδομαδιαία)	4/12/1960 - 25/12/1960
1962	8.	«Το ημερολόγιο της Εθνικής Αντίστασης»	25/3/1962 – 21/7/1963
1963	9.	«Στ' άρματα στ' άρματα»	21/7/1963 – 17/1/1964
1964	10.	«Εθνική Αντίσταση 1940-1945»	22/11/1964 – 7/5/1965

Απελευθέρωση της Αθήνας (12 Οκτωβρίου 1944)

Στην Ελλάδα αντίθετα με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες δεν καθιερώθηκε ως εθνική γιορτή, ούτε η Απελευθέρωση της πρωτεύουσας, ούτε η λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά η αρχή του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Η Απελευθέρωση της Αθήνας εορτάζεται μεν και μνημονεύεται, αλλά, όπως φαίνεται και στα Γραφήματα 3, 4 και 6 σε καμιά περίπτωση δεν είναι τόσο δημοφιλής όσο η 28η Οκτωβρίου. Όσα ακολούθησαν την Απελευθέρωση της πρωτεύουσας, τα Δεκεμβριανά και ο εμφύλιος πόλεμος κάνουν την μνημόνευση αυτού του γεγονότος, παρά τη μεγάλη συμβολική του αξία προβληματική. Η αποτυχία της κυβέρνησης Παπανδρέου και η σταδιακή διολίσθηση προς τον ολοκληρωτικό εμφύλιο πόλεμο θαμπώνουν την εικόνα της Απελευθέρωσης της πρωτεύουσας. Σε αντίθεση με ότι συνέβη σε άλλες χώρες η Απελευθέρωση από τις δυνάμεις του Άξονα δεν έφερε την ειρήνη και την ηρεμία, αλλά άνοιξε ένα νέο κύκλο βίαιων συγκρούσεων που οδήγησε σε γενικευμένο εμφύλιο πόλεμο. Έτσι οι εμφύλιες συγκρούσεις αποτέλεσαν για την Ελλάδα το φίλτρο μέσα από το οποίο ερμηνεύθηκε και μνημονεύθηκε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (Βόγλης, 2008: 438-439).

Η Απελευθέρωση της Αθήνας δεν έγινε ποτέ εθνική επέτειος και δεν καθιερώθηκε ως επίσημη αργία, ούτε καν στην Αθήνα. Ωστόσο, από το 1945 και μετά αναφέρεται στον Τύπο ότι διοργανώνονται εκδηλώσεις με ευθύνη του Δήμου (*Ελευθερία,* 13.10.1946. *Η Αυγή*, 12.10.1957). Σε αυτές, συνήθως γίνεται έπαρση της σημαίας στην Ακρόπολη παρουσία του δημάρχου, κυβερνητικών φορέων και εκπροσώπων του Στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας. Παρ' όλα αυτά, η επέτειος έχει ημιεπίσημο χαρακτήρα. Στις 30 Σεπτεμβρίου 1964 η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου επιχείρησε την επισημοποίηση της επετείου, καθιερώνοντας «ότι ο εορτασμός της ημέρας της απελευθερώσεως από τη γερμανική κατοχή θα γίνεται την πρώτη Κυριακή μετά τις 12 Οκτωβρίου, ημερομηνία που έφυγαν οι Γερμανοί από την Αθήνα. Εκείνη τη χρονιά η γιορτή πραγματοποιήθηκε στην Ακρόπολη στις 18 Νοεμβρίου με μεγάλη επισημότητα, αλλά δεν επαναλήφθηκε ξανά (Λιναρδάτος, χ.χ.: τόμ. Ε΄, 89).

Στην εφημερίδα *Ακρόπολις* για όλη την περίοδο 1950-1966 υπάρχουν μόνο 10 επετειακά δημοσιεύματα (Γράφημα 3). Όπως προκύπτει από τα ίδια τα κείμενα, η 12η Οκτωβρίου συμβολίζει μεν το τέλος της κατοχικής περιόδου για την πρωτεύουσα αλλά, κυρίως υπενθυμίζει την έναρξη μιας περιόδου στην «οποία άλλοι αγώνες

ήρχισαν άλλα ερείπια εσωρεύθησαν άλλα δάκρυα και πένθη. Εχθρός μισητός ο κομμουνιστής, ο οποίος είχεν εξοπλισθή, επιτέθη δια να κατακτήση την εξουσίαν και να επιβάλη εις την πολυπαθή Ελλάδα, την ερυθράν κυριαρχίαν. Όλοι γνωρίζομεν τι επηκολούθησε» (*Ακρόπολις*, 12.10.1951).

Ωστόσο, παράλληλα με το γεγονός ότι η αίγλη της 12ης Οκτωβρίου θαμπώνει από όσα ακολούθησαν, τουλάχιστον, στη ρητορική της Δεξιάς συνδέεται με το προβληματικό θέμα του δωσιλογισμού. Στις 12 Οκτωβρίου δεν αποχώρησαν μόνο τα στρατεύματα Κατοχής, αλλά παραιτήθηκε η κυβέρνηση του Ι. Ράλλη για να δώσει τη θέση της στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας, που ήρθε λίγες μέρες αργότερα στις 18 Οκτωβρίου από τη Μ. Ανατολή. Επιπλέον, εξίσου σημαντικό είναι ότι σε αυτή την κυβέρνηση η παραδοσιακή Δεξιά συμμετείχε με λίγα μέλη. Αντίθετα, κυριαρχούσαν στελέχη της βενιζελικής παράταξης και του ΕΑΜ. Επιπλέον, τη στιγμή της Απελευθέρωσης μεσουρανούσε το άστρο του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος ως πρωθυπουργός της κυβέρνησης εθνικής ενότητας ύψωσε ξανά την ελληνική σημαία στην Ακρόπολη. Με άλλα λόγια, στην Απελευθέρωση της Αθήνας ο ρόλος της Δεξιάς ήταν αρκετά περιορισμένος, γεγονός, του οποίου η μνημόνευση θα έφερνε σε αμηχανία την παράταξη ή δεν θα συνέτεινε στην αύξηση της δημοτικότητάς της.

Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει στην άλλη όχθη της εθνικοφροσύνης. Όπως φαίνεται από το Γράφημα 6 από τις τρεις παρατάξεις εκείνη που μνημονεύει συχνότερα την 12η Οκτωβρίου είναι η Αριστερά. Σε όλο το διάστημα που εξετάζεται η μόνη χρονιά στην οποία δεν δημοσιεύεται αφιέρωμα στην επέτειο της Απελευθέρωσης της Αθήνας από τους Γερμανούς είναι το 1955. Όλες τις άλλες χρονιές δημοσιεύονται κείμενα συνήθως πρωτοσέλιδα που υπενθυμίζουν την ημέρα, την οποία τα γερμανικά στρατεύματα εγκατέλειπαν την πρωτεύουσα.

Η επιμονή στην μνημόνευση της 12ης Οκτωβρίου σε αντίθεση με τις άλλες δύο παρατάξεις μπορεί να ερμηνευθεί, μόνο αν ενταχθεί στην ευρύτερη αφήγηση που κατασκευάζει η Αριστερά σταδιακά για τη δεκαετία του 1940. Φυσικά, κάθε χρονιά η επέτειος συνδέεται με την πολιτική συγκυρία. Γενικότερα, όμως, η υπενθύμιση της συνδέεται με την προσπάθεια της Αριστεράς να συγκροτήσει ένα πατριωτικό παρελθόν, σε ένα παρόν του οποίου οι πολιτικές διαιρέσεις επιχειρούν να τη θέσουν εκτός έθνους. Αυτή η διαπίστωση διέπει ως γενικότερη αρχή όχι μόνο τη μνημόνευση της 12ης Οκτωβρίου αλλά και τις άλλες επετείους που εμφανίζονται στον επετειακό χάρτη της παράταξης, όπως αυτός παρουσιάζεται στο Γράφημα 6 και ιδιαίτερα την

έμφαση που δίνεται στον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Σύμφωνα με τα επετειακά κείμενα που εμφανίζονται στις εφημερίδες της ελληνικής Αριστεράς και κυρίως στην *Αυγή,* «η 12η Οκτωβρίου […] είναι περισσότερο από μια επέτειος απελευθέρωσης. Είναι η μέρα που ένιωσε ο καθένας τον γείτονα, τον συνάδελφο τον περαστικό σαν τον πιο δικό του άνθρωπο δεμένο μαζί του με κοινούς πόθους κοινές επιδιώξεις κοινά όνειρα. Κι αυτό δεν πρέπη να το ξεχνάμε» (*Η Αυγή*, 12.10.1960). Ενώ η συμβολική αξία της ημέρας επισκιάστηκε από τις συγκρούσεις που ακολούθησαν, η Αριστερά προσπαθεί, αναδεικνύοντας και διεκδικώντας την, να ανασύρει τον ξεχασμένο ενωτικό χαρακτήρα της Απελευθέρωσης. Η εθνική υπερηφάνεια και το ενωτικό πρόταγμα που απορρέουν από την υπενθύμιση της 12ης Οκτωβρίου 1944, αποδυναμώνουν τη ζοφερή εικόνα των διαιρέσεων του εμφυλίου πολέμου, η υπέρβαση των οποίων βρίσκεται ανάμεσα στους πολιτικούς στόχους της ελληνικής Αριστεράς.

Από την άλλη, η υπενθύμιση της Απελευθέρωσης συνιστά ταυτόχρονα υπενθύμιση της νίκης του ελληνικού και διεθνούς αντιστασιακού κινήματος εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Συνδέεται έτσι με την ευρύτερη ρητορική που αναπτύσσει η Αριστερά γύρω από το αντιστασιακό κίνημα. Επιπλέον όμως η 12η Οκτωβρίου έχει το πλεονέκτημα έναντι άλλων ημερομηνιών, ότι δεν υπενθυμίζει μάχες, εκτελέσεις και πόλεμο. Θυμίζει το τέλος του πολέμου και την τελική νίκη εναντίον των δυνάμεων του φασισμού (*Η Αυγή*, 12.10.1965). Επιπλέον, είναι μια επέτειος, για την καθιέρωση της οποίας η Αριστερά δεν χρειάζεται να καταβάλει προσπάθεια για να την καθιερώσει· είναι ήδη αναγνωρισμένη από την παράταξη των νικητών του εμφυλίου πολέμου.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα επετειακά δημοσιεύματα με αφορμή την Απελευθέρωση των Αθηνών συνδέονται με το αίτημα του εκδημοκρατισμού, την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (*Η Αυγή*, 12.10.1957). Σε σχέση με τις υπόλοιπες αναφορές στην Εθνική Αντίσταση, αυτές που συνδέονται με την επέτειο της Απελευθέρωσης της Αθήνας είναι περισσότερο μαχητικές. Το γεγονός, ότι πρόκειται για μια επέτειο αναγνωρισμένη από το επίσημο κράτος δημιουργεί ενδεχομένως ένα ασφαλές πλαίσιο όχι μόνο για να αναδειχθεί το αντιστασιακό παρελθόν, αλλά κυρίως για να στιγματιστεί η εθνικοφροσύνη του μετεμφυλιακού κράτους ως κίβδηλη και υποκριτική. Ένα καλό παράδειγμα αυτής της ρητορικής αποτελούν τα δημοσιεύματα του 1960. Ενώ, όπως κάθε χρόνο,

προγραμματίζονταν οι εκδηλώσεις του Δήμου Αθηναίων ο Μ. Γλέζος βρισκόταν στη φυλακή. Παράλληλα, είχε ξεκινήσει η δίκη για την υπόθεση Μέρτεν.

«Εθνική γιορτή κι εφέτος εις το άστυ το κλεινόν…
Οι κρατούντες εορτάζουν τη φυγή των Γερμανών.
Και για ιδές γιορτάζουν οι λαμπροί Ερετικοί
με ασύδοτο τον Μέρτεν και το Γλέζο φυλακή…
Μέσα ο ήρως του λαού μας για να μάθη να μιλά.
Κι ο χερ Μέρτεν τραγουδάει: Ολαρία, ολαλα!» (*Η Αυγή*, 12.10.1960).

Αρκετά διαφορετικά διαμορφώνονται τα πράγματα στην περίπτωση του Κέντρου (Γράφημα 4). Τα επετειακά δημοσιεύματα είναι σαφώς περισσότερα από τα αντίστοιχα της Δεξιάς και αρκετά λιγότερα από της Αριστεράς. Ωστόσο, η ποσοτική διαφοροποίηση δεν είναι τόσο σημαντική όσο η ποιοτική. Η Απελευθέρωση της Αθήνας αποκτά για τη ρητορική του Κέντρου ιδιαίτερη σημασία. Καθώς αποτελεί μια στιγμή, στην οποία ο Γ. Παπανδρέου βρισκόταν στο προσκήνιο, η 12η Οκτωβρίου γίνεται ευκαιρία για να ασκήσει η παράταξη σφοδρή κριτική εναντίον της Δεξιάς, αλλά και να ορίσει σαφέστερα την κεντρώα εκδοχή της εθνικοφροσύνης. Βέβαια, όπως και στη Δεξιά έτσι και στην περίπτωση των επετειακών κειμένων του Κέντρου, το συγκεκριμένο γεγονός πολλές φορές συνδέεται με τις εμφύλιες συγκρούσεις. Γίνεται πολύ συχνά αφορμή, να αναφερθεί η «βλαπτική για το έθνος δράση του κομμουνισμού» και οι βαριές συνέπειες του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε. Ωστόσο, σε αυτά τα επετειακά κείμενα ανακύπτει πάρα πολύ έντονα η καταδίκη του δωσιλογισμού. Η Δεξιά στηλιτεύεται επειδή πολλά στελέχη της συνεργάστηκαν στο παρελθόν με τους κατακτητές. Κυρίως όμως στηλιτεύεται διότι μεταπολεμικά, δεν προχώρησε στην τιμωρία των δωσίλογων, αλλά τους προσέφερε πολιτικό καταφύγιο, προκειμένου να αξιοποιήσει τις υπηρεσίες τους εναντίον του κομμουνισμού. Αυτό, όπως προκύπτει από τα επετειακά κείμενα, είχε ως αποτέλεσμα, να μην έρθει ο «ηθικός καθαρμός» του έθνους μαζί με την Απελευθέρωση, γεγονός που εμπόδισε τη νέα πολιτική ηγεσία να κατοχυρωθεί στη συνείδηση του ελληνικού λαού ως απολύτως νόμιμη (*Ελευθερία*, 12.10.1950).

Αυτή η διάσταση της επετειακής μνημόνευσης της Απελευθέρωσης την καθιστά ενδεικτική των σχέσεων του πολιτικού χώρου του Κέντρου με την Αριστερά. Το γεγονός ότι ο Γ. Παπανδρέου, ήταν αυτός που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας

αμέσως μετά την αποχώρηση των κατακτητών και την παραίτηση της κυβέρνησης του Ι. Ράλλη σε συνδυασμό με τις αποστάσεις που τήρησε μεταπολεμικά η παράταξη του Κέντρου από τους πρώην δωσίλογους, αποτελεί ένα παρελθόν αξιοποιήσιμο στην πολιτική επικοινωνία που συγκροτεί το Κέντρο με την Αριστερά. Άλλοτε χρησιμοποιείται ως γέφυρα επικοινωνίας και άλλοτε ως πεδίο ανταγωνισμού.

Παρατηρώντας το Γράφημα 4 διαπιστώνει κανείς, ότι τα περισσότερα δημοσιεύματα εντοπίζονται σε δύο περιόδους: 1954-1956 και 1959-1966. Η πρώτη είναι η περίοδος προσέγγισης και συνεργασίας μεταξύ ΚΦ και ΕΔΑ, η οποία σηματοδοτείται από τη συνεργασία των δύο κομμάτων στις δημοτικές εκλογές του 1954 και στην εξέλιξη της μέσα από τη συγκρότηση της ΔΕ το 1956. Σε αυτό το διάστημα, τα επετειακά κείμενα 12ης Οκτωβρίου προσανατολίζονται στη συγκρότηση ενός άξονα επικοινωνίας με την Αριστερά, κατασκευάζοντας ταυτόχρονα ένα κοινό μέτωπο αντίθεσης απέναντι στη Δεξιά. Το κοινό έδαφος αναζητάται στο παρελθόν και εντοπίζεται στην Εθνική Αντίσταση. Ενδεικτικό είναι το επετειακό δημοσίευμα του 1954, που με την ευκαιρία της επετείου υμνεί την Αντίσταση του ελληνικού λαού εναντίον των κατακτητών και προσάπτει ευθύνες στον Α. Παπάγο για τη μη αναγνώρισή των υπηρεσιών όσων πολέμησαν εναντίον των κατακτητών: «Κατ' εξαίρεσιν όλων των άλλων χωρών, τα κλειδιά της εξουσίας εις την Ελλάδα μετά την απελευθέρωσιν περιήλθαν εις χείρας ατόμων που εν τη μεγίστη πλειοψηφία των δεν είχαν καμμίαν απολύτως σχέσιν με την εθνικήν αντίστασιν. Μερικοί μάλιστα εξ αυτών ήσαν κατάπτυστοι συνεργάται του εχθρού. Οι άνθρωποι αυτοί οι κατεχόμενοι από εύλογον σύμπλεγμα κατωτερότητος εκαλούντο εκ των πραγμάτων ν' απονείμουν εν ονόματι της πολιτείας τας οφειλομένας τιμάς προς τους αγωνιστάς ενός κινήματος, το οποίον ουδόλως τους είχε συγκινήση» (*Ελευθερία*, 12.10.1954).

Μετά το 1959, όμως, όταν η συνάφεια με την Αριστερά κατοχυρώνεται και οι διαιρέσεις της εμφυλιοπολεμικής περιόδου αρχίζουν να αμβλύνονται η 12η Οκτωβρίου και ο εορτασμός της γίνονται πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς για τον πολιτικό έλεγχο, όχι μόνο, όσων είχαν δραστηριοποιηθεί στις αντιστασιακές οργανώσεις στο παρελθόν, αλλά και όσων στο παρόν εμπνέονταν από τη δράση τους. Το 1964, ο εορτασμός της Απελευθέρωσης αναγγέλλεται, ότι θα πραγματοποιηθεί με μεγάλη επισημότητα. Η θεσμοθέτηση της επετείου, πέρα από την προσωπική προβολή του Γ. Παπανδρέου, ερχόταν ως απάντηση στην προσπάθεια της ΕΔΑ να κατοχυρώσει την επέτειο ίδρυσης του ΕΑΜ ως «επίσημη» επέτειο της

Εθνικής Αντίστασης. Μάλιστα σε πανηγυρική συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου στην Αθήνα αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί σειρά εκδηλώσεων για να τιμηθούν η Εθνική Αντίσταση και οι ήρωές της. «Ταυτοχρόνως υπεγραμμίσθη ως ευοίωνον σημείον η γενομένη απαρχή αναγνωρίσεως της Εθνικής Αντιστάσεως υπό της Πολιτείας. Εις το επίκεντρον ευρίσκετο η προσωπικότης του Γεωργίου Παπανδρέου σύμβολον ενότητος του Έθνους» (*Ελευθερία*, 14.10.1964). Ακολούθως αποφασίστηκε να τιμηθεί ο πρωθυπουργός με το χρυσό μετάλλιο της πόλης ως δείγμα αναγνώρισης της προσφοράς του «ως προέδρου της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητος και Πρωθυπουργού της Απελευθερώσεως» (*Ελευθερία*, 14.10.1964).

Όπως προκύπτει από το Γράφημα 4 εκείνη τη χρονιά τα επετειακά δημοσιεύματα ξεπερνούν κάθε προηγούμενο. Η ολοένα και πιο αδιάρρηκτη σύνδεση μεταξύ ΕΔΑ και Εθνικής Αντίστασης θα μπορούσε να προκαλέσει στην ΕΚ δύο πολύ σημαντικά προβλήματα. Πρώτον, να της στερήσει αρκετούς από τους ψηφοφόρους της κεντροαριστεράς που ήταν συνδεδεμένοι με το εαμικό παρελθόν. Δεύτερον, στην ρητορική της Αριστεράς η επίμονη μνημόνευση της Αντίστασης στη δεκαετία του 1960 συνδεόταν μεταξύ άλλων και με το αίτημα νομιμοποίησης του ΚΚΕ. Απέναντι σε αυτές τις δύο προκλήσεις ο Γ. Παπανδρέου και η νεοσύστατη κυβέρνηση της ΕΚ έπρεπε να απαντήσουν. Την επισημοποίηση της 12ης Οκτωβρίου, ακολούθησε την ίδια χρονιά, η συμμετοχή κυβερνητικών στελεχών στον εορτασμό της επετείου της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου. Η επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από το κράτος, θα χαλάρωνε προοδευτικά, τη σύνδεση της ΕΔΑ με το αντιστασιακό παρελθόν και αντίστοιχα θα μείωνε τα πολιτικά οφέλη τα οποία προσκόμιζε στην Αριστερά η εαμική αντίσταση. Αντίθετα, το γεγονός ότι ο Γ. Παπανδρέου προσπάθησε να δώσει σε αυτό το παρελθόν την αναγνώριση και την αίγλη, που διεκδικούσε γι' αυτό η Αριστερά, θα σταθεροποιούσε ακόμη περισσότερο την ΕΚ και φυσικά τον ίδιο ως κεντρικό πόλο αναφοράς της αντιδεξιάς συσπείρωσης και θα εγγυόταν την μακροβιότητά της. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια ανακόπηκε ένα μήνα αργότερα από τα αιματηρά γεγονότα κατά τη διάρκεια του εορτασμού της επετείου του Γοργοποτάμου.

28η Οκτωβρίου 1940

Η επέτειος της 28ης Οκτωβρίου, καθιερώνεται ως εθνική γιορτή ήδη από τον καιρό της Κατοχής. Μεμονωμένα άτομα και αντιστασιακές οργανώσεις αποφάσισαν στις 28 Οκτωβρίου 1941 να τιμήσουν την προσφορά του Έλληνα Στρατιώτη και συνακόλουθα, να καθιερωθεί η ημέρα αυτή ως ημέρα αντίστασης εναντίον του Άξονα. Από τις προηγούμενες μέρες κυκλοφόρησαν προκηρύξεις του ΕΑΜ και άλλων οργανώσεων, ενώ την παραμονή άναψε φωτεινή επιγραφή στον Υμηττό «ΕΑΜ-28 Οκτωβρίου 1940» και κατατέθηκε στεφάνι στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη. Την ίδια μέρα οργανώθηκε συγκέντρωση στο Σύνταγμα με σύνθημα «Θάνατος στο φασισμό-Λευτεριά στο λαό». Με τον ίδιο περίπου τρόπο γιορτάστηκε και τις δύο επόμενες χρονιές το 1942 και το 1943 (Γλέζος, 2006: τόμ. Α΄, 617-619).

Το 1944 γίνεται πια επίσημη εθνική γιορτή και αργία. Πριν ακόμη επιστρέψει ο βασιλιάς Γεώργιος στην Ελλάδα απευθύνει διάγγελμα στον Ελληνικό λαό με το οποίο τοποθετεί την 28η Οκτωβρίου ήδη από το 1944, στις μεγάλες στιγμές του έθνους: «Εις όλας τας ενδόξους αναμνήσεις μας η 28η Οκτωβρίου προσέθηκεν εν βαθύτερον νόημα, το νόημα της αδιαπτώτου ακμής ενός μεγάλου λαού, του οποίου ολόκληρος η απέραντος ιστορία δεν εγήρασε την ψυχήν» (*Ελευθερία*, 28.10.1944). Μόλις λίγες μέρες μετά από την Απελευθέρωση της Αθήνας και ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν η 28η Οκτωβρίου, η ημέρα που η Ελλάδα απέρριψε το ιταλικό τελεσίγραφο και εισήλθε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συγκαταλεγόταν στις μεγάλες στιγμές του έθνους.

Αργότερα, μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου η 28η Οκτωβρίου έμεινε ουσιαστικά η μόνη εθνική επέτειος που αναφερόταν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στην εμπλοκή της Ελλάδας σε αυτόν. Κανένα άλλο γεγονός από αυτή την περίοδο δεν έγινε επίσημη αργία και δε γνώρισε τόσο μεγάλη αποδοχή. Όταν μια κοινωνία υφίσταται ραγδαίες και ριζικές μεταβολές – όπως η ελληνική μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – που κατακερματίζουν την κοινωνική και πολιτική τάξη έχει ζωτική ανάγκη από την κατασκευή και την υπενθύμιση ενός παρελθόντος που να μπορεί να εγγυηθεί ένα ευοίωνο, αλλά και κοινά αποδεκτό μέλλον. Η ύπαρξη αυτού του παρελθόντος είναι ιδιαιτέρα σημαντική για την νομιμοποίηση μιας καινούργιας μορφής πολιτικής εξουσίας, της οποίας η επιτυχία εξαρτάται, πολύ συχνά, από την ικανότητα των φορέων της να συγκροτήσουν μια αποδεκτή αφήγηση για το παρελθόν. Γι' αυτό και πολύ συχνά, όταν δεν υπάρχει μια τέτοια αφήγηση, κατασκευάζεται (Zerubavel, 1996: 105-126).

Η ελληνική κοινωνία παρόλο που βρίσκεται στην πλευρά των νικητών, βγαίνει από τον πόλεμο τραυματισμένη και κατακερματισμένη. Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου επισκιάστηκε από τον αιματηρό και διχαστικό εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η μνημόνευση της λήξης του Πολέμου, θα ήταν προβληματική. Με δεδομένη την ήττα της Αριστεράς και τα στενά όρια της εθνικοφροσύνης, θα ήταν σχεδόν αδύνατο να συγκροτηθεί μια συνεκτική αφήγηση για την περίοδο 1940-1945, γιατί θα έπρεπε να αποκλείσει ένα μεγάλο κομμάτι του έθνους (Βόγλης, 2007: 437-456).

Αντίθετα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι μια εθνική επέτειος οφείλει να προάγει την εθνική ενότητα και να καλλιεργεί το πατριωτικό αίσθημα (Bodnar, 1994: 13-20) η 28η Οκτωβρίου συγκεντρώνει πολύ περισσότερα εχέγγυα από οποιαδήποτε άλλη ημερομηνία. Καταρχήν, πρόκειται για ένα γεγονός του οποίου η συμβολική και η ιστορική αξία δεν αμφισβητούνται από καμία πλευρά. Μπορεί κατά καιρούς να προβλήθηκαν διαφορετικές εκδοχές ή ερμηνείες[37] αλλά η 28η Οκτωβρίου αναγνωριζόταν ως ισχυρό σύμβολο αντίστασης της Ελλάδας εναντίον των δυνάμεων του Άξονα και από τους νικητές και από τους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου. Επιπλέον, ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος μνημονεύεται ως ένας νικηφόρος πόλεμος, ως μια νίκη του Ελληνικού Στρατού, ο οποίος αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει εξαιτίας της γερμανικής επίθεσης χωρίς να ηττηθεί στο πεδίο της μάχης. Με άλλα λόγια πρόκειται για μια επέτειο, στην οποία όλες οι παρατάξεις μπορούν να αναγνωρίσουν μια εκδοχή του παρελθόντος τους και άρα να διεκδικήσουν την ένταξή τους στον εορτασμό της.

Όπως φαίνεται από τα Γραφήματα 3, 4 και 6 η 28η Οκτωβρίου, όχι μόνο δεν λείπει από τον επετειακό χάρτη των τριών παρατάξεων, αλλά κυριαρχεί έναντι των αναφορών σε άλλες επετείους. Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διαφορετικός τρόπος, με τον οποίο καταρχάς ενσωματώνεται η επέτειος στην αφήγηση που φτιάχνει κάθε παράταξη για το παρελθόν και σε ένα δεύτερο επίπεδο ο

[37] Αυτές περιστρέφονταν γύρω από δύο από δύο θέματα: το πρώτο ήταν η κυβέρνηση Μεταξά και η πολεμική προετοιμασία της χώρας. Σύμφωνα με την Αριστερά ο Μεταξάς ήταν γερμανόφιλος άρα δεν επιθυμούσε να πολεμήσει τον Άξονα. Επιπλέον σύμφωνα πάντα με αυτή την εκδοχή αυτή που ανήκει στην Αριστερά η πολεμική προετοιμασία της χώρας ήταν ελλιπής. (Λιναρδάτος, *Η Αυγή*, 28.10.1956 – 21.12.1956). Η ακριβώς αντίθετη εκδοχή ήταν ότι ενώ η κυβέρνηση είχε προετοιμαστεί σωστά και οδηγούσε το λαό σε έναν πόλεμο νικηφόρο το ΚΚΕ απεργαζόταν χωριστή ειρήνη με τους Ιταλούς με τη μεσολάβηση της Σοβιετικής Ένωσης για να ανατρέψει την κυβέρνηση Μεταξά . Ενδεικτική είναι η σειρά που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με τίτλο: «28η Οκτωβρίου του 1940. Το φως του μεγαλείου και της προδοσίας», που δημοσιεύεται από τις 28 μέχρι τις Οκτωβρίου 1965.

τρόπος, με τον οποίο η κάθε παράταξη προσπαθεί να οικειοποιηθεί την αίγλη της εθνικής επετείου.

Δεξιά

Η μνημόνευση της 28η Οκτωβρίου εντάσσεται, για τη Δεξιά στο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης. Στον πυρήνα όλων των επετειακών κειμένων ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις, τις οποίες επιβάλλει η πολιτική συγκυρία, συναντάμε το έθνος ενωμένο και αποφασισμένο να αντισταθεί στους εχθρούς του, εξωτερικούς και εσωτερικούς. Σύμφωνα με τα επετειακά κείμενα, τόσο στην *Ακρόπολι* όσο και στην *Καθημερινή,* στις 28 Οκτωβρίου 1940, το έθνος ενωμένο υπό τον βασιλιά, τον Ι. Μεταξά και τον Α. Παπάγο έδωσε την υπέρτατη μάχη και την κέρδισε, εκπλήσσοντας όλους τους λαούς της Ευρώπης, ακόμη και τους ίδιους τους κατακτητές. Ο «Δεκέμβριος» και ο «Συμμοριτοπόλεμος» παρουσιάζονται ως συνέχεια των αγώνων του έθνους, ενώ το τέλος του εμφυλίου πολέμου, πολύ συχνά καλείται «δευτέρα απελευθέρωσις» (*Η Καθημερινή*, 28.10.1965).

Έτσι, η 28η Οκτωβρίου εμφανίζεται ως αυτονόητη συνέχεια όλων των μεγάλων πολεμικών αναμετρήσεων στην ελληνική ιστορία: «Η Ελλάς, όπως πάντοτε εις την ιστορίαν της, εγένετο και τότε (28.10.1940) πρόμαχος της ιδέας της Ελευθερίας, της ιδέας της Δημοκρατίας και της Δικαιοσύνης. Αυτό ήτο το νόημα των μαχών του Μαραθώνος και της Σαλαμίνος. Αυτό ήτο το νόημα των μαχών γύρω από την Βασιλεύουσαν. Αυτό ήτο το νόημα των αγώνων του 1821. Αυτό ήτο το νόημα και όλων των μεταγενέστερων εθνικών μας αγώνων μέχρι και της μάχης της Αλβανίας» (Πρωθυπουργικό διάγγελμα, *Ακρόπολις*, 27.10.1957).

Ταυτόχρονα, η 28η Οκτωβρίου θεωρείται η αρχή του «αντικομμουνιστικού αγώνα», ο οποίος με αυτό τον τρόπο εντάσσεται στις ηρωικές στιγμές του έθνους. Με τον ίδιο τρόπο διευρύνεται και η ιδέα του εχθρού για να χωρέσει όχι μόνο τον εξωτερικό αλλά και τον εχθρό που προέρχεται από το εσωτερικό της χώρας και του έθνους. «Ήλθεν η Κατοχή με την φωτιάν και το πολυβόλον και έπειτα ο συμμορίτης με την ασιατικήν απανθρωπίαν» (*Ακρόπολις*, 28.10.1950). «Δι' αυτό ο αγών που ήρχισε δια την Ελλάδα την 28η Οκτωβρίου του 1940 υπήρξε και υπάρχη ενιαίος και αδιαίρετος. Το ΟΧΙ του Ι. Μεταξά, το δεύτερον ΟΧΙ του αειμνήστου βασιλέως Γεωργίου ήτο φυσικόν να ακολουθήση εξ ίσου αυθόρμητον, εξ ίσου αδιάλλακτον και το τρίτον ΟΧΙ» (*Ακρόπολις*, 28.10.1953).

Αυτό το βαρύ παρελθόν προορίζεται να εμπνεύσει σεβασμό, εθνική υπερηφάνεια και να τονώσει τον πατριωτισμό των Ελλήνων. Παράλληλα, ωστόσο, ο

τρόπος με τον οποίο μνημονεύεται δημιουργεί υποθήκες, οφειλές των νεότερων σε όσους αγωνίστηκαν παλαιότερα. Από τα επετειακά κείμενα που δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Ακρόπολις* οι οφειλές που προκύπτουν για τη νεολαία κυρίως είναι δύο. Καταρχήν, ο σεβασμός στην ιδέα του έθνους και της ιστορίας του, που ανάγονται σε ιερά σύμβολα. Σε έναν λόγο ηρωικό και ηθικοπλαστικό το έθνος αποκτά μια ιερή διάσταση. Ταυτόχρονα, δημιουργείται ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα σε ένα παρόν ασήμαντο και ταυτόχρονα επικίνδυνο και σε ένα παρελθόν που εξιδανικεύεται αποκτώντας σχεδόν μυθικές διαστάσεις. Όσο πιο ιερό και μεγαλειώδες γίνεται το εθνικό παρελθόν, τόσο πιο δύσκολο είναι να αμφισβητηθεί. Κατά συνέπεια, μπορεί να προσφέρει τη νομιμοποίηση των ανθρώπων και των φορέων που εμφανίζονται ως συνεχιστές του: της πολιτικής εξουσίας, του θρόνου, του Στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας. «Αι σημεριναί ένοπλαι δυνάμεις (αποτελούν) θεματοφύλακες των ωραίων αγώνων του 1940-41 […] και ήδη με το όπλον ανά χείρας με σύμβολα τους βασιλείς μας είναι έτοιμοι δια την υπεράσπισιν της Ελευθερίας και της ακεραιότητας της χώρας μας» (Παπάγος, *Ακρόπολις,* 28.10.1950).

Δεύτερη και πολύ σημαντική οφειλή, στο ιερό παρελθόν αναδεικνύεται η συνεχής επαγρύπνηση εναντίον του εσωτερικού εχθρού: «Η μεγάλη και δραματική περιπέτεια δεν τελείωσε ούτε με τη νίκη του Αλβανικού Μετώπου, ούτε με το έπος των οχυρών της Μακεδονίας, ούτε με τα μαρτύρια της Κατοχής, ούτε με τους ηρωικούς αγώνες της ερήμου και του Ρίμινι, ούτε με τις νίκες εναντίον της ερυθράς εισβολής στο Βίτσι και στο Γράμμο. Ο αγών εξακολουθεί και αυτή τη στιγμή, μέσα στα σπλάχνα της Ελλάδος, μ' άλλη μορφή πιο δραματική γιατί ακριβώς είναι πιο ύπουλη: Σκοτεινές δυνάμεις μελετούν την υποδούλωση μας στην ερυθρά τυραννία» (Μελάς, *Ακρόπολις*, 28.10.1952).

Η αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου προβάλλεται ως το ελάχιστο καθήκον των συγχρόνων, έναντι της θυσίας όσων σκοτώθηκαν στα ελληνοαλβανικά σύνορα και αναδεικνύεται πολύ σημαντική συνιστώσα των επετειακών κειμένων, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 7. Αυτή η αντικομμουνιστική διάσταση διαφοροποιείται ανάλογα με την πολιτική συγκυρία, αλλά είναι σχεδόν πάντα παρούσα. Η πιο ενδιαφέρουσα εκδοχή της, ωστόσο, βρίσκεται στα κείμενα που δημοσιεύονται από το 1961 και μετά, με στόχο να καταδείξουν την προδοτική δράση του ΚΚΕ κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου.

Στον λόγο της Αριστεράς, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, μετά το 1960 η αντιστασιακή δραστηριότητα ταυτίζεται με την αριστερή ταυτότητα. Από την άλλη η

συνάφεια μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς που καλλιεργείται κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου, και μετά από αυτόν, κάνει την παραδοσιακή αντικομμουνιστική ρητορική να φαντάζει κενή περιεχόμενου. Χρειαζόταν λοιπόν ένα καινούργιο στοιχείο που θα έκανε πιο απτή και εντυπωσιακή την κομμουνιστική προδοσία στο παρελθόν και άρα πιο πειστική την τεκμηρίωσή της στο παρόν και το μέλλον. Κατασκευάζεται γι' αυτό τον λόγο ένα συμπληρωματικό αφήγημα, σύμφωνα με το οποίο οι Έλληνες κομμουνιστές όχι μόνο ευθύνονται για τον εμφύλιο πόλεμο και τις τραγικές του επιπτώσεις, αλλά, επιπλέον «επρόδωσαν το έπος του 40 ακολουθούντες την τότε φιλοχιτλερικήν πολιτικήν της Μόσχας» (*Ακρόπολις*, 28.10.1961). Πιο συγκεκριμένα, «ετάχθησαν εναντίον της Αντιστάσεως της Ελλάδος στον Άξονα. Εχαρακτήρισαν την άμυναν της Πατρίδος ως πόλεμον ιμπεριαλιστικόν και τυχοδιωκτικόν. Έρριψαν συνθήματα ηττοπαθείας και ανυπακοής εις το Στράτευμα και εκάλεσαν τους στρατιώτας να στρέψουν τα όπλα κατά της κυβερνήσεως Μεταξά και να συναδελφωθούν εις το μέτωπον με τους Ιταλούς» (*Ακρόπολις*, 28.10. 1964).

Επίσης, στο πλαίσιο της αντικομμουνιστικής ρητορικής, τα επετειακά κείμενα συνδέονται στον λόγο της Δεξιάς με την τρέχουσα πολιτική συγκυρία και εργαλειοποιούνται, ειδικά σε περιόδους που η επέτειος βρίσκεται κοντά στις εκλογές. Το 1952, το κύριο άρθρο της *Καθημερινής* δεν αναφέρει τίποτε σχετικό με τα γεγονότα αλλά επικεντρώνεται στις επερχόμενες εκλογές: «Η εφετινή επέτειος συμπίπτει εις περίοδον εσωτερικής ταραχής. Σύγχυσις πνευματική και ηθική κάμψις χαρακτηρίζουν μιαν μερίδα του ελληνικού λαού, η οποία βλέπει τους ηγέτας της περιπτυσσομένους την επιβουλήν, δια την οποίαν εστρατεύθη και επολέμησεν» (*Η Καθημερινή*, 28.10.1952).

Στο ίδιο μοτίβο, γράφονται και τα επετειακά κείμενα του 1961 και του 1963, στα οποία, όπως και το 1952, η ψήφιση της ΕΡΕ υποδεικνύεται ως οφειλή προς το παρελθόν: «Η αύριον πρέπει να ξημερώσει εξημερώση με ένα νέον παλλαϊκόν, πανεθνικόν «παρών» εις την μάχην δια την Ελλάδα. Ο Έλλην εκλογεύς κρατεί εις χείρας του το μέλλον της πατρίδος του, εαυτού και των τέκνων του» (*Η Καθημερινή*, 28.10.1961).

Την ίδια περίπου εποχή, αρχές της δεκαετίας του 1960, ξεκινά στην *Ακρόπολι,* η δημοσίευση αφηγηματικών σειρών με θέμα τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και τη γερμανική επίθεση (Πίνακας 2). Τα αναγνώσματα αυτά αναπτύσσονται σε τρεις αφηγηματικούς άξονες, που έχουν ως στόχο να ενισχύσουν την εκδοχή της Δεξιάς για τα εν λόγω γεγονότα αλλά και να λειτουργήσουν ως απάντηση στην έντονη, εκείνη

την εποχή, πατριωτική ρητορική της Αριστεράς. Πρώτος αφηγηματικός άξονας είναι η προβολή της γενναιότητας των πολεμιστών, και η καλή πολεμική προετοιμασία της κυβέρνησης Μεταξά. Αντίστοιχα, η υπεροπλία των αντιπάλων προσκομίζεται ως η μοναδική αιτία για την συνθηκολόγηση. Δεύτερος άξονας είναι η αποσύνδεση της Δεξιάς ως παράταξης από το δωσιλογισμό. Η συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής παρουσιάζεται ως ενέργεια επιβεβλημένη από τις περιστάσεις.[38] Τέλος, επικεντρώνονται στην κατασκευή ενός προδοτικού παρελθόντος για το ΚΚΕ που δεν στηρίζεται μόνο στις εμφύλιες συγκρούσεις, αλλά συμπεριλαμβάνει και την περίοδο του Ελληνοϊταλικού Πολέμου.

Ενδεικτική είναι η σειρά που δημοσιεύεται με αφορμή την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου το 1965 και έχει τίτλο: «28η Οκτωβρίου 1940. Το φως του μεγαλείου και της προδοσίας», με θέμα την προδοτική δράση του ΚΚΕ κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο. Σε αυτή, συγγραφέας του οποίου το όνομα δεν δημοσιεύεται, επικαλείται το τρίτο γράμμα που έγραψε ο Ζαχαριάδης στις 15 Ιανουαρίου 1941 από τη φυλακή.[39] Σε αυτό το γράμμα ο γ.γ. του ΚΚΕ καλεί τους νέους του κόμματος να συνειδητοποιήσουν ότι «μετά το διώξιμο των Ιταλών από την Ελλάδα το αίμα των φαντάρων μας χύνεται άδικα» και ότι ο πόλεμος συνεχίζεται χάριν των βρετανικών συμφερόντων. Επομένως θα έπρεπε ο λαός να απαιτήσει χωριστή ειρήνη με τη μεσολάβηση της ΕΣΣΔ και πρωτίστως να απαλλαγεί από τη δικτατορία. Επικαλούμενη η Δεξιά αυτό το γράμμα κατηγορεί το ΚΚΕ, ότι τη στιγμή που το έθνος μαχόταν, οι κομμουνιστές σχεδίαζαν να πάρουν την εξουσία ανατρέποντας την κυβέρνηση και θέτοντας σε κίνδυνο το αγώνα (*Ακρόπολις,* 31.10.1965).

[38] Αυτό το επιχείρημα αναπτύσσεται στα απομνημονεύματα του Γ. Τσολάκογλου ο οποίος διατηρώντας στην αφήγηση του ακραιφνές εθνικοπατριωτικό ύφος ισχυρίζεται ότι προχώρησε στη συγκρότηση της δωσίλογης κυβέρνησης των Αθηνών όχι από απείθεια στην κυβέρνηση του Καΐρου, ούτε από συμπάθεια για τις δυνάμεις του Άξονα αλλά από πρόθεση να βοηθήσει τις αντιστασιακές δυνάμεις ώστε να δρουν ελεύθερα και με ασφάλεια (*Ακρόπολις* 3.10.1959)

[39] Το γράμμα αυτό δε δημοσιεύτηκε τότε γιατί έπεσε στα χέρια της Ασφάλειας και δεν έγινε γνωστό τότε. Δημοσιεύτηκε μετά τον πόλεμο (ΚΚΕ εσωτ., 1974: 31-35).

ΓΡΑΦΗΜΑ 7

(απόλυτες τιμές)

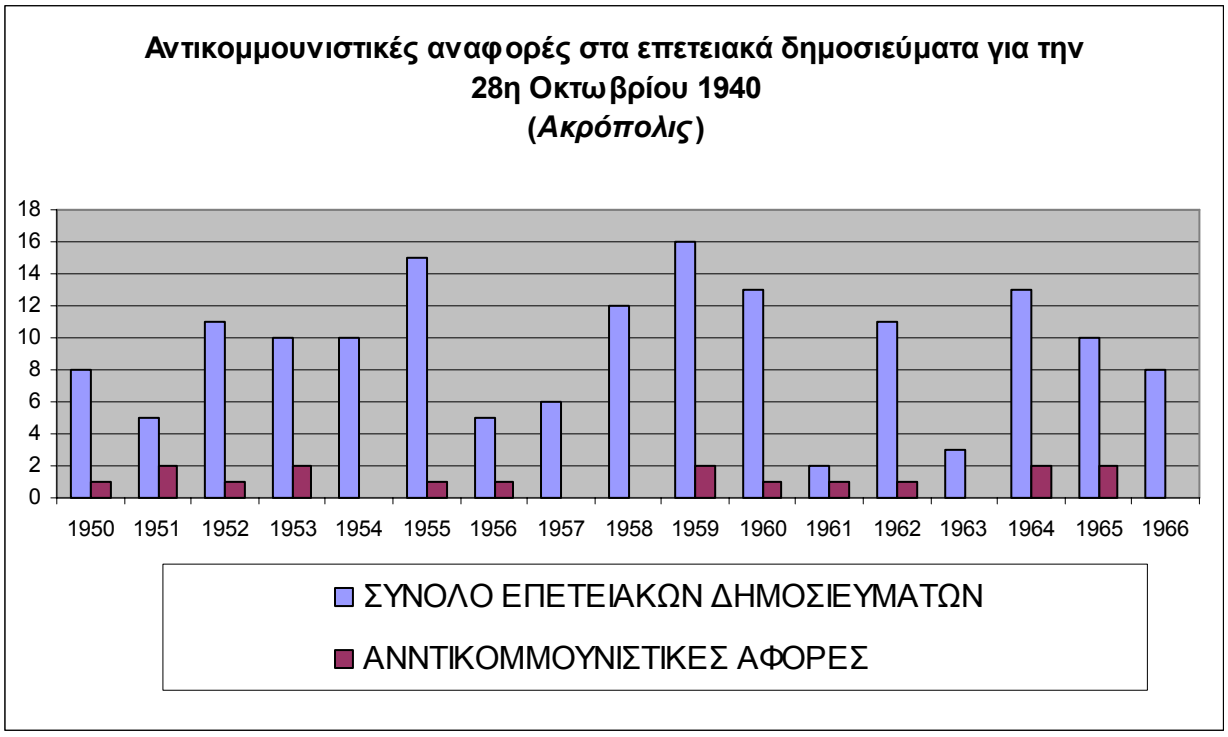

Πίνακας 2: *ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ*
(ιστορικά αφηγήματα με θέμα την τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και τη γερμανική επίθεση)

ΕΤΟΣ		ΤΙΤΛΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ
1958	1.	«Η επιστροφή του Δαίδαλου. Η μάχη της Κρήτης από τον Φον Χεϋτε, Γερμανό αλεξιπτωτιστή»	6/7/1958 – 27/7/1958
1959	2.	«Διεπράχθησαν στρατηγικά σφάλματα κατά τον Ελληνοϊταλικόν πόλεμον;»	31/5/1959 - 26/7/1959
	3.	«Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Γ. Τσολάκογλου: Ελληνοϊταλικός πόλεμος – συνθηκολόγησις – Κατοχή»	9/8/1959 – 31/10/1959
1960	4.	«Πως κατεκτήσαμε την Ελλάδα: αντιστράτηγου Βαρώνου Φον Ρίχτενμπεργκ»	1/11/1960 – 25/11/1960
	5.	«Η μάχη της Μακεδονίας από της ελληνικής πλευράς. Αι άγνωστοι σελίδες της εποποϊίας του Ελληνογερμανικού πολέμου 1941 όπως την αφηγούνται οι πρωταγωνισταί της»	11/12/1960 – 31/12/1960
1965	6.	«28^{η} Οκτωβρίου 1940. Το φως του μεγαλείου και της προδοσίας»	28/10/1965 – 31/10/1965
1966	7.	«Το Ολοκαύτωμα του 1941. Πριν από 25 χρόνια: Η χιτλερική επίθεσις κατά της Ελλάδας» (εβδομαδιαία)	21/3/1966 – 30/4/1966

Κέντρο

Στα επετειακά κείμενα του Κέντρου, ο βασικός κορμός της αφήγησης για την 28η Οκτωβρίου είναι, εκ πρώτης όψεως, παρόμοιος με τον αντίστοιχο της Δεξιάς. Οι Έλληνες εμφανίζονται ενωμένοι μπροστά στον εχθρό, αποφασισμένοι να πολεμήσουν θυσιάζοντας τα πάντα, προκειμένου να διατηρήσουν την ελευθερία τους. «Όλαι αι δυνάμεις του έθνους επολέμησαν στην πρώτη γραμμή. Δεν υπάρχουν διαφοραί και κατατάξεις. Όσοι επολέμησαν, επολέμησαν στην πρώτη γραμμή του κινδύνου. Επολέμησαν οι μόνιμοι και οι έφεδροι, οι ανώτεροι και οι κατώτεροι, και οι μετέπειτα χωρισθέντες εις δεξιούς και αριστερούς» (*Ελευθερία*, 28.10.1952). Στο πλαίσιο αυτής της αφήγησης, η 28η Οκτωβρίου αποτελεί και εδώ συνέχεια των μεγάλων αγώνων του Ελληνισμού και εντάσσεται στη μακραίωνη ιστορία του έθνους. Επίσης, αποτελεί το έναυσμα, τόσο χρονικά όσο και ηθικά, για τον αγώνα των Ελλήνων εναντίον της «κομμουνιστικής επιβουλής» (*Ελευθερία*, 28.10.1959).

Παρόλο που οι διαφορές με την αφήγηση της Δεξιάς δεν είναι μεγάλες, υπάρχουν ωστόσο, κάποια σημεία τα οποία αναδεικνύουν τη διαφοροποίηση της αφήγησης του Κέντρου και σηματοδοτούν την πορεία της παράταξης από την εθνικοφροσύνη στην Αντιδεξιά. Συγκεκριμένα, χωρίς να απορρίπτεται ή να ανασκευάζεται η επίσημη εκδοχή των γεγονότων, συγκροτείται μια αφήγηση, η οποία χωρίς να εγκαταλείπει τον απαραίτητο για την εποχή αντικομμουνισμό, σταδιακά φέρνει στο προσκήνιο την Αντίσταση και ως ένα βαθμό διεκδικεί την εκπροσώπησή της.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι διαφορές εμφανίζονται σε επίπεδο ρητορικής. Παρόλο που το έθνος αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της αφήγησης, του αποδίδονται διαφορετικά χαρακτηριστικά. Επιπλέον, πολύ συχνά, στα επετειακά κείμενα αντικαθίσταται από τον όρο «λαός» και πρωταγωνιστεί, ως υποκείμενο των ιστορικών γεγονότων, παραγκωνίζοντας το έθνος. «Όλοι οι λαοί δημιουργούν ιστορίαν. Ο ελληνικός, όμως, έχει το προνόμιον από της εμφανίσεώς του να φιλοτεχνή με τας πράξεις του, τους μεγάλους σταθμούς της ιστορίας αυτής δια τους οποίους είναι υπερήφανον ολόκληρον το ανθρώπινον γένος. Θετικός εις την πνευματικήν συμβολήν του απετέλεσε πάντοτε με την ψυχήν του φραγμόν εις κάθε είδους απειλήν βαραβαρότητας: της περσικής κατά τους κλασσικούς χρόνους, της βορείου και ανατολικής κατά τους βυζαντινούς, της φασιστικής κατά το 1940, της κομμουνιστικής κατόπιν» (*Ελευθερία*, 28.10.1958).

Έτσι, η μακραίωνη και σημαντική για το παρόν ιστορία των μεγάλων αγώνων εναντίον των κατακτητών δε γράφηκε από ένα ιερό έθνος. Πίσω από όλες αυτές τις αξιομνημόνευτες πράξεις δεν βρίσκονται ο Αρχιστράτηγος, ο Μεταξάς, ή ο Βασιλιάς. Βρίσκονται απλοί άνθρωποι χωρίς αξιώματα, «τα φανταράκια που ανέβηκαν τα αλβανικά βουνά, οι έφηβοι και οι κοπέλες μας που έρριξαν το ιερόν πάθος και την υπέρτατην ομορφιά τους εις το καμίνι της Εθνικής Αντιστάσεως» (*Ελευθερία*, 28.10.1966). Χωρίς να υποτιμάται η σημασία των πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών και των βασιλέων, όπως γίνεται στα κείμενα της Αριστεράς, αναδεικνύεται παράλληλα ο ρόλος που έπαιξαν σε αυτή τη διαδικασία οι αφανείς, αυτοί που δεν είχαν κανένα αξίωμα.

Ταυτόχρονα, ο λαός των επετειακών κειμένων του Κέντρου έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από το έθνος της Δεξιάς. Το έθνος ιερό και ηρωικό, στο παρελθόν, αποτελείται, στο παρόν, από μια μάζα φοβισμένων πολιτών που πάντοτε επιζητούν την προστασία των Σωμάτων Ασφαλείας και του Στρατού, για να αισθανθούν ασφαλείς. Αντίθετα, ο λαός παρουσιάζεται πάντοτε υπερήφανος και δεν ανταλλάσσει με τίποτε την τιμή και την αξιοπρέπειά του (*Ελευθερία*, 28.10.1955). Και ενώ το έθνος κινδυνεύει, ο λαός αγρυπνεί και συνεχίζει να είναι ετοιμοπόλεμος, όπως στο παρελθόν, για να αποκρούσει κάθε προσπάθεια εξανδραποδισμού του.

Περαιτέρω, ουσιαστικότερη διαφορά στα επετειακά κείμενα του Κέντρου και ειδικά της *Ελευθερίας* είναι, ότι, σε σχέση με τα αντίστοιχα της Δεξιάς, έχουν πολύ λιγότερες αντικομμουνιστικές αναφορές, όπως προκύπτει και από το Γράφημα 8. Τα περισσότερα δημοσιεύματα αναφέρονται στα γεγονότα της 28ης Οκτωβρίου, χωρίς να τη συνδέουν αναγκαστικά με την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Όταν, όμως, οι συνδέσεις αυτές είναι απαραίτητες, τότε οι αναφορές στην αντιστασιακή δραστηριότητα 1941-1944 υπερτερούν έναντι των αντίστοιχων στις εμφύλιες συγκρούσεις.

Επετειακά κείμενα με έντονη αντικομμουνιστική διάσταση και αναφορές στις εμφυλιοπολεμικές συγκρούσεις εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του 1950 (1950 και 1951), το 1956 και το 1958. Στην πρώτη περίπτωση, ο εμφύλιος πόλεμος είναι πάρα πολύ πρόσφατος, αλλά και η παράταξη του Κέντρου αγωνιά να αποδείξει την εθνικοφροσύνη της έναντι του ΕΣ και του Α. Παπάγου. Επίσης, εκείνη την περίοδο, μέχρι το 1952, το Κέντρο βρίσκεται στην κυβέρνηση, γεγονός που πιθανόν να οδηγεί σε μια πιο συντηρητική διαχείριση του παρελθόντος. «Ατενίζων πάντοτε προς τα εμπρός και αποφασισμένος ποτέ να μην συνθηκολογήση προς τη

βαρβαρότητα, απέτισε χθες ταυτοχρόνως με ευλάβειαν φόρον τιμής προς την μνήμην εκείνων που εθυσιάσθησαν κατά τα δέκα αυτά δραματικά έτη χάριν της ελευθερίας και του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» (*Ελευθερία*, 29.10.1950).

Οι αναφορές στον εμφύλιο πόλεμο επιστρέφουν το 1956 και το 1958. Στην πρώτη περίπτωση, λόγω της συνεργασίας Κέντρου και ΕΔΑ στο πλαίσιο της ΔΕ, επιστρατεύονται ως απάντηση στις κατηγορίες της ΕΡΕ, ότι ο πολιτικός χώρος του Κέντρου επέτρεψε την έξοδο του κομμουνισμού από το περιθώριο. Στη δεύτερη, ο χώρος του Κέντρου είχε γενικότερα αναδιπλωθεί σε μια αντικομμουνιστική ρητορική εξαιτίας της εκλογικής ήττας του ΚΦ και της ανάδειξης της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση.

Τις υπόλοιπες χρονιές, στο διάστημα 1950-1958, η σύνδεση της 28ης Οκτωβρίου με τον εμφύλιο πόλεμο αποφεύγεται, όπως φαίνεται στο Γράφημα 8, και σταματά οριστικά το 1958. Από το 1958 και έπειτα, εγκαινιάζεται μια περίοδος στην οποία τα επετειακά κείμενα είναι, είτε επικεντρωμένα στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο, είτε συνδέουν το ΟΧΙ της 28ης Οκτωβρίου με την αντιστασιακή δραστηριότητα 1941-1944. Η δεύτερη σύνδεση προκύπτει συχνότερα (Γράφημα 8) και είναι ενδεικτική μιας γενικότερης στροφής στη ρητορική του Κέντρου, που σταδιακά εξελίσσεται από εναλλακτικό εθνικόφρων κόμμα σε κύριο πολιτικό φορέα της αντιδεξιάς συσπείρωσης.

Ενώ στα κείμενα της Δεξιάς η αφήγηση από την 28η Οκτωβρίου περνά, τις περισσότερες φορές, στον εμφύλιο πόλεμο αφήνοντας ένα κενό για την περίοδο της Κατοχής, στα κείμενα του Κέντρου η αφήγηση συμπεριλαμβάνει αρκετές φορές και την αντιστασιακή δραστηριότητα 1941-1944. Προκειμένου δε, να μην χαθεί αντικομμουνιστικός προσανατολισμός, η αφήγηση ενοποιεί το ΟΧΙ του 1940, με την Αντίσταση εναντίον των κατακτητών και στη συνέχεια με την «αντίσταση εναντίον του κομμουνισμού» (*Ελευθερία*, 28.10.1956). Σε αυτή την εκδοχή της δεκαετίας του 1940, δεν καταδικάζεται ως κομμουνιστική και άρα αντεθνική, η εαμική Αντίσταση στο σύνολό της. Απομονώνεται μόνο η κομμουνιστική Αριστερά και όσοι συμμετείχαν αργότερα στον ΔΣΕ.

Πέρα από τα επετειακά κείμενα, στα οποία οι εν λόγω αναφορές είναι αρκετά υπαινικτικές, αυτή η νέα αφήγηση του κεντρώου χώρου, ξεδιπλώνεται στις αφηγηματικές σειρές που δημοσιεύονται στις εφημερίδες του Κέντρου κυρίως στη δεκαετία του 1960. Σημαντικότερη και χαρακτηριστικότερη περίπτωση από αυτές, αποτελεί το ιστορικό ανάγνωσμα με τίτλο «Το αντάρτικο. Η πρώτη πλήρης και

αντικειμενική εξιστόρισις των πολεμικών γεγονότων της Κατοχής», που δημοσιεύεται για περίπου ένα χρόνο από τον Ιούνιο του 1963 μέχρι το Μάιο του 1964. Αποτελεί ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα της αφήγησης του κεντρώου χώρου για τη δεκαετία του 1940 και τις διαιρέσεις της. Παρακολουθεί τη δράση των περισσότερων αντιστασιακών οργανώσεων, ανεξαρτήτως πολιτικής προέλευσης. Αναφέρεται στις ένοπλες ομάδες που συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις Κατοχής, στις συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ και στην Απελευθέρωση.

Στην αφήγηση, χωρίς αντικομμουνιστικές εξάρσεις διαχωρίζεται η αντιστασιακή δράση από τον κομμουνισμό, καταδικάζεται ο δωσιλογισμός και όλες οι μορφές συνεργασίας με τις δυνάμεις κατοχής. Για τις συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων αποδίδονται ίσες ευθύνες και στις δύο πλευρές. Αυτή η αφήγηση αποτυπώνει το κλίμα της εποχής στην οποία γράφηκε και δημοσιεύτηκε. Η ΕΚ έχει επιτύχει στον Ανένδοτο και βρίσκεται ένα βήμα πριν να καταλάβει την εξουσία. Εν μέσω μιας πολιτικής αντιπαράθεσης που τείνει να ξεπεράσει τις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις, η αφήγηση αυτή αποκαλύπτει ότι ο χώρος του Κέντρου αποκρυσταλλώνει ένα λόγο συνεκτικό για τη δεκαετία του 1940 που για πρώτη φορά δεν έχει ως κυρίαρχο στόχο να καθησυχάσει, ή μάλλον να εξευμενίσει, την Αριστερά και τη Δεξιά. Αντίθετα, ανάμεσα στους στόχους αυτής της αφήγησης είναι η απαξίωση της δεξιάς εθνικοφροσύνης και αποσύνδεση της αντιστασιακής κληρονομιάς από την Αριστερά και την ΕΔΑ. Δικαιώνοντας την εαμική αντίσταση, ο χώρος του Κέντρου διαχωρίζεται από τη Δεξιά και ταυτόχρονα διεκδικεί δυναμικά την πολιτική εκπροσώπηση της μη κομμουνιστικής Αριστεράς.

Χωρίς να χάνεται το στίγμα της αντίθεσης με τα δύο άκρα, η σειρά αποκαθιστά το κύρος του ΕΛΑΣ και όσων πέρασαν από τις γραμμές του: «κι όσο για τον πιο αδικημένο απ' όλους τον άμισθο εθελοντή αντάρτη του ΕΛΑΣ και όταν είχε την ιδεολογική του τοποθέτηση – όπως και άλλοι την είχαν – οι αγώνες του και οι θυσίες ούτε ξεμάκραιναν, ούτε δεύτεροι έρχονταν από το πρώτο το προς την πατρίδα καθήκον. Όπως το βροντοφώναζε: Ήθελε λεύτερη πατρίδα – εκείνος πρώτα – και πανανθρώπινη τη λευτεριά» (*Ελευθερία*, 24.5.1964). Με αυτό τον τρόπο, αναγνωρίζοντας τις υπηρεσίες όσων συμμετείχαν στις αντιστασιακές οργανώσεις της Αριστεράς, ενσωματώνοντας στην αφήγηση στίχους από γνωστά αντάρτικα τραγούδια μέσα από τη σειρά κατασκευάζεται μια ειδυλλιακή εικόνα για την Αντίσταση. Όλοι οι μαχητές, ανεξαιρέτως, είχαν αγνές και πατριωτικές προθέσεις ενώ οι διαμάχες εκπορεύονταν από τις ηγεσίες και αφορούσαν μόνον αυτές.

Επομένως, οι μαχητές στο παρελθόν συνενώνονται στον άξονα της αντιστασιακής πατριωτικής δραστηριότητας. Αυτή η συσπείρωση βέβαια δεν αφορά το παρελθόν, αλλά το παρόν και ενεργοποιείται από την ΕΚ ως άξονας συσπείρωσης των δυνάμεων της κεντροαριστεράς.

Γράφημα 8

(απόλυτες τιμές)

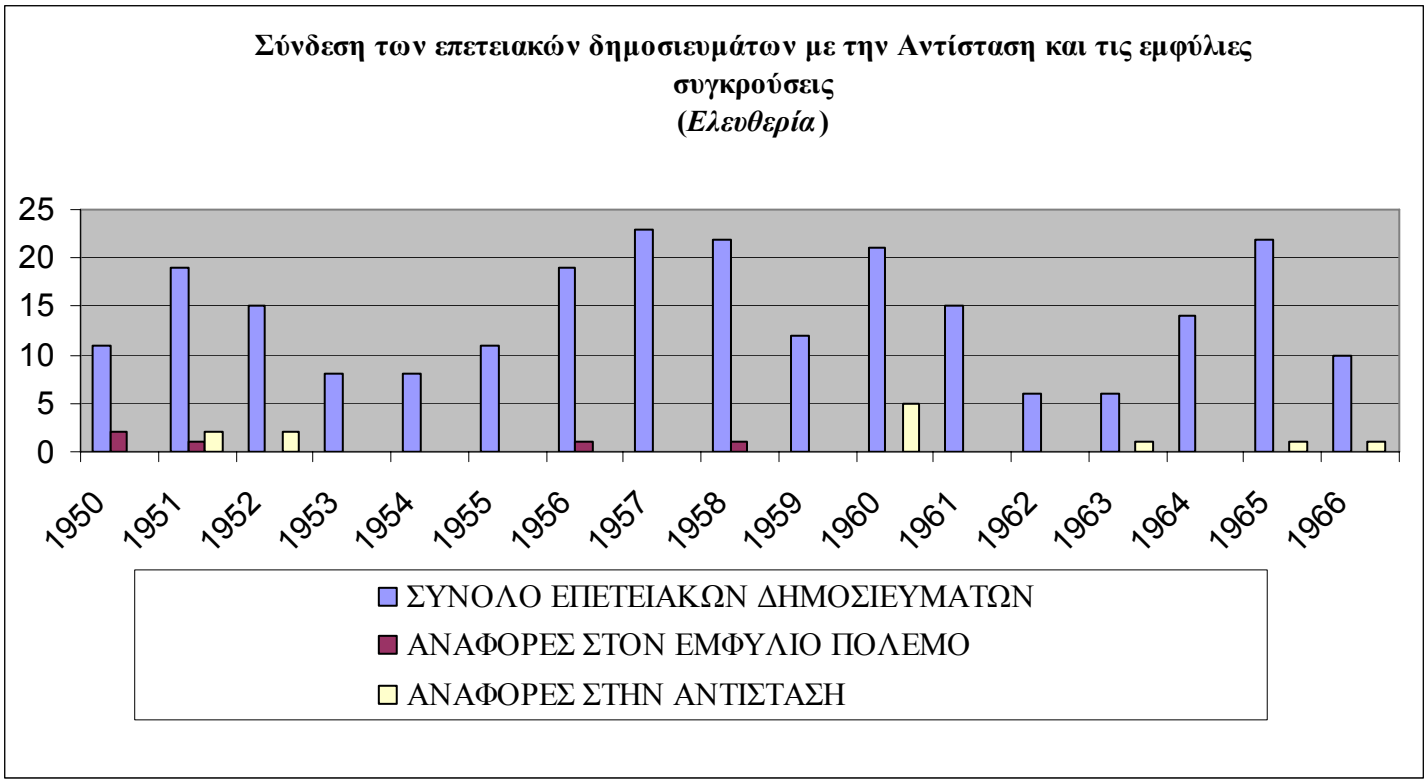

Γράφημα 9

(απόλυτες τιμές)

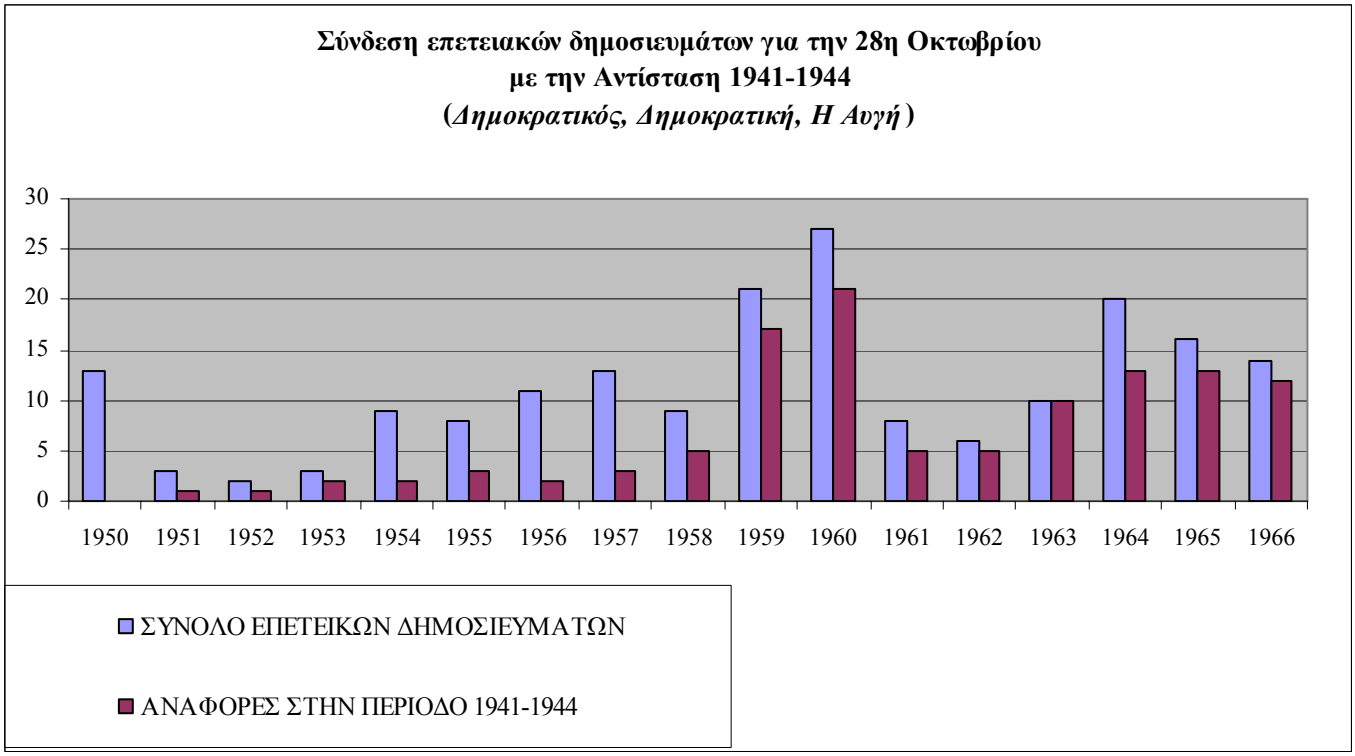

Αριστερά

Τα επετειακά δημοσιεύματα της Αριστεράς για την 28η Οκτωβρίου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο Γράφημα 6 μπορεί κανείς να διαπιστώσει, ότι στον επετειακό χάρτη της Αριστεράς η 28η Οκτωβρίου 1940 κατέχει σημαίνουσα θέση. Παρά τις αυξομειώσεις του αριθμού των δημοσιευμάτων δεν υπάρχει ούτε μια χρονιά που να μην γίνεται αναφορά στην επέτειο. Πολύ συχνά τα δημοσιεύματα για την 28η Οκτωβρίου είναι περισσότερα από τα αντίστοιχα για την επέτειο της ίδρυσης του ΕΑΜ ή για το Γοργοπόταμο. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικό. Καθώς η Αριστερά, ηττημένη από τον εμφύλιο πόλεμο, ανασυγκροτείται πολιτικά σε εχθρικό περιβάλλον, θα περίμενε κανείς να μην είναι ενθουσιώδης με τις εθνικές επετείους που έχει θεσπίσει το επίσημο κράτος. Ωστόσο, η πραγματική έκφραση της Αριστεράς, όπως προκύπτει από τα επετειακά κείμενα, είναι εντελώς διαφορετική. Όχι μόνο δεν απορρίπτει την επετειακή μνημόνευση της 28ης Οκτωβρίου, αλλά υπερθεματίζει τους εορτασμούς, τους χαιρετίζει και συχνά κατηγορεί το επίσημο κράτος ότι δεν αποδίδει όσες τιμές θα έπρεπε στο γεγονός (*Η Αυγή*, 27.10.1954. 30.10.1956 και 28.10.1960).

Από τη στιγμή της πολιτικής της ανασυγκρότησης, ουσιαστικά με την ίδρυση της ΕΔΑ το 1951, η ελληνική Αριστερά είναι προσανατολισμένη και προορισμένη να λειτουργήσει στο πλαίσιο της νομιμότητας (Παπαθανασίου, 2007: 183-203). Αυτή η απόφαση διαπερνά όλη την πολιτική παρουσία και τη δράση του κόμματος και φυσικά την έκφρασή του. Στο πλαίσιο αυτής της νομιμότητας η ΕΔΑ επιχειρεί να συγκροτήσει μια στιβαρή πολιτική έκφραση αξιοποιώντας παράλληλα το πρόσφατο παρελθόν. Με αυτή την έννοια η Αριστερά, δεν μνημονεύει απλά την 28η Οκτωβρίου αλλά την διεκδικεί. Μέσα από τα επετειακά κείμενα, ειδικά αυτά που έχουν ως θέμα τους εορτασμούς για την 28η Οκτωβρίου 1940, το πατριωτικό παρελθόν της εαμικής Αντίστασης βρίσκει τη θέση του στην μακραίωνη ιστορία του Ελληνισμού και η Αριστερά υπερβαίνει τους αποκλεισμούς της εθνικοφροσύνης, ώστε να καταξιωθεί στο παρόν ως «ο κληρονόμος των αγωνιστικών παραδόσεων του έθνους» (*Η Αυγή*, 27.9.1961). Έτσι, στα περισσότερα επετειακά κείμενα, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 9, 28η Οκτωβρίου και Αντίσταση ταυτίζονται. Το ένα γεγονός προϋποθέτει το άλλο και τελικά συνδέονται με τέτοιο τρόπο, ώστε η επέτειος του ΟΧΙ να καταστεί για την Αριστερά όσο περνάει ο καιρός, επέτειος της Εθνικής Αντίστασης.

Σταδιακά, κυρίως από την ίδρυση και την κυκλοφορία της *Αυγής* και μετά κατασκευάζεται γύρω από την 28η Οκτωβρίου μια αφήγηση, ανατρεπτική της

αντίστοιχης των εθνικοφρόνων, που καλύπτει όχι μόνο τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο, αλλά και ολόκληρη τη δεκαετία του 1940. Μάλιστα, για την ενδυνάμωσή της παράλληλα με τα επετειακά κείμενα, αλλά με αφορμή τις επετείους δημοσιεύονται αφηγηματικές ιστορικές σειρές (Πίνακας 3) που επικεντρώνονται στην ανατροπή της δεξιάς εκδοχής των γεγονότων του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Οι πιο χαρακτηριστικές από αυτές είναι οι δύο παρακάτω ιστορικές σειρές: «Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941. Το έπος και η προδοσία», και «Η χιτλερική εισβολή στην Ελλάδα» που φέρουν την υπογραφή του Σπ. Λιναρδάτου και δημοσιεύονται η πρώτη τον Οκτώβριο του 1956 και η δεύτερη τον Οκτώβριο του 1961.

Η αφήγηση αυτή, καταρχήν στοχεύει στην απονομιμοποίηση της εθνικοφροσύνης με την αποσύνδεση της Δεξιάς και του Θρόνου από την 28η Οκτωβρίου: «η 28η Οκτωβρίου αποτελεί ένα φωτεινό ορόσημο – την απαρχή μιας καινούργιας λαϊκής εξορμήσεως. Την 28η Οκτωβρίου 1940, οι Ιταλοί επιδρομείς και οι τεταρτοαυγουστιανοί ομοϊδεάτες τους έμειναν έκπληκτοι μπροστά στην υπέροχη ανάταση του Λαού μας. Η φασιστική συμμορία του Μουσολίνι πίστευε πως η Ελλάδα που στέναζε κάτω από τη δικτατορία του Μεταξά θα ’πεφτε σαν ώριμος καρπός στα χέρια της. Και οι τεταρτοαυγουστιανοί που πάσκιζαν τέσσερα χρόνια να τσακίσουν κάθε δημοκρατική αντίσταση πίστευαν πως είχαν πετύχει να κάνουν το έθνος ανίκανο να υπερασπίσει την ελευθερία του. […] Μα ο ελληνικός λαός και στρατός οι τίμιοι πατριώτες αξιωματικοί, οι γυναίκες και τα παιδιά ξεσηκώθηκαν σαν ένας άνθρωπος και υπεράσπισαν την πατρίδα μας ανατρέποντας τα μεγαλεπήβολα σχέδια του Μουσολίνι, και τους υπολογισμούς της προδοτικής 4αυγουστιανής κλίκας» (*Η Αυγή*, 28.10.1952). «Και ενώ τα στρατευμένα παιδιά του λαού έχυναν το αίμα τους στα αλβανικά βουνά οι κυβερνήτες του τόπου μαζί με το χάρτινο αρχιστράτηγο και την ανώτερη στρατιωτική ηγεσία προετοίμαζαν την παράδοση. […] Και στο τέλος παράδωσαν το στρατό σιδηροδέσμιο στους ξένους κατακτητές κι αυτοί φρόντισαν να περάσουν με το μέρος του «νικητή» ή να φύγουν στο εξωτερικό» (*Η Αυγή*, 28.10.1952). «Ο Λαός της Ελλάδας άκουσε στις 28 Οκτωβρίου 1940, τη φωνή των δεσμωτών αγωνιστών του, που τον καλούσαν να κάνει ταμπούρι του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα κάθε γωνιά της χώρας μας και κάθε καλύβα. Κι όταν η προδωτική ηγεσία παρέδωσε στους Γερμανοϊταλούς και Βουλγάρους την Ελλάδα, ο Λαός πήρε στα χέρια του την υπόθεση της Λευτεριάς και Ανεξαρτησίας του, και συνέχισε με μεγαλύτερη ένταση τον αγώνα και έγραψε την εποποιϊα της Εθνικής Αντιστάσεως με το δικό του αίμα» (*Η Αυγή*, 28.10.1952).

Καταρχήν, το υποκείμενο της Αντίστασης, του περίφημου ΟΧΙ είναι ο «λαός» της Ελλάδας και όχι η κυβέρνησή της, όπως συμβαίνει κυρίως στα δεξιά επετειακά κείμενα. Ωστόσο, αυτή δεν είναι η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο ανταγωνιστικών αφηγήσεων. Ενώ στην αφήγηση των εθνικοφρόνων ο πόλεμος υπάγεται στο δίπολο Έλληνες-Ιταλοί στην αφήγηση της Αριστεράς η αντίθεση δεν είναι τόσο καθαρή ή αυτονόητη. Από τη μια πλευρά βρίσκονται οι δυνάμεις του Άξονα μαζί με την κυβέρνηση της 4ης Αυγούστου και από την άλλη πλευρά ο Λαός, οι δεσμώτες κομμουνιστές και οι πατριώτες στρατιωτικοί. Επομένως, το ΟΧΙ δεν ειπώθηκε μόνο εναντίον της ιταλικής επίθεσης αλλά και εναντίον της δικτατορίας του Μεταξά που αφενός, καταπίεζε τους Έλληνες πολίτες και αφετέρου, απεργαζόταν προδοτικά και υποτιμητικά σχέδια παράδοσης της χώρας στις δυνάμεις του Άξονα. «Πέντε χρόνια βάσταξε ο αγώνας του Λαού. Στη δεύτερη φάσιν του ως αγώνος Εθνικής Αντιστάσεως μετέτρεψε ολόκληρη την Ελλάδα σε κάστρο κι ολοκαύτωμα Ελευθερίας. Τα ηθικά, κοινωνικά και εθνικά του πλαίσια ευρύνθηκαν και κάλυψαν όλους τους πόθους του λαού. Το όραμα μιας νέας Ελλάδος στήθηκε μπροστά στον καταματωμένο αυτό λαό, πάνω απ' τα καμένα χωριά πάνω απ' τα βομβαρδισμένα λιμάνια πάνω απ' τα κάτεργα και τις κρεμάλες των τυράννων. […] Αυτή τη μάχη της ανεξαρτησίας την έχασε στην φάσιν της εκείνη ο λαός μας» (*Η Αυγή*, 27.10.1957).

Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος και το αντιστασιακό κίνημα ενοποιούνται και η περίοδος 1940-1945 παρουσιάζεται ως ενιαία. Η Αντίσταση του ελληνικού Λαού ξεκινά για την Αριστερά από την 28η Οκτωβρίου και διαρκεί μέχρι το 1945. Για τη μετέπειτα περίοδο, η αφήγηση συσκοτίζεται ή γίνεται σύντομη και υπαινικτική. Μερικές φορές όλη η περίοδος από το 1945 και μετά συμπτύσσεται σε μικρές φράσεις που παραπέμπουν στην ήττα: «Τα ολοκαυτώματα και οι θυσίες του λαού μας δεν βρήκαν τη δικαίωση που προσδοκούσε ο λαός» (Πασαλίδης, *Η Αυγή*, 28.10.1959). Συχνότερα, όμως, ο εμφύλιος πόλεμος αποσιωπάται. Στην αφήγηση συνοψίζεται ως αντιφατική υποκρισία της παράταξης των εθνικοφρόνων «που κρατά στις φυλακές και στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως τους ήρωες των εθνικών μας αγώνων, αναπήρους και τραυματίες», ενώ την ίδια στιγμή αμνηστεύει εγκληματίες πολέμου και δωσίλογους (*Η Αυγή*, 28.10. 1959 και 28.10.1965).

Στα περισσότερα επετειακά κείμενα, η αφήγηση επεκτείνεται χρονικά για να φτάσει στο παρόν. Η Αντίσταση του ελληνικού λαού δεν είναι μια πράξη που τελείωσε στο παρελθόν, αλλά μια πράξη που συνεχίζεται σε παρόν και μέλλον, λαμβάνοντας μια σειρά από νοήματα που υπαγορεύονται από την πολιτική συγκυρία.

Στον αρχικό ερμηνευτικό καμβά, σύμφωνα με τον οποίο η 28η Οκτωβρίου «συμβολίζει το ΟΧΙ του Λαού εναντίον του φασισμού», προστίθενται η ειρήνη, η δημοκρατία, η εθνική ενότητα και ανεξαρτησία (*Η Αυγή*, 28.10.1954 και 28.10.1958). Το «ΟΧΙ στο φασισμό» γίνεται ισχυρό σύμβολο και σχεδόν κάθε χρόνο επανέρχεται ως ερμηνευτικό πλαίσιο για να υποδείξει τις νέες μορφές απειλής. Το 1955 γίνεται «ΟΧΙ» στους τυράννους του Κυπριακού λαού (*Η Αυγή*, 28.10.1955), το 1956 «ΟΧΙ» στους νεοβάρβαρους του Ήντεν και του Χάρντιγκ», το 1961 «και πάλι ΟΧΙ στο φασισμό» (*Η Αυγή*, 28.10.1961), το 1963 «ΟΧΙ στο παρακράτος» (*Η Αυγή,* 28.10.1963, το 1965 «ΟΧΙ στο αυλικό πραξικόπημα» (*Η Αυγή*, 28.10.1965) και το 1966 «ΟΧΙ στη χούντα» (*Η Αυγή*, 28.10.1966).

Από τα επετειακά κείμενα της *Αυγής* προκύπτει, σε σχέση με τα προεκλογικά κείμενα, πληρέστερη και πιο συγκροτημένη η εκδοχή της αριστερής αφήγησης για τη δεκαετία του 1940. Σύμφωνα με αυτή, η 28η Οκτωβρίου είναι «ο συνδετικός κρίκος της Εθνεγερτικής κληρονομιάς του Εικοσιένα με την Εθνικήν Αντίστασιν και τον αγώνα για την Ειρήνη την Δημοκρατία και την Εθνικήν Ανεξαρτησία» (Γλέζος, *Η Αυγή*, 28.10.1954). Καταρχήν, η 28η Οκτωβρίου εντάσσεται στις μεγάλες στιγμές του εθνικού αφηγήματος, και μνημονεύεται ως συνέχεια του 1821 αλλά και ως η απαρχή του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης. Αυτό το στοιχείο έχει ιδιαίτερη βαρύτητα γιατί η Αριστερά μνημονεύοντας την ημέρα του «ΟΧΙ» ως τη στιγμή της γέννησης του αντιστασιακού κινήματος δεν επιχειρεί απλώς τη νομιμοποίηση της στο παρόν προβάλλοντας το πατριωτικό της παρελθόν, ούτε επιβεβαιώνει την νομιμότητα και την πίστη της ΕΔΑ στα ιδανικά του έθνους· στοχεύει στην απονομιμοποίηση της εθνικοφροσύνης ως εθνικής ιδεολογίας.

Με βασικό άξονα αναφοράς τον πατριωτισμό του παρελθόντος κατασκευάζεται ένα ιδεολογικό σχήμα στον αντίποδα της εθνικοφροσύνης, με ανάλογα όμως υλικά. Όπως ακριβώς η εθνικοφροσύνη αποκλείει τους μη εθνικόφρονες – κομμουνιστές – προδότες από το σώμα του έθνους, έτσι, και ο πατριωτισμός της Αριστεράς αποκλείει από τον «Λαό» τους «προδότες». Στη διαιρετική τομή εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες η Αριστερά αντιτάσσει τη διαιρετική τομή Αντίσταση-συνεργασία. Η πλευρά της Αντίστασης εμπεριέχει το «λαό» δηλαδή, όσους στο παρελθόν πολέμησαν για την ανεξαρτησία της χώρας και όσους εμπνέονται στο παρόν από τα ιδανικά αυτού του αγώνα και επιθυμούν να τον συνεχίσουν σε πολιτικό επίπεδο. Η πλευρά της συνεργασίας εμπεριέχει αυτούς που αποκλείονται από το «λαό». Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται όσοι στο παρελθόν συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και

συνέπλευσαν «με την ξενόδουλη πλουτοκρατική ολιγαρχία» (*Η Αυγή*, 28.10.1959). «Δωσίλογοι, προσκυνημένοι, απόντες με τη βία των ξένων όπλων και το ψεύδος της δωσιλογικής ιδεολογίας» (*Η Αυγή*, 21.7.1963). Όπως η εθνικοφροσύνη αποκλείει εξ ορισμού τους κομμουνιστές από το σώμα του έθνους, με τον ίδιο τρόπο ο αριστερός πατριωτισμός αποκλείει από το σώμα του «λαού» τους ακραιφνείς εθνικόφρονες, ταυτίζοντας τους με τον «εχθρό», εσωτερικό και εξωτερικό.

Αυτή η ρητορική στοχεύει να υπονομεύσει την ταύτιση της Δεξιάς με την εθνικοφροσύνη, ή καλύτερα την ταύτιση του έθνους με τη Δεξιά και με την παράταξη των εθνικοφρόνων γενικότερα. Γι' αυτό στην αφήγηση της τονίζονται «τα προδοτικά σχέδια» της κυβέρνησης Μεταξά, ο δωσιλογισμός, οι κατοχικές κυβερνήσεις, η «φυγή» της κυβέρνησης στην Αίγυπτο, γεγονότα ή εκδοχές που κάνουν την επίσημη αφήγηση να φαίνεται ψεύτικη και υποκριτική. Στην ίδια λογική, υπενθυμίζεται, ότι ο εορτασμός της επετείου είχε καθιερωθεί από τις αντιστασιακές οργανώσεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής και όχι από το επίσημο κράτος.

Οι διαφορετικές και ανταγωνιστικές αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940 όπως προκύπτουν από τα επετειακά δημοσιεύματα αποκαλύπτουν τις διαφορετικές εκδοχές για το παρελθόν που κάθε παράταξη προσπάθησε να επιβάλλει στη συλλογική μνήμη. Είναι αναμενόμενο μετά από ένα βίαιο εμφύλιο πόλεμο νικητές και ηττημένοι, ιδιαίτερα τη στιγμή που εκφράζονται πολιτικά στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος, έστω και βαθειά προβληματικού, να υιοθετούν διαφορετική οπτική για το παρελθόν, ειδικά για τα γεγονότα που σχετίζονται με τον εμφύλιο πόλεμο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι και οι ηττημένοι του εμφυλίου πολέμου συμμετέχουν στον εορτασμό των εθνικών επετείων με μεγαλύτερο ενδεχομένως ενθουσιασμό από ό,τι οι νικητές και άρα εκπρόσωποι του επίσημου κράτους. Η 28η Οκτωβρίου μνημονεύεται από την Αριστερά όχι μόνο με ενθουσιασμό αλλά και δίνεται σε αυτή μεγαλύτερη έμφαση από ό,τι στις επετείους της Αντίστασης. Σε αυτά κείμενα η Αριστερά, όπως και οι δύο παρατάξεις των εθνικοφρόνων την ίδια χρονική περίοδο διεκδικεί τη θέση της στην εθνική ιστορία. Τόσο οι αφηγήσεις των εθνικοφρόνων όσο και η αφήγηση των μη εθνικοφρόνων έχουν κοινό πλαίσιο αναφοράς το έθνος, που καθίσταται με αυτόν τον τρόπο πεδίο ανταγωνισμού. Εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες επιδιώκουν να ταυτίσουν τα όρια της παράταξης τους με τα όρια του έθνους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δεκαετία του 1940 επιβιώνει ως παρελθόν και χρησιμοποιείται στη ρητορική των παρατάξεων, την περίοδο 1950-1967, με τη μορφή τριών διαφορετικών και ανταγωνιστικών μεταξύ τους αφηγήσεων. Η συγκρότηση των αφηγήσεων αυτών και στη συνέχεια η χρήση τους, όπως πολλές φορές αναφέρθηκε, δεν αφορά το ίδιο το παρελθόν, τα γεγονότα και την ερμηνεία τους, αλλά το παρόν· τις πολιτικές ανάγκες κάθε παράταξης, όπως αυτές υπαγορεύτηκαν από τη συγκυρία, το πολιτικό κλίμα και τους ανταγωνισμούς της μετεμφυλιακής πολιτικής σκηνής. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποια ήταν η απήχηση των εν λόγω αφηγήσεων στην κοινή γνώμη της εποχής και κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε κατά πολύ τους στόχους αυτής της μελέτης. Είναι πάντως βέβαιο πως η συγκρότηση συγκεκριμένων ερμηνειών για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, η επίκληση ή η αποσιώπηση ορισμένων από αυτά και η τελετουργική τους μνημόνευση μέσα από την καθιέρωση επίσημων εθνικών ή ανεπίσημων επετείων, συνιστά από την πλευρά των πολιτικών ελίτ συνειδητή προσπάθεια διαμόρφωσης και, ως ένα βαθμό, ελέγχου της συλλογικής μνήμης.

Σε αυτή τη διαδικασία πιο ευνοημένοι ήταν οι νικητές του εμφυλίου πολέμου. Έχοντας στη διάθεσή τους τον κρατικό μηχανισμό, τα σώματα ασφαλείας, την εκπαίδευση και μια σημαντική μερίδα του Τύπου, μπορούσαν να γράψουν και να ξαναγράψουν την ιστορία της δεκαετίας του 1940 προκειμένου να την χρησιμοποιήσουν στον πολιτικό τους λόγο. Ωστόσο και οι ηττημένοι, παρόλο που οι συνεχείς διώξεις και ο κοινωνικός και πολιτικός στιγματισμός τους διαιώνιζαν την ήττα, δεν έμειναν χωρίς πολιτική έκφραση. Η ελληνική Αριστερά ανασυγκροτήθηκε πολιτικά σχεδόν αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, αποκτώντας νόμιμο κομματικό φορέα και εκδίδοντας εφημερίδες. Παράλληλα, μέσω του εκδοτικού μηχανισμού του ΚΚΕ στην *υπερορία*, τόσο η κομματική ιστορία όσο και η ιστορία της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου γράφτηκαν ακόμη μια φορά και σε διαφορετική εκδοχή.

Παρόλα αυτά καμία από τις τρεις παρατάξεις δεν κατάφερε να συγκροτήσει μια κοινά αποδεκτή μνήμη των γεγονότων της εν λόγω δεκαετίας. Η συλλογική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας παρέμεινε διαιρεμένη, διασώζοντας και τις τρεις ανταγωνιστικές αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Οι αφηγήσεις αυτές, κατά κάποιον τρόπο, συνοψίζονται στον πολιτικό λόγο των παρατάξεων, αποτελώντας

συνάρτηση του ρόλου που έπαιξε η αντίστοιχη παράταξη (η Δεξιά, το Κέντρο και η Αριστερά) στο παρελθόν, αλλά και του ρόλου που διαδραμάτιζε στο παρόν και διεκδικούσε για το μέλλον.

Η διαδικασία συγκρότησης των διαφορετικών μεταξύ τους και ανταγωνιστικών αφηγήσεων για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 και στη συνέχεια η ενσωμάτωσή τους στην πολιτική επικοινωνία των κομμάτων με τους ψηφοφόρους τους, αποκαλύπτουν τη διαλογική σχέση ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν, στη μνήμη και στη λήθη, αλλά και τη μεγάλη σημασία που έχει για την εξουσία η δυνατότητα παρέμβασης στην εικόνα που έχει μια κοινωνία για το παρελθόν της.

Στην ανά χείρας διατριβή εξετάστηκαν αφενός οι λειτουργίες που επιτέλεσε κατά καιρούς το παρελθόν στην πολιτική ρητορική και αφετέρου η διαδικασία συγκρότησης των ανταγωνιστικών μεταξύ τους αφηγήσεων για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, η σχέση τους με το πολιτικό κλίμα και οι διαφοροποιήσεις που υπέστησαν σε όλη την περίοδο 1950-1967.

Οι λειτουργίες του παρελθόντος στην πολιτική ρητορική

Πολιτική ταυτότητα

Οι τρεις παρατάξεις, Δεξιά, Κέντρο και Αριστερά, τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου επιδιώκουν τη συγκρότηση μιας συμπαγούς ιδεολογικής και πολιτικής ταυτότητας. Για κάθε παράταξη, η ταυτότητα αυτή έπρεπε να την καθιστά ευδιάκριτη από τις άλλες δύο, να εκφράζει τους στόχους της, να αφηγείται την ιστορία της και να μπορεί να αποτελέσει άξονα παραταξιακής συσπείρωσης.

Στη διαδικασία συγκρότησης των πολιτικών ταυτοτήτων το παρελθόν είχε μεγάλη σημασία και για τις τρεις παρατάξεις. Η επίκληση ενός κοινού παρελθόντος, αληθινού ή κατασκευασμένου, και η αίσθηση ότι κάποιοι το μοιράζονται δημιουργεί στο παρόν μια αίσθηση συνάφειας με βάση την οποία μπορούν να δημιουργηθούν ισχυροί πολιτικοί δεσμοί και παραταξιακές ταυτίσεις. Με αυτόν τον τρόπο το παρελθόν λειτουργεί ταυτοποιητικά, αποτελώντας έναν από τους πιο κεντρικούς άξονες οικοδόμησης της ταυτότητας.

Στην περίπτωση των μετεμφυλιακών πολιτικών παρατάξεων η επίκληση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 αποτέλεσε πρόκληση. Αφενός επρόκειτο για ένα παρελθόν εξαιρετικά καθοριστικό, τόσο για την ελληνική κοινωνία εν γένει όσο και κατ' επέκταση για το πολιτικό σύστημα, αφετέρου, όμως, η επίκλησή του ήταν

προβληματική και για τους νικητές και για τους ηττημένους, επειδή έφερνε ξανά στο φως γεγονότα διαιρετικά, τα οποία καμιά πλευρά τελικά δεν ήθελε να θυμάται και να υπερτονίζει. Επρόκειτο για μια περίοδο κατά την οποία όλες οι πλευρές είχαν υποπέσει σε σφάλματα, των οποίων η υπενθύμιση έφερνε αντιμέτωπους νικητές και ηττημένους με τις αντιφάσεις τους. Επιπλέον, η απόλυτη διαίρεση του έθνους δεν ταίριαζε τελικά στη ρητορική καμίας παράταξης, αφού όλες ανέπτυσσαν τη ρητορική τους στο πλαίσιο του εθνικού αφηγήματος και με στόχο την ενδυνάμωσή του.

Παρόλα αυτά, κάθε παράταξη συγκρότησε τη δική της αφήγηση για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 και στη συνέχεια τη χρησιμοποίησε ως βασικό συστατικό της πολιτικής ταυτότητάς της. Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική δράση της παράταξης στο παρελθόν επιστρατευόταν επιλεκτικά και αποσπασματικά, χωρίς την πρόθεση αποκατάστασης της ιστορικής αλήθειας, για να δηλώσει τις προθέσεις της για το παρόν και το μέλλον, για να αποτελέσει εχέγγυο πολιτικής ορθοφροσύνης και να αποσαφηνίσει το ιδεολογικό και πολιτικό της στίγμα. Για τη Δεξιά, η εθνικοφροσύνη, ο αποκλεισμός των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου από το εθνικό σώμα, έγινε παραταξιακή και στη συνέχεια κομματική ταυτότητα. Για το Κέντρο μια εναλλακτική και λιγότερο αυστηρή ερμηνεία της εθνικοφροσύνης βοήθησε στην κατασκευή της εικόνας της μετριοπαθούς πολιτικής δύναμης που θα κινούνταν μακριά από τις υπερβολές των δύο «άκρων». Για την Αριστερά, τέλος, η δεκαετία του 1940 αποτέλεσε τον ιδρυτικό της μύθο. Η επίκληση της εαμικής Αντίστασης βοήθησε τους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου όχι μόνο να αμυνθούν ρητορικά στις κατηγορίες περί εθνικής προδοσίας αλλά και δημιουργούσε μεταξύ των αριστερών έναν άρρηκτο δεσμό, μια αίσθηση συνάφειας που κληροδοτήθηκε και στις επόμενες γενιές ψηφοφόρων.

Έτσι δημιουργήθηκε ένα υπόβαθρο αφηγήσεων για το παρελθόν που, ακόμη και όταν δεν χρησιμοποιούνταν συστηματικά, ήταν γνωστό στην κοινή γνώμη και ταυτισμένο με την πολιτική παρουσία του κάθε κόμματος. Ως εκ τούτου, ήταν στη διάθεση των κομματικών ελίτ που μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να χρησιμοποιήσουν τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό τους λόγο, όταν αυτό ήταν επιβεβλημένο από την πολιτική συγκυρία και εξυπηρετούσε την κομματική στρατηγική. Ωστόσο, όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από τα γεγονότα, βασική προϋπόθεση για τη χρήση της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο, ιδιαίτερα στις προεκλογικές περιόδους, ήταν το όφελος από αυτήν την επίκληση να υπερβαίνει το

κόστος που έχει, κατά κανόνα, η επίκληση ενός διαιρετικού και τραυματικού παρελθόντος.

Νομιμοποίηση

Στο πλαίσιο της πολιτικής που καθορίζεται από τη διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης και οι τρεις πολιτικές παρατάξεις επικαλούνται τη δράση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 προκειμένου να νομιμοποιήσουν την πολιτική τους παρουσία ενώπιον της κοινής γνώμης. Οι νικητές του εμφυλίου πολέμου, το Κέντρο και η Δεξιά, επικαλούνται γι' αυτό το σκοπό τις υπηρεσίες που προσέφεραν στο έθνος με την «αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου». Έτσι, ο εμφύλιος πόλεμος 1946-1949, τα Δεκεμβριανά και η πολιτική των κεντρώων κυβερνήσεων μετά την Απελευθέρωση υπενθυμίζονται και χρησιμοποιούνται ως απόδειξη «εθνικής» πολιτικής και ως προϋπόθεση για να ζητήσει μια παράταξη ή ένα κόμμα την ψήφο του εκλογικού σώματος. Η Αριστερά επιλέγει ως μέσο νομιμοποίησης την αντιστασιακή δράση των ετών 1941-1944, εκμεταλλευόμενη προφανώς τη μαζικότητα του ΕΑΜ και την παράλληλη αδυναμία της Δεξιάς να επιδείξει ένα ανάλογης εμβέλειας αντιστασιακό παρελθόν.

Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι για ποιο λόγο χρειάζεται οι παρατάξεις να ανατρέχουν για τη νομιμοποίηση των πολιτικών τους αποφάσεων σε ένα παρελθόν διαιρετικό και τραυματικό που όλοι θέλουν να ξεχάσουν. Γιατί κάθε φορά που παρουσιάζεται κάποια οξύτητα στο πολιτικό σύστημα τουλάχιστον μία από τις τρεις παρατάξεις αναδιπλώνεται στο διαιρετικό παρελθόν, όπως για παράδειγμα η ΕΡΕ το 1956 ή η Αριστερά μετά το 1960; Γιατί δεν προσπαθούν να αντλήσουν ανάλογο κύρος από τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα και καταφεύγουν στο παρελθόν; Η επίκληση του παρελθόντος δεν έχει μόνο σκοπό να ικανοποιήσει τις ανάγκες της συγκεκριμένης πολιτικής συγκυρίας· επιστρατεύεται επιπλέον για να εντάξει την πορεία και την πολιτική κάθε παράταξης στο εθνικό αφήγημα, στην «ιστορία του ελληνικού έθνους». Κάθε παράταξη επιθυμεί την ταύτισή της με την ιδέα του «έθνους» και κατ' επέκταση αναπτύσσει αντίστοιχη ρητορική. Έτσι και οι τρεις αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940 καταλήγουν στο ίδιο σημείο: στην ιερότητα του έθνους και τη μεγαλοσύνη του.

Πολιτική καθοδήγηση

Ένας από τους πιο συνηθισμένους λόγους για τους οποίους μεμονωμένα άτομα ή ευρύτερες ομάδες ανατρέχουν στο παρελθόν τους είναι για να αναζητήσουν καθοδήγηση, παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή, διδάγματα και ιδέες που μπορούν να αξιοποιηθούν στο παρόν και, φυσικά, στο μέλλον. Στην πολιτική τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 αποτέλεσαν πολύ συχνά στην περίοδο 1950-1967 παράδειγμα είτε προς μίμηση είτε προς αποφυγή. Τόσο για τους εθνικόφρονες-νικητές όσο και για τους ηττημένους η εμφύλια σύγκρουση και ιδιαίτερα ο γενικευμένος εμφύλιος πόλεμος της περιόδου 1946-1949 χρησίμευε ως πρόσφορο παράδειγμα προς αποφυγή.

Στη ρητορική της Δεξιάς ο εμφύλιος πόλεμος αποτελούσε την υπέρτατη απόδειξη ότι ο κομμουνισμός ήταν επικίνδυνος. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε ολιγωρία των εθνικοφρόνων θα μπορούσε να δημιουργήσει εκ νέου τις συνθήκες για την επανεμφάνισή του, η οποία με τη σειρά της θα σήμαινε πάλι πόλεμο και καταστροφές. Άρα έπρεπε πάση θυσία να αποφευχθεί η πολιτική επαναδραστηριοποίηση των Ελλήνων κομμουνιστών. Για το Κέντρο η εμφύλια σύγκρουση ήταν το αποτέλεσμα της αναποτελεσματικότητας της Δεξιάς και των ακροτήτων της Αριστεράς. Άρα θα έπρεπε να αποδυναμωθούν τα δύο άκρα προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψη της διαίρεσης. Αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι στα προεκλογικά κείμενα της κεντρώας παράταξης, ανεξαρτήτως προεκλογικής περιόδου, από όποιον και αν συντάσσονται και σε όποιον και αν απευθύνονται, υπάρχει ένα κοινό μοτίβο, το οποίο επαναλαμβάνεται σε διάφορες εκδοχές. Οι συγκρούσεις και οι συνέπειές τους χρησιμοποιούνται στο παρόν ως δίδαγμα, το οποίο προβάλλεται και θεωρείται αξιοποιήσιμο για το μέλλον. Εφόσον η πόλωση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς και ο εμφύλιος πόλεμος δημιούργησαν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι μετριοπαθείς πολιτικοί συσπειρώθηκαν στον κεντρώο χώρο, ο μόνος τρόπος για να αποφευχθεί η πόλωση ήταν να ισχυροποιηθεί το Κέντρο διατηρώντας ακριβώς τα πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά που διέθετε τη στιγμή της δημιουργίας του: πολιτική μετριοπάθεια, αντίθεση στη βία και τον πολιτικό φανατισμό, προσήλωση στη δημοκρατία.

Τέλος, για την Αριστερά, το κατεξοχήν παράδειγμα προς αποφυγή έγινε ο εμφύλιος πόλεμος, που είχε ως αποτέλεσμα την ήττα και τον κατακερματισμό των πολιτικών της δυνάμεων. Η επίκλησή του ήταν εξαιρετικά σπάνια, ιδιαίτερα μέχρι το 1956. Αργότερα όμως, όταν άρχισε να εμφανίζεται στα πολιτικά κείμενα της ΕΔΑ,

χρησιμοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά ως κακή κληρονομιά, ως παράδειγμα προς αποφυγή. Η εμφυλιοπολεμική διαίρεση καταδείχθηκε ως η πηγή των περισσότερων δεινών, τόσο της ίδιας της Αριστεράς όσο και του ελληνικού λαού. Επομένως, μόνο η υπέρβασή της θα μπορούσε να οδηγήσει στην επούλωση των πληγών και στην πολιτική και οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Σε αυτήν τη διαπίστωση στηρίχθηκαν και οι προτάσεις για πολιτική συνεργασία που απηύθυνε, κατά καιρούς, η ηγεσία της ΕΔΑ στους πολιτικούς της παράταξης του Κέντρου, από το 1956 και μετά.

Στο ίδιο πλαίσιο, της λειτουργίας του παρελθόντος ως εργαλείου πολιτικής καθοδήγησης, τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 και η υπενθύμισή τους λειτούργησαν κατά καιρούς ως άξονας παραταξιακής συσπείρωσης και πολιτικής κινητοποίησης και για τις τρεις παρατάξεις. Πολύ συχνά κοινωνικές και πολιτικές ελίτ, προκειμένου να επιτύχουν την πολιτική δραστηριοποίηση ή απλώς την υποστήριξη της κοινής γνώμης, επιλέγουν ορισμένα γεγονότα από το παρελθόν και τα χρησιμοποιούν συμβολικά. Προϋποθέσεις γι' αυτήν την επιλογή είναι τα γεγονότα αυτά (ή μια συγκεκριμένη εκδοχή τους) να είναι ήδη γνωστά στην κοινή γνώμη, ώστε να μπορούν να αποτελέσουν παράδειγμα προς μίμηση, αλλά και να αιτιολογείται, με την ανάκλησή τους συμβολικά, η προτροπή για ανάληψη πολιτικής δράσης (Schwartz, 1996: 908-927).

Αυτό το ρόλο έπαιξε η αναδίπλωση της ΕΡΕ στην εμφυλιοπολεμική ρητορική το 1956, αλλά και η επίκληση της Αντίστασης από την ΕΚ στις προεκλογικές περιόδους του 1963 και του 1964. Ωστόσο η παράταξη που σταθερά και αποτελεσματικότερα χρησιμοποίησε τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 με αυτόν τον τρόπο ήταν η Αριστερά. Η επίκληση της αντιστασιακής δράσης έγινε ο κεντρικός άξονας της αριστερής ρητορικής, κυρίως από το 1960 και μετά. Το αντιστασιακό παρελθόν βοηθούσε τη συγκρότηση μιας συλλογικότητας στο παρόν ανάλογης με εκείνη που είχε δημιουργηθεί στις εαμικές οργανώσεις στο παρελθόν. Κυρίως, όμως, εξυπηρετούσε το στόχο της πολιτικής επανενεργοποίησης των Ελλήνων αριστερών λειτουργώντας ενθαρρυντικά. Έφερνε στο προσκήνιο ένα κίνημα νικηφόρο, ένα κίνημα που κατάφερε σε συνθήκες εχθρικής κατοχής να οργανωθεί και να επιδείξει αξιόλογη αντιστασιακή δραστηριότητα και κατ' αυτόν τον τρόπο γινόταν παράδειγμα προς μίμηση.

Παρηγορητική ρητορική

Στον πολιτικό και επετειακό λόγο της Αριστεράς οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος έχουν μεγάλη σημασία. Όπως αναφέρθηκε πολλές φορές, διαφορετικές εκδοχές της δεκαετίας του 1940 ή συγκεκριμένες πτυχές των γεγονότων ανακαλούνται κατά καιρούς επιτελώντας μια σειρά από πολιτικές λειτουργίες. Μια από τις πιο σημαντικές και λιγότερο προφανείς ή αναμενόμενες είναι η επίκληση του παρελθόντος για λόγους παρηγορητικούς. Στον πολιτικό λόγο της ΕΔΑ, που απευθύνεται πρωτίστως στους αριστερούς που παρέμειναν εντός των ελληνικών συνόρων, το αντιστασιακό παρελθόν λειτουργεί παρηγορητικά: μετά την ήττα και τον κατακερματισμό του 1949, τις διώξεις και τις εκτελέσεις, η επίκληση του εαμικού κινήματος, η υπενθύμιση της νίκης, κάνει την ήττα και τις διώξεις καταστάσεις λιγότερο απόλυτες, καλλιεργώντας την αίσθηση ότι είναι δυνατή η πολιτική ανατροπή των αποκλεισμών της εθνικοφροσύνης.

Την ίδια ακριβώς λειτουργία καλείται να επιτελέσει μια διαφορετική εκδοχή του αριστερού παρελθόντος στον πολιτικό λόγο της ηγεσίας του ΚΚΕ. Ενώ στην Ελλάδα η ΕΔΑ έχει ήδη συνδεθεί με την κληρονομιά της Αντίστασης, ο μηχανισμός του ΚΚΕ παραμένει, σε επίπεδο επίσημης ρητορικής, προσκολλημένος στην εμφυλιοπολεμική ρητορική, υποστηρίζοντας την ύπαρξη «επαναστατικής κατάστασης» στην Ελλάδα, τουλάχιστον μέχρι το 1954. Αποκλεισμένη στην υπερορία η ηγεσία του ΚΚΕ, κατασκευάζει μια αφήγηση δικαιωτική των προηγούμενων επιλογών της. Υποβαθμίζοντας την Αντίσταση και υπερτονίζοντας τον εμφύλιο πόλεμο επιχειρεί, κυρίως στο εξωτερικό, τη νομιμοποίησή της στον πληθυσμό των πολιτικών προσφύγων και την κατοχύρωσή της στο πλαίσιο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Με αυτόν τον τρόπο, πέρα από τη νομιμοποίηση, επιδιώκεται και η κατασκευή μιας παρηγορητικής αφήγησης που αιτιολογεί πολιτικά την υπερορία και, μέσα από τη διατήρηση της ελπίδας ότι το επαναστατικό κίνημα είναι ακόμη ζωντανό, δίνει ένα νόημα στο παρόν των πολιτικών προσφύγων και τους προσφέρει την ελπίδα ότι στο μέλλον θα γυρίσουν στην Ελλάδα μαχόμενοι για το σοσιαλισμό.

Η συγκρότηση των αφηγήσεων

Οι αφηγήσεις των νικητών: Η Δεξιά

Από τα προεκλογικά και τα επετειακά κείμενα που δημοσιεύονται στις εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Η* Καθημερινή, προκύπτει μια συγκεκριμένη εκδοχή για τη δεκαετία του 1940, η οποία επανέρχεται σχεδόν αυτούσια σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται. Αυτή η εκδοχή συνοδεύει τη διαδικασία της παραταξιακής συγκρότησης της μεταπολεμικής Δεξιάς ως κυρίαρχη ερμηνεία για την Κατοχή, την Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Οι διαφοροποιήσεις και οι διακυμάνσεις δεν εκδηλώνονται στην ίδια την αφήγηση αλλά κυρίως στη συχνότητα της εμφάνισής της. Κύρια στοιχεία της αναδεικνύονται η προδοτική - εγκληματική δράση της Αριστεράς και, στον αντίποδά της, η εθνοσωτήρια δράση των εθνικοφρόνων.

Η δράση της Αριστεράς ερμηνεύεται μέσα από το σχήμα των «τριών κομμουνιστικών επαναστάσεων», οι οποίες, υπαγορευμένες από τα συμφέροντα του διεθνούς κομμουνισμού και ιδιαίτερα της Βουλγαρίας, είχαν στόχο να αποσπάσουν ελληνικά εδάφη και τελικά να υποβιβάσουν την Ελλάδα σε δορυφόρο της Σοβιετικής Ένωσης. Ως εκ τούτου, οι Έλληνες κομμουνιστές πρόδωσαν το «έπος του 1940» ακολουθώντας την «φιλοχιτλερική πολιτική της Μόσχας». Στην αφήγηση της Δεξιάς αποσιωπάται πλήρως η αντιστασιακή δράση της Αριστεράς. Το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ αναφέρονται συνήθως ως τρομοκρατικές οργανώσεις οι οποίες κατά τη διάρκεια της Κατοχής προέβησαν σε ακρότητες και βιαιότητες εναντίον των εθνικοφρόνων.

Την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής ακολούθησε «η ανταρσία» του Δεκεμβρίου και, στη συνέχεια, η χώρα βυθίστηκε στο χάος του «συμμοριτοπολέμου», αφού υπέστη την «κομμουνιστική επιδρομή» που οργανώθηκε και εξαπολύθηκε «έξωθεν». Η γενικευμένη σύγκρουση της περιόδου 1946-1949 δεν αντιμετωπίζεται ως εμφύλια, αλλά ως αγώνας μέχρις εσχάτων μεταξύ Ελλήνων και ξένων, δηλαδή Σλάβων, και εντάσσεται στο μακραίωνο παρελθόν της φυλής και σε όλους τους μεγάλους αγώνες που έδωσαν οι Έλληνες για να διασφαλίσουν την ελευθερία τους, ενώ θεωρείται επίσης αυτονόητη συνέχεια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-1941.

Δύο στοιχεία λειτουργούν συνεκτικά, ενώνοντας αφηγηματικά τις περιόδους 1940-1944 και 1944-1949: αφενός, η βία της Αριστεράς και η επιθυμία του ΚΚΕ να καταλύσει το δημοκρατικό πολίτευμα και να μετατρέψει την Ελλάδα σε σοβιετικό προτεκτοράτο και, αφετέρου, η αδιάκοπη προσήλωση των εθνικοφρόνων στη σωτηρία της πατρίδας. Έτσι, ενώ οι πρώτοι απεργάζονταν προδοτικά σενάρια, οι

δεύτεροι κατά το 1940-41 πολέμησαν γενναία τη «φασιστική χιτλερική πλημμυρίδα» και το 1946-49 αγωνίστηκαν εναντίον «της Λερναίας Ύδρας του συμμοριτισμού», η οποία «εισήλασεν εις τα εδάφη μας διά λογαριασμόν της Σοβιετικής Ρωσίας». Σε αυτήν την εκδοχή η περίοδος 1941-1944 αναφέρεται όσο το δυνατόν λιγότερο, ενώ σύμβολο του αγώνα των εθνικοφρόνων εναντίον του ξένου εισβολέα, των δυνάμεων του Άξονα και της «σλαβοκομμουνιστικής επιβουλής», αναδεικνύεται, άλλες φορές κάποιο φυσικό πρόσωπο, συνήθως ο Α. Παπάγος ή ο βασιλιάς, και άλλες φορές ο «Στρατός» ή το «Έθνος».

Το Κέντρο

Η αφήγηση του κεντρώου χώρου, έτσι όπως αποκρυσταλλώνεται στα προεκλογικά και τα επετειακά κείμενα, αποστασιοποιείται από την αφήγηση της Δεξιάς. Αυτή η αποστασιοποίηση αφορά τόσο την τελική αφήγηση όσο και τη χρήση της στον πολιτικό λόγο της παράταξης. Τα κόμματα του Κέντρου ερμηνεύουν τη δεκαετία του 1940 με βάση τα γεγονότα της περιόδου 1944-1949, δηλαδή την περίοδο που ορίζεται από τα Δεκεμβριανά μέχρι τη λήξη του γενικευμένου εμφυλίου πολέμου. Σύμφωνα με αυτήν την εκδοχή, η γενικευμένη σύγκρουση υπήρξε ένα γεγονός τραυματικό και ιδιαίτερα επιζήμιο για το έθνος. Η ευθύνη για τη διολίσθηση στην εμφύλια σύγκρουση αποδίδεται αποκλειστικά στο ΚΚΕ και στην «ξενοκίνητη» πολιτική του, που αποσκοπούσε στη βίαιη ανατροπή του ελληνικού πολιτεύματος και στην τελική μετατροπή της χώρας σε σοβιετικό προτεκτοράτο.

Ο κεντρικός κορμός παραμένει ίδιος με εκείνον της δεξιάς αφήγησης. Ωστόσο, κατά καιρούς, ανάλογα με τις ενδοπαραταξιακές ισορροπίες και το ευρύτερο πολιτικό κλίμα, η αφήγηση του Κέντρου εμπλουτίζεται από στοιχεία που τη διαφοροποιούν σε μεγάλο βαθμό από την αντίστοιχη της Δεξιάς. Πρώτον, τις περισσότερες φορές που ανακαλείται η περίοδος 1944-1949 τονίζεται η αδυναμία της Δεξιάς να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την εμφύλια σύγκρουση και τον κομμουνιστικό κίνδυνο, ενώ προβάλλονται ιδιαίτερα οι υπηρεσίες που προσέφεραν στην αντιμετώπιση της σύγκρουσης οι κυβερνήσεις που προέρχονταν από τον πολιτικό χώρο του Κέντρου. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτούν στην αφήγηση τα Δεκεμβριανά και ο ρόλος του Γ. Παπανδρέου στην αντιμετώπισή τους. Δεύτερον, για την περίοδο 1940-1944 διαχωρίζονται τόσο η αντιστασιακή δραστηριότητα από τον κομμουνισμό όσο και ο αντικομμουνισμός από τον δωσιλογισμό και τη συνεργασία με τους κατακτητές. Στην αφήγηση του Κέντρου η Αντίσταση σταδιακά αποκτά ιδιαίτερα σημαντική θέση,

ιδιαίτερα μετά τον Ανένδοτο. Παράλληλα, τα περισσότερα κόμματα του κεντρώου χώρου κρατούν αποστάσεις από το δωσιλογισμό και προσάπτουν στη Δεξιά ότι με δικαιολογία τον κομμουνιστικό κίνδυνο έδωσε καταφύγιο σε πρώην συνεργάτες των κατακτητών.

Αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται τόσο στην πολυδιάσπαση του κεντρώου χώρου όσο και στην αδυναμία του να ενταχθεί πλήρως στις διαιρέσεις τις εθνικοφροσύνης. Καταρχάς η αφήγηση του Κέντρου αποσαφηνίζει τους λόγους για τους οποίους έχει σημασία η συγκρότηση και η διατήρηση μιας κεντρώας παράταξης στο απόλυτα διχαστικό σύστημα της εθνικοφροσύνης, τόσο την περίοδο 1944-1949 όσο και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου: στη βάση της μετριοπάθειας και τασσόμενο εναντίον των δύο άκρων, το Κέντρο πολέμησε κατά το παρελθόν τον κομμουνισμό με προσήλωση όμως στις αρχές της δημοκρατίας. Αυτή η αφήγηση δίνει ταυτόχρονα και τον προσανατολισμό της παράταξης για το μέλλον. Στο πολιτικό σκηνικό που κυριαρχείται από τις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις το Κέντρο διεκδικεί το ρόλο μιας μετριοπαθούς δύναμης που δεν θα εκποιήσει τα συμφέροντα του έθνους, αλλά ούτε θα θυσιάσει τη δημοκρατική ομαλότητα, όπως ακριβώς και στην περίοδο 1944-1949.

Έτσι, αποφεύγοντας τις ρητορικές και πολιτικές ακρότητες της Δεξιάς, κατασκευάζει από πολύ νωρίς την εικόνα του θεματοφύλακα των δημοκρατικών θεσμών, που επιτρέπει στην παράταξη να απευθύνεται σε ένα σημαντικό κομμάτι των μη εθνικοφρόνων, αλλά και να διεκδικεί τη θέση της στην εθνικοφροσύνη σε περιόδους που η Δεξιά τείνει να την μονοπωλήσει, μετατρέποντάς την σε παραταξιακή ταυτότητα. Ουσιαστικά, μέσα από την αφήγηση για τη δεκαετία του 1940, έτσι όπως αυτή ανασυντίθεται από τα προεκλογικά κείμενα που εξετάστηκαν, αποσαφηνίζεται το ιδεολογικό στίγμα της παράταξης και αποκρυσταλλώνεται το πολιτικό της πρόγραμμα. Με βάση αυτήν την εκδοχή το Κέντρο συγκροτεί μια πολιτική ταυτότητα που του επιτρέπει να ισορροπεί πάνω στην έτσι κι αλλιώς εύθραυστη γραμμή που χωρίζει τους εθνικόφρονες από τους μη εθνικόφρονες. Η αντίληψη ότι ο κομμουνισμός νικήθηκε οριστικά το 1949, το πολιτικό πρόταγμα του εκδημοκρατισμού και η καταδίκη του δωσιλογισμού αποτελούν μια γέφυρα στην επικοινωνία της παράταξης με τον πολιτικό κόσμο της Αριστεράς. Παράλληλα, ο αντικομμουνισμός του παρελθόντος είναι το στοιχείο που χρησιμεύει ως βάση για να διεκδικήσει η παράταξη μια ισχυρή παρουσία στον κόσμο των εθνικοφρόνων.

Η αφήγηση των ηττημένων

Από τα προεκλογικά και τα επετειακά κείμενα της ΕΔΑ προκύπτει μια εντελώς διαφορετική εκδοχή για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Ενώ για τους νικητές η δεκαετία του 1940 ήταν κυρίως η εποχή που η Ελλάδα «κινδύνευσε να περάσει στην πολιτική επιρροή των κομμουνιστών», για την Αριστερά υπήρξε μια αδιάκοπη «Αντίσταση του ελληνικού λαού εναντίον των ξένων κατακτητών και των ντόπιων συνεργατών τους». Η έμφαση δίνεται κυρίως στην περίοδο 1940-1944, δηλαδή από την έναρξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών. Η 28η Οκτωβρίου εντάσσεται στις μεγάλες στιγμές του εθνικού αφηγήματος και μνημονεύεται ως συνέχεια του 1821, αλλά και ως απαρχή του κινήματος της Εθνικής Αντίστασης. Η εαμική Αντίσταση γίνεται ο κεντρικός άξονας στην αφήγηση της Αριστεράς για τη δεκαετία του 1940 και ισχυρό σύμβολο παραταξιακής συσπείρωσης για τους Έλληνες αριστερούς. Αντίθετα, ο εμφύλιος πόλεμος αποσιωπάται. Στα κείμενα της ΕΔΑ, επετειακά και προεκλογικά, ο εμφύλιος πόλεμος, ακόμη και ως όρος, εμφανίζεται πολύ αργά, όταν οι εσωκομματικές συνθήκες, μετά την αποπομπή της ζαχαριαδικής ηγεσίας, επιτρέπουν την καταδίκη του. Μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950, οτιδήποτε υπενθυμίζει τον εμφύλιο πόλεμο απαλείφεται· ο Γράμμος και η Μουργκάνα δίνουν τη θέση τους σε αναφορές στην αντιστασιακή δράση, ενώ οι φυλακισμένοι αριστεροί αναφέρονται μόνο ως «φυλακισμένοι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης».

Αργότερα, μετά το 1956, παρόλο που η ερμηνεία του παρελθόντος από την κομματική ηγεσία διαφοροποιήθηκε, η ερμηνεία της εμφύλιας σύγκρουσης γινόταν ακόμη πιο δύσκολη σε μια κοινωνία που προχωρούσε, που σταδιακά εγκατέλειπε τη βία τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο ο εμφύλιος πόλεμος έπρεπε να προσληφθεί, από όσους δεν τον είχαν ζήσει, ως μια παράλογη τραγωδία, ως μια εποχή κατατρεγμών και τυφλής βίας εναντίον όσων είχαν πολεμήσει στην Εθνική Αντίσταση. Τα αίτια της τραγωδίας δεν αναζητήθηκαν καθόλου στην πλευρά των ηττημένων και στην πολιτική τους. Αντίθετα, υπεραξιολογήθηκε ο ιμπεριαλιστικός παράγοντας και τα συμφέροντα της πλουτοκρατίας. Σύμφωνα με αυτήν την εκδοχή, το διχασμό των Ελλήνων, τα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο πόλεμο επεδίωξαν και πέτυχαν, καταρχάς, οι Άγγλοι ιμπεριαλιστές, που με την ένοπλη επέμβασή τους θέλησαν να εξοντώσουν τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και να στερήσουν από τον ελληνικό λαό τους καρπούς της αντιφασιστικής νίκης. Το έργο των Βρετανών συνέχισαν και

ολοκλήρωσαν οι Αμερικάνοι, που τροφοδότησαν τον εμφύλιο πόλεμο και έδεσαν την Ελλάδα στο πολεμικό τους άρμα. Μαζί τους εργάστηκε για το διχασμό η πλουτοκρατική ολιγαρχία, που στην περίοδο της Κατοχής πήρε το δρόμο της φυγής ή του «μαυραγοριτισμού» και της συνεργασίας με τους κατακτητές.

Με βασικό άξονα αναφοράς τον πατριωτισμό του παρελθόντος κατασκευάζεται ένα ιδεολογικό σχήμα στον αντίποδα της εθνικοφροσύνης, με ανάλογα όμως δομικά χαρακτηριστικά. Όπως ακριβώς η εθνικοφροσύνη αποκλείει τους κομμουνιστές από το σώμα του έθνους ως μη εθνικόφρονες, έτσι και ο πατριωτισμός της Αριστεράς αποκλείει από τον «Λαό» τους «προδότες». Στη διαιρετική τομή εθνικόφρονες - μη εθνικόφρονες η Αριστερά αντιτάσσει τη διαιρετική τομή Αντίσταση - συνεργασία. Η πλευρά της Αντίστασης εμπεριέχει το «Λαό», δηλαδή, όσους στο παρελθόν πολέμησαν για την ανεξαρτησία της χώρας και όσους εμπνέονται στο παρόν από τα ιδανικά αυτού του αγώνα και επιθυμούν να τον συνεχίσουν σε πολιτικό επίπεδο. Η πλευρά της συνεργασίας εμπεριέχει αυτούς που αποκλείονται από το «Λαό». Σε αυτήν την κατηγορία υπάγονται όσοι στο παρελθόν συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και συνέπλευσαν «με την ξενόδουλη πλουτοκρατική ολιγαρχία». Όπως η εθνικοφροσύνη αποκλείει εξ ορισμού τους κομμουνιστές από το σώμα του έθνους, με τον ίδιο τρόπο ο αριστερός πατριωτισμός αποκλείει από το σώμα του «Λαού» τους ακραιφνείς εθνικόφρονες, ταυτίζοντάς τους με τον «εχθρό», εσωτερικό και εξωτερικό.

Τέλος και πριν προχωρήσουμε στα συμπεράσματα που αφορούν τη διαφοροποίηση των αφηγήσεων μέσα στο χρόνο, είναι σκόπιμο να επισημάνουμε ότι παρά τις μεγάλες διαφορές που έχουν οι τρεις αφηγήσεις μεταξύ τους, διαθέτουν ένα κοινό και ταυτόχρονα πολύ εμφανές χαρακτηριστικό που διέπει τόσο τη δομή όσο και τη ρητορική τους. Παρόλο που εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες έχουν τον ίδιο τελικό στόχο: διεκδικούν την υπεράσπιση του έθνους. Κάθε παράταξη επιδιώκει, επιστρέφοντας στο παρελθόν, να διεκδικήσει το ρόλο του πιστότερου από τις άλλες δύο και αποτελεσματικότερου θεράποντος των συμφερόντων και της ασφάλειας του έθνους.

Η περίοδος της «λήθης»

Ο Α. Ελεφάντης είχε γράψει ότι ο εμφύλιος πόλεμος δεν μπορούσε «να εγκατασταθεί στη συλλογική μνήμη ούτε καν των Αριστερών» (Ελεφάντης, 2002:

109). Αυτό δεν είναι καθόλου παράξενο, αφού σε αυτόν τον πόλεμο η Αριστερά νικήθηκε και κατακερματίστηκε. Αντίθετα, είναι αξιοσημείωτο ότι, όπως προκύπτει από την ανά χείρας μελέτη, ο εμφύλιος πόλεμος δεν εγκαταστάθηκε, με τον τρόπο που θα περίμενε κανείς, ούτε στη συλλογική μνήμη των νικητών· ούτε της Δεξιάς ούτε, βέβαια, του Κέντρου. Φυσικά συζητήθηκε, συμπεριλήφθηκε στις αφηγήσεις των εθνικοφρόνων, έγινε επέτειος, αλλά πολύ γρήγορα η επίκλησή του στην επίσημη ρητορική περιορίστηκε.

Στην περίπτωση των προεκλογικών κειμένων και για τις τρεις παρατάξεις, η μόνη περίοδος που τα προεκλογικά άρθρα έχουν υψηλό ποσοστό αναφορών στη δεκαετία του 1940 είναι εκείνη του 1950, όταν τα γεγονότα ήταν τόσο πρόσφατα που παρόν και παρελθόν διαπλέκονταν. Από την επόμενη χρονιά το ποσοστό μειώνεται δραματικά. Το ίδιο συμβαίνει και με τα επετειακά κείμενα, όπως αναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο. Πολύ γρήγορα οι εορτασμοί στο Γράμμο και οι δοξολογίες που τελούνται στη Μητρόπολη Αθηνών για τα Δεκεμβριανά σταματούν να προβάλλονται στον Τύπο. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει κανείς και από τη μελέτη των επετειακών και προεκλογικών κειμένων της Αριστεράς. Τα ποσοστά των αναφορών στη δεκαετία του 1940 στα προεκλογικά κείμενα φθίνουν σταδιακά, ενώ δεν αναφέρεται καθόλου ο εμφύλιος πόλεμος. Επιπλέον, ακόμη και οι αναφορές στην Αντίσταση, μέχρι το 1958, είναι πολύ προσεκτικές και φειδωλές.

Οι δύο μεγάλοι αντίπαλοι, η Δεξιά και η Αριστερά, σχεδόν ταυτόχρονα εντάσσουν στον πολιτικό τους λόγο τη λήθη, ως πρόταγμα και ως στρατηγική. Η λήθη, αν και σημασιοδοτείται με διαφορετικό τρόπο στο λόγο των δύο παρατάξεων, εικονογραφεί την προσπάθεια των δύο αντιπάλων, νικητών και ηττημένων, να αποκαταστήσουν μετά την απόλυτη σύγκρουση την πολιτική ομαλότητα, που ήταν απαραίτητη για τον κοινοβουλευτικό βίο, την ανάπτυξη και την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Η επιστροφή στο διαιρετικό παρελθόν, έστω και σε επίπεδο ρητορικής, εκείνη τη χρονική στιγμή δεν θα προσέφερε καμία απολύτως υπηρεσία ούτε στους νικητές ούτε στους ηττημένους. Ούτε η Δεξιά ούτε η Αριστερά θέλησαν να συγκροτήσουν την πολιτική τους ταυτότητα με άξονα τη διαίρεση της κοινωνίας. Αντίθετα, νικητές και ηττημένοι, συμπεριλαμβανομένου και του κεντρώου χώρου, διεκδίκησαν τη συγκρότηση της πολιτικής τους ταυτότητας μέσα στα όρια του εθνικού κορμού. Γι' αυτό νικητές και ηττημένοι αναζήτησαν στο παρελθόν γεγονότα, των οποίων η υπενθύμιση θα μπορούσε να λειτουργήσει στο παρόν ενωτικά και όχι διαιρετικά. Επιπλέον, το παρελθόν που επιλέχθηκε κατά καιρούς για

να μνημονευθεί και από τις τρεις παρατάξεις ήταν τέτοιο που θα μπορούσε να εγγυηθεί την ταύτιση της παράταξης με την ιστορική πορεία του έθνους.

Για τη Δεξιά, μετά το 1952, στο βαθμό που η στρατιωτική νίκη επιβεβαιώθηκε με μια αντίστοιχης σχεδόν σημασίας πολιτική νίκη, το σύνθημα «λήθη στο παρελθόν» αποδείχθηκε σοφή πολιτική επιλογή. Επέτρεπε στον Συναγερμό να επεκταθεί στο χώρο του Κέντρου και ταυτόχρονα προσέδιδε περισσότερο κύρος στην πολιτική του. Και αφού ο «νικητής του Γράμμου» επιζητούσε τη λήθη του παρελθόντος, οι ηττημένοι είχαν κάθε λόγο να κάνουν το ίδιο. Ταυτόχρονα, για το χώρο του Κέντρου ο εμφύλιος πόλεμος, και τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 εν γένει, αποτελούσαν πάντοτε ένα δυσάρεστο παρελθόν, του οποίου η υπενθύμιση έφερνε το Κέντρο αντιμέτωπο με τις αντιφάσεις του, αλλά και με τις αντιφάσεις της εθνικοφροσύνης.

Το «νέο ΕΑΜ»: αναδίπλωση στην εμφυλιοπολεμική ρητορική

Ενώ για τους ηττημένους, όπως αναφέρθηκε, η περίοδος της λήθης διαρκεί μέχρι περίπου το 1960, για τη Δεξιά διακόπτεται πολύ νωρίτερα. Όσο η Δεξιά μπορούσε να εξασφαλίσει τη μετεμφυλιακή τάξη και την ηγεμονία όχι μόνο στην ευρύτερη πολιτική σκηνή αλλά και στην παράταξη των εθνικοφρόνων, η «λήθη» εξακολουθούσε να εφαρμόζεται ως πολιτική και ρητορική επιλογή. Όμως το 1956 η ηγεσία της ΕΡΕ βρέθηκε μπροστά σε μια πρωτόγνωρη πολιτική πρόκληση. Το σύνολο της αντιπολίτευσης, με προεξάρχουσες πολιτικές δυνάμεις την Αριστερά και το Κέντρο, συνασπίστηκε εναντίον της. Πέρα από τον κίνδυνο που αυτή η κίνηση ενείχε σε επίπεδο εκλογικού αποτελέσματος, η συνεργασία ενός τμήματος της παράταξης των εθνικοφρόνων με τους ηττημένους του εμφυλίου πολέμου, σε διάστημα μικρότερο από μια δεκαετία μετά τον Εμφύλιο, έβγαζε την Αριστερά από το περιθώριο της πολιτικής ζωής και έθετε υπό αμφισβήτηση την διαιρετική τομή εθνικοφρόνων - μη εθνικοφρόνων πάνω στην οποία στηρίχτηκε η μεταπολεμική πολιτική οργάνωση.

Απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο, δηλαδή τον κίνδυνο της ουσιαστικής υπέρβασης των διαιρέσεων της δεκαετίας του 1940, η Δεξιά στράφηκε στη χρήση του παρελθόντος και οχυρώθηκε πίσω από την επίκληση της βίας και του φόβου που προκάλεσαν οι εμφύλιες συγκρούσεις. Η Δημοκρατική Ένωση αποκαλείται «Νέο ΕΑΜ» και το ποσοστό των προεκλογικών κειμένων στα οποία σημειώνονται σχετικές αναφορές εκτινάσσεται στα ύψη, σε σχέση τόσο με τις προηγούμενες όσο και με τις

επόμενες προεκλογικές περιόδους. Ταυτόχρονα επιστρατεύτηκε η πιο ακραία και πολωτική εκδοχή της δεξιάς ρητορικής για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 που απαντάται σε προεκλογικά κείμενα σε όλη την περίοδο 1950-1967. Οι κομμουνιστές δαιμονοποιούνται και εμφανίζονται ικανοί για κάθε είδους εγκληματική και αποτρόπαια πράξη: φόνους, λεηλασίες, βασανιστήρια, βιασμούς, εμπρησμούς και απαγωγές. Το ζοφερό παρελθόν επιστρατεύεται για να προδιαγράψει ένα εξίσου, κατά την ΕΡΕ, ζοφερό μέλλον: οι συνέπειες μιας νέας κομμουνιστικής ανταρσίας, η οποία θεωρείται πιθανή από τη στιγμή που ορισμένα αστικά κόμματα έβγαλαν την Αριστερά από το περιθώριο, θα είναι χειρότερες από την προηγούμενη. Έτσι, μπροστά στον κίνδυνο της υπέρβασης των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων, η ΕΡΕ επαναφέρει το διχαστικό παρελθόν, μετατρέποντας τις επερχόμενες εκλογές σε τελετουργική αναπαράσταση του εμφυλίου πολέμου.

Η ρητορική αναδίπλωση της Δεξιάς το 1956 μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι η επιστροφή στο διαιρετικό παρελθόν και η χρήση του στον πολιτικό της λόγο δεν συνδέεται με την πολιτική της Αριστεράς αλλά με την πολιτική του Κέντρου. Όσο διαβάζει κανείς τα σχετικά κείμενα, καθίσταται σαφές ότι η επίκληση της δεκαετίας του 1940 χρησιμοποιείται κατά κόρον στην πολιτική αντιπαράθεση με το Κέντρο, και αφορά την άμεση ή έμμεση προσέγγισή του με την Αριστερά. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που διατρέχει το λόγο της Δεξιάς τόσο πριν όσο και μετά το 1956. Άλλοτε με ηπιότερους και άλλοτε με εντονότερους τόνους, που διαμορφώνονται από τις προσωπικότητες των πολιτικών εκπροσώπων αλλά και από την πολιτική συγκυρία, η Δεξιά ανακαλεί στο λόγο της το εμφυλιοπολεμικό παρελθόν για να αναδειχθεί κυρίαρχη δύναμη στην παράταξη των νικητών του Εμφυλίου και να εμποδίσει τη δημιουργία κεντροαριστερής συσπείρωσης, που θα απειλούσε σοβαρά τη διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης. Η συμμετοχή της Αριστεράς στη ΔΕ αναμφίβολα εξηγεί τη συντηρητική αναδίπλωση της Δεξιάς. Ωστόσο, μοχλός της εκ νέου επίκλησης του παρελθόντος είναι όχι τόσο η στάση και η θέση της Αριστεράς όσο η πολιτική του Κέντρου. Το Κέντρο ηγείται της Δημοκρατικής Ένωσης και ουσιαστικά είναι αυτό που βγάζει την Αριστερά από την απομόνωση και δημιουργεί με αυτόν τον τρόπο ένα συνασπισμό δυνάμεων ικανό να διαφοροποιήσει την πολιτική ισορροπία. Η πολιτική του Κέντρου αναγκάζει τη Δεξιά να διαφοροποιήσει τη ρητορική της, γιατί αφενός υπονομεύει την ηγεμονία της στην παράταξη των εθνικοφρόνων και αφετέρου, συσπειρώνοντας την κεντροαριστερά, μπορεί να οδηγήσει στην υπέρβαση της διαιρετικής τομής του εμφυλίου πολέμου.

Αντίθετα, η δεξιά ρητορική δεν επηρεάζεται στον ίδιο βαθμό από την πολιτική της Αριστεράς. Για τη Δεξιά, το πολιτικό διακύβευμα δεν φαινόταν ποτέ να είναι τόσο σημαντικό ώστε να την οδηγήσει στην επίκληση του διαιρετικού παρελθόντος. Το ΚΚΕ βρισκόταν εκτός νόμου για όλη την περίοδο 1950-1967, ενώ ένα ασφυκτικό θεσμικό πλαίσιο εγγυόταν την διατήρηση του πολιτικού status quo. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από το ύφος των προεκλογικών περιόδων του 1958 και του 1961. Παρόλο που η ΕΔΑ αναδείχθηκε στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ο κίνδυνος της υπέρβασης των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων θεωρητικά είχε εκλείψει, εφόσον η παράταξη του Κέντρου διατηρούνταν στο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης. Κι αυτό γιατί ούτε το 1958 ούτε το 1961 στάθηκε δυνατόν να σχηματιστεί ένας συνασπισμός αντίστοιχης ευρύτητας με τη Δημοκρατική Ένωση, με αποτέλεσμα η ΕΔΑ να μείνει απομονωμένη, αντιπροσωπεύοντας μόνο την Αριστερά. Ως εκ τούτου, πέφτει κατακόρυφα το ποσοστό των προεκλογικών κειμένων που αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 και η δεξιά ρητορική ξαναβρίσκει την ηπιότητα της προηγούμενης περιόδου.

Η Εθνική Αντίσταση 1941-1944 και η ρητορική των ηττημένων

Η ύπαρξη και ο λόγος της Αριστεράς σε όλη την προδικτατορική περίοδο είναι συνυφασμένα με την Κατοχή, την Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Η δεκαετία του 1940 λειτουργεί συνεκτικά και συσπειρωτικά για τον κόσμο της ελληνικής Αριστεράς, που συγκροτεί την πολιτική του ταυτότητα με βάση τη συμμετοχή στην εαμική Αντίσταση. Όταν αυτό είναι χρήσιμο ή απαραίτητο, η συνάφεια αυτή έρχεται στην επιφάνεια μέσα από την επίκληση του κοινού παρελθόντος· σε διαφορετική περίπτωση, χωρίς να εκλείπει, περνά σε δεύτερο πλάνο, συνιστώντας όμως πάντοτε τον καμβά πάνω στον οποίο υφαίνεται η επικοινωνία της ΕΔΑ με τον κόσμο της Αριστεράς, κομμουνιστικής και μη.

Την πρώτη δεκαετία μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου διαμορφώνονται, όσον αφορά την επίσημη ρητορική της Αριστεράς, δύο αναγνώσεις των γεγονότων της δεκαετίας του 1940. Στη ρητορική της ΕΔΑ, από τη στιγμή της ίδρυσής της, ακόμη και αν δεν την επικαλείται πολύ συχνά, η δεκαετία του 1940 ταυτίζεται με την εαμική Αντίσταση. Η ηγεσία του ΚΚΕ ωστόσο, που βρίσκεται στο εξωτερικό, σε εντελώς διαφορετικές συνθήκες από όσους αριστερούς έμειναν στην Ελλάδα μετά την ήττα, εκτιμά την κατάσταση διαφορετικά. Θεωρώντας ότι η ήττα δεν έκρινε τον

αγώνα και ότι η επανάσταση στην Ελλάδα μπορεί να συνεχιστεί, αποσιωπά την εαμική αντίσταση και όταν μιλά για λήθη του παρελθόντος ουσιαστικά μιλά για λήθη της ήττας του ΔΣΕ. Αποσιωπώντας τον ΕΛΑΣ προσδίδει αίγλη στον ΔΣΕ και με την υιοθέτηση επαναστατικής ρητορικής επιδιώκει να αναζωπυρώσει τον χαμένο ενθουσιασμό των οπαδών της και να δικαιώσει τις επιλογές της προηγούμενης περιόδου.

Μόνο ύστερα από 10 χρόνια, και μετά τις ραγδαίες εσωκομματικές ανακατατάξεις του 1956, το ΚΚΕ στράφηκε στην ιστορία της εαμικής Αντίστασης. Ουσιαστικά, τότε, επιχειρεί να διηγηθεί ξανά την ιστορία των ετών 1940-1949, αυτή τη φορά όχι αναζητώντας τις αιτίες για την ήττα αλλά τονίζοντας τη σημασία και την επιτυχία ενός νικηφόρου αντιστασιακού κινήματος. Με άλλα λόγια, από το 1960 και έπειτα η ΕΔΑ και το ΚΚΕ προσπαθούν συστηματικά να εντάξουν την ιστορία της Αριστεράς στο εθνικό αφήγημα. Από το 1960 και μετά οι εκδοτικοί μηχανισμοί του ΚΚΕ και της ΕΔΑ στρέφονται στη συστηματική αποτύπωση και ανάδειξη της ιστορίας του εαμικού κινήματος. Τόσο τα προεκλογικά κείμενα όσο και τα επετειακά ακολουθούν αυτήν την εξέλιξη. Ιδιαίτερα στις προεκλογικές περιόδους του 1961 και του 1963 η Εθνική Αντίσταση γίνεται η μόνιμη αναφορά στις προεκλογικές ομιλίες των υποψηφίων της ΕΔΑ. Από το 1958 και μετά, όταν και οι εσωκομματικές αλλά και οι ευρύτερες πολιτικές συνθήκες το επιτρέπουν, με την άνοδο της ΕΔΑ στις εκλογές, οι ηττημένοι εγκαταλείπουν τη σιωπή και την αμηχανία τους για το παρελθόν. Επιχειρούν να διηγηθούν εκ νέου την ιστορία της κρίσιμης δεκαετίας, εξυπηρετώντας τρεις στόχους. Καταρχάς, σε επίπεδο ενδοπαραταξιακό η Αριστερά επιχειρεί την ενοποίηση του χάσματος που υπήρχε το προηγούμενο διάστημα ανάμεσα στην έκφραση της ΕΔΑ και στην έκφραση του ηγετικού μηχανισμού του ΚΚΕ που βρισκόταν στο εξωτερικό. Με τη στροφή στην Αντίσταση η διαιρεμένη μνήμη της προηγούμενης περιόδου ενοποιείται και σε αυτήν τη βάση επιχειρείται και η επανένωση της εαμικής συμμαχίας του παρελθόντος. Την ίδια στιγμή, ξεφεύγοντας από το πλαίσιο της παράταξης και αξιοποιώντας τη συγκυρία της ανάδειξης της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, αυτή η ρητορική αποτελεί καταδίκη του ζαχαριαδικού παρελθόντος, που δεν συνάδει ούτε με τις επιταγές του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος ούτε και με τις στρατηγικές ανάγκες ενός κόμματος που απολαμβάνει ευρεία υποστήριξη. Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο, όπως σημειώνει ο Ν. Μαραντζίδης, η ανάδειξη του εαμικού παρελθόντος στοχεύει στην αναθεώρηση της επίσημης

ιστορίας και της κυρίαρχης αφήγησης των εθνικοφρόνων-νικητών του εμφυλίου πολέμου (Μαραντζίδης, αδημ.).

Η Αντιδεξιά συσπείρωση και η υπέρβαση των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων

Η μεταφορά της πολιτικής αντιπαράθεσης από τον άξονα εθνικόφρονες - μη εθνικόφρονες, στον άξονα Δεξιά - Αντιδεξιά είχε πολλαπλές και σημαντικές συνέπειες στο πολιτικό σύστημα, που ξεπερνούν τα όρια αυτής της μελέτης. Σε επίπεδο ρητορικής όμως είχε μια συνέπεια εξίσου σημαντική και ενδεικτική της διαμόρφωσης του πολιτικού κλίματος της εποχής. Η Δεξιά έμεινε μόνη να υπερασπίζεται τη διαιρετική τομή της εθνικοφροσύνης, ενώ Κέντρο και Αριστερά, νικητές και ηττημένοι του εμφυλίου πολέμου, είχαν στην ουσία συνασπιστεί εναντίον της. Ενώ η Δεξιά παρέμενε προσηλωμένη στις διαιρέσεις της δεκαετίας του 1940, το κομμάτι της κοινωνίας που είχε συσπειρωθεί στην Αντιδεξιά βάδιζε σταθερά προς την υπέρβασή τους, συγκροτώντας μια εντελώς διαφορετική πολιτική έκφραση.

Οι διαιρέσεις του εμφυλίου πολέμου είχαν πάψει για ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού να έχουν τη σημασία που είχαν παλαιότερα και ο παραδοσιακός αντικομμουνισμός ακουγόταν πια κουραστικός και χωρίς νόημα. Κυρίαρχη εκδοχή στο πλαίσιο της Αντιδεξιάς αναδείχθηκε αυτή του Κέντρου που, εγκαταλείποντας τις έντονες αντικομμουνιστικές εξάρσεις του παρελθόντος, υιοθετούσε, παράλληλα με την κεντροαριστερή στροφή του παρόντος, μια ανάλογη ερμηνεία για τα γεγονότα που στο παρελθόν το είχαν οδηγήσει στη συνεργασία με τη Δεξιά.

Ο λόγος της ΕΚ μετά τον Ανένδοτο χάνει πια τον έντονα απολογητικό του χαρακτήρα, καθώς υποχωρεί σημαντικά η ανάγκη να δίνονται διαρκώς διαβεβαιώσεις εθνικοφροσύνης προς τη Δεξιά και διαβεβαιώσεις δημοκρατικής ευαισθησίας προς την Αριστερά. Η δεκαετία του 1940, ως εκ τούτου, δεν επιστρατεύεται για να αποδείξει την εθνικοφροσύνη του Κέντρου, ούτε καν για να απαξιώσει την εθνικοφροσύνη της Δεξιάς καταδεικνύοντας τις ελλείψεις της. Ο Γ. Παπανδρέου γυρνά στη δεκαετία του 1940 για να απαξιώσει την ίδια την εθνικοφροσύνη ως έννοια, να καταδείξει τις αντιφάσεις της και να γεφυρώσει το χάσμα που είχε προκαλέσει η επικράτησή της ως κυρίαρχης ιδεολογίας μετά το 1949. Μέχρι το 1961 οι αναδρομές στη δεκαετία του 1940, με όποιο τρόπο και για όποιο λόγο και αν γίνονται, σέβονται τη διαίρεση. Αυτό συνέβη και το 1956, που αποτελεί, στη σειρά των προεκλογικών περιόδων που εξετάστηκαν, την πιο ριζοσπαστική. Το 1963 όμως

η διαίρεση υπονομεύεται, αφού έρχονται στην επιφάνεια οι αντιφάσεις της και δοκιμάζεται πια η αξιοπιστία της. Ο Ανένδοτος της ΕΚ κηρύχθηκε σε μια κοινωνία που ήταν κουρασμένη από τη φοβία και τις ιδεολογικές αγκυλώσεις του εμφυλίου πολέμου. Η συνήθεια της Δεξιάς να τον υποδεικνύει απλουστευτικά ως πηγή όλων των δεινών, επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο να προλάβει οποιαδήποτε αλλαγή στο πολιτικό σκηνικό, είχε ήδη κλείσει ένα μεγάλο κύκλο.

Στην αφήγηση του Κέντρου, τη δεκαετία του 1960, δύο στοιχεία αναδεικνύονται κεντρικά και σηματοδοτούν την μεταστροφή των διαθέσεων της κοινής γνώμης: η Δεξιά κατηγορείται ανοιχτά ότι παρείχε πολιτικό καταφύγιο στους πρώην δωσίλογους και η αντιστασιακή δράση δικαιώνεται. Και τα δύο στοιχεία προϋπήρχαν στο λόγο του κεντρώου χώρου, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την ΕΠΕΚ. Ωστόσο, αργότερα, η ολοκληρωτική επικράτηση της Δεξιάς και η ταύτισή της με την εθνικοφροσύνη προκάλεσε και την αντίστοιχη ευθυγράμμιση της κεντρώας αφήγησης. Μετά το 1961, όμως, η επιτυχία του Ανένδοτου και η υπέρβαση των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων επιτρέπει στην ΕΚ να ξανασυνδεθεί με την Αντίσταση, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα ένα από το πιο ένοχα τμήματα του εθνικόφρονος παρελθόντος.

Ουσιαστικά εκείνα τα χρόνια η ΕΚ επικαλείται το παρελθόν για να το ανατρέψει, να «διορθώσει» την αφήγηση της εθνικοφροσύνης με τρόπο που να στηρίζει την υπέρβασή της στο παρόν και την κατοχύρωση αυτής της υπέρβασης στο μέλλον. Μέσα από τον Ανένδοτο η ΕΚ συγκροτεί μια νέα ταυτότητα, ανατρεπτική του κατεστημένου, επαναστατική, για την εμπέδωση της οποίας δεν μπορεί να στηριχθεί στο παρελθόν της, το οποίο ήταν ταυτισμένο για πολλά χρόνια με την εθνικοφροσύνη και τον αντικομμουνισμό. Έτσι, το παρελθόν αποκτά αρνητική σημασία, γίνεται βάρος, τροχοπέδη για επικείμενες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, και μετατρέπεται σε δεξαμενή επιχειρημάτων για την απαξίωση του αντιπάλου.

Η πιο ακραία εκδοχή της εθνικοφροσύνης, από το 1949 και μετά χρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο της απριλιανής δικτατορίας. Το νέο καθεστώς ξεπήδησε από τον σκληρό πυρήνα της μετεμφυλιακής Δεξιάς και ως εκ τούτου χρησιμοποίησε τις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις ως κυρίαρχη νομιμοποιητική αναφορά στην πολιτική του ρητορική. Η ακραιφνής εθνικοφροσύνη και ο παροξυσμός του αντικομμουνισμού

χρησιμοποιήθηκαν στο λόγο της δικτατορίας, όσο ποτέ άλλοτε (Βούλγαρης, 2001: 23-25).

Το απριλιανό καθεστώς, ωστόσο, τόσο πολιτικά όσο και ρητορικά, υπήρξε, όπως έχει σημειώσει ο Γ. Βούλγαρης, επίλογος και παρένθεση στην πολιτική εξέλιξη της χώρας. Υπήρξε η τελευταία μεγάλης κλίμακας πολιτική αντίδραση του μετεμφυλιακού θεσμικού-πολιτικού πλαισίου απέναντι στην αντιδεξιά συσπείρωση της δεκαετίας του 1960. Ανάμεσα σε αυτήν τη συσπείρωση και στη μεγιστοποίησή της τα χρόνια της μεταπολίτευσης η δικτατορία στέκεται σαν παρένθεση (Βούλγαρης, 2001: 23-25). Τον ίδιο ρόλο διαδραματίζει και σε επίπεδο ρητορικής. Είναι ο επίλογος της μετεμφυλιακής ρητορικής, η τελευταία περίοδος που η εξουσία επιστρέφει με τόση ένταση στο εμφυλιοπολεμικό παρελθόν για να αντλήσει από αυτό διδάγματα, παραδείγματα προς μίμηση και νομιμοποιητικές αναφορές, καθώς η δικτατορία συμπαρέσυρε με την πτώση της και τη ρητορική της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Ταυτόχρονα, όμως, λειτουργεί και ως παρένθεση στην εξέλιξη που είχαν επιφέρει στην πολιτική ρητορική οι εξελίξεις της δεκαετίας του 1960. Αυτή η εξέλιξη, που οδήγησε στη συγκρότηση μιας κεντροαριστερής ρητορικής αλλά και διαφοροποίησε σε μεγάλο βαθμό τον πολιτικό λόγο της Δεξιάς, συνεχίστηκε στη μεταπολίτευση. Ωστόσο, όλα αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν το αντικείμενο μιας μεταγενέστερης έρευνας ή μιας άλλης διατριβής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Εφημερίδες

Ακρόπολις, 1950-1967

Ελευθερία, 1950-1967

Η Αυγή, 1952-1967

Η Δημοκρατική, 1951

Η Μάχη, 1950

Η Νίκη, 1964

Η Καθημερινή, 1950-1967

Το Βήμα, 1950-1967

2. Αρχειακές πηγές

(α) Αδημοσίευτες

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας [ΑΣΚΙ]

Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ.213, «Έκθεση προς την Ε.Ε. του Κόμματος με θέμα: Δραστηριοποίηση του Τομέα Αντίσταση».

Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ.213, «Πρόταση προς την Ε.Ε.».

Αρχείο ΕΔΑ, Γραφείο Αντίστασης, κ.217, «Προγραμματισμός εκδηλώσεων 1964-1965».

Γραφείο Αντίστασης, κ. 213, «Γενικές θέσεις για τη δουλειά μας στον τομέα της Εθνικής Αντίστασης».

Ιστορικό Αρχείο Μουσείο Μπενάκη

Αρχείο Πλαστήρα [ΑΠ]

«Δήλωσις Πολιτικώς ανοργάνωτων αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως, 2/7/1947. Αιτιολογική έκθεσις ιδρύσεως της ενώσεως πολιτικώς ανοργάνωτων αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως, 25/3/1947», αρ. εισαγ. 372.

«Διάγγελμα του Στρατηγού Νικολάου Πλαστήρα προς τον Ελληνικόν Λαόν», αρ. εισαγ. 372.

(β) Δημοσιευμένες

Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής.

Κ. Ρέντης, 12.10/9/1952, Πρ. Συν., σσ. 143, 150, 151.

Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. 1995. *Επίσημα Κείμενα*. Τόμ. Ζ΄. Αθήνα.

—. 1997. *Επίσημα Κείμενα*. Τόμ. Η΄. Αθήνα.

—. 2002. *Επίσημα Κείμενα*. Τόμ. Θ΄. Αθήνα.

Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (εσωτ.). 1974. *Επίσημα κείμενα.* Τόμ. Ε΄. Αθήνα.

2. Άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά

Ανώνυμη επιστολή. 1964. «Ο μοιραίος άνθρωπος», *Ακρόπολις*, 25/1/1964.

Βασιλεύς Παύλος. 1951. «Ομιλία στο Γράμμο», *Ακρόπολις*, 30/8/1951.

Βενιζέλος, Σ. 1951. «Οι νικητές του Γράμμου είχον παραμείνει έως τώρα άγνωστοι», *Ελευθερία,* 31/8/1951.

Βλαντάς, Δ. 1950. «Τριάμιση χρόνια πάλης του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Συμπεράσματα και διδάγματα», *Νέος Κόσμος* 9, 596-640.

Βλάχος, Γ. 1950. «Καθαρά πράγματα», *Η Καθημερινή*, 4/3/1950.

—. 1951. «Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη», *Ελευθερία*, 23/8/1951.

—. 1961. «Τι σημαίνει διά την Ελλάδα η αρραγής ένωσις του κέντρου», *Το Βήμα*, 15/10/1961.

—. 1950. «Προεκλογική ομιλία στη Μυτιλήνη», *Το Βήμα*, 3/3/1950.

—. 1950. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Το Βήμα*, 5/3/1950.

—. 1950. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Το Βήμα*, 28/2/1950.

—. 1951. «Η συμμετοχή του κ. Παπάγου εις τας εκλογάς ζημιοί την χώραν» [ραδιοφωνική προεκλογική ομιλία], *Ελευθερία,* 11.8.1951.

—. 1951. «Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη», *Το Βήμα*, 28/8/1951.

—. 1952. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ελευθερία*, 15/11/1952.

—. 1956. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ελευθερία*, 14/2/1956.

—. 1958. «Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη», *Το Βήμα,* 29/4/1958.

Γλέζος, Μ. 1951. «Ελάτε να θάψουμε τους νεκρούς μας», *Η Δημοκρατική*, 2/9/1951.

—. 1954. «Το ΟΧΙ της 28ης Οκτωβρίου, οδηγός των νέων αγώνων του έθνους», *Η Αυγή*, 28/10/1954.

Εφραιμίδης, Β. 1952. «Ο δολιοφθορέας της δημοκρατίας», *Η Αυγή*, 19/10/1952.

Ζαχαριάδης, Ν. 1950. «Δέκα χρόνια πάλης. Συμπεράσματα, διδάγματα, καθήκοντα», *Νέος Κόσμος* 8, 397-433.

—. 1956. «Το αίτημα της αλλαγής. Η ενότης της αντιπολιτεύσεως στις προσεχείς εκλογές», *Η Αυγή*, 19/1/1956.

Ηλιού, Η. 1963. «Προεκλογική ομιλία στην Καρδίτσα», *Η Αυγή*, 22/10/1963.

—. 1963. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Η Αυγή*, 30/10/1963.

Κανελλόπουλος, Π. 1952. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ακρόπολις*, 28/10/1952.

—. 1964. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ακρόπολις*, 14/2/1964.

Καραμανλής, Κ. 1956. «Προεκλογική ομιλία στην Πάτρα», *Ακρόπολις*, 7/2/1956.

—. 1956. «Διάγγελμα προς τον ελληνικόν λαόν», *Ακρόπολις*, 18/2/1956.

—. 1956. «Οι αντίπαλοί μας αντιπροσωπεύουν το παρελθόν. Ημείς αντιπροσωπεύομεν το μέλλον» [προεκλογική ομιλία στην Τρίπολη], *Ακρόπολις*, 15/2/1956.

—. 1957. «Διάγγελμα του πρωθυπουργού προς τον ελληνικόν λαόν», *Ακρόπολις*, 27/10/1957.

—. 1958. «Διάγγελμα του αρχηγού της ΕΡΕ προς τον λαόν», *Ακρόπολις*, 5/4/1958.

—. 1958. «Προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη», *Ακρόπολις*, 15/4/1958.

—. 1958. «Διατί διεκδικούμεν την ψήφον του λαού», *Ακρόπολις*, 11/5/1958.

—. 1959. «Πρωθυπουργικόν μήνυμα προς τον λαόν διά τον σημερινόν πανηγυρισμόν», *Ακρόπολις,* 29/8/1959.

—. 1961. «Προεκλογικός λόγος στη Θεσσαλονίκη», *Ακρόπολις*, 3/10/1961.

—. 1961. «Προεκλογικός λόγος στην Κέρκυρα», *Ακρόπολις*, 18/10/1961.

—. 1961. «Λόγος του αρχηγού της ΕΡΕ προς τον Αθηναϊκόν λαόν», *Ακρόπολις*, 28/10/1961.

—. 1963. «Προεκλογικός λόγος στη Μυτιλήνη», *Ακρόπολις*, 13/10/1963.

—. 1963. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ακρόπολις,* 2/11/1963.

Κεπέσης, Ν. 1951. «Έκκλησις φυλακισμένου αγωνιστού προς τους δημοκράτες του Πειραιώς», *Η Δημοκρατική*, 5/9/1951.

ΚΚΕ. Πρόταση του ΚΚΕ και του ΑΚΕ για τις εκλογές. 1951. «Λαϊκό Εκλογικό Πρόγραμμα», *Νέος Κόσμος* 8, 6-7.

ΚΚΕ. Ανακοίνωση του ΚΚΕ και του ΑΚΕ. 1952. «Για τις εκλογές της 16ης του Νοέμβρη 1952», *Νέος Κόσμος* 11, 47-49.

ΚΚΕ. Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ. 1954. «Αποσύρει το Πρόγραμμα του ΚΚΕ (Σχέδιο) απ' τη συζήτηση», *Νέος Κόσμος* 12, 14.

ΚΚΕ. Ανακοίνωση της ΚΕ του ΚΚΕ. 1955. «Πατριωτική ενότητα και πάλη για να φύγει η κυβέρνηση Παπάγου», *Νέος Κόσμος* 10, 78-80.

ΚΚΕ. Δήλωση της ΚΕ του ΚΚΕ και της ΚΕ του ΑΚΕ. 1955. «Να φύγει η κυβέρνηση της εθνικής συμφοράς», *Νέος Κόσμος* 10, 78.

Λαμπράκης, Χ. 1961. «Πριν από τα κόμματα να ψηφίσωμε Δημοκρατία», *Το Βήμα*, 1/10/1961.

Μελάς, Σ. 1952. «Η μεγάλη ημέρα», *Ακρόπολις*, 28/10/1952.

Μερκούρης, Σ. 1961. *Η Αυγή,* 19/10/1961.

Μπριλλάκης, Α. 1952. «Οι πρώην Εαμίτες», *Η Αυγή*, 8/11/1961.

Παπάγος, Α. 1950. «Το έθνος εξηγέρθη και ενίκησε», *Ακρόπολις*, 27/8/1950.

—. 1950. «Μήνυμα προς τον λαόν και τον Στρατόν», *Ακρόπολις*, 28/10/1950.

—. 1951. «Ραδιοφωνικός λόγος», *Ακρόπολις*, 12/8/1951.

—. 1951. «Συνέντευξις του Στρατάρχου προς την Ακρόπολιν και την Διεθνή Υπηρεσίαν Ειδήσεων», *Ακρόπολις*, 26/8/1951.

—. 1951. «Ο λόγος του κ. Παπάγου προς τους Αθηναίους», *Ακρόπολις*, 4/9/1951.

—. 1952. «Οι επτά βασικοί σκοποί που θα εφαρμόση ο Ελληνικός Συναγερμός» [προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη], *Ακρόπολις*, 8/11/1952.

—. 1952. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Η Καθημερινή*, 13/11/1952

Παπανδρέου, Γ. 1951. «Ο κ. Παπάγος φορεύς πολιτικής ανωμαλίας» [ραδιοφωνική προεκλογική ομιλία], *Ελευθερία*, 22/8/1951.

—. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ελευθερία*, 4/3/1950.

—. 1958. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Το Βήμα*, 29/4/1958.

—. 1956. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ελευθερία*, 18/2/1956.

—. 1958. «Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη», *Το Βήμα*, 29/4/1958.

—. 1961. «Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη», *Το Βήμα*, 10/10/1961.

—. 1963. «Προεκλογικαί ομιλίαι εις Ναύπλιον και Άργος», *Το Βήμα*, 23/10/1963.

—. 1964. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Το Βήμα*, 15/2/1964.

Πασαλίδης, Γ. 1959. «Μήνυμα προς τον ελληνικό λαό», *Η Αυγή*, 28/10/1959.

—. 1961. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Η Αυγή*, 17/10/1961.

Πλαστήρας, Ν. 1950. «Ηνωμένη και ισχυρά Ελλάς θα είνε η ευτυχής αυριανή πραγματικότης» [προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη], *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 12/2/1950.

—. 1950. «Αγωνιζόμεθα δια μιαν Ελλάδα αδελφωμένην και ευημερούσα» [προεκλογική ομιλία στην Αθήνα], *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 26/2/1950.

—. 1950. «Από τον ελληνικόν λαόν ζητώ μια μεγάλη νίκη», *Προοδευτικός Φιλελεύθερος*, 5/3/1950.

—. 1951. «Απαιτείται εθνική ομόνοια, λαϊκή ενότης και αμνήστευσις του παρελθόντος» [ραδιοφωνικός προεκλογικός λόγος], *Ελευθερία*, 15/8/1951.

—. 1951. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ελευθερία*, 6/9/1951.

—. 1952. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ελευθερία,*14/11/1952.

—. 1952. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ελευθερία*, 15/11/1952.

Ράλλης, Γ. 1956. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Ακρόπολις*, 11/2/1956.

Σαράφης, Σ. 1952. «Ραδιοφωνικός λόγος», *Η Αυγή*, 31/10/1952.

Σβώλος, Α. 1950. «Προεκλογική ομιλία στην Αθήνα», *Η Μάχη*, 29/1/1950.

Σοφιανόπουλος, Ι. 1950. «Με πίστη στη δύναμη του λαού», *Η Μάχη*, 12/2/1950.

Τζάθας, Η. 1964. «Συναγωνιστή της Αντίστασης», *Η Αυγή*, 13/2/1964.

Τσαλδάρης, Α. 1964. «Θα ψηφίσωμεν δημοκοπίαν», *Ακρόπολις*, 14/2/1964.

Τσαλδάρης, Κ. 1950. «Το Λαϊκόν Κόμμα έδωσε και εκέρδισε την μάχην της Ελλάδος» [προεκλογικός λόγος στην Αθήνα], *Η Καθημερινή*, 4/3/1950.

Τσάτσος, Κ. 1950. «Πως θα τον πολεμήσωμεν», *Η Καθημερινή*, 4/3/1950.

—. 1958. «Η ΕΡΕ θα νικήση διότι μόνον αυτή ανταποκρίνεται εις τας απαιτήσεις των σημερινών περιστάσεων» [προεκλογικός λόγος στην Αθήνα], *Ακρόπολις*, 6/5/1958.

—. 1963. «Η αληθής δημοκρατία», *Ακρόπολις*, 26/10/1963.

Τσιμπιδάρος, Π. 1958. «Προ της ετυμηγορίας, όσοι πιστοί», *Το Βήμα*, 8/5/1958.

Τσιριμώκος, Η. 1950. «Το Σοσιαλιστικό Κόμμα ΕΛΔ στις εκλογές της 5ης Μαρτίου», *Η Μάχη*, 29/1/1950.

—. 1950. «Είναι απροσμέτρητη η σαπίλα τους», *Η Μάχη,* 2/3/1950.

Φαρμάκης, Ν. 1964. «Η αντεθνική συμμορία», *Ακρόπολις*, 12/2/1964.

Χατζήμπεης, Σ. 1950. «Ο κ. Στ. Χατζήμπεης για τις εκλογές», *Η Μάχη*, 19/2/1950.

3. Ιστορικά αφηγήματα της περιόδου 1950-1967

Ανώνυμος. 1959. «Διεπράχθησαν στρατηγικά σφάλματα κατά τον Ελληνοϊταλικόν Πόλεμον;», *Ακρόπολις*, 31/5/1959-26/7/1959.

—. 1960. «Σελίδες απαράμιλλης εποποιίας του ελληνικού λαού: Η Εθνική Αντίστασις στην Α. Μακεδονία και Δ. Θράκη», *Η Αυγή*, 24/7/1960-7/8/1960.

—. 1960. «Η μάχη της Μακεδονίας από της ελληνικής πλευράς. Αι άγνωστοι σελίδες της εποποιίας του Ελληνογερμανικού πολέμου 1941 όπως την αφηγούνται οι πρωταγωνισταί της», *Ακρόπολις*, 11/12/1960-31/12/1960.

—. 1960. «Σελίδες από την Εθνική μας Αντίσταση», *Η Αυγή*, 4/12/1960-25/12/1960.

—. 1962. «Η Μάχη της Κρήτης», *Η Αυγή*, 20/5/1962-2/6/1962.

—. 1962-63. «Το ημερολόγιο της Εθνικής Αντίστασης», *Η Αυγή*, 25/3/1962-21/7/1963.

—. 1963-64. «Το αντάρτικο. Η πρώτη πλήρης και αντικειμενική εξιστόρισις των πολεμικών γεγονότων της Κατοχής», *Ελευθερία*, 2/6/1963-24/5/1964.

—. 1964-65. «Εθνική Αντίσταση 1940-1945», *Η Αυγή*, 22/1/1964-7/5/1965.

—. 1965. «28η Οκτωβρίου 1940. Το φως του μεγαλείου και της προδοσίας», *Ακρόπολις,* 28/10/1965-31/10/1965.

—. 1966. «Το Ολοκαύτωμα του 1941. Πριν από 25 χρόνια: Η χιτλερική επίθεσις κατά της Ελλάδας», *Ακρόπολις*, 21/3/1966-30/4/1966.

Αυγερόπουλος, Γ. (επιμ.). 1963-64. «Στ' άρματα στ' άρματα», *Η Αυγή*, 21/7/1963-17/1/1964.

Βουτυράς, Δ. 1955-56. «Το ημερολόγιο της Κατοχής», *Η Αυγή*, 28/10/1955-8/2/1956.

Κορνάρος, Θ., Δ. Γληνός & Δ. Σωτηρίου. 1960. «Πορτραίτα ηρώων της εθνικής Αντιστάσεως και της ελληνικής προοδευτικής σκέψεως», *Η Αυγή*, 14/2/1960-30/7/1960.

Λιναρδάτος, Σ. 1956. «Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41. Το έπος και η προδοσία», *Η Αυγή*, 28/10/1956-21/12/1956.

Μπατάλια, Ρ. 1960. «Από την Αντίσταση στη νίκη. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος: ο τρομερώτερος κατακλυσμός αίματος που γνώρισε ποτέ ο κόσμος», *Η Αυγή*, 12/6/1960-13/7/1960.

Ρίχτενμπεργκ, Φ. 1960. «Πώς κατεκτήσαμε την Ελλάδα», *Ακρόπολις*, 1/11/1960-25/11/1960.

Σαράφης, Σ. 1955. «Χωρίς φόβο Και χωρίς πάθος. Η αλήθεια για την εθνική Αντίστασιν», *Η Αυγή*, 3/2/1955-7/2/1955.

Χαμπέ, Ρ., Ε. Τσιρόνικος & Γ. Ντάκος. 1955. «Σελίδες από την εποποιία της Εθνικής Αντιστάσεως: Ποιος έσωσε την Αθήνα. Οι τελευταίες μέρες της Χιτλερικής Κατοχής», *Η Αυγή*, 17/7/1955-25/8/1955.

Χεϋτέ, Φ. 1958. «Η επιστροφή του Δαίδαλου. Η μάχη της Κρήτης», *Ακρόπολις*, 6/7/1958-27/7/1958.

4. Μονογραφίες και άρθρα

Αντωνίου, Κ. 2008. «Όψεις της μνήμης της Κατοχής και του Εμφυλίου στη "σύντομη άνοιξη" (1963-1965)». Αδημ. μεταπτυχ. εργασία. Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.

Antoniou, G. 2007. The Memory and Historiography of the Greek Forties, 1943-1949. Αδημ. διδ. διατριβή. Φλωρεντία: European University Institute.

Aguillar Fernandez, P. 2005. *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Αλιβιζάτος, Ν., 1983. «Έθνος κατά Λαού μετά το 1940», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός–Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Αναστασάκος, Σ. 2007. *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*. Τόμ. Α΄. Αθήνα: Εκδόσεις Επικαιρότητα.

Αναστασιάδης, Γ. 1991. *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα, 1952-1967*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

—. 1993. *Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Aschenbrenner, S. 1992. «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός μεσσηνιακού χωριού», στο L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης & O. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*. Αθήνα: Ολκός.

Azema, J.-P. & F. Bedarida (επιμ.). 1993. *La France des Années Noires*. Παρίσι: Seuil.

Bartov, O. 1998. «Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews, and the Holocaust», *The American Historical Review* 103 (3): 771-816.

Baumaister, R. F. & S. Hastings. 1997. *Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves*, στο J. Pennebaker, D. Paez & B. Rime (επιμ.), *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Mahwah, N.J.: Lawerence Erlbaum.

Βερβενιώτη, Τ. 2002. «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107: 157-84.

—. 2003. *Διπλό βιβλίο*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Berelson, B. 1952. *Content Analysis in Communication Research*. Νέα Υόρκη: Hafner Press.

Βερναρδάκης, Χ. & Γ. Μαυρής. 1991. *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Εξάντας.

Βόγλης, Π. 2007. «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: Μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά* 47, 437-56.

Bodnar, J. 1992. *Remaking America. Public Memory, Commemoration and Patriotism in the Twentieth Century*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Βοντίτσος (Γούσιας), Γ. 1977. *Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής Αριστεράς*. 2 τόμ. Αθήνα: Να υπηρετούμε το Λαό.

Booth, W. J. 1999. «Communities of Memory: On Identity, Memory, and Dept», *The American Political Science Review* 93 (2), 249-63.

Βούλγαρης, Γ. 2001. *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βουρνάς, Τ. 1983. *Η διάσπαση του ΚΚΕ. Ιστορικό σχεδίασμα μιας 30ετίας από το τέλος του εμφυλίου πολέμου ως τα γεγονότα του Φλεβάρη του 1968*. Αθήνα: Εκδόσεις Αφών Τολίδη.

Casanova, J. 2000. «Civil Wars, Revolutions and Counterrevolutions in Finland, Spain, and Greece (1918–1949): A Comparative Analysis», *International Journal of Politics, Culture and Society* 13 (3): 515–37.

Cenarro, L.-A. 2002. «Memory beyond the Public Sphere. The Francoist Repression Remembered in Aragon», *History and Memory* 14 (1/2): 165-88.

Γλέζος, Μ. 2006. *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*. 2 τόμ. Αθήνα: Στοχαστής.

Close, D. 1995. «The Changing of the Right», στο J. O. Iatrides & L. Wrigley (επιμ.), *Greece at the Crossraods. The Civil War and it's Legacy*. Pensylvania: The Pensylvania State University Press.

Collard, A. 1993. «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δαφνής, Γ. 1970. *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*. Αθήνα: Ίκαρος.

Delzell, C. F. 1975. «The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography», *The Journal of Modern History* 47(1): 66-96.

Δοξιάδης, Κ. 1999. «Εθνικόφρων διχασμός και εθνική συσπείρωση: η διπλή ιδεολογική αποτυχία της δικτατορίας», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος & Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Δορδανάς, Σ. 2006. *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Ελεφάντης, Α. 2002. *Μας πήραν την Αθήνα… Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

—. 2002. «1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ. Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα του της Αριστεράς», στο *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία. Επιστημονικό Συμπόσιο*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 31-42.

Focardi, F. & L.Klinkhammer. 2004. «The Question of Fascist Italy's War Crimes: The Construction of a Self-Acquitting Myth (1943-1948)», *Journal of Modern Italian Studies* 9(3): 330-48.

Foster, G. M. 1987. *Ghosts of the Confederacy: Defeat, the Lost Cause, and the Emergence of the New South, 1865-1913*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Foucault, M. 1987. *Η αρχαιολογία της γνώσης*. Αθήνα: Εξάντας.

Ηλιού, Φ. 2005. «Δημοκρατικές συγκλίσεις και συμμαχίες. Ο Γεώργιος Καρτάλης και οι Έλληνες κομμουνιστές μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο», *Αρχειοτάξιο* 7: 23-30.

Gentile, E. 1986. «Fascism in Italian Historiography: In Search of an Individual Historical», *Journal of Contemporary History* 21 (2): 179-208.

Gildea, R. 2002. «Myth, Memory, and Policy in France Since 1945», στο J.Werner-Muller (επιμ.), *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past.* Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Goldzwig, S. R. 1998. «Civil Rights and the Cold War: Arhetorical History of the Truman Administartion's Desegregationof the United States Army», στο K. J. Turner (επιμ.), *Doing Rhetorical History. Concepts and Cases*. Alabama: The University of Alabama Press, 143-69.

Gronbeck, B. E. 1998. «The Rhetorics of the Past: History, Argument, and Collective Memory», στο K. J. Turner (επιμ.), Doing *Rhetorical History. Concepts and Cases*. Alabama: The University of Alabama Press, 47-60.

Θανοπούλου, Μ. 2000. *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Halbwachs, M. [2]1997. *La memoire collective.* Edition critiquée par Gerard Namer. Παρίσι: Albin Michel.

Heinz, R. 1997. *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο πόλεμο. Φεβρουάριος 1945–Αύγουστος 1946*. Αθήνα: Εστία.

Herring, G. 2004. *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*. Τόμ. 2. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hirchfeld, G. 1981. «Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940-41», *Journal of Contemporary History* 16 (3): 467-86.

Hobsbawm, E. & T. Ranger (επιμ.). 2004. *Η επινόηση της παράδοσης*. Μτφρ. Θ. Αθανασίου. Αθήνα: Θεμέλιο.

Judt, T. 1992. «"We Have Discovered History": Defeat, Resistance, and the Intellectuals in France», *The Journal of Modern History* 64: 147-72.

—. 2000. «The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe», στο I. Deak, J. T. Gross & T. Judt (επιμ.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Kansteiner, W. 2002. «Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies», *History and Theory* 41 (2): 179-97.

Κάπολα, Α. 1999. «Φυλακές Αίγινας: χειρόγραφες μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων (1961-1963)», *Αρχειοτάξιο* 1: 43-45.

Κατσίγερας, Μ. 2008. «Η εφημερίδα Ελευθερία του Πάνου Κόκκα και οι εκλογές του 1946», στο Γ.Ψαλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας.* Αθήνα: Πατάκης, 267-72.

Κατσούλης, Γ. 1978. *Ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος*. Τόμ. Ζ΄. Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Krippendorf, K. 1980. *Content Analysis an Introduction to its Methodology*. Λονδίνο: Sage Publications.

Κωστόπουλος, Τ. 2005. *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*. Αθήνα: Φιλίστωρ.

Lagrou, P. 1997. «Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965», *Past and Present* 154: 181-222.

—. 2000. *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Lavoinne, Y. 2004. *Η γλώσσα των μέσων μαζικής ενημέρωσης*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).

Λιάκος, Α. 2007. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;* Αθήνα: Πόλις.

Λιναρδάτος, Σ. 1977. *Από τον εμφύλιο στη χούντα*. Τόμ. Α΄. Αθήνα: Παπαζήσης.

—. 1978α. *Από τον εμφύλιο στη χούντα*. Τόμ. Β΄. Αθήνα: Παπαζήσης.

—. 1978β. *Από τον εμφύλιο στη χούντα*. Τόμ. Γ΄. Αθήνα: Παπαζήσης.

—. 1986. *Από τον εμφύλιο στη χούντα*. Τόμ. Δ΄. Αθήνα: Παπαζήσης.

—. χ.χ. *Από τον εμφύλιο στη χούντα*. Τόμ. Ε΄. Αθήνα: Παπαζήσης.

Lowenthal, D. 1985. *The Past is a Foreign Country*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.

Μάγιερ, Κ. 1959. *Ιστορία του ελληνικού τύπου*. Τόμ. 2. Αθήνα: χ.τ.

Μαραντζίδης, Ν. 2001. *Γιασασίν Μιλλέτ. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

—. Αδημοσίευτο. «Συλλογική Μνήμη και Δημόσια Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου: η Ελλάδα μέσα από το ευρωπαϊκό πρίσμα».

Μαραντζίδης, Ν. & Κ. Τσέκου. 2006. «Ψάξε τον εχθρό με κόκκινο βιβλιάριο: Η πολιτική καταλογισμού ευθυνών στο ΔΣΕ», *Κλειώ* 3: 190-215.

Μαραντζίδης, Ν. & Γ. Αντωνίου. 2008. «Το επίμονο παρελθόν», στο Ν. Μαραντζίδης & Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*. Αθήνα: Εστία.

Marantzidis, N. & G.Antoniou. 2004. «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research* 41 (2): 223-31.

Μαρξ, Κ. 1986. *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Μτφρ. Φ. Φωτίου. Αθήνα: Θεμέλιο.

Ματθαίου, Α. & Π. Πολέμη. 2003. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία, 1947-1968*. Αθήνα: Βιβλιόραμα & Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας.

Mavrogordatos, G. 1983. *Stilborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*. Berkeley, Calif.: University of California Press.

—. 1995. «The 1940's Between Past and Future», στο J. O. Iatrides & L. Wrigley (επιμ.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy*. Pensylvania: The Pensylvania State University Press.

Μελετόπουλος, Μ. 1993. *Ιδεολογία του δεξιού κράτους 1949-1967. Επίσημος πολιτικός λόγος και κυρίαρχη ιδεολογία στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μερτέν, Κ. Σ. 1984. *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*. Αθήνα: Πολύτυπο.

Meynaud, J. 2002. *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*. Μτφρ. Π. Μερλόπουλος. 2 τόμ. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Μοσχονάς, Γ. 1994. «Η διαιρετική τομή Δεξιάς–Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του

αντιδεξιού υποσυστήματος», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Μουζέλης, Ν. 1978. *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εξάντας.

Μποντίλα, Μ. 2005. «Οι απεικονίσεις της γυναίκας μέσα από τον κομματικό και παιδαγωγικό λόγο των πολιτικών προσφύγων», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης & Μ. Μποντίλα (επιμ.), *«Το όπλο παρά πόδα». Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 171-86.

Μπουρνάζος, Σ. 1997. «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο διηθητός υιός του κομμουνισμού και ο ρόλος της αναμόρφωσης», *Δοκιμές* 6, 101-34.

Μπούσχοτεν, Ρ. Β. 1997. *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον.

Μπριλλάκης, Α. 1980. *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα*. Αθήνα: Εξάντας.

Νικολακόπουλος, Η. 1994. «Αναζητώντας το Κέντρο: οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας 15ετίας (1946-1961)», στο Π. Πετρίδης & Γ. Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου. 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

—. 2001. *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης.

—. 2005. «Γεώργιος Καρτάλης–Μιλτιάδης Πορφυρογένης: παραλληλισμοί», *Αρχειοτάξιο* 7, 31-50.

Olick, J. 1999. «Genre Memories and Memory Genres: A Dialogical Analysis of May 8th, 1945, Commemorations in the Federal Republic of Germany», *American Sociological Review* 64, 381-402.

—. 2003. «What does it mean to Normalize the Past? Official Memory in German Politics since 1989», στο J. Olick (επιμ.), *States of Memory, Continuities, Conflicts, and Transformations in National Reconstruction*. Durham & Λονδίνο: Duke University Press, 259-88.

Olick, J. K. & J. Robbins. 1998. «Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Mnemonic Practices», *Annual Review of Sociology* 24, 105-40.

Παναγιωτόπουλος, Π. 1997. «Η κομμουνιστική μνήμη της ήττας: Διερευνώντας τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μετα-ιστορικής ηθικής δικαίωσης», *Δοκιμές*, 6, 135-63.

Παπαδημητρίου, Δ. 2006. *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας.

Παπαθανασίου, Ι. 1995α. «Όρια και δυναμική της ένταξης στην προδικτατορική ΕΔΑ. Απόπειρα καταγραφής της αριθμητικής, της γεωγραφικής κατανομής και της κοινωνικής σύνθεσης του αριστερού πληθυσμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 86, 21-82.

—. 1995β. «Η λογική των συγκρούσεων στην ηγεσία του ΚΚΕ 1945-1948: από την καταδίκη του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση της κληρονομιάς του ΕΛΑΣ», *Τα Ιστορικά*, 12 (23), 382-407.

—. 2001. *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά*. Αθήνα: Θεμέλιο & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

—. Αδημοσίευτο. «Ο αριστερός λόγος για τη δεκαετία 1940-1950».

Παπακωνσταντίνου, Μ. 1997. *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967)*. Αθήνα: Προσκήνιο.

—. 1998. *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967). Από τη μοναρχία στη δικτατορία.* Αθήνα: Προσκήνιο.

Παπανδρέου, Α. 2006. *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*. 2 τόμ. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.

Παπανδρέου, Γ. 1948. *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*. Αθήνα: Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε.

Pavone, C. 1967. «Italy: Trends and Problems», *Journal of Contemporary History* 2 (1), 49-77.

Peifer, D. 2001. «Commemoration of Mutiny, Rebellion and Resistance in Postwar Germany: Public Memory, History and the Formation of Memory Beacons», *The Journal of Military History*, 65, 1013-1052.

Πεπονής, Α. 1970. *Προσωπική μαρτυρία*. Αθήνα: Κέδρος.

Πετρίδης, Π. (επιμ.). 1998. *Στη δίνη του εμφυλίου πολέμου. Σπάνια ντοκουμέντα του ΕΑΜ (1944-1947)*. Αθήνα: Προσκήνιο.

Pettegrew, J. 1996. «The Soldier's Faith: Turn of the Century Memory of the Civil War and the Emergence of Modern American Nationalism», *Journal of Contemporary History*, 31 (1), 49-73.

Pezzino, P. 2005. «The Italian Resistance between history and memory», *Journal of Modern Italian Studies*, 10 (4), 396-412.

Πλαστήρας, Ν. 1945. *Λόγοι και προκηρύξεις. Δεκέμβριος 1944 – Δεκέμβριος 1945*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΟΔΑ.

Plumb, J. H. 2004. *Ο θάνατος του παρελθόντος*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Poggiolini, I. 2002. «Translating Memories of War and Co-Belligerency into Politics: The Italian Post-War Experience», στο J. W. Muller (επιμ.), *Memory and Power in Post-War Europe*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Richards, M. 2002. «From War Culture to Civil Society. Francoism, Social Change and Memories of the Spanish Civil War», *History and Memory*, 1 (2), 93-120.

Ριζάς, Σ. 2008. *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Rousso, H. 1991. *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Santarelli, L. 2004. «Muted violence: Italian war crimes in occupied Greece», *Journal of Modern Italian Studies*, 9 (3), 280-99.

Schudson, M. 1992. *Watergate in American Memory*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

—. 1984. «The Present in the Past versus the Past in the Present», *Communication*, 11, 105-114.

Schwartz, B. 1991. «Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington», *American Sociological Review*, 56, 221-36.

—. 1996. «Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II», *American Sociological Review*, 61 (5), 908-927.

—. 2000. *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Schwartz, B. & H. Schuman. 2005. «History, Commemoration, and Belief: Abraham Lincoln in American Memory, 1945-2001», *American Sociological Review*, 70 (2), 183-203.

Στεφανίδης, Ι. 2002. *Ασύμμετροι εταίροι: οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961*. Αθήνα: Πατάκης.

Τοντόροφ, Τ. 2003. *Μνήμη του κακού, πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Touchard, J. 1978. *Le Gaullisme 1940-1969*. Παρίσι: Seuil.

Τσιάρα, Σ. 2004. *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.

Τσουκαλάς, Κ. 1984. «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο J. O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Ventresca, R. 2006. «Moussolini's Ghost: Italy's Duce in History and Memory», *History and Memory* 18 (1), 86-119.

Φλάισερ, Χ. 1992. «Ο "τρίτος παράγοντας": Προσπάθειες για ανεξάρτητη σοσιαλιστική πολιτική στις συνθήκες του Εμφυλίου», στο L. Baerentzen, Γ. Ιατρίδης & O. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*. Αθήνα: Ολκός.

—. 2008. *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*. Αθήνα: Νεφέλη.

Wagner-Pacifici, R. & B. Schwartz,. 1991. «The Vietnam Veteran Memorial: Commemorating a Difficult Past», *The American Journal of Sociology*, 97 (2), 376-420.

Walston, J. 1997. «History and Memory of the Italian Concetration Camps», *The Historical Journal*, 40 (1), 169-83.

Warren, P. 1998. *The Legacy of the Civil War*. Lincoln, Nebr.: University of Nebraska Press.

Wiewiorka, O. 1995. *Une certaine idée de la Resistance. Defense de la France 1940-1949*. Παρίσι: Seuil.

Χατζηβασιλείου, Ε. 2001. *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*. Αθήνα: Πατάκης.

Χρηστίδης, Χ. 2008. «Ανένδοτος Αγώνας: η αιχμή του δόρατος – Παρατηρήσεις για τη θεματολογία της *Ελευθερίας,* 1961-1963», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης & Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ψαλιδόπουλος, Μ. & Σ. Βρετός (επιμ.). 2006. *Paul A. Porter: Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947.* Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.

Ψιμούλη, Β. 2006. *«Ελεύθερη Ελλάδα–Η φωνή της Αλήθειας». Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ. Αρχείο 1947-1968*. Αθήνα: Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας & Θεμέλιο.

Zerubavel, Y. 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Σικάγο: University of Chicago Press.

—. 1996. «The Historic, the Legendary, and the Incredible: Invented Tradition and Collective Memory in Israel», στο J. R. Gillis (επιμ.), *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.